

2020

11 DECEMBER

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute
of Archaeology of the European University

ALEXANDER KALANDADZE

Prominent Georgian archaeologist, Doctor of History, Professor Alexander Kalandadze was born on April 2 (15) 1909 in the village of Khidistavi (Chokhatauri district) in a farmer family. He has got his secondary education in Poti, then continued his studies at Tbilisi State University, but due connection with its reorganization, he graduated from the Pedagogical Institute as a historian in 1931. In 1931-1933, he worked as a teacher of history and Georgian language and literature at Kolmeurne youth and Ten-Year labor schools in the city of Dusheti. In 1933-1937, Al. Kalandadze studied in Saint Petersburg, where he was a graduate student at N. Mari State Academy of the History of Material Culture. He worked on problems of the history of primitive society under the guidance of prominent scientists N. Mari, I. Meshchaninov, V. Struve and A. Orbeli. During his post-graduate studies, he participated in archaeological expeditions studying Middle Urals (1934), Abkhazia (1935) and Guria-Samegrelo (1936). After returning to Georgia, in 1937, he has been working at the Institute of Language, History and Material Culture of the Georgian Branch of the USSR Academy of Sciences under the guidance of Prof. G. Nioradze, first as a junior and later as a senior researcher. He also worked as a senior researcher in the archaeology department of the Georgian State Museum (headed by G. Nioradze) and as an archaeologist-instructor at the Committee for the Protection of Cultural Monuments of Georgia. In 1937, Al. Kalandadze worked in the expedition studying Mesolithic and Neolithic cultural remains in Western Georgia, and from 1937 to 1941 he was a leader of one of the units of the Mtskheta archaeological expedition.

Al. Kalandadze was a participant in the Second World War from 1941 to 1945. Since October 1945, Al. Kalandadze returned to scientific and field archaeological activities. First, he headed the History Department of the State Museum of Georgia, and since 1951, he worked at the Iv. Javakhishvili History Institute, first as a senior researcher, and later, until his death (November 15, 1976), he was the head of the Stone Age Archaeology Department. Al. Kalandadze defended his dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences in 1947, and obtained the scientific degree of Doctor of Historical Sciences in 1968. In 1970, he was awarded the academic title of professor in archaeology.

Al. Kalandadze belongs to the number of Georgian archaeologists who were responsible for organizing and leading the first major archaeological expeditions in the second half of the 1930s. He was one of the heads of the large archaeological excavations initiated in Mtskheta under the auspices of Ivane Javakhishvili and Simon Janashia. Al. Kalandadze led the first unit of this expedition, which discovered and revealed the magnificent monument of ancient times – the residence-burial site of Pitiakhshes at the confluence of Armaziskhevi. Al. Kalandadze was the co-author of the fundamental monograph “Mtskheta I”. Until the last days of his life, he worked on the excavations of Samtavro necropolis and scientific

publications of materials obtained there, which is recognized as a significant monument of Near Eastern archaeology. In 1980, "Mtskheta IV" was published under Al. Kalandadze's authorship, and in 1981-1982, "Mtskheta V" and "VI" were published with his co-authorship.

Al. Kalandadze was the first explorer of Neolithic culture in Georgia (Odishi). He led the archaeological excavations of the multi-layered cave settlement of "Tsona" in Shida Kartli, where the existence of intact cultural layers of the Acheulen, Mousterian, Mesolithic, and Eneolithic periods were confirmed. The results of the excavations of the "Tsona Cave" are now widely known both locally and internationally. Equally important are the excavations carried out under Alexander Kalandadze's leadership in Sukhumi, where Late Bronze Age and Ancient Period monuments were discovered, and in Tskaltubo, where he investigated particularly noteworthy cave ("Tetri Mgvime") and open-type settlements of the Old Stone Age, to which he dedicated numerous significant publications.

Alexander Kalandadze's contribution to the study of Bronze Age, ancient and medieval monuments are also significant. His scientific interests encompassed a wide range of issues from Stone Age archaeology to the early Middle Ages. Alexander Kalandadze is the co-author of the first university textbook of "Archaeology of Georgia" (1959) and the first volume of "Essays on the History of Georgia" (1970). He is the author of many scientific works, published both in our country and abroad, which illuminate a number of important issues of our distant past.

Alexander Kalandadze widely presented the results of his research in the field of Stone Age at world congresses of relevant specialists, as a delegate and presenter (VI World Congress of Anthropologists and Ethnographers in Moscow, 1964; IV World Congress of Speleologists in Yugoslavia, 1965, etc.).

Alexander Kalandadze was characterized by exceptional scientific integrity, a measured consideration of issues, and the ability to make generalizations. Each of his works is a positive and undoubtedly valuable contribution to our archaeology. Al. Kalandadze has been lecturing at Tbilisi State University for years. His name is associated with the preparation of appropriate personnel working in the field of archaeology. He educated researchers successfully working in this field, not only for Georgia but also for other Caucasian republics (Adyghe, Azerbaijan, Armenia), who received excellent methodological and practical field training under his guidance.

Nowadays, Georgian, Ossetian, and Abkhazian scientists trained by Alexander Kalandadze are successfully working in the field of archaeology and enriching the historical past of our homeland with new discoveries.

Mr. Alexander Kalandadze belonged to that category of people who left a deep mark in science through archaeological discoveries and scientific research. At the same time, he deserved the love and respect of people for his good personal qualities. This was evident at every step of his life.

I also have good memories with Mr. Sandro. We lived side by side in the same house on Shartava street N16, and were connected by a long balcony. In the evenings, often when I was still a schoolboy, Mr. Sandro talked to me about archaeology, the past of our country, and its prehistory. He also told me about the work carried out with my father, Giorgi Nioradze, who was no longer alive at that time, and other matters. All these aroused my great interest and created a desire to spend time with Mr. Sandro very often. All these had a great influence on my choice of profession. After graduating from the Faculty of History of Tbilisi State University, I spent a certain period of my postgraduate course (supervised by O. Japaridze, D. Tushabramishvili) at the Institute of Archaeology in Saint Petersburg. I was supervised by the famous Paleolithic scholar Al. Rogachev, who was researching Upper Paleolithic open-type monuments of Kostenko and headed the Paleolithic department at the institute. Al. Rogachov had been Mr. Sandro's front-line friend and their friendship turned out beneficial for me. Mr. Sandro asked Alexander Rogachev to mentor me, and I was given the opportunity to spend half of my postgraduate course at the Stone Age Department of the Institute of Archaeology in St. Petersburg, which was located in the Hermitage build-

ing. These years, covering the 1960s of the last century, proved to be very productive for me. During this period, I acquired good theoretical and practical knowledge in paleolithic studies. I participated in Kostenko's Paleolithic expedition, where I gained good practical experience in field archaeological research. During this period of study in St. Petersburg, I gained significant experience and knowledge in my specialty. I owe all this to Mr. Sandro.

When I was conducting the excavations of the Middle Paleolithic layers of Sakazhia and Ortvala caves, Mr. Sandro often came to visit my work in the village of Godogani, where the mentioned caves are located. He gave me advice and showed great attention to my work. At the same time, he showed great warmth and love toward my children, Giorgi and David. He told them interesting stories, taught them and recited poems to them. This warm childhood memory has remained well in my son's memory to this day.

I remember an incident related to Mr. Sandro during his stay with us, which now makes me smile, although at the time it caused me concern.

Mr. Sandro had just arrived in the village Godogani for a regular inspection of the work carried out by our expedition; It was a hot summer day, we were sitting on the balcony of the house of local resident Akaki Abesadze, where our expedition set up an apartment. I was telling Mr. Sandro about the stratigraphy of the Sakazhia Cave layers, the artifacts found, faunal and other materials that we were going to see in the field the next day. Mr. Sandro took off his sun hat, which he hung on a nail nearby. During our conversation, the hat had fallen off, which we did not notice, and it had fallen at the feet of my children in the yard. The boys were probably 3-4 years old at the time, they didn't think for a long time and rolled Mr. Sandro's hat back and forth like a ball. The hat, which served as a ball for the children, they did not know whose it was or how it ended up on their playground. When I saw this, I got very upset, stopped talking, immediately jumped up, took the hat from the children, cleaned it and hung it back on its place. Mr. Sandro asked me not to scold the children, who were standing there disappointed and confused, and said to me: "Don't tell them anything, I should have thought about it and brought them a ball".

Also, I remember very well the work carried out in the "Tsona" Cave, in Shida Kartli. Mr. Sandro led the South Ossetian archaeological expedition, which carried out archaeological excavations in the Tsona cave, and I, as a member of the expedition, in the 60s of the last century, took an active part in both field and laboratory work of the expedition.

Tsona cave is located 2150 m above sea level, and this place belongs to the semi-alpine zone. There, at this altitude, no population resides, and our expedition has camped in tents near the cave. It was quite cold at night, however, we slept warmly in the tents. Mr. Sandro was the first who was getting up and encouraging us by shouting: "Wake up, get up, there's no air left". Working in the "Tsona" expedition has taught me a lot, a very lot. This applies to both field work and laboratory processing, which meant: registration, restoration, labeling, description, etc. of found archaeological and paleontological materials (stone artifacts, animal bones, etc.) in the field book.

I also have good memories with the local population, with whom Mr. Sandro had friendly relations. They supported our expedition in every way. We had contact with the members of the Kudaro archaeological expedition of the Leningrad Institute of Archaeology, led by Vasyl Lubin. Kudaro Cave is also located in the territory of Shida Kartli, close to the Tsona Cave, and similarly it contains the remnants of early human life. Members of the Kudaro expedition were often our guests, and our relations with Russian colleagues were only beneficial for science.

For many years, Mr. Sandro was the head of the Stone Age Archaeology Department of the History Institute of the Georgian Academy of Sciences, where I was enrolled as a scientist of the department. These years have taught me a lot about my specialty, I have to thank Mr. Sandro for that. He will always be remembered with warm memories by his colleagues, those who knew this kind person and renowned scientist.

Medea Nioradze

*From right to left: Vera Aumali, Simon Khoshtaria, Giorgi Nioradze.
Alexander Kalandadze is standing (Armazi, 1937).*

Alexander Kalandadze on the balcony of Akaki Abesadze (village Godogani, 1975)

From the left: Anzor Sikharulidze, Andria Apakidze, Sandro Kalandadze, Vakhtang Nikolaishvili (Mtskheta, 1976)

2020

ДЕКАБРЬ, 11

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт Археологии Имени Академика
Андриа Апакидзе

АЛЕКСАНДР КАЛАНДАДЗЕ

Выдающийся грузинский археолог, доктор исторических наук, профессор Александр Несторович Каландадзе родился 2 (15) апреля 1909 года в селе Хидистави Чохатаурского района, в крестьянской семье. Среднее образование получил в Потси, затем продолжил обучение в Тбилисском государственном университете, но, в связи с его реорганизацией, в 1931 году окончил педагогический институт по специальности история. В 1931-1933 годах работал преподавателем истории, грузинского языка и литературы в школах молодых колхозников и трудовых десятилетках г. Душети. В 1933-1937 годах Ал. Каландадзе учился в Санкт-Петербурге, стал аспирантом академии истории материальной культуры имени Н. Марра, также, под руководством выдающихся ученых Н. Марра, И. Мещанинова, В. Струве и А. Орбели, работал над проблемами истории первобытного общества. Во время обучения в аспирантуре участвовал в учебных археологических экспедициях на Среднем Урале (1934 г.), в Абхазии (1935 г.) и Гурии-Мегрелии (1936 г.). После возвращения в Грузию с 1937 года работал в Институте языка, истории и материальной культуры Грузинского отделения Академии наук СССР, сначала в качестве младшего, а затем старшего научного сотрудника, под руководством проф. Г. Ниорадзе, а также в качестве археолога-инструктора в комитете по охране памятников культуры Грузии. В 1937 г. Ал. Каландадзе работал в экспедиции по изучению остатков мезолитической и неолитической культуры в Западной Грузии, а с 1937 по 1941 год был руководителем одного из отрядов Мцхетской археологической экспедиции.

Ал. Каландадзе был участником второй мировой войны с 1941 по 1945 г. С октября 1945 г. Каландадзе вернулся к научной и полевой археологической работе. Вначале он руководил историческим отделением Государственного музея Грузии, а с 1951 года опять стал работать в Институте истории имени Ив. Джавахишвили, научным сотрудником, а позже, до самой смерти (15. 11. 1976) занимал пост руководителя отделения археологии каменного века.

В 1947 г. Ал. Каландадзе защитил кандидатскую, а в 1968 г. докторскую диссертацию. В 1970 г. получил должность профессора археологии.

Ал. Каландадзе принадлежит к числу грузинских археологов, ответственных за организацию и руководство первой крупной археологической экспедицией во второй половине 30-х годов. Он был одним из руководителей больших раскопок, организованных в Мцхета при содействии Ив. Джавахишвили и С. Джанашия. Ал. Каландадзе возглавил первый отряд этой экспедиции, который разыскал

и обнародовал величественный памятник древности – поселение и могильник питахшей в устье Армазисхеви.

Ал. Каландадзе был соавтором фундаментальной монографии «Мцхета I». До конца своих дней он работал на раскопках могильника Самтавро, признанного важным памятником археологии Ближнего Востока, и над научной публикацией обнаруженного там материала. В 1980 г. выходит «Мцхета IV» под авторством Ал. Каландадзе, а в 1981-82 гг. – «Мцхета V» и VI под его соавторством.

Ал. Каландадзе был первооткрывателем культуры эпохи неолита в Грузии (Одиши). Он руководил археологическими раскопками многослойного пещерного поселения Цона в Шида Картли, где было установлено существование культурных слоев ашельского периода, эпохи мустье, мезолита и энеолита. Результаты раскопок в пещерах Цона широко известны как в Грузии, так и за рубежом. Также очень значимы раскопки под руководством Ал. Каландадзе в Сухуми, где были обнаружены памятники позднего бронзового века и античности, а в Цхалтубо он исследовал значительный памятник нижнего палеолита (Белая пещера) и открытые поселения древнекаменного века, которым он посвятил не одно заслуживающее внимания научные работы.

Неоценимы заслуги Ал. Каландадзе в изучении памятников бронзового века, античности и средневековья. Его научные интересы охватывали широкий круг тем – археология от каменного века до раннего средневековья. Ал. Каландадзе соавтор первого университетского учебника «Археология Грузии» (1959 г.) и первого тома «Очерков Истории Грузии» (1970 г.). Он является автором многих научных работ, изданных как в нашей стране, так и за рубежом, которые освещают ряд важных вопросов нашего далекого прошлого.

Результаты своих исследований в области каменного века Каландадзе широко представлял на всемирных конгрессах специалистов соответствующих областей в качестве делегата и докладчика (VI Всемирный конгресс антропологов и этнографов в Москве, 1964, IV Всемирный конгресс спелеологов в Югославии, 1965 и др.).

Ал. Каландадзе отличали научная честность, тщательное, вдумчивое взвешивание вопросов и способность делать правильные обобщения. Каждая его работа – положительный и, несомненно, ценный вклад в нашу археологию. Александр Каландадзе на протяжении многих лет читал лекции в Тбилисском государственном университете. Его имя связано с обучением ценных специалистов в области археологии. Он взрастил успешных исследователей в своей сфере как для Грузии, так и для других республик Кавказа (Адыгея, Азербайджан, Армения), которые прошли у него превосходную методическую и практическую школу полевых работ.

Сегодня грузинские, осетинские и абхазские ученые, воспитанные Каландадзе, успешно работают в области археологии и обогащают историческое прошлое нашей Родины новыми открытиями.

Александр Каландадзе относился к той категории людей, которые своими археологическими открытиями и научными исследованиями оставили глубокий след в науке; вместе с этим он, своими положительными качествами, заслужил любовь и уважение людей. Это хорошо заметно на всех этапах его жизни. Мои личные воспоминания о г-не Сандро (Ал. Каландадзе) тоже прекрасны. Мы жили по соседству, в одном доме на ул. Шартава 16., у наших квартир был общий длинный балкон. По вечерам, когда я еще училась в школе, г-н Сандро часто говорил со мной об археологии, прошлом нашей страны и ее доисторических временах. Он также рассказывал мне о совместных работах с моим, на то время уже покойным отцом, Георгием Ниорадзе, и о многом другом. Это все вызывало во мне огромный интерес и желание проводить много времени с г-ном Сандро и повлияло на выбор моей будущей профессии. После окончания исторического факультета Тбилисского государственного университета часть своей аспирантуры (руководители О. Джапаридзе, Д. Тушабрамишвили) я провела в Институте археологии в Санкт-Петербурге, где мною руководил известный палеознаток А. Рогачев, который исследовал верхнепалеолитические памятники открытого типа Костенко и являлся начальником от-

деления палеолита в институте. Рогачев был фронтовым другом г-на Сандро и эта их дружба обернулась мне во благо. Г-н Сандро попросил Ал. Рогачева покровительствовать мне и это позволило мне провести половину курса аспирантуры на кафедре древнекаменного века Петербургского института археологии, располагавшегося в здании Эрмитажа. Этот период – 60ые годы прошлого века, были для меня очень плодотворными – я приобрела хорошие теоретические и практические познания по эпохе палеолита, приняла участие в палеолитической экспедиции Костенко, что стало хорошей практикой полевых археологических исследовательских работ. За период обучения, проведенный в Санкт-Петербурге, я приобрела значительный опыт и знания в своей специальности. За все это я благодарна г-ну Сандро.

Г-н Сандро часто приезжал посмотреть на мою работу с среднепалеолитическими слоями в пещерах Сакажиа и Ортвала (возле дер. Годогани), где проявлял большую внимательность и поддерживал своими советами. В то же время он проявлял большую теплоту и любовь к моим сыновьям, Гиоргю и Давиду, рассказывал им интересные истории, читал и давал выучить стихи. Эти теплые воспоминания из детства до сих пор хорошо сохранились в их памяти.

Сейчас я с улыбкой вспоминаю один эпизод из визитов г-на Сандро к нам, хотя, честно признаться, тогда он вызвал мое возмущение.

Он незадолго до того приехал в Годогани с целью ознакомления с очередным этапом работ экспедиции. Был жаркий летний день и мы сидели на балконе дома местного жителя Акакя Абесадзе, в котором базировалась экспедиция. Я рассказывала г-ну Сандро о стратиграфии слоев пещеры Сакажиа, обнаруженных там артефактах, ее фаунистических и других материалах, которые мы должны были увидеть в поле на другой день.

Г-н Сандро снял свою солнцезащитную шляпу и повесил ее на гвоздь там же, рядом. Во время беседы она незаметно для нас упала под ноги моих детей, играющих во дворе. 3-4-летние ребята, недолго думая, начали гонять шляпу, как мяч по двору, не задумываясь о том, чья это шляпа и откуда она там взялась.

Когда я это заметила, то очень расстроилась, прервала свой рассказ, отняла шляпу у детей, прочитав им нотацию и повесила ее обратно на свое место.

Г-н Сандро попросил не делать детям, стоявшим там же с кислым видом, выговора, и добавил: «Что ты хочешь от них, это мне думать надо было и привозить мячик ребятам».

Также я очень хорошо помню работы в пещере Цона в Шида Картли, в 60ые годы прошлого века, где Каландадзе руководил южноосетинской археологической экспедицией, а я, как член экспедиции, активно принимала участие в полевых и камеральных работах экспедиции.

Пещера Цона находится в полуальпийской зоне на высоте 2150 м. над уровнем моря, люди там не живут и экспедиция базировалась в палатках неподалеку от места раскопок. Ночью было холодно и мы спали, забравшись в тепло палаток, а г-н. Сандро вставал раньше всех и будил нас возгласом: «Проснитесь, вставайте, воздух кончился!»

Работа в экспедиции в Цоне дало мне очень многое, как в плане полевых, так и камеральных работ: регистрация обнаруженных археологических и палеонтологических материалов (каменные артефакты, кости животных и др.) в полевом журнале, их реставрация, маркирование, описание и т.д.

Также хорошие воспоминания у меня о местном населении, с которыми г-на Сандро связывали дружеские отношения и которые всячески содействовали работе экспедиции.

У нас также была связь с участниками экспедиции ленинградского археологического института в Кударо под руководством Василия Любина. Пещера Кударо также находится в Шида Картли, неподалеку от Цона, и, как и в последней, в ней тоже обнаружили остатки человеческой жизнедеятельности. Члены экспедиции Кударо часто гостили у нас и наше дружеское общение с русскими коллегами шло на пользу науке.

На протяжении долгих лет г-н. Сандро был заведующим отдела археологии каменного века института истории при Академии наук Грузии, и в этом отделе я числилась научным сотрудником. Эти годы многое дали мне в профессиональной деятельности, за что я и благодарна г-ну. Сандро.

Г-на. Сандро всегда вспоминают с любовью и теплотой как коллеги, так и люди, знавшие этого выдающегося ученого.

Медея Ниорадзе

*Справо налево: Вера Аумаль, Симон Джанашиа, Нино Хоштариа, Гиорги Ниорадзе.
Стоит Александр Каландадзе (Армази. 1937г.).*

Ал. Каландадзе на балконе дома Ак. Абесадзе (дер. Годогани, 1975 г.).

Слева: Анзор Сихарулидзе, Андрия Апакидзе, Сандро Каландадзе, Вахтанг Николаишвили. Мцхета. 1976.

2020

11 დეკემბერი

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

ალექსანდრე კალანდაძე

გამოჩენილი ქართველ არქეოლოგი, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი პიოტრ-სოფი ალექსანდრე ნესტორის ძე კადანდაძე დაიბადა 1909 წლის 2 (15) აპრილს ს. ხიდისთავში (ჩოხატაუხის ხაიონი), გლეხის ოჯახში. საშუალო განათლება ფოთში მიიღო, შემდეგ სწავდა განაგებოთბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, მაგჩამ მის ხეოიგანიზაციასთან დაკავშირებით დაამთავრა პედაგოგიური ინსტიტუტი ისტორიის სპეციალობით 1931 წელს. 1931-1933 წლებში მუშაობდა ქ. ღუშეთის კოლმეუხნე ახადგაზიხეობისა და ათწლიანი შიომითი სკოლების ისტორიისა და ქაიხთური ენისა და ღიგეჩაგუხის მასწავლებლად. 1933-1937 წლებში აღ. კადანდაძე ქ. სანკვ პეტეჩბუხგში სწავლობდა, იყო მაგეჩიადუხი კუღტუხის ისტორიის ნ. მაიის სახელობის სახელმწიფო აკადემიის ასპიხანტი. თვადსაჩინო მეცნიერების ნ. მაიის, ი. მეშჩანინოვის, ვ. სტეხუვს და ა. ოხბელის ხელმძღვანელობით მუშაობდა პიხვედყოფილი საზოგადოების ისტორიის პიობღემებზე. ასპიხანტუხაში სწავლის პეჩიოდში მონაწილეობდა შუა უხადის (1934 წ.), აფხაზეთის (1935 წ.) და გუჩია – სამეგეღოს (1936წ.) შემსწავლედ არქეოლოგიუი ექსპედიციებში. საქაიხთვედოში ჩამოსვლის შემდეგ, 1937 წლიდან იგი სსი კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის საქაიხთვედოს ფიღიადის ენის, ისტორიისა და მაგეჩიადუხი კუღტუხის ინსტიტუტში მუშაობს პიოფ. გ. ნიოხადის ხელმძღვანელობით, ჯეი უმცხო, შემდეგ უფხო მეცნიერ თანამშოიმდად, საქაიხთვედოს სახელმწიფო მუზეუმში არქეოლოგიის განყოფილების (ხელმძღვანელი გ. ნიოხადე) უფხო მეცნიერ თანამშოიმდად და აგეეთვე საქაიხთვედოს კუღტუხის ძეგდთა დაცვის კომიგეტში არქეოლოგ-ინსტრუქტოხად. 1937 წ. აღ. კადანდაძე მუშაობდა მეზორიუი და ნეოღიუი კუღტუხის ნაშთების შემსწავლედ ექსპედიციაში დასავლეთ საქაიხთვედოში, ხოლო 1937 წლიდან 1941 წლამდე მცხეთის არქეოლოგიუი ექსპედიციის ეიო-ეიოი ხაზმის ხელმძღვანელია.

აღ. კალანდაძე მეორე მსოფლიო ომის მონაწილე იყო, 1941 წლიდან 1945 წლამდე. 1945 წლის ოქტომბრიდან აღ. კალანდაძე დაუბრუნდა სამეცნიერო და საველე-არქეოლოგიურ საქმიანობას. ის ჯერ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ისტორიის განყოფილებას ხელმძღვანელობდა, ხოლო 1951 წლიდან კვლავ ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტში მუშაობდა, ჯერ უფროს მეცნიერ თანამშრომლად, ხოლო მოგვიანებით, გარდაცვალებამდე (1976 წ. 15 ნოემბერი) ქვის ხანის არქეოლოგიის განყოფილების ხელმძღვანელი იყო. აღ. კალანდაძემ 1947 წელს დაიცვა დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის

სამეცნიერო ხარისხის, ხოლო 1968 წ. ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. 1970 წ. მას მიენიჭა პროფესორის სამეცნიერო წოდება არქეოლოგიის სპეციალობით.

ალ. კალანდაძე ქართველ არქეოლოგთა იმ რიცხვს ეკუთვნის, რომელთაც 30-იანი წლების მეორე ნახევარში პირველი დიდი არქეოლოგიური ექსპედიციის მოწყობა და ხელმძღვანელობა იტვირთეს. იგი იყო ივანე ჯავახიშვილისა და სიმონ ჯანაშიას თაოსნობით მცხეთაში წამოწყებული დიდი არქეოლოგიური გათხრების ერთ-ერთი ხელმძღვანელი. ალ. კალანდაძე უძღვებოდა ამ ექსპედიციის პირველ რაზმს, რომელმაც მიაკვლია და გამოამზეურა ანტიკური ხანის ბრწყინვალე ძეგლი – პიტიახშთა ნამოსახლარ-განსასვენებელი არმაზისხევის შესართავთან. ალ. კალანდაძე თანაავტორი იყო ფუნდამენტური მონოგრაფიისა – „მცხეთა I“. სიცოცხლის უკანასკნელ დღეებამდე იგი მუშაობდა სამთავროს სამაროვნის გათხრებზე და იქ მოპოვებული მასალის მეცნიერულ პუბლიკაციებზე, რომელიც ახლო აღმოსავლეთის არქეოლოგიის დიდმნიშვნელოვან ძეგლად არის აღიარებული. 1980 წელს ალ. კალანდაძის ავტორობით გამოიცა „მცხეთა IV“ ხოლო 1981-1982 წლებში მისი თანაავტორობით – „მცხეთა V“ და „VI“.

ალ. კალანდაძე იყო ნეოლითური კულტურის პირველი აღმომჩენი საქართველოში (ოდიში). ხელმძღვანელობდა შიდა ქართლში წონის მრავალფენიანი მღვიმური ნამოსახლარის არქეოლოგიურ გათხრებს, სადაც აშელის, მუსტიეს, მეზოლითისა და ენეოლითის პერიოდის უძრავი კულტურული ფენების არსებობა დადასტურდა. წონას მღვიმის გათხრების შედეგები დღეს ფართოდ არის ცნობილი როგორც ჩვენში, ასევე საზღვარგარეთ. ასევე დიდი მნიშვნელობისაა ალ. კალანდაძის ხელმძღვანელობით განხორციელებული გათხრები სოხუმში, სადაც გამოვლინდა გვიანბრინჯაოსა და ანტიკური ხანის ძეგლები, ხოლო წყალტუბოში გამოიკვლია ძველი ქვის ხანის მეთად საყურადღებო მღვიმური (თეთრი მღვიმე) და ღია ტიპის ნამოსახლარები, რომელთაც არაერთი საყურადღებო ნაშრომი მიუძღვნა.

დიდია ალ. კალანდაძის დამსახურება ბრინჯაოს, ანტიკური და შუა საუკუნეების ხანის ძეგლების შესწავლის საქმეშიც. მისი სამეცნიერო ინტერესები მოიცავდა საკითხების ფართო წრეს – ქვის ხანის არქეოლოგიიდან მოყოლებული ადრეული შუა საუკუნეებით დამთავრებული.

ალ. კალანდაძე თანაავტორია „საქართველოს არქეოლოგიის“ პირველი საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელოსი (1959 წ.) „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ პირველი ტომის (1970 წ.). მას ეკუთვნის მრავალი სამეცნიერო ნაშრომი, რომლებიც გამოქვეყნებულია როგორც ჩვენს ქვეყანაში, ისე საზღვარგარეთ და რომლებიც აშუქებენ ჩვენი შორეული წარსულის მთელ რიგ მნიშვნელოვან საკითხებს.

თავისი კვლევა-ძიების შედეგები ქვის ხანის დარგში ალ. კალანდაძეს ფართოდ გამოჰქონდა სათანადო დარგის სპეციალისტთა მსოფლიო კონგრესებზეც, როგორც დელეგატსა და მომხსენებელს (ანთროპოლოგთა და ეთნოგრაფთა VI მსოფლიო კონგრესი მოსკოვში, 1964წ., სპელოლოგთა IV მსოფლიო კონგრესი იუგოსლავიაში, 1965 წ. და სხვ.).

ალ. კალანდაძეს, ახასიათებდა ზედმინვნითი მეცნიერული კეთილსინდისიერება, დინჯად აწონ-დაწონვა საკითხებისა, ჯეროვანი განზოგადების უნარი. მისი თითოეული ნაშრომი ჩვენი არქეოლოგიის დადებითი და უეჭველად ღირებული შენამატია. ალ. კალანდაძე წლების განმავლობაში კითხულობდა ლექციებს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში. მის სახელს უკავშირდება არქეოლოგიის დარგში მომუშავე სათანადო კადრების მომზადება. მან გამოზარდა ამ დარგში წარმატებით მომუშავე მკვლევარნი, არამარტო საქართველოსთვის, არამედ კავკასიის სხვა რესპუბლიკებისთვისაც (ადიღე, აზერბაიჯანი, სომხეთი), რომელთაც მასთან გაიარეს სავსე მუშაობის კარგი მეთოდური და პრაქტიკული სკოლა.

დღეს ალ. კალანდაძის მიერ გამოზრდილი ქართველი, ოსი, თუ აფხაზი მეცნიერები წარმატებით მუშაობენ არქეოლოგიის დარგში და ახალი აღმოჩენებით კიდევ უფრო ამდიდრებენ ჩვენი სამშობლოს ისტორიულ წარსულს.

ბატონი ალ. კალანდაძე ადამიანთა იმ კატეგორიას განეკუთვნებოდა, რომელმაც არქეოლოგიური აღმოჩენებითა და მეცნიერული კვლევა-ძიებით ღრმა კვალი დატოვა მეცნიერებაში; ამასთანავე პიროვნული კარგი თვისებებით ადამიანთა სიყვარულსა და პატივისცემას იმსახურებდა. ეს კარგად ჩანდა მისი ცხოვრების ყოველ ფეხის ნაბიჯზე.

მეც კარგი მოგონებები მაკავშირებს ბატონ სანდროსთან. ჩვენ გვერდი-გვერდ, მეზობლად ვცხოვრობდით ერთ სახლში შარტავას ქ. №16-ში და ერთი გრძელი აივანი გვაკავშირებდა. საღამოობით, ხშირად, როდესაც ჯერ კიდევ სკოლის მოსწავლე ვიყავი ბ-ნი სანდრო მესაუბრებოდა არქეოლოგიაზე, ჩვენი ქვეყნის წარსულზე, მის პრეისტორიაზე. აგრეთვე მიყვებოდა მამაჩემთან, გიორგი ნიორაძესთან, ერთად, რომელიც იმ დროისათვის უკვე ცოცხალი არ იყო, წარმოებული სამუშაოების შესახებ და სხვა. ყველაფერი ეს ჩემს დიდ დაინტერესებას იწვევდა და ბ-ნ სანდროსთან ხშირად ყოფნის სურვილს მიჩენდა. ყველაფერმა ამან დიდი გავლენა იქონია ჩემი პროფესიის არჩევაში. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტის დამთავრების შემდეგ ასპირანტურის კურსის (ხელმძღვანელი ო. ჯაფარიძე, დ. თუშაბრამიშვილი) გარკვეული პერიოდი სანქტ-პეტერბურგის არქეოლოგიის ინსტიტუტში გავიარე. ხელმძღვანელობას მიწევდა ცნობილი პალეოლითმცოდნე ალ. როგაჩოვი, რომელიც კოსტენკოს ღია ტიპის ზედაპალეოლითურ ძეგლებს იკვლევდა და ინსტიტუტში პალეოლითის განყოფილებას ხელმძღვანელობდა. ალ. როგაჩოვი, ბ-ნ სანდროს ფრონტელი მეგობარი ყოფილა და მათი მეგობრობა ჩემთვის სასიკეთო აღმოჩნდა. ბ-მა სანდრომ სთხოვა ალ. როგაჩოვს ჩემი მეურვეობა და მე საშუალება მომეცა ასპირანტურის კურსის ნახევარი პერიოდი სანქტ-პეტერბურგის არქეოლოგიის ინსტიტუტის ძველი ქვის ხანის განყოფილებაში გამეტარებინა, რომელიც ერმიტაჟის შენობაში იყო განთავსებული. ეს წლები, რომლებიც გასული საუკუნის 60-იან წლებს მოიცავს ჩემთვის ძალზედ ნაყოფიერი აღმოჩნდა. ამ პერიოდში მე შევიძინე კარგი თეორიული და პრაქტიკული ცოდნა პალეოლითმცოდნეობაში. მონაწილეობას ვიღებდი კოსტენკოს პალეოლითურ ექსპედიციაში, სადაც გავიარე სავსე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების კარგი პრაქტიკა. სანქტ-პეტერბურგში გატარებულ სწავლების ამ პერიოდში მნიშვნელოვანი გამოცდილება და ცოდნა შევიძინე ჩემს სპეციალობაში. ამ ყველაფერს ბ-ნ სანდროს უნდა ვუმაღლოდე.

როდესაც ვაწარმოებდი საკაჟიას და ორთვალა მღვიმეების შუაპალეოლითური ფენების გათხრებს ბ-ნი სანდრო ხშირად ჩამოდიოდა ჩემი სამუშაოების დასათვალიერებლად სოფ. გოდოგანში, სადაც მდებარეობენ აღნიშნული მღვიმეები. იგი რჩევებს მაძლევდა და დიდ ყურადღებას იჩენდა ჩემი სამუშაოებისადმი. ამავე დროს დიდ სითბოსა და სიყვარულს ავლენდა ჩემი შვილების გიორგის და დავითის მიმართ. უყვებოდა მათ საინტერესო ამბებს, ასწავლიდა და უკითხავდა ლექსებს. ბავშვობის ეს თბილი მოგონება დღემდე კარგად შემორჩათ ჩემ ვაჟიშვილებს მეხსიერებაში.

მახსენდება ერთი შემთხვევა, რაც ბ-ნ სანდროს უკავშირდება ჩვენთან ყოფნისას და რომელიც ახლა უკვე ღიმილს მგვრის, თუმც თავის დროზე ამან ჩემში შეშფოთება გამოიწვია.

ბ-ნი სანდრო ახალი ჩამოსული იყო სოფ. გოდოგანში ჩვენი ექსპედიციის მიერ წარმოებული სამუშაოების მორიგი დათვალიერების მიზნით; ზაფხულის ცხელი დღე იყო, ჩვენ ვისხედით სოფლის მკვიდრ აკაკი აბესაძის სახლის აივანზე, სადაც ჩვენმა ექსპედიციამ დაიდო ბინა. მე ვუყვებოდი ბ-ნ სანდროს საკაჟიას მღვიმის ფენების სტრატეგრაფიის, მონაპოვარ არტეფაქტებზე, ფაუნისტურ და სხვა მასალებზე, რომლებიც მეორე დღეს უნდა გვენახა ველზე. ბ-მა სანდრომ მოიხადა მზის ქუდი, რომელიც იქვე ლურსმანზე ჩამოკიდა. ჩვენი საუბრის დროს ქუდი ჩამოვარდნილიყო, რაც ჩვენ ვერ შევნიშნეთ და ეზოში მოთამაშე ჩემი შვილების ფეხებთან დავარდნილიყო. ბიჭები მაშინ 3-4 წლიანი თუ იქნებოდნენ, მათ დიდხანს არ უფიქრიათ და ბ-ნ სანდროს ქუდი, როგორც ბურთი ისე აგორავეს, აქეთ-იქით. ქუდი, რომელიც ბავშვებს ბურთის მაგივრობას უწევდა, არ იცოდნენ ვისი იყო, ან საიდან მოხვდა მათ სათამაშო მოედანზე. ეს რომ დავინახე ძალიან შევწუხდი, შევწყვიტე მოყოლა, მაშინვე წამოვხტი, წავართვი ქუდი ბავშვებს, დავტუქსე, გავწმინდე

და სადაც ეკიდა ისევ იქ დავკიდე. ბ-მა სანდრომ მთხოვა საყვედური არ მეთქვა ბავშვებისთვის, რომლებიც განზილბულები და დატუქსულები იქვე იდგნენ და მითხრა: „რას ერჩი მათ, მე უნდა მეფიქრა და მათთვის ბურთი ჩამომეტანაო“.

ასევე, ძალიან კარგად მახსენდება შიდა ქართლში, წონას მღვიმეში ჩატარებული სამუშაოები. ბ-ნი სანდრო ხელმძღვანელობდა სამხრეთ ოსეთის არქეოლოგიურ ექსპედიციას, რომელიც წონას მღვიმეში აწარმოებდა არქეოლოგიურ გათხრებს და მე, როგორც ექსპედიციის წევრი, გასული საუკუნის 60-იან წლებში, აქტიურ მონაწილეობას ვიღებდი ექსპედიციის როგორც საველე, ასევე კამერალურ სამუშაოებში.

წონას მღვიმე ზღვის დონიდან 2150მ. სიმაღლეზე მდებარეობს და ეს ადგილი ნახევრად ალპურ ზონას განეკუთვნება. იქ, ამ სიმაღლეზე მოსახლეობა არ სახლობს და ჩვენი ექსპედიცია მღვიმესთან ახლოს კარვებში იყო დაბანაკებული. ღამე საკმაოდ ციოდა, კარვებში შეყუჟულებს თბილად გვეძინა. ბ-ნი სანდრო ყველაზე ადრე დგებოდა შეძახილებით: „გაიღვიძეთ, ადექით, აღარ დარჩა ჰაერი“ გვამხნევებდა, ბევრი, ძალიან, ბევრი რამ შემძინა წონას ექსპედიციაში მუშაობამ. ეს ითქმის როგორც საველე, ასევე კამერალურ სამუშაოებზე, რაც გულისხმობდა: მონაპოვარი არქეოლოგიური და პალეონტოლოგიური მასალების (ქვის არტეფაქტები, ცხოველთა ძვლები და სხვ.) საველე დავთარში მონაპოვარის რეგისტრირებას, რესტავრირებას, მარკირებას, აღწერას და სხვა.

ასევე კარგი მოგონება მაკავშირებს ადგილობრივ მოსახლეობასთან, რომლებთანაც ბ-ნი სანდროს მეგობრული ურთიერთობა ჰქონდა. ისინი ჩვენ ექსპედიციას ყოველმხრივ ხელს უწყობდნენ მუშაობაში. კავშირი გვქონდა ლენინგრადის არქეოლოგიის ინსტიტუტის კუდაროს არქეოლოგიური ექსპედიციის წევრებთან, რომელსაც ვასილ ლუბინი ხელმძღვანელობდა. კუდაროს მღვიმეც შიდა ქართლის ტერიტორიაზე მდებარეობს, წონას მღვიმის მახლობლად და წონას მღვიმის მსგავსად ადრეული ადამიანის ცხოვრების ნაშთების შემცველია. კუდაროს ექსპედიციის წევრები ხშირად იყვნენ ჩვენი სტუმრები და ჩვენი ურთიერთობა რუს კოლეგებთან მეცნიერებისთვის მხოლოდ სარგებლობის მომტანი იყო.

მრავალი წლების მანძილზე ბ-ნი სანდრო იყო საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის ქვის ხანის არქეოლოგიის განყოფილების გამგე, სადაც მე ვირიცხებოდი განყოფილების მეცნიერ თანამშრომლად. ამ წლებმა ბევრი რამ შემძინა ჩემ სპეციალობაში, ამას ბ-ნი სანდროს უნდა ვუმაღლოდე. ბ-ნი სანდროს ყოველთვის თბილი მოგონებებით იხსენებენ მისი კოლეგები, ისინი, ვინც იცნობდა ამ კეთილ ადამიანს და ცნობილ მეცნიერს.

მედეა ნიორაძე

მაჩვენებან მაჩცხნივ: ვეჩა აუმაღი, სიმონ ჯანაშია, ნინო ხოშტაია, გიორგი ნიოხაძე. დგას ადელსანდჲე კადანდაძე (ახმაზი, 1937წ.).

ად. კადანდაძე აკაკი აბესაძის სახლის აივანზე (სოფ. გოდოგანი, 1975 წელი).

მაჩცხნიძან: ანზოხ სიხაჟუდიძე, ანდრია აფაქიძე, სანდრო კადანდაძე,
ვახტანგ ნიკოლაიშვილი. მცხეთა, 1976

2020

11 DECEMBER

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute
of Archaeology of the European University

ALEXANDER KALANDADZE

(remembrance)

Alexander Kalandadze – Mr. Sandro (that's how we used to call him) – prominent archaeologist-researcher, an unparalleled specialist in early human and Stone Age, one of its founders and patriarchs, Doctor of Historical Sciences (1970), Professor (1971). Cavalier of the USSR Honorary Order and the holder of many medals.

After completing his higher education in 1931 with a specialization in history, he set a goal to dedicate his activities and scientific work to the study of early human and its material culture.

In 1937, after returning to Georgia, Al. Kalandadze with insatiable energy and determination, equipped with fundamental knowledge, devoted himself to his beloved work – serving archaeology, from 1937-1941 in ENIMK, from 1939 at the Georgian National Museum and later at the Ivane Javakhishvili Institute of History, Archaeology and Ethnography, he became the head of the Stone Age Archaeology Department until the end of his life.

In 1936, the All-Union Academy of Sciences established an archaeological expedition to study Abkhazia under the leadership of Professor M. Meshaninov. Mr. Alexander is one of the active members of this expedition, he conducts excavations on the Sukhumi mountain, where interesting materials of the Late Bronze Age and Early Antique period were discovered. In 1951-1953, he continues work in Sukhumi and its surroundings, where he discovered and studied archaeological monuments from various epochs.

Between 1963-1972 he excavated and explored the multi-layered cave.

Alexander Kalandadze's name is associated with the discovery and study of the first Neolithic monument in Western Georgia – the Odisha settlement, which played a decisive role in the determination and research of the Neolithic culture in Georgia.

Alexander Kalandadze was a scientist of a wide range, he equally possessed thorough knowledge of all archaeological periods. His name is closely linked to the excavation and study of the famous monuments of Mtskheta, including: sepulcher of Mtskheta, Samtavro cemetery, Tombs of Armaziskhevi Pityakhshes, Bathes, etc.

In 1937-1941, he led the Mtskheta expedition. In 1946, after the end of the Second World War, Al. Kalandadze resumed leadership of the renewed Mtskheta expedition and remained in charge until

the end of his life (1976). He authored all volumes dedicated to Mtskheta. It should be noted that “Mtskheta 1 (Monuments of Armaziskhevi)” was nominated for the USSR State Prize.

Al. Kalandadze is the author of 1 volume of essays on archeology and the history of Georgia. Participated in numerous Union and international conferences and symposiums.

Al. Kalandadze was a prominent, recognized and universally appreciated scientist, whose works remain essential reading for archaeologists, but not everyone knows what a wonderful person and outstanding person Mr. Sandro was, exceptionally kind, noble, humble, lenient, friendly, caring and supportive.

I have many fond memories with Mr. Sandro. In 1964, I was defending my PhD thesis in Moscow, according to the rules, I had to send an abstract in both Georgian and high-level Russian. I had already written my abstract in Russian, Mr. Sandro, an excellent Russian speaker, insisted on reviewing and refining it. Thanks to his expertise, my abstract turned out exceptionally well.

Mr. Sandro was very attentive to his employees, nothing escaped from his notice. I recall one particular case, a colleague and I had a minor disagreement. he was defending his thesis, which traditionally was followed by the banquet (known as the “dessertation”), I had decided not to attend. Mr. Sandro, a well-known and highly respected scientist, personally came to my house – talked to me, convinced me to join and took me to the “dessertation”. Only he could do such a thing.

The best memories of my life are tied to the Mtskheta expedition. In 1957, after completing my postgraduate studies, I was sent to Mtskheta expedition and Mr. Sandro was the constant head of this expedition. The Mtskheta expedition was large-scale, multi-regional and multi-functional. It was customary for all archaeologists, especially newcomers, to participate in it. It could be said that the Mtskheta expedition was a “forge” for archaeologists. That’s how graduate students like myself and Leila Tsitlanadze became part of the team.

At that time, in the expedition participated both young generation from our Institute of History as well as the now deceased senior scientists of the Georgian National Museum, including: Taniel Chubinishvili, Nutsa Ugrehelidze, Domenti Khoridze, Ramin Ramishvili, Otari Lortkianidze and others.

The expedition worked in several areas. Mr. Sandro tirelessly went from one area to another every day, supervising the work, giving instructions and planning further directions. I worked at Samtavro Cemetery. It was our first serious exam and I took it with full responsibility. We sat in the tombs all day making preparations, in the afternoon the boys (K. Kvishinadze, Al. Bokhochadze) would bring hot Georgian bread – shoti, cheese and cucumber, which we were eating directly in the tomb. The girls called me “Dukhta” (shortened from Gurandukhti), Mr. Domenti Koridze changed it in his own way and called me “Тюфтя/Tufta”. When Mr. Sandro heard this name, he said with mixture of humor and reproach “Mr. Domenti, why do you call this good girl “Tufta”? – we laughed a lot.

Work started at 7 o'clock in the morning and we were all expected to be in the field on time. However, after spending weekends in Tbilisi, we were often late getting to the field on Monday mornings. Mr. Sandro would meet the latecomers at our place, but none of us ever remember his displeasure, remark or reprimand because of the fact.

There were many of us and we lived in different houses. Once our housekeeper complained to Mr. Sandro: “They are very noisy people, they don't let me sleep”. Mr. Sandro, with his usual gentleness, reassured her: “Please forgive them, madam, they are young and can't contain their energy”. Indeed, it was so true. We didn't even sleep at night, we used to organize excursions and everyone, participated without exception, both older and younger. In the darkness of night, we used candles or flashlights to climb up to the Bebris Castle, visited the famous sepulcher of Mtskheta, and often visited Armaziskhevi.

Mr. Sandro participated in all our ventures with us. With a candle or lantern in hand, he was the first to lead us forward and light the way. He used to follow all our events with such a joy, as if he

was our equal and right. No one remembers him with furrowed brows, or giving remarks or showing dissatisfaction. Although, Mr. Sandro wasn't even 50 years old at the time, but his demanding work, great responsibility and supervision of all sites tired him greatly, though he never showed it and always shared our joy and success with us.

Mishiko, the grandson of Mtsketa's renowned gardener – Mikheil Mamulashvili, worked with us. He sometimes arranged boat rides for us at the confluence of the Mtkvari and Aragvi rivers near the old small church of Antiochi. We had a very impressive time: reciting poems and favorite excerpts from poems by heart, singing sweet Georgian songs, imitating famous actors. Mr. Sandro was always by our side.

Neither I nor anyone else who participated in the expedition at that time can forget these wonderful romantic evenings filled with love and deep meaning throughout our lives.

Mr. Sandro was not just our department head and leader, but also spiritually close, benevolent and protective. I and probably many others had a fatherly attitude towards him.

My spouse Malkhaz Baramidze and I, for years, were visiting Mr. Sandro and his virtuous and wonderful wife Ms. Sara every New Year (January 1). We were happy to wish them a Happy New Year and we knew they were very pleased with our visit.

Along with Mr. Sandro, we should remember his colleagues and inseparable friends: Mr. Andria Apakidze and Mr. Germane Gobejishvili, the managers of our department – these amazing people were our tutors, educators, caregivers and supporters. We have learned mutual respect, love, loyalty, support and true friendship from them.

I sincerely pity the younger generation of archaeologists who could not witness these remarkable personalities, they have lost a lot in human and spiritual perspective.

Prof. Guranda Pkhakadze

2020

ДЕКАБРЬ, 11

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт Археологии Имени Академика
Андриа Апакидзе

АЛЕКСАНДР КАЛАНДАДЗЕ

(воспоминание)

Александр Каландадзе – г-н. Сандро (так мы его звали) – выдающийся археолог-исследователь, превосходный специалист по первобытному обществу и каменному веку, один из корифеев и основателей их изучения, доктор исторических наук (1970 г.), профессор (1971 г.), кавалер почетного ордена СССР и обладатель многих наград.

В 1931 г., после окончания университета по специальности историка он поставил себе целью посвятить свою научную деятельность исследованию первобытных обществ и их материальной культуры.

После возвращения в Грузию в 1937 г. Ал. Каландадзе с неумной энергией, вооруженный желанием и фундаментальными знаниями, принимается за свое любимое дело – служить археологии: в 1937-1941 гг. в институте языка, истории и материальной культуры, в 1939 г. в Государственном музее Грузии, а после, до конца своих дней, в должности руководителя отдела археологии каменного века в институте истории, археологии и этнографии имени Ив. Джавахишвили.

В 1936 г. Всесоюзная академия наук организовала археологическую экспедицию по исследованию Абхазии (рук. проф М. Мещанинов). Ал. Каландадзе стал одним из активных ее участников. Он провел раскопки на Сухумской горе, где был найден интересный материал позднебронзового-раннеантичного периода. В 1951-1953 гг. он продолжил работу в Сухуми и окрестностях, где им были обнаружены и изучены археологические памятники разных эпох.

В 1963-1972 гг. он раскапывает и изучает разнообразные слои пещеры Цона.

С именем Ал. Каландадзе связано открытие и изучение неолитического поселения в Одиши – первого поселения такого типа в Западной Грузии, что дало толчок к датировке и исследованию неолитической культуры в Грузии.

Ал. Каландадзе был ученым очень широкого диапазона, он хорошо разбирался во всех археологических эпохах. С его именем связаны раскопки наиважнейших памятников во Мцхета: Мцхетская гробница, захоронения в Самтавро, захоронения питахшей в Армазисхеви, бани и т.д. В 1937-1941 гг. он руководил Мцхетской экспедицией, а в 1946 г., после окончания Второй Мировой войны, Ал. Каландадзе встал во главе уже обновленной Мцхетской экспедиции и руководил ей до конца жизни (1976 г.). Он автор всех томов публикации по Мцхете. Надо отметить, что «Мцхета

I» (памятники Армазисхеви) был представлен на государственную премию СССР.

Ал. Каландадзе автор «Археологии Грузии» и первого тома «Очерков истории Грузии», принимал участие во многих всесоюзных и международных конференциях и симпозиумах.

Хоть Ал. Каландадзе являлся выдающимся, повсеместно признанным ученым и его работы до сих пор являются настольной книгой для всех исследователей-археологов, но, возможно, не все знают о том, какой выдающейся личностью был г-н. Сандро – на редкость добрый, благородный, скромный, милосердный и дружелюбный человек, заботливый друг.

Меня с г-ном. Сандро связывает много теплых воспоминаний.

В 1964 г. я защищала кандидатскую диссертацию, которую, согласно правилам, надо было представить на утверждение в Москву, поэтому надо было отправить автореферат, выполненный на высоком уровне, как на грузинском, так и на русском языках. И, хотя мой автореферат уже был готов, г-н. Сандро пожелал его пересмотреть и улучшить, а т.к. он превосходно владел русским языком, то мой автореферат вышел поистине отличным.

Г-н. Сандро был очень внимателен к своим сотрудникам, от его взора не ускользало ничего. Был один случай: у меня с сотрудником, который защищал диссертацию, случился спор. После защиты диссертации полагалась «дессертация», куда я отказывалась идти. Г-н Сандро, этот уважаемый всеми ученый, пришел ко мне домой и беседой уговорил меня пойти на эту «дессертацию». Такое сотворить мог только он.

Лучшие воспоминания в моей жизни связаны с мцхетской экспедицией. В 1957 г., после поступления в аспирантуру, меня отправили туда. Как уже говорилось, г-н. Сандро был бессменным руководителем экспедиции, которая была очень широкомасштабной, многофункциональной и в которой было много участков. Все археологи, а особенно новички, принимали в ней участие, она была, можно сказать, «кузницей археологии». Так туда попали две аспирантки – я и Леила Цитланадзе.

В то время в экспедиции участвовали сотрудники как нашего института истории, так и Грузинского государственного музея: ныне покойные старшие научные сотрудники Тариел Чубинашвили, Нуца Угрехелидзе, Доменти Коридзе, Рамин Рамишвили, Отар Лорткипанидзе, так и мы, молодежь.

Работа велась сразу на нескольких участках и г-н. Сандро ежедневно без усталости носился с одного на другой, следил за ведением работ, раздавал указания и планировал последующие направления. Я работала над могильником в Самтавро, и работа эта была нашим первым серьезным опытом, за который я взялась со всей ответственностью. Мы целыми днями сидели в гробницах, занимаясь препарированием, к полудню ребята (К. Квижинадзе, Ал. Бохочадзе) приносили горячий хлеб, сыр и огурцы, которые мы ели прямо в захоронении.

Девчонки звали меня «Духта» (сокращенно от Гурандухт), а г-н Доменти Коридзе переделал это прозвище по своему – «Тюфтя». Когда об этом прослышал г-н. Сандро, он шутливо пожаловался: Г-н. Доменти, почему вы зовете эту прекрасную девочку туфтой?

Это нас очень расмешило.

Хотя работы начинались в 7 утра, мы часто опаздывали по понедельникам, так как на выходные уезжали в Тбилиси. Опоздавших г-н. Сандро встречал на наших рабочих местах, делая наше дело, но никто из нас ни разу не слышал от него замечание или жалобу по этому поводу.

Нас было много и мы жили в разных домах. Однажды наша домохозяйка пожаловалась, что мы очень шумим и не даем ей спать, на что г-н. Сандро, со свойственной ему мягкостью успокоил ее, говоря что мы молоды и надо куда-то девать всю энергию. Так оно и было. Мы не спали даже ночами, организовывали походы и все в них ходили, и стар и млад. Во тьме ночной, при свете фонарей или свечей, мы поднимались на крепость Бебрис цихе, посещали известную Мцхетскую

гробницу, часто ходили в Армазисхеви, и г-н. Сандро принимал участие во всех наших начинаниях, предводительствуя с фонарем или свечой в руке, с таким энтузиазмом, будто мы были ровесниками. Некому вспомнить его недовольства несмотря на то, что г-н Сандро, хотя ему еще не было и 50 лет, очень уставал от интенсивной работы, громадной ответственности и надзором над всеми участками работы. Несмотря на то, что он всегда радовался нашим радостям и успехам.

С нами работал внук известного мцхетского садовника Михаила Мамулашвили, Мишико, который организовывал для нас лодочные прогулки к слиянию рек Куры и Арагви у маленькой старинной церкви Антиохии. Мы очень впечатляюще проводили свое время: читали любимые стихи и отрывки поэм, пели прекрасные грузинские песни, подражали известным актерам, а г-н. Сандро во всем этом веселился вместе с нами.

Ни я и никто другой из участников той экспедиции никогда не забудем эти вечера, прекрасные, романтические, полные любви и глубокого смысла.

Г-н. Сандро не был только нашим руководителем и начальником отделения, он был человеком родственного духа, доброжелательным покровителем. Мое, и наверно не только мое, отношение к нему было как у ребенка с любящим родителем.

Я и мой муж Малхаз Барамидзе в каждый Новый год, первого января, на протяжении долгих лет ходили в гости к г-ну. Сандро и его чудесной супруге, г-же. Саре, чему несказанно радовались обе наши семьи.

Вместе с г-ном. Сандро необходимо вспомнить и его коллег и неразлучных друзей: г-на. Андриа Апакидзе и г-на. Германе Гобеджишвили, заведующих нашего отдела. Эти чудесные люди были нашими педагогами, наставниками, которые всячески заботились о нас и болели за наши успехи. От них мы научились взаимному уважению, любви, верности, поддержке друг друга и настоящей дружбе.

Мне честно жаль новое поколение археологов, которые не застали этих прекрасных людей, и потеряли этим многое в душевном и человеческом плане.

Проф. Гуранда Пхакадзе

2020

11 დეკემბერი

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

ალექსანდრე კალანდაძე

(გახსენება)

ალექსანდრე კალანდაძე – ბ-ნი სანდხო (ასე ვუწოდებდით მას) – გამოჩენილი არქეოლოგი-მკვლევარი, პიხვედყოფილი საზოგადოების და ქვის ხანის უბადრო სპეციალისტი, მისი ერთ-ერთი ფუძემდებელი და მამამთავარი, ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორი (1970 წ.), პიხვედყოფილი (1971 წ.), სსიპ-ს საპატიო ოჩენის კავადეხი და მხავარი მედალის მფლობელი.

1931 წ. უმაღლესის დამთავრების შემდეგ ისტორიკოსის სპეციალობით მან მიზნად დაისახა თავისი საქმიანობა და მეცნიერული მოღვაწეობა პიხვედყოფილი საზოგადოებისა და მისი მაგეჩიადუხი კულტურის კვლევისათვის მიეძღვნა.

1937 წ. საქართველოში დაბრუნების შემდეგ ალ. კალანდაძე დაუოკებელი ენერგიითა და მონდომებით, ფუნდამენტური ცოდნით აღჭურვილი ენაფება თავის საყვარელ საქმეს – არქეოლოგიის მსახურებას, 1937-1941 წწ. ენიმკში, 1939 წ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში და შემდეგ ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში ქვის ხანის არქეოლოგიის განყოფილების ხელმძღვანელად სიცოცხლის ბოლომდე.

1936 წ. საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიამ ჩამოაყალიბა აფხაზეთის შემსწავლელი არქეოლოგიური ექსპედიცია პროფ. მ. მეშანინოვის ხელმძღვანელობით. ბ-ნ ალექსანდრე ამ ექსპედიციის ერთ-ერთი აქტიური წევრია, იგი გათხრებს ანარმოებს სოხუმის მთაზე, სადაც აღმოჩნდა გვიანბრინჯაო-ადრეანტიკური ხანის საინტერესო მასალები. 1951-1953 წწ. იგი განაგრძობს მუშაობას სოხუმსა და მის შემოგარენში, აქ მის მიერ აღმოჩენილი და შესწავლილია სხვადასხვა ეპოქის არქეოლოგიური ძეგლები.

1963-1972 წწ. იგი თხრის და იკვლევს წონას მრავალფენოვან მღვიმეს.

ალ. კალანდაძის სახელთანაა დაკავშირებული დას. საქართველოში პირველი ნეოლითური ძეგლის – ოდიშის ნასახლარის აღმოჩენა და შესწავლა, რამაც გადამწყვეტი როლი შეასრულა საქართველოში ნეოლითური კულტურის განსაზღვრისა და გამოკვლევის საქმეში.

ალ. კალანდაძე ფართო დიაპაზონის მეცნიერი იყო, იგი თანაბრად ფლობდა ყველა არქეოლოგიური ეპოქების საფუძვლიან ცოდნას. მის სახელთანაა დაკავშირებული მცხეთის სახელგანთქმული ძეგლების გათხრა-შესწავლა: მცხეთის აკლდამა, სამთავროს სამაროვანი, არმაზისხევის პიტიახშთა სამარხები, აბანო და ა.შ. 1937-1941 წწ. ის მცხეთის ექსპედიციის ხელმძღვანელია. 1946 წ. მეორე მსოფლიო ომის დამთავრების შემდეგ განახლებულ მცხეთის ექსპედიციას ისევ ალ. კალანდაძე უდგება სათავეში და ხელმძღვანელობს მას სიცოცხლის ბოლომდე (1976 წ.). იგი ავტორია მცხეთისადმი მიძღვნილი ყველა ტომის. უნდა აღინიშნოს, რომ მცხეთა 1 (არმაზისხევის ძეგლები) წარდგენილი იყო სსრკ სახელმწიფო პრემიაზე.

ალ. კალანდაძე ავტორია საქართველოს არქეოლოგიის, საქართველოს ისტორიის ნარკვევების 1 ტომი. მონაწილეობდა მრავალ საკავშირო და საერთაშორისო კონფერენციებსა და სიმპოზიუმებში.

ალ. კალანდაძე გამოჩენილი, აღიარებული და საყოვეთაოდ დაფასებული მეცნიერი იყო და მისი ნაშრომები არქეოლოგიის ყველა მკვლევართათვის სამაგიდო წიგნია, მაგრამ შეიძლება ყველამ არ იცოდეს რა შესანიშნავი პიროვნება და გამორჩეული ადამიანი იყო ბ-ნი სანდრო გასაოცრად კეთილი, კეთილშობილი, თავმდაბალი, ღმობიერი, მეგობრული, მზრუნველი და გულშემატკივარი.

მე ბ-ნი სანდროსთან ბევრი გულთბილი მოგონება მაკავშირებს. 1964 წ. საკანდიტატო დისერტაციას ვიცავდი, რომელიც წესისამებრ, მოსკოვში უნდა დაემტკიცებინათ, ამიტომ ქართულთან ერთად რუსულ ენაზე, მაღალ დონეზე შესრულებული ავტორეფერატი უნდა გაგზავნილიყო, ავტორეფერატი მზად მქონდა, მაგრამ ბ-მა სანდრომ თავის სურვილით მოინდომა მისი გადახედვა და დახვეწა, ბ-ნი სანდრო რუსულის ბრწყინვალე მცოდნე იყო და ჩემი ავტორეფერატი მართლაც შესანიშნავი გამოვიდა.

ბ-ნი სანდრო ძალზე ყურადღებიანი იყო თანამშრომლების მიმართ, მის თვალს არაფერი გამოეპარებოდა, ასეთი შემთხვევა გამახსენდა მე და ერთ თანამშრომელს პატარა შელაპარაკება მოგვივიდა, ის დისერტაციას იცავდა, რასაც ჩვეულებრივ „დესერტაცია“ მოჰყვებოდა. მე დისერტაციაზე წასვლას არ ვაპირებდი, ბ-ნი სანდრო ეს ცნობილი და ყველასთვის პატივცემული მეცნიერი-მოვიდა ჩემთან სახლში – მელაპარაკა, დამარწმუნა და წამიყვანა „დესერტაციაზე“. ასეთი რამის გაკეთება მხოლოდ მას შეეძლო.

ჩემი ცხოვრების საუკეთესო მოგონებები მცხეთის ექსპედიციას უკავშირდება. 1957 წ. ასპირანტურაში ჩაბარების შემდეგ მცხეთის ექსპედიციაში გამაგზავნეს, როგორც ითქვა ამ ექსპედიციის უცვლელი ხელმძღვანელი ბ-ნი სანდრო იყო. მცხეთის ექსპედიცია ფართო მაშტაბიანი, მრავალუბნიანი, მრავალფუნქციური იყო. როგორც წესი ყველას და განსაკუთრებით კი ახლადმოსულ არქეოლოგებს მასში მონაწილეობა უნდა მიეღოთ. შეიძლება ითქვას, რომ მცხეთის ექსპედიცია არქეოლოგთა „სამჭედლო“ იყო. ასე მოვხვდით ექსპედიციაში ასპირანტები: მე და ლეილა წითლანაძე.

იმ პერიოდში ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ, როგორც ჩვენი – ისტორიის ინსტიტუტის, ასევე საქ. სახ. მუზეუმის თანამშრომლები: უფროსი მეცნიერ მუშაკები ან განსვენებულები ტარიელ ჩუბინიშვილი, ნუცა უგრეხელიძე, დომენტი ქორიძე, რამინ რამიშვილი, ოთარ ლორთქიფანიძე და სხვ. და ჩვენ ახალგაზრდები.

ექსპედიცია რამოდენიმე უბანზე მუშაობდა. ბ-ნი სანდრო ყოველდღე დაუღალავად დაქროდა ერთი უბანიდან მეორეზე, მეთვალყურეობდა სამუშაოებს, იძლეოდა მითითებასა და გეგმავდა შემდგომ მიმართულებებს. მე სამთავროს სამაროვანზე ვმუშაობდი. ეს იყო ჩვენი პირველი სერიოზული გამოცდა და სრული პასუხისმგებლობით ვეკიდებოდი მას. მთელი დღე ვისხედით სამარხებში ვაკეთებდით პრეპარაციას, შუადღეზე ბიჭებს (კ. კვიჟინაძე, ალ. ბოხოჩაძე) მოჰქონდათ ხოლმე ცხელი ქართული შოთი, ყველი და კიტრი, რასაც პირდაპირ სამარხშივე მივირთმევდით. გოგონები მე „დუხტას“ მეძახოდნენ (შემოკლებული გურანდუხტი-დან) ბ-მა დომენტი ქორიძემ თავისებურად გადააკეთა ის და „ТЮФТА“-მეძახდა. ბატონმა სანდრომ რომ გაიგონა ეს სახელი ხუმბრობა ნარევი საყვედურით უთხრა: „ბატონო დომენტი, რატომ ეძახით ამ ჩვენ კარგ გოგონას „ტუფტას“ – ბევრი ვიცინეთ.

სამუშაო დილის 7 საათზე იწყებოდა და ყველა ველზე უნდა ვყოფილიყავით, მაგრამ შაბათ-კვირას თბილისში მოვდიოდით და ორშაბათს დილით გვაგვიანდებოდა ხოლმე ველზე გასვლა. დაგვიანებით მისულებს ბ-ნი სანდრო დახვდებოდა ჩვენს მაგივრად ჩვენ ადგილზე, მაგრამ არასდროს და არც ერთ ჩვენთაგანს არ ახსოვს მისი უკმაყოფილება, შენიშვნა ან საყვედური ამის გამო.

ბევრნი ვიყავით და სხვადასხვა სახლებში ვცხოვრობდით ერთხელ ჩვენმა დიასახლისმა ბ-ნი სანდროს შესჩივლა: „ძალიან ხმაურიანი ხალხია, არ მაძინებენო“. ბ-ნმა სანდრომ თავის ჩვეული ღმობიერებით დაამშვიდა იგი: „აპატიეთ ქალბატონო ახალგაზრდები არიან და ენერგიას ვერ იკავებენო“. მართლაც ასე იყო. ღამეებიც კი არ გვეძინა, ვაწყობდით ხოლმე ექსკურსიებს და ყველა უკლებლივ ვმონაწილეობდით, უფროსი და უმცროსი. ღამის სიბნელეში სანთლებით ან ფარნის შუქზე ავდიოდით ბებრის ციხეზე, ვესტუმრებოდით მცხეთის ცნობილ აკლდამას და ხშირად არმაზისხევასაც ვენწვოდით.

ბ-ნი სანდრო ჩვენთან ერთად მონაწილეობდა ყველა ჩვენ წამოწყებაში. სანთლით ან ფარნით ხელში იგი პირველი მიგვიძღვებოდა წინ და გზას გვინათებდა. ისეთი ხალხისით აგვყვებოდა ხოლმე ყველა ჩვენ ღონისძიებებს, როგორც ჩვენი ტოლი და სწორი. არავის ახსოვს მისი შეჭმუნული წარბი ან შენიშვნა ან უკმაყოფილება. მართალია მაშინ ბ-ნი სანდრო 50 წლისაც არ იყო, მაგრამ მრავალტევადი სამუშაო, უდიდესი პასუხისმგებლობა და ყველა უბნის ზედამხედველობა ძალიან ღლიდა მას, თუმცა არასდროს არ იმჩნევდა და ჩვენთან ერთად იზიარებდა ჩვენს სიხარულსა და წარმატებას.

ჩვენთან მუშაობდა მცხეთის განთქმული მებაღის მიხეილ მამულაშვილის შვილიშვილი მიშიკო. იგი გვინწყობდა ხოლმე ნავეებით სეირნობას მდ. მტკვრისა და არაგვის შესართავთან ანტიოქიის ძველ პატარა ეკლესიასთან. ძალიან შთამბეჭდავად ვატარებდით დროს: ზეპირად ვკითხულობდით ლექსებსა და საყვარელ პოემების ნაწყვეტებს, ვმღეროდით ტკბილ ქართულ სიმღერებს, ვბაძავდით ცნობილ მსახიობებს. ბ-ნი სანდრო მუდამ ჩვენ გვერდით იყო.

არც მე და არც სხვას, რომელიც კი მაშინ ექსპედიციაში მონაწილეობდა მთელი ცხოვრების მანძილზე არ შეიძლება დაავიწყდეს ეს შესანიშნავი რომანტიკული, სიყვარულითა და ღრმა შინაარსით აღვსილი საღამოები.

ბ-ნი სანდრო ჩვენთვის მხოლოდ უფროსი და განყოფილების ხელმძღვანელი კი არ იყო, არამედ სულიერად ახლობელი, კეთილმსურველი და პატრონი. მე და ალბათ ბევრს მამაშვილური დამოკიდებულება გვქონდა მასთან.

მე და ჩემი მეუღლე მალხაზ ბარამიძე, ყოველ ახალ წელს (1 იანვარს), წლების განმავლობაში აუცილებლად ვსტუმრობდით ბ-ნი სანდროს და მის სათნო და შესანიშნავ მეუღლეს ქ-ნ სარას. ჩვენ გვიხაროდა მათთვის ახალი წლის მილოცვა და ვიცოდით, რომ მათაც ძალიან სიამოვნებდათ ჩვენი მისვლა.

ბ-ნი სანდროსთან ერთად უნდა გავიხსენოთ მისი კოლეგები და განუყრელი მეგობრები: ბ-ნი ანდრია აფაქიძე და ბ-ნი გერმანე გობეჯიშვილი, ჩვენი განყოფილების გამგეები – ეს გასაოცარი ადამიანები ჩვენი დამრიგებლები, აღმზრდელები, მზრუნველები და გულშემატკივრები. მათგან ვისწავლეთ ჩვენ ურთიერთპატივისცემა, სიყვარული, ერთგულება, ერთმანეთის გატანა და ნამდვილი მეგობრობა.

მე გულწრფელად მენანება არქეოლოგთა ახალგაზრდა თაობა, რომლებიც ამ შესანიშნავ პიროვნებებს ვერ შეესწრო. მათ ბევრი დაკარგეს ადამიანური და სულიერი თვალსაზრისით.

პიოტ. გუხანდა ფხაკაძე

2020

11 DECEMBER

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute
of Archaeology of the European University

MEMORIES OF PROFESSOR ALEXANDER KALANDADZE

Mr. Alexander had a friendly relationship with both his aspirants and others. His last graduate students were Gogi Khubutia and me. When we were taking the entrance exams (1965), he was delivering lectures in archeology of the Caucasus at Krakow University. As soon as he returned, he took over our supervision and we worked together (both in the field and at the institute) until his death (1976). Aspirants were especially required to have perfect knowledge of “methodology of archaeological excavations”. While on the expedition, Mr. Alexander wrote a diary himself and considered it mandatory for others as well. He often said: “The diary is the skeleton of the annual report”. He instructed us to write a scientific report. Besides, we had to bring it to him 3-4 days before the start of the spring session. He wrote notes with a pencil on the back pages (including stylistic suggestions).

One such note on my first report, is still written: “Move the verb to the end of the sentence”. I will never forget one of his most difficult task assigned to me: “I am old enough, I may become incapacitated on the day of the speech, so you must read it instead”. However, as I remember, during the session, he never got sick during any session, on the contrary, on the day of our report, he sat in the front row and listened carefully, then he was giving a speech, and if I missed something, or if he had a remark, he was adding it by himself. At first, such a relationship was even resentful, because such responsible reports were usually read by supervisors, not by graduate students (besides, at that time, the session was held in the assembly hall of the Academy of Sciences (at Dzerzhinsky St. III), which was attended not only by employees of history and archeology Institute of Ethnography (for whom attendance was mandatory) but also ordinary scientists of those institutes who worked in this building. The reports were also attended by those vice presidents who at that time chaired the archaeological commission and academics signed the permit to excavate (“open paper”): Is. Dolidze, Ir. Abashidze, Sh. Dzidziguri and others.

I realized later that he was doing it to develop our skills. Once Mr. Alexander and I returned together from the Valley to the Archaeological Research Center. In front of the chancellery, on a board, a short list was posted, displaying the names of those meritorious employees (4 or 5 people) who had been nominated for the title of academician. Mr. Alexander’s name was Among them. He put on his glasses, took out a pen, and crossed out his last name, then entered his office and continued his work as usual.

However, in order to obtain this honorary title, a secret “war” was in progress.

Mr. Alexander always treated everyone with great politeness and kindness. He was friendly to everyone, regardless of they were younger or older, simple worker or intellectual, male or female. He gave everyone the necessary attention and showed them worthy respect. Moreover, he didn't do this artificially, it came naturally to him, because he was naturally an embodiment of goodness. Those around him felt all this and loved him immeasurably. No one would forget him. At the beginning of each season, the workers met and greeted him with great warmth. After a heartfelt greeting, Mr. Alexandre would also talk about solving problems that he still remembered from conversations from the previous year.

Mr. Alexander loved to be a host. If he was sitting at the table, no one could beat him to paying the bill. Once I really wanted to pay the expenses, because among the guests there was an archeologist, Givi Eliava, from whom I was greatly obliged. During lunch, I got up with the excuse of checking my car, went to the “buffet” and quietly handed over money, but it proved to be too late, they also quietly signaled to me: “He has already paid”. My senior colleagues also often recalled such an episode with laughter: “Many of us were sitting at the table, and Mr. Sandro, as often happened, beat us to it and paid the expense. We decided to secretly put money in his pockets while saying goodbye. We drove him home and said goodbye. Two of us escorted him to the second floor, as there was no other way, one held his hands, the other stuffed money in his pocket and ran back. Before they arrived, the money was thrown from the window, some fluttered in the air and some scattered in the bushes. Then we all dared to dive into the bushes simultaneously to retrieve our money back, what we barely managed to do after bumping our heads together and soiling and tearing our suits” (recalled by Al. Bokhochadze).

We have heard much about Mr. Alexander's scientific education and great practical experience, beyond what we've seen with our own eyes. It could be said that he was truly a living encyclopedia, just like his contemporary scientists: Andria Apakidze, Giorgi Lomtadze, Germane Gobejishvili, and others. Once I witnessed such a picture: at that time, we, the employees of the Archaeological Research Center were temporarily sheltered in the museum building (while waiting for our own building) in a large hall. Among others, a temporary commission was also working there, which was supposed to finalize the list of the honored archaeologists who should be included in the encyclopedia, encompassing the entire “Union”. They had established the names of almost all archaeologist, but some patronymics needed clarification, which became quite difficult. Then one of them suggested: “Let's ask for help to Mr. Sandro, he studied in Leningrad and many of them might have been his classmates”. With the help of Mr. Alexandre, the work continued pretty quickly. He proposed this method of work to the commission: “You just read me the surname, and I will add the first name and patronimic”. The reading began: “Piotrovsky” – “Boris Borisovich”, Alexander dictated. “Correct!” The commission members unanimously agreed. Very quickly, a rather extensive list was corrected to the end.

Once Mr. Alexander and I were returning from Tskaltubo to Tbilisi by car. After we passed the Tskaltsitela River and began climbing the slope, the car lost power. We tried several times but couldn't make it up. The car became stubborn. We rolled back down. We remembered Mr. Givi Berikashvili and his “donkey's stubbornness” at this very place. We were forced to roll into the nearby service station. By chance, a dog tied at the gate bit Alexander on the leg. From here began the countdown of our forty-day ordeal. An ambulance was called, the first vaccination was administered, and we were forbidden to travel at night. We were registered at the nearest polyclinic. We were promised that we would also register in Tbilisi and continue the treatment for forty days. Strict supervision of the dog and the patient was required, otherwise, great trouble was expected because of the accident (just as happened around that time).

We contacted the director of the Kutaisi Museum, Mr. V. Nikolaishvili. In a half hour, the entire museum collective was embracing us like mourners. They fixed our car and took us to the deputy's private house for

overnight stay (unfortunately, I forgot his surname). Immediately, a magnificent dinner was served, as the Kutaisi people are used to. Traditional toasts began. A real Kutaisi feast commenced. Everyone was singing and drinking, including the patient, who was especially forbidden to drink. We were overtaken by down during the feast, and the toasts became more sparse. One of us stood up and proposed a toast to the dog that “gifted us such a delicious and memorable feast, otherwise, we would be sleeping now”.

The next day in Tbilisi, as soon as I returned, we approached to the polyclinic. Mr. Alexandre dictated the ID number to the doctor verbally. “We know sir! Your adventure has been reported to us from Kutaisi” – said doctor to Alexandre with a smile. After this, for forty days, telegrams with the following contents were sent between the two big cities: “From Kutaisi to Tbilisi! The dog has not gone rabid, inform us how the professor is”! From Tbilisi to Kutaisi! The professor has not gone rabid, inform us how the dog is doing (This was a time when there was still some appreciation for the professor).

I remember, upon returning from the field, Mr. Alexander sadly complained to me: “In three days, it turns forty days since my sister Olya left, and I cannot fulfill her will”. She summoned her young son, who died in 30s, to take him from the closed cemetery of Vake to Saburtalo and bury him on her heart. Since the old cemetery of Vake is not functioning, the “guard” demanded permission from the city council, Andria and I also went there, but we were asked for so many things that we could not do it in three days, not even in three months, as the court must determine that the child is my nephew.

“Mr. Alexander! Let's try it once again! Maybe we can find a shorter way”, I suggested, and we quickly arrived at the mentioned cemetery. I left Mr. Alexandre in the car, went out alone and found a middle-aged man of who looked like Georgian, to whom I extended my hand and gave him my surname. He also answered – Devdariani! (I don't remember the name). I immediately told him – I have a friend – Devdariani Shota, he is a major, he works in the organ at Saburtalo! and we shook hands once more. When he found out the reason for my visit, he said to me: “There were two respectable people who came to this case before. This case does not deserve exaggeration. If you quickly bring the “urn” from Kukia cemetery, I will have the exhumed remains of the child until you come back”. Somewhere in half an hour, we entered the courtyard of Kukia cemetery. People were roaming around, plumbing specialists were installing pipes. One of them stopped me with his hand and greeted me: “You probably don't remember me, right?... Recently on Lunacharsky Street, in your building, we installed pipes and had fun with your “Adesa” wine!” To say shortly, with the help of a “stranger”, within the hour the urn was placed in our car. When we also placed the remains of a child and headed towards Saburtalo, Mr. Sandro became a bit more cheerful and muttered: “Now we have left to make an epitaph on the tombstone for both of them”. There was complete silence in the cemetery. Finally, we heard a knock on the stone, quickly my name was also heard. Mr. Sandro said to me: “I think deads are calling you”. On the left side, I saw a craftsman crouching on the grave making an inscription. He shook his hand, I recognized him, we arrived. Mr. Alexander! Meet him! This man is my old “sabutilniki” in drinking beer, Gogi Chitiashvili, who is my brother's next-door neighbor in Kvemo-Vedzisi, we have also played Seka together, we even get to know each other! Then I complained to Gogi: “I will look for you, brother! You have to help us, we urgently need an inscription”!.. “Man! You bring the tombstone today, I will make the inscription at night, I will deliver it to you in the morning for free! Well, even if I take money from you, maybe you win it in Seka”. When we placed the prepared tombstone in place in the morning, Mr. Alexander asked me with a lighthearted smile: “Man! Do you also work as an gravedigger in Tbilisi? How come everyone knows you at every cemetery, and what two professors couldn't accomplish in three months, you managed in three days?” and he laughs... Professor Alexander Kalandadze's smiling face and immortal work will forever remain in the memory of his former students and colleagues.

Karlo Kalandadze

2020

ДЕКАБРЬ, 11

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт Археологии Имени Академика
Андриа Апакидзе

ВОСПОМИНАНИЯ О ПРОФЕССОРЕ АЛЕКСАНДРЕ КАЛАНДАДЗЕ

У г-на. Александре с аспирантами были такие же хорошие отношения, как и с другими людьми. Я и Гоги Хубута были его последними аспирантами. Когда мы поступали (1965 г.), он читал кавказскую археологию в Краковском университете и, как только вернулся, стал нашим руководителем. Мы сотрудничали как в институте, так и в поле до самой его смерти в 1976 г. Первым требованием г-на. Александре к аспирантам было глубокое знание методики археологических раскопок, а полевой журнал в экспедициях он вел и сам и требовал от других, повторяя, что журнал это скелет годового отчета. Также он давал нам писать и научный отчет, заставляя предоставлять ему этот отчет за 3-4 дня до весенней сессии, а замечания к отчету, в том числе и стилистические, приписывал карандашом с обратной стороны (одно такое замечание на моем первом отчете видно и сейчас: перенесите глагол в конец предложения).

Никогда не забуду его особо трудное задание – ссылаясь на свой пожилой возраст и возможность, якобы, почувствовать себя плохо во время доклада, он велел мне прочесть доклад вместо него, хотя во время сессии, помню, он ни разу не болел. Даже напротив, во время наших докладов садился в первый ряд, внимательно слушал, брал слово и давал замечания или дополнял доклад. Поначалу такое отношение было обидным, т.к. в основном доклады на сессии читали руководители, а не аспиранты (а сессия проходила на ул. Дзержинского, в актовом зале Академии наук), к тому же на ней присутствовали не только обязанные там быть сотрудники института истории, археологии и этнографии, но и рядовые ученые, работающие в том здании, а также те вице-президенты, которые руководили археологической комиссией и подписывали разрешение на раскопки, т.н. «открытый лист». Это были академики Ис. Долидзе, Ир. Абашидзе, Ш. Дзидзигури и другие.

Только потом я понял, что это все он делал для развития моих же навыков.

Однажды мы вместе вернулись с полевых работ в археологический исследовательский центр и там, перед канцелярией, был вывешен список из 4 или 5 заслуженных сотрудников, которых собирались представить к званию академика, в том числе и г-н. Александре. Он, увидев это, вы-

черкнул себя из списка и, с достоинством, продолжил работу в своем кабинете, хотя за звание академика шли ожесточенные бои.

Г-н. Александре всегда со всеми общался вежливо и по дружески, неважно, был ли перед ним ребенок или взрослый, рабочий или интеллигент, мужчина или женщина. Всем он уделял внимание и, что самое главное, это у него выходило само собой, безо всякого притворства, ибо от природы он был воплощением доброты.

Это все не было незаметным и для окружающих. Все его очень любили и никогда не забывали, рабочие в начале каждого сезона раскопок были рады его видеть, а г-н. Александре вел с ними беседы а проблемах, которые ими обсуждались еще в прошлом сезоне.

Г-н. Александре очень любил приглашать других, да настолько, что если он присутствовал на застолье, никто не мог обогнать его по оплате счета. Однажды я очень хотел расплатиться сам, т.к. среди гостей был археолог Гиви Элиава, которому я был очень обязан. Посреди обеда я, под предлогом проверки машины, ускользнул в буфет и протянул деньги, на что мне ответили, что тот человек (г-н. Александре) расплатился заранее.

Мои старшие коллеги часто и со смехом вспоминали следующий эпизод, который я приведу со слов Ал. Бохочадзе: Нас было много и г-н Сандро, как обычно, расплатился за всех. Мы решили тайком положить ему деньги в карман во время прощания. Мы довели его до дому, двое проводили до дверей квартиры и, раз не было другой возможности, схватили и пихнули деньги насильно, а потом сбежали вниз. Еще до того, как они спустились со второго этажа, их деньги то планировали в воздухе, то цеплялись за ветки кустарника. Честно признаться, мы все сиганули в кусты, дабы вернуть свои деньги и, в итоге, изодрали костюмы и расшибли лбы.

Мы имели возможность не только наблюдать за огромным образованием и практическим опытом г-на. Александре, но и слышать об этом, ведь он был самой настоящей энциклопедией, как и его современники Андриа Апакидзе, Гиორги Ломтатидзе, Германе Гобеджишвили и др. Однажды, когда мы, сотрудники археологического исследовательского центра базировались, в ожидании собственного здания, в помещении в музее, в одном из залов работала комиссия, которой было велено составить список заслуженных археологов для внесения в энциклопедию во всесоюзных масштабах. Имена и фамилии у них были, а вот отчества некоторых необходимо было уточнить. Предложили спросить у г-на. Сандро, который учился в Ленинграде и явно был однокурсником многих этих кандидатов, а он предложил им зачитывать только фамилии, а имена-отчества добавил бы сам.

– Пиотровский?

– Борис Борисович.

– Правильно!

Так, очень скоро, этот список был доработан.

Однажды мы с г-ном. Александром возвращались на машине из Цхалтубо в Тбилиси и, в районе реки Цхалцителы машина заупрямилась и мы каждый раз съезжали с пригорка, вспоминая г-на Гиви Берикашвили и его «Ослиное упрямство», происходящее там же. В итоге пришлось вкатить автомобиль в местную профилактику, где г-на. Александра укусил за ногу бродячий пес.

Оттуда начались сорокадневные муки. Скорая сделала первую прививку и запретила ездить затемно, взяли на учет в местной поликлинике и велели встать на учет в Тбилиси, а также лечиться, потребовали строгую слежку за псом и укушенным, а в противном случае опасались страшных последствий.

Мы срочно связались с директором музея в Кутаиси В. Николаишвили и через полчаса весь музейный коллектив вертелся вокруг нас – починили машину, дали переночевать в доме заместителя, чью фамилию я уже не помню.

В срочном порядке был накрыт поразительный стол, какой обычно бывает в Кутаиси, начались

тосты и пошло чисто величественное кутаисское застолье.

Все пели и пили, в том числе и пациент, которому пить было наистрожайшим образом запрещено.

Застолье продлилось до утра и, когда тосты уже закончились, один поднял бокал за пса, который подарил всем такой красивый вечер, что не пришлось зря проводить его во сне.

На другой день, в Тбилиси, когда г-н. Александр продиктовал свой личный номер в клинике, выяснилось, что из Кутаиси им уже сообщили о произошедшем.

В течении сорока дней из Тбилиси в Кутаиси и обратно слали телеграммы.

«Собака не взбесилась. Как профессор?»

«Профессор не взбесился. Как собака?»

Тогда должность профессора еще была хоть как-то уважаемой...

Помню я однажды вернулся с раскопок и г-н. Александр мрачно сообщил мне, что через три дня будет сорок дней с кончины его сестры Оли, а он не может исполнить ее завещание – перезахоронить ее малолетнего сына, погибшего в 30ые годы, из вакийского закрытого кладбища в ее могилу на сабурталинском. Т.к. кладбище в Ваке больше не функционировало, хранитель потребовал разрешение из горсовета, г-н. Александр и Андриа Апакидзе пошли туда, но выяснилось, что они не успели бы не то что за три дня, а может и за три месяца – суд должен был установить, был ли покойный ребенок его племянником.

– Г-н. Александр! Попробуем найти путь покороче! – сказал я и мы отправились к кладбищу. Его я оставил в машине и пошел внутрь, к смотрителю – мужчине грузинской внешности, чья фамилия оказалась Девдариани. Я тут же назвал приятеля, майора милиции Сабуртало, Шота Девдариани, который оказался его двоюродным братом, и мы во второй раз пожали руки. Узнав причину моего визита, он вспомнил, что недавно по тому же делу были два солидных человека, и добавил – Не надо тянуть. Ежели ты в срочном порядке принесешь урну с Кукии, то я вырою останки.

Где-то через полчаса мы входили в кукийское кладбище, где сантехники проводили в то время трубы. Один поздоровался со мной и напомнил, что недавно они провели трубопровод в моем корпусе на Луначарского и отметили дело моей «одессой». Короче говоря, с помощью этого человека, урна стояла в нашей машине уже через час. Когда и останки ребенка сложили в нее и мы направились на Сабуртало, г-н. Сандро чуточку повеселел и проговорил, что осталось лишь сделать эпитафию.

На кладбище было тихо, слышен был лишь перестук по камню, а потом прослышалось мое имя.

– Кажется, мертвецы тебя зовут. – проговорил г-н. Сандро.

По левую сторону я заметил мастера, склонившегося над надгробием. Это был мой старый знакомый, собутыльник по пивопитию, партнер по игре в очко, у которого я часто выигрывал и просто сосед Гоги Читаишвили.

– Гоги, брат, помоги. Нужна надпись, очень срочно!

– Мужик, принеси днем надгробие, ночью сделаю надпись, а утром отдам. К тому же бесплатно! Даже если ты мне заплатишь, все равно тебе же проиграю в очко, так лучше не рисковать!

Когда утром мы все же установили надгробие, г-н. Александре спросил меня, улыбаясь: Слушай, парень, а ты часом не подрабатываешь могильщиком в Тбилиси? Нет? А с чего тебя знают на всех кладбищах и как тогда ты за пару дней сделал то, что мы, два профессора, не смогли бы за три месяца? – и рассмеялся.

Улыбчивое лицо и бессмертное дело профессора Александра Каландадзе навек останутся в памяти его аспирантов и коллег.

Карло Каландадзе

2020

11 დეკემბერი

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

მოგონებები პროფესორ ალექსანდრე კალანდაძეზე

ბატონ ალექსანდრეს ასპიხანგებთან უხილვითობა, ისე როგორც სხვებთან, მეგობრული ჰქონდა. მისი ბოლო ასპიხანგები მე და გოგი ხუბუტია ვიყავით. ჩვენ, როცა მისაღებ გამოცდებს ვაბახებდით (1965წ.), იგი კიაკოვის უნივერსიტეტში კავკასიის არქეოლოგიას კითხულობდა. როგორც კი დაბრუნდა, ჩვენი ხელმძღვანელობა დაეწავრა და გახდაცვადებამდე (1976წ.) ერთად ვთანამშრომლობდით (როგორც ვერზე, ისე ინსტიტუტში). ასპიხანგებისაგან განსაკუთრებით „არქეოლოგიური გათხრების მეთოდის“ სხუდყოფილ ცოდნას მოითხოვდა. ექსპედიციაში ყოფნისას, ბატონი ალექსანდრე დღიუხს თავადაც წეხდა და სხვებისთვისაც სავადრებულოდ თვლიდა. ხშირად იტყოდა: „დღიუხი, წიგნი ანგაჩიშის ჩონჩხიაო“. სამეცნიერო ანგაჩიშის წეხას ჩვენ გვაკადრებდა. თანაც, საგაზაფხურო სესიის დაწყებამდე, მასთან 3-4 დღით ადრე უნდა მიგვეგანა. შენიშვნებს ფანქრით უკანა გვეხდზე მიაწეხდა (მათ შორის სტილისტურსაც).

ერთი ასეთი შენიშვნა, ჩემს პირველ ანგარიშზე, ახლაც მიწერილია: „ზმნა წინადადების ბოლოში გადაიტანეთ“. არასდროს არ მაზინყდება მისი ერთი, რთული დავალება: „მე ასაკოვანი ვარ, შეიძლება მოხსენების დღეს შეუძლოდაც გავხდე, ამიტომ, მოხსენება შენ უნდა წაიკითხოვო“. თუმცა, როგორც მახსოვს, სესიის დროს, იგი ავად არასდროს გამხდარა, პირიქით, ჩვენი მოხსენების დღეს, წინა რიგში ჯდებოდა და ყურადღებით ისმენდა, შემდეგ სიტყვითაც გამოდიოდა და თუ რაიმე გამომრჩებოდა, ან შენიშვნა გაუჩნდებოდა, თავად დაამატებდა. თავდაპირველად, მწყინდა კიდეც ამგვარი ურთიერთობა, რადგან ასეთ საპასუხისმგებლო მოხსენებებს, მეტწილად, ხელმძღვანელები კითხულობდნენ და არა ასპირანტები (თანაც მაშინ, სესია მეცნიერებათა აკადემიის სააქტო დარბაზში იმართებოდა (ძერჟინსკის ქ., III ს.), რომელსაც ესწრებოდა ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის თანამშრომლების (ვისთვისაც სავალდებულო იყო დასწრება) გარდა, იმ ინსტიტუტების რიგითი მეცნიერები, რომლებიც ამ შენობაში მუშაობდნენ. მოხსენებებს ესწრებოდნენ, აგრეთვე, ის ვიცეპრეზიდენტები, რომლებიც იმ დროისთვის არქეოლოგიურ კომისიას თავჯდომარეობდნენ და გათხრების უფლებას („ღია ფურცელს“) ხელს აწერდნენ, აკადემიკოსები: ის. დოლიძე, ირ. აბაშიძე, შ. ძიძიგური და სხვ.

მე გვიანდა მივხვდი, რომ ამას ჩვენი უნარ-ჩვევების გამოსამუშავებლად აკეთებდა. ერთხელაც მე და ბატონი ალექსანდრე არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში, ველიდან, ერთად დავბრუნდით. კანცელარიის წინ, დაფაზე, მოკლე სია იყო გამოკრული, რომელზედაც იმ ღვანღმოსილი თანამშრომლების გვარები ეწერა (4 თუ 5 კაცისა), რომლებიც აკადემიკოსის წოდებაზე უნდა წარედგინათ. მათ შორის იყო ბატონი ალექსანდრეც. მან, სათვალე მოიმარჯვა, კალამი ამოიღო და თავისი გვარი, თავადვე, გადაშალა, შემდეგ სამუშაო ოთახში შევიდა და მუშაობა ჩვეულებრივ, დინჯად გააგრძელა. არადა, ამ საპატიო წოდების მოსაპოვებლად, მაშინ, ფარული „ომი“ იყო გაჩაღებული.

ბატონი ალექსანდრე, ყოველთვის, ყველას დიდი თავაზიანობით და გულისხმიერებით ეპყრობოდა. იგი ყველას მეგობრულად ექცეოდა, სულერთია დიდი იყო თუ პატარა, უბრალო მუშა თუ ინტელიგენტი, მამაკაცი თუ ქალბატონი. ის ყველას საჭირო ყურადღებას უთმობდა და ღირსეულ პატივს მიაგებდა. თანაც, ამას ხელოვნურად არ აკეთებდა, მას იგი ბუნებრივად გამოსდიოდა, რადგან თავად იყო ბუნებრივად, სიკეთის გამოვლინება. გარშემომყოფნიც გრძნობდნენ ყოველივე ამას, და განუზომლად უყვარდათ იგი. მას, არავინ ივიწყებდა. მუშები ყოველ სეზონის დაწყებისას, მას, დიდი სითბოთი ხვდებოდნენ და მოიკითხავდნენ. ბატონი ალექსანდრეც გულითადი მისალმების შემდეგ, იმ პრობლემების მოგვარებაზეც ესაუბრებოდა, რომლებიც მას, ჯერ კიდევ წინა წლის საუბრიდან ახსოვდა.

ბატონ ალექსანდრეს ძალზედ უყვარდა მასპინძლობა. თუ ის მაგიდასთან იჯდა, ფულის გადახდას ვერავინ დაასწრებდა. ერთხელ ძალიან მოვინდომე ხარჯის გადახდა, რადგან სტუმრებს შორის, არქეოლოგი, გივი ელიავაც ბრძანდებოდა, რომლისაგან დიდად ვიყავი დავალებული. შუასაბუღალბობისას, მანქანის ნახვის მომიზეზებით წამოვდექი, „ბუფეთში“ შევედი და ჩუმად ფული მივანოდე, მაგრამ ძალზედ გვიანი აღმოჩნდა, მათაც ჩუმად მანიშნეს: „იმან გადაიხადაო“. ჩემი უფროსი თაობის კოლეგებიც ხშირად სიცილით იხსენებდნენ ასეთ ეპიზოდს: „ბევრნი ვიჯექით მაგიდასთან, ბატონმა სანდრომ, როგორც ხშირად ხდებოდა, დაგვასწრო და ხარჯი გადაიხადა. გადავწყვიტეთ, ფული ჯიბეში დამშვიდობებისას ჩუმად ჩაგვედო. მივაცილეთ სახლამდე და დავემშვიდობეთ. ორმა ჩვენგანმა II სართულამდე ააცილა, რადგან სხვა გზით არ მოხერხდა, ერთმა ხელები დაუჭირა, მეორემ ფული ჯიბეში ჩაუტენა და უკან გამოიქცნენო, მათ ჩამოსვლამდე ფანჯრიდან გადმოყრილი ფული, ზოგი ჰაერში ფარფატებდა და ზოგიც ბუჩქებში იფანტებოდა. მაშინ ყველამ ვიკადრეთ და ერთდროულად ბუჩქებში გავვშვიტეთ, რათა ჩვენი წილი ფული დაგვებრუნებინა, რაც ერთმანეთზე თავების ხეთქებისა და კოსტუმების დასვრა-დახვევის შემდეგ ძლივლა შევძელითო (იგონებდა ალ. ბოხოჩაძე).

ბატონ ალექსანდრეს მაღალ მეცნიერულ განათლებაზე და დიდ პრაქტიკულ გამოცდილებაზე, გარდა თვალთ ნანახისა, ბევრიც გვსმენია. შეიძლება ითქვას, რომ იგი მართლაც ცოცხალი ენციკლოპედია იყო, ისე, როგორც მისი თანადროული მეცნიერები, ბატონები: ანდრია აფაქიძე, გიორგი ლომთათიძე, გერმანე გობეჯიშვილი და სხვები. ერთხელ ასეთ სურათს შევესწარი: მაშინ არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის თანამშრომლები მუზეუმის შენობაში ვიყავით, დროებით თავშეფარებული (საკუთარი შენობის მოლოდინში) ერთ დიდ დარბაზში, სხვებთან ერთად, დროებითი კომისიაც მუშაობდა, რომელსაც საბოლოოდ უნდა დაეზუსტებინა იმ დამსახურებულ არქეოლოგთა ნუსხა, რომლებიც ენციკლოპედიაში უნდა შეეტანათ, თანაც მთელი „კავშირის“ მასშტაბით. თითქმის ყველა არქეოლოგის გვარსახელი დადგენილი ჰქონდათ, მაგრამ ზოგიერთის მამისსახელი იყო დასაზუსტებელი, რაც საკმაოდ რთული შეიქნა. მაშინ ერთ-ერთმა წინადადება შემოიტანა: „ბატონი სანდრო დავიხმაროთ, ის ხომ ლენინგრადში სწავლობდა და ბევრი მათგანი მისი თანაკურსელიც იქნებოდაო“. ჩქარა ბატონი ალექსანდრეს თანდასწრებით გაგრძელდა მუშაობა. მან კომისიას მუშაობის ასეთი მეთოდი შესთავაზა: „თქვენ მარტო გვარი წამიკითხეთ, მე კი სახელს და მამისსახელს დავამატებო“. დაიწყო კითხვა: „პიოტროვსკი“ – „ბორის ბორისის ძე“, კარნახობდა ალექსანდრე. სწორია!..

ერთხმად ეთანხმებოდნენ კომისიის წევრები. სულ ჩქარა, საკმაოდ ვრცელი სია, ბოლომდე ჩასწორდა.

ერთხელ მე და ბატონი ალექსანდრე წყალტუბოდან მანქანით თბილისში ვბრუნდებოდით. მდ. წყალწითელას რომ გამოვცდით და აღმართს შეუდექით, მანქანამ გაწევა დაკარგა. რამდენჯერმე ვცადეთ, მაგრამ ვერ ავედით. მანქანა გაჩიუტდა. უკან ჩავგორდით. მოვიგონეთ ბატონი გივი ბერიკაშვილი და მისი „ვირის სიჯიუტე“, სწორედ ამ ადგილას. იძულებული გავხდით, იქვე მდებარე პროფილაქტიკაში შეგვეგორებინა. შემთხვევით, ქიშკართან მიბმულმა ძაღლმა ალექსანდრეს ფეხზე უკბინა. აი, აქედან დაიწყო ჩვენი ორმოცდღიანი წამების ათვლა. გამოიძახეს სასწრაფო, გაკეთდა პირველი აცრა, ღამით მგზავრობა აგვიკრძალეს. უახლოეს პოლიკლინიკაში აგვიყვანეს აღრიცხვაზე. პირობა ჩამოგვართვეს, რომ თბილისშიც ასევე დავდგებოდით აღრიცხვაზე და ორმოცი დღის მანძილზე მკურნალობას გავაგრძელებდით. მოითხოვეს მკაცრი მეთვალყურეობა ძაღლსა და პაციენტზე, წინააღმდეგ შემთხვევაში მოსალოდნელი იყო დიდი უბედურება (ისე, როგორც ეს მომხდარა, სადღაც იმ ხანებში).

დავუკავშირდით ქუთაისის მუზეუმის დირექტორს ბატონ ვ. ნიკოლაიშვილს. ნახევარ საათში მუზეუმის მთელი კოლექტივი ქირისუფალივით თავს გვეხვეოდა. მანქანა შეგვიკეთეს, ღამის გასათევად მოადგილის კერძო სახლში გადაგვიყვანეს (სამწუხაროდ გვარი დამავიწყდა). სასწრაფოდ ისეთი დიდებული ვახშამი გაიშალა, როგორც ეს ქუთაისლებს სჩვევიათ. დაიწყო მამაპაპური სადღეგრძელოები. ნამდვილი ქუთათური პურისჭამა გაიმართა. ყველა მღეროდა, ყველა სვამდა, მათ შორის პაციენტიც, რომელსაც დაღევა განსაკუთრებით აუკრძალეს. ქეიფში შემოგვათენდა, სადღეგრძელოებიც შეგვითხელდა. ერთ-ერთი წამოდგა და იმ ძაღლის სადღეგრძელო ითხოვა, რომელმაც „ასეთი გემრიელი და სამახსოვრო პურისჭამა გვაჩუქაო, რომ არა ის ძაღლი ჩვენ ეხლა შუა ძილში ვიქნებოდითო“.

მეორე დღეს თბილისში, როგორც კი დავბრუნდი, პოლიკლინიკას მივადექით. ბატონმა ალექსანდრემ ექიმს ზეპირად უკარნახა პირადობის მოწმობის ნომერი. ვიცით ბატონო! თქვენი თავგადასავალი, ქუთაისიდან შეგვატყობინესო, უთხრა ღიმილით ექიმმა ალექსანდრეს. ამის შემდეგ, ორმოცი დღის მანძილზე ორ დიდ ქალაქს შორის ასეთი შინაარსის ტელეგრამები იგზავნებოდა: „ქუთაისიდან – თბილისს! ძაღლი არ გაცოფებულა, შეგვატყობინეთ პროფესორი როგორაა!“ თბილისიდან – ქუთაისს! პროფესორი არ გაცოფებულა, შეგვატყობინეთ ძაღლი როგორ არის“-ო (ეს ის დრო იყო, როცა პროფესორის დაფასება ცოტათი მაინც იყო შემორჩენილი).

მახსოვს, ველიდან ახალდაბრუნებულს, ბატონმა ალექსანდრემ ნაღვლიანმა შემომჩივლა: „სამ დღეში, ჩემი დის, ოლიას ორმოცი მოდის, მე კი მას ანდერძს ვერ ვუსრულებ. მან დაიბარა, რომ მისი მცირეწლოვანი ვაჟი, რომელიც 30-იან წლებში დაეღუპა, ვაკის დახურული სასაფლაოდან გადმოშვებინა საბურთალოზე და მის გულზე დამეკრძალა. რადგან ვაკის ძველი სასაფლაო არ ფუნქციონირებს „მცველმა“ ქალაქის საბჭოდან ნებართვის მოტანა მოითხოვა, იქაც მივედით მე და ანდრია, მაგრამ იმდენი რამ მოგვთხოვეს, რომ სამ დღეში კიარა, სამ თვეშიც ვერ ჩავეტევით, რადგან სასამართლომ უნდა დაადგინოს, რომ ბავშვი ჩემი დის-შვილია“-ო.

ბატონი ალექსანდრე! ერთხელაც ვცადოთ! იქნებ უფრო მოკლე გზა ვიპოვოთ, ვურჩიე მე და სულ ჩქარა ხსენებულ სასაფლაოზე მივედით. ბატონი ალექსანდრე მანქანაში დავტოვე, მარტო გავედი და ვიპოვე შუა ხნის, ქართული აღნაგობის კაცი, რომელსაც ხელი გავუწოდე და ჩემი გვარი დავუსახელე. მანაც მიპასუხა – დევდარიანი! (სახელი არ მახსოვს). მე მაშინვე მივახალე – დევდარიანი შოთა, ძმაკაცი მყავს, მაიორია, საბურთალოზე ორგანოში მუშაობს! – მაგი ჩემი ბიძაშვილია მითხრა და მეორედ ჩამოვართვით ერთმანეთს ხელი. ჩემი მისვლის მიზეზი რომ გაიგო, მითხრა: „მაგ საქმეზე ამასწინათ ორი სოლიდური პიროვნებაც იყო მოსული. ამ საქმეს გაზვიადება არ უხდება. თუ შენ ჩქარა „ურნას“ კუკიიდან მოიტან, მე ბავშვის ნეშტს

ამოთხრილს დაგახვედრებო“. სადღაც ნახევარ საათში ჩვენ კუკიის სასაფლაოს ეზოში შევედით. ხალხი ირეოდა, სანტექნიკის სპეციალისტები მილებს ამონტაჟებდნენ. ერთმა მათგანმა ხელით შემაჩერა და მომესალმა: „ალბათ არ გახსოვარ, ხომ? ...ამასწინათ ლუნაჩარსკზე, შენს კორპუსში, მილები დავამონტაჟეთ და შენი „ადესით“ ვიქეიფეთ!“ მოკლედ, ამ „უცნობის“ შუამდგომლობით, ურნა ერთ საათში ჩვენს მანქანაში გვედგა. როცა ბავშვის ნეშტიც ჩაგვიღაგეს და საბურთალოსკენ წავედით, ბატონი სანდრო ცოტა ხასიათზე მოვიდა და ჩაილაპარაკა: „ეხლა საფლავის ქვაზე, ორივეს ეპიტაფია დაგვრჩა გასაკეთებელიო“. სასაფლაოზე სრული სიჩუმე იყო. ბოლოს ქვაზე კაკუნი გავიგონეთ, ჩქარა ჩემი სახელიც მოისმა. ბატონმა სანდრომ გადმომილაპარაკა: „მგონი მკვდრები გეძახიანო“. მარცხნივ დავინახე, რომ საფლავზე ჩაცუცქული ხელოსანი წარწერას აკეთებდა, რომელმაც ხელი დამიქნია, ვიცანი, მივედით. ბატონო ალექსანდრე! გაიცანით! ეს კაცი ჩემი ძველი „საბუტილნიკია“ ლუდის სმაში, გოგი ჩიტიაშვილი, რომელიც ქვემო-ვეძისში ჩემი ძმის კარის მეზობელია, სეკას-ში „ნაპარნიკებიც“ ვართ, ვიგებთ კიდეც! მერე გოგის შევჩივლე: „დაგეძებ ძმაო! უნდა გვიშველო, სასწრაფოდ წარწერა გვჭირდება!“... „კაცო! თქვენ, დღესვე საფლავის ქვა მოიტანეთ, წარწერას ღამით გავაკეთებ, დილით გაგატან, თანაც უფასოდ! აბა ფული რომც გამოგართვა, სეკაში იქნებ მომიგო კიდეც. ამიტომ, ჩათრევას ჩაყოლა არ ჯობია?“ მერე დილით გამზადებული საფლავის ქვა ადგილზე რომ დავდგი, ბატონი ალექსანდრე ლაღი ღიმილით მეკითხება: „კაცო! შენ, შეთავსებით, თბილისში მესაფლავედაც ხომ არ მუშაობ? აბა რავა ყველა სასაფლაოზე გიცნობენ და ის, რაც ორმა პროფესორმა სამ თვეში ვერ შევძელით, შენ სამ დღეში როგორ მოახერხე“-ო და იცინის... პროფესორ ალექსანდრე კალანდაძის ღიმილიანი სახე და უკვდავი საქმე, მუდამ დარჩება მისი ყოფილი ასპირანტებისა და კოლეგების მესხიერებაში.

კახლო კალანდაძე

2020

11 DECEMBER

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute
of Archaeology of the European University

THE ORIGIN OF STATEHOOD IN GEORGIA AND ARCHAEOLOGY

Gela Gamkrelidze

Scientific Director of the Archaeology and History Department at the Georgian National Museum;

Senior Researcher

ABSTRACT

The process of state formation on the territory of present-day Georgia is linked to long-lasting historical and cultural developments that unfolded over many centuries. Archaeological excavations have revealed that the origins of statehood were rooted in the advancement of metallurgy and agriculture–animal husbandry during the Late Bronze and Early Iron Ages. It appears that from the 9th century BC., the development of iron metallurgy accelerated social and economic progress. By the 7th century BC., proto-state formations had already emerged in Colchis. Numerous artificial settlement mounds, reinforced with defensive ditches, have been discovered in the Colchian lowlands. The implementation of such large-scale works would have been impossible without organized labor and leadership.

The emergence of the state was also greatly influenced by the biogeographical environment – climate, fertile soil, water resources, mineral deposits, and the diversity of flora and fauna all contributed to societal progress. In addition, external factors, including the aggression of neighboring powerful states and the cultural impact of Greek colonization, played a significant role in the process of political consolidation. The diverse archaeological materials and data obtained from excavations clearly attest to the complex and lengthy stages involved in the formation of Georgian statehood.

A long and peculiar process of historical and cultural development was took place on the territory of modern Georgia. In my point of view that the proto-statehood was established in the western part of the territory of Georgia in the first half of the 1st millennium BC, and then it expended the eastern part as well. Since the III century BC., on the contrary, the part of Colchis became part of the strengthened and consolidated Iberian kingdom. Politogenesis, the study of the formation and development of proto-states is an important issue of historiography. Many scientists have discussed the issues related to the politogenesis of ancient Georgia [see Kakabadze 1924: 25-31; Janashia 1952:19-20; Surguladze 1951; Melikishvili 1955; Muskhelishvili 1977: 32-62; Japaridze 2012: 248-284; Lordkipanidze 2002: 124-183; Inadze 2009: 31-50; Koranashvili 2000; Mamulia 1979; Kavtaradze 2006; Pitskhelauri 2013: 305-318; Gamkrelidze 1993; At the beginnings of Georgian statehood 2001 and the literature named there].

New archaeological excavations have increased the scope of the study of the history of ancient Georgia statehood. It is recognized in historiography that, the foundation for the creation of the state in ancient Georgia was prepared by the development of metallurgy and agriculture-breeding in the Late Bronze-Early Iron era, which led to a certain social differentiation [see Japaridze 2012: 248-284; Melikishvili 1970; Gobejishvili 1970: 243-311; Gobejishvili 2014; Kuftin 1949; Kuftin 1950; Pitskhelauri 2013; Mikeladze 1974; Sadradze and others. 2018 and the literature named there].

By the VII century BC, a state formation called a chiefdom was already been established in Colchis [see Scherwitz 1975: 81-90; Vasiliev 1981: 157-175]. In archaeology, this formation is known as “Colchian bronze culture” (or Archaic Colchis – XV-XVI centuries BC). It is represented by engraved axes, various types and designs of ceramics; with specific jewelry and others [incl. see Japaridze 1950: 35-89; Khoridze 1965; Lordkipanidze 2002: 138-153; Ramishvili 1974; Ramishvili 2003: 41-48; Apakidze J. 2002; Pantskhava, Sulava, Papuashvili 2003: 102-117; Tekhov 1985; Kozenkova 1989 and the literature included there]. This kind of archaeological culture in the XV-VII centuries BC appears and spreads in the Western and Central Transcaucasia, south of the Black Sea to the river Kizil-Irmak (Halis), in the upper and middle basin of river Mtkvari, in the Chorokhi basin. His so-called the local variety also spreads in the North Caucasus. The community which carried this “Colchian bronze culture”, lived in the western and central part of modern Georgia, they should have been at the level on the second stage of proto-state development [about the chronology of this stage, see Gamkrelidze 1985a: 123 – 129].

Iron, the most powerful metal of the ancient world, accelerated the progress of human civilization. Iron metallurgy gradually started in Georgia since the XIX century BC. The conception and production of iron was accompanied by the rapid socio-economic advancement of the local society of that time. There were optimal environment for the development of intensive processing and production of iron in the Caucasus. In particular, there were regions rich in iron ore; wood for fuel and, most importantly, centuries old experience in the production of bronze metal [see Inanishvili 2018; Degen-Kovalevsky 1935: 242; Khakhutaishvili 1987]. Later, the production of high-quality iron-steel weapons drove out the relatively soft metal – copper-bronze. In the first stage, iron agricultural and military tools replicate the shapes of bronze items and the same were made in bronze hammers.

In the territory of Georgia, there are many archaeological monuments of the Early Iron period – vestments, remains of metallurgical and ceramic production – found and partially excavated. Ancient Greek written sources recognized the Khalibs, who lived around south-eastern Black Sea coast, as the inventors of iron and steel [see Kvirkvelia 1976]. Based on the study of iron weapons discovered during archaeological excavations in Georgia, it was found out that local metalworker knew how to melt ore in a furnace, cast in a mould, hot forge, forge and other complex technological methods. Since the VIII century BC., iron production in Georgia becomes more intensive. Iron melting stones have been traced in mountainous regions and along the coast. An amazing abundance of iron agricultural and war tools has been confirmed in Kolkheti. In particular, iron swords, axes, arrow and spear heads, hoes, sickles,

knives, etc. were discovered [see Mikeladze 1990].

Since the 7th century BC, the period of widespread distribution of iron and steel in the Caucasus began, which created a solid base for the technical progress and the society's development. This was a prerequisite for the social-economic and military-political progress of the state formations. At this time, Urartian written sources on the territory of the South-West Caucasus mention Colchis. In particular, Urartu king Sardur II, in the inscription of 750 BC.: "I marched against the country of Koulkha, the city of Ildamus, the royal city... fortified, ... I prepared an iron ring, ... I burned the fortresses, cities..." [see Melikishvili 1960: 304]. This inscription proves that Colchis was a proto-state with a certain administrative system [see Melikishvili 1965: 68-92]. Colchis at that time included a large part of the western and eastern part of modern Georgia.

Archaeological data prove that By the beginning of the 1st millennium BC., Colchis was quite well settled with settlement hills. The plains and foothills were used for living and agricultural activities. Nowadays, about 300 settlements are registered. A special abundance of settlement hills is observed along the lower waist of Rioni river. Here, the settlements are mainly located on artificially raised hills. Archaeological excavations of the hills confirmed artificially built structures with wooden beams, which were surrounded by protective walls built with the rods themselves. Drainage and defensive canals were dug around the settlements. Most of the settlement hills are arranged in groups. In these groups, there are relatively large clothing mounds, which are strengthened by wider double trenches. This garment-fortified hill dominates the others. The diameter of the main hills ranges from 80 to 150 m; And the diameter of the subordinate small hills is about 30 – 80 m; The height is up to 3 – 7 m. It is natural that the creation of artificial earthworks of such size, the cutting of such drainage, defense and communication channels would be unthinkable without appropriate work tools and well-organized work of numerous people. It is also natural that these works were led by outstanding individuals with knowledge and experience. It was the leaders who protected the fortified rural settlements located on this hill. Thus, under the conditions of solving defense and living problems with joint efforts, a certain political consolidation took place, which was then reflected in the spread of a uniform culture. As the scale of operations and defense readiness increases, the role of leaders in society grows. At the same time, it appears that there was united leader, to to whom other of the leaders obeyed. Such a public-political structure, which is a transitional stage from the pre-state to the state, is called a proto-state social structure. The circumstances mentioned above caused the replacement of bronze with a stronger metal iron since the 7th century BC. In the V – IV centuries, he contributed to the development of a strong political entity, the state of Colchis, which is known in written sources as "Golden Colchis" [see Lordkipanidze 2001: 2-37]. According to one of the versions of the origin of the state, developed by the historian-sociologist Karl Wittfogel (the so-called hydraulic, irrigation, hydraulic state), the reason behind origin of the state was that intensive farming began on the fertile banks of the rivers, which contributed to the from the statehood. Perhaps, in general, a similar situation was created in central Kolkheti, in the Rioni river basin. Here, around the settlements, large ditches (≈40 m wide and ≈4m deep) were made, which required a great collective effort to dig and then level the hill. According to the hydraulic theory, the separated groups could not use the resources of the rivers independently. It was necessary to mobilize and consolidate the population. In order to manage them, it was necessary to create the statehood – so-called regulator. In this theory, the biogeoenvironment was given crucial importance [see Wittfogel 1957; Compare Gamkrelidze 1993: 3-45].

In the special literature, a number of factors are distinguished [see Pozdnyakov 1995: 23-89; Ellinek 1903: 33-41; Engels1953], which manifest themselves in the conception of statehood – the progress of production and as a result the surplus of the product, the rapid demographic growth of the population, the threat of attack, war; Aggression from neighboring countries, influence of culture of neighboring

states; The rise of an outstanding person, organizer, leader, etc. [see Claessen, Skalnik 1978: 5-26]. The geographical location of Transcaucasia, the so-called – the narrow throat caused a permanent threat from invaders. Therefore, the inhabitants here had to be in constant war readiness. The modification of R.L. Carneiro's theory is noteworthy, according to which even the existence of the threat of imminent war provides a fertile environment for socio-political evolutionary change; Such a threat created a condition for the emergence of a more stable government and a strong leader (chief) [see Kavtaradze 2006: 6-14; Charneiro 1970 and the literature named there]. From the military-political point of view, the neighboring countries sometimes have a positive and sometimes a negative influence on each other. Old Georgia suffered frequent aggression from powerful neighboring countries. In the first half of the 1st millennium BC., the aggressive neighborliness of the state of Urartu led to more defensive organization and binding-consolidation of various groups of the society in order to confront them in the territory of ancient Georgia (Colchis at that time).

In the process of the historical development of the society, the development of the socio-environment and the state depends on the bio-geo-environment (resp. the geographical environment). In the process of the historical development of the society, the development of the socio-environment and the state depends on the bio-geo-environment (resp. the geographical environment). Diffusion of culture (economic-industrial, intellectual-technical, spiritual-cultural) takes place from the centers of advanced civilizations (for example: from Mesopotamia-Asia Minor to the Caucasus). Hippocrates (see "On Air, Water and Places" 12,16, 24) was the first who considered the biogeoenvironment, in particular, the climate, as a determining factor of the physiognomic and mental structure of people. Aristotle, in the work *Politics*, connected the influence of climate and landscape with the forms of state governance. He pointed out that, lowland countries are characterized by monarchy, while mountainous countries are characterized by democracy. Ibn-Qaldun [see Muhsin Mahd 1957] divided the world into seven zones according to climatic conditions. It names soil, minerals, fauna, flora from the biogeoenvironment. According to Charles Louis Montesquieu, the main factor in the interaction between man and the biogeoenvironment is the climate, this mainly determines the forms of political governance. Great importance is attached to a certain territory and location, which is connected with the types of state structures. Henry Thomas Bockle's *History of Civilization in England* [see Бокль 1906] believes that history develops in the same way as the biogeoenvironment; Society is influenced by climate, soil, food, intelligence. In his opinion, they act together and mainly determine the historical development of society; In the first step, the creation of material property is related to a moderate climate and fertile soil. This depends on obtaining food, which determines the demographic situation. Climate, soil and food affect the creation of material wealth, and the landscape affects the psyche and spiritual condition of people. Bokli believes that the development of civilizations is related to the state of the bio-geoenvironment, as well as to people, their intelligence to creatively grasp the opportunities offered by the environment.

According to geographer-sociologist Lev Mechnikov (see "Civilization and great historical rivers" [Mechnikov 2013]), the most important of the many components of the biogeoenvironment is the hydrosphere. According to him, rivers, seas, oceans played the primary role in the development of civilization. He believes that world history has gone through three stages of development. The river era is the first, when civilizations were established on the banks of rivers, in particular, in the valleys of rivers – eg: Tigris-Euphrates, Niles, Ganges, Khuankhes. In the second stage, the so-called Maritime Age – Civilizations moved from the banks of rivers to the coasts of the sea (eg: Genoa, Venice, Constantinople) – Civilizations of the Mediterranean Sea and the Black Sea (probably, Rioni River as well). The third stage (the so-called oceanic era) begins with the discovery of the American continent, which was followed by the shift of civilization from the inland seas to the coasts of the oceans (eg London, Lisbon, New York).

Friedrich Ratzel ("Political geography", "Anthropo-geography" [Ratzel 1897]) divides the history of the earth into two – pre-human and human era. As the Earth's environment changes, so does man. Like an organism, people and countries are affected by the environment. The historical-cultural difference between peoples and states is determined by climate, terrain, soil. According to Ratzel, the most solid geographical-natural border among the states is eg: the Caucasus Range. The ideas of geographic determinism were further developed by environmentalists using statistical-typological methods.

The geographical environment (our bio-geo-environment) is the main determinant of the social development [see. Huntington 1925; Huntington 1945; Markham 1942]. It held a leading place in the conception and development of ancient civilizations in different historical eras. The peculiarity of the bio-geoenvironment determines the economic-industrial, demographic, trade-communication, military-strategic, spiritual-cultural, state situation of a particular society. It is worth noting that the development of different nations takes place in a specific bio-geoenvironment, which subsequently forms the general characteristics that is common for them. Same process take place in Georgia too, a special role in the formation of the state is assigned to the local biogeoenvironment [see Gamkrelidze 1993: 25]. The historical-geographical side of Colchis is surrounded by the Caucasus Range in the north, the Adjara-Lazeti Mountains in the south, the Likhi Range in the east, and the Black Sea in the west. The hills, valleys, mountains, plateaus and plains of the Colchis mountains create convenient places for settlement with their natural environment. A large amount of building material – wood, various types of stone, clay, etc. is found here. The main places of mining of metallurgical (copper, iron, zinc, tin, silver) raw materials are Racha-Lechkhumi, Svaneti, Abkhazia, Adjara. The role of the neighboring Khalybs, Mosuiniks and Moshkis in metallurgical production is known. The effective processing and utilization of ore by the population enabled the community to reach a new level of development as early as the 2nd millennium BC. Later, it became the foundation for the development of various branches of extractive and processing craft-production. The sands of rivers Enguri, Tskhenistsqali, Tekhuri and Rioni contains a certain amount of gold. This is confirmed by Strabo [see Strabo, XI, II, 19]. The author of the 2nd century, Appianus, also notes the same [see Appianus, The Wars of Mithridates, 103]. Gaius Plinius Secundus (the elder) also tells us about gold mining [NH, XXXIII]. It is surrounded by mountains (ridges, valleys, mountains, hills, hills), which created a convenient defensive environment. They sailed on Khobi, Tekhura, Fichori, Chorokhi, Supsa, and especially Rioni-Kvrila rivers by boats. The sea played an important role in the socio-economic development of Colchis. According to written and archaeological data, a number of towns and other settlements have been traced on the sea coast: Apsaros (near Gonio), Tsikhisdziri, Kobulet-Pichvnari, Ureki, Phasisi (near Poti), Anaklia, Pichori, Gyenos (near Ochamchires), Dioskuria-Sebastopol (near Sokhum), Eshera, Pityunti (near Bichvinta), etc. According to Strabo, Colchis is a country rich in natural resources [see Strabo, XI, II, 17]. The information about Colchis by Procopius of Caesarea is also noteworthy [see BG VIII,14]. The fact that the Colchis plain was an advanced agricultural and economic area is clearly visible from the archaeological material discovered in this region. The spread of such plants as wheat, barley, millet, rye, grapes, chestnuts, walnuts, hazelnuts, figs, sedges, onions, etc., would be of great importance for the agricultural existence of ancient Colchis. In Colchis, the feeding of the population in a given area was based to some extent on the abundance of the animal world. There are often osteological remains in the archaeologically obtained material, which gives us a certain idea about the animal husbandry and hunting habits of kolkhian population. Regarding animal husbandry, bones of large and small horned cattle (cows, goats, sheep) are abundantly represented in the archaeological material. Pig, dog, horse bones are also found. The abundance of rains, warm winters and long summers in Colchis create favorable conditions for agricultural activities, in particular, for the development of grain growing, horticulture and viticulture. The development of agricultural industries and, on the other hand, the development of production forces

and the production of surplus products should have caused demographic growth in Colchis, which is also evidenced by archaeological data. The moderate climate, fertile soil, abundance of hydro resources, various minerals, flora and fauna played an advanced role in the historical development process of ancient Colchis, which created a good foundation for the progress of society. The level of social-economic, demographic, trade-communication, physiological-psychological, geopolitical-strategic, spiritual-cultural development of the society mainly depends on this. Therefore, in Colchis, centered on the river Rioni, a very peculiar state area developed. Here, the level of historical development, economy and political situation differed between periods. Later, ancient Colchis occupied a geopolitically key territory; A highly developed society was formed here; There was a certain convergence of Eastern and Western civilizations.

When discussing state development, we put the biogeoenvironment at the top of the hierarchy. In interaction with it, a person creates a social environment, on which the further fate of the historical progress of this or that country depends. On the second place is the external factor, which is part of the geopolitical reality of this or that country. Neighboring countries influence each other in good or bad way. The foreign factor sometimes plays a constructive or destructive role in the history of the state. Constructive, eg: foreign trade, economic, cultural innovations; Destructive – conquering the country as a result of a military attack, changing the traditional structures of the public order, demolishing the neighborhood through military actions, looting and destroying material values, damaging the economic basis of settlements, etc. In scientific literature, preparation for war (defense or attack) is considered as one of the main factors in the creation of the proto-state. Preparation for war, being in a state of war, led to the rise of outstanding leaders-personalities, binding-mobilization of the society and more organization, which, in turn, was manifested in raising the society to a higher level of development and in the formation of statehood [See. Claessen, Skalnik 1978: 619-636]. In the development of an already formed state, the military factor should also carry a great importance. In an established, developed state, this factor caused positive effect (consolidation of the country – armed forces, improvement of public order, construction of fortifications, etc.) or negative effect – loss of statehood, disruption of traditional way of life, economic losses.

Archaeologically studied settlements on the hills reflect the long-term traces of the life of the population on the Colchis plain in the Late Bronze – Early Iron Age. Here you can find powerful settlement complexes fortified with ditches and canal systems. According to archaeological artifacts a single genetic line of development can be observed on the Kolkheti Plain during the Bronze Age and its subsequent eras [see Lordkipanidze 2002]. Canal systems around the hills are well-preserved, eg. in Namarnu, Naokhvamu, Nakarghali, Jvarali, Pichori, Anaklia, Tskemi and others. Artificial ditches expand with the increase of the scale of settlements in the Early Iron-Antiquity period. The canal digging works were carried out by the family community based on labor organization. Obviously, it would be difficult for representatives of one family to dig a channel 10-20 and 30-40 meters wide and 3-5 meters deep. It is likely that, these works involved the union of several neighboring communities (eg. a Namarnu-like canal system). Various agricultural tools were used to create of these irrigation systems, which is confirmed by archaeological findings. It is possible that representatives of one expended family lived on the central hills. As a result of the accumulation of property and the increase of the population, smaller families were separated from the big family, the adjacent territories of the central hill were used, and entire complexes of new settlements were formed. This kind of model was extended to the entire Late Bronze Age-Early Iron Antiquity period settlements of Colchis.

Observing the relatively better preserved architectural buildings of Colchis allows us to create a certain idea about the building materials, types of buildings and construction techniques of the population of that time. Natural-climatic conditions had a certain influence on the development of architectural

buildings and construction techniques. In the Colchis lowland and the mountainous zone, in the Late Bronze Age-Early Iron-Antiquity period, log shaped structures are confirmed, one of which was described by the Roman architect Vitruvius in later period. According to his information, the old Colchians used to build rectangular houses from beams. The beams were arranged on top of each other by the so-called Infinitive method. There was a space between beams that was filled with clay [see. Vitruvii 1936: 41] (II,1). This narrative is also confirmed by archaeological excavations. Back in the Bronze-Early Iron age, next to the log cabin structures, braided-walled, braided-framed, hut-like buildings built on wattle. As well as tiri (Tiri – sandstone rock; low and easily cut rock) storage rooms, dugouts and semi-dugouts cut into the tiri, on top of which were erected hut-like structures on a wattle buildings. They were plastered with clay from the outside and inside in order to keep the heat better. Beech, alder, hornbeam, cherry laurel, ash tree, pine tree were mainly used as construction wood. In some places, there are also circular buildings built with a wooden wall. Their diameter is up to 8-6 m. Circular buildings with braided walls, which were plastered with clay, were also discovered (eg: Ochamchire, Nosiri, Naokhwamu, Anaklia). The habit of paving the floor with cobblestones is often confirmed in settlements (for example, in Ochamchire, Fichor, Namchedur, Nakargal, Kistrik, Mokvi, Bombora and others).

Among the inhabitants of Colchis, wheat is confirmed, among which Spelt, Macha wheat, two-grained spelt, soft, dwarf wheat, millet and barley predominate [see Maisaia, Shanshiashvili, Rusishvili 2005: 67-96]. Hilly areas were used to grow grain crops. Settlement complexes of the Kolkheti plain sometimes reach 15-25 ha (eg: Namarnu). Various tools related to agriculture have been found archaeologically on the settlements. Among them, the attention is drawn to wooden shutters [see Jibladze 1997: 88-91]. Plows were discovered in Choloki (12 units) [see Chavleishvili 1999] and the settlement of Fichori. In Kolkheti, hoes with rounded shoulders and triangular heads were used as the main tools for cultivating the land, the earliest examples of which appears at the end of the II millennium BC. In Kolkheti, along with farming, were also developed animal husbandry, fishing, hunting and other branches of farming. In the osteological materials found in the layers of the settlements, species of cattle, pigs and sheep predominate. It is clear from the archaeological materials that spinning and weaving occupied one of the leading places in the home industry of the ancient population. A large number of cone-shaped clay pots found among the settlers, must have been connected with this activity [Jibladze 2007].

As a result of the study of the settlements of Colchis, this area is intensively used for settling in the second half of the II millennium BC. and continues in the ancient era. As I have already mentioned here, the main type of settlements on the plains are artificial hills. A greater concentration of artificial hills can be observed in the Rioni-Enguri river basin. In addition to artificial hills, settlements arranged in groups are also found on natural elevations, mountain slopes, coastal and riverside terraces, where mostly wooden beam buildings and hut-like structures are confirmed. According to archaeological data, from the settlements of the Late Bronze Age – Early Iron Age, in the vicinity of Poti-Paliastomi – Namarnu, Dziguri, Siriachkoni Okhoje, Nandevu, Sagvichio (Zurgani, Konsha), Nagmipiji, Chaladidi (Zurga, Sabajo, Chkhari), Guripuli, Naokhwamu (village of Reka), Ergeta and others. Perhaps Fasisi has advanced further. It had a convenient location in terms of communications (in particular, the Rioni-Fasisi river delta) and developed into an urban center [more. see Gamkrelidze 2003: 170-189].

In the outskirts of Poti, traces of settlement were found in the village of lower Chaladidi, on the right shore of the river Rioni (1.5 km north), on the left shore of the road leading to Poti. The area of this hill is 1800 sq. m; Remains of plastered and beam buildings were excavated here. Ceramics were found at the settlement: pots, jars, bowls. They are decorated with oblique, wavy, rhombic ornaments. There were also discovered a mould, a stone hand grinder, crucibles, etc. in the village of Lower Chaladidi, so-called customs area. Fragments of building beams and plasters were found at the settlements. In addition to ceramics, a metallurgical furnace blow pipe and a mould were found [see Mikeladze 1978:

33-40]. The second settlement, which can be considered as an agricultural outpost of the city of Fasis, was found in the eastern part of the village of Sakorkio, in the section known as the “fortress”, on the left bank of the Rioni river. Hill includes 3300 sq. m. Wooden buildings were found here. Archaeological material of the settlement is dated back to the VII-V centuries BC. The buildings are quadrangular and are built with piles of beams. One of the buildings is 112 sq.m. The beams of the walls are mainly built by interlocking in it. [see Mikeladze 1978: 50-78; Gamkrelidze 2016: 185-200].

Interesting facts about the wooden buildings of Colchis are contained in Greek-Latin and archaeological sources. They are mainly preserved in the writings of Xenophon (*Anabasis*, V, 2; 6,7), Hekatheos of Miletus, Hippocrates, Herodotus, Strabo, Apollonius of Rhodes, Diodorus Siculus, Pomponius Mela, Vitruvius, and Pliny. In the works of these authors, there is information about the reinforced settlements of the South and South-West Transcaucasia. In particular, the Colchian-Mosuinik beam-plaster, turret-type fortified buildings. There were also reports on the use of terrain in the construction of reinforced structures and on the relationship between these structures. According to Xenophon, fortifications consisted of a ditch, a main road that connected the settlement with the inner tower and other relatively small towers. All these were surrounded by a beam hedge, in which the main gate was placed. The tower of the commander-in-chief was built on a higher place and was different from the tower of an ordinary resident [see Gamkrelidze 2016: 185-200].

As a result of archaeological research, In Colchis, in VIII-IV centuries BC., the existence of a well-established system of fortified settlements is confirmed. Plains, foothills and valleys were densely populated. The settlements were of an isolated-rural type, built on natural hills or on artificial mounds.

They formed a certain system and were surrounded by defensive ditches. The main building material were wooden beams, which was caused by the abundance of forests in Colchis. Here, archaeologically confirmed ancient wooden structures, the building method is so-called log cabin type. Such log structures are still found in Western Georgia [see Adamia 1979: 15-19; Gogadze et al. 1982: 58-70; Mikeladze 1978; Nioradze 1941: 21-27; Chikovani 1999:21-29]. Unlike Xenophon, Vitruvius describes the construction of tower – beam buildings in more detail (see Vitruvius, “Ten Books on Architecture” II, I, 4, 50).

One of the interesting examples of buildings built on natural hills is the archaeologically studied beam-plaster building on the upper terrace of Adeishvilebis Gora (Adeishvili Hill) at the foot of the rural mountain of Vani municipality. This building is located eight kilometers west of the village of Vani. The building of Adeishvilebis Gora is quadrangular and consists of two warehouses. The area of the southern warehouse is 26.88 sq.m., and the northern one is 13.44 sq.m. In the western corner of this storeroom, there is a floor supported by beams, on which fragments of the roof beams of the upper floor can be seen. The inner area of the wall's foundation is filled with stones, clay-soil, and piled beams. Thus, a framework of squares surrounded by wooden posts was created here, which gave the plinth more strength. Adeishvili hill building is dated back to the IV century BC. This structure is a log building on a plinth, plastered with clay. Here we have to deal with the variety of wooden buildings of Colchis mentioned in the writings by ancient era authors – Xenophon, Pomponius Mela and Dionysius Halicarnassus. At the end of IV century BC., on the one hand, Azo and, on the other hand, Farnavaz-Kuji, the results of the hostilities caused by the struggle for power, can explained by the destruction of the fortified settlement of Adeishvili hill of the village of Mtsidziri [for more, see Gamkrelidze 1982].

In Colchis, there are many archeologically confirmed buildings with wooden beams in the village of Anaklia (Dikha-Gudzuba I, II), in the village of Reki near Naokhwamo, in the village of Sakorkio near Simagre, in Kobuleti near Choloki, in the village of Nosiri, on Vani's settlement, in the village of Vardtsikhe near Vardigora, in Kutaisi on Gabashvilebis Gora (Gabashvili Hill); A storehouse with a stone foundation was discovered at the Kovrashli settlement in Lechkhumi [Gabidzashvili et al. 2004:121-123]. And the remains of such an similar buildings, in the form of wooden beams and plaster, can be found in

the entire territory of Western Georgia. These archaeological monuments are chronologically different from each other, but they share an architectural heritage. The beam-plaster buildings are characteristic for Colchis, where the settlements located on natural or artificial hills are confirmed by numerous settlement hills, which today are called “Gora”, “Zurga” and “Dikhagudzuba”. The surrounding hills of the Colchis plain (for hill dwellers) are characterized by a surrounding ditch [Jibladze 2007]. There is a noteworthy opinion that Gora // hills, hill dwellers are connected with the social term – gvari (family name) // clan, and the population lived on it (hill dwellers) in the Bronze Age. Later, urban-type settlements and cities emerged from here [see Berdzenishvili 1964: 383-388], which represented a higher level of social development.

On the plain of Colchis, during the construction of wooden houses in swampy areas, small hillocks were created. The 600 sq.m. structure discovered in the hilly strip of the village of Rechkhi should be considered as a similar type of structure. In Colchis, dressed stone, Alizi bricks and tiles were produced only in III century BC. It seems that before that, wood was the main building material. They built houses, towers, fences and fortified buildings with wood. Wood material was abundant in Colchis. Strabo tells us: “...many forests grow here” (XI, II, 17). Vitruvius also mentions this (II, I, 4): “The Colchis in the region of Pontus because of the abundance of forest...” build wooden buildings. In the village of Reka, Senaki municipality, in the settlement of Naokhvamu, a clay model of the building was confirmed, the length of which is 21.5 cm, the height is 19 cm. The model is damaged and stands on four legs. There are wooden posts on the walls of the model. This model of Naokhvamu, shows us one of the types of plastered wooden buildings common for Colchis in the 1st millennium BC. [see Jibladze 2010: 117-124].

The new archaeological excavations once again confirmed that the creating of the settlements on the artificial hills, surrounded by ditches has a long history on the Colchis plain. This type of settlement did not develop in Colchis by chance. It was due to the flat terrain and excess of water here. In such a situation, in order to maintain favorable conditions for life, it was necessary to make artificial hills. The creation of a ditch around the hill must have been due to the fact that a large amount of land was needed for an artificial hill; It is quite natural that it was taken from the places around the hill. In addition, the ditch had a defensive value. It protected the population from the enemy, predatory animals and the water disaster. It seems that the society of that time conveniently used the geographical conditions, terraces of natural hills and actively influenced it by creating artificial, ditch-surrounded hills. Both these types coexisted. According to archeological data, it is clear that the tradition of building such settlement in Colchis dates back to the Bronze Age. The arrangement of the settlement with the rise of an artificial hill is considered a particularly Colchian phenomenon.

In the first half of the 1st millennium BC., Colchis is also characterized by collective burials, which were archaeologically excavated in Ergeta, Ureki, Dgvaba, Nigvziani, etc. They are characterized by – cult ritual space; cremation grounds; Collective burial pits of large area; Secondary rule of burial. e.g. Tomb N4 of the Ergeta Necropolis (II) is up to 11 m height and 6 m wide. Clay, wood, copper, bronze, iron, gold, silver inventory of various purposes was found in it: agricultural and military weapons; various types of tools; All kinds of jewelry; Clothing accessories, etc. [see Papuashvili 1998].

In antiquity, it seems, local settlement underwent changes. Some settlements, which had a better, more convenient physical-geographical and economic-communicational location, were promoted and developed into an urban-type center of a certain region. This center had an agricultural area depended on it. It is conceivable that “Vani” was the city center, while “Mtisdziri” was included in the rural area subordinated to it. The city center had a certain defense system around it, which provided for its security. The old “Mtisdziri” was also such a fortified village. Such fortified villages were probably located to block communications leading to the city. “Mtisdziri”, on the one hand, controlled the road leading to the left bank of the Rioni river valley, and on the other hand, it blocked the road coming

from the Kumuri river valley. Based on the comparison of archaeological material and ancient written sources, we can conclude: In the Eastern Black Sea region inhabited by the Georgian population, in the period before the III century BC., there were widespread towers-connected complexes built on hills, beam-plastered surrounded by a hedge with beams, a fortified house made of wood, which was called Mosuin. Socially, the fortified hills like Adeishvili's hill probably represented the residence of related communities, whose head, according to Greek written sources, was Basileus. For example, such a local ruler owned a contemporary luxurious tomb of buildings found at the foot of the village [see Gamkrelidze, 1982: 69].

Since the Late Bronze Age and especially since the VIII-IV centuries BC., according to archaeological data, the flat-plain and foothills of Western Georgia seem to be densely populated. The so-called demographic explosion is observed [see Lordkipanidze 2002: 167]. The study of archaeological materials testifies to the raising of the agricultural farming development to a fairly high level, which was supposed to ensure the production of surplus products and hence the development of commodity trade. In this period, the extraordinary abundance and diversity of the so-called Colchian ceramics can be observed, which testifies to the professionalism of the potters-artisans. This ceramic is intended for general use and therefore, its main components undergo some standardization. It is spread over the entire territory of Colchis and is a convincing archaeological argument for the unity of Colchis [more see Lordkipanidze 2002: 167]. The circumstances mentioned above and the beginning of the replacement of bronze with a stronger metal – iron since the VIII century BC., contributed to the development of the Colchis state as a political unit in the VI-IV centuries BC.

Proto-statehood developed, as a result, of the unification of the Kartvelian tribes in the XI-VIII centuries BC. in the vicinity of the headwaters of the Mtkvari, Chorokhi, Upper Euphrates and Araxes rivers. Here, in the neighborhood, the powerful, aggressive countries of Assyria and Urartu were located. Urartian written sources of the VIII century BC. mention Ko(u)lkhs as one of the branches of the Kartverian population. They gained hegemony from the basin of the Chorokhi River to the Caucasus Mountains and created a strong union. In VIII-VII centuries BC. Colchis represented a country of the proto-state type. It had a certain system of government, the core of which was located in the basin of the Rioni River [compare Melikishvili 1965: 78].

Below, for example, is a short list of some Late Bronze-Early Iron Age-Antiquity settlements of Colchis:

The Namarnu artificial settlement system is located in the territory of Ketilari village in the Abasha municipality, on the right bank of the Rioni River and in the middle of the Pichori River. The entire complex of hills covers an area of 13 hectares. The central inhabited hill occupies an area of 2 ha, is 5 m high, and has a diameter of up to 160 m. The central hill was surrounded by a 30 meter wide artificial defensive ditch. The cultural layers attested in the numerous wooden structures of these settlement hills date back from the Late Bronze Age to the Early Iron Age [see Mikeladze and others 1987: 40; Grigolia etc., 1973: 34; Papuashvili 1987: 52].

The settlement of **Anaklia I** is located in the territory of the village of the same name, on the left bank of the Enguri River, 1 km from the sea. The height of the artificial settlement hill is 5 m, and the diameter is up to 80 m. Wooden structures and other artifacts were discovered here; There are also remains of cereals. The settlement was surrounded by an artificial ditch [see Kuftin 1950: 239-256; Jibladze 2007: 20-21].

The settlement of **Anaklia II** is located on the edge of the village of the same name in Chitatskaro, on the left bank of the Enguri River, 2 km away from the sea. The height of the artificial hill is 5 m, and the diameter is up to 50 m. It was surrounded by an artificial ditch. Here, the remains of wooden structures were discovered [see Muskhelishvili et al. 2010; Mikeladze, Baramidze 1976: 98].

The settlement of **Ergeta** is located 25 km west of Zugdidi, on the left bank of the river Enguri, near the village of Ergeta (the settlement of Mamulia). The height of the artificial hill is 5 m, and the diameter is up to 70 m. An artificial ditch surrounds the settlement. Four cultural layers of the population were confirmed. Here, in the layers, wooden beam buildings, remains of wheat and other artifacts were found. In the vicinity of the village of Ergeta, several more artificial settling hills have been traced [see Papuashvili 2017: 38-44; Papuashvili et al. 2005: 51].

Naokhwamu settlement is located in the southwest of Reka village of Senaki municipality. Its height is 4 m, and its diameter is up to 60 m. It belongs to the type of artificial settlements. Wooden beam buildings were excavated on the settlement. An artificial ditch ran around the hill. Bronze cufflink, bronze and iron spearheads and arrowheads were found here in the cultural layers along with various types of ceramics [Kuftin 1950: 168-238; Jibladze 2007: 22].

The settlement of **Nosiri III** is located on the left bank of the Tekhura River, on the north side of the village with the same name, in the city of Senaki municipality. The height of the artificial settlement hill is 3 m, and the area is up to 2500 sq.m. Four cultural layers of the Bronze-Early Iron Age can be distinguished here. Here, log buildings with wooden beams were excavated. Metal casting molds and scoops related to metallurgical production were found. Grape pods, different types of wheat and osteological material were also discovered. To the north of the artificial settlement of Nosiri, and on the left bank of the Tekhura River, the remains of the hill-dwellers were found. Similar settlements were confirmed in Gejeti, in the territory of the village with the same name, on the banks of the Tekhura River. In the agricultural territory of the village of Nokalakevi and the settling area of the village of Khorshi on the hill "Lomura", which is located in the vicinity of the village of the same name in the municipality of Senaki [see Gogadze 1982: 36-38, 51-58].

The settlement of **Abedati** is located in the territory of Martvili municipality, on the other side of the village with the same name. The height of the hill is 5 m, and the diameter is up to 80 m. The settlement was surrounded by a 10 m wide artificial ditch [see Pkhakadze 1978: 138].

The artificial hill settlement of **Nachvi** is located in the village of Martvili Municipality. 2 km west of Mukhurchi. Its height is 5 m, and its diameter is up to 40 m. Wooden beam buildings were discovered here [see Gogadze 1982: 29-59].

Kekeluri settlement artificial hill is located near Mukhurcha village of Martvili municipality, on the bank of Abasha river. Its height is 4 m, and the area is up to 1500 sq.m. Beam buildings were discovered here [Gogadze 1982: 29].

The settlement artificial hill of Saeliaos **Kurzia** is located on the right bank of the Abasha river in Martvili municipality. The height of the hill is 7 m, surrounded by an artificial moat. Beam buildings were revealed on the hill [see Jibladze 2007].

Letsava settlement hill is located in the eastern part of Salkhino village, in the territory of Martvili municipality. Here, a settlement with wooden beams was excavated [see Mikeladze and others 1980: 35].

The artificially built settlement of **Zurga** is located in the village of Chaladidi, in Khobi municipality, near the so-called customs area. The height of the hill is 5 m, and the area is 1900 sq. m. There can be identified three cultural layers among the population. Wooden beam buildings were excavated here [see Mikeladze 1978: 21; Jibladze 2007; Mikeladze 1990: 32-34].

In the vicinity of the village of **Sagvichio** (Senaki municipality), along the left bank of the Rioni river, the whole series of inhabited hills were studied with reconnaissance trenches, on which the remains of wooden beam buildings were found. These settlements were surrounded by artificial ditches [see Jibladze 2007].

In the vicinity of the village of **Kulevi** (Khobi municipality), on the coast, hill settlements were studied,

which containing the remains of wooden structures [see Papuashvili et al. 2014: 204].

Artificial hill N3 of **Tskhemi** (Abasha Municipality) is located on the opposite side of the village of the same name, on the right bank of the Abasha River. Its height is 6 m and it was surrounded by an artificial ditch. Here, wooden log structures were found [Mikeladze and others., 1974: 33-35; Jibladze 2007].

The artificial settlement of **Kodori I** is located in the territory of the village of the same name (near the village of Naesakovo – Abasha municipality), at the confluence of the Rioni River and the Nogheli River. The height of the hill is 3 m, and the diameter is up to 60 m. It was surrounded by an artificial ditch. Remains of wooden beam buildings were found [see Mikeladze et al., 1972: 26]. The Kodori II artificial settlement is also located here, where the remains of wooden pole buildings and the same kind archeological data were found [Mikeladze 1990: 33].

The two hill dwellers of **Paluri Zhirsuki** (Tsalenjikha municipality) are located on the terrace of the left bank of the Enguri river, in the territory of the village with the same name. Cemetery is also located near this settlement [Grigolia 1971: 29].

Patriketi artificial settlement hill is located in the territory of Tskaltubo municipality. The height of the hill is 7 m, and the diameter is up to 90 m. The settlement was surrounded by an artificial ditch. During the excavation of the hill, residential, wooden beam buildings were revealed [see Japaridze and others. 1979: 25].

Dablagomi settlement (Samtredia municipality) is located in the territory of the village with the same name, at the bottom of the so-called Natsikhvari cape, 200 meters above the Rioni plain. Remains of buildings with wooden beam-plaster were excavated on the settlement located on the crest of the hill. Here the so-called Colchian ax casting mold and spearheads were found [see Tolordava 1977: 71].

The artificial settlement hills of **Maglaki** and **Sakulia** are located in the territory of Tskaltubo municipality. Their height is 7 m, and their diameter is up to 100 m. During the excavation of the hills, wooden beam structures were revealed [Kalandadze et al. 2004: 18].

The terraced settlement of **Shukhuti** is located on the top of the village with the same name, 150 m to the northeast of the so-called Natsikhvari, in the territory of the Lanchkhuti municipality. During the excavation, the remains of wooden beam buildings were revealed [Sadradze and others. 1996: 31].

The settlement of **Argveta** is located on the left bank of the Lashura River, near the village with the same name, in the territory of Sachkhere Municipality (see Jibladze 2007).

The remains of a settlement with wooden beams and its corresponding materials have been identified on Sairkhe **Sabaduri Hill** (I cultural layer) and **Modinakhe** [see Makharadze, Lomtadze, 1997: 21; Nadiradze 1975: 21; 1990:9].

Ochamchire settlement is located on the left bank of the Jikhamuri river, at the place where the river meets the sea. They belong to the type of artificial hills. Among the three hills along the seashore, the western one was studied. The height of this artificial hill is 6 m, and the diameter is up to 70 m. The remains of buildings with wooden beams were excavated here. The hill-dweller was surrounded by an artificial ditch [see Kuftin 1950: 250-266; Solovev 1939: 44-48].

The settlement of **Machara** is located on a low terrace, on the right bank of the river with the same name, 300 meters from the sea. The remains of buildings with wooden beams were excavated here [see Bzhaniya 1966: 113-124].

The Sokhumi mountain settlement is located on the crest of the mountain with the same name. The remains of buildings with wooden beams were excavated here. Along with, ceramics and items related to metallurgical production were found in the layers [see Kalandadze 1953: 18-19]. The settlement of **Kistrik** is located on the seaside terrace near Gudauta, on the right bank of the river with the same name. Here, during the excavation, the remains of buildings like wooden beams and log cabins were revealed [see Bjanina and others. 1987: 43].

The settlement of **Tamishi** is located in the northwest of the town of Ochamchire, on the right bank of the river with the same name, 300 meters from the sea. This archaeological monument belongs to the type of artificial hills. During the excavation, the remains of wooden structures were revealed [see Baramidze and others 1980: 113].

Pichori artificial settlement complex is located 40 km northwest of Gali, 4 km from the right bank of Enguri river, 500 m from the sea. The total area of the residential complex is up to 12 ha. In the middle of the complex, there is a 5m high central hill. This entire complex is surrounded by a 10 m wide artificial ditch. On the central hill, the remains of buildings with wooden beams, log cabin type, were excavated [see Baramidze and others 1987: 43; Jibladze 2007:17-18].

The artificial settlement complex of **Jvaralebi** (area 7 ha) is located on the opposite side of the village of Pichori, 3 km from the sea. It consists of 7 hills, where the central hill is outstanding (height 4 m, diameter – up to 70 m). An artificial ditch 3 m wide and 2 m deep surrounded the settlement-hills [see Baramidze et al. 1990: 23].

The artificial settlement of **Repho-Shesheleti** (height 9 m, diameter – up to 120 m) is located in the municipality of Gali, in the south-western part of the village with the same name. Remains of wooden beam buildings were confirmed on the hill. It seems that the settlement had a canal from the north and east side [see Baramidze and others 1982: 67-68].

Artificial settlement of **Nakarghali** (height 5 m, dm – up to 80 m). It is located 45 km west of the city of Gali, on the right bank of the Enguri river, on the southeast side of the village of Pichori. An artificial ditch surrounded the hill in a circle. The remains of wooden beam buildings were confirmed on the hill [see Baramidze et al. 1987: 46-47].

The artificial settlement of **Tsipuria** is located in Tagilon village of Gali district, on the right bank of Khaya, a tributary of Enguri river. The height of the hill is 7 m, and the diameter is up to 100 m. The remains of wooden beam buildings were confirmed here [see Baramidze et al. 1990: 23-27].

Ganmukhuri artificial settlement complex is located in Zugdidi Municipality on the right bank of the Enguri River, 400 m from the sea. The height of the hill is 3 m, and the diameter is up to 60 m. The remains of wooden beam buildings were confirmed on the hill [see Baramidze and others 1990: 23-26].

The Ispani settlement is located 2 km northwest of the Kobuleti airport. There must have been widespread wooden beam buildings in the settlement [see Inaishvili 1973: 15; Khakhutaishvili 1995: 39].

The artificial settlement of **Namcheduri** is located 1 km north of the confluence of the Ochkhamuri and Choloki rivers near Kobuleti, 300 m from the sea. The height of the hill is 5 m, and the total area is 2000 sq. m. The remains of wooden buildings were discovered here. The settlement was surrounded by an artificial ditch [see Mikeladze, Khakhutashvili 1985: 11-22].

Cholokispira settlement is located at the confluence of Choloki and Ochkhamuri rivers in Kobuleti region. It belongs to the type of artificial hills. Here, the remains of a workshop related to metallurgical production were discovered. On the settlement, there were wooden beam and log cabin type buildings [see Chavleishvili 1991: 17-25; Chavleishvili 1987: 12].

According to Herodotus (see History IV, 37), a total of four peoples live from the Black Sea to the Persian Gulf. These are; Iranians, Medes, Colchis and Sasperians. The name Sperry has survived in the name of one of the historical provinces of old South Georgia. It is worth noting that Herodotus mentions that the Colchian and Sasperian warriors had the same clothing and fighting method: "... the Sasperian marched like the Colchians" (Herodotus, VII, 78, 79).

This once again indicates the common origin of the people of this tribes (Kolkhs and Saspers). Sasperis is the tribe of the Kartli people who later, as a result of the consolidation of society, created the kingdom of Kartli in Mtskheta, centered on the middle of the Mtkvari river, and which ancient Greco-Roman written sources call the kingdom of Iberia.

In the first half of the 1st millennium BC., the aggressive neighborliness of the Urartians and nomadic tribes in the region surrounded by the mountains of Colchis led to the defensive organization and consolidation of various kind of union in order to confront them. After this external factor, by the 5th century BC., Colchis had to play a significant role in the development of the state. In the strengthening of the Kingdom of Colchis, cultural innovations had a distinctive, constructive place. The course of the so-called Greek colonization in the coast of Colchis should be considered as an external factor. Trade and agrarian colonies-apoikias were distinguished by the newly built population that left Greece [see Vallet 1973: 53-72]. First, the constructive external factor is emporiums. The second (Khorian policies) is destructive for the local population, because it is accompanied by the loss of territory and the expulsion of the local population so-called Greek colonization, as a foreign factor, brought positive changes for Kolchata. In particular, the local population got acquainted with the advanced Greek economic and cultural achievements of that time, which gave a significant stimulus to the promotion of urban life in Colchian society. The cities of Fasis, Gyenos, Dioscuria developed on the coast.

After the proto-state in the territory of Western Georgia, in the V-IV centuries BC., the powerful kingdom of Colchis developed. The era of prosperity of the Kingdom of Colchis is clearly reflected in written sources, as well as in numerous and varied archaeological data [see Lordkipanidze 2002: 124-237; Brown 1994]. The heart of the kingdom of Colchis of the given era was located in the middle of the Phasis (Rion) river. Ancient Greek authors called its main city K(k)utaya [see Lordkipanidze 2002: 157] multi-field craft production was developed in Kolchheti. There were workshops for metalworking, ceramics, wood and leather processing, various jewelry making and other workshops. The pillar of the economic progress of the Kingdom of Colchis was the well-developed production of iron, which supplied agricultural activities with numerous production tools. This is evidenced by the iron plows, hoes, axes, and other high level of agriculture was evidenced by the archaeological excavations in the territory of Western Georgia, as well as the discovery of different types of grain. A variety of Colchian dishes are made on a fast-rotating smelting machine, which was somehow standard-monochrome in terms of shapes and decoration in the entire territory of the kingdom. Wood and clay were used as the main building materials in the Kingdom of Colchis, which is genetically related to the settlement of the previous era. In the V-IV centuries BC., peculiar coins were minted in the territory of the Kingdom of Colchis – the so-called different denominations of Colchian Tetri. Archaeological excavations revealed the extremely unique artistic culture of the Kingdom of Colchis. Gold mining is one of its advanced branches. E.g.: in Vani and Sairkhe, peculiar patterns of gold mining – necklaces, diadems, earrings, bracelets – have been traced. These items are very original and are typical only for Colchis of that time (stamping, engraving, engraving, filigree, tsvara) [for details, see Lordkipanidze 1971: 51-63]. References preserved in written sources [see K.C. 1955: 24], according to which during the time of Azo and later Pharnavaz (beginning of the III century BC.) the part of Colchis was included within the Iberian kingdom, seems reliable. At this time, the Kingdom of Colchis is weakened. It is losing territories. First, the influence of Iberia spread to eastern and then to inner Colchis [Melikishvili 1965: 90; Bragvadze 1990: 137-150]. This circumstance is supported by the archaeological data from Western Georgia. At the end of the IV century BC., changes were observed in the material culture of Colchis, which was previously homogeneous. In the III century BC., these changes were further deepened. Further, a difference is observed in the material culture of inland and coastal Colchis [see Lordkipanidze 1972: 40]. For the first time, this was reflected in the emergence of a new method of burial (pit burials). Such tombs were found mainly in inner Colchis – Nigorzhghva, Dapnari, Dablagomi, Mtisdziri village, Partskhanakanevi, Kutaisi, Tskaltubo, Maglaki, Banoja, Kvitiri, Godogan, Odilauri, Ajamet, Chkhari, Bandza, Dzevri, Castle sulori, Didvani, Bzvani, Mukhiani, Chognari, Meskheti, Akneti, Bukistsikhe, Zenobani, Gogoreti, Zemopartskhma, Teklati, Isula, Zanati, Nokalakevi, Batnaokhuro, Lanchkhuti, Dzirula, Sajavakho, Bori and others [see Tolordava 1980: Tab.1]. According to archaeological data, the burial in a pitcher

in Colchis, is estimated around from the end of IV century BC. The archaeological material coming from such tombs differs to some extent from the previous period and indicates changes [see Lordkipanidze 1972: 40]. A symbiosis of local and imported form-decoration can be observed in the jewelry (beads, bracelets, earrings and ear-rings) and ceramics found in the pithos-burials. The first change in the material culture of inner Colchis was in the Lominauri of Sairkhe [see Nadiradze 1975: 99], in Itkhvisi and Vani [see Lordkipanidze 1977: 20] and it was marked by the appearance of the so-called Iberian ceramics painted in red. This type of pottery is not typical for Colchis for III century BC. Since the III century BC, the influence of Iberia was reflected on the architecture of inner Colchis, for example: similarities can be seen in the construction rules of Armaztsikhe, Tsitsamuri, Ghartiskari, Tsikhiagora, Samadlo, Uplistsikhe and Kolkheti's – Vani, Sairkhe (Alizi bricks; the method of connecting the dry stacks of stones). There are also similarities in the marks on the tiles of Samadlo, Vani and Mtskheta. There are similarities in the planning of the villages of Samadlo, Sarkine and Vani based on the terrace principle. As a result of the petrographic study of the construction stone of the settlement of Samadlo, it was found that this type of stone (Eklari limestone) is extracted only near Kutaisi in Western Georgia. An indication of a turning point in the material culture of Colchis is also the fact that since the end of the IV century BC., the so-called Colchian Tetri no longer appears in local coin circulation. They were replaced by coins and imitations of Alexander the Great and Lysimachus.

As a result of the wars at the end of the IV century BC., the buildings of “Giorgobianebis Gora” of Vartsikhe, “Adeishvilebis Gora” of Ani and Mtisdziri village were destroyed. The building discovered on the “Giorgobianebis Gora” of the village of Vartsikhe was destroyed and burned by the end of the IV century BC. [Japaridze 1977: 43-50]. In the same period, the white stone building of the central terrace of Vani Nakalakari and the brick and plaster structure excavated on the upper terrace were burnt. At the end of the IV century B.C., the defensive structure made of beam-plaster in the village of Mtisdziri “Adeishvilebis Gora” was destroyed (the time of the destruction of the building is determined by the method of radioactive carbon decay) [see Gamkrelidze 1982: 56-63, 93]. The above-mentioned changes in the material culture of Colchis at the end of the IV century BC. and the first half of the III century BC. can be explained, on the one hand, by the results of hostilities caused by the struggle for power by Azo (Azon) and, on the other hand, Pharnavazi-Kuji. As it is known, the process of establishing the Kingdom of Iberia takes place at the turn of the IV-III centuries BC. [Mamulia 1979: 93-113]. At this time, internal Colchis is politically united within the framework of the Kingdom of Iberia. The historical narration (“The Conversion of Kartli” (muktsebay kartlisay) and “Life of the fathers and relatives of Georgian kings and the first ones”) about the origin of the Kartli kingdom and the relationship between Azo and Pharnavazi are mostly reliable. Azo, Coming from Arian-Kartli (the area near the headwaters of Mtkvari River, Chorokhi River and Lake Vani. Herodotus, III, 94), raised by Alexander the Great, first conquered the geographical-strategic center of Kartli (the confluence of Mtkvari River and Aragvi River) “Mtskheta”, and subsequently, other parts inhabited by people of the Kartvelian tribe were also subjugated (including Egrisi – resp. Colchis) [see Old Georgian Hagiograph... 1963: 81].

In Colchis, Leonti Mroveli mentioned the castles of Tsikhe-Goji (Nokalakevi), Shorapani and Dimni [K.C. 1955: 24]. Shorapani is a modern township with the castle of Shorapani, and Dimni is identified with the village of upper Dimi castle remains. At that time, in Colchis, the disconnection of individual parties-units became stronger, while in Iberia, on the contrary, more social-political consolidation took place and a kingdom with a centralized government developed. In the process of formation and strengthening, the Kingdom of Iberia incorporated a part of Colchis [see Gamkrelidze 1985: 87-89]. Such a situation continued until the coast of Colchis came under the influence of Mithridates VI Eupator's kingdom. On the coast of Colchis, since the end of the IV century BC., polis-type cities developed – Dioskuria, Gyenosia, Phasis, Kobuleti-Pichvnari, and Inner Colchis came under the political influence of

the Iberian Kingdom [for details, see Gamkrelidze 1985: 86-97]. The Strabonian skeptics of Colchis were under the political influence of Iberia [see Strabo, XI, II, 18; Nadiradze 1990], "Kutaisi" [see Lanchava 1975], "Nokalakevi" [see Zakaria 1981; Lomouri, 1981: 18-46], "Vani" [for archaeological material see the collection "Vani", 1972, 1976, 1977, 1979, 1981, 1982, 1983]. This kind of territorial division developed, first of all, based physical-geographical and economic-communication situation. Some communities seem to have advanced further and developed into a definite urban center. Noteworthy is the information preserved in Strabo's "Geography" about Colchis: "How famous this country was in ancient times, ... after that the successors followed the country as skeptics and had a moderate power" (see Strabo, XI, II, 18). As can be seen from this fragment of Strabo's geography and the archaeological data also prove it, around the 5th century BC., Colchis had already established territorial units formed on physical-geographic and economic-communication basis, at the head of which were representatives of local advanced clans. Some of these areas have developed further and transformed into a definite urban center with its surrounding areas. Such as for example, "Vani", "Kutaisi", "Sairkhe" and others. From a fragment of Strabo's geography, it can be seen that Colchis was divided into skeptukhi, which should mean the division of the country into certain territorial-administrative units. This division was probably carried out by the government in order, on the one hand, to make it easier to manage the country administratively, and on the other hand, to achieve even more political centralization [see Inadze 1961: 783-790; Lordkipanidze 1977:15].

It is conceivable that at the first stage of their formation, they are more tribal-territorial units, and gradually the aristocratic family of one of these units comes forward and manages to subjugate the others. It is this aristocratic family that carries out administrative reforms in order to manage the kingdom better and strengthen the government. Here, probably, the same reforms as those carried out by King Pharnavaz in Iberia were implemented [see. K.C. 1955: 24]. Over time, a certain differentiation took place between the administrative units in Colchis, because the regional geographical and agro-climatic conditions here are unequal (for example, the skeptukhi of the Rioni plain must have been richer and more prosperous than those of mountainous Guria). This subsequently, around the second half of the IV century BC., led to a mutual confrontation between the governorates, which ultimately ended with the weakening of the Kingdom of Colchis and its incorporation into Iberia.

From the beginning of the I century BC., The King of Pontus – Mithridates VI Eupator appeared on the coast of Colchis [see Historiography – Reinach 1890; Sanikidze 1956; Gozalishvili 1965; Dundua 1974: 146-159]. The Kingdom of Pontus had its own political and strategic interests. The cities of Dioskuria, Gyenos, Fasis, and "Kobulet-Pichvnari" were located there. The union of these cities reflected the realization of Mithridates Eupator's main goal – the idea of uniting the entire Black Sea coast. The accession of such a powerful ruler as Mithridates would have strengthened stability in trade, economy, and defense. On those coastal towns that are more or less archaeologically studied today – Eshera, Sokhumi-Dioskuria, Ochamchire-Gyenos – no burnt layers or traces of any combat activity have been confirmed by II-I century BC. [see Gamkrelidze 1985: 97]. From the reports of Strabo (XI, II, 17, 18), it seems that Mithridates was interested in the coast of Colchis, from where he received more shares for the construction of navigational facilities, timber, flax, hemp, wax, pitch – for building ships. The coast of Colchis was the strategic-communicative area that the Kingdom of Pontus needed to supervise its northern Black Sea coast territories. Mithridates occupied western Colchis, making the city of Dioskuria his administrative center (see Strabo, XI,II,18). The situation in Colchis changed toward the end of the First Ponto-Roman War, when Mithridates was defeated in Greece. After the defeat of Iberia, Pompey moved to Colchis (see Plutarch, "Pompey", 34). At the time of the appearance of the Romans, internal Colchis was divided into skeptuchia (see Dion Cassius, "History of Rome", XXXVII, 3). Some of them obeyed the political influence of Iberia (for example, Shorapani, which Pompey passed without

a fight), while some of them seem to have a relatively independent policy (for example, “Vani” Skeptukhia). Western Colchis (resp. Pontus Colchis) was subjected to Strabo's maternal uncle, Mithridates Eupator's official (Strabo, XI, II, 18). Pompey goes down to the sea following the Phasis river (in the city of Phasis). The Romans did not change the structure of the existing administrative apparatus in the countries subordinate to them, but put it at their service. They also behaved same way in Colchis. On the “skeptukhi” of inner Colchis (for example, the skeptukhi of Oltake), it is conceivable that the power of Rome was ephemeral. Even during the war with Mithridates, Lucullus noted the difficulties of completely subduing this side (see Plutarch, Lucullus, 14).

The incorporation of a part of Colchis with the Kingdom of Iberia led to a change in the political status of the Kingdom of Colchis. A negative external factor for Colchis was the expansion of the Kingdom of Pontus, which was followed by the annexation of the coast. Rome had a certain influence on the development process of Colchis. On the one hand, this impact turned out to be negative – the western part of the country came under the political influence of Rome, and in some regions an unstable situation was created as a result of the cunning policy of the Romans, which later ended with the development of “principalities” semi-subordinate to Rome (see Flavius Arrian, “Voyage around the Black Sea”, 11).

In the kingdom of Iberia (resp. Kartli), the main agricultural areas were located on the Inner Kartli plain, on the Mtkvari river valley, on the fertile fields of Tirifoni and Mukhrani, on the lower Kartli bar and on the Alazani valley. The air here is dry continental. Therefore, it was necessary to build irrigation canals for intensive farming. Strabo tells us about Iberia: “Iberia is mostly well populated with cities and villages; There are tile-roofed houses that are architecturally arranged; Markets and others... Part of the country is surrounded by the Caucasus mountains ... in the middle, there is a plain watered by rivers; Mtkvari is the biggest among them. It flows through a valley rich in pastures, joined by many other rivers, among which there is the Alazani, ... these ... join to the Caspian Sea” (See. Strabo, XI, III, 1,2). Building materials are found here in sufficient quantity: wood, clay, stone and metallurgical raw materials – copper, iron, tin. The fertile soil, varied terrain, hydro resources, minerals, diversity of flora and fauna provided the basis for the development of the society. The construction of large structures and irrigation canals here would be unthinkable without the proper tools and well-organized labor of numerous people. These works were led by outstanding individuals with knowledge and experience. These were leaders who protected the settlements of this population. Thus, a certain political consolidation took place under the conditions of joint efforts to solve defense and housing problems. As the scale of operations and defense readiness increases, the role of leaders in society rises. Over time, a proto-state public order has developed here. Such a development of society may still be the so-called The foundations were laid during the Great Kurgan culture (approx. II millennium BC.). These circumstances later contributed to the emergence of a powerful political entity, the Kingdom of Iberia. Archaeological data prove that the central part of ancient Georgia was intensively populated during the Late Bronze Age. The population lived here mainly on the hills. For example, in the VIII-VI centuries, Khovle's hill houses takes the form of a rural settlement. In the VI-V centuries BC., the fortification value of Khovlegora grew. It was surrounded by a rather deep ditch. This hill holds a dominant position and it controls the surrounding area [see details. Khidasheli 2009: 24-28].

As a result of the unification of the Kartvelian tribes (Kolkhs, Saspers, Meskhes, etc.) in the vicinity of the headwaters of the Upper Euphrates, Chorokhi, Mtkvari and Araxes rivers, a proto-state developed in the XI-VII centuries BC., which is still mentioned in the ancient cuneiform inscriptions. Colchis and Sasperi are also mentioned by Herodotus (see History IV, 37). The main written source of Iberia history, between III century BC. – III century AD., is the part of “Life of Kartli” – “Life of the fathers and relatives of Georgian kings and first ones”, which was compiled and copied by the learned Leonti Mroveli.

He enjoyed various Georgian and foreign writings of his predecessors. Most of the references (characters, points, etc.) mentioned in "The Life of the Georgian Kings..." have been documented in some way as a result of new archaeological excavations. For example: fortress-cities – Nastakisi, Sarkine, Tsikhe-Goji, Armaztsikhe (Bagineti), Shorapani, Dimna [see Gamkrelidze, Mindorashvili, Bragvadze, Kvatchadze and others. 2013].

Historical characters – Artagi (resp. Artoke), Pharasmanes I, Pharesmanes the Valiant / Pharsman Qveli, Mithridates (or Mihrdad), Amaspi. Archaeologically discovered epigraphic monuments confirm the names of historical persons: King Pharasmanes is mentioned in the so-called Vespasian inscription dated by 75 years, which was found near Armaztsikhe on the right bank of the Mtkvari River. King Mithridates is mentioned here. It is also mentioned in the so-called N1 inscription found in Armaz. King Mithridates is also mentioned in an inscription found in the city of Rome. King Pharasmanes appears in an inscription found in the Roman harbor city of Ostia. The same king is also mentioned on the so-called "Bilingua of Armazi" archaeologically excavated in Mtskheta, Armazi. "Ksepharnugi, the great king of the Iberians" is mentioned in the same bilingual inscription. "Amaspe, the great king of the Iberians" is mentioned in the inscription discovered as a result of archaeological research in Armaztsikhe. The actions of historical persons mentioned in "Life of the Georgian Kings..." are also described many times in Greek-Latin sources. Eg: King Artagus of Iberia mentions Appianus and Dion Cassius when describing Pompey's battles in Iberia in 65 BC. King Pharasmanes – Tacitus. King Pharasmanes II is mentioned by Flavius Arrian; Aelius the Spartan; Yuli Capitolini and others. The Iberian kings mentioned in the written sources were the leaders and organizers of Kartli. The military-administrative reforms carried out by King Pharnavaz laid the foundation for the Iberian state. Later, these reforms were spread by other kings of the Parnavasid dynasty.

In 334 BC., the army of Alexander the Great appeared in Asia Minor. With the support of the Macedonians, the commander of Arian Kartli, one of the Georgian associations of South-West Transcaucasia, Azon marched and took the fortress-city of Sarkine. In Iberia, Azon, raised by the Macedonians, seized power. After that, a pro-Greek-Macedonian (resp. European) order of government was established here by Azon. The consolidation of the Kingdom of Iberia was painful. The elite warrior teams of individual sides saw the use of foreign power as a way to become the foremost and hold power in their hands. Sometimes Cimmerian-Scythians, sometimes Iranians, sometimes Greek-Macedonians were used in these battles. Azon was opposed by the distinguished Pharnavaz Mtskheteli with his supporters (Eastern-Iranian). This confrontation was followed by the overthrow of the Azon government. Evidence of the destruction caused by the conflict between the supporters of Azon and Pharnavaz is confirmed on the territory of Georgia at the end of IV century BC. – the burned-out settlements have been studied by archaeologists [see Gamkrelidze, Mindorashvili, Bragvadze, Kvatchadze and others. 2013].

At the beginning of the 3rd century BC, Pharnavaz managed to unite all of Iberia and a significant part of Colchis. He laid the foundations of the Pharnavazian royal dynasty. Written sources attribute to him the implementation of state-administrative reforms in Iberia. At the time of Pharnavaz, part of Colchis was included in the Iberian kingdom. The Iberian state of the Pharnavazian era had a fairly good system of political-military organization. The state was divided into territorial-administrative units. They were ruled by representatives of the local military aristocracy, dukes (Eristavi), who are mentioned in Greek and Aramaic written sources (see Strabo XI, II, 18). It represented the insignia of the nobility – a wand-sceptre, a special signet-ring, a luxurious belt, weapons and others. The abovementioned items are documented in the archaeological material of Georgia (see, for example, the archaeological finds of Mtskheta). The army of the kingdom (see Strabo, XI, III, 3; XI, IV, 5; Appianus, Mithridatica, 103; K.C.; Plutarch, Lucullus, 31) was armed with spears, maces, battle axes, bows and arrows, with chain-armors, helmets, shields; with chariots, stone grenade launchers. They had iron weapons for

attack and defense, which were advanced for that time [for details, see Gamkrelidze 2010]. An important place in the defense system of the Kingdom of Iberia was occupied by fortifications, which were strategically located in convenient and necessary places – for example: Mtskheta, Uplistsikhe, Urnisi, Sarkine, Nastakisi, Shorapani, Dimna, etc. The throne city of Mtskheta was especially protected. Here, together with the main fortress (Armaztsikhe), another powerful fortification system was built [see Gamkrelidze 2010; Gamkrelidze, Mindorashvili, Bragvadze, Kvatchadze and others. 2013]. In the first half of the 1st century, the Kingdom of Iberia became so strong that it expanded its borders and captured the important fortress-city of Artaxata near the Araxes River. By this time, Iberia regained the territories of the headwaters of the Chorokhi River, the Mtkvari River, and the Araxes River in the southwest. Farsman II the Great is already openly conflicted the Roman Empire and trying to drive it out of coastal Colchis and southern Transcaucasia. Iberia, in order to protect its interests, confronts the strongest militarily states at that time, Rome and Parthia. The abovementioned states seem to have considered the Kingdom of Iberia as a powerful country. Therefore, under the emperor Antoninus Pius (138-161 AD.), relations between Iberia and Rome were repaired. The Roman historian Aelius Spartan tells us that the Roman emperor respected the Iberian king Pharsmanes II because he needed his military support in southern Transcaucasia. Because of this, he gave the king of the Iberians an innumerable valuable gift (it is possible that these precious things were found archaeologically in Mtskheta; see the materials of the archaeological excavations of Mtskheta), a fighting elephant and a squad of fifty fighters (see Aelius the Spartan). In 140 AD., Pharsmanes II arrived in Rome – the main city of the empire, on a diplomatic mission. Here he was met with festive and even a statue of Pharsmanes was erected as a sign of respect (see Dion Cassius, History of Rome, XX, 2). The Kingdom of Iberia expanded its borders as a result of flexible policies and successful wars between Rome and Parthia.

Since the second half of the I millennium BC., in ancient Georgia, cities developed from large urban settlements. These cities, mostly along the roads, were formed in trade concentration and military-strategic places. Information about them is preserved in written and archaeological sources. These are: Mtskheta-Armaztsikhe – near the city of Mtskheta, Nastakis-Samadlo – east of the city of Kaspi, Dzalisa – near the village of Dzalisa, Sarkine – west of the city of Mtskheta, Uplistsikhe – east of the city of Gori, etc. [see Gamkrelidze, Mindorashvili, Bragvadze, Kvatchadze and others. 2013].

The buildings of ancient cities discovered archaeologically in Georgia were created on the basis of theoretical and practical achievements characteristic of the advanced world of that time. The most fortified part of the city was the Acropolis, the residence of the state aristocracy and the main temple was located there. The city was surrounded by powerful defensive walls, in which towers were built. The wall was often surrounded by a defensive ditch. The walls were built with square hewn stones and unburnt bricks. Stone, hewn, square blocks were fixed with clay mortar and metal brackets. Flat and grooved tiles were used to cover the buildings. It is natural that the creation of public, administrative, agricultural, water supply (source, well), cultic and defensive structures of cities would be unthinkable without appropriate work tools and well-organized work of numerous people.

These works were led by persons with appropriate knowledge and experience. The name of one of the individuals, the main architect-builder of Mtskheta, Avreli Akolis, became known from the tombstone inscription found in Mtskheta. Cities were large centers of handicrafts and trade. They owned the surrounding agricultural areas, from which they were supplied with food. The capital of the Iberian kingdom was Mtskheta, which was an agglomeration of urban-type towns. It was located at the confluence of Mtkvari and Aragvi rivers. The main urban settlements of Mtskheta are: Armaztsikhe-Mta Kartli, Katsitavana, Armaziskhevi, Ghartiskar-Tsitsamur-Zedazeni reinforcement line and the area between them. Armaztsikhe, Dedatsikhe of Mtskheta controls the confluence of Mtkvari and Aragvi rivers and the junction of roads. The residence of the Iberian kings was located here. One side of Armaztsikhe is

bordered by the river Mtkvari, and the other by parallel ravines. A fortification line with four-cornered towers would follow the edge of the ravines. Hewn stone buildings were built here since the end of the III century BC.; Mud-bricks were also used. Palaces, temples, baths, etc. were located inside the defensive wall. A large number of capitals, columns, column bases, tiles and other architectural details have been discovered here by archaeologists.

Trade and economic relations with the Greek world played an important role in the economic and cultural progress of ancient Georgia. Essentially, this meant its integration into the Mediterranean-South European economic system. Probably, this also determined the orientation of ancient Georgia toward the direction of European civilization. The river Rion-Kvirila (Fasis) and the river Mtkvari were a convenient trade route due to their physical and geographical location. References of its use as a transit highway are preserved in the writings of Strabo and Pliny (see Strabo, XI, VII, 3; Plinius Secundus, VI, 52). It is along this road that the settlements of the Classical and early Middle Ages are located, while exploring it archaeologically revealed imported foreign products.

The Kartevian tribe has been living on the land and water of today's Georgia since ancient times. Georgians, the Georgian ethnos, at the initial stage of development, settled in the basins of three rivers – Mtkvari, Rioni and Chorokhi. In general, this includes the territory from Lake Vani to the Black Sea and including the Caucasus Range. People of the ancient Kartvelian tribe lived in this area, whose various associations are mentioned in different ways in historical written sources (see Herodotus, Xenophon, Strabo, Ariane, Leonti Mroveli, etc.). Namely: Colchis, Iberians, Khalibs, Mosuiniks, Saspers, Macrons, Heniokhs, Moskhs, Taokhs, Apsils, Tibarens, Sanigs; Later, Chans, Lazes, Svans, Egrni, Kartni, etc. [see Georgia and the signifier of Georgians...1993].

The proto-statehood was reflected in the basins of the upper waist of the Mtkvari and Chorokhi rivers, and then solid statehood developed in the basin of the Rioni river and covered the middle of the Mtkvari river. On the contrary, since the III century BC., Colchis, strengthened and consolidated and became part of the Iberian Kingdom. On the basis of Colchis-Lazika and Iberia, a single state – Georgia – developed.

BIBLIOGRAPHY:

1. Adamia I., The Kolkhetian Wattle-Huts. Journal "Dzeglis Megobari", N49. Georgian Society for protection of Historical and Cultural Monuments. "Sabchota Sakartvelo", Tbilisi 1979. Pp. 27-50. (In Geo.)
2. Apakidze J., Chronology of the Colchian culture of the Late Bronze Age and Early Iron Age, for obtaining the PhD degree of historical sciences – author's abstract, Tbilisi 2002. (In Geo.)
3. At the origins of Georgian statehood, collection. Tbilisi 2001. (In Geo.)
4. Baramidze M., Jibladze L., Chigoshvili T., Archaeological investigations on the construction sites of Abkhaz ASSR. Journal "Dzeglis Megobari", N1. Georgian Society for protection of Historical and Cultural Monuments. "Sabchota Sakartvelo", Tbilisi 1990. pp. 18-24. (In Geo.)
5. Berdzenishvili N., The Issues of history of Georgia, Vol. I, Tbilisi 1964. (In Geo.)
6. Berdznishvili M., For the history of the city of Fasis. "Metsniereba", Tbilisi 1969. (In Geo.)
7. Bragvadze Z., On the problems of qartization of the eastern regions of Colches (Kvirila Ravine), Georgian Academy of Sciences, "Matsne", N4. Tbilisi 1990. Pp. 137-150. (In Geo.)

8. Beradze T., Navigation in Ancient Georgia. "Nakaduli", Tbilisi 1981. (In Geo.)
9. Chavleishvili Ir., Archaeological excavations at the ancient settlement of Pichvnari, 1983. Monuments of Southwestern Georgia, XVI. Tbilisi 1987. (In Geo.)
10. Chavleishvili Ir., Colchian bronze production center in Cholok-Ochkhamuri Khertvisi. Monuments of Southwestern Georgia, XIX. Tbilisi 1991. (In Geo.)
11. Chavleishvili Ir., Late Bronze Age-Early Iron Age Settlements from South-West Georgia, Author's abstract for obtaining the scientific degree of candidate of historical sciences, chap. 1999. (In Geo.)
12. Chikovani T., The Caucasian distribution area of the log cabin building culture. "DZIEBANI", N3, the Journal of the centre for Archaeological studies, Georgian Academy of Sciences. Tbilisi 1999. Pp. 21-25. (In Geo.)
13. Chkonia An., Golden jewelry city of Vani, coll: Vani VI. Tbilisi 1981. (In Geo.)
14. Dion Kassius, References about Georgia (published by N. Lomouri), Tbilisi 1966. (In Geo.)
15. Dundua G., Was the coin minted in Vani? Georgian Academy of Sciences, "Matsne" (Historical series), N2. Tbilisi 1974. Pp. 146-159. (In Geo.)
16. Dundua G., Lortkipanidze G., Coins from Vani, Vani III. 1977. Pp. 119-152. (In Geo.)
17. Dundua T., Colchis, Iberia and Kingdom of Pontus according to numismatic material. Tbilisi 1993. (In Geo.)
18. Dzvelaia M., Colchian Plain. Tbilisi 1973. (In Geo.)
19. Dzidziguri L., Agricultural culture of ancient Colchis. Tbilisi 1994. (In Geo.)
20. Engels F., The Origin of the Family, Private Property and the State. Tbilisi 1953. (In Geo.)
21. Flavius Ariane, Voyage around the Black Sea (the Greek text was published with a Georgian translation by N. Kechagmadze). Tbilisi 1961. (In Geo.)
22. Foreign and Georgian Terminology Denoting Georgia and Georgians (ed. G. Paichadze), Tbilisi 1993. (In Geo.)
23. Gabidzashvili G., Sakharova L., Sulava N; Sulkhanishvili D., Results of Lechkhumi Archaeological Expedition, Field Archaeological Research 1989-1992, Tbilisi 2004. pp. 121-123. (In Geo.)
24. Gagoshidze Iul., Colchian culture (Colchis, Iberia), collection of Kartvelian heritage, VII. Tbilisi 2003. pp. 90-101. (In Geo.)
25. Gagua G., The Problems of Rational Use of Kolkheti's Agroclimate Resources. "Metsniereba", Tbilisi 1988. (In Geo.)
26. Gamkrelidze G., Ancient Settlements of central Colchis. "Metsniereba", Tbilisi 1982. (In Geo.)
27. Gamkrelidze G., Antiquity or the Iberian-Colchian period. Georgian National Academy of Sciences, GNM Archaeological Center. Issues of Georgian archaeology, Vol. III. Tbilisi 1985. Pp. 123-129. (In Geo.)
28. Gamkrelidze G., For the history of Kolkheti during the time of Azo-Pharnavazi. Georgian Academy of Sciences, "Matsne", N3 (History series). Tbilisi 1985. Pp. 86-97. (In Geo.)
29. Gamkrelidze G., Mithridates Eupator and some issues of the history of Colchis-Iberia. Georgian Academy of Sciences, "Matsne", N2. Tbilisi 1989. Pp. 59-69. (In Geo.)
30. Gamkrelidze G., Historical and Topoarchaeological Researches. "Metsniereba", Tbilisi 1993. (In Geo.)
31. Gamkrelidze G., For the issue of the location and definition of the city of Phasis, Archaeological Research Center of the Georgian Academy of Sciences. Journal Iberia-Colchis, N1. Tbilisi 2003. Pp. 170-189. (In Geo.)

32. Gamkrelidze G., War and armament in Iberia-Colchis (Georgia). Tbilisi 2010. (In Geo.)
33. Gamkrelidze G., Mindorashvili D., Bragvadze Z., Kvatchadze M. and others, A Topoarchaeological Dictionary of Kartlis Tskhovreba (The history of Georgia). Georgian National Museum. "Sulakauri publishing", Tbilisi 2013. (In Geo.)
34. Gamkrelidze G., Wooden Colchian architecture and its social essence, collection. "Guria", VI, Tbilisi 2016. Pp. 185-200. (In Geo.)
35. Gvalia T., Some issues of the relationship between the geographical factor and Georgian culture, Tbilisi 1991. Pp. 52-127. (In Geo.)
36. Gobejishvili G., Late Bronze and Early Iron Age in Georgia. Scetches on the history of Georgia, Vol. I. Tbilisi 1970. Pp. 243-311. (In Geo.)
37. Gobejishvili N., Burial constructions and funerary customs according to Colchian and Koban cultures. Tbilisi 2014. (In Geo.)
38. Gogadze E., Koridze E., Darispanashvili M., Results of the Nosiri-Mukhurcha Archaeological Expedition. Reports of archaeological expeditions of the Georgian State Museum, VII. Tbilisi 1982. Pp. 58-70. (In Geo.)
39. Gozalishvili G., Mithridates of Pontus. Tbilisi 1965. (In Geo.)
40. Grigolia G., The results of the exploration-archaeological expedition of Western Georgia, Issues of Archaeological research in Georgia 1969. Tbilisi 1971. (In Geo.)
41. Grigolia G., Pkhakadze G., Baramidze M. The results of the exploration-archaeological expedition of Western Georgia in 1966. Materials for the archeology of Georgia and the Caucasus, vol V. Tbilisi 1973. Pp. 17-38. (In Geo.)
42. Georgics, III (Greek-Georgian text was published by S. Kaukhchishvili), Tbilisi 1936. (In Geo.)
43. Georgics, II (Greek-Georgian text was published by S. Kaukhchishvili), Tbilisi 1965. (In Geo.)
44. Gordeziani R., Selected papers. Tbilisi 2000. (In Geo.)
45. Gugushvili P., Grain farming in Georgia, Tbilisi 1954. (In Geo.)
46. Inaishvili A., Materials from the Ispani ancient settlement, field archeological research in 1972. Tbilisi 1973. P. 15. (In Geo.)
47. Inanishvili G., At the sources of Georgia metallurgy. Tbilisi 2018. (In Geo.)
48. Inadze M., For the issue of skeptics of the Kingdom of Kolkheti. Georgian Academy of Sciences, "Moambe", XXVI. Vol. N6. Tbilisi 1961. Pp. 783-790. (In Geo.)
49. Inadze M., Greek colonization of the eastern Black Sea coast. Tbilisi 1982. (In Geo.)
50. Inadze M., Temple Centers in Ancient Colchis. Bulletin of the Georgian Academy of Sciences (History Series), N4. Tbilisi 1986. Pp. 32-53. (In Geo.)
51. Inadze M., Society of ancient Colchis. Tbilisi 1994. (In Geo.)
52. Inadze M., Issues of the history of ancient Colchis. Tbilisi 2009. Pp. 31-50. (In Geo.)
53. Javakhishvili Iv., History of the Georgian nation, vol I. 1960. (In Geo.)
54. Janashia S., Works, vol II. Tbilisi 1952. (In Geo.)
55. Janashia S., From the history of the genesis of Georgian statehood, works, vol. II, Tbilisi 1952 a. Pp. 19-20. (In Geo.)
56. Janashia S., Works, III vol., Tbilisi 1959. (In Geo.)
57. Japaridze Ot., Colchian ax. Bulletin ("Moambe") of Georgian State Museum XVI. Tbilisi 1950. Pp. 35-89. (In Geo.)
58. Japaridze Ot., Basic issues of Georgian archaeology (articles, letters), TSU Publishing House. Tbilisi 2012. Pp. 248-284. (In Geo.)

59. Japaridze V., Old Vardtsikhe – Vardigora. “Dzeglis Megobari”, N46. Georgian Society for protection of Historical and Cultural Monuments. “Sabchota Sakartvelo”, Tbilisi 1977. Pp. 43-50. (In Geo.)
60. Jibladze L., Colchian plain settlements of III-I millennia BC. Tbilisi 2007. (In Geo.)
61. Jibladze L., Stratigraphy, chronology and periodization of the Bronze Age settlements of the Colchian Plain (according to the central hill of the Pichori settlement). Tbilisi 1997. (In Geo.)
62. Jibladze L., A clay model of a house from Naokhvamu and the system of ancient Colchian buildings, Jur. Iberia-Kolkheti, N6. Tbilisi 2010. Pp. 117-124. (In Geo.)
63. Kakabadze Sar., Problems of the genesis of Georgian statehood. Coll: Historical Bulletin, N1. Tbilisi 1924. (In Geo.)
64. Kalandadze and others. 2004: Kalandadze K., Bubeishvili T., Ioseliani N., Jikia M., Kalandadze N., Tskaltubo expedition. Field archaeological research in 1989-1992. Tbilisi 2004. P. 18. (In Geo.)
65. Kakhidze Am., Ancient coastal cities of Georgia. Tbilisi 1971. (In Geo.)
66. Kakhidze Am., Ancient monuments of the Eastern Black Sea coast (Greek Cemetery of Pichvnari). Batumi 1975. (In Geo.)
67. Kalandadze Al., Archaeological monuments of Sukhumi mountain. Sukhumi 1953. (In Geo.)
68. Kaukhchishvili T., Strabo's Geography. Tbilisi 1957. P. 55. (In Geo.)
69. Kaukhchishvili T., Appiane. Tbilisi 1959. (In Geo.)
70. Kaukhchishvili T., Hippocrates' information about Georgia. Tbilisi 1965. (In Geo.)
71. Kaukhchishvili T., Greek writers sources about the Georgia. Tbilisi 1967. (In Geo.)
72. Kaukhchishvili T., Heraclides and his information about Georgia, collection. Oriental Philology, I. Tbilisi 1969. Pp. 186-190. (In Geo.)
73. Kaukhchishvili T., Newly Discovered Greek Inscription of Vani, collection. Georgian Source-Studies, VII. Tbilisi 1987. Pp. 131-143. (In Geo.)
74. Kaukhchishvili T., Corpus of Greek inscriptions of Georgia, I, II, III. Tbilisi 2000. (In Geo.)
75. Kavtaradze G., Issues of state development of Georgia (from early times), Caucasiological series, II. Tbilisi 2006. Pp. 3-45. (In Geo.)
76. Khakhutaishvili D., Country of Cobuleti. Tbilisi 1995. (In Geo.)
77. Khakhutaishvili N., South-West Georgia in the Early Iron Age. Monuments of Southwestern Georgia, XV. Tbilisi 1986. (In Geo.)
78. Khidasheli M., Hill settlements of the Late Bronze-Early Iron age, works of the Institute of History and Ethnology, IX. Tbilisi 2009. Pp. 24-28. (In Geo.)
79. Koranashvili G., Geographical environment in the development of society. Tbilisi 1975. (In Geo.)
80. Koranashvili G., Issues of the history of Georgia (Part I). Tbilisi 1994. (In Geo.)
81. Koranashvili G., The issue of the origin of the state in Georgia. Tbilisi 2000. (In Geo.)
82. Koridze D., Archaeological monuments of Tbilisi, II. Tbilisi 1958. (In Geo.)
83. Koridze D., For the history of Colchian culture. Tbilisi 1965. (In Geo.)
84. Kordzakhia M., Georgian air. Tbilisi 1961. (In Geo.)
85. Kvirkvelia G., Foreign scientists about the metallurgy of ancient Georgian tribes. Tbilisi 1976. (In Geo.)
86. Lambert Arcangelo, Description of Samegrelo. Tbilisi 1938. (In Geo.)
87. Lanchava Om., For the ancient history of Kutaisi. Tbilisi 1975. (In Geo.)

88. Licheli V., Ancient Vani. Industrial district. "Metsniereba", Tbilisi 1991. (In Geo.)
89. Lomouri N., Claudius Ptolemy's records about Georgia. Materials for the history of Georgia and the Caucasus. Tbilisi 1955. P. 32. (In Geo.)
90. Lomouri N., Nokalakevi, collection of Nokalakevi-Archeopolis, I. Tbilisi 1981. P. 18. (In Geo.)
91. Lordkipanidze Ot., About the future road from India to the Black Sea in antiquity, Georgian Academy of Sciences – "Moambe", XIX, N3. Tbilisi 1957. Pp. 377-384. (In Geo.)
92. Lordkipanidze Ot., The antique world and ancient Colchis from 600 to 200 BC. Tbilisi 1966. (In Geo.)
93. Lordkipanidze Ot., Materials from V century BC about the history of art culture of Colchis, Proceedings of Tbilisi University, N1 (138). 1971, pp. 51-63. (In Geo.)
94. Lordkipanidze Ot., The city of Vani, Vani I. Tbilisi 1972. Pp. 7-42. (In Geo.)
95. Lordkipanidze Ot., The city of Vani (excavations, history, problems), coll: Vani III. Tbilisi 1977. Pp. 13-27; 54. (In Geo.)
96. Lordkipanidze Ot., At the beginnings of the ancient Georgian civilization. Tbilisi 2002. Pp. 124-183. (In Geo.)
97. Maisaia I., Shanshiashvili T., Rusishvili N., Agrarian culture of Colchis. Tbilisi 2005. (In Geo.)
98. Mamulia G., Formation of class society and state in old Kartli, Tbilisi 1979. (In Geo.)
99. Makharadze G., The stratification of "Sabaduri" Hill and the main stages of the history of Sairkhe city site. Tbilisi 1991. (In Geo.)
100. Makharadze G., Lomtadze G., The spread of Colchian culture on Kvirila valley. Essays of the State Art Museum of Georgia, II. Tbilisi 1997. Pp. 21-29. (In Geo.)
101. Makharadze G., An important stage of the history of Sairkhe city site, Archaeological Journal, I. Tbilisi 2000. Pp. 43-66. (In Geo.)
102. Melikishvili G., For the issue of formation of class society and state in Georgia. Publishing house of the Academy of Sciences of Georgia. Tbilisi 1955. (In Geo.)
103. Melikishvili G., For the issue of the ancient population of Georgia, the Caucasus and the Near East. Tbilisi 1965. (In Geo.)
104. Melikishvili G., Ancient Unions of the Population of South-West Georgia, The issues of History of Georgia, Vol. I., Tbilisi 1970. (In Geo.)
105. Mikeladze T., Baramidze M., Field research of Kolkheti archaeological expedition in 1971. Field archaeological research in 1971, Tbilisi 1972. Pp. 33-35. (In Geo.)
106. Mikeladze T., Pkhakadze G., Baramidze M., Lortkifanidze G., Muskhelishvili D., Khakhutaishvili D., Results of research of the Kolkheti archaeological expedition. Field archaeological research 1973. Tbilisi 1974. Pp. 33-35. (In Geo.)
107. Mikeladze T., Searches from the history of the ancient population of Colchis and the South-Eastern Black Sea coast. Tbilisi 1974. (In Geo.)
108. Mikeladze T., Archaeological research in the lower part of Rioni. Proceedings of the Archaeological Expedition of Kolkheti, I. Tbilisi 1978. (In Geo.)
109. Monuments of Old Georgian Hagiographic Literature, Book I. Tbilisi 1963. (In Geo.)
110. Muskhelishvili D., The main issues of the historical geography of Georgia, I. Tbilisi 1977. Pp. 32-62. (In Geo.)
111. Muskhelishvili D., Jibladze L., Papuashvili R., Papuashvili N. Anaklia II. Tbilisi 2010. (In Geo.)
112. Nadiradze J., Archeological monuments of Kvirila valley, Tbilisi 1975. (In Geo.)
113. Nadiradze J., Sairkhe, the ancient city of Georgia, Tbilisi 1990. (In Geo.)
114. Nioradze G., Archaeological Excavations in Colchis, Enimki's Moambe, X. Tbilisi 1941. (In Geo.)

115. Pantskhava L., Monuments of artistic crafts of Colchian culture. Tbilisi 1988. (In Geo.)
116. Papuashvili R., Archaeological Excavations and Survey on the Colchian Plain (1983-1986), "Dzeglis Megobari", N4. Georgian Society for protection of Historical and Cultural Monuments. "Sabchota Sakartvelo", Tbilisi 1987. Pp. 52-54. (In Geo.)
117. Papuashvili R., Comparative chronology of Colchian collective burials according to weapons, Tbilisi 1998. (In Geo.)
118. Papuashvili R., Papuashvili N., Old settlements of Colchis, Ergeta. Tbilisi 2005. Pp. 51-56. (In Geo.)
119. Papuashvili R., Papuashvili Ios. Paleoregime of the Black Sea and its Impacts on the settlements of the Colchian plain (III-I millennium BC). Tbilisi 2014. (In Geo.)
120. Papuashvili R., For the archeology of Zugdidi. Tbilisi 2017. (In Geo.)
121. Pitskhelauri K., The Ethnocultural System of the South-Eastern Caucasus in the Bronze-Iron Age. Tbilisi 2013. (In Geo.)
122. Pkhakadze G., Materials from Dikhagudzuba of Abedati. Materials for the Archaeology of Georgia and Caucasus, VI. Tbilisi 1978. Pp. 138-140. (In Geo.)
123. Plutarch, Parallel Biographies (translated by Ak. Urushadze), Tbilisi 1957. (In Geo.)
124. Ramishvili Al., from the history of the material culture of Colchis. Batumi 1974. (In Geo.)
125. Ramishvili Al., Burial containing engraved Axes from the Village of Natsargora. "DZIEBANI", N12, the Journal of the centre for Archaeological studies, Georgian Academy of Sciences. Tbilisi 2003. Pp. 41-48. (In Geo.)
126. Rukhadze J., Ghomi culture in Western Georgia, materials for ethnography of Georgia, XI. Tbilisi 1960. Pp. 75-91. (In Geo.)
127. Sadradze V., Khokhobashvili T., Glighvashvili E., Shida Kartli Late Bronze Age – Culture of the residents of the age of wide utilization of iron. Tbilisi 2018. (In Geo.)
128. Sadradze V., Dzeladze M., Davlianidze R., Murvanidze B., Chanishvili T., Mgeladze N., Archaeological research in Guria, 1991-94. Coll. Guria I. Tbilisi 1996. Pp. 31-44. (In Geo.)
129. Sanikidze L., Kingdom of Pontus, Tbilisi 1956. (In Geo.)
130. Scetches on the history of Georgia ,Vol. I. Tbilisi 1970. (In Geo.)
131. Sulguladze Iv., Origin of the state in Georgia. Tbilisi 1951. (In Geo.)
132. Tolordava V., Burial in Hellenistic Georgia. Tbilisi 1980. (In Geo.)
133. The Georgian Chronicle ("Life of Kartli", published by S. Kaukhchishvili), vol I., Tbilisi 1955.
134. Tsereteli G., Armazi's bilingualism, Bulletin of the Institute of Language, History and Material Culture (*Enimki's Moambe*), N13. Tbilisi 1943. Pp. 1-83. (In Geo.)
135. Urushadze Ak., Ancient Colchis in the Legend of the Argonauts. Tbilisi 1964. (In Geo.)
136. Vashakidze V., From the social history of the Hellenistic Kingdom of Kartli. Tbilisi 1991. (In Geo.)
137. Vakhushiti Batonishvili, The Georgian Chronicles ("Life of Kartli"), Vol. IV. Tbilisi 1973. P. 53. (In Geo.)
138. Zakaria P., General report of the works carried out in Nokalakevi in 1973-77, collection Nokalakevi-archaeopolis. Tbilisi 1981. Pp. 77-119. (In Geo.)
139. Buckle Henry T., History of Civilization in England, St. Petersburg 1906. (In Russ.)
140. Baramidze M., Pkhakadze G., Kvirkvelia G., Chigoshvili T., Ordzhonikidze A., Gunba L., Archaeological research in Abkhazia. Coll: Field Archaeological Research in 1977. Tbilisi 1980. Pp. 113-124. (In Russ.)
141. Baramidze M., Chigoshvili T., Pkhakadze G., Dzhibladze L., Makharadze Z., Sherazadishvili B.,

- Datunashvili T., Works of the archaeological expedition of Abkhazia. Coll: Field Archaeological Research in 1984-1985, Tbilisi 1987. Pp. 45-50. (In Russ.)
142. Baramidze M., Pkhakadze G., Bzhania V., Shamba G., Chigoshvili T., Kvitsinia V., Khubutia G., Report of the archaeological expedition of Abkhazia. Coll: Field Archaeological Research in 1979. Tbilisi 1982. Pp. 67-69. (In Russ.)
143. Bzhaniya V., Machar settlement of the Eneolithic and Bronze Age in Abkhazia, Soviet Archaeology, N1. Moscow 1966. Pp. 113-124. (In Russ.)
144. Bzhania V., Gabelia A., Amirov Sh., Excavations of the settlement of Kistrik. Autonomous Okrug of Abkhazia in 1983. Tbilisi 1987. P. 14. (In Russ.)
145. Vasiliev L., Proto-state – Chiefdom as a political structure, journal “Peoples of Asia and Africa”, N6. Moscow 1981. Pp. 157-175. (In Russ.)
146. Vitruvii, Ten books about architecture (translation by F.A. Petrovsky). Moscow 1936. (In Russ.)
147. Degen-Kovalevsky B., On the history of iron production in Transcaucasia, Preceedings of the State Academy of the History and Material Culture (ИГАИМК), N120, Moscow-Leningrad 1935. Pp. 230-311. (In Russ.)
148. Javakhishvili I., State system of ancient Georgia and ancient Armenia, St. Petersburg 1905. (In Russ.)
149. Japaridze V., Beradze T., Dzhikia L., About archaeological exploration and excavations in the construction area of the Vardtsikhe hydroelectric power station. Coll: Field Archaeological Research in 1976. Tbilisi 1979. P. 25. (In Russ.)
150. Georg Jellinek, General Study of the State, St. Petersburg 1903. (In Russ.)
151. Kozenkova V., Koban culture (Western version), Archaeology. Collection of archaeological sources. Vol. 2-5. Moscow 1989. (In Russ.)
152. Kuftin B., Materials for the archaeology of Colchis, I. Tbilisi 1949. (In Russ.)
153. Kuftin B., Materials for the archaeology of Colchis, II. Tbilisi 1950. (In Russ.)
154. Latyshev V., News of ancient writers about Scythia and the Caucasus – Notes of the classical department of the Imperial Russian Archaeological Society, vol. II, issue I. St. Petersburg 1904. (In Russ.)
155. Melikishvili G., Urartian wedge-shaped inscriptions. Moscow 1960. (In Russ.)
156. Mechnikov L., Civilization and great historical rivers, Moscow 2013. (In Russ.)
157. Mikeladze T., Baramidze M., Inaishvili A., Khakhutaishvili D., Muskhelishvili D., Research of the Colchis archaeological expedition. Coll: Field Archaeological Research in 1974, Tbilisi 1976. Pp. 31-35. (In Russ.)
158. Mikeladze T., Muskhelishvili D., Khakhutaishvili D., Results of field research of the Colchis archaeological expedition. Coll: Field Archaeological Research in 1977. Tbilisi 1980. Pp. 21-25. (In Russ.)
159. Mikeladze T., Khakhutaishvili D., Ancient Colchis settlement of Namcheduri. Tbilisi 1985. (In Russ.)
160. Mikeladze T., Papuashvili R., Chubinishvili N., About the work of the Colchis archaeological expedition. Coll: Field Archaeological Research in 1984-1985. Tbilisi 1987. Pp. 31-35. (In Russ.)
161. Mikeladze T., On the archaeology of Colchis (Middle and Late Bronze Age-Early Iron). Tbilisi 1990. (In Russ.)
162. Pantskhava L., Sulava N., Papuashvili R., Colchis, Koban or Colchis-Koban? Caucasian Studies, N4. 2003. Pp. 102-117. (In Russ.)
163. Pozdnyakov E. State/nature and origin. book Philosophy of state and law. Moscow 1995. Pp.

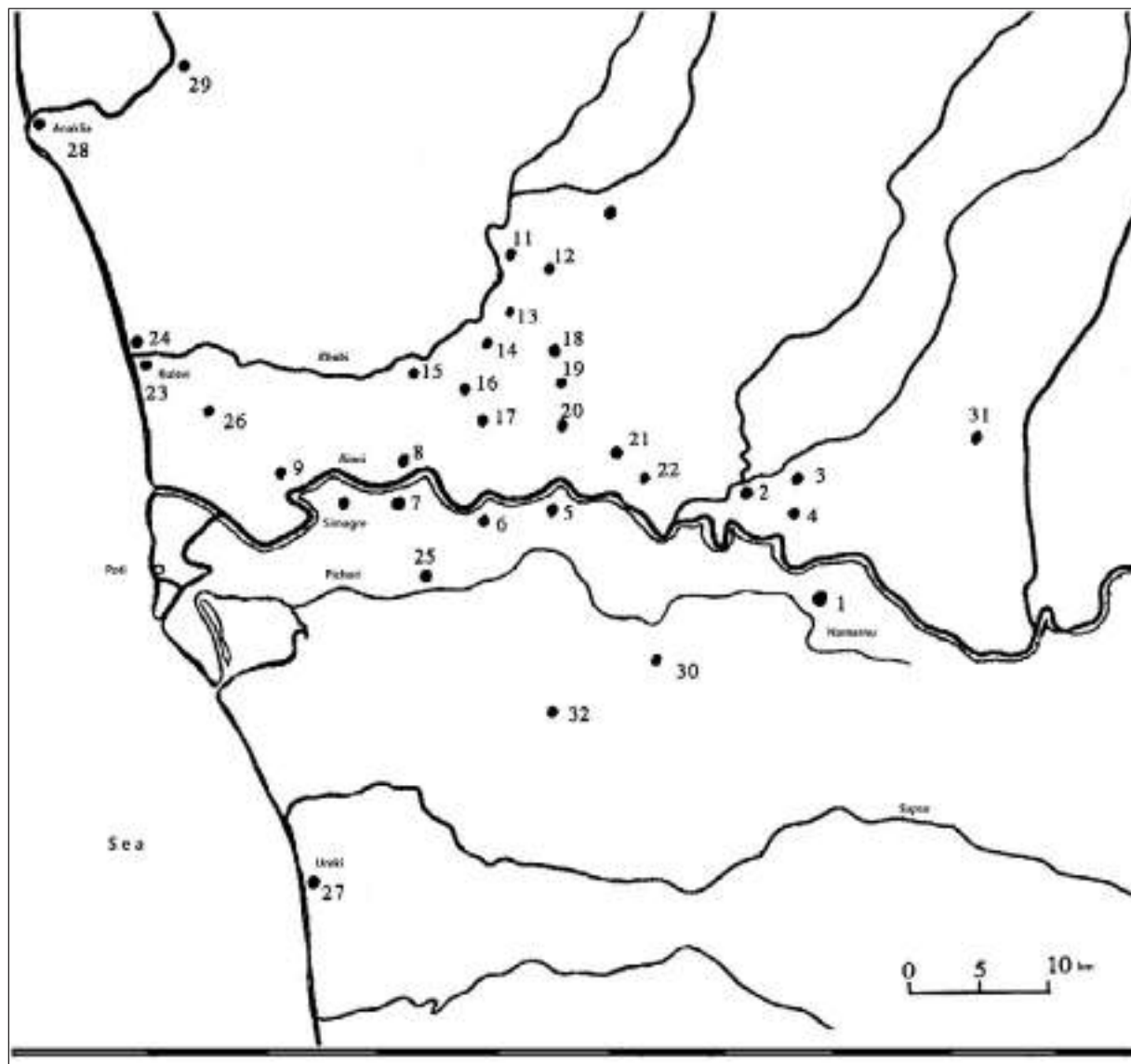
- 23-89. (In Russ.)
164. Ratzel F., Political Geography, St. Petersburg 1897. (In Russ.)
 165. Solovyov L., Eneolithic settlement near the Ochamchire port in Abkhazia. Materials on the history of Abkhazia. Issue. IV. Sukhumi 1939. (In Russ.)
 166. Tekhov B., Tlia burial ground (complexes of the second half of the 7th century BC), III. Tbilisi 1985. (In Russ.)
 167. Khakhutaishvili D., Iron production in Ancient Colchis. Tbilisi 1987. (In Russ.)
 168. Andinelli R., Archaeologia and culture. Milan 1961.
 169. Braund D., Georgia in Antiquity (A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC-562 AD.), Clarendon Press, Oxford 1994.
 170. Carneiro R.L., A Theory of the Origin of the State, Journal "Science". 1970. P. 169.
 171. Ciceronis M Tullii, De imperio en Pompeiense pro Lega Manile, oratio ad Quirites (ed. A. Gofman), Part I. St.-Peterburg 1911.
 172. Claessen H. J. M., Skalnik P., Beginning and End of the Early State, – The Early State. New Babylon, Studies in the Social Sciences 32. Mouton Publishers, The Hague, Paris, New York 1978.
 173. Huntington E., Civilization and climate. Oxford University Press 1925.
 174. Huntington E., Mainsprings of Civilization. New York 1945.
 175. Jankins A., Recent Acquisitions of Greck Coins by the British Museum, The Numismatic chronicle. London 1959. Pp. 32-37.
 176. Lordkipanidze Ot., The Golden Fleece: myth, euhemeristic explanation and archaeology, Oxford Journal of Archaeology, 20. Oxford 2001. Pp. 2-37.
 177. Markhem S., Climate and energy of Nations. Oxford University Press 1942.
 178. Muhsin Mahd, Ibn Khaldun's philosophy of history. London 1957.
 179. Reinach Th., Mitridate Eupator, roi de Pont. Paris 1890.
 180. Reinhold S., The Late Bronze and Early Iron Age in the Caucasus: Material Culture, Chronology and Supraregional Relations. 2007.
 181. Service Elman R. Origins of the State and Civilization (The Process of Cultural Evolution), W.W.Norton & Company, INC, New York 1975.
 182. The loeb classical library. London 1957.
 183. Vallet G., La Colonisation Grecque en occident, XIII "Mejdunarodni kongress istoricheskix nauk", I vol, III part, Moscow 1973. Pp. 53-72.
 184. Wittfogel K., Oriental despotism (A comparative study of total power) Yale University Press. New Haven 1957.

DESCRIPTION OF ILLUSTRATIONS:

- I** – Map of archaeological monuments of the Late Bronze Age-Early Iron period.
- II-III** – General tables of the main artifacts of "Colchian Bronze Culture".
- IV** – Map of archaeological monuments of the Late Bronze Age-Early Iron period, according to archaeologist L. Jibladze.
- V** – 1) Reconstruction of the Kolkheti plains According to architect G. Lezhava.
2) The settlements of Kolkheti hills.

I

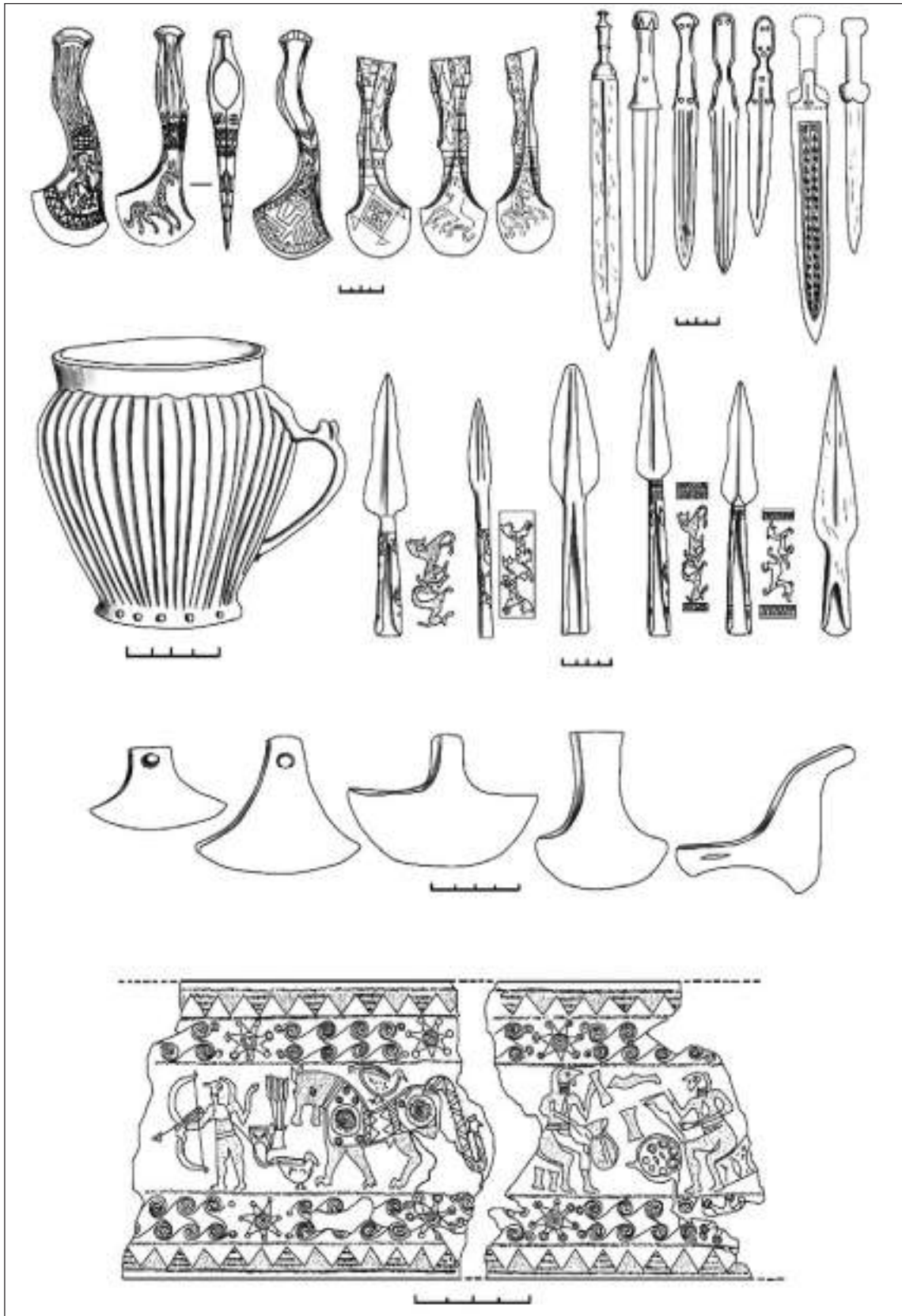
G. Gamkrelidze

Late Bronze – Early Iron Age Archaeological Sites:

1. Namarnu; 2. Dziguri; 3. Nosiri; 4. Tskemi; 5. Siriachqonnis Okhoje; 6. Nandevu; 7. Sagvichio; 8. Naghmipiji; 9. Chaladidi (Zurga, Sabazho, Chkhari); 10. Chogha I, II; 11. Ochkhomuri; 12. Betlebi; 13. Eki; 14. Khorshi-Lomura; 15. Guripuli; 16. Naokhvamu (Reka); 17. Qvaloni's Dikha-Gudzuba; 18. Gejeti; 19. Noqo; 20. Sakire; 21. Senaki; 22. Batnaokhure; 23. Kulevi I; 24. Kulevi II; 25. Pichori Hills; 26. Tsiva; 27. Ureki; 28. Anaklia; 29. Ergeta; 30. Chopola; 31. Mukhurcha; 32. Nigvziani; 33. Simagre (vill. Saqorqio); 34. Zurga (vill. Chaladidi); 35. Kulevi; 36. Namarnu; 37. Sagvichio.

II

G. Gamkrelidze

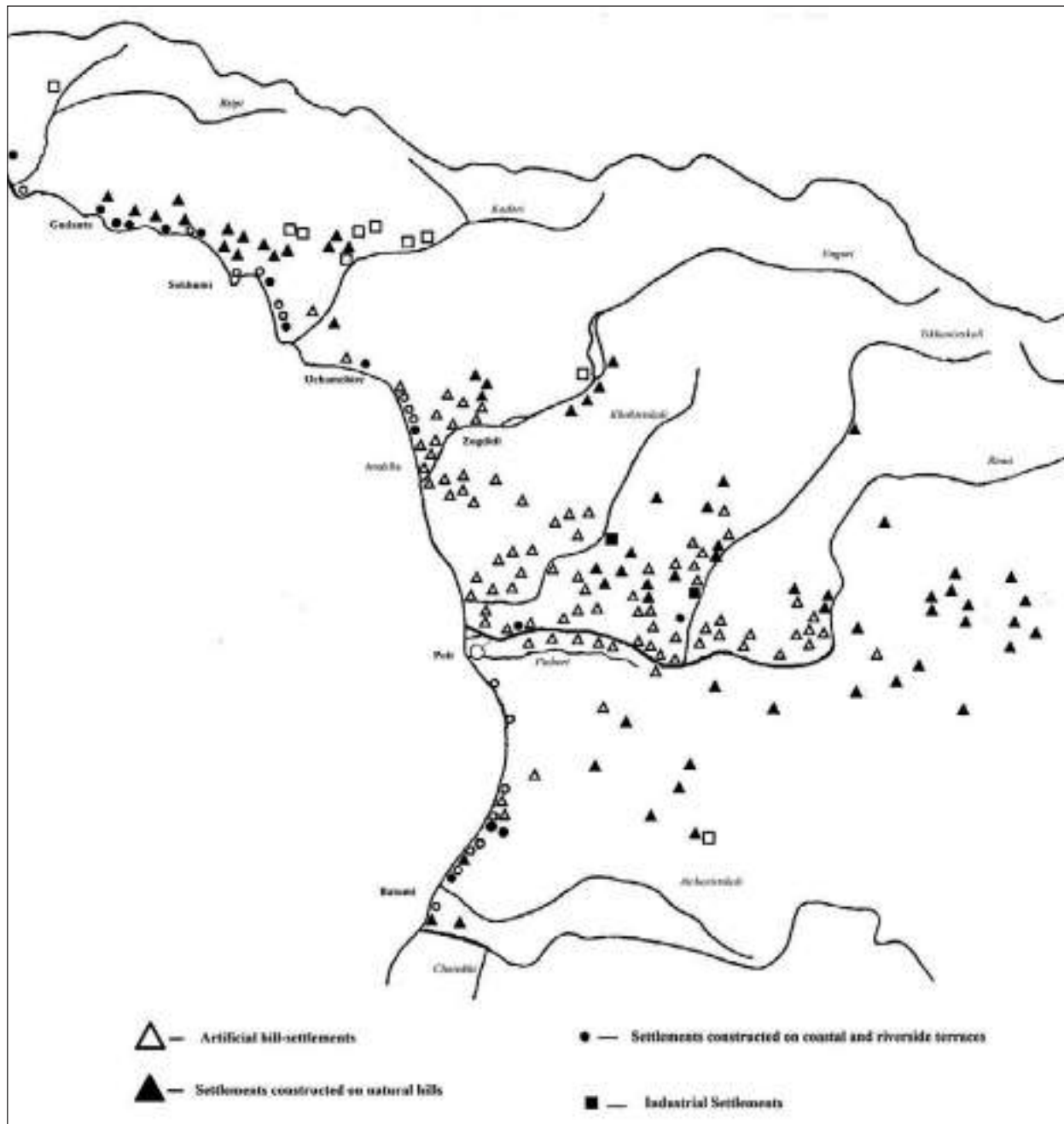
III

G. Gamkrelidze

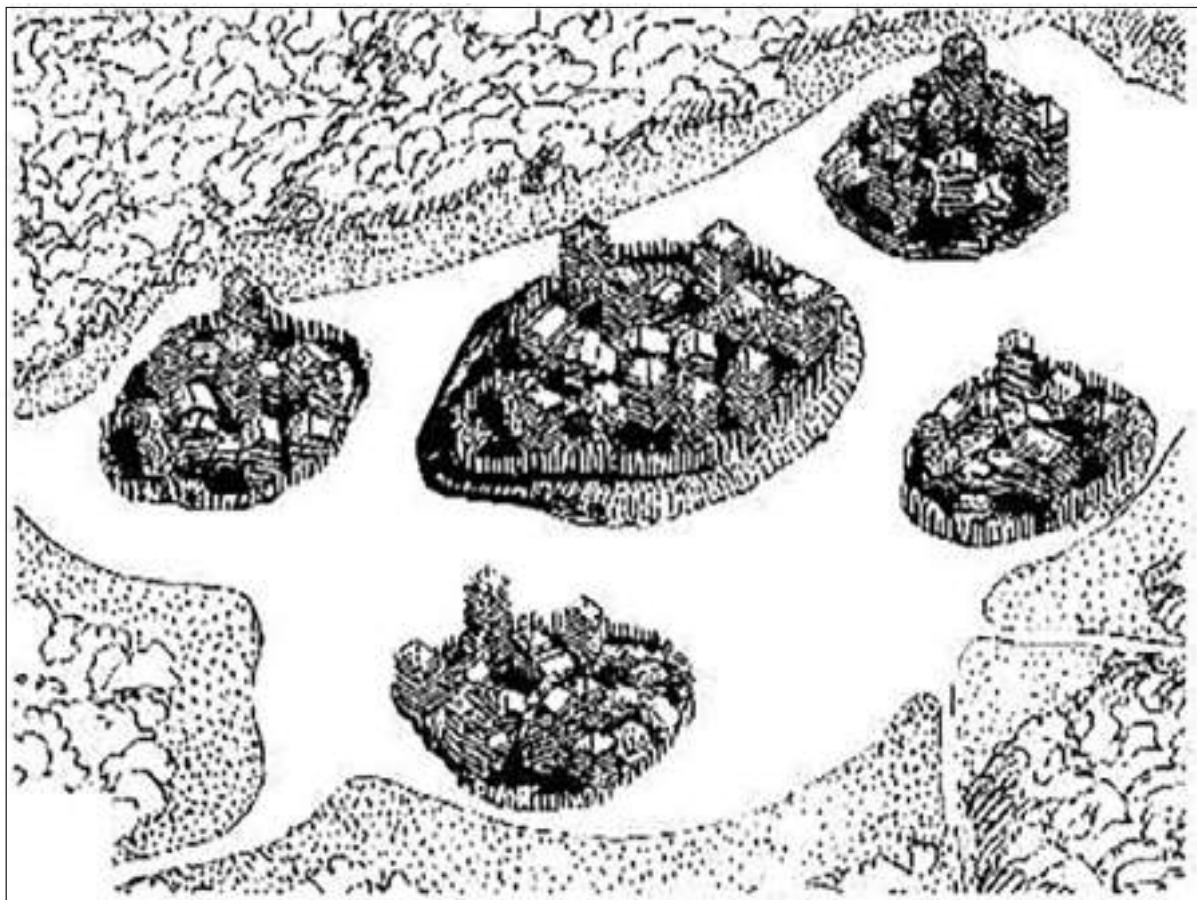

IV

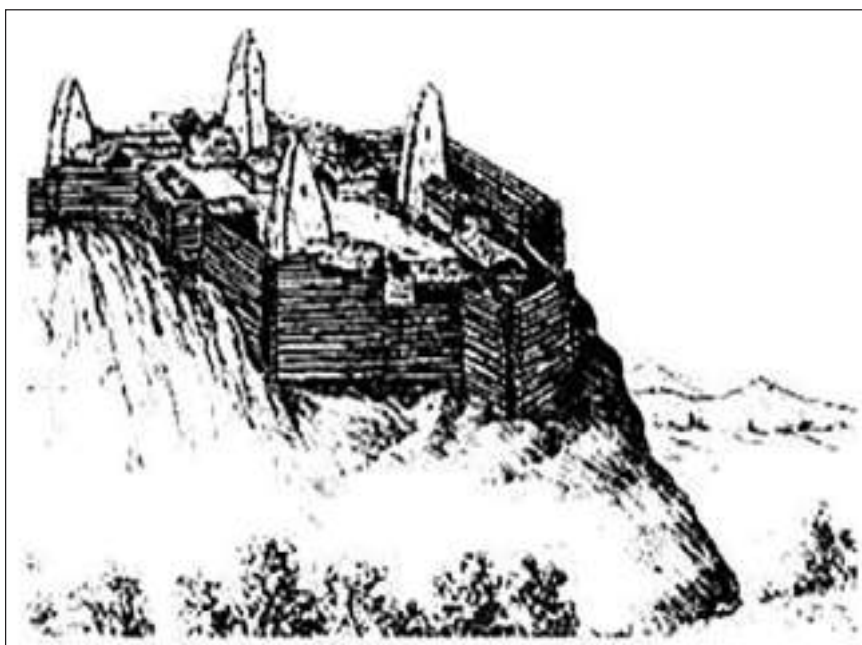
Archaeological map of Bronze Age-Early Iron Age settlements of Colchis according to L. Jibladze

V

**Settlements of the Colchis Lowlands
(according to G. Lezhava)**

Settlements of the Colchis Highland

2020

ДЕКАБРЬ, 11

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт Археологии Имени Академика
Андриа Апакидзе

У ИСТОКОВ ГРУЗИНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И АРХЕОЛОГИЯ

Гела Гамкрелидзе

Научный руководитель отдела археологии и истории Грузинского национального музея;

Старший научный сотрудник

АБСТРАКТ

Процесс формирования государственности на территории современной Грузии связан с длящимися веками исторически-культурными событиями.

Археологические раскопки выявили, что фундамент созданию государственности был заложен развитием металлургии и земледелия в позднебронзовый-раннежелезный века. По всей видимости, развитие с IX в. до н.э. железной металлургии ускорило социал-экономическое продвижение. К VII в. до н.э. в Колхети уже сформировано протогосударственное образование. В Колхидской низине обнаружено большое количество искусственных холмовых селений, окруженных оборонительными рвами. Проведение работ такого масштаба невозможно представить без организованного труда и лидеров.

Особую роль в создании государственности играла биосреда – климат, плодородная почва, гидроресурсы, металл и разнообразие флоры-фауны клали основу прогрессу общества. Кроме этого на процесс политической консолидации серьезно повлияли внешние факторы, среди которых были агрессия сильных государств-соседей и культурное влияние греческой колонизации.

Разнообразные материалы и данные, полученные при археологических раскопках четко подтверждают сложные и длительные этапы развития грузинской государственности.

На землях нынешней Грузии веками шел длительный и своеобразный историческо-культурный процесс. Полагаю, что протогосударственность зародилась в первой половине I тысяч. до н.э. в западной части Грузии, а потом распространилась на восточную, а с III в. до н.э. напротив, часть Колхети попала под власть сильного и консолидированного Иберийского царства.

Политогенез, т.е. изучение образования и развития протогосударств, является важным предметом историографии. Не один ученый касался вопросов, связанных с политогенезом древней Грузии [см. Какабадзе 1924: 25-31; Джанашиа 1952:19-20; Сургуладзе 1951; Меликишвили 1955; Мухелишвили 1977: 32-62; Джапаридзе 2012: 248-284; Лорткипанидзе 2002: 124-183; Инадзе 2009: 31-50; Коранашвили 2000; Мамулиа 1979; Кавтарадзе 2006; Пицхелаури 2013: 305-318; Гамкрелидзе 1993; У основ грузинской государственности 2001 и указанная там литература].

Новейшие археологические раскопки расширили виденье создания древне грузинской государственности. В историографии принято считать, что основание для образования государства на территории Грузии заложил рост металлургии и скотоводства в эпоху поздней бронзы и раннего железа, что вызвало определенную дифференциацию в социуме [см. Джапаридзе 2012: 248-284; Меликишвили 1970; Гобеджишвили 1970: 243-311; Гобеджишвили 2014; Куфтин 1949; Куфтин 1950; Пицхелаури 2013; Микеладзе 1974; Садрадзе и др. 2018 и указан. там литература].

К VII в. до н.э. на территории Колхети уже присутствует государственное образование, которое зовется чифдомом [см. Service 1975: 81-90; Васильев 1981: 157-175]. В археологии это образование известно, как «Бронзовая культура Колхети» (resp. Архаичная Колхети – XV – VI вв. до н.э.). Оно представлено гравированными топорами, многообразием форм, оформления и типов керамики, специфичными ювелирными украшениями и др. [для сравн. см. Джапаридзе 1950: 35-89; Коридзе 1965; Лорткипанидзе 2002: 138-153; Рамишвили 1974; Рамишвили 2003: 41-48; Апакидзе Дж. 2002; Панцхава, Сулава, Папуашвили 2003: 102-117; Техов 1985; Козенкова 1989 и указанная там лит-ра.]. Подобная археологическая культура встречается и распространяется в XV-VII вв. до н.э. по западному и центральному Закавказью, к югу от Черного моря до реки Кызил-Ирмак, в верхнем и центральном бассейне реки Мтквари, а также в бассейне реки Чорохи, а ее т.н. Кобанская разновидность распространена также и на Северном Кавказе. Общество-носитель этой колхской бронзовой культуры, которое обитало в центральной и западной части современной Грузии, должно было стоять на втором этапе развития протогосударственности [о хронологии этого этапа см. Гамкрелидзе 1985А: 123-129].

Самый влиятельный металл Древнего Мира – железо – ускорило развитие человечества. С IX в. до н.э. в Грузии постепенно развивается железная металлургия. С зачатием железной промышленности последовало и быстрое социал-экономическое развитие местного общества. На Кавказе были хорошие условия для развития интенсивного процесса производства и обработки железа, в частности, там были богатые железной рудой регионы, лес для топлива и, что самое важное, многовековая традиция производства бронзы [см. Инанишвили 2018; Деген-Ковалевский 1935: 242; Хакхутаишвили 1987]. В последствии производство высококачественного оружия из железа и стали вытеснило более мягкие металлы – медь и бронзу. На первом этапе железные орудия труда и оружие просто повторяли формы и типы бронзовых и готовились в тех же печах для бронзы.

На территории Грузии в большом количестве обнаружены и частично раскопаны и изучены археологические памятники раннежелезного века – поселения, могильники, остатки металлургического и гончарного производства. Древнегреческие письменные источники признают халибов, людей картвельского происхождения, обитавших в юго-восточном Причерноморье, изобретателями производства железа и стали [см. Квирквелиа 1976]. На основании изучения железных

орудии, обнаруженных при раскопках в Грузии, выяснилось, что местные мастера умели плавить руду в печах, отливали металл в формах, пользовались методом горячейковки, закаляли сталь и знали и о других сложных технологиях работы по железу. С VIII в. до н.э. производство железа в Грузии становится более интенсивным. Плавильные печи для железа обнаруживаются как на побережье, так и в горах. В Колхети подтверждено наличие огромного количества железного оружия и сельскохозяйственных орудий, обнаружены мечи, топоры, наконечники стрел и копий, плуги, серпы, ножи и т.д. [см. Микеладзе 1990].

С VII в. до н.э. в Закавказье начинается период массового распространения железа и стали, была заложена крепкая основа для технического прогресса в развитии общества, что, в свою очередь, было основой для социально-производственного и военного развития государственных образований. В этом периоде письменные источники из Урарту упоминают Колхети. Конкретно, в надписи царя Урарту Сардура II (750 г. до н.э.) сказано: «Направился я против страны Колха, в город Илдамуси, столичный город... Укрепленный... Подготовил железную печать... Сжег крепости и города...» [см. Меликишвили 1960: 304].

Эта надпись подтверждает, что Колхети представляло из себя протогосударство, обладающее определенной административной системой [см. Меликишвили 1965:68-92].

Колхети того периода включало в себя большую часть как нынешней Западной, так и Восточной Грузии.

Археологические данные подтверждают, что к началу I тыс. до н.э. в Колхети повсеместно встречались холмы поселения, земли для поселения и производства были освоены как в холмах предгорий, так и в низинах. К сегодняшнему дню обнаружено до 300 поселений.

Самое большое количество поселений, которые располагались на искусственных холмах, обнаружено на нижнем рукаве р. Риони. В следствии раскопок на искусственных холмах выявились деревянные бревенчатые здания, окруженные бревенчатыми же оборонительными стенами. Вокруг поселения были прорыты дренажные и оборонительные рвы. Эти холмы в основном расположены группами, в которых выделяются крупные холмы, укрепленные более широкими, двойными рвами, господствующие над остальными. Диаметр основных холмов колеблется от 80 до 150 м., а меньших – от 30 до 80 м., высота – от 3 до 7 м. Естественно, что возведение земляных конструкции таких размеров, со своей дренажной, оборонной и коммуникационной системой каналов было бы невозможным без соответствующих инструментов и хорошей организации труда огромного количества людей, а также грамотных и знающих руководителей процесса. Как раз эти лидеры консолидировали охрану холмовых поселений деревенского типа. Таким образом, в условиях решения коллективного вопроса оборонительных и жилищных проблем, происходила определенная политическая консолидация, что позднее выразилось в распространении однородной культуры.

Вместе с ростом масштабов работ и готовности к обороне растет и роль лидера в обществе, в следствии чего появляется единоличный предводитель, которому подчиняются остальные лидеры. Такую социально-политическую структуру, являющуюся переходным этапом от догосударственности к государственности, считают протогосударственностью. Вышеперечисленные обстоятельства, а, также, замена бронзы более крепким металлом, железом, с VII в. до н.э., послужило развитию в V-IV вв. до н.э. сильной политической единицы – Колхетского государства, которое в письменных источниках зовется «златобогатой Колхидой» [см. Лордкипанидзе 2001: 2-37].

Согласно одной версии происхождения государств, предложенной историком и социологом Карлом Витфогелем (т.н. гидравлическое; ирригационное государство; hydraulic state), причиной происхождения государства является интенсивное земледелие на плодородных берегах рек, что и дало старт образованию государственности. Такое же положение дел, возможно, было в цен-

тральной Колхети, в бассейне р. Риони, где вокруг поселения рылись крупные рвы (прим. 40 м. шириной и 4 м. глубиной), работа над которыми, а впоследствии и над насыпью искусственных холмов для поселения, требовала огромных коллективных усилий. Согласно гидравлической теории, разрозненные группы людей не могли использовать речные ресурсы, для этого требовалась мобилизация и консолидация населения, поэтому, именно в этих целях, и была изобретена государственность, как некий регулировщик. Согласно этой теории, у биосреды было огромное влияние на процессы [см. Wittfogel 1957; сравн. Гамкрелидзе 1993: 3-45].

В специальной литературе выделяется ряд факторов [см. Поздняков 1995: 23-89; Еллинек 1903: 33-41; Энгельс 1953], которые появляются при зачатках государственности – прогресс производства и, как его следствие, избыток продукта, демографический рост населения, опасности нападения или войны, агрессия со стороны соседей или влияние их культуры, также выявление и рост влияния единоличного предводителя. [см. Клаессен, Скальник 1978: 5-26]. Географическое положение Закавказья, т.н. узкое горло, обеспечивало постоянную опасность от злопыхателей, поэтому местное население должно было сохранять постоянную бдительность. Необходимо принимать во внимание модификацию теории Р.Л. Карнейро, согласно которой даже опасение грядущей войны создает плодотворную почву социально-политическим эволюционным изменениям: такая опасность создавала условие для стабильного правления сильного лидера (вождя) [см. Кавтарадзе 2006: 6-14; Карнейро 1970 и указанная там лит-ра].

С военно-политической точки зрения соседние страны оказывают друг на друга как положительное, так и отрицательное влияние. Древняя Грузия часто испытывала на себе агрессию со стороны сильных соседей. В первой половине I тыс. до н.э. нашествия Урарту вызвали организацию и консолидацию разных групп местного населения в Колхети для отпора врагам.

Процесс исторического развития общества зависит от биосреды (resp. географической среды) и социальной среды, от которой зависит также и развитие государства. Возникновение социальной среды начинается с эволюции ее отношения с биологической средой, а инновационные влияния между обществами, находящимися на разных уровнях развития, вызывают их определенный прогресс. Со стороны развитых цивилизаций происходит диффузия культуры (промышленно-сельскохозяйственной, интеллектуально-технической и духовно-культурной), допустим от Месопотамии или Малой Азии в сторону Кавказа. Гиппократ (см. «О воздухах, водах и местностях» 12,16, 24) был первым, кто выставил биосреду, а, конкретнее, климат, фактором, определяющим физиономические и психические признаки народов. Аристотель в «Политике» связал влияние климата и ландшафта с формами правления. Он утверждал, что равнины характеризуются монархией, а горная местность – демократией. Ибн-Калдун [см. Мухсин Махд 1957] разделил мир на семь климатических поясов. В качестве биосреды он перечисляет почву, полезные ископаемые, фауну и флору. Шарль Луи Монтескье считал, что во взаимодействии человека и биосреды основной фактор – климат, который, в основном, определяет форму политической власти. Огромная роль отдается территориальному расположению, с чем связывается тип государственного строя. Согласно мнению Генри Томаса Бокля – История цивилизации в Англии [см. Бокль 1906], история развивается вместе с биосредой, а почва, климат, пища и интеллект оказывают влияние на общество. Он считал, что они действуют вместе и, в основном, определяют историческое развитие общества, на первом этапе которого накопление материального благополучия зависит от умеренного климата и плодородной почвы. От этого зависит и добыча пропитания, которое, в свою очередь, определяет демографию. Климат, почва и пропитание влияют на создание материального благополучия, а ландшафт – на психику и душевное равновесие народа. Бокль полагает, что развитие цивилизации зависит как от состояния биосреды, так и от интеллектуальных возможностей людей в плане творческого использования возможностей,

предложенных окружающей средой.

Согласно географ-социологу Льву Мечникову (см. Цивилизация и крупные исторические реки I [Мечников 2013]), из многочисленных компонентов биосреды ведущим является гидросфера. По его мнению, главную роль в развитии цивилизаций сыграли реки, моря и океаны. Мечников считает, что всемирная история прошла через три этапа развития. Первая эпоха – речная, когда цивилизация зародилась на берегах рек, таких как Нил, Тигр, Ефрат, Ганг и Хуанхэ. На втором, т.н. морском этапе, цивилизации переместились с речных на морские берега (Константинополь, Венеция, Генуя), в особенности Средиземноморские и Черноморские цивилизации (наверна и с р. Риони). Третий, океанический этап, начинается с открытия Америки, в следствии чего цивилизации перемещаются с внутренних морей на берега океанов (Лондон, Лиссабон, Нью-Йорк).

Фридрих Ратцель («Политическая география, антропогеография» [Ратцель 1897]) делит историю Земли надвое – дочеловеческую и человеческую эпохи. Человек меняется настолько, насколько меняется окружающая среда, ее изменения отражаются на народ и страну. Историческо-культурную разницу между народами и государствами определяют климат, рельеф, почва. Согласно Ратцелю, самой надежной границей между государствами является природно-географическая (например Кавказский хребет). С помощью статистическо-типологической методики энвайронменталисты развили идеи географического детерминизма. Географическая среда (био-гео-среда) главный детерминатор развития общества [см. Хантингтон 1925; Хантингтон 1945; Маркхем 1942]. У нее была ведущая роль в появлении и развитии древних цивилизации в различных исторических эпохах. Особенности биосреды определяют промышленное, демографическое, торгово-коммуникационное, военно-стратегическое, духовно-культурное и государственное состояние определенного социума. Заслуживает внимания, что развитие разных народов идет в конкретной био-географической среде, что и развивает их уникальные признаки.

Местная биогеографическая среда занимает ведущую роль в формировании грузинской государственности [см. Гамкрелидзе 1993: 25].

С севера Колхети ограничена Кавказским хребтом, с юга – Аджаро-лазское нагорье, с востока – Лихский хребет, а с запада – Черное море. Холмы, овраги, впадины и плато Колхетского нагорья и Колхетская низина являются удобными для проживания. Здесь в больших количествах можно обнаружить строительные материалы – древесина, разные виды камней, глину и т.д. Тут большие месторождения металлов (медь, железо, олово, свинец, серебро) в Рача-Лечхуми, Сванети, Абхазия, Аджара. Известна роль соседей – халибов, мосинов и мосхов – в металлургическом производстве. Местное население уже во II тыс. до н.э. вышло на высокий уровень развития как раз с помощью добычи и обработки руды, что стало основой новым направлениям в ремесле и производстве.

Песок в реках Энгури, Техури и Риони содержит в себе определенное количество золота, что подтверждает Страбон (см. Страбон, XI, II, 19), что подтверждает автор II в. Аппиан (см. Аппиан, Митридатские войны, 103). О добыче золота сообщает и писатель I в. Гай Плиний Секундус (Старший) (NH, XXXIII). Рельеф Колхети как гористый, так и низменный, окружена горами (хребты, овраги, ущелья, плато, холмы), что создало удобные условия для обороны. По рекам – Хоби, Техура, Пичори, Чорохи, Супса и, особенно, Риони и Квириле – передвигались на лодках. В социально-экономическом развитии Колхети большую роль играло море. Согласно письменным и археологическим памятникам, на побережье был обнаружен целый ряд городов и других населенных пунктов – Апсарос (возле Гонио), Цихисдири, Кобулет-Пичвარი, Уреки, Фазис (возле Поти), Анаклиа, Пичори, Гиенос (возле Очамчире), Диоскурия-Севастополь (возле Сохуми), Эшера, Питиунт (возле Бичвинты) и т.д. Согласно Страбону, Колхети была богата природными ресурсами (см. Страбон, XI, II, 17). Важно принимать во внимание и записи Прокопия Кесарийского (см. BG VIII, 14).

Археологические материалы показывают, что Колхетская низменность была развита в плане промышленности и экономике. Распространение таких растений, как пшеница, овес, пшено, рожь, лоза, каштан, орех, фиги, згмартли, лук и т.д. было очень значимым для сельского хозяйства. Пропитание населения Колхети также отчасти зависело от мира животных. Среди археологических находок часто встречаются остеологические останки, что создает нам впечатление о животноводстве и охоте древнего населения в Колхети.

Что касается животноводства, в найденных останках много костей крупного и мелкого рогатого скота (коровы, козы и овцы), также обнаружены кости свиней, собак и лошадей.

Частота дождей, теплая зима и длительное лето в Колхети создает хорошие условия для хозяйственной деятельности, в частности для зерновых культур, огородничества и садоводства-виноградарства. Развитие производства и земледелия и, помимо этого, развитие средств производства и увеличение числа продукта должны были вызвать демографический рост, что подтверждает и археология. В процессе исторического развития Колхети большую роль сыграли умеренный климат, плодородная почва, количество гидроресурсов, полезные ископаемые, разнообразие флоры и фауны, что создало хорошее основание для прогресса общества. В первую очередь от этого зависит производственно-экономическое, демографическое, торгово-коммуникационное, физио-психологическое, геополитическо-стратегическое, культурно-духовное развитие общества и его уровень. Исходя из этого, в Колхети, с центром по р. Риони, развился весьма интересный государственный регион. Здесь уровень исторического развития, экономика и политическое состояние различались в разные периоды. В античное время у Колхети было ключевое геополитическое положение, там сложилось высокоразвитое общество и своеобразное единение западных и восточных цивилизаций.

При обсуждении развития государственности мы ставим биосреду на первое место в иерархии. Во взаимодействии с биосредой человек создает социосреду, от которой зависит будущее исторического развития той или иной страны. На втором месте – внешний фактор, который является частью политической реальности той или иной страны. Страны-соседи иногда положительно, а иногда отрицательно влияют друг на друга, а внешний фактор играет либо конструктивную, либо деструктивную роль в истории. Конструктивными являются внешне-торговые, промышленные, культурные инновации, деструктивными – завоевательное нападение, изменение традиционных структур социума, разрушение поселений, грабеж и уничтожение материальных ценностей, разрушение экономики и т.д. В научной литературе одним из основных факторов создания протогосударства называют подготовку к войне (оборону и нападение). Подготовка к состоянию войны, как и сами боевые действия, вызвали рост роли выдающихся военачальников, мобилизацию и единение общества, что, в свою очередь, выражалось в развитии социума и государственности [см. Клаессен, Скальник 1978: 619-636]. Фактор войны имел большое значение в развитии уже сформировавшегося государства. В сформированном, развитом государстве этот фактор вызывал либо положительный – консолидация страны, увеличение общественного порядка, строительство фортификации, либо отрицательный – потеря государственности, срыв традиционного уклада жизни, экономические убытки.

В позднебронзовый-раннежелезный век на Колхидской низменности, длительность проживания людей хорошо показана на примере холмовых поселений, исследованных археологами. Там встречаются мощные жилищные комплексы, укрепленные рвами и системой каналов. В низине Колхети наблюдается единая генетическая связь как на протяжении бронзового века, так и в последующих эпохах. (см. Лорткипанидзе 2002].

Хорошо сохранились каналы вокруг холмов в Намарну, Наохваму, Накарале, Джваралеби, Пичори, Анаклии, Цхеми и т.д. С ростом масштабов поселений в железную и раннеантичную эпо-

хи расширяются и искусственные траншеи. Работами по выкапыванию каналов занималось родовое племя, основанное на организации труда. Само собой, один род затруднился бы копать рвы шириной в 10-20, длиной в 30-40 и глубиной в 3-5 м. Считается, что в подобных работах принимало участие объединение нескольких соседних родов (напр. система каналов, подобная Намарну). В создании этой ирригационной системы использовалось большое разнообразие орудий труда, что подтверждается археологическими данными. Вполне вероятно, что на центральных холмах изначально жили представители только одной большой семьи. В следствии накопления ресурсов и роста населения от больших семей отделялись семьи поменьше, которые осваивали территорию рядом с большим холмом, и появлялись целые комплексы поселения. Подобная модель встречается в поселениях поздней бронзы и раннего железа Колхети. Наблюдение за сравнительно неплохо сохранившимися памятниками дает определенное представление о строиматериалах, типах строения и технических методов населения тех времен.

Природно-климатические условия оказывали определенное влияние на формирование типов архитектурных строения и технику их возведения. В позднебронзовый-раннежелезный век подтверждено наличие тростниковых и бревенчатых строения, описание одного типа которых позже оставил римский архитектор Витрувий. Древние колхи строили прямоугольные дома из бревен, которые лежали неполной кладкой, а зазоры заполнялись глиной (см. Витрувий 1936: 41). Этот нарратив подтверждается археологическими раскопками.

Еще в бронзовый-раннежелезный век, наряду с тростниковыми сооружениями, встречались дома с плетеными вокруг кольев стенами и каркасами, похожие на хижины, также кладовые, наполовину в земле, землянки и полуземлянки, на которых сверху настраивали хижинобразные строения, которые покрывались глиной для лучшего сохранения тепла. В качестве главных древесных материалов использовались бук, ольха, граб, лавровишня, ясень и сосна. В некоторых местах встречаются и округлые строения с бревенчатыми стенами, диаметром до 8 м, а также округлые строения с плетеными и покрытыми глиной стенами (в Очамчире, Носири, Наохвamu, Анаклиа). В поселениях часто встречаются мощенные булыжником полы (в Очамчире, Пичори, Намчедури, Накаргали, Кистрики, Мокви, Бомбора и т.д.). В поселениях Колхети встречаются зерновые культуры, среди которых полба, маха, двоезерник, мягкая пшеница, овес и пшено (см. Маисаиа, Шаншиашвили, Русишвили 2005: 67-96). Для выращивания зерновых культур использовались возвышенности.

Площадь Колхетских поселении иногда достигала 15-25 Га. (Намарну). В них обнаружено много сельскохозяйственных орудий, связанных именно с обработкой земли, среди которых важно отметить деревянные плуги (Джибладзе 1997: 88-91). Плуги обнаружены на раскопках в Чолоки (12 штук) (см. Чавлеишвили 1999) и Пичори.

Основным орудием земледелия в Колхети были плуги с треугольным лезвием и округлыми плечиками, которые появляются уже во втором тыс. до н. э.

Наряду с земледелием в Колхети были распространены рыболовство, животноводство, охота и другие отрасли хозяйства. Среди остеологических находок в поселениях превалируют кости разновидности свиней, коров и овец. Археологические материалы указывают на ведущую роль прядения и вязанья в хозяйстве, что подтверждается большим количеством глиняных конусообразных прялок в поселениях (Джибладзе 2007).

Археологические исследования показывают, что крупное заселение в Колхети началось во второй половине II тыс. до н.э. и продолжилось в раннежелезную и античную эпохи. Как уже было отмечено, основным типом поселения тут были поселения на искусственных холмах, чья самая большая концентрация встречается в междуречье Риони-Энгури. Группы поселения встречаются также и на природных возвышенностях – склонах гор и приречных-приморских террасах, в основном бревенчатые строения

и хижины. Согласно археологическим данным, из числа позднебронзовых-раннежелезных поселении в районе Поти-Палиасти – Намарну, Дзигури, Сириачконский Оходже, Нандеву, Сагвичио (Зургани, Конша), Нагмипиджи, Чаладиди (Зурга, Сабажо, Чхари), Гурипули, Наохваму (сел. Река), Эргета и тд. – более других выделился Фазис, который занимал удобное положение для коммуникации – дельта р. Фазис-Риони – и развился в урбанистический центр. (см. Гамкрелидзе 2003: 170-189).

След поселения в окрестностях Поти был обнаружен в сел. Квемо Чаладиди, на правом берегу Риони (1.5. км. к северу), по левую сторону от дороги, ведущей к Поти. Площадь этого холма 1800 кв. м; там были обнаружены остатки оштукатуренных бревенчатых сооружений. Также там была найдена керамика: горшки, миски, чаши, обрамленные волнистыми или ромбовидными орнаментами с непрямыми зарубами. Там же обнаружили форму, ручную мельницу из камня маховики и др. На т.н. участке Сабажо сел. Квемо Чаладиди нашли обломки свай и штукатурки из поселения. Кроме керамики также нашли формы и вентиляционную трубу для металлургической печи (см. Микеладзе 1978: 33-40).

В восточной части сел. Сакоркио, на участке «Крепь», по левую сторону р. Риони было обнаружено второе поселение на холме пл. в 3300 кв. м., которое можно считать сельскохозяйственно-промышленным пригородом Фазиса. Там были обнаружены остатки деревянных четырехугольных сооружений из бревен VII-V вв. до н.э., стены которых были возведены при помощи вставки бревен друг в друга (см. Микеладзе 1978: 50-78, Гамкрелидзе 2016: 185-200).

Важнейшие факты про деревянные здания Колхети содержатся у греко-римских авторов и в археологических источниках. Основная информация встречается в произведениях Ксенофонта (Анабасис V, 2, VI, 7), Гекатеоса Милетского, Гиппократы, Геродота, Страбона, Апполония Родосского, Диодора Сицилийского, Помпониуса, Витрувия и Плиния, где говорится об укрепленных поселениях южного и юго-западного Кавказа, а конкретней о колхо-мосуникских башенных зданиях из оштукатуренных бревен. Также у нас есть сведения о взаимной направленности этих поселении и использовании особенностей рельефа при их укреплении. Согласно Ксенофону, оборонительные сооружения состояли из рва и основной дороги, соединяющий поселение с внутренней цитаделью и остальными крепостями поменьше. Все это было окружено частоколом, в котором были прорублены главные ворота. Башня предводителя поселения стояла особняком и отличалась от башен рядовых жителей (см. Гамкрелидзе 2016: 185-200).

Археологические исследования подтверждают наличие в Колхети VII-IV вв. до н.э. продвинутой системы отдельных друг от друга укрепленных поселении сельского типа на природных холмах или искусственных насыпях. Они складывались в определенную систему и были окружены оборонительными рвами. Основным строительным материалом были бревна, поставляемые из многочисленных окрестных лесов, а древнейший метод строительства, подтвержденный раскопками, был костровый. Подобные бревенчатые строения и по сей день встречаются в Западной Грузии (см. Адамиа 1979: 15-19, Гогадзе и др. 1982: 58-70, Микеладзе 1978, Ниорадзе 1941: 21-27, Чиковани 1999: 21-29). В отличии от Ксенофонта, Витрувий детально описывает башенные бревенчатые строения (см. Витрувий «Десять книг об архитектуре» II, I, 4.50).

Из строения на природных возвышенностях можно привести очень интересный пример в Ванском муниц. сел. Мтисдзири, оштукатуренное бревенчатое строение, обнаруженное на верхней террасе холма Адеишвили, в 8 км. к западу от Ванского городища. Здание на холме Адеишвили четырехугольное и состоит из двух помещений (пл. южного 26.88 кв. м., а северного – 13.44 кв. м.). В западном углу последнего сохранились остатки выложенного бревнами пола, на котором замечены фрагменты перекрытия верхнего этажа. Внутренняя площадь фундамента стены заполнена глиноземом, камнями и уложенными то тут, то там бревнами. Так были созданы каркасы уложенных бревнами квадратов для укрепления цоколя. Строение на холме Адеишвили датируется IV в. до н.э. и представляет собой бревенчатое цокольное здание, обмазанное глиной. Скорее всего мы имеем дело с разновидностью колхских деревянных сооружений, описанных у античных авторов – Ксенофонта, Помпониуса Мелы и Дионисия Галикарнасского. Разрушение укрепленного поселения на холме Адеишвили в сел. Мтисдзири может быть объяснено военными дей-

ствиями между Азо с одной стороны и Парнавазом и Куджи с другой в борьбе за власть в конце IV в. до н.э. (см. Гамкрелидзе 1982).

На территории Колхети подтверждено множество деревянных бревенчатых сооружений в сел. Анаклиа (Диха-Гудзуба I, II), в сел. Рекши у Наохвамо, в дер. Сакоркио у крепі, в Кобулеті у Чолоки, в дер. Наосири, в городище Вани, в сел. Варцихе у Вардигоры, в Кутаиси на холме Габашвили, в поселении Ковраши в Лечхуми, обнаружено помещение с каменным фундаментом (Габидзашвили и др. 2004: 121-123), а остатки подобных строений в виде бревен и штукатурки встречаются по всей Западной Грузии. В хронологическом плане эти археологические памятники отличаются друг от друга, но в них чувствуется архитектурная преемственность.

Бревенчато-оштукатуренные поселения характерны для Колхети, где на природных либо искусственных холмах подтверждено множество населенных пунктов с большим количеством холмов-поселений, ныне известных как «гора», «зурга» либо «дихагудзуба». Для этих холмов в Колхетской низине стандартным признаком является ров вокруг (Джибладзе 2007). Есть версия, что эти пригорки («гора»/«горэби») связаны этимологически с социальным термином «гвари»/«сагвареуло» (фамилия/род), и народ на этих горках жил в бронзовую и раннежелезную эпохи. Позднее из этих поселений появились города (см. Бердзенишвили 1964: 383-388), что подтверждает более высокий уровень развития общества.

В болотистых низинах Колхети при возведении деревянных домов создавались искусственные массивы из глинозема, как обнаруженное на холмистой полосе в сел. Речхи сооружение площадью в 600 кв. м. Обтесанные камни, черепица и кирпичи из необожженной глины появляются в Колхети только с III в. до н.э. Как видно, до того основным строительным материалом была древесина, из которой строили жилые дома, башни, крепостные валы и укрепленные поселения, ибо древесины в Колхети было много. Страбон писал, что «тут растет много лесов» (XI, II, 17), а Витрувий (II, I, 4) – «Колхи в стороне Понта из за большого количества лесов» строят деревянные здания. В сел. Река Сенакского муниц. на городище Наохваму была найдена поврежденная глиняная модель здания длиной 21.5 см., а высотой 19 см., стоящая на двух сваях. На ее стенах стилизованное изображение деревянных стен. Эта модель из Наохваму показывает одну из разновидностей бревенчатых домов со штукатуркой, распространенных в I тыс. до н.э. в Колхети (см. Джибладзе 2010: 117-124).

Новейшие раскопки еще раз подтвердили длительную историю поселения на искусственных холмах, огражденных рвами, в Колхети, которые не развились там по случайности, а было определено плоским рельефом и большим количеством воды. Для создания подходящих для жизни условий была обязательным насыпь искусственных возвышенностей, а рытье рвов вокруг, помимо прочего, было вызвано и необходимостью выкапывания земли для холмов, и абсолютно логично, что ее доставали там же. Помимо этого, у рва была и оборонительная функция – против врагов, хищников и водной стихии. По всей видимости население той эпохи умело использовало природный холмистый рельеф с террасами и географические особенности и, в случае чего, преобразовать его по своим нуждам при помощи искусственных насыпей со рвами вокруг, при этом оба типа поселения сосуществовали. Археологические данные подтверждают развитие подобных поселений еще в бронзовую эру и считается специфичным колхским методом. Для Колхети первой половины I тыс. до н.э. также характерны коллективные захоронения, обнаруженные в Эргете, Уреки, Дгваба, Нигвзиани и др. Они характеризуются площадью для культовых ритуалов, площадями для кремации, большими коллективными захоронениями-ямами, вторичными захоронениями. Например, длина захоронения №4 в некрополе Эргети до 11 м., а ширина – до 6 м., в нем обнаружен разнообразный глиняный, деревянный, медный, бронзовый, серебряный и золотой инвентарь: оружие и орудия труда, различные приспособления, украшения, аксессуары для одежды и проч. (см. Папуашвили 1998).

Как видно в эпоху античности местные поселения прошли через некоторые изменения. Поселения с самым выгодным физико-географическим и экономическо-коммуникационным положением развились до уровня городских центров со своими подчиненными сельскохозяйственными землями. Можно считать

«Вани» городским центром, а «Мтисдзири» входил в подчиненную ему сельскую местность.

У городских центров были системы оборонных укреплений, таких, как в Мтисдзири. Эти укрепленные деревни, наверно, перекрывали коммуникационные пути города. С одной стороны Мтисдзири перекрывало дорогу к левобережью р. Риони, а с другой – дорогу из ущелья реки Кумури. На основе археологических изысканий и письменных источников можно заявить: в восточном Черноморье, заселенном картвельскими племенами, до III в. до н.э. были распространены мосуины – огражденные частоколом деревянные поселения с башнями на природных или искусственных холмах, сооруженные из оштукатуренных бревен. Укрепленные холмы, подобные холму Адеишвили, вероятно, были местами родовых поселений, во главе которых стоял глава, называемый в греческих источниках базилевсами. Такому главе принадлежала богатая могила, современная строениям, обнаруженным в сел. Мтисдзири (см. Гамкрелидзе 1982: 69).

Начиная с поздней бронзы, а особенно в VIII-IV вв. до н.э., низины Западной Грузии, согласно археологическим данным, были плотно населены, речь может идти и о демографическом взрыве (см. Лорткипанидзе 2002: 167). Изучение археологических материалов подтверждает повышение земледелия до высокого уровня, что приводило, наверно, до избыточного продукта и стало бы причиной продуктовой торговли. В тот период также получает большое распространение и разнообразие т.н. «колхская керамика», что подтверждает высокий профессионализм местных гончаров. Эта керамика предназначена для массового потребления и, поэтому, многие ее детали подчинены стандартизации. Это распространено по всей Колхети и археологическим путем подтверждает ее единство (см. Лорткипанидзе 2002: 167). Вышеприведенные аргументы и замена бронзы на более прочное железо с VIII в до н.э. привело к развитию Колхети, как политической единицы в VI-IV вв. до н.э.

В XI-VIII вв. до н. э. в результате объединения протокартвельских племен, в верховьях Мтквари, Чорохи, Верхнего Ефрата и Аракса образовалось протогосударство. По соседству с ними находились сильные и агрессивные Урарту и Ассирия. Урартские письменные источники VIII в. до н.э. сообщают о ветви картвельских племен – ко(у)лхах, которые были гегемонами от бассейна Чорохи до большого Кавказского хребта. В VIII-VII вв. до н.э. Колхети являлось протогосударством с определенной системой правления, чей центр переместился к бассейну р. Риони (см. Меликишвили 1965: 78).

Ниже, в качестве примера, будут приведены некоторые поселения в Колхети позднебронзового-раннежелезного и античных периодов:

Система поселения искусственного происхождения **Намарну**, на территории сел. Кетлари муницип. Абаша, неподалеку от правого берега Риони, возле среднего рукава р. Пичори. Полный комплекс холмов покрывает площадь в 13 Га. Центральный холм занимает площадь в 2 Га., его высота 6 м., а диаметр достигает 160 м. Вокруг центрального холма был вырыт оборонительный ров шириной в 30 м. Культурные слои многочисленных деревянных зданий этого холма датируются с позднебронзового до раннежелезного-античного периодов (см. Микеладзе и др. 1987: 40, Григолиа и др. 1973: 34, Папуашвили 1987: 52).

Поселение **Анаклиа I** расположено на территории одноименной деревни в 1 км. от моря, на левом берегу р. Энгури. Высота искусственного населенного холма достигает 5 м., а диаметр – до 80 м. Там обнаружены деревянные здания и многочисленные артефакты, наряду с ними – остатки зерновых культур. Вокруг поселения был вырыт оборонительный ров (см. Куфтин 1950: 239-256), Джигладзе 2007: 20-21).

Поселение **Анаклиа II** расположено на окраине одноименной деревни, в местечке Читанцхаро, на левом берегу р. Энгури, в 2 км. от моря. Высота искусственного холма 5 м., а диаметр – до 50 м. Вокруг холма прорыт искусственный ров. Также там были обнаружены остатки бревенчатых строений (см. Мухелишвили и др. 2010, Микеладзе, Барамидзе 1976: 98).

Поселение **Эргета** расположено в 25 км. к западу от Зугдиди, возле деревни Эргета (бывш. по-

селение Мамулиа). Высота искусственного холма – 5 м., а диаметр – до 70 м., вокруг него прорыт ров. В поселении обнаружено четыре культурных слоя, в которых найдены остатки бревенчатых строений, пшеница и другие артефакты. В окрестностях сел. Эргеты определено еще несколько искусственных холмов-поселений (см. Папуашвили 2017: 38-44, Папуашвили и др. 2005: 51).

Поселение **Наохваму** расположено к юго-западу от сел. Река муниц. Сенаки. Его высота 4 м., а диаметр – до 60 м. Поселение относится к типу искусственных насыпей. Там были раскопаны деревянные бревенчатые строения. Вокруг холма был искусственный ров. В культурных слоях поселения, наряду с разнообразной керамикой были найдены бронзовые булавки, бронзовые и железные наконечники стрел и копий (Куфтин 1950: 168-238, Джибладзе 2007: 22).

Поселение **Носири III** располагалось на левом берегу р. Техура, в северной части сел. Сенаки одноименного муниц. Высота искусственного холма 3 м., а площадь – до 2500 кв. м. Там обнаружено четыре культурных слоя поздней бронзы и раннего железа, где найдены остатки бревенчатых и костровых строений, формы и ковши для литья металла, разнообразные виды пшеницы, семена винограда и остеологический материал. К северу от Носири обнаружены другие искусственные холмы-поселения. Аналогичные им были подтверждены на территории сел. Геджети на берегу Техуры, на сельскохозяйственной территории сел. Нокалакеви и на холме Ломура в сел. Хорши в окрестностях сел. Сенаки (см. Гогадзе 1982: 36-38, 51-58).

Поселение **Абедати** расположено на краю одноименной деревни в муниц. Мартвили. Высота холма 5 м., а диаметр – 80 м. Вокруг холма шел ров шириной в 10 м. (см. Пхакадзе 1978: 29-59).

Поселение на искусственном холме **Начви** расположено в 2 км. к западу от сел. Мухурчи муниц. Мартвили. Его высота 5 м., а диаметр – 40 м. Там найдены бревенчатые строения (см. Гогадзе 1982: 29-59).

Поселение на искусственном холме **Кекелури** расположено на берегу р. Абаша, возле сел. Мухурчи муниц. Мартвили. Высота холма 4 м., а площадь до 1500 кв. м. (Гогадзе 1982: 29).

Поселение на искусственном холме **Саэлио Курзиа** расположено на правом берегу р. Абаша в муниц. Мартвили. Высота холма 7 м, вокруг него – искусственный ров. На холме найдены бревенчатые строения (см. Джибладзе 2007).

Поселение **Лецава** расположено в восточной части сел. Салхино муниц. Мартвили. Там было раскопано деревянное здание (см. Микеладзе и др. 1980: 35).

Поселение на искусственном холме **Зурга** расположено в районе Сабажо сел. Чаладиди муниц. Хоби. Высота холма 5 м, площадь – 1900 кв. м. В поселении обнаружено три культурных слоя, где раскопали бревенчатые строения (см. Микеладзе 1978: 21, Джибладзе 2007, Микеладзе 1990: 32-34).

Целый комплекс населенных холмов с бревенчатыми строениями, окруженными рвами, был обнаружен разведочными срезами в окрестностях сел. **Сагвичио** муниц. Сенаки, вдоль левого берега Риони (см. Джибладзе 2007).

На побережье возле сел. **Кулеви** были изучены холмовые поселения с остатками бревенчатых строений (см. Папуашвили и др. 2014: 204).

Искусственный холм **Цхеми №3** расположен на окраине одноименной деревни муниц. Абаша на правом берегу р. Абаша. Его высота 6 м. и он окружен искусственным рвом. Там обнаружены бревенчатые строения (Микеладзе и др. 1974: 33-35, Джибладзе 2007).

Поселение на искусственном холме **Кодори I** расположено на территории одноименной деревни возле сел. Наесаково муниц. Абаша, возле места соединения рек Риони и Ногели. Высота холма 3 м., а диаметр – до 60 м. Вокруг холма был искусственный ров. Обнаружены остатки бревенчатых строений (см. Микеладзе и др. 1972: 26). Там же расположено поселение на искусственном холме **Кодори II**, где обнаружены как бревенчатые строения, так и подобный археологический материал (Микеладзе 1990: 33).

Два холмовых поселения в Цаленджихском муниц. в **Палури Жирсуке** на территории одноименной деревни расположены на террасе левого берега Энгури. Неподалеку от поселения находится и захоронение (Григолиа 1971: 29).

Поселение на искусственном холме **Патрикети** расположено на территории муниц. Цхалтубо. Высота холма составляет 7 м, а диаметр – 90 м. Вокруг холма был искусственный ров. При раскопках холма выявлены бревенчатые здания. (см. Джапаридзе и др 1979: 25).

Поселение **Даблагоми** расположено на территории одноименной деревни муниц. Самтредиа, у основания склона т.н. мыса Нацхвари, на высоте 200 м. над низиной Риони. В поселении на гребне холма раскопаны были остатки оштукатуренных бревенчатых строений, обнаружены формы для отливки колхских топоров и наконечники копий (см. Толордава 1977: 71).

Поселения на искусственных холмах **Маглаки** и **Сакулиа** расположены на территории муниц. Цхалтубо. Их высота 7 м, а диаметр – до 100 м. При раскопках холмов обнаружены остатки бревенчатых строений (Каландадзе и др. 2004: 18).

Террасное поселение **Шухути** расположено над одноименной деревней, в 150 м. к северо-востоку от т.н. нацхвари, на территории муниц. Ланчхути. При раскопках выявлены остатки бревенчатых зданий (см. Садрадзе и др. 1996: 31).

Поселение **Аргвета** расположено на территории одноименной деревни в муниц. Сачхере, на левом берегу р. Лашура (см. Джибладзе 2007).

И культурный слой на холме **Сабадури в Саирхе** и в **Модинахе** содержал в себе остатки бревенчатых строений и сопутствующие им археологические материалы (см. Махарадзе, Ломтадзе 1997: 21, Надирадзе 1975: 21, 1990, 9).

Поселение на искусственных холмах **Очамчире** расположено у левого берега р. Джихаури, возле места ее соединения с морем. Из трех холмов на берегу был изучен западный, высота которого 6 м, а диаметр – 70 м. Там были найдены остатки бревенчатых строений. Вокруг поселения был искусственный ров (см. Куфтин 1950: 250-266, Соловьев 1939: 113-124).

Поселение **Мачара** расположено на низкой террасе на правом берегу одноименной реки, в 300 м. от моря. Там были найдены остатки бревенчатых строений (см. Бжания 1966: 113-124).

Поселение **Сохуми** расположено на гребне одноименной горы. Там были обнаружены остатки бревенчатых строений, также в слоях, помимо керамики, выявились предметы, связанные с металлургией (см. Каландадзе 1953: 18-19).

Поселение **Кистрики** расположено на правом берегу одноименной реки возле Гудауты, на приморской террасе. При раскопках были обнаружены остатки бревенчатых и костровых сооружений (см. Бжания и др. 1987: 43).

Комплекс поселения на искусственных холмах **Тамиши** расположен к северо-западу от г. Очамчире, на правом берегу одноименной реки, в 300 м. от моря. При раскопках найдены остатки бревенчатых зданий (см. Барамидзе и др. 1980: 113).

Комплекс поселения на искусственных холмах **Пичори** расположен в 40 км. к северо-западу от г. Гали, в 500 м. от моря, и его площадь достигает 12 Га. Высота центрального холма 5 м. Вокруг комплекса прорыт искусственный ров шириной в 10 м. В центральном холме разрыты остатки костровых строений с бревнами (см. Барамидзе и др. 1987: 43; Джибладзе 2007: 17-18).

Комплекс жилищ на искусственно насыпанных холмах **Джваралеби** (пл. 7 Га) расположен в 3 км. от моря, на окраине сел. Пичори, и состоит из 7 холмов, среди которых выделяется центральный (высота 4 м., диам. до 70 м.). Вокруг обитаемых холмов был ров глубиной в 3 м., а шириной – 3 м. (см. Барамидзе и др. 1990: 23).

Поселение на искусственном холме **Репо-Шешелети** (высота 9 м., диам. – до 120 м.) располагается в юго-западной части одноименной деревни муниц. Гали. На холме обнаружены остатки

бревенчатых строении, а с севера и востока заметны остатки канала (см. Барамидзе и др. 1987: 46-47).

Поселение на искусственном холме **Накаргали** (высота 5 м., диам. до 80 м.) находится в 45 км. от г. Гали, на северо-востоке сел. Пичори, на правом берегу р. Энгури. Вокруг холма кругом шел ров, а на холме обнаружены остатки бревенчатых строении (см. Барамидзе и др. 1987: 46-47).

Поселение на искусственном холме **Ципуриа** расположено возле сел. Тагилони Гальского района, на правом берегу притока Энгури – р. Хаиа. Высота холма 7 м., диам. – до 100 м. Там найдены остатки бревенчатых строении (см. Барамидзе и др. 1990: 23-27).

Комплекс жилищ на искусственном холме **Ганмухури** расположен в 400 м. от моря, на правом берегу Энгури, в муниц. Зугдиди. Высота холма 3 м., а диам. – до 60 м. На холме обнаружены остатки бревенчатых строении (см. Барамидзе и др. 1990: 23-26).

Поселение **Испани** расположено в 2 км. к северо-западу от аэродрома г. Кобулети и в нем должны были быть распространены бревенчатые здания кострового типа (см. Инаишвили 1973: 15, Хахутаишвили 1995, 39).

Поселение на искусственном холме **Намчедури** расположено возле Кобулети, в 1 км. к северу от слияния рек Очхамури и Чолоки, в 300 м. от моря. Высота холма 5 м., а общая площадь – 2000 кв. км. Тут были обнаружены остатки бревенчатых строении. Вокруг холма был вырыт ров (см. Микеладзе, Хахутаишвили 1985: 11-22).

Поселение на искусственном холме **Чолокиспира** расположено в Кобулетском районе, у слияния Чолоки и Очхамури. Там обнаружены остатки бревенчатых сооружений кострового типа, а также остатки металлургической мастерской (см. Чавлеишвили 1991: 17-25; Чавлеишвили 1987: 12).

Согласно Геродоту (см. История IV, 37), от Черного моря до Персидского залива проживало всего четыре народа: иранцы, мидийцы, колхи и сасперы, чье наименование «спер» осталось в названии одной из исторических провинции Южной Грузии. Интересно, что, согласно Геродоту, одежда и стиль ведения боя у колхов и сасперов были одинаковыми: «...сасперы сражаются, подобно колхам» (Геродот VII, 78, 79), что в очередной раз подтверждает их общее происхождение. Сасперы являлись как раз тем племенем, которое, в результате консолидации своего общества создали на центральном участке р. Мтквари Картлийское царство (которое греки и римляне называли Иберией) с центром в г. Мцхета.

Агрессивное соседство кочевых племен и Урарту в первой половине I тысяч. до н.э. привело к проведению оборонительных мероприятий и консолидации различных групп, проживавших в окруженной горами Колхети. Впоследствии этот внешний фактор должен был сыграть большую роль в развитии государства Колхети к V в. до н.э., в чем немаловажную роль играли и культурные инновации. Внешним фактором необходимо считать и греческую колонизацию, текущую в колхском Причерноморье. Среди поселения мигрировавших греков выделялись торговые и аграрные колонии-апоики (см. Валле 1973: 53-72). Первые – конструктивный внешний фактор – эмпорионы. Второй – полис с хорой – деструктивный для местного населения, т.к. с ним связано отнимание территории и изгнание местных жителей. С греческой колонизацией были связаны положительные поползновения в жизни Колхети, конкретнее – население ознакомилось с инновационными на тот момент греческими хозяйственными и культурными достижениями, что дало большой стимул развитию городской жизни, в следствии чего на побережье развились города – Фазис, Гиенос, Диоскурия.

В V-IV вв. до н.э. на территории протогосударства в Колхети развилось сильное царство, чей золотой век процветания хорошо описан как в письменных источниках, так и с помощью многочисленных археологических данных (см. Лотркипанидзе 2002: 124-237, Браунд 1994). Центр Колхети в этот период располагался вдоль срединного течения Фазиса (Риони). Его столица звалась

древними греками Кутаиа (см. Лорткипанидзе 2002: 157). В Колхети было развито многопрофильное ремесленничество – существовали мастерские по обработке металла, изготовке керамики, обработке кожи и древесины, производства различных ювелирных украшений и т.д. Основным стержнем экономического развития Колхети было хорошо развитое производство железа, с помощью которого сельскохозяйственное и промышленное общество снабжалось большим количеством орудий производства. Это подтверждают железные копалки, плуги, топоры и проч., обнаруженные при археологических раскопках в Западной Грузии. Еще одним показателем высокого уровня земледелия можно считать большое количество зерновых культур, обнаруженных при раскопках. Многообразная колхская посуда, изготовленная на быстровращающемся гончарном круге, стандартизирована и однотипна на всей территории государства. Основным строительным материалом, как и в поселениях предыдущей эпохи, являются древесина и глина. В V-IV вв. до н.э. на территории царства Колхети чеканилась своеобразная монета – различные номиналы колхского тетри. В следствии раскопок на свет явилась очень своеобразная художественная культура Колхети, одним из основных видов которой было мастерство по золоту, напр. образцы из Вани и Саирхе – ожерелья, диадемы, серьги и браслеты. Эти предметы уникальны и характерны только для Колхети той эпохи (чеканка, резьба, пайка, филигран, декор) (см. Лорткипанидзе 1971: 651-63).

Согласно письменным источникам (см. Ж.Г. 1955: 24), часть Колхети во времена Азо и Парнаваза (начало III в. до н.э.) входит в состав Иберии, что звучит заслуживающим доверия. К этому периоду царство Колхети ослабло и теряет территории. Влияние Иберии распространяется сначала на Восточную, а затем и на внутреннюю Колхети (Меликишвили 1965: 90; Брагвадзе 1990: 137-150), что согласуется и с археологическими открытиями. В до того однородной материальной культуре Колхети с конца IV в. до н.э. появляются перемены, которые становятся более заметными в следующем столетии, а позже переходят и на приморскую культуру Колхети (см. Лорткипанидзе 1972: 40). Изначально это видно по новому типу захоронения – каменные погребения, в основном во Внутренней Колхети – Нигорзгва, Дапнари, Даблагоми, Мтисдзири, Парцханаканеви, Кутаиси, Цхалтубо, Маглаки, Баноджа, Квитири, Годогани, Одилаури, Аджамети, Чхари, Бандза, Дзеври, Цихесулори, Дидвани, Бзвани, Мухиани, Чогнари, Месхети, Уканети, Букисцихе, Зенобани, Гогорети, Земопарцхма, Теклати, Исула, Занати, Нокалакеви, Батнаохуро, Ланчхути, Дзирула, Саджавахо, Бори и др. (см. Толордава 1980: таб. 1). Согласно археологическим данным, с конца IV в. до н.э. в Колхети появляются и кувшинные погребения, а материалы из подобных захоронения уже отличаются от предыдущего периода и указывают на перемены (см. Лорткипанидзе 1972: 40). В ювелирных изделиях (бусы, браслеты, серьги и нашейные кольца) и керамике, найденной в каменных погребениях, уже заметен симбиоз местных и занесенных форм и оформления. Появление перемен в материальной культуре внутреннего Колхети впервые было замечено в виде красноорнаментной т.н. иберийской керамики в Саирхском Ломинаури (см. Надирадзе 1975: 99), Итхвиси и Вани (см. Лорткипанидзе 1977: 20). Подобная посуда чужда для Колхети до III в. до н.э. С того же периода влияние Иберии видно и на колхской архитектуре: сходство между строительными технологиями (сырой кирпич, сухая кладка тесанных камней) Армазисцихе, Цицамури, Гартис кари, Цихиагора, Самадло и Уплисцихе в Иберии и Вани и Саирхе в Колхети, также сходство замечено в черепице Самадло, Вани и Мцхеты, в террасной планировке городищ Самадло, Саркине и Вани. После петрографического исследования строительных камней в поселении Самадло выяснилось, что эта разновидность (Экларский известняк) добывается только в Западной Грузии, неподалеку от Кутаиси. О радикальных переменах в материальной культуре Колхети также свидетельствует выпадение колхского тетри из обращения с конца IV в. до н.э. и замена его монетами Александра Македонского и Лиссимаха, а также их подражаниями.

В следствии боевых действий конца IV в. до н.э. разрушены строения горы Гиоргобиани в Варцixe, горы Адеишвили в Мтисдзири, а также в Вани. Строения горы Гиоргобиани в Варцixe разрушены и сожжены в конце IV в. до н.э. (Джапаридзе 1977: 43-50), в тот же период сожжено белокаменное здание на центральной террасе в Вани, а также бревенчато-оштукатуренное строение на верхней террасе, также разрушено оборонительное строение из оштукатуренных бревен (датировка разрушения выявлена методом распада радиоактивного углерода) на горе Адеишвили в Мтисдзири (см. Гамкрелидзе 1982: 56-63, 93). Перемены в материальной культуре Колхети на грани IV и III вв. до н.э. может быть объяснено результатами боевых действий в борьбе за власть между Азо (Азон) с одной стороны и Парнавазом-Куджи с другой и, как известно, Иберийское царство возникает именно в то время (Мамулиа 1979: 93-113), а внутренняя Колхети в политическом плане сливается с ним. Исторические сведения («Обращение Картли» и «Жизнь Грузинских царей и праотцов и родичей») об образовании царства Картли и отношении Азо и Парнаваза в целом заслуживают доверия. Азо, ставленник Александра, пришел из Ариан-Картли (территория возле истоков Чорохи, Мтквари и озера Ван. Геродот III, 94) и подчинил поначалу географическо-стратегический центр Картли – Мцхету (у слияния Арагви и Мтквари), а потом и другие территории, населенные картвельскими племенами (в том числе и Эгриси – Колхети) (см. Древнегрузинская агиография... 1963: 81).

Леонтий Мровели упоминает крепости Цихе-Годжи (Нокалакеви), Шорапани и Димни (Житие Картли 1955: 24). Шорапани расположено у современного одноименного села, Димни отождествляется с развалинами крепости у сел. Верхний Дими. В то время внутренние распри между отдельными частями Колхети усилились, а в Иберии случилась политическая и общественная консолидация, которая привела к созданию царства с сильной центральной властью, которая, в процессе развития, инкорпорировала в себя часть Колхети (см. Гамкрелидзе 1985: 87-98). Это состояние длилось до попадания черноморского побережья под влияние понтийского царства Митридата VI Эвпатора. К концу IV в. до н.э. в прибрежной Колхети развиваются города полисного типа – Диоскурия, Гиенос, Фазис, Кобулет-Пичвнари, а внутренняя Колхети попадает под политическое влияние Иберии (см. Гамкрелидзе 1985: 86-97), в том числе и т.н. страбоновские скептухии (см. Страбон XI, II, 18) – Саирхе (см. Надирадзе 1990), Кутаиси (см. Ланчава 1975), Нокалакеви (см. Закараиа 1981, Ломоури 1981: 18-46), Вани (археологический материал см. в сборнике «Вани» 1972, 1976, 1977, 1979, 1981, 1982, 1983). Такое территориальное деление было обусловлено физико-географическими и экономическими-коммуникационными причинами. Как видно, отдельные поселения выдвинулись вперед и заняли позицию городских центров. Важным является сведение о Колхети, приведенное в «Географии» Страбона: «каким великим и известным было в старину это государство... В последствии наследники разделили страну на скептухии и у них была умеренная власть» (см. Страбон XI, II, 18). Как видно из этого отрывка и подтверждается раскопками, уже в V в. до н.э. в Колхети на основе физико-географии и экономики с коммуникациями формируются политические единицы, управляемые представителями местной знати. Из этих территории некоторые выдвинулись и стали городскими центрами с подчиненными себе землями, как, допустим Вани, Кутаиси, Саирхе и др. Согласно Страбону, государство было разделено, по всей видимости центральной властью, на определенные территории-управленчества, в целях упрощения административного правления и достижения большей централизации (см. Инадзе 1961: 783-790, Лорткипанидзе 1977: 15).

Можно считать, что на первом этапе эти образования были территориально-племенными, но в последствии одна из аристократических фамилии выдвигается и подчиняет себе остальные, а позднее проводит административные реформы для укрепления государственной власти, подобные реформам царя Парнаваза в Иберии (см. Ж. К. 1955: 24). В течении времени между самоуправ-

лениями Колхети случилась дифференциация по причине разницы в региональной географии и агроклиматических условиях (скептухии низменности Риони должны были быть богаче, чем в Гурийских горах), что затем, примерно во второй половине IV в. до н.э. вызвало распрю между ними, окончившуюся ослаблением Колхети и присоединением его в сферу влияния Иберии.

В начале I в. до н.э. у берегов Колхети появляется понтийский царь Митридат VI Эвпатор (см. историографию – Раинах 1890, Саникидзе 1956, Гозалишвили 1965, Дундуа 1974: 146-159), у которого были свои политические и стратегические интересы и который подчиняет себе города Гиенос, Фазис, Диоскурию, Кобулет-Пичвнари, в целях объединения всей береговой линии Черного моря. Попадание под власть такого сильного лидера, каким был Митридат, означало укрепление обороны, торговли и экономики. В тех прибрежных городищах, которые более-менее изучены в наши дни – Эшера, Сохуми-Диоскурия, Очамчире-Гиенос – не обнаружены ни слои с пожарищами, ни следы боев на рубеже II-I вв. до н.э. (см. Гамкрелидзе 1985: 97). По рассказу Страбона (XI, II, 17, 18) видно, что Митридата интересовало побережье Колхети, ставшее опорой его флота, и его ресурсы – древесина, лен, конопля, воск и смола – для кораблестроения, также большой была коммуникационно-стратегическая важность Колхети для присмотра за северночерноморскими землями Понтийского царства. Центром Западной Колхети после покорения Митридат сделал Диоскурию (см. Страбон XI, II, 18).

Ситуация в Колхети сменилась после поражения Митрадата в Греции в первой понтийско-римской войне. Победив Иберию, Помпей перешел в Колхети (см. Плутарх «Помпей», 34). К появлению римлян внутренняя Колхети была поделена на скептухии (см. Дион Кассий «История Рима» XXXVII, 3), часть которых (напр. Шорапани, в котором Помпей не встретил сопротивления) была под влиянием Иберии, а часть (напр. скептухия Вани) сохраняла относительную независимость. Западная Колхети подчинялась двоюродному деду Страбона, наместнику Митридата Эвпатора Моаферну (resp. Понтийская Колхети) (Страбон, XI, II, 18). Помпей дошел до моря, к городу Фазис, вдоль одноименной реки. Как правило, римляне не меняли структуру власти в покоренных землях, а просто ставили ее себе на службу, и Колхети не стала исключением. Можно считать, что римская власть в скептухиях внутренней Колхети (допустим Олтаке) была эфемерной – о трудностях полного покорения тех краев замечал еще Лукулл во время войны с Митридатом (см. Плутарх «Лукулл», 14).

Инкорпорация части Колхети в состав Иберии вызвало смену статуса царства Колхети, для которого экспансия понтийцев, аннексировавших прибрежную территорию, стало отрицательным внешним фактором. Рим тоже, в свою очередь, оказал влияние на процесс развития Колхети, с одной стороны отрицательное – западная часть попала под влияние Рима, а с другой стороны, нестабильность в некоторых регионах, вызванная хитростью римской политики, окончилась развитием полузависимых от Рима «княжеств» (см. Флавий Арриан «Путешествие вокруг Черного моря», 11).

Основные производственные и сельскохозяйственные территории Иберийского (resp. Картли) царства находились в низинах внутреннего Картли, в долине Мтквари, на плодородных полях Тирипони и Мухрани, в низинах нижнего Картли и Алазанской долине – в условиях сухого континентального климата, где требовалась проводка оросительных каналов для интенсивного земледелия. Страбон сообщает об Иберии: «Иберия в основном богата городами и деревнями, где строят дома с черепичной крышей, архитектурно обустроенными, есть рынки и проч. ... Часть страны окружена Кавказскими горами... В середине равнина, орошаемая реками, крупнейшая из них – Мтквари... Она течет по долине, богатой пастбищами, и сливается со многими другими реками, среди которых Алазани... Они впадают в Каспийское море» (см. Страбон XI, III, 1,2). В Иберии в большом количестве добывались строительные материалы – древесина, глина, камень, и

металлургические ископаемые – медь, железо, олово. Местная плодородная почва, многообразный рельеф, гидроресурсы, руды, разнообразие флоры и фауны давали основу для прогресса общества. Возведение крупных зданий и рытье оросительных каналов невозможно представить себе без соответствующих орудий труда и хорошей рабочей организации, а строительством руководили знающие и опытные личности. Эти лидеры были также ответственны за оборону поселения и, таким образом, в условиях единого решения оборонительных и жилищных проблем, происходила политическая консолидация. С ростом масштаба работ и боевой готовности росла и роль лидеров в обществе, а со временем развился и протогосударственный слой. Такое развитие социума, возможно, зародилось еще в курганной культуре (прим. II тысяч. до н.э.). Эти обстоятельства способствовали развитию сильной политической единицы – Иберийского царства. Археологические данные подтверждают, что в эпоху поздней бронзы-раннего железа центральная часть древней Грузии была плотно населена, в основном население обитало на холмах. Например в VIII-VI вв. до н.э. холмовое поселение Ховле становится поселком, а в VI-V вв. растет ее фортификационное значение, а вокруг нее прорывается довольно глубокий ров. Этот холм господствует над окружающей территорией (см. Хидашели 2009: 24-28).

В следствии объединения картвельских племен, проживающих у истоков Чорохи, Мтквари, Верхнего Ефрата и Аракса (колхи, сасперы, месхи и др.) в XI-VII вв. до н.э. появляется протогосударство, упомянутое еще в древнейших клинописных источниках. Колхов и сасперов упоминает и Геродот (История IV, 37). Основным письменным источником об Иберии III в. до н.э. – III в. н.э. является часть «Жития Картли» – «Жизнь грузинских царей и праотцов и родичей», составителем либо переписчиком которой являлся Леонтий Мровели, пользующийся многочисленными грузинскими и иностранными источниками. Большая часть сведений (персонажей, пунктов и т.д.) этого труда подтверждена новейшими археологическими раскопками, напр. города-крепости Настакиси, Саркине, Цихегоджи, Армазцихе (Багинети), Шорапани, Димна (м. Гамкрелидзе, Миндорашвили, Брагвадзе, Квачадзе и др. 2013), исторические персонажи – Артаг (resp. Арток), Фарсман I, Фарсман Квели, Митридат (Михрдат), Амазасп. В археологических памятниках эпиграфного типа подтверждены имена исторических деятелей: царь Фарсман упомянут в надписи императора Веспасиана 75 г. н.э., обнаруженной на правом берегу Мтквари, у Армазисцихе. Царь Митридат упомянут в надписи, найденной в Риме, также в Риме, в порту Остия, обнаружена надпись, упоминающая царя Фарсмана. Он же упомянут в т.н. Армазской билингве, обнаруженной в Мцхета, Армази, также в этой билингве говорится о «великом царь Иберии» Ксефарнуге. «Великий царь Иберии» Амазасп упоминается в надписи, обнаруженной в следствии археологических раскопок в Армазисцихе. Деяния исторических личностей, о которых пишет Мровели, встречаются и в греко-римских источниках, напр. Аппиан и Дион Кассий упоминают царя Артага в описании похода Помпея в Иберию в 65 г. до н.э., Фарсман I упомянут у Тацита, Фарсман II – у Арриана, Аэлия Спартиана, Юлий Капитолина и др. Цари, упомянутые в письменных источниках, являлись руководителями и организаторами Картли. Военно-административные реформы царя Парнаваза заложили основу существования Иберийского царства, а затем эти реформы были продолжены другими царями из его династии.

В 334 г. до н.э. в Малой Азии появились воиска Александра Македонского. С их поддержкой лидер Ариан-Картли, одного из картвельских объединении в Кавказии, – Азо захватил город-крепость Саркине, затем установил свою власть в Иберии. Под его руководством тут установился греко-македонский (resp. европейский) порядок. Консолидация Иберии проходила болезненно. Группы выдающихся воинов разных краев видели выход в использовании иностранной силы для упрочнения своей власти, использовали для этого то скифо-киммерийцев, то иранцев, то греко-македонцев. Мцхетский дворянин Парнаваз со своими сторонниками (провосточно-иран-

скими) воспротивился власти Азо и сверг его власть. Свидетельством разрушения, вызванных их боевыми действиями, можно считать обнаруженные, сожженные городища конца IV в. до н.э. в Картли (см. Гамкрелидзе, Миндорашвили, Брагвадзе, Квачадзе и др. 2013).

В начале III в. до н.э. Парнаваз смог объединить всю Иберию и часть Колхети, и основал династию Парнавазианов. Письменные источники приписывают ему проведение административно-государственных реформ в Иберии, а ее военно-политическая система была на высоком уровне. Государство было разделено на территориально-административные единицы, которые управлялись представителями местной военной аристократией, эриставами, о которых говорят греческие и арамейские письменные источники (Страбон, XI, II, 18), их инсигниями были скипетр, перстень-печать, драгоценный пояс, вооружение и проч. Упомянутые предметы были обнаружены в археологических раскопках (см. археологические открытия в Мцхета). Армия государства (см. Страбон, XI, III, 3, XI, IV, 5, Аппиан «Митридатика», 103, Ж.К., Плутарх «Лукулл», 31) была вооружена копьями, клинками, боевыми топорами, луками со стрелами, броней, шлемами и щитами, боевыми колесницами, камнеметами, у них было передовое на то время железное вооружение для нападения и обороны (см. Гамкрелидзе 2010). Важную часть в обороне Иберии занимали фортификационные сооружения, возведенные в стратегически важных и удобных местах – Мцхета, Уплисцихе, Урбниси, Саркине, Настакиси, Шорапани, Димни и др., в особенности хорошо была защищена столица – Мцхета, где, наряду с цитаделью в Армазцихе, была возведена мощная оборонная система (см. Гамкрелидзе 2010, Гамкрелидзе, Миндорашвили, Брагвадзе, Квачадзе и др. 2013).

В первой половине I в. Иберия усилилась и начала экспансию за счет взятия важного пункта на р. Аракс – город-крепость Артаксата, вернула территории у истоков Мтквари, Чорохи и Аракса. Фарсман II Квели уже, не таясь, ведет борьбу против Рима, пытаясь вытеснить империю из приморской Колхети и Южного Кавказа. Ради своих интересов Иберия ведет борьбу с военными гигантами – Римом и Парфией, которые принимали Иберию всерьез, поэтому при императоре Антонине Пие (138-161 гг.) отношения Рима с Иберией улучшаются. Римский историк Элий Спартиан упоминает о почтении римского императора к Фарсману ради военной поддержки на Кавказе, и передаче иберийскому царю драгоценных подарков (возможно как раз эти драгоценности обнаружены в Мцхете, см. археологические материалы Мцхеты), а также боевого слона и пятьдесят воинов (см. Элий Спартиан). В 140 г. н.э. Фарсман II со свитой отправляются с дипломатической миссией в Рим, где их встретили с почетом и поставили царю статую в знак уважения (см. Дион Кассий, История Рима, XX, 2). В следствии гибкой политики во время войн между Римом и Парфией Иберия расширяет границы.

Со второй половины I тысяч. до н.э. в древней Грузии из поселения городского типа в военно-стратегических местах и на торговых узлах развились города, информация о которых есть как в письменных, так и археологических источниках, напр. Мцхета Армазцихе у Мцхеты, Настакиси-Самадло – к востоку от г. Каспи, Дзалиса – у одноименной деревни, Уплисцихе – к востоку от г. Гори, Саркине – к западу от Мцхеты и др. (см. Гамкрелидзе, Миндорашвили, Брагвадзе, Квачадзе и др. 2013). Строения, раскопанные в этих городах, были возведены с использованием самых передовых на то время теоретических и практических знаний. Самой укрепленной частью города был акрополь, где располагались правительственные резиденции и главный храм. Город окружала мощная стена с башнями, зачастую перед ней был прорыт ров. Стены выкладывались тесаными четырехугольными камнями и необожженным кирпичом, камни закреплялись глиняным раствором и металлическими скрепами. Для перекрытия здания использовался плоская черепица с желобами. Разумеется, возведение общественных, административных, промышленных, акваторических (водопроводы и колодцы), культовых и оборонительных сооружений было невоз-

можно без соответственных орудии труда и хорошей организации большого количества рабочей силы, а работами не могли не руководить лица с соответствующей квалификацией и опытом. При раскопках во Мцхета было обнаружено надгробие, на котором упомянуто имя главного архитектора-зодчего Мцхеты – Аврелия Ахолиса.

Города были крупными центрами мастерства и торговли, им принадлежали сельскохозяйственные территории вокруг, откуда доставлялось продовольствие. Столицей Иберии была Мцхета – агломерация поселков городского типа, расположенная у места слияния Мтквари и Арагви. Основные поселения Мцхеты – Армазцixe-Мта Картли, Кацитавана, Армазисхеви, укрепленная полоса Гартискари-Цицамури-Зедазени, а также участки между ними. Главная крепость – Армазцixe – контролировала слияние Мтквари и Арагви, а также Хертвиси и перекресток путей, а ограждена она, с одной стороны, Мтквари, а с другой – параллельными оврагами, вдоль которых шли валы с четырехугольными башнями. Сооружения из тесаного камня тут встречаются с III в. до н.э., также попадаются и сырцовые кирпичи. Внутри стен располагались дворцы, храмы, бани и т.д. Археологи обнаружили там большое количество капителей, колонн, баз, черепицы и других архитектурных деталей.

Торгово-экономические отношения с греческим миром сыграли важную роль в культурном и экономическом развитии Иберии, произошла интеграция в экономическую систему средиземноморья и южной Европы, что направило Древнюю Грузию в лоно европейской цивилизации. Риони-Квилира (Фазис) и Мтквари были удобными торговыми путями, благодаря своему географическому расположению, сведения об их транзитной роли есть у Страбона и Плиния (см. Страбон, XI, VII, 3, Плиний Секунд, VI, 52). Как раз вдоль этих путей располагались классические и раннесредневековые поселения, при раскопках которых были обнаружены иностранные предметы.

Картвельские племена издревле обитают на территории Грузии, на первоначальном этапе они проживали в бассейнах Мтквари, Риони и Чорохи – территории от озера Ван до Кавказского хребта включительно. Объединения этих народов различные источники (Геродот, Ксенофонт, Страбон Арриан, Леонтий Мровели и др.) называют по-разному – колхи, иберы, халибы, мосуиники, сасперы, макроны, гениохи, мосхи, таохи, апсилы, тибарены, саниги, позже – чаны, лазы, сваны, эгры, карты и т.д. (см. Показатель Грузии и грузин... 1993).

Протогосударственность появилась, скорее, в бассейнах верховий Мтквари и Чорохи, позже крепкая государственность укоренилась в бассейне Риони и распространилась на срединное течение Мтквари. С III в. до н.э. же напротив – Колхети попала под власть сильной и консолидированной Иберии. На основе территории Колхети-Лазики и Иберии развилось единое государство – Грузия.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Адамиа А., Колхские плетеные дома. жур. «Дзеглис Мегобари», №49. Тбилиси 1979 (Груз.)
2. Апакидзе Дж., Хронология колхской культуры эпохи поздней бронзы и раннего железа. Автореферат для соискания докт. ист. наук. Тбилиси 2002 (Груз.)
3. Барамидзе М., Джибладзе Л. Чигшвили Т. Археологические исследования на строительных площадках Абхазской АССР. Жур. «Дзеглис Мегобари», №1. Тбилиси 1990. Стр. 23-26 (Груз.)
4. Бердзенишвили Н., Вопросы истории Грузии, Т. I. Тбилиси 1964 (Груз.)

5. Бердзنيшвили М., К истории г. Фазис. Тбилиси 1969 (Груз.)
6. Брагвадзе З., К вопросу картизации восточных регионов (долина Квирилы) Колхети. Вестник Акад. Наук Груз., №4. Тбилиси 1990. стр. 137-150 (Груз.)
7. Берадзе Т., Мореплавание в древней Грузии. Тбилиси 1981 (Груз.)
8. Габидзашвили Г., Сахарова Л., Сулава Н., Сулханишвили Д., Результаты раскопок археологической экспедиции в Лечхуми, Полевые археологические раскопки, 1989-1992 гг. Тбилиси 2004. стр. 121-123 (Груз.)
9. Гагошидзе Ю., Колхская культура (Колхети, Иберия), сбор. Картвельское наследие, VII. Тбилиси 2003. стр. 90-101.
10. Гагуа Г., Использование агроклиматических ресурсов Колхети. Тбилиси 1988 (Груз.)
11. Гамкрелидзе Г., Древние поселения Центральной Колхети. Тбилиси 1982 (Груз.)
12. Гамкрелидзе Г., Античная эпоха или иберо-колхская эпоха. Сборн. Центра археологических исследований «вопросы археологии Грузии», III. Тбилиси 1985А. стр. 123-129 (Груз.)
13. Гамкрелидзе Г., К истории Колхети времен Азо-Парнаваза. Вестник акад. Наук. Грузии (серия Ист...), №3. Тбилиси 1985. стр. 86-97 (Груз.)
14. Гамкрелидзе Г., Митридат Эвпатор и некоторые вопросы истории Колхети-Иберии. Вестник акад. Наук. Груз., №2. Тбилиси 1989. стр. 59-69 (Груз.)
15. Гамкрелидзе Г., Историческо-топоархеологические поиски, Тбилиси 1993 (Груз.)
16. Гамкрелидзе Г., К вопросу о местоположении и дефиниции г. Фазис. Журн. Центра арх. Исслед. Акад. Наук. Груз. «Иберия-Колхети», №1. Тбилиси 2003. Стр. 170-189 (Груз.)
17. Гамкрелидзе Г., Воина и вооружение в Иберии и Колхети. Тбилиси 2010 (Груз.)
- 18.
19. Гамкрелидзе Г., Миндорашивили Д., Брагвадзе З., Квачадзе М., и др. Топоархеологический словарь Жития Картли. Тбилиси 2013 (Груз.)
20. Гамкрелидзе Г., О колхской деревянной архитектуре и ее социальном значении, сборн. «Гурия» VI. Тбилиси 2016. стр. 185-200 (Груз.).
21. Гвалиа Т., Некоторые вопросы к взаимонаправленности географического фактора и грузинской культуры. Тбилиси 1991. стр. 52-127 (Груз.)
22. Гобеджишвили Г., Поздний бронзовый и ранний железный век в Грузии, ОИГ/СИН, Т. I. Тбилиси 1970. Стр. 243-311.
23. Гобеджишвили Н., Конструкция погребения и способы погребения в колхских и кобанских культурах. Тбилиси 2014 (Груз.)
24. Гогадзе Е., Коридзе Е., Дариспанашвили М., Результаты работы археологической экспедиции Носир-Мухурчи, АЭГМГ/ССМАЕ, VII. Тбилиси 1982. Стр. 58-70 (Груз.)
25. Гозалишвили Г., Митридат Понтийский. Тбилиси 1965 (Груз.)
26. Григолиа Г., Результаты археологическо-поисковой экспедиции в Западной Грузии, сбор. Археологические исследования в Грузии 1969. Тбилиси 1971 (Груз.)
27. Григолиа Г., Пхакадзе Г., Барамидзе М., Результаты работы исследовательской археологической экспедиции 1966 г. В Западной Грузии. Материалы археологии Грузии и Кавказа, Т. V. Тбилиси 1973. Стр. 17-38 (Груз.)
28. Георгика, III (Греческо-грузинский текст издал С. Каухчишвили). Тбилиси 1936 (Груз.)
29. Георгика, II (Греческо-грузинский текст издал С. Каухчишвили). Тбилиси 1936 (Груз.)
30. Гордезиани Р., Избранные произведения. Тбилиси 2000 (Груз.)
31. Гугушвили П., Зерновое хозяйство в Грузии. Тбилиси 1954 (Груз.)

32. Дион Кассий, Сведения о Грузии (издал Н. Ломоури). Тбилиси 1966 (Груз.)
33. Дундуа Г., Чеканилась ли монета в Вани? Вестник Акад. наук. Грузии (серия Ист...), №2. Тбилиси 1974. Стр.146-159 (Груз.)
34. Дундуа Г., Лорткипанидзе Г., Монеты из Вани, Вани III. Тбилиси 1977. Стр. 119-152 (Груз.).
35. Дундуа Т., Колхети, Иберия и Понтийское царство по нумизматическим материалам. Тбилиси 1993 (Груз.)
36. Энгельс Ф., Происхождение семьи, частной собственности и государства. Тбилиси 1953 (Груз.)
37. Вашакидзе В., Из социальной истории Картли времен эллинизма. Тбилиси 1991 (Груз.)
38. Вахушти Батонишвили, Житие Картли, IV. Тбилиси 1973. Стр. 53 (Груз.)
39. Закараи П., Общий отчет о работах, проведенных в Нокалакеви в 1973-77 сбор. Нокалакеви-Археополис. Тбилиси 1981. Стр. 77-119 (Груз.)
40. Толордава В., Погребенье в эллинистической Грузии. Тбилиси 1980 (Груз.)
41. Инаишвили А., Материалы из старого поселения Испани, Полевые археологические исследования в 1972. Тбилиси 1973. Стр. 15 (Груз.)
42. Инанишвили Г., У истоков грузинской металлургии. Тбилиси 2018 (Груз.)
43. Инадзе М., К вопросу о скептухиях царства Колхети. Вестник Акад. Наук Груз., XXVI, №6. Тбилиси 1961. Стр. 783-790 (Груз.)
44. Инадзе М., Греческая колонизация восточного Причерноморья. Тбилиси 1982 (Груз.)
45. Инадзе М., Храмовые центры в древней Колхети. Вестник Акад. Наук. Груз. (серия Ист...), №4. Тбилиси 1986. Стр. 32-53 (Груз.)
46. Инадзе М., Общество древней Колхети. Тбилиси 1994 (Груз.)
47. Инадзе М., Вопросы истории древней Колхети. Тбилиси 2009. Стр. 31-50. (Груз.)
48. Какабадзе Сар., К вопросу генезиса грузинской государственности. Сбор. Исторический вестник, №1. Тбилиси 1924 (Груз.)
49. Каландадзе К., Бубеишвили Т., Иоселиани Н., Джикиа М., Каландадзе Н., Экспедиция Цхалтубо. Полевые археологические исследования 1989-1992. Тбилиси 2004. Стр. 18 (Груз.).
50. Кахидзе Ам., Античные города грузинского приморья. Тбилиси 1971 (Груз.)
51. Кахидзе Ам., Античные памятники Причерноморья (греческое захоронение Пичвнари), Батуми 1975 (Груз.)
52. Каландадзе Ал., Археологические памятники Сохумской горы. Сохуми 1953 (Груз.)
53. Квирквелиа Г., Иностранные ученые о металлургии древнейших картвельских племен. Тбилиси 1976 (Груз.)
54. Кордзахиа М., Климат Грузии. Тбилиси 1961 (Груз.)
55. Ламберти Арканджело, Описание Самегрело. Тбилиси 1938 (Груз.)
56. Ланчава Ом., К древней историографии Кутаиси. Тбилиси 1975 (Груз.)
57. Личели В., Промышленный район древнего Вани. Тбилиси 1991 (Груз.)
58. Ломоури Н., Сведения Клавдия Птолемея о Грузии, Материалы к истории Грузии и Кавказа, оч. 32. Тбилиси 1955 (Груз.)
59. Ломоури Н., Нокалакеви, сб. Нокалакеви-Археополис, I. Тбилиси 1981. Стр. 18 (Груз.)
60. Лорткипанидзе От., О путях из Индии к Черному морю в античности, Вестник Акад. Наук. Груз. XIX, №3. Тбилиси 1957. Стр. 377-384 (Груз.)
61. Лотркипанидзе От., Античный мир и древняя Колхети. Тбилиси 1966 (Груз.)
62. Лорткипанидзе От., Материалы о художественной культуре Колхети V в. до н.э., труды

- ТГУ, №1 (138). Стр. 51-63 (Груз.)
63. Лорткипанидзе От., Городище Вани, Вани I. Тбилиси 1972. Стр. 7-42 (Груз.)
 64. Лорткипанидзе От., Городище Вани (Раскопки, история, проблемы) сб. Вани III. Тбилиси 1977. Стр. 13-27, 54 (Груз.)
 65. Лорткипанидзе От., У истоков древней грузинской цивилизации. Тбилиси 2002. Стр. 124-183 (Груз.)
 66. Маисаиа И., Сансиашвили Т., Русишвили Н., Аграрная культура Колхети. Тбилиси 2005 (Груз.)
 67. Мамулиа Г., Классовое общество и формирование государства в древнем Картли. Тбилиси 1979 (Груз.)
 68. Махарадзе Г., Стратификация горы Сабадури и основные этапы истории городища Саирхе. Тбилиси 1991 (Груз.)
 69. Махарадзе Г., Ломтадзе Г., Распространение колхской культуры в долине Квирилы, очерки Государственного музея искусств Грузии, II. Тбилиси 1997. Стр. 21-29 (Груз.)
 70. Махарадзе Г., Значительный этап истории городища Саирхе, археологический журнал, I. Тбилиси 2000. Стр. 43-66 (Груз.)
 71. Меликишвили Г., К вопросу о классовом обществе и происхождении государства в Грузии, изд. Акад. Наук. Груз., Тбилиси 1955 (Груз.)
 72. Меликишвили Г., К вопросу древнейшего населения Грузии, Кавказа и Ближнего Востока. Тбилиси 1965 (Груз.)
 73. Меликишвили Г., Древнейшие объединения населения Юго-Западной Грузии, Очерки истории Грузии I. Тбилиси 1970 (Груз.)
 74. Микеладзе Т., Барамидзе М., Полевые исследования археологической экспедиции Колхети 1971 г. Полевые археологические исследования 1971 г., Тбилиси 1972. Стр. 33-35 (Груз.)
 75. Микеладзе Т., Пхакадзе Г., Барамидзе М., Лорткипанидзе Г., Мухелишвили Д., Хахутаишвили Д., Результаты археологических исследований Колхетской экспедиции, полевые археологические исследования 1973. Тбилиси 1974. Стр. 33-35 (Груз.)
 76. Микеладзе Т., Исследования по истории древнейшего населения. Колхети и Юго-Восточного Причерноморья. Тбилиси 1974 (Груз.)
 77. Микеладзе Т., Археологические исследования у нижнего течения Риони. Труды Колхетской археологической экспедиции, I. Тбилиси 1978 (Груз.)
 78. Мухелишвили Д., Основные положения исторической географии Грузии, I. Тбилиси 1977. Стр. 32-62 (Груз.)
 79. Мухелишвили Д., Джибладзе Л., Папуашвили Р., Папуашвили Н., Анаклиа II. Тбилиси 2010 (Груз.)
 80. Надирадзе Дж., Археологические памятники долины Квирилы. Тбилиси 1975 (Груз.)
 81. Надирадзе Дж., Саирхе – древнейший город Грузии. Тбилиси 1990 (Груз.)
 82. Ниорадзе Г., Археологические раскопки Колхиды. Вестник института языка, истории и материальной культуры, X. Тбилиси 1941 (Груз.)
 83. Папуашвили Р., Археологические раскопки и разведка в Колхетской низине (1983-1986), Друг памятника №4. Тбилиси 1987. Стр. 52-54 (Груз.)
 84. Папуашвили Р., Сравнительная хронология колхских коллективных захоронений по оружию. Тбилиси 1998 (Груз.)
 85. Папуашвили Р., Папуашвили Н., Древние поселения Колхети. Эргета. Тбилиси 2005.

Стр. 51-56 (Груз.)

86. Папуашвили Р., Папуашвили Иос., Палеорежим Черного моря и его влияние на поселения Колхетской низменности (III-I тыс. до н.э.). Тбилиси 2014 (Груз.)
87. Папуашвили Р., О Зугдидской археологии. Тбилиси 2017 (Груз.)
88. Плутарх. Параллельные биографии (перевод Ак. Урушадзе). Тбилиси 1957 (Груз.)
89. Рамишвили Ал., Из истории материальной культуры Колхети. Батуми 1974 (Груз.)
90. Рамишвили Ал., Захоронение с гравированными колхскими топорами из дер. Нацар-гора. Жур. «Дзиебани», №12. Тбилиси 2003. Стр. 41-48 (Груз.)
91. Рухадзе Дж., Римская культура в Западной Грузии. Материалы к этнографии Грузии XI. Тбилиси 1960. Стр. 75-91 (Груз.)
92. Садрадзе В., Хохобашвили Т., Глирвашвили Е., Культура поселения времен широкого освоения поздней бронзы и раннего железа Внутреннего Картли. Тбилиси 2018 (Груз.)
93. Садрадзе В., Дзнеладзе М., Давлианидзе Р., Мурванидзе Б., Чанишвили Т., Мгеладзе Н., Археологические исследования в Гурии в 1991-94 гг., Сбор. Гурия I. Тбилиси 1996. Стр. 31-44 (Груз.)
94. Саникидзе Л., Понтийское царство. Тбилиси 1956 (Груз.)
95. Грузинская и зарубежная терминология, определяющая Грузию и грузин (ред. Г. Паичадзе). Тбилиси 1993 (Груз.)
96. Очерки истории Грузии I (ОИГ). Тбилиси 1970 (Груз.)
97. Сулгуладзе Ив., Происхождение государства в Грузии. Тбилиси 1951 (Груз.)
98. Урушадзе Ак., Древняя Колхети в сказании об аргонавтах. Тбилиси 1964 (Груз.)
99. Панцхава Л., Памятники художественной культуры Колхети. Тбилиси 1988 (Груз.)
100. Пицхелаури К., Этнокультурные системы Юго-Восточного Кавказа в бронзовую и железную эпохи. Тбилиси 2013 (Груз.)
101. Флавий Арриан. Путешествие вокруг Черного моря (Греческий текст с грузинским переводом, издан Т. Кечармадзе). Тбилиси 1961 (Груз.)
102. Пхакадзе Г., Материалы из дихагудзубы в Абедати. Тбилиси 1978. Стр. 138-140 (Груз.)
103. Кавтарадзе Г., Вопросы развития государственности Грузии с древнейших времен – серия кавказиологии II. Тбилиси 2006. Стр. 3-45 (Груз.)
104. Житие Картли (Издад С. Каухчишвили), Т. I. Тбилиси 1955 (Груз.)
105. У истоков грузинской государственности, сборн. Тбилиси 2001 (Груз.)
106. Коридзе Д., Археологические памятники, Тбилиси II. Тбилиси 1958.
107. Коридзе Д., К истории колхской культуры. Тбилиси 1965 (Груз.)
108. Каухчишвили Т., География Страбона. Тбилиси 1957. Стр. 55 (Груз.)
109. Каухчишвили Т., Аппиан. Тбилиси 1959 (Груз.)
110. Каухчишвили Т., Сведения Гиппократа о Грузии. Тбилиси 1965 (Груз.)
111. Каухчишвили Т., Сведения греческих писателей о Грузии. Тбилиси 1967 (Груз.)
112. Каухчишвили Т., Геракл и его сведения о Грузии, сборн. Восточная филология, Т. I. Тбилиси 1969. Стр. 186-190 (Груз.)
113. Каухчишвили Т., Недавно обнаруженная греческая надпись в Вани. Сборн. Грузинское источниковедение VII. Тбилиси 1987. Стр. 131-143 (Груз.)
114. Каухчишвили Т., Корпус греческих надписей Грузии, I, II, III. Тбилиси 2000 (Груз.)
115. Коранашвили Г., Географическая среда в развитии общества. Тбилиси 1975 (Груз.)

116. Коранашвили Г., Вопросы истории Грузии I. Тбилиси 1994 (Груз.)
117. Коранашвили Г., Вопрос происхождения государственности в Грузии. Тбилиси 2000 (Груз.)
118. Чавлеишвили Ир., Археологические раскопки в древнейшем поселении Пичвнари, 1983. Тбилиси 1987 (Груз.)
119. Чавлеишвили Ир., Чолоки-Очхамури-Хертвиси – очаг колхской бронзовой промышленности. Тбилиси 1991 (Груз.)
120. Чавлеишвили Ир., Поселения поздней бронзы – раннего железа в юго-западной Грузии, автореферат для получения науч. степени канд. ист. наук., Тбилиси 1999 (Груз.)
121. Чиковани Т., Кавказский ареал кострового типа строительства, жур. Вестник АИЦ, №3. Тбилиси 1999. Стр. 21-25 (Груз.)
122. Памятники древнегрузинской агиографической литературы, I. Тбилиси 1963 (Груз.)
123. Дзвелаиа М., Колхетская низменность. Тбилиси 1973 (Груз.)
124. Дзидзигури Л., Промышленная культура древней Колхети. Тбилиси 1994 (Груз.)
125. Церетели Г., Армазская билингва, журнал вестник института языка, истории и культуры №13. Тбилиси 1943. Стр. 1-83 (Груз.)
126. Чкониа Ан., Золотые украшения городища Вани, сборн. Вани VI. Тбилиси 1981 (Груз.)
127. Хахутаишвили Д., Страна Кобулет. Тбилиси 1995 (Груз.)
128. Хахутаишвили Н., Юго-западная Грузия в эпоху раннего железа. Тбилиси 1986 (Груз.)
129. Хидашели М., Холмовые поселения поздней бронзы и раннего железа, труды института истории и этнографии, IX. Тбилиси 2009. Стр. 24-28 (Груз.)
130. Джавахишвили Ив., История грузинского народа I. 1960 (Груз.)
131. Джанашиа С., Труды II. Тбилиси 1952 (Груз.)
132. Джанашиа С., Из истории генезиса грузинской государственности, Труды II. Тбилиси 1952А. Стр. 19-20 (Груз.)
133. Джанашиа С., Труды III. Тбилиси 1959 (Груз.)
134. Джапаридзе От., Колхский топор. Тбилиси 1950 (Груз.)
135. Джапаридзе От., Основные вопросы археологии Грузии (статьи, письма), изд-во ТГУ, Тбилиси 2012. Стр. 248-284 (Груз.)
136. Джапаридзе В., Древний Варцixe-Вардигора, жур. «Дзеглис Мегобари», №46, 43-50. Тбилиси 1977 (Груз.)
137. Джибладзе Л., Поселения III-I тыс. до н.э. в Колхетской низменности. Тбилиси 2007 (Груз.)
138. Джибладзе Л., Стратиграфия, хронология и периодизация поселения бронзового века в Колхетской низменности по центральному холму поселения Пичори. Тбилиси 1997 (Груз.)
139. Джибладзе Л., Глинянная модель дома из Наохваму и система строения древней Колхети, жур. «Иберия-Колхети», №6. Тбилиси 2010. Стр. 117-124 (Груз.)
140. Бокль Генри Т., История цивилизации в Англии, СПб. 1906.
141. Барамидзе М., Пхакадзе Г., Квирквелия Г., Чигшвили Т., Орджоникидзе А., Гунба Л., Археологические исследования в Абхазии. сб. ПАИ в 1977 г. Тбилиси 1980. Стр. 113-124.
142. Барамидзе М., Чигшвили Т., Пхакадзе Г., Джибладзе Л., Махарадзе З., Шеразадишвили Б., Датунашвили Т., Работы археологических экспедиции Абхазии. сб. ПАИ в 1984-1985 гг. Тбилиси 1987. Стр. 45-50.

143. Барамидзе М., Пхакадзе Г., Бжания В., Шамба Г., Чигшвили Т., Квициния В., Хубутia Г., Отчет археологических экспедиции Абхазии. сб. ПАИ в 1979. Тбилиси 1982. Стр. 67-69.
144. Бжания В., Мачарское поселение энеолита и бронзы в Абхазии, СА №1. Москва 1966. Стр. 113-124.
145. Бжания В., Габелия А., Амиров Ш., Раскопки поселения Кистрик. АО Абхазии в 1983 г. Тбилиси 1987. Стр. 14.
146. Васильев Л., Протогосударство – Чифдом как политическая структура, жур. Народы Азии и Африки, №6. Москва 1981. Стр. 157-175.
147. Витрувии, Десять книг об архитектуре (перевод Ф.А. Петровского). Москва 1936.
148. Деген-Ковалевский Б., К истории железного производства Закавказья, ИГАИМК, №120. Москва-Ленинград 1935. Стр. 230-311.
149. Джавахишвили И., Государственный строй древней Грузии и древней Армении, СПб. 1905.
150. Джапаридзе В., Берадзе Т., Джикия Л., Об археологических разведках и раскопах в зоне строительства Вардцихской ГЭС. сб. ПАИ в 1976 г. Тбилиси 1979. Стр. 25.
151. Еллинек Георг, Общее учение о государстве, СПб. 1903.
152. Козенкова В., Кобанская культура (Западный вариант), Археология. Свод археологических источников. Вып. 2 – 5. Москва 1989.
153. Куфтин Б., Материалы к археологии Колхиды, I. Тбилиси 1949.
154. Куфтин Б., Материалы к археологии Колхиды, II. Тбилиси 1950.
155. Латышев В., Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Записки классического отделения императорского русского археологического общества, т. II, вып. I, С.-Петербург 1904.
156. Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи. Москва 1960.
157. Мечников Л., Цивилизация и великие исторические реки. Москва 2013.
158. Микеладзе Т., Барамидзе М., Инаишвили А., Хахутаишвили Д., Мухелишвили Д., Исследования Колхидской археологической экспедиции. сб. ПАИ в 1974 г. Тбилиси 1976. Стр. 31-35.
159. Микеладзе Т., Мухелишвили Д., Хахутаишвили Д., Итоги полевых исследований Колхидской археологической экспедиции. сб. ПАИ в 1977 г. Тбилиси 1980. Стр. 21-25.
160. Микеладзе Т., Хахутаишвили Д., Древне Колхидское поселение Намчедури. Тбилиси 1985.
161. Микеладзе Т., Папуашвили Р., Чубинишвили Н., О работах Колхидской археологической экспедиции. сб. ПАИ в 1984-1985 гг. Тбилиси 1987. Стр. 31-35.
162. Микеладзе Т., К археологии Колхиды (эпоха средней и поздней бронзы-раннего железа). Тбилиси 1990.
163. Панцхава Л., Сулава Н., Папуашвили Р., Колхидская, кобанская или колхидско-кобанская? сб. Кавказоведение, №4. Стр. 102-117.
164. Поздняков Э., Государство/ природа и происхождение. кн. Философия государства и права, Москва 1995. Стр. 23-89.
165. Ратцель Ф., Политическая география. СПб. 1897.
166. Соловьев Л., Энеолитические селище у Очамчирского порта в Абхазии. Материалы по истории Абхазии. Сб. первый, вып. IV. Сухуми 1939.
167. Техов Б., Тлийский могильник (комплексы вто-рой половины VII в. до н.э.), III. Тбилиси 1985.

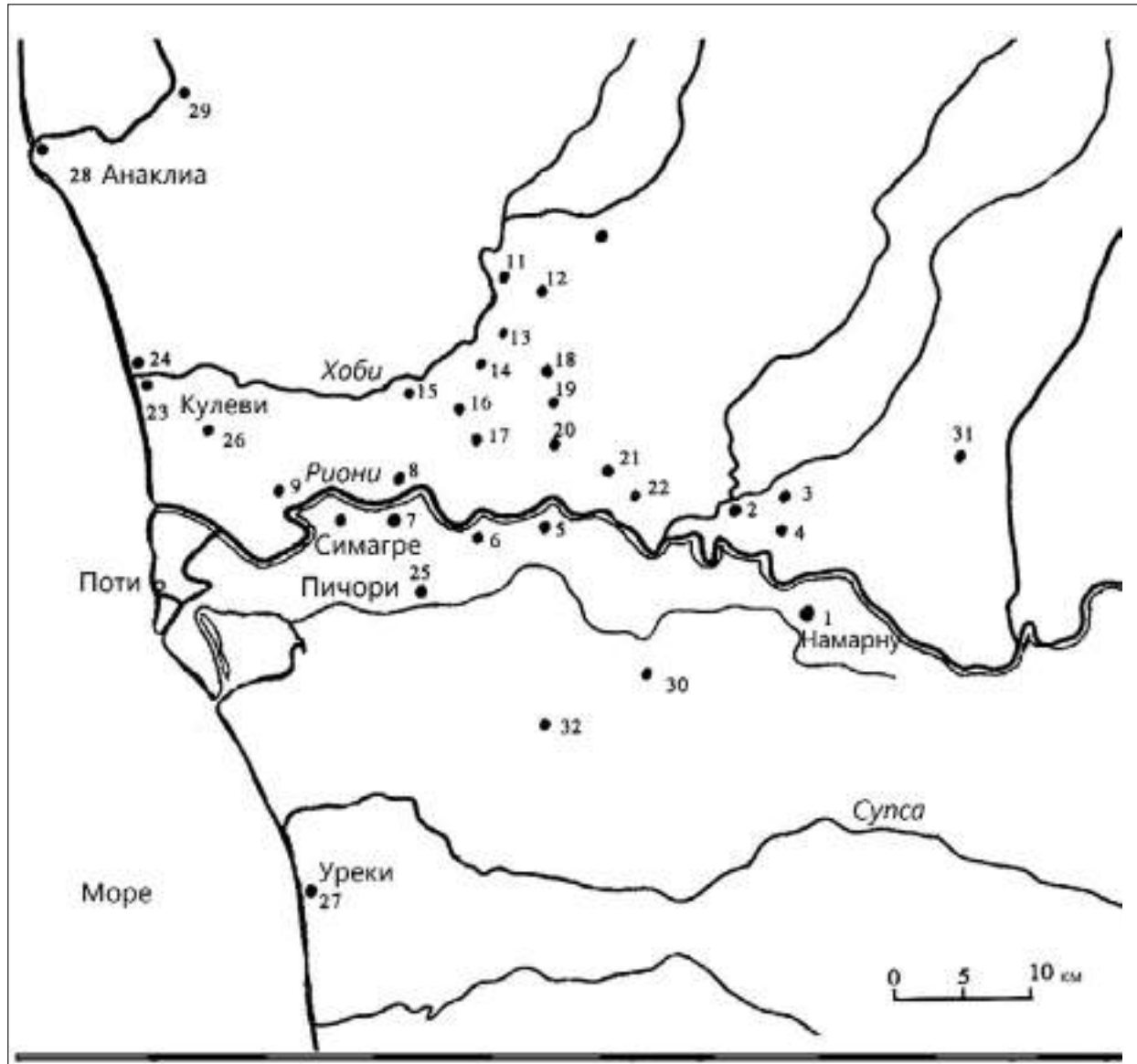
168. Хахутаишвили Д., Производства железа в Древней Колхиде. Тбилиси 1987.
169. Андинелли Р., Археология и культура. Милан 1961 (Итал.)
170. Браунд Д., Грузия в древности (История Колхети и закавказской Иберии 550 до н.э. – 562 н.э.), Кларендон пресс, Оксфорд 1994 (Англ.)
171. Карнейро Р.Л., Теория происхождения государства, жур. Наука 169. 1970 (Англ.)
172. Цицерон М., Тулий, Об империи Помпея или в пользу Манильских законов, цитаты из речи (ред. А. Гофман), I. С.-Петербург 1911 (Лат.)
173. Клаессен Г. Дж. М., Скалник П., Начало и конец раннего государства – Раннее государство, Новый Вавилон, Исследования социальных наук 32, изд. Моутон, Гаага, Париж, Нью-Йорк 1978 (Англ.)
174. Хантингтон Е., Цивилизация и климат, публикация Оксфордского университета 1925 (Англ.)
175. Хантингтон Е., Движущая сила цивилизации. Нью-Йорк 1945 (Англ.)
176. Дженкинс А., Недавние приобретения Британским музеем греческих монет, Нумизматическая хроника, Лондон 1959. Стр. 32-37 (Англ.)
177. Лорткипанидзе От., Золотое руно: миф, эвгемеристическое объяснение и археология, Оксфордский журнал археологии 20. Оксфорд 2001. Стр. 2-37 (Англ.)
178. Маркхем С., Климат и энергия нации, публикация Оксфордского университета 1942 (Англ.)
179. Мухсин Махд, Философия истории Ибн Халдуна. Лондон 1957 (Англ.)
180. Раинах Т., Митридат Эвпатор, царь Понта. Париж 1890 (Франц.)
181. Раинхольд С., Поздний бронзовый и ранний железный век на Кавказе: материальная культура, хронология и надрегиональные взаимоотношения. 2007 (Нем.)
182. Сервис Элман Р., Основы государства и цивилизации (процесс культурной эволюции), В.В.Нортон & Ко, INC. Нью-Йорк 1975 (Англ.)
183. Классическая библиотека Лоеб. Лондон 1957 (Англ.)
184. Валле Ж., Греческая колонизация на Западе, XIII «Международный конгресс исторических наук», I, III. М. 1973. Стр. 53-72 (Фран.)
185. Виттфогель К., Восточный деспотизм (полное исследование тотальной власти) публикация Йельского университет. Нью-Хейвен 1957 (Англ.)

ОПИСАНИЕ ИЛЛЮСТРАЦИИ:

- I** – Карта археологических памятников поздней бронзы – раннего железа
- II-III** – Общие таблицы основных артефактов культуры колхской бронзы
- IV** – Карта археологических памятников поздней бронзы – раннего железа по археологу Л. Джибладзе
- V** – 1) Реконструкция поселения низменности Колхети по архитектору Г. Лежава
2) Поселения холмовой и горной Колхети

I

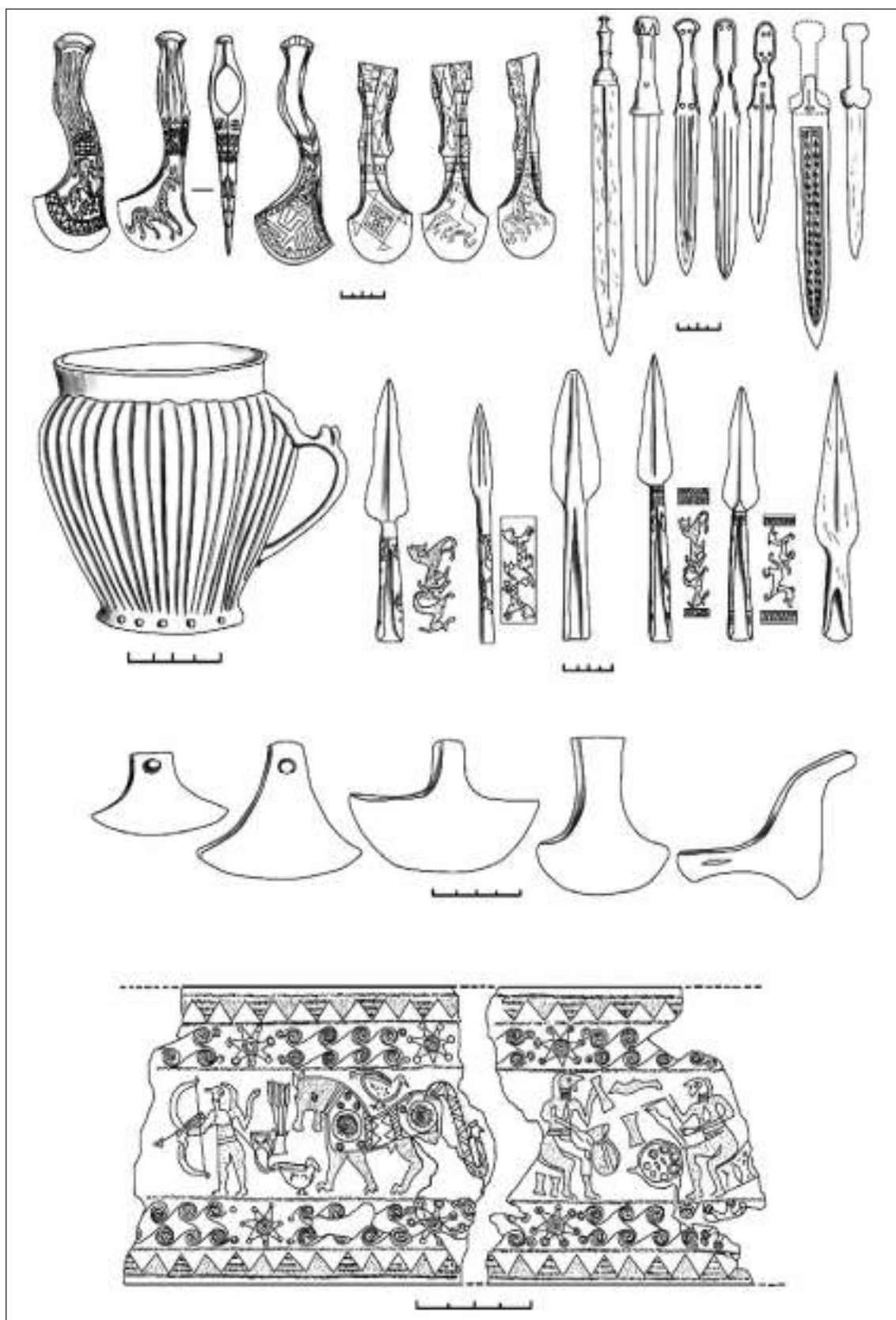
Г. Гамкrellidze

Археологические памятники позднебронзовой и раннежелезной эпохи:

1. Намарну; 2. Дзигури; 3. Ношри; 4. Цкеми; 5. Сириачконис оходже; 6. Нандеву; 7. Сагвичио; 8. Нагмипичи; 9. Чаладиди (Зурга, Сабажо, Чхари); 10. Чога I, II; 11. Очхомури; 12. Бетлеби; 13. Эки; 14. Хорши-Ломура; 15. Гурипули; 16. Наохваму (Река); 17. Дихагудзуба Квалони; 18. Геджети; 19. Ноко; 20. Сакире; 21. Сенаки; 22. Батнапохуре; 23. Кулеви I; 24. Кулеви II; 25. Холмы припичория; 26. Цива; 27. Уреки; 28. Анаклиа; 29. Эргета; 30. Чипола; 31. Мухурча; 32. Нигвзиани; 33. Симагре (сел. Сакеркио); 34. Зурга (сел. Чаладиди); 35. Кулеви; 36. Намарну; 37. Сагвичио.

II

Г. Гамкrellidze

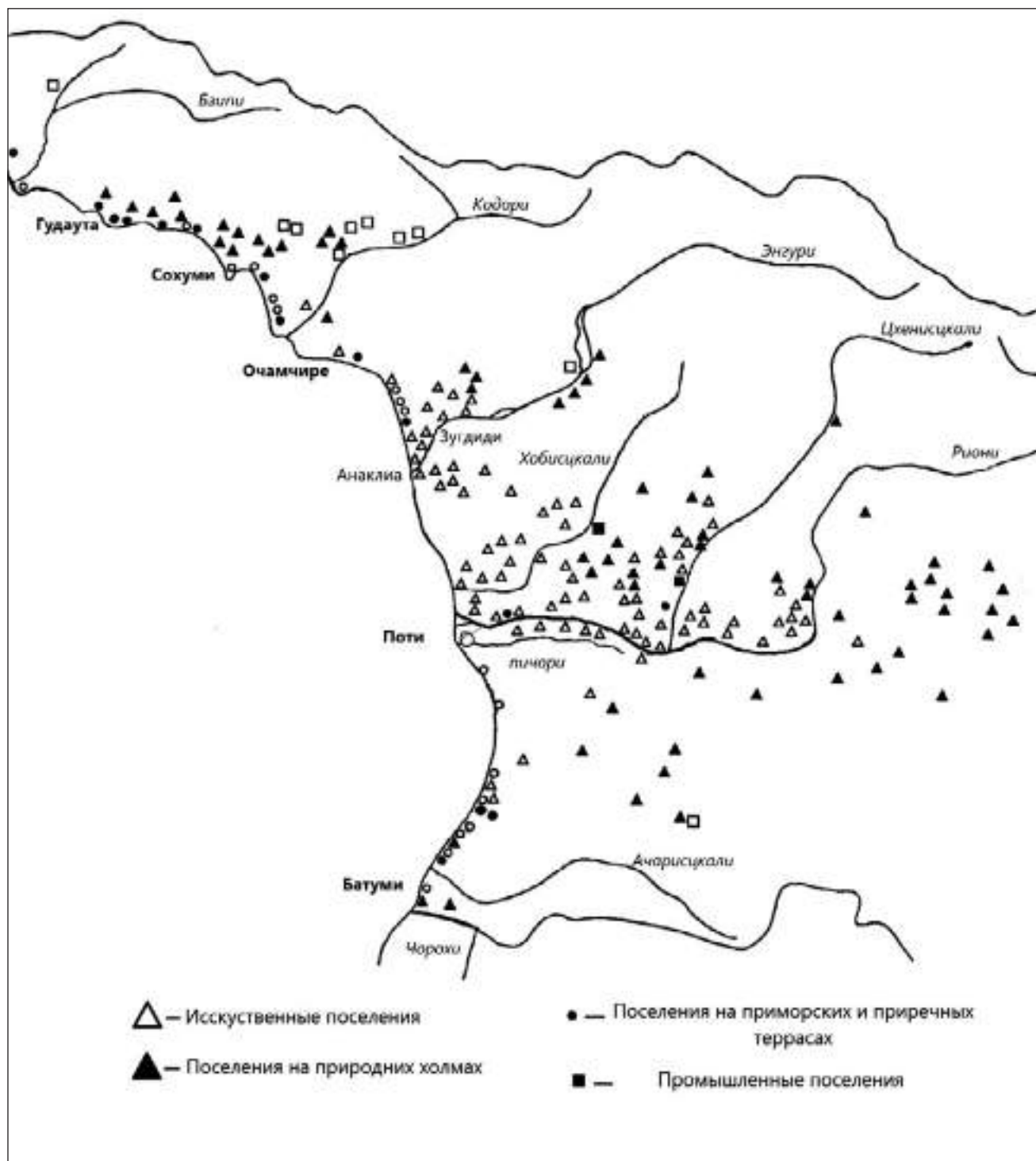
III

Г. Гамкrellidze

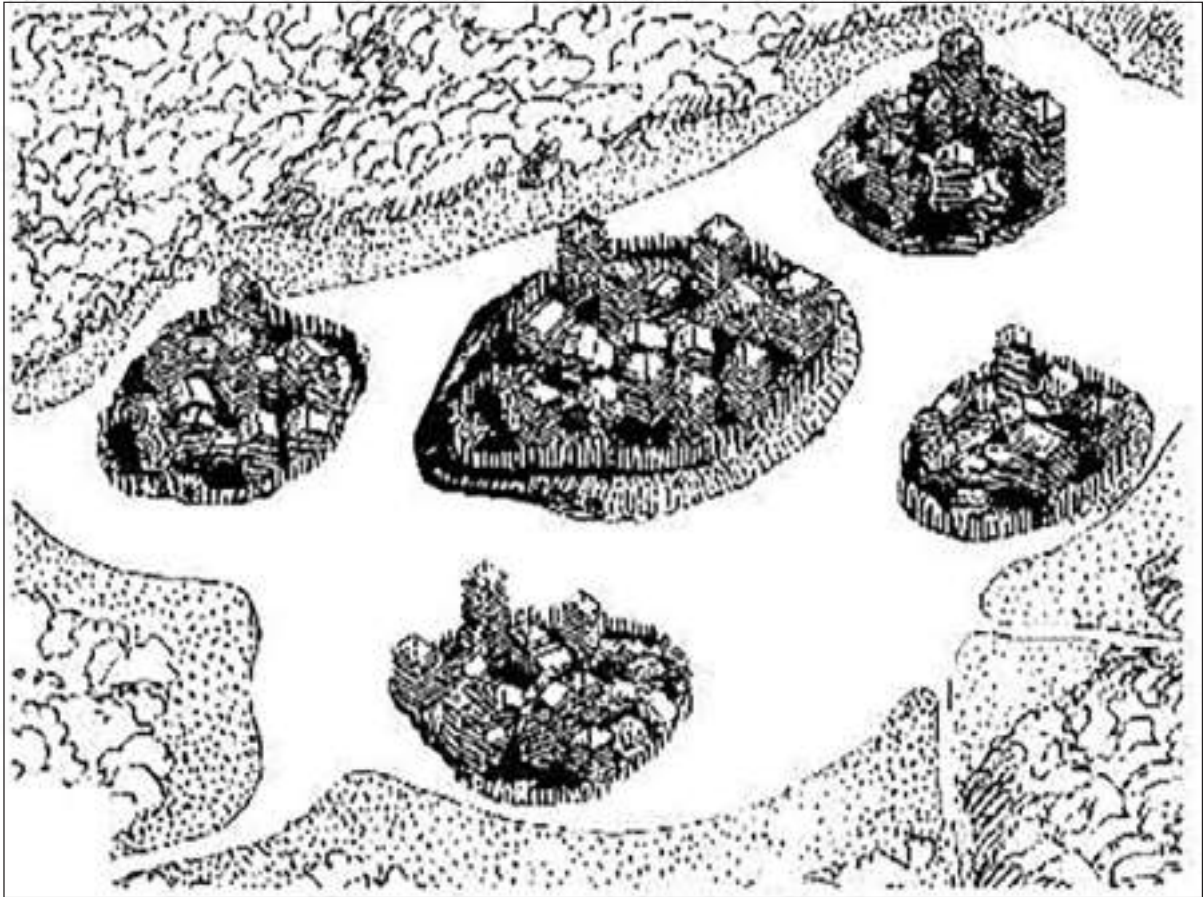

IV

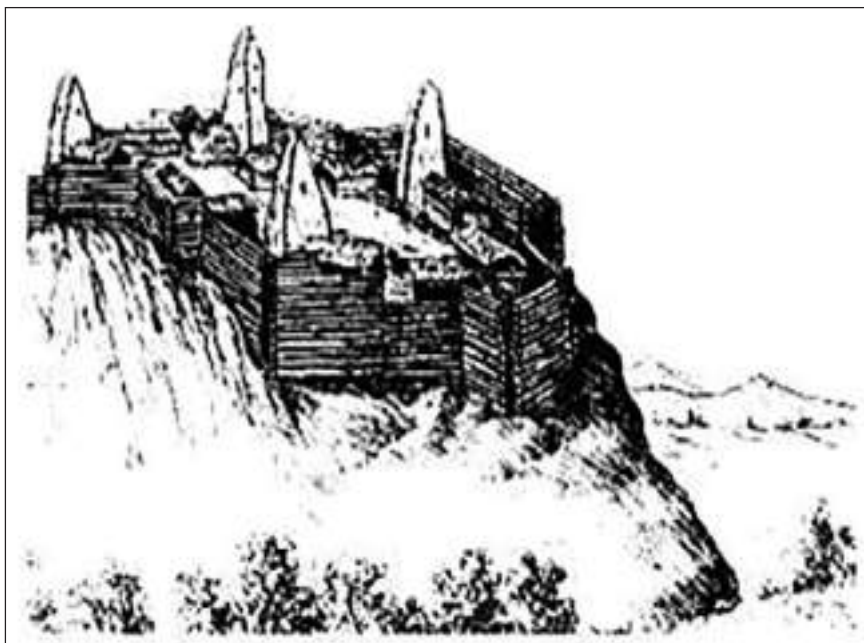
Археологическая карта поселения бронзовой-раннежелезной эпохи
по Л. Джибладзе

V

Поселения равнины Колхети по Г. Лежава

Поселения горной Колхети

2020

11 დეკემბერი

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

სახელმწიფოებრიობის დასაბამი საქართველოში და არქეოლოგია

გედა გამყიდვე

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგია-ისტორიის მიმართულების
სამეცნიერო ხელმძღვანელი, მთავარი მეცნიერ-თანამშრომელი

აბსტრაქტი

დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიაზე სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბების
პროცესი საუკუნეების განმავლობაში მიმდინარე ხანგრძლივ ისტორიულ-კულტურულ მოვლე-
ებს უკავშირდება.

არქეოლოგიუმა გათხეობა გამოავლინა, რომ სახელმწიფოებრიობის წახმოქმნას
საფუძველი გვიანბრინჯაო-ადრეხკინის ეპოქის მეტადუხიისა და მიწათმოქმედება-მესა-
ქონდობის განვითარებამ შეუქმნა. ხოგოხე ჩანს, ძვ.წ. IX საუკუნიდან, ხკინის მეტადუხი-
ის განვითარებამ სოციალუ-ეკონომიკური დაწინაუხება დააჩქარა. ძვ.წ. VII საუკუნისთვის
კოდხეთში უკვე ჩამოყალიბებულია პოგოსახელმწიფოებრივი წახმონაქმნი. კოდხეთის
დაბლობზე აღმოჩენილია მხავადრიცხოვანი ხელოვნური სამოსახლო ბოხცვები, რომლებიც
თავდაცვითი თხილებითაა გამაგებული. ასეთი მასშტაბური სამუშაოების განხოციე-
ლება ოგანინებული შიომისა და დიდუების გახეშე წახმოუდგენელი იქნებოდა.

სახელმწიფოს წახმოშობაში განსაკუთრებულ როლს ბოგეოგაქემოც ასულებდა – კდი-
მატი, ნოყიეხი ნიადაგი, პიდხოხესუხსები, მადნური და ფდოხა-ფაუნის მხავადფეხოვნება
საზოგადოების პოგეხესის საფუძველს ქმნიდა. გახდა ამისა, საგაქეო ფაქტოებმაც, მათ
შოხის მეზობერი ძდიეხი სახელმწიფოების აგეხიამ და ბეხძნური კოდონიზაციის კულტუ-
რულმა გავდენამ, მნიშვნელოვანად იმოქმედა პოდიტიკური კონსოდიაციის პოცესზე.

არქეოლოგიური გათხრებით მოპოვებული მრავალფეროვანი მასალა და მონაცემები, ნათლად ადასტურებს ქართული სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბებასთან დაკავშირებულ რთულ და ხანგრძლივ ეტაპებს.

დღევანდელი საქართველოს მიწაწყალზე საუკუნეების განმავლობაში მიმდინარეობდა ისტორიულ-კულტურული განვითარების ხანგრძლივი და თავისებური პროცესი. ვფიქრობ, პროტოსახელმწიფოებრიობა ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში საქართველოს ტერიტორიის დასავლეთ მხარეს ჩაისახა და შემდეგ აღმოსავლეთი მხარეც მოიცვა. ძვ.წ. III ს-დან კი საპირისპიროდ, კოლხეთის ნაწილი გაძლიერებული და კონსოლიდირებული იბერიის სამეფოს ფარგლებში მოექცა. პოლიტოგენები, პროტოსახელმწიფოების წარმოქმნა-განვითარების კვლევა ისტორიოგრაფიის მნიშვნელოვანი საკითხია. ძველი საქართველოს პოლიტოგენებთან დაკავშირებული საკითხების განხილვას არაერთი მეცნიერი შეეხო [იხ. კაკაბაძე 1924: 25-31; ჯანაშია 1952: 19-20; სურგულაძე 1951; მელიქიშვილი 1955; მუსხელიშვილი 1977: 32-62; ჯაფარიძე 2012: 248-284; ლორთქიფანიძე 2002: 124-183; ინაძე 2009: 31-50; ყორანაშვილი 2000; მამულია 1979; ქავთარაძე 2006; ფიცხელაური 2013: 305-318; გამყრელიძე 1993; ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან 2001 და იქ დასახელებული ლიტ.].

ახალმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა გაზარდა ძველი საქართველოს სახელმწიფოებრიობის ისტორიის შესწავლის თვალსაზიერება. ისტორიოგრაფიაში აღიარებულია, რომ ძველ საქართველოში სახელმწიფოს შექმნას საფუძველი შეუმზადა გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ეპოქის მეტალურგიის და მიწათმოქმედება-მესაქონლეობის განვითარებამ, რამაც აქაური სოციალური გარკვეული დიფერენცირება გამოიწვია [იხ. ჯაფარიძე 2012: 248-284; მელიქიშვილი 1970; გობეჯიშვილი 1970: 243-311; გობეჯიშვილი 2014; Куфтин 1949; Куфтин 1950; ფიცხელაური 2013; მიქელაძე 1974; სადრაძე და სხვ. 2018 და იქ დასახ. ლიტ.].

ძვ.წ. VII ს-თვის კოლხეთში უკვე ჩამოყალიბებულია სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი, რომელსაც ე.წ. ჩიფდომს უწოდებენ [იხ. შერვიცე 1975: 81-90; Васильев 1981: 157-175]. არქეოლოგიაში ეს წარმონაქმნი „კოლხური ბრინჯაოს კულტურის“ (resp. არქაული კოლხეთი – ძვ.წ. XV-VI სს.) სახელით არის ცნობილი. ის წარმოჩინდება გრავირებული ცულებით, მრავალფეროვანი სახის და გაფორმების კერამიკით; სპეციფიური სამკაულით და სხვ. [შეად. იხ. ჯაფარიძე 1950: 35-89; ქორიძე 1965; ლორთქიფანიძე 2002: 138-153; რამიშვილი 1974; რამიშვილი 2003: 41-48; აფაქიძე ჯ. 2002; Панцхава, Сулава, Папуашвили 2003: 102-117; Техов 1985; Козенкова 1989 და მათში მითითებული ლიტ.]. ამგვარი არქეოლოგიური კულტურა ძვ.წ. XV-VII სს-ში ჩანს და ვრცელდება დასავლეთ და ცენტრალურ ტრანსკავკასიაში, შავი ზღვის სამხრეთით მდ. ყიზილ-ირმაქამდე (ჰალისი), მდ. მტკვრის ზემო და შუა აუზში, მდ. ჭოროხის აუზში. მისი ე.წ. ყობანური ნაირსახეობა ვრცელდება აგრეთვე ჩრდილოეთ კავკასიაში. ამ „კოლხური ბრინჯაოს კულტურის“ მატარებელი საზოგადოება, რომელიც სახლობდა დღევანდელი საქართველოს დასავლეთ და ცენტრალურ ნაწილში, მეორე ეტაპზე, პროტო – სახელმწიფოებრივი განვითარების დონეზე უნდა ყოფილიყო [ამ ეტაპის ქრონოლოგიის შესახებ იხ. გამყრელიძე 1985ა: 123-129].

ძველი სამყაროს ყველაზე მძლავრმა ლითონმა – რკინამ, კაცობრიობის ცივილიზაციის წინსვლა დააჩქარა. ძვ.წ. IX ს-დან საქართველოში თანდათანობით რკინის მეტალურგია იწყება. რკინის ჩასახვა-წარმოებას თან ახლდა იმ დროინდელი ადგილობრივი საზოგადოების სწრაფი სოციალურ-ეკონომიკური დაწინაურება. კავკასიაში რკინის ინტენსიური დამუშავება-წარმოების განვითარებისათვის კარგი პირობები არსებობდა. კერძოდ, აქ იყო რკინის მადნით მდიდარი რეგიონები; საწვავისათვის ხე-ტყე და რაც მთავარია ბრინჯაოს ლითონის წარმოების მრავალსაუკუნოვანი გამოცდილება [იხ. ინანიშვილი 2018; Деген-Ковалевский 1935: 242; Хахутаишвили 1987]. შემდგომ, რკინა-ფოლადის მაღალხარისხიანმა იარაღის წარმოებამ გამოდევნა შედარებით რბილი ლითონი – სპილენძ-ბრინჯაო. პირველ ეტაპზე რკინის სამეურნეო და საომარი იარაღები იმეორებენ ბრინჯაოს ნივთების ფორმა-სახეობებს და იგივე, ბრინჯაოს ქურებში მზადდებოდნენ.

საქართველოს ტერიტორიაზე მრავლადაა აღმოჩენილი და ნაწილობრივ გათხრილ – გამოკვლეულია ადრერკინის პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლები – სამოსახლოები, სამაროვნები, მეტალურგიული და კერამიკული წარმოების ნაშთები. ძველი ბერძნული წერილობითი წყაროები ქართველურ მოსახლეობას – ხალიბებს, რომლებიც სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ცხოვრობდნენ, რკინა-ფოლადის გამომგონებლად აღიარებდნენ [იხ. კვირკველია 1976]. საქართველოში არქეოლოგიური გათხრებისას გამოვლენილი რკინის იარაღის შესწავლის საფუძველზე გაირკვა, რომ ადგილობრივმა ხელოსნებმა მადნის ქურაში დნობა, ყალიბში ჩამოსხმა, ცხლად ქედვა, წრთობა და სხვა რთული ტექნოლოგიური მეთოდები იცოდნენ. ძვ.წ. VIII ს-დან რკინის წარმოება საქართველოში უფრო ინტენსიური ხდება. რკინის სადნობი ქურებია მიკვლეული მთიან რეგიონებში და ზღვისპირეთში. კოლხეთში რკინის სასოფლო-სამეურნეო და საომარი იარაღების საოცარი სიმრავლეა დადასტურებული. კერძოდ, აღმოჩენილია რკინის მახვილები, ცულები, ისრისა და შუბის პირები, სახნისები, თოხები, ნამგლები, დანები და სხვ. [იხ. Микеладзе 1990].

ძვ.წ. VII ს-დან კავკასიაში რკინა-ფოლადის საყოველთაო გავრცელების პერიოდი იწყება, რაც საზოგადოების განვითარების ტექნიკური პროგრესის მყარ ბაზას ქმნიდა. ეს კი წინაპირობა იყო სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნების სამეურნეო-სოციალური და სამხედრო-პოლიტიკური პროგრესის. ამ დროისათვის სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის ტერიტორიაზე ურარტული წერილობითი წყაროები ახსენებენ კოლხეთს. კერძოდ, ურარტუს მეფე სარდურ II-ის ძვ.წ. 750 წ-ის წარწერაში: „გავემართე მე კოულხას ქვეყნის წინააღმდეგ, ქალაქი ილდამუსი, სამეფო ქალაქი... გამაგრებული, ... რკინის ბეჭედი მოვამზადე, ... ციხესიმაგრეები, ქალაქები დავნავი,...“ [იხ. Меликишвили 1960: 304]. ეს წარწერა იმის მოწმობაა, რომ კოლხეთი გარკვეული ადმინისტრაციული სისტემის მქონე პროტოსახელმწიფოს წარმოადგენდა [იხ. მელიქიშვილი 1965:68-92]. იმდროინდელი კოლხეთი დღევანდელი საქართველოს დასავლეთი და აღმოსავლეთი მხარის დიდ ნაწილსაც მოიცავდა.

არქეოლოგიური მონაცემები მოწმობს, რომ ძვ.წ. I ათასწლეულის დასაწყისისათვის კოლხეთი საკმაოდ კარგად იყო განსახლებული სამოსახლო ბორცვებით. საცხოვრებლად და სამეურნეო საქმიანობისათვის ათვისებული იყო დაბლობი და მთისწინა ბორცვ-გორაკები. სადღეისოდ, 300-მდე სამოსახლარია აღნუსხული. სამოსახლო ბორცვების განსაკუთრებული სიმრავლე მდ. რიონის ქვემო წელზე შეინიშნება. აქ სამოსახლოები ძირითადად ხელოვნურად მოზვინულ ბორცვებზეა განლაგებული. ბორცვების არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ხელოვნურად მოზვინულ გორაკზე აგებული ხის ძელებიანი ნაგებობები დასტურდება, რომლებიც შემოზღუდული იყო ძელებითვე ნაშენი დამცავი კედლებით. სამოსახლარების გარშემო გათხრილი იყო სადრენაჟე და თავდაცვითი არხები. სამოსახლო ბორცვები უმეტესად ჯგუფურად არის განლაგებული. ამ ჯგუფებში გამოირჩევა შედარებით დიდი ზომის სამოსახლო ბორცვები, რომლებიც უფრო ფართო ორმაგი თხრილებითაა გამაგრებული. ეს სამოსახლო გამაგრებული ბორცვი სხვებზეა გაბატონებული. მთავარი ბორცვების დიამეტრი 80-150 მ-მდე მერყეობს; ხოლო დაქვემდებარებული მცირე ბორცვების დიამეტრი დაახლოებით 30-80 მ-მდეა; სიმაღლე – 3-7 მ-მდეა. ბუნებრივია, რომ ასეთი სიდიდის ხელოვნური მიწაზვინულების შექმნა, ასეთი სადრენაჟე, თავდაცვითი და საკომუნიკაციო არხების გაჭრა შესაბამისი შრომის იარაღებისა და მრავალრიცხოვან ადამიანთა კარგად ორგანიზებული შრომის გარეშე წარმოუდგენელი იქნებოდა. აგრეთვე ბუნებრივია, რომ ამ სამუშაოებს ხელმძღვანელობდნენ ცოდნა-გამოცდილების მქონე გამორჩეული პიროვნებები. სწორედ ეს ლიდერები ახორციელებდნენ ამ ბორცვზე განლაგებული გამაგრებული სასოფლო დასახლებების დაცვას. ამრიგად, თავდაცვითი და საცხოვრებელი პრობლემების ერთობლივი ძალისხმევით გადაწყვეტის პირობებში ხდებოდა გარკვეული პოლიტიკური კონსოლიდაცია, რაც შემდეგ ერთგვაროვანი კულტურის გავრცელებაში აისახებოდა. სამუშაოების მასშტაბების და თავდაცვითი მზადყოფნის ზრდასთან ერთად იზრდება ლი-

დერების როლი საზოგადოებაში. ამავდროულად, ჩნდება ერთიანი წინამძღოლი, რომელსაც დანარჩენი ლიდერები ემორჩილებიან. ამგვარ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ სტრუქტურას, რომელიც წინასახელმწიფოებრივიდან სახელმწიფოზე გარდამავალ ეტაპს წარმოადგენს, პროტო – სახელმწიფოებრივ საზოგადოებრივ წყობას უწოდებენ. ზემოთ ნახსენებმა გარემოებებმა და ძვ.წ. VII ს-დან ბრინჯაოს უფრო მტკიცე ლითონით, რკინით, ჩანაცვლებამ ძვ.წ. V-IV სს-ში ხელი შეუწყო ძლიერი პოლიტიკური ერთეულის კოლხეთის სახელმწიფოს განვითარებას, რომელიც წერილობით წყაროებში „ოქრომრავალი კოლხეთის“ სახელითაა ცნობილი [იხ. Lordkipanidze 2001: 2-37].

სახელმწიფოს წარმოშობის ერთ-ერთი ვერსიის მიხედვით, რომელიც ისტორიკოს-სოციოლოგმა კარლ ვითფოგელმა შეიმუშავა (ე.წ. ჰიდრავლიკური; ირიგაციული; hydraulic state) სახელმწიფოს წარმოშობის მიზეზი გახლდათ ის, რომ მდინარეების ნოყიერ ნაპირებზე დაიწყო ინტენსიური მიწათმოქმედება, რამაც ხელი შეუწყო სახელმწიფოებრიობის წარმოქმნას. შესაძლოა, ზოგადად ასეთივე მდგომარეობა ცენტრალურ კოლხეთში, მდ. რიონის აუზშიც შეიქმნა. აქ ნამოსახლარების გარშემო კეთდებოდა მოზრდილი თხრილები (40 მ სიგანისა და 4 მ სიღრმის), რომლის გათხრაც და შემდეგ ბორცვის მოზვინვა დიდ კოლექტიურ ძალისხმევას მოითხოვდა. „ჰიდრავლიკური თეორიის“ მიხედვით მდინარეების რესურსების დამოუკიდებლად გამოყენება დაქსაქსულ ჯგუფებს არ შეეძლოთ. საჭირო იყო მოსახლეობის მობილიზება და კონსოლიდაცია. ამისათვის კი, მათ სამართავად საჭირო შეიქმნა სახელმწიფოებრიობის – ე.წ. მარეგულირებლის გაჩენა. ამ თეორიაში ბიოგეოგარემოს გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა [იხ. Wittfogel 1957; შეადარე – გამყრელიძე 1993: 3-45].

სპეციალურ ლიტერატურაში გამოყოფენ რიგ ფაქტორებს [იხ. Поздняков 1995: 23-89; Еллинек 1903: 33-41; ენგელსი 1953], რომლებიც თავს იჩენენ სახელმწიფოებრიობის ჩასახვისას – წარმოების პროგრესი და შედეგად პროდუქტის ზედმეტობა, მოსახლეობის სწრაფი დემოგრაფიული ზრდა, თავდასხმის, ომის საფრთხე; მეზობელი ქვეყნებიდან მომდინარე აგრესია, მეზობელი სახელმწიფოების კულტურის გავლენა; გამორჩეული პიროვნების, ორგანიზატორის, წინამძღოლის აღზევება და სხვ. [იხ. Claessen, Skalnik 1978: 5-26]. ტრანსკავკასიის გეოგრაფიული მდებარეობა, ე.წ. ვიწრო ყელი, განაპირობებდა მომხდურებისაგან პერმანენტულ საფრთხეს. ამიტომ აქაური მაცხოვრებლები მუდმივ საომარ მზადყოფნაში უნდა ყოფილიყვნენ. ყურადსაღებია R.L. Carneiro-ს თეორიის მოდიფიკაცია, რომლის თანახმადაც, მოსალოდნელი ომის საფრთხის არსებობაც კი იძლევა სოციალურ-პოლიტიკური ევოლუციური ცვლილებისათვის ნოყიერ გარემოს; ასეთი საფრთხე ქმნიდა უფრო სტაბილური მმართველობის გაჩენის პირობას და ძლიერ ლიდერს (chief) [იხ. ქავთარაძე 2006: 6-14; Carneiro 1970 და იქ დასახელებული ლიტ.]. სამხედრო-პოლიტიკური თვალსაზრისით მეზობელი ქვეყნები ერთმანეთზე ზოგჯერ სასიკეთო, ხოლო ზოგჯერ უარყოფით გავლენას ახდენენ. ძველი საქართველო ძლიერი მეზობელი ქვეყნებისაგან ხშირ აგრესიას განიცდიდა. ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში ურარტუს სახელმწიფოს აგრესიულმა მეზობლობამ ძველი საქართველოს (იმ დროინდელი კოლხეთის) ტერიტორიაზე მომხდურთან დასაპირისპირებლად საზოგადოების სხვადასხვა ჯგუფების მეტი თავდაცვითი ორგანიზება და შეკვრა-კონსოლიდაცია გამოიწვია.

საზოგადოების ისტორიული განვითარების პროცესში ბიოგეოგარემოზეა (resp. გეო – გრაფიული გარემოზე) დამოკიდებული სოციოგარემოს, სახელმწიფოს განვითარების მდგომარეობა. სოციოგარემოს წარმოქმნა მისი ბიოგეოგარემოსთან ურთიერთემოქმედების ევოლუციით იწყება, სხვადასხვა საფეხურზე მყოფ სოციუმებს შორის ინოვაციური ზემოქმედებები იწვევს საზოგადოებათა გარკვეულ პროგრესს. დაწინაურებული ცივილიზაციების ცენტრებიდან ხდება კულტურის (სამეურნეო-საწარმოო, ინტელექტუალურ-ტექნიკური, სულიერ-კულტურული) დიფუზია (მაგ.: მესოპოტამია-მცირე აზიიდან კავკასიისაკენ). ჰიპოკრატე (იხ. „ჰაერთა, წყალთა და ადგილთა შესახებ“ 12, 16, 24) პირველი იყო, რომელმაც ბიოგეოგარემო, კერძოდ, კლიმატი მი-

იჩნია ადამიანების, ხალხების ფიზიონომიური და ფსიქიკური წყობის განმსაზღვრელ ფაქტორად. არისტოტელემ თხზულება – პოლიტიკაში – კლიმატის და ლანდშაფტის ზეგავლენა საზოგადოების მმართველობის ფორმებს დაუკავშირა. იგი აღნიშნავდა – დაბლობი ქვეყნებისათვის დამახასიათებელია მონარქია, ხოლო მთაგორიანისათვის – დემოკრატია. იბნ-ქალდუნმა [იხ. Musin Mahd 1957] ქვეყნიერება კლიმატური პირობების მიხედვით შვიდ სარტყლად დაყო. იგი ბიოგეოგარემოდან ასახელებს ნიადაგს, მადნეულს, ფაუნას, ფლორას. შარლ ლუი მონტესკიეს მიხედვით, ადამიანის და ბიოგეოგარემოს ურთიერთზემოქმედებაში მთავარია კლიმატი, რომელიც ძირითადად განსაზღვრავს პოლიტიკური მმართველობის ფორმებს. დიდი მნიშვნელობა ენიჭება გარკვეულ ტერიტორიულ სივრცეს და მდებარეობას, რასაც უკავშირდება სახელმწიფო წყობილების ტიპები. ჰენრი თომას ბოკლის ისტორია ცივილიზაციისა ინგლისში [იხ. Бокль 1906] აზრით, ისტორია ისევე ვითარდება, როგორც ბიოგეოგარემო; საზოგადოებაზე გავლენას ახდენს – კლიმატი, ნიადაგი, საკვები, ინტელექტი. მისი მოსაზრებით, ისინი ერთობლივად მოქმედებენ და ძირითადად განსაზღვრავენ საზოგადოების ისტორიულ განვითარებას; პირველ საფეხურზე, მატერიალური დოვლათის შექმნა დაკავშირებულია ზომიერ კლიმატზე და ნოყიერ ნიადაგზე. ამაზევა დამოკიდებული საკვების მოპოვება, რომელიც, თავის მხრივ, დემოგრაფიულ მდგომარეობას განაპირობებს. კლიმატი, ნიადაგი და საკვები მოქმედებს მატერიალური დოვლათის შექმნაზე, ხოლო ლანდშაფტი ხალხის ფსიქიკაზე, სულიერ მდგომარეობაზე აისახება. ბოკლი მიიჩნევს, რომ ცივილიზაციების განვითარება დაკავშირებულია როგორც ბიოგეოგარემოს მდგომარეობაზე, ასევე ხალხზე, მათ ინტელექტზე, რათა შემოქმედებითად გაითავისოს გარემოს მიერ შემოთავაზებული შესაძლებლობანი.

გეოგრაფ-სოციოლოგ ლევ მეჩნიკოვის მიხედვით (იხ. „ცივილიზაცია და დიდი ისტორიული მდინარეები“ [Мечников 2013]) ბიოგეოგარემოს მრავალ კომპონენტთაგან მთავარია – ჰიდროსფერო. მისი აზრით ცივილიზაციის განვითარებაში უპირველესი როლი შეასრულა მდინარეებმა, ზღვებმა, ოკეანეებმა. მას მიაჩნია, რომ მსოფლიო ისტორიამ განვითარების სამი ეტაპი განვლო. პირველია სამდინარო ეპოქა, როცა ცივილიზაციები ჩაისახა მდინარეთა ნაპირებზე, კერძოდ, მდინარეების – მაგ.: ტიგროს-ევფრატის, ნილოსის, განგის, ხუანხეს ხეობებში. მეორე ეტაპზე, ე.წ. საზღვაო ეპოქა – ცივილიზაციებმა მდინარეთა ნაპირიდან ზღვის სანაპიროებისაკენ გადაინაცვლა (მაგ.: გენუა, ვენეცია, კონსტანტინეპოლი) – ხმელთაშუა ზღვის და შავი ზღვის ცივილიზაციები (ალბათ, მდ. რიონისაც). მესამე ეტაპი კი (ე.წ. საოკეანე ეპოქა) ამერიკის კონტინენტის აღმოჩენით იწყება, რასაც ცივილიზაციის გადანაცვლება მოჰყვა შიდა ზღვებიდან ოკეანეთა (მაგ.: ლონდონი, ლისაბონი, ნიუ-იორკი) სანაპიროებზე. ფრიდრიხ რათცელი („პოლიტიკური გეოგრაფია“, „ანთროპო-გეოგრაფია“ [Ратцель 1897]) დედამიწის ისტორიას ორად ყოფს – ადამიანამდელ და ადამიანის ეპოქად. რამდენადაც დედამიწის გარემო იცვლება, იმდენად იცვლება ადამიანიც. ბიოორგანიზმის მსგავსად, გარემოს ზემოქმედებას განიცდის ხალხი და ქვეყანა. ხალხებსა და სახელმწიფოებს შორის ისტორიულ-კულტურულ განსხვავებას განსაზღვრავს კლიმატი, რელიეფი, ნიადაგი. რათცელის მიხედვით, სახელმწიფოებს შორის ყველაზე უფრო მყარი – გეოგრაფიულ – ბუნებრივი საზღვარია (მაგ.: კავკასიონის ქედი). გეოგრაფიული დეტერმინიზმის იდეები ენვაირონმენტალისტებმა სტატისტიკურ-ტიპოლოგიური მეთოდის გამოყენებით უფრო განავითარეს.

გეოგრაფიული გარემო (ჩვენეული ბიოგეოგარემო) საზოგადოების განვითარების ძირითადი დეტერმინატორია [იხ. Huntigton 1925; Huntigton 1945; Markhem 1942]. მას წამყვანი ადგილი ეჭირა ძველი ცივილიზაციების ჩასახვა-განვითარებაში, სხვადასხვა ისტორიულ ეპოქაში. ბიოგეოგარემოს თავისებურება განაპირობებს კონკრეტული საზოგადოების, სოციალური – სამეურნეო-საწარმოო, დემოგრაფიულ, სავაჭრო-კომუნიკაციურ, სამხედრო-სტრატეგიულ, სულიერ-კულტურულ, სახელმწიფოებრივ მდგომარეობას. საყურადღებოა, რომ სხვადასხვა ერების განვითარება კონკრეტულ ბიოგეოგარემოში მიმდინარეობს, რაც შემდგომ მათთვის დამახასია-

ათებელ ზოგად თვისება-ნიშნებს აყალიბებს. საქართველოშიც სახელმწიფოს წარმოქმნაში განსაკუთრებული როლი ადგილობრივ ბიოგეოგარემოს ენიჭება [იხ. გამყრელიძე 1993: 25].

კოლხეთის ისტორიულ-გეოგრაფიულ მხარეს ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედი, სამხრეთით აჭარა-ლაზეთის მთიანეთი, აღმოსავლეთით ლიხის ქედი, ხოლო დასავლეთით შავი ზღვა ერტყმის. კოლხეთის მთიანეთის ბორცვგორაკები, ხეობები, სერები, ტაფობები და დაბლობი თავიანთი ბუნებრივი გარემოთი მოსახერხებელ დასახლებელ ადგილებს ქმნიან. აქ დიდი რაოდენობით მოიპოვება საშენი მასალა – ხე, სხვადასხვა ჯიშის ქვა, თიხა და ა.შ. აქ მეტალურგიული (სპილენძი, რკინა, თუთია, კალა, ვერცხლი) ნედლეულის მოპოვების ძირითადი ადგილებია – რაჭა-ლეჩხუმი, სვანეთი, აფხაზეთი, აჭარა. ცნობილია მეზობელი ხალიბების, მოსუნიკებისა და მოსხების როლი მეტალურგიული წარმოების საქმეში. მოსახლეობის მიერ მადნეულის ნაყოფიერმა დამუშავება-გამოყენებამ აქაური საზოგადოება უკვე ძვ.წ. II ათასწლეულში ახალი განვითარების საფეხურზე აიყვანა. რაც შემდგომში საფუძვლად დაედო მომპოვებელი და გადამამუშავებელი ხელოსნობა-წარმოების სხვადასხვა დარგების განვითარებას. მდინარეების ენგურის, ცხენისწყლის, ტეხურის და რიონის ქვიშა გარკვეული რაოდენობით ოქროს შეიცავს. ამას ადასტურებს სტრაბონი (იხ. სტრაბონი, XI, II, 19). იგივეს აღნიშნავს II ს-ის ავტორი აპიანეც (იხ. აპიანე, მითრიდატეს ომები, 103) ოქროს მოპოვების შესახებ გადმოგვცემს I ს-ის ავტორი გაიუს პლინიუს სეკუნდუსიც (უფროსი) (NH, XXXIII).

კოლხეთის რელიეფი მთა-მთისწინეთად და ბარ-დაბლობად იყოფა. ის შემოსაზღვრულია მთებით (ქედები, ხეობები, სერები, ტაფობები, ბორცვ-გორაკები), რაც მოსახერხებელ თავდაცვით გარემოს ქმნიდა. მდინარეებიდან ხობზე, ტეხურზე, ფიჩორზე, ჭოროხზე, სუფსაზე და განსაკუთრებით რიონ-ყვირილაზე ნავებით დაცურავდნენ. ზღვამ მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა კოლხეთის სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებაში. წერილობითი და არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით ზღვის სანაპიროზე მთელი რიგი ნაქალაქარები და სხვა დასახლებული პუნქტებია მიკვლეული: აფსაროსი (გონიოსთან), ციხისძირი, ქობულეთ-ფიჭვნარი, ურეკი, ფასისი (ფოთთან), ანაკლია, ფიჩორი, გიენოსი (ოჩამჩირესთან), დიოსკურია-სებასტოპოლი (სოხუმთან), ეშერა, პიტიუნტი (ბიჭვინთასთან) და ა.შ. სტრაბონის მიხედვით, კოლხეთი ბუნებრივი რესურსებით საკმაოდ მდიდარ ქვეყნად წარმოგვიდგება (იხ. სტრაბონი, XI, II, 17). საყურადღებოა კოლხეთის შესახებ პროკოპი კესარიელის ცნობაც (იხ. BG VIII, 14).

კოლხეთის დაბლობი რომ დანიშნაურებული სამეურნეო-ეკონომიკური მხარე იყო, კარგად ჩანს ამ რეგიონში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალიდანაც. ძველი კოლხეთის სამეურნეო ყოფისათვის დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა ისეთი მცენარეების გავრცელებას, როგორიც იყო – ხორბალი, ქერი, ფეტვი, ჭვავი, ვაზი, ნაბლი, კაკალი, თხილი, ლეღვი, ზღმარტლი, ხახვი და სხვ. კოლხეთში ცხოველთა სამყაროს სიმრავლეზე იყო გარკვეულწილად დამყარებული მოცემულ ტერიტორიაზე მოსახლეობის გამოკვება. არქეოლოგიურად მოპოვებულ მასალაში ხშირია ოსტეოლოგიური ნაშთები, რაც გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ძველი კოლხეთის მოსახლეობის მეცხოველეობა-მონადირეობის შესახებ. რაც შეეხება მეცხოველეობას, არქეოლოგიურ მასალაში მსხვილი და წვრილი რქოსანი საქონლის (ხარ-ძროხა, თხა, ცხვარი) ძვლები მრავლად არის დადასტურებული. გვხვდება აგრეთვე ღორის, ძაღლის, ცხენის ძვლებიც. კოლხეთში წვიმების სიუხვე, თბილი ზამთარი და ხანგრძლივი ზაფხული ხელსაყრელ პირობებს ქმნის სამეურნეო საქმიანობისათვის, კერძოდ, მემარცვლეობის, მებოსტნეობის და მევენახეობა-მეხილეობის განვითარებისათვის. სამინათმოქმედო-სამეურნეო დარგების განვითარებას და მეორე მხრივ, საწარმოო ძალთა განვითარებას და ჭარბი პროდუქციის წარმოებას კოლხეთში დემოგრაფიული ზრდა უნდა გამოეწვია, რასაც არქეოლოგიური მონაცემებიც მოწმობენ. ძველი კოლხეთის ისტორიული განვითარების პროცესში მოწინავე როლი ითამაშა ზომიერმა კლიმატმა, ნოყიერმა ნიადაგმა, ჰიდრორესურსების სიმრავლემ, სხვადასხვა მადნეულმა, ფლორისა და ფაუნის მრავალსახეობამ. რამაც, საზოგადოების პროგრესისათვის

კარგი საფუძველი შექმნა. უპირატესად კი ამაზე არის დამოკიდებული საზოგადოების სამეურნეო-ეკონომიკური, დემოგრაფიული, სავაჭრო-კომუნიკაციური, ფიზიოლოგიურ-ფსიქიკური, გეოპოლიტიკურ-სტრატეგიული, სულიერ-კულტურული განვითარების დონე. აქედან გამომდინარე, კოლხეთში, ცენტრით მდინარე რიონზე, განვითარდა ფრიად თავისებური სახელმწიფოებრივი არე. აქ ისტორიული განვითარების დონე, ეკონომიკა და პოლიტიკური მდგომარეობა სხვადასხვა პერიოდში სხვადასხვანაირი იყო. შემდგომ, ანტიკური ხანის კოლხეთს გეოპოლიტიკურად საკვანძო ტერიტორია ეკავა; აქ მოხდა მაღალგანვითარებული საზოგადოების ჩამოყალიბება; აქ ხდებოდა აღმოსავლური და დასავლური ცივილიზაციების გარკვეული თანხვედრა.

სახელმწიფოებრივი განვითარების განხილვისას, იერარქიულად პირველ ადგილზე ბიოგეოგარემოს ვაყენებთ. მასთან ურთიერთშემოქმედებაში ადამიანი ქმნის სოციოგარემოს, რაზედაც დამოკიდებულია ამა თუ იმ ქვეყნის ისტორიული წინსვლის შემდგომი ბედი. მეორე ადგილზე, საგარეო ფაქტორი, რომელიც ამა თუ იმ ქვეყნის გეოპოლიტიკური სინამდვილის ნაწილია. მეზობელი ქვეყნები ერთმანეთზე ზოგჯერ სასიკეთო, ხოლო ზოგჯერ უკეთურ გავლენას ახდენენ. საგარეო ფაქტორი სახელმწიფოს ისტორიაში ხან კონსტრუქციულ, ხან კი დესტრუქციულ როლს თამაშობს. კონსტრუქციულია, მაგ.: საგარეო-სავაჭრო, სამეურნეო, კულტურული ინოვაციები; დესტრუქციულია – საომარი თავდასხმის შედეგად ქვეყნის დაპყრობა, საზოგადოებრივი წყობის ტრადიციული სტრუქტურების შეცვლა, საბრძოლო მოქმედებების შედეგად სამოსახლოების დანგრევა, მატერიალურ ფასეულობათა ძარცვა-განადგურება, დასახლებების ეკონომიკური საფუძვლის მოშლა და ა.შ. სამეცნიერო ლიტერატურაში პროტო-სახელმწიფოს ჩასახვის ერთ-ერთ ძირითად ფაქტორად ომისათვის მზადებას (თავდაცვას ან თავდასხმას) მიიჩნევენ. ომისათვის მზადება, საომარ მდგომარეობაში ყოფნა, გამორჩეულ წინამძღოლ-პიროვნებათა აღზევებას, საზოგადოების შეკვრა-მობილიზებას და მეტ ორგანიზებულობას იწვევდა, რაც, თავის მხრივ, საზოგადოების განვითარების უფრო მაღალ საფეხურზე აყვანაში და სახელმწიფოებრიობის წარმოქმნაში გამოიხატებოდა [იხ. Claessen, Skalnik 1978: 619-636]. უკვე ჩამოყალიბებული სახელმწიფოს განვითარებაშიც „საომახ ფაქტორს“, აგრეთვე დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ჩამოყალიბებულ, განვითარებულ სახელმწიფოში ეს ფაქტორი დადებით (ქვეყნის კონსოლიდაცია-დარაბმულობა, საზოგადოებრივი წესრიგის ამაღლება, საფორტიფიკაციო მშენებლობა და სხვ.) ან უარყოფით – სახელმწიფოებრიობის დაკარგვა, ტრადიციული ცხოვრების წესის მოშლა, ეკონომიკურ ზარალს იწვევდა.

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში, კოლხეთის დაბლობზე მოსახლეობის ცხოვრების ხანგრძლივ ნაკვალევს ასახავს ბორცვებზე არქეოლოგიურად შესწავლილი ნამოსახლარები. აქ გვხვდება თხრილებითა და საარხო სისტემებით გამაგრებული მძლავრი სამოსახლო კომპლექსები. კოლხეთის დაბლობზე ბრინჯაოს ხანის განმავლობაში და მის მომდევნო ეპოქებში, არქეოლოგიური არტეფაქტების მიხედვით შეინიშნება განვითარების ერთიანი გენეტიკური ხაზი [იხ. ლორთქიფანიძე 2002]. ბორცვების გარშემო საარხო სისტემები კარგადაა შემონახული მაგ.: ნამარნეში, ნაოხვამეში, ნაკარდალში, ჯვარალებში, ფიჩორში, ანაკლიაში, წყემში და სხვა. ადრერკინა-ანტიკურ ხანაში ნამოსახლარების მასშტაბების ზრდასთან ერთად ხელოვნური თხრილები ფართოვდება. არხების ამოღების სამუშაოებს შრომით ორგანიზაციაზე დამყარებული საგვარეულო თემი აწარმოებდა. ცხადია, ერთი გვარის წარმომადგენლებს გაუჭირდებოდათ 10-20 და 30-40 მეტრის სიგანისა და 3-5 მეტრის სიღრმის არხის გათხრა. სავარაუდებელია, რომ ამ სამუშაოებში რამდენიმე მეზობელი თემის გაერთიანება იყო ჩართული (მაგ.: ნამარნუს მსგავსი საარხო სისტემა). ამ ირიგაციული სისტემების შექმნაში მრავალნაირი სამეურნეო იარაღი გამოიყენებოდა, რაც არქეოლოგიური მონაპოვრებით დასტურდება. შესაძლოა, რომ ცენტრალურ ბორცვებზე თავდაპირველად ცხოვრობდა ერთი დიდი ოჯახის წარმომადგენლები. ქონების დაგროვებისა და მოსახლეობის გამრავლების შედეგად დიდი ოჯახიდან ხდებოდა უფრო მცირე

ოჯახების გამოყოფა, ცენტრალური ბორცვის მომიჯნავე ტერიტორიების ათვისება და ახალი სამოსახლოების მთელი კომპლექსების წარმოქმნა. ამგვარი მოდელი, კოლხეთის მთელ გვიანბრინჯაო-ადრერკინა-ანტიკური პერიოდის ნამოსახლარებზე ვრცელდებოდა.

კოლხეთის შედარებით უკეთ შემონახული არქიტექტურულ ნაგებობებზე დაკვირვება საშუალებას გვაძლევს გარკვეული წარმოდგენა შევიქმნათ იმდროინდელი მოსახლეობის საშენი მასალების, ნაგებობათა ტიპებისა და მშენებლობათა ტექნიკის შესახებ. ბუნებრივ-კლიმატური პირობები გარკვეულ ზეგავლენას ახდენდა არქიტექტურულ ნაგებობათა ტიპების ჩამოყალიბებაზე და მშენებლობის ტექნიკაზე. კოლხეთის ბარში და ბორცვიან ზოლში, გვიანბრინჯაო-ადრერკინა-ანტიკურ პერიოდში ჯარგვლური, ძეღური ნაგებობები დასტურდება, რომლის ერთ-ერთი სახეობის აღწერილობაც მოგვიანო ხანაში რომაელმა არქიტექტორმა ვიტრუვიუსმა დაგვიტოვა. მისი ცნობის თანახმად ძველი კოლხები ძეღებისაგან აშენებდნენ სწორკუთხა სახლებს. ძეღები ერთმანეთზე ეწყობოდა ე.წ. უსრულო ქდობით. მათ შორის რჩებოდა სივრცე, რომელიც თიხით ივსებოდა [იხ. Витрувий 1936: 41] (II,1). ეს ნარატივი არქეოლოგიური გათხრებითაც დასტურდება. ჯერ კიდევ ბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ჯარგვლურ ნაგებობათა გვერდით გავრცელებული ყოფილა სარ-ლასტზე გამართული წნულკედლიანი, წნულკარკასიანი, ფაცხისმაგვარი შენობები. ასევე თირში ჩაჭრილი სათავსოები, მიწურები და ნახევრადმიწურები, რომელზედაც ზემოდან დადგმული იყო ფაცხისმაგვარი სარ-ლასტზე გამართული ნაგებობები. ისინი სითბოს უკეთ შენარჩუნების მიზნით გარედან და შიგნით თიხით ილესებოდა. სამშენებლო ხის მასალად ძირითადად წიფელი, თხმელა, რცხილა, წყავი, იფანი, ფიჭვი გამოიყენებოდა. ზოგან გვხვდება ხის ძეღური კედლით ნაგები, წრიული შენობებიც. მათი დიამეტრი 8-6 მ-მდეა. აღმოჩენილია აგრეთვე წნულკედლიანი, წრიული ფორმის შენობები, რომელნიც თიხით იყო შელესილი (მაგ.: ოჩამჩირე, ნოსირი, ნაოხვამუ, ანაკლია). ნამოსახლარებზე ხშირად დასტურდება რიყის ქვებით იატაკის მოკირწყვლის წესი (მაგ.: ოჩამჩირეში, ფიჩორში, ნამჭედურში, ნაკარღალში, კისტრიკში, მოქვში, ბომბორაში და სხვა).

კოლხეთის ნამოსახლარებზე დასტურდება ხორბლეული, რომელთა შორის ჭარბობს სპელტა, მახა, ორმარცვალა, რბილი, ჯუჯა ხორბალი, ფეტვი და ქერი [იხ. მაისაია, შან – შიაშვილი, რუსიშვილი 2005: 67-96]. მარცვლეული კულტურების მოსაყვანად გამოიყენ – ებოდა ამაღლებული ადგილები. კოლხეთის დაბლობის ნამოსახლართა კომპლექსები ზოგჯერ 15-25 ჰა აღწევს (მაგ.: ნამარნე). ნამოსახლარებზე მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული სხვადასხვა იარაღია არქეოლოგიურად გამოვლენილი. მათ შორის ყურადღებას იპყრობს ხის სახვნელები [იხ. ჯიბლაძე 1997: 88-91]. სახვნელები გამოვლინდა ჩოლოქის (12 ერთეული) [იხ. ჩავლეიშვილი 1999] და ფიჩორის ნამოსახლარებზე. კოლხეთში მიწის დასამუშავებელ ძირითად იარაღად გამოიყენებოდა მხრებ-მომრგვალებული და სამკუთხაპირიანი თოხები, რომელთა ადრეული ნიმუშები ჯერკიდეც ძვ.წ. II ათასწლეულის მიწურულში ჩნდება. კოლხეთში მიწათმოქმედებასთან ერთად განვითარებული იყო მეცხოველეობა, მეთევზეობა, მონადირეობა და მეურნეობის სხვა დარგები. ნამოსახლარების ფენებში გამოვლენილ ოსტეოლოგიურ მასალებში ჭარბობს საქონლის, ღორისა და ცხვრის სახეობები. არქეოლოგიური მასალებით ირკვევა, რომ რთვასა და ქსოვას უძველესი მოსახლეობის შინამრეწველობაში ერთ-ერთი წამყვანი ადგილი ეკავა. ამ საქმიანობასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული ნამოსახლარებზე დიდი რაოდენობით მიკვლეული თიხის კონუსისებური ფორმის კვირისტავები [ჯიბლაძე 2007].

კოლხეთის ნამოსახლარების შესწავლის შედეგად სადღეისოდ ამ ტერიტორიის სა – მოსახლოდ ინტენსიური ათვისება ხდება ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში და გრძელდება ადრერკინა-ანტიკურ ეპოქაში. როგორც უკვე აღვნიშნე აქ, დაბლობზე ნა – მოსახლართა ძირითად ტიპს ხელოვნური ბორცვები წარმოადგენს. ხელოვნური ბორცვების უფრო მეტი კონცენტრირება შეინიშნება რიონ-ენგურის ორმდინარეთში. ხელოვნური ბორცვების გარდა ჯგუფებად განლაგებული ნამოსახლარები გამოვლენილია ბუნებრივ შემადგენლებზეც, მთის

ფერდებზე, ზღვისპირა და მდინარისპირა ტერასებზე. სადაც ძირითადად ხის ძეგური შენობები და ფაცხისმაგვარი ნაგებობები დასტურდება. არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით ფოთი-პალიასტომის მიმდებარე ტერიტორიის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნასახლარებიდან – ნამარნუ, ძიგური, სირიაჩქონის ოხოჯე, ნანდევე, საგვიჩიო (ზურგანი, კონშა), ნალ-მიპიჭი, ქალადიდი (ზურგა, საბაჟო, ჩხარი), გურიფული, ნაოხვამე (სოფ. რეკა), ერგეტა და სხვ. – ალბათ, ფასისი უფრო დაწინაურდა. მას კომუნიკაციების მიხედვით მოხერხებული ადგილი ეჭირა (კერძოდ, მდ. რიონ-ფასისის დელტა) და ურბანისტულ ცენტრად განვითარდა [დანვრ. იხ. გამყრელიძე 2003: 170-189].

ფოთის შემოგარენში სამოსახლოს კვალი აღმოჩნდა სოფ. ქვემო ქალადიდაში, მდ. რიონის მარჯვენა მხარეს (1,5 კმ-ზე ჩრდილოეთით), ფოთისაკენ მიმავალი გზის მარცხენა მხარეს. ამ ბორცვის ფართობი 1800 კვ. მ-ია; აქ გაითხარა ბათქაშიანი და ძელებიანი ნაგებობების ნაშთები. ნამოსახლარზე აღმოჩნდა კერამიკა: ქოთნები, ჯამები, თასები. ისინი შემკულია ირიბ ჭდეებიანი, ტალღოვანი, რომბისებური ორნამენტით. აქვე აღმოჩნდა ყალიბი, ქვის ხელსაფქვავი, კვირისტავეები და სხვ. სოფ. ქვემო ქალადიდის ე.წ. საბაჟოს მონაკვეთზე. ნამოსახლარებზე აღმოჩნდა ნაგებობების ძელების და ბათქაშების ნატეხები. კერამიკის გარდა მეტალურგიული ქურის საბერველი მილი და ყალიბი აღმოჩნდა [იხ. მიქელაძე 1978: 33-40]. მეორე სამოსახლო, რომელიც შეიძლება მივიჩნიოთ ქ. ფასისის სასოფლო-სამეურნეო გარემომორტყმად, აღმოჩნდა სოფ. საქორქიოს აღმოსავლეთ ნაწილში, „სიმაგრეს“ სახელწოდებით ცნობილ მონაკვეთში, მდ. რიონის მარცხენა ნაპირზე. ბორცვი 3300 კვ. მ-ს მოიცავს. აქ აღმოჩნდა ხის ნაგებობები. ნამოსახლარის არქეოლოგიური მასალა ძვ.წ. VII-V სს. თარიღდება. ნაგებობები ოთხკუთხაა და ძელების წყობითაა ნაგები. ერთ-ერთი ნაგებობა 112 კვ.მ-ისაა. მასში კედლების ძელები ძირითადად ერთმანეთში ჩაჭდომის წესით არის ნაგები [იხ. მიქელაძე 1978: 50-78; გამყრელიძე 2016: 185-200].

კოლხეთის ხის ნაგებობების შესახებ საყურადღებო ფაქტებს შეიცავს ბერძნულ – ლათინური და არქეოლოგიური წყაროები. ისინი ძირითადად დაცულია ქსენოფონტის (ანაბასისი, V, 2; 6,7), ჰეკათეოს მილეტელის, ჰიპოკრატეს, ჰეროდოტეს, სტრაბონის, აპოლონიოს როდოსელის, დიოდორე სიცილიელის, პომპონიუს მელას, ვიტრუვიუსის, პლინიუსის თხზულებებში. ამ ავტორთა თხზულებებში საუბარია სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ ტრანსკავკასიის გამაგრებულ სამოსახლოებზე. კერძოდ, კოლხურ-მოსუნიკურ ძეგურ-ბათქაშიან, კოშკურა ტიპის გამაგრებულ ნაგებობებზე. აქვე ცნობებია გამაგრებული სამოსახლოების აგებისას რელიეფის გამოყენებისა და ამ სამოსახლოთა ურთიერთმიმართების შესახებ. ქსენოფონტის მინიშნებით, სასიმაგრო ნაგებობები შედგებოდა თხრილისაგან, ძირითადი გზისაგან, რომელიც აკავშირებდა დასახლებას შიდა ციხე-კოშკთან და სხვა შედარებით მომცრო კოშკებთან. ყველაფერი ეს შემოსაზღვრული იყო ძელებიანი მესრით, რომელშიც დატანებული იყო ძირითადი ჭიშკარი. ხელისუფალ-მეთაურის კოშკი შემალელებულ ადგილას იყო აგებული და განსხვავდებოდა რიგითი მცხოვრების კოშკისაგან [იხ. გამყრელიძე 2016: 185-200].

არქეოლოგიური კვლევის შედეგად ძვ.წ. VIII-IV ს-ების კოლხეთში დასტურდება გამაგრებული სამოსახლოების ჩამოყალიბებული სისტემის არსებობა. საკმაოდ მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული როგორც დაბლობი, ასევე მთისწინეთი და ხეობები. დასახლებები განცალკევებულ-სოფლური ტიპისა იყო, გაშენებული ბუნებრივ ბორცვებზე ან ხელოვნურად გაკეთებულ მიწაყრილებზე. ისინი გარკვეულ სისტემას ქმნიდა და გარემომორტყმული იყო თავდაცვითი თხრილებით. მთავარ სამშენებლო მასალას ხის ძელები წარმოადგენდა, რაც კოლხეთში ტყეების სიმრავლემ განაპირობა. აქ, არქეოლოგიურად დადასტურებული ხის უძველესი ნაგებობები, შენობის აგების წესი კი ე.წ. ჯარგვალური იყო. ამგვარი ძეგური ნაგებობები დღესაც გვხვდება დასავლეთ საქართველოში [იხ. ადამია 1979: 15-19; გოგაძე და სხვ. 1982: 58-70; მიქელაძე 1978; ნიორაძე 1941: 21-27; ჩიქოვანი 1999: 21-29]. ქსენოფონტისაგან განსხვავებით, ვიტრუვიუსი უფრო

ზედმიწვევით აღწერს კოშკურა-ძელებიანი ნაგებობების კონსტრუქციას (იხ. ვიტრუვიუსი, „ათი წიგნი არქიტექტურის შესახებ“ II, I, 4, 50).

ბუნებრივ ბორცვებზე აგებული ნაგებობის ერთ-ერთი საინტერესო მაგალითია ვანის მუნიციპ. სოფ. მთისძირში ადგიშვილების გორის ზედა ტერასაზე არქეოლოგიურად შესწავლილი ძეღურ-ბათქაშიანი ნაგებობა. ეს ნაგებობა ვანის ნაქალაქარიდან დასავლეთით, რვა კილომეტრზე მდებარეობს. ადგიშვილების გორის ნაგებობა ოთხკუთხაა და ორი სათავისაგან შედგება. სამხრეთ სათავის ფართობია 26, 88 კვ.მ, ხოლო ჩრდილოეთის – 13,44 კვ.მ. ამ სათავის დასავლეთ კუთხეში შემორჩენილია ძელებით მოგებული იატაკი, რომელზედაც ზედა სართულის გადახურვის ძელების ფრაგმენტები შეიმჩნევა. კედლის ფუნდამენტის შიდა ფართობი ამოვსებულია ქვებით, თიხამინით და გარდი-გარდმოდ დაწყობილი ძელებით. ამგვარად, აქ იქმნებოდა ხის ძელებით შემოსაზღვრული კვადრატების კარკასი, რაც ცოკოლს მეტ სიმტკიცეს აძლევდა. ადგიშვილების გორის ნაგებობა ძვ.წ. IV საუკუნით თარიღდება. ეს ნაგებობა წარმოადგენს ცოკოლზე დადგმულ ძეღურ, თიხით შელესილ შენობას. აქ საქმე უნდა გვქონდეს ანტიკური ეპოქის ავტორების – ქსენოფონტეს, პომპონიუს მელას და დიონისიოს ჰალიკარნასელის თხზულებებში ნახსენებ კოლხეთის ხის ნაგებობების ნაირსახეობასთან. ძვ.წ. IV ს-ის მიწურულის, ერთი მხრივ, აზოს და, მეორე მხრივ, ფარნავაზ-ქუჯის მიერ ძალაუფლებისათვის ბრძოლით გამოწვეული საომარი მოქმედებების შედეგებით შეიძლება აიხსნას სოფ. მთისძირის ადგიშვილების გორის გამაგრებული სამოსახლოს დანგრევა [დანვრ. იხ. გამყრელიძე 1982].

კოლხეთში ხის ძელებიანი ნაგებობები არქეოლოგიურად მრავლად არის დადასტურებული სოფ. ანაკლიაში (დიხა-გუძუბა I, II), სოფ. რეკში ნაოხვამოსთან, სოფ. საქორქიოში სიმაგრესთან, ქობულეთში ჩოლოქთან, სოფ. ნოსირში, ვანის ნაქალაქარზე, სოფ. ვარციხეში ვარდიგორასთან, ქუთაისში გაბაშვილის გორაზე; ქვის საძირკვლიანი სათავსოა გამოვლენილი ლეჩხუმში კოვრაშის ნამოსახლარზე [გაბიძაშვილი და სხვ. 2004: 121-123]. ხოლო ასეთი ტიპის ნაგებობების ნაშთები, ხის ძელებისა და ბათქაშის სახით, დასავლეთ საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე გვხვდება. ეს არქეოლოგიური ძეგლები ქრონოლოგიურად განსხვავდება ერთმანეთისგან, მაგრამ მათში არქიტექტურული მემკვიდრეობა იგრძნობა. ძეღურ-ბათქაშიანი სამოსახლოები დამახასიათებელია კოლხეთისათვის, სადაც ბუნებრივ თუ ხელოვნურ ბორცვებზე განლაგებული ნამოსახლარებია დადასტურებული მრავალრიცხოვანი სამოსახლო ბორცვებით, რომლებსაც დღეს „გორას“, „ზურგას“ და „დიხაგუძუბას“ უწოდებენ. კოლხეთის დაბლობის ამ სამოსახლო ბორცვებისათვის (გორანამოსახლარებისათვის) დამახასიათებელია გარშემო თხრილი [ჭიბლაძე 2007]. არსებობს საყურადღებო მოსაზრება, რომ გორა // გორაები, გორანამოსახლარები კავშირშია სოციალურ ტერმინ – გვართან // საგვარეულოსთან და მოსახლეობა მასზე (გორანამოსახლარებზე) ბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში სახლობდა. შემდგომ, აქედან დაბა-ქალაქები წარმოიქმნენ [იხ. ბერძენიშვილი 1964: 383-388], რაც საზოგადოების განვითარების უფრო მაღალ საფეხურს წარმოადგენდა.

კოლხეთის დაბლობზე, ჭაობიან ადგილებში ხის სახლების აგებისას თიხნარით მოზვინული, შემალელებული ფართობები, მცირე გორები იქმნებოდა. ნაგებობათა ნაირსახეობად უნდა მივიჩნიოთ სოფ. რეჩხის ბორცვოვან ზოლში გამოვლენილი 600 კვ.მ-ის ნაგებობა. კოლხეთში თლილი ქვა, ალიზის აგური და კრამიტი მხოლოდ ძვ.წ. III ს-ში იკიდებს ფეხს. როგორც ჩანს, მანამდე ხე ძირითადი სამშენებლო მასალა ყოფილა. ხისგან აგებდნენ საცხოვრებელ სახლებს, კოშკებს, ზღუდე-მესრებს და გამაგრებულ სამოსახლოებს. კოლხეთში ხის მასალა უხვად იყო. სტრაბონი გადმოგვცემს: „...აქ იზრდება მრავალი ტყე“ (XI, II, 17). ამასვე აღნიშნავს ვიტრუვიუსი (II, I, 4): „კოლხები პონტოს მხარეში ტყის სიუხვის გამო...“ აშენებენ ხის ნაგებობებს. სენაკის მუნიციპ. სოფ. რეკაში, ნაოხვამუს ნამოსახლარზე, ნაგებობის თიხის მოდელი დადასტურდა, რომლის სიგრძეა 21,5 სმ, სიმაღლე 19 სმ. მოდელი დაზიანებულია და ოთხ ხიმინჯზე დგას. მოდელის კედლე – ბზე ხის ძელებია გამოსახული. ნაოხვამუს ეს მოდელი, კოლხეთში ძვ.წ. I ათასწლეულ-

ში გავრცელებულ ბათქაშით შელესილ ხის ნაგებობათა ერთ-ერთ სახეობას გადმოგვცემს [იხ. ჯიბლაძე 2010: 117-124].

ახალმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა ერთხელ კიდევ დაადასტურა, რომ თხრილებით გარშემოვლებულ ხელოვნურ ბორცვებზე სამოსახლოს გამართვას კოლხეთის დაბლობზე დიდი ხნის ისტორია აქვს. დასახლების ამნაირი ტიპი კოლხეთში შემთხვევით არ განვითარებულა. ის აქ არსებული ბრტყელი რელიეფითა და ჭარბწყლიანობით იყო განპირობებული. ასეთ სიტუაციაში ცხოვრებისათვის ხელსაყრელი პირობების შესანარჩუნებლად აუცილებელი ხდებოდა ხელოვნური შემადგენლების გაკეთება. თხრილის შექმნა ბორცვის გარშემო განპირობებული უნდა ყოფილიყო იმითაც, რომ ხელოვნური ბორცვისათვის მიწა დიდი რაოდენობით იყო საჭირო; სრულიად ბუნებრივია, რომ მას ბორცვის მიმდებარე ადგილებიდან იღებდნენ. გარდა ამისა, თხრილს ჰქონდა თავდაცვითი მნიშვნელობა. ის მოსახლეობას იცავდა მტრისაგან, მტაცებელი ცხოველისა და წყლის სტიქიისაგან. როგორც ჩანს, ამ დროინდელი საზოგადოება მოხერხებულად იყენებდა გეოგრაფიულ პირობებს, ბუნებრივი ბორცვ-გორების ტერასებს და თვითონაც აქტიურად ზემოქმედებდა მასზე ხელოვნური, თხრილშემოვ – ლებული ბორცვების შექმნით. ორივე ეს ტიპი თანაარსებობდა. არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით აშკარაა, რომ ამგვარი სამოსახლოების გამართვის წესი კოლხეთში ჯერ კიდევ ბრინჯაოს ხანაში იკიდებს ფეხს. დასახლების მოწყობა ხელოვნური ბორცვების მოზვინვით, სპეციფიკურ კოლხურ მოვლენად არის მიჩნეული. ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევარში კოლხეთისათვის, აგრეთვე, დამახასიათებელია კოლექტიური სამარხები, რომლებიც არქეოლოგიურად გაითხარა – ერგეტაში, ურეკში, დღვაბაში, ნიგვზიანში და სხვ. მათ ახასიათებთ – საკულტო რიტუალის ფართი; კრემაციული მოედნები; მოზრდილი ფართის კოლექტიური სამარხი ორმოები; დაკრძალვის მეორადი წესი. მაგ. ერგეტის ნეკროპოლის (II) N4 სამარხის სიგრძე 11 მ-მდეა, ხოლო სიგანე 6 მ-მდეა. მასში აღმოჩნდა თიხის, ხის, სპილენძის, ბრინჯაოს, რკინის, ოქროს, ვერცხლის სხვადასხვაგვარი და ნიშნულების ინვენტარი: სამეურნეო და საბრძოლო იარაღი; სხვადასხვა სახის ხელსაწყოები; ნაირ-ნაირი სამკაული; სამოსის აქსესუარები და სხვ. [იხ. პაპ – უაშვილი 1998].

ანტიკურ ხანაში, როგორც ჩანს, ადგილობრივმა სამოსახლოებმა ცვლილებები განიცადა. ზოგიერთი სამოსახლო, რომლებსაც უფრო კარგი, მოხერხებული ფიზიკურ-გეოგრაფიული და ეკონომიკურ-კომუნიკაციური ადგილმდებარეობა ეკავა, დანინაურდა და გარკვეული რეგიონის ქალაქური ტიპის ცენტრად ჩამოყალიბდა. ამ ცენტრს ჰქონდა მასზე დამოკიდებული სასოფლო-სამეურნეო ტერიტორია. საფიქრებელია, რომ „ვანი“ საქალაქო ცენტრი იყო, ხოლო „მთისძირი“ მისდამი დაქვემდებარებულ სასოფლო ტერიტორიაში შედიოდა. საქალაქო ცენტრს გარშემო გარკვეული თავდაცვითი სისტემა ჰქონდა, რომელიც მის უსაფრთხოებას ემსახურებოდა. ამგვარი გამაგრებული სოფელი იყო ძველი „მთისძირიც“. ასეთი გამაგრებული სოფლები, ალბათ, განლაგებული იყო ქალაქისკენ მიმავალი კომუნიკაციების ჩასაკეტად. „მთისძირი“, ერთი მხრივ, აკონტროლებდა მდ. რიონის ხეობის მარცხენა ნაპირზე მიმავალ გზას, ხოლო მეორე მხრივ, მდ. ყუმურის ხეობიდან მომავალ გზას კეტავდა. არქეოლოგიური მასალისა და ძველი წერილობითი წყაროების შეჯერების საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ: ქართველური მოსახლეობით დასახლებულ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ძვ.წ. III საუკუნის წინა პერიოდში გავრცელებული იყო ბორცვსა და გორაზე გამართული, ძელურ-ბათქაშიანი, ძელებიანი მესრით შემოზღუდული, კოშკებჩართული კომპლექსები, ხისაგან ნაგები გამაგრებული სამოსახლო, რომელსაც მოსუინი ეწოდებოდა. სოციალურად, ადგილობრივების გორისნაირი გამაგრებული ბორცვორები, ალბათ, ნათესაობრივი თემების საცხოვრის წარმოადგენდა, რომელთა თავშიც ადგილობრივი ხელისუფალი, ბერძნული წერილობითი წყაროების მიხედვით, ბასილევსი იდგა. მაგალითად, ასეთ ადგილობრივ ხელისუფალს ეკუთვნოდა სოფ. მთისძირში აღმოჩენილი ნაგებობების თანადროული მდიდრული სამარხი [დან. იხ. გამყრელიძე 1982: 69].

გვიანდელი ბრინჯაოს ეპოქიდან მოყოლებული და განსაკუთრებით ძვ.წ. VIII-IV სს-ებში და-

სავლეთ საქართველოს ბარ-დაბლობი და მთისწინა ფართობი, არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, მჭიდროდ დასახლებული ჩანს. შეიმჩნევა ე.წ. დემოგრაფიული აფეთქება [იხ. ლორთქიფანიძე 2002: 167]. არქეოლოგიური მასალების შესწავლა, მოწმობს, აქ სამინათმოქმედო მეურნეობის განვითარების საკმაოდ მაღალ ნიშნულზე აწევას, რასაც უნდა უზრუნველყო ზედმეტი პროდუქტის წარმოება და აქედან გამომდინარე სასაქონლო ვაჭრობის განვითარება. ამ პერიოდში შეიმჩნევა აგრეთვე ე.წ. კოლხური კერამიკის არაჩვეულებრივი სიმრავლე და მრავალფეროვნება, რაც მოწმობს მეთუნეხელოსანთა პროფესიონალიზმს. ეს კერამიკა საყოველთაო მოხმარებისთვისაა განკუთვნილი და ამიტომ მისი ძირითადი კომპონენტები გარკვეულ სტანდარტიზაციას განიცდის. ის მთელი კოლხეთის, ტერიტორიაზე გავრცელებული და კოლხეთის ერთიანობის დამაჯერებელი არქეოლოგიური არგუმენტი [დანვრ. იხ. ლორთქიფანიძე 2002: 167]. ზემოთ ნახსენებმა გარემოებებმა და ძვ.წ. VIII ს-დან ბრინჯაოს უფრო მტკიცე ლითონით, რკინით, ჩანაცვლების დაწყებამ ძვ.წ. VI – IV სს-ში ხელი შეუწყო პოლიტიკური ერთეულის კოლხეთის სახელმწიფოს განვითარებას.

მდინარეების მტკვრის, ჭოროხის, ზემო ეფრატის და არაქსის სათავეების მიმდებარე ტერიტორიაზე ძვ.წ. XI-VIII სს-ში ქართველურ ტომთა გაერთიანების შედეგად პროტოსახელმწიფოებრიობა განვითარდა. აქვე, მეზობლად ასურეთის და ურარტუს მძლავრი, აგრესიული ქვეყნები მდებარეობდნენ. ძვ.წ. VIII ს-ის ურარტული წერილობითი წყაროები ქართველური მოსახლეობის ერთ-ერთ შტოზე კო(უ)ლხებზე მიგვანიშნებენ. მათ მდ. ჭოროხის აუზიდან კავკასიონის ქედამდე მოიპოვეს ჰეგემონობა და ძლიერი გაერთიანება შექმნეს. ძვ.წ. VIII-VII სს. კოლხეთი პროტოსახელმწიფოს ტიპის ქვეყანას წარმოადგენდა. მას მმართველობის გარკვეული სისტემა ჰქონდა, რომლის ბირთვიც დროთა განმავლობაში მდ. რიონის აუზში განლაგდა [შეად. მელიქიშვილი 1965: 78].

ქვემოთ, მაგალითად მოგვყავს, კოლხეთის ზოგიერთი გვიანბრინჯაო-ადრერკინა-ანტიკური პერიოდის სამოსახლოების მოკლე ჩამონათვალი:

ნამარნუს ხელოვნურად გამართული ნამოსახლართა სისტემა აბაშის მუნიციპალ – იტეტ-ში შემავალ სოფ. კეთილარის ტერიტორიაზე, მდ. რიონის მარჯვენა ნაპირთან და მდ. ფიჩორის შუა წელზე მდებარეობს. ბორცვების მთელი კომპლექსი 13 ჰა ფართობს მოიცავს. ცენტრალურ ნამოსახლარ ბორცვს 2 ჰა ფართობი უკავია და სიმაღლე 5 მ-ა, ხოლო დიამეტრი 160 მ-მდეა. ცენტრალურ ბორცვს გარს უვლიდა 30 მეტრის სიგანის ხელოვნური თავდაცვითი თხრილი. ამ სამოსახლო ბორცვების ხის მრავალრიცხოვან ნაგებობებში დადასტურებული კულტურული ფენები გვიანბრინჯაოს ხანიდან მოყოლილებული ადრეული რკინა-ანტიკური ხანის ჩათვლით თარიღდება [იხ. Микеладзе и др. 1987: 40; გრიგოლია და სხვ, 1973: 34; პაპუაშვილი 1987: 52].

ანაკლია I-ის ნამოსახლარი ამავე სახელწოდების სოფლის ტერიტორიაზე, მდ. ენგურის მარცხენა სანაპიროზე, ზღვიდან 1 კმ დაშორებით მდებარეობს. ხელოვნური ნამოსახლარი ბორცვის სიმაღლე 5 მ, ხოლო დიამეტრი 80 მ-მდე. აქ ხის ნაგებობები და სხვა არტეფაქტები აღმოჩნდა; არის აგრეთვე მარცვლეულის ნაშთები. ნამოსახლარს ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოუყვებოდა [იხ. Куфтин 1950: 239-256; ჯიბლაძე 2007: 20-21].

ანაკლია II-ის ნამოსახლარი ამავე სახელწოდების სოფლის განაპირას ადგილ ჭითანყაროში, მდ. ენგურის მარცხენა სანაპიროზე, ზღვიდან 2 კმ დაშორებით მდებარეობს. ხელოვნური ბორცვის სიმაღლე 5 მ, ხოლო დიამეტრი 50 მ-მდეა, ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოუყვებოდა. აქვე, ხის ძეგური ნაგებობების ნაშთები გამოვლინდა [იხ. მუსხ – ელიშვილი და სხვ. 2010; Микеладзе, Барамидзе 1976: 98].

ერგეტას ნამოსახლარი ზუგდიდის დასავლეთით 25 კმ-ზე, მდ. ენგურის მარცხენა სანაპიროზე, სოფ. ერგეტასთან (მამულიას ნამოსახლარი) მდებარეობს. ხელოვნური ბორცვის სიმაღლე 5 მ, ხოლო დმ – 70 მ-მდეა. ნამოსახლარს ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოუყვება. ნამოსახლარზე ოთხი კულტურული ფენა დადასტურდა. აქ ფენებში ხის ძეგური ნაგებობები, ხორბლე-

ულის ნაშთები და სხვა არტეფაქტები აღმოჩნდა. სოფ. ერგეტას მიდამოებში კიდევ რამდენიმე ხელოვნურად გამართული სამოსახლო ბორცვია მიკვლეული [იხ. პაპუაშვილი 2017: 38-44; პაპუაშვილი და სხვ. 2005: 51].

ნაოხვამუს ნამოსახლარი სენაკის მუნიციპალიტეტის სოფ. რეკას სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობს. მისი სიმაღლე 4 მ, ხოლო დმ – 60 მ-მდეა. ის ხელოვნურად გამართულ ნამოსახლართა ტიპს განეკუთვნება. ნამოსახლარზე ხის ძეგური ნაგებობები გაითხარა. ბორცვს ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოსდევდა. აქ კულტურულ ფენებში სხვადასხვა სახის კერამიკასთან ერთად ბრინჯაოს საკინძები, ბრინჯაოს და რკინის შუბისპირები და ისრისპირები აღმოჩნდა [Куфтин 1950: 168-238; ჯიბლაძე 2007: 22].

ნოსირი III-ის ნამოსახლარი ქ. სენაკის მუნიციპალიტეტის, ამავე სახელწოდების სოფლის ჩრდილოეთ მხარეს, მდ. ტეხურის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს. ხელოვნური ნამოსახლარი ბორცვის სიმაღლე 3 მ, ხოლო ფართობი 2500 კვ.მ-მდეა. აქ ბრინჯაო – ადრერკინის ხანის ოთხი კულტურული ფენა გამოიყოფა. აქ ხის ძეგებიანი, ჯარგვლისებური შენობები გაითხარა. მეტალოურგიულ წარმოებასთან დაკავშირებული ლითონის ჩამოსასხმელი ყალიბები და ციცხვები აღმოჩნდა. გამოვლინდა აგრეთვე ყურძნის წიპნები, ხორბლის სხვადასხვა სახეობა და ოსტეოლოგიური მასალა. ნოსირის ხელოვნური ნამოსახლარის ჩრდილოეთითაც, მდინარე ტეხურის მარცხენა სანაპიროზეც ბორცვ-ნამოსახლარების ნაშთები აღმოჩნდა. ასეთივე ნამოსახლარები დადასტურდა გეჯეთში, ამავე სახელწოდების სოფლის ტერიტორიაზე, მდ. ტეხურის ნაპირას. სოფ. ნოქალაქევის სოფლის მეურნეობის ტერიტორიაზეც და სოფ. ხორშის სამოსახლო ბორცვ „ლომურაზე“, რომელიც მდებარეობს სენაკის მუნიციპალიტეტის, ამავე სახელწოდების სოფლის მიდამოებში [იხ. გოგაძე 1982: 36-38, 51-58].

აბედათის ნამოსახლარი მარტვილის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე მდებარეობს, ამავე სახელწოდების სოფლის განაპირა მხარეს. სამოსახლო ბორცვის სიმაღლე 5 მ, ხოლო დმ – 80 მ-მდეა. ნამოსახლარს ირგვლივ 10 მ სიგანის ხელოვნური თხრილი შემოუყვებოდა [იხ. ფხაკაძე 1978: 138].

ნაჭვის ხელოვნური ბორცვის ნამოსახლარი მდებარეობს მარტვილის მუნიციპალიტეტის სოფ. მუხურჩის დასავლეთით 2 კმ-ზე. მისი სიმაღლე 5 მ, ხოლო დიამეტრი 40 მ-მდეა. აქ ხის ძეგური ნაგებობები გამოვლინდა [იხ. გოგაძე 1982: 29-59].

კეკელურის ნამოსახლარი ხელოვნური ბორცვი მდებარეობს მარტვილის მუნიციპალიტეტის სოფ. მუხურჩასთან, მდ. აბაშის ნაპირზე. მისი სიმაღლეა 4 მ, ხოლო ფართობი – ბი 1500 კვ.მ-მდეა. აქ გამოვლინდა ძეგური ნაგებობები [გოგაძე 1982: 29].

საელიაოს კურზიას ნამოსახლარი ხელოვნური ბორცვი, მარტვილის მუნიციპალიტეტში, მდ. აბაშის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს. ბორცვის სიმაღლე 7 მ, რომელსაც ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოსდევდა. ბორცვზე ძეგური ნაგებობები გამოვლინდა [იხ. ჯიბლაძე 2007].

ლესავას ნამოსახლარი ბორცვი, მარტვი – ლის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე, სოფ. სალხინოს აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარეობს. აქ, ხის ძეგებიანი სამოსახლო გაითხარა [იხ. Микеладзе и др. 1980: 35].

ზურგას ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარი ხობის მუნიციპალიტეტის სოფ. ჭალადი-დში, ე.წ. საბაჟოს უბანთან მდებარეობს. ბორცვის სიმაღლე 5 მ-ია, ხოლო ფართობი 1900 კვ.მ-მდეა. ნამოსახლარზე გამოიყო სამი კულტურული ფენა. აქ გაითხარა ხის ძეგური ნაგებობები [იხ. მიქელაძე 1978: 21; ჯიბლაძე 2007; Микеладзе 1990: 32-34].

საგვიჩიოს სოფლის მიდამოებში (სენა – კის მუნიციპალიტეტი), მდ. რიონის მარცხენა ნაპირის გასწვრივ სადაზვერვო თხრილებით შესწავლილ იქნა სამოსახლო ბორცვების მთელი წყება, რომლებზეც ხის ძეგური ნაგებობების ნაშთები აღმოჩნდა. ეს ნამოსახლარები ხელოვნური თხრილებით იყო გარშემოწერილი [იხ. ჯიბლაძე 2007].

ყულევის სოფლის მიდამოებში (ხობის მუნიციპალიტეტი), სანაპიროზე შესწავლილ იქნა

ბორცვ-ნამოსახლარები, რომლებიც ხის ძეღურ ნაგებობების ნაშთებს შეიცავენ [იხ. პაპუაშვილი და სხვ. 2014: 204].

წყემის N3 ხელოვნური ბორცვი (აბაშის მუნიციპალიტეტი) ამავე სახელწოდების სოფლის განაპირა მხარეს, მდ. აბაშის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარეობს. მისი სიმაღლე 6 მ-ია და ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოუყვებოდა. აქ, ხის ძეღური ნაგებობები აღმოჩნდა [მიქელაძე და სხვ., 1974: 33-35; ჯიბლაძე 2007].

კოდორი I-ის ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარი ამავე სახელწოდების სოფლის ტერიტორიაზე (სოფ. ნაესაკოვოსთან – აბაშის მუნიციპ.), მდ. რიონის და მდ. ნოღელის შესართავთან მდებარეობს. ბორცვის სიმაღლე 3 მ, ხოლო დიამეტრი 60 მ-მდეა. ირგვლივ მას ხელოვნური თხრილი შემოუყვებოდა. აღმოჩნდა ხის ძეღური ნაგებობების ნაშთები [იხ. მიქელაძე და სხვ., 1972: 26]. აქვე მდებარეობს კოდორი II ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარიც, სადაც ხის ძეღური ნაგებობების ნაშთები და იგივე ნაირი არქეოლოგიური მონაცემებია აღმოჩენილი [Микеладзе 1990: 33].

პალურის ჟირსუკის ორი გორანამოსახლარი (წალენჯიხის მუნიციპ.) ამავე სახ – ელწოდების სოფლის ტერიტორიაზე, მდ. ენგურის მარცხენა სანაპიროს ტერასაზე მდებარეობს. ამ ნამოსახლართან ახლოს სამაროვანიც მდებარეობს [გრიგოლია 1971: 29].

პატრიკეთის ხელოვნური ნამოსახლარი ბორცვი წყალტუბოს მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე მდებარეობს. ბორცვის სიმაღლე 7 მ, ხოლო დმ – 90 მ-მდეა. ნამოსახლარს ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოსდევდა. ბორცვის გათხრისას საცხოვრებელი, ხის ძეღური ნაგებობები გამოვლინდა [იხ. Джапаридзе и др. 1979: 25].

დაბლაგომის ნამოსახლარი (სამტრედიის მუნიციპალიტეტი) ამავე სახელწოდების სოფლის ტერიტორიაზე მდებარეობს, ე.წ. ნაციხვარის კონცხის ფერდის ძირას, რიონის დაბლობიდან 200 მეტრის სიმაღლეზე. ბორცვის თხემზე მდებარე ნამოსახლარზე ხის ძეღებიან-ბათქაშებიანი ნაგებობების ნაშთები გაითხარა. აქ ე.წ. კოლხური ცულის ჩამოსასხმელი ყალიბი და შუბისპირები აღმოჩნდა [იხ. თოლორდავა 1977: 71].

მაღლაკისა და საყულიას ხელოვნური ნამოსახლარი ბორცვები წყალტუბოს მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე მდებარეობს. მათი სიმაღლე 7 მ, ხოლო დმ – 100 მ – მდეა. ბორცვების გათხრისას ხის ძეღური ნაგებობები გამოვლინდა [კალანდაძე და სხვ. 2004: 18].

შუხუთის ტერასული ნამოსახლარი ამავე სახელწოდების სოფლის თავზე, ე.წ. ნაციხ – ვარის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 150 მ-ზე, ლანჩხუთის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე მდებარეობს. გათხრისას ხის ძეღური ნაგებობების ნაშთები გამოვლინდა [სადრაძე და სხვ. 1996: 31].

არგვეთას ნამოსახლარი საჩხერის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე, ამავე სახელწოდების სოფელთან, მდ. ლაშურას მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობს (იხ. ჯიბლაძე 2007). საირხის საბადურის გორაზე (I კულტურული ფენა) და მოდინახეში ხის ძეღებიანი ნამოსახლარის ნაშთები და მისი შესაბამისი მასალებია გამოვლენილი [იხ. მახარაძე, ლომთაძე, 1997: 21; ნადირაძე 1975: 21; 1990: 9].

ოჩამჩირის ნამოსახლარი მდ. ჯიხამურის მარცხენა ნაპირთან, მდინარის ზღვასთან შეერთების ადგილას მდებარეობს. ისინი ხელოვნურ ბორცვთა ტიპს განეკუთვნებიან. ზღვის სანაპიროს გასწვრივ განლაგებული სამი ბორცვიდან დასავლეთისა იყო შესწავლილი. ამ ხელოვნური ბორცვის სიმაღლე 6 მ, ხოლო დიამეტრი 70 მ-მდეა. აქ ხის ძეღებიანი ნაგებობების ნაშთები გაითხარა. ბორცვ-ნამოსახლარს ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოუყვებოდა [იხ. Куфтин 1950: 250-266; Соловьев 1939: 44-48].

მაჭარას ნამოსახლარი დაბალ ტერასაზე, ამავე სახელწოდების მდინარის მარჯვენა სანაპიროზე, ზღვიდან 300 მეტრზე მდებარეობს. აქ ხის ძეღებიანი ნაგებობების ნაშთები გაითხარა [იხ. Бжания 1966: 113-124].

სოხუმის მთის ნამოსახლარი მდებარეობს ამავე სახელწოდების მთის თხემზე. აქ ხის ძე-

ლებიანი ნაგებობების ნაშთები გაითხარა. აქ, ფენებში კერამიკასთან ერთად გამოვლინდა მეტალურგიულ წარმოებასთან დაკავშირებული ნივთები [იხ. კალანდაძე 1953: 18-19].

კისტრიკის ნამოსახლარი გუდაუთასთან, ამავე სახელწოდების მდინარის მარჯვენა სანაპიროზე, ზღვისპირა ტერასაზე მდებარეობს. აქ, გათხრისას ხის ძეგური და ჯარგვალისნაირი ნაგებობების ნაშთები გამოვლინდა [იხ. Бжания и др. 1987: 43].

ტამიშის ნამოსახლართა კომპლექსი ქ. ოჩამჩირის ჩრდილო-დასავლეთით, ამავე სახელწოდების მდინარის მარჯვენა სანაპიროზე, ზღვიდან 300 მეტრის დაშორებით მდებარეობს. ეს არქეოლოგიური ძეგლი ხელოვნურა ბორცვთა ტიპს განეკუთვნება. გათხრისას ხის ძეგური ნაგებობების ნაშთები გამოვლინდა [იხ. Барамидзе и др. 1980: 113]. ფიჩორის ხელოვნურ ნამოსახლართა კომპლექსი ქ. გალის ჩრდილო-დასავლეთით 40კმ-ზე, მდ. ენგურის მარჯვენა სანაპიროდან 4 კმ-ზე, ზღვიდან 500 მ-ში მდებარეობს. ნამოსახლართა კომპლექსის საერთო ფართობი 12 ჰ-მდეა. კომპლექსის შუაში 5მ სიმაღლის ცენტრალური ბორცვია აღმართული. მთელ ამ კომპლექსს ირგვლივ 10 მ-ის სიგანის ხელოვნური თხრილი შემოსდევს. ცენტრალურ ბორცვზე ხის ძეგლიანი, ჯარგვლური ტიპის შენობების ნაშთები გაითხარა [იხ. Барамидзе и др. 1987: 43; ჯიბლაძე 2007: 17-18].

ჯვარალების ხელოვნურად გამართული ნამოსახლართა კომპლექსი (ფართობი 7ჰა) მდებარეობს სოფ. ფიჩორის განაპირა მხარეს, ზღვიდან 3 კმ-ზე. ის 7 ბორცვისაგან შედგება, სადაც გამოირჩევა ცენტრალური ბორცვი (სიმაღლე 4 მ, დმ – 70 მ-მდე). ნასახლარ-ბორცვებს ირგვლივ 3 მ-ის სიგანის და 2 მ-ის სიღრმის ხელოვნური თხრილი შემოსდევდა [იხ. ბარამიძე და სხვ. 1990: 23].

რეფო-შეშელეთის ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარი (სიმაღლე 9 მ, დმ – 120 მ-მდე) მდებარეობს გალის მუნიციპალიტეტში, ამავე სახელწოდების სოფლის სამხრეთ – დასავლეთ ნაწილში. ბორცვზე ხის ძეგური ნაგებობების ნაშთები დადასტურდა. ნასახლარს ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი მხრიდან ნაარხალი ეტყობა [იხ. Барамидзе и др. 1982: 67-68].

ნაკარღალის ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარი (სიმაღლე 5 მ, დმ – 80 მ-მდე) ქ. გალის დასავლეთით 45 კმ-ზე, მდ. ენგურის მარჯვენა სანაპიროზე, სოფ. ფიჩორის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეს მდებარეობს. ბორცვს წრიულად შემოსდევდა ხელოვნური თხრილი. ბორცვზე ხის ძეგური ნაგებობების ნაშთები დადასტურდა [იხ. Барамидзе и др. 1987: 46-47].

წიფურის ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარი ქ. გალის რაიონის სოფ. თაგილონში, მდ. ენგურის შენაკადის ხაიას მარჯვენა სანაპიროზე მდებარეობს. ბორცვის სიმაღლე 7 მ-ია, ხოლო დმ – 100 მ-მდეა. აქ ხის ძეგური ნაგებობების ნაშთები დადასტურდა [იხ. ბარამიძე და სხვ. 1990: 23-27].

განმუხურის ხელოვნურად გამართული ნამოსახლართა კომპლექსი მდებარეობს ზუგდიდის მუნიციპალიტეტში მდ. ენგურის მარჯვენა სანაპიროზე, ზღვიდან 400 მ-ზე. ბორცვის სიმაღლე 3 მ, ხოლო დმ – 60 მ-მდეა. ბორცვზე ხის ძეგური ნაგებობების ნაშთები დადასტურდა [იხ. ბარამიძე და სხვ. 1990: 23-26].

ისპანის ნამოსახლარი ქ. ქობულეთის აეროდრომის ჩრდილო-დასავლეთით 2 კმ-ზე მდებარეობს. ნამოსახლარზე უნდა ყოფილიყო გავრცელებული ხის ჯარგვლური ტიპის ძეგური ნაგებობები [იხ. ინაიშვილი 1973: 15; სახუტაიშვილი 1995: 39].

ნამჭედურის ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარი ქობულეთთან მდ. ოჩხამურისა და ჩოლოქის შეერთებდან 1 კმ-ზე ჩრდილოეთით, ზღვიდან 300 მ-ზე მდებარეობს. ბორცვის სიმაღლე 5 მ-ია, ხოლო საერთო ფართობი 2000 კვ. მ-მდეა. აქ ხის ძეგურ ნაგებობათა ნაშთები გამოვლინდა. ნამოსახლარს ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოსდევდა [იხ. Микеладзе, Хахутаიшвили 1985: 11-22].

ჩოლოქისპირა ნამოსახლარი ქობულეთის რაიონში მდინარეების ჩოლოქისა და ოჩხამურის შესართავთან მდებარეობს. ის ხელოვნურად გამართულ ბორცვთა ტიპს განეკუთვნება. აქ,

მეტალურგიულ წარმოებასთან დაკავშირებული სახელოსნოს ნაშთები გამოვლინდა. ნამოსახლარზე ხის ძეღური, ჯარგვლური ტიპის შენობები დაფიქსირდა [იხ. ჩავლეიშვილი 1991: 17-25; ჩავლეიშვილი 1987: 12].

ჰეროდოტეს (იხ. ისტორია IV, 37) მიხედვით შავი ზღვიდან სპარსეთის ყურემდე სულ ოთხი ხალხი სახლობს. ესენია ირანელები, მიდიელები, კოლხები და სასპერები. სახელი სპერი ძველი სამხრეთ საქართველოს ერთ-ერთი ისტორიული პროვინციის სახელში შემორჩა. საყურედღებოა, რომ ჰეროდოტე აღნიშნავს კოლხ და სასპერ მეომრებს ერთნაირი ჩაცმულობა და ბრძოლის მეთოდი ჰქონდათ: „... სასპერები ლაშქრობდნენ კოლხებივით“-ო (ჰეროდოტე, VII, 78, 79). ეს კი კიდევ ერთხელ მიუთითებს ამ მოდგმის ხალხთა (კოლხების და სასპერების) ერთიან წარმომავლობაზე. სასპერები ეს ის ქართველური მოდგმის ტომია, რომლებმაც შემდეგ საზოგადოების კონსოლიდაციის შედეგად, მდ. მტკვრის შუა წელზე ცენტრით მცხეთაში ქართლის სამეფო შექმნეს და რომლებსაც ძველი ბერძნულ-რომაული წერილობითი წყაროები იბერიის სამეფოს უწოდებენ.

ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში ურარტუელების და ნომადური ტომების აგრესიულმა მეზობლობამ კოლხეთის მთებით შემოსაზღვრულ რეგიონში მომხდურთან დასაპირისპირებლად საზოგადოების სხვადასხვა ჯგუფების თავდაცვითი ორგანიზება და შეკვრა-კონსოლიდაცია გამოიწვია. მოცემულ საგარეო ფაქტორს შემდგომში, ძვ.წ. V საუკუნისათვის, კოლხეთის სახელმწიფოს განვითარების პროცესში საგრძნობი როლი უნდა შეესრულებინა. კოლხეთის სამეფოს განმტკიცებაში გამორჩეული, კონსტრუქციული ადგილი ეჭირა კულტურულ ინოვაციებსაც. საგარეო ფაქტორად უნდა ჩაითვალოს ე.წ. ბერძნული კოლონიზაციის მიმდინარეობა კოლხეთის ზღვისპირეთში. საბერძნეთიდან გასული მოსახლეობის ახალშენებს შორის გაიმიჯნა სავაჭრო და აგრარული კოლონია-აპოიკიები [იხ. Vallet 1973: 53-72]. პირველი, კონსტრუქციული საგარეო ფაქტორია – ემპორიონები. მეორე (ხორიანი პოლისები) – დესტრუქციულია ადგილობრივი მოსახლეობისათვის, რადგან მას თან ახლავს ტერიტორიის დაკარგვა და ადგილობრივი მოსახლეობის განდევნა. ე.წ. ბერძნულ კოლონიზაციას, როგორც საგარეო ფაქტორს, კოლხეთისათვის დადებითი ძვრები მოჰყვა. კერძოდ, ადგილობრივი მოსახლეობა გაეცნო იმ ხანად მონინავე ბერძნულ სამეურნეო და კულტურულ მიღწევებს, რამაც მნიშვნელოვანი სტიმული მისცა კოლხურ საზოგადოებაში საქალაქო ცხოვრების დაწინაურებას. სანაპიროზე განვითარდნენ ქალაქები – ფასისი, გიენოსი, დიოსკურია.

დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე პროტოსახელმწიფოს შემდგომ, ძვ.წ. V–IV სს. – ში კოლხეთის ძლიერი სამეფო განვითარდა. კოლხეთის სამეფოს კეთილდღეობის ეპოქა თვალნათლივ ასახული როგორც წერილობითი წყაროებში, აგრეთვე მრავალრიცხოვან და მრავალფეროვან არქეოლოგიურ მონაცემებში [დაწ. იხ. ლორთქიფანიძე 2002: 124-237; Braund 1994]. მოცემული ეპოქის კოლხეთის სამეფოს გული მდინარე ფასისის (რიონის) შუა წელზე იყო განლაგებული. ძველი ბერძენი ავტორები მის მთავარ ქალაქს ქ(კ)უთაიას უწოდებდნენ [იხ. ლორთქიფანიძე 2002: 157] კოლხეთში მრავალდარგოვანი ხელოსნური წარმოება იყო განვითარებული. აქ ლითონის დასამუშავებელი, კერამიკის გასაკეთებელი, ხის და ტყავის დასამუშავებელი, სხვადასხვაგვარი სამკაულების დასამზადებელი და სხვ. სახელოსნოები არსებობდა. კოლხეთის სამეფოს ეკონომიკური წინსვლის საყრდენს რკინის კარგად განვითარებული წარმოება წარმოადგენდა, რომელიც მიწათმოქმედება-სამეურნეო საქმიანობას მრავალრიცხოვანი სანარმოო იარაღით ამარაგებდა. ამის მოწმობაა დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრების შედეგად დადასტურებული რკინის სახნისები, თოხები, ცულები და სხვ. მიწათმოქმედების მაღალი დონის მაჩვენებელია სხვადასხვა ჯიშის მარცვლეულის აღმოჩენაც. სწრაფმზრუნავ სამეურნეო ჩარხზეა დამზადებული მრავალფეროვანი კოლხური ჭურჭელი, რომელიც სამეფოს მთელ ტერიტორიაზე ფორმების და გაფორმების მიხედვით გარკვეულად სტანდარტულერტოხაზოვანია. კოლხეთის სამეფოში ძირითად საამშენებლო მასალად ხე და თიხა

გამოიყენებოდა, რაც გენეტურად უკავშირდება წინამორბედი ეპოქის სამოსახ – ლოებს. ძვ.წ. V – IV სს.-ში კოლხეთის სამეფოს ტერიტორიაზე იჭრებოდა თავისებური მონ – ეტები – ე.წ. კოლხური თეთრის სხვადასხვა ნომინალები. არქეოლოგიური გათხრებით კოლხეთის სამეფოს უაღრესად თავისთავა – დი მხატვრული კულტურა წარმოჩინდა. მის ერთ-ერთ დაწინაურებულ დარგს ოქრომჭ – ედლობა წარმოადგენს. მაგ.: ვანში და საირხ – ეში მიკვლეულია ოქრომჭედლობის თავისე – ბური ნიმუშები – ყელსაბამები, დიადემები, საყურეები, სამაჯურები. ეს ნივთები ფრიად ორიგინალურია და მხოლოდ იმ დროინდელი კოლხეთისთვისაა დამახასიათებელი (ჭედ – ვა, ტვიფრვა, რჩილვა, ფილიგრანი, ცვარა) [დანვრ. იხ. ლორთქიფანიძე 1971: 51-63].

წერილობით წყაროებში დაცული ცნობები [იხ. ქ.ც. 1955: 24], რომლის მიხედვითაც აზოს და შემდგომში ფარნავაზის დროს (ძვ.წ. III ს. დასაწყისი) კოლხეთის ნაწილი იბერიის სამეფოს ფარგლებშია მოქცეული, სანდოდ გამოიყურება. ამ დროისათვის კოლხეთის სამეფო დასუსტებულია. ის კარგავს ტერიტორიებს. ჯერ აღმოსავლეთ, ხოლო შემდეგ შიდა კოლხეთზეც ვრცელდება იბერიის გავლენა [მელიქიშვილი 1965: 90; ბრაგვაძე 1990: 137-150]. ამ გარემოებას მხარს უბამს დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური მონაცემები. ძვ.წ. IV ს.-ის ბოლოს კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში, რომელიც ადრე ერთგვაროვანი იყო, შეინიშნება ცვლილებები. ძვ.წ. III ს.-ში ეს ცვლილებები კიდევ უფრო გაღრმავდა. შემდგომ, განსხვავება შეიმჩნევა შიდა და ზღვისპირა კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში [იხ. ლორთქიფანიძე 1972: 40]. პირველად ეს აისახა დაკრძალვის ახალი წესის გაჩენაში (ქვევრსამარხები). ამგვარი სამარხები ძირითადად შიდა კოლხეთშია აღმოჩენილი – ნიგორზღვა, დაფნარი, დაბლაგომი, სოფ. მთისძირი, ფარცხანაყანევი, ქუთაისი, წყალტუბო, მაღლაკი, ბანოჯა, ქვიტირი, გოდოგანი, ოდილაური, აჯამეთი, ჩხარი, ბანდა, ძევირი, ციხესულორი, დიდვანი, ბზვანი, მუხიანი, ჭოგნარი, მესხეთი, უკანეთი, ბუკისციხე, ზენობანი, გოგორეთი, ზემოფარცხმა, თეკლათი, ისულა, ზანათი, ნოქალაქევი, ბატნაოხურო, ლანჩხუთი, ძირულა, საჯავახო, ბორი და სხვ. [იხ. თოლორდავა 1980: ტაბ. 1]. კოლხეთში ქვევრში დაკრძალვის წესის გაჩენა არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, დაახლოებით ძვ.წ. IV ს. მიწურულიდან არის სავარაუდო. ამგვარი სამარხებიდან მომდინარე არქეოლოგიური მასალა რამდენადმე განსხვავდება მის წინა პერიოდში არსებულისაგან და მიგვითითებს ცვლილებებზე [იხ. ლორთქიფანიძე 1972: 40]. ქვევრსამარხებში აღმოჩენილ სამკაულებში (მძივები, სამაჯურები, საკისრე და საყურე რგოლები) და კერამიკაში შეიმჩნევა ადგილობრივი და შემოტანილი ფორმა-გაფორმების სიმბიოზი. შიდა კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში ცვლილება პირველად საირხის ლომინაურში [იხ. ნადირაძე 1975: 99], ითხვისში და ვანში [იხ. ლორთქიფანიძე 1977: 20] წითლად მოხატული ე.წ. იბერიული კერამიკის გაჩენით აღინიშნა. ამგვარი ჭურჭელი უცხოა ძვ.წ. III ს.-მდე კოლხეთისათვის. ძვ.წ. III ს.-დან შიდა კოლხეთის არქიტექტურაზე, იბერიის გავლენა აისახა, მაგალითად: მსგავსება შეიმჩნევა არმაზციხე, წინამური, ღართის კარი, ციხიანგორა, სამადლო, უფლისციხე და კოლხეთის – ვანი, საირხე, სამშენებლო წესებში (ალიზის აგური; ქვათლილების მშრალი წყობის ერთმანეთთან დაკავშირების წესი). სამადლოს, ვანისა და მცხეთის კრამიტების ნიშნებშიც მსგავსება აღინიშნება. მსგავსებაა სამადლოს, სარკინეს და ვანის ნაქალაქარების ტერასული პრინციპით დაგეგმარებაში. სამადლოს ნამოსახლარის სამშენებლო ქვის პეტროგრაფიული შესწავლის შედეგად გაირკვა, რომ ასეთი ჯიშის ქვა (ეკლარის კირქვა) მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში ქუთაისის მახლობლად მოიპოვება. კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში გარდატეხის მიმანიშნებელია ისიც, რომ ძვ.წ. IV ს.-ის ბოლოდან ე.წ. კოლხური თეთრი აღარ ჩანს ადგილობრივ სამონეტო მიმოქცევაში. ისინი ალექსანდრე მაკედონელის და ლისიმაქეს მონეტებმა და მიწაბადებმა ჩაანაცვლეს.

ძვ.წ. IV ს.-ის მიწურულის საომარი მოქმედებების შედეგადაა დანგრეული, მაგალითად, ვარციხის „გიორგობიანების გორის“, ვანისა და სოფ. მთისძირის „ადეიშვილების გორის“ ნაგებობები. სოფ. ვარციხის „გიორგობიანების გორაზე“ აღმოჩენილი ნაგებობა დანგრეულ-გადამწვარია ძვ.წ. IV ს.-ის მიწურულს [ჯაფარიძე 1977: 43-50]. ამავე პერიოდშია გადამწვარი ვანის

ნაქალაქარის ცენტრალური ტერასის თეთრი ქვით ნაგები შენობა და ზედა ტერასაზე გათხრილი ძეგურბათქაშიანი ნაგებობა. ძვ.წ. IV ს-ის მიწურულისათვისაა დანგრეული სოფ. მთისძირის „ადეიშვილების გორის“ ძეგურ-ბათქაშიანი თავდაცვითი ნაგებობა (შენობის დანგრევის დრო რადიოაქტიური ნახშირბადის დაშლის მეთოდითაა განსაზღვრული) [იხ. გა – მყრელიძე 1982: 56-63, 93]. კოლხეთის ძვ.წ. IV ს-ის მიწურულის და ძვ.წ. III ს-ის პირველი ნახევრის მატერიალურ კულტურაში ზემოთ აღნიშნული ცვლილებები შეიძლება, ერთი მხრივ, აზოს (აზონ) და, მეორე მხრივ, ფარნავაზ-ქუტის მიერ ძალაუფლებისათვის ბრძოლით გამოწვეული საომარი მოქმედებების შედეგებით აიხსნას. როგორც ცნობილია, იბერიის სამეფოს ჩამოყალიბების პროცესი სწორედ ძვ.წ. IV-III საუკუნეების მიჯნაზე მიმდინარეობს [მამულია 1979: 93-113]. ამ დროისათვის შიდა კოლხეთიც პოლიტიკურად იბერიის სამეფოს ფარგლებში ერთიანდება. საისტორიო გადმოცემა („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ და „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მათა და ნათესავთა“) ქართლის სამეფოს წარმოშობის და აზო-ფარნავაზის ურთიერთობის შესახებ ძირითადად სანდოა. არიანქართლიდან (მდინარე მტკვრის, ჭოროხის სათავეების და ვანის ტბის ახლომახლო ტერიტორია. პეროდოტე, III, 94) მოსულმა ალექსანდრე მაკედონელის მიერ აღზევებულმა აზომ ჯერ ქართლის გეოგრაფიულ-სტრატეგიული (მდ. მტკვრისა და მდ. არაგვის შესაყარი) ცენტრი „მცხეთა“ დაიმორჩილა, ხოლო შემდგომში ქართველური მოდგმის ხალხით დასახლებული სხვა მხარეებიც დაიქვემდებარა (მათ შორის ეგრისიც – resp. კოლხეთი) [იხ. ძვ. ქართული აგიოგრაფ... 1963: 81].

კოლხეთში ლეონტი მროველს ნახსენები აქვს ციხე-გოჭის (ნოქალაქევი), შორაპნისა და დიშნის ციხეები [ქ.ც. 1955: 24]. შორაპანი თანამედროვე დაბაა შორაპნის ციხესთან, ხოლო დიშნი სოფ. ზედა დიშნის ნაცხარ – თან არის გაიგივებული. იმხანად კოლხეთში ცალკეული მხარე-ერთეულების გათიშულობა-დაპირისპირებამ იმძლავრა, ხოლო იბერიაში, პირიქით, მეტი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური კონსოლიდაცია მოხდა და ცენტრალიზებულ ხელისუფლებიანი სამეფო განვითარდა. იბერიის სამეფომ ჩამოყალიბება-გაძლიერების პროცესში კოლხეთის ნაწილის ინკორპორაცია განახორციელა [იხ. გამყრელიძე 1985: 87-89]. ასეთი მდგომარეობა გაგრძელდა მანამდე, ვიდრე კოლხეთის ზღვისპირეთი მითრიდატე VI ევპატორის სამეფოს გავლენის ქვეშ არ მოექცა. კოლხეთის ზღვისპირეთში ძვ.წ. IVს-ის მიწურულიდან განვითარდა პოლისური ტიპის ქალაქები – დიოსკურია, გიენოსი, ფასისი, ქობულეთ-ფიჭვნარი, ხოლო შიდა კოლხეთი იბერიის სამეფოს პოლიტიკურ გავლენას დაექვემდებარა [დანვრ. იხ. გამყრელიძე 1985: 86-97]. იბერიის პოლიტიკური გავლენის ქვეშ იყვნენ კოლხეთის სტრაბონისეული სკეპტუხიები (იხ. სტრაბონი, XI, II, 18) – „საირხე“ [იხ. ნადირაძე 1990], „ქუთაისი“ [იხ. ლანჩავა 1975], „ნოქალაქევი“ [იხ. ზაქარაია 1981; ლომოური, 1981: 18-46], „ვანი“ [არქეოლოგიური მასალა იხ. კრებ. „ვანი“, 1972, 1976, 1977, 1979, 1981, 1982, 1983]. ამგვარი ტერიტორიული დანაწილება განვითარდა, პირველ რიგში, ფიზიკურ-გეოგრაფიული და ეკონომიკურ-კომუნიკაციური მდგომარეობის საფუძველზე. როგორც ჩანს, ზოგიერთი თემი უფრო დაწინაურდა და ჩამოყალიბდა გარკვეულ საქალაქო ცენტრად. საყურადღებოა კოლხეთის შესახებ სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ შემონახული ცნობა: „თუ როგორ იყო სახელგანთქმული ძველად ეს ქვეყანა, ... ამის შემდეგ მემკვიდრეებმა სკეპტუხიებად დაჰყვეს ქვეყანა და ჰქონდათ ზომიერი ძალაუფლება“ (იხ. სტრაბონი, XI, II, 18). როგორც სტრაბონის გეოგრაფიის ამ ნაწყვეტიდან ჩანს და არქეოლოგიური მონაცემებიც ამას მოწმობენ, დაახლოებით ძვ.წ. V საუკუნისათვის კოლხეთში უკვე გაფორმებულია ფიზიკურ-გეოგრაფიულ და ეკონომიკურ-კომუნიკაციურ საფუძველზე წარმოქმნილი ტერიტორიული ერთეულები, რომელთა სათავეში ადგილობრივი დაწინაურებული გვარის წარმომადგენლები იდგნენ. ამ ტერიტორიებიდან ზოგიერთი უფრო დაწინაურდა და ჩამოყალიბდა გარკვეულ საქალაქო ცენტრად თავისი მიმდებარე ტერიტორიით. ასეთებია, მაგალითად, „ვანი“, „ქუთაისი“, „საირხე“ და სხვ. სტრაბონის გეოგრაფიის ნაწყვეტიდან ჩანს, რომ კოლხეთი სკეპტუხიებად დააწინაუღეს, რაშიც უნდა იგულისხმებოდეს ქვეყნის დაყოფა გარკვეულ ტერიტორიულ-სამმართველო ერთე-

ულებად. ეს დანაწილება, ალბათ, ხელისუფლებამ ჩაატარა, რათა, ერთი მხრივ, გაადვილდებოდა ადმინისტრაციულად ქვეყნის მართვა, ხოლო მეორე მხრივ, კიდევ მეტი პოლიტიკური ცენტრალიზაციისათვის მიეღწია [იხ. ინაძე 1961: 783-790; ლორთქიფანიძე 1977:15].

საფიქრებელია, რომ მათი წარმოქმნის პირველ ეტაპზე ისინი უფრო ტომობრივ-ტერიტორიული ერთეულებია, ხოლო თანდათან ერთ-ერთი ამ ერთეულის არისტოკრატიული გვარი წინაურდება და ახერხებს დანარჩენების დაქვემდებარებას. სწორედ ეს არისტოკრატიული გვარი შემდეგ სამეფოს უკეთ სამართავად და ხელისუფლების განსამტკიცებლად ადმინისტრაციულ რეფორმებს ატარებს. აქ, ალბათ, ისეთივე რეფორმები ტარდება, როგორიც იბერიაში გაატარა მეფე ფარნავაზმა [იხ. ქ.ც. 1955: 24]. დროთა განმავ – ლობაში კოლხეთში საგამგებლო ერთეულებს შორის მოხდა გარკვეული დიფერენცირება, რადგან აქაური რეგიონული გეოგრაფიულ-აგროკლიმატური პირობები არათანაბარია (მაგ., რიონის დაბლობის სკეპტუხიები უფრო მდიდარი და შეძლებული უნდა ყოფილიყო, ვიდრე მთიანი გურიის). ამან შემდგომში, დაახლოებით ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევარში, საგამგებლოებს შორის ურთიერთდაპირისპირება გამოიწვია, რაც საბოლოო ჯამში კოლხეთის სამეფოს დასუსტებით და იბერიასთან მისი ინკორპორაციით დასრულდა.

ძვ.წ. I ს. დასაწყისიდან კოლხეთის ზღვისპირეთში პონტოს მეფე მითრიდატე VI ევპატორი გამოჩნდა [იხ. ისტორიოგრაფია – Reinach 1890; სანიკიძე 1956; გოზალიშვილი 1965; დუნდუა 1974: 146-159]. პონტოს სამეფოს თავისი პოლიტიკური და სტრატეგიული ინტერესები ჰქონდა. აქ იყო განლაგებული დიოსკურიის, გიენოსის, ფასისის, „ქობულეთ-ფიჭვნარის“ ქალაქები. ამ ქალაქების შემოერთებაში აისახა მითრიდატე ევპატორის ძირითადი მიზნის – მთელი შავიზღვისპირეთის გაერთიანების იდეის განხორციელება. ისეთი ძლიერი ხელისუფალის მმართველობაში შესვლა, როგორიც მითრიდატე იყო, ვაჭრობა-ეკონომიკასა და თავდაცვაში სტაბილურობის განმტკიცებას მოასწავებდა. იმ სანაპირო ნაქალაქარებზე, რომლებიც დღესდღეობით მეტნაკლებადაა არქეოლოგიურად შესწავლილი – ეშერა, სოხუმი-დიოსკურია, ოჩამჩირე-გიენოსი – არ არის დადასტურებული ძვ.წ. II-III ს-ის მიჯნის გადამწვარი ფენები ან რაიმე საბრ – ძოლო მოქმედების კვალი [იხ. გამყრელიძე 1985: 97]. სტრაბონის (XI,II,17,18) ცნობებიდან სჩანს, რომ მითრიდატე დაინტერესებული იყო კოლხეთის სანაპიროთი, საიდანაც მას მისდიოდა მეტი წილი სანაოსნო საშუალებების გასამართავად, ხე-ტყე, სელი, კანაფი, ცვილი, ფისი – გემების ასაგებად. კოლხეთის სანაპირო ის სტრატეგიულ-კომუნიკაციური მხარე იყო, რომელიც აუცილებლად სჭირდებოდა პონტოს სამეფოს თავისი ჩრდილოშავიზღვისპირა ტერიტორიების ზედამხედველობისათვის. მითრიდატემ, დაიკავა რა დასავლეთ კოლხეთი, მის ადმინისტრაციულ ცენტრად აქცია ქალაქი დიოსკურია (იხ. სტრაბონი, XI,II,18).

კოლხეთში სიტუაცია პონტო-რომის პირველი ომის დასასრულისათვის შეიცვალა, როცა მითრიდატემ მარცხი განიცადა საბერძნეთში. იბერიის დამარცხების შემდეგ პომპეუსი გადავიდა კოლხეთში (იხ. პლუტარქე, „პომპეუსი“, 34). რომაელების გამოჩენის დროს შიდა კოლხეთი დანაწილებული იყო სკეპტუხიებად (იხ. დიონ კასიუსი, „რომის ისტორია“, XXXVII, 3). მათი ნაწილი იბერიის პოლიტიკურ გავლენას ემორჩილებოდა (მაგ., შორაპანი, რომელიც უბრძოლველად გაიარა პომპეუსმა), ხოლო ნაწილი კი, ეტყობა შედარებით დამოუკიდებელ პოლიტიკას ატარებდა (მაგ. „ვანის“ სკეპტუხია). სტრაბონის დედის ბიძას, მითრიდატე ევპატორის მოხელეს მოაფერნეს კი დასავლეთი კოლხეთი (resp. პონტოს კოლხეთი) ექვემდებარებოდა (სტრაბონი, XI,II,18). პომპეუსი მდ. ფასისის გაყოლებით ზღვამდე ჩადის (ქ. ფასისში). რომაელები მათდამი დაქვემდებარებულ ქვეყნებში კი არ ცვლიდნენ არსებულ სამმართველო აპარატის სტრუქტურას, არამედ მას თავიანთ სამსახურში აყენებდნენ. ისინი, კოლხეთშიც ასევე მოიქცნენ. შიდა კოლხეთის „სკეპტუხიებზე“ (მაგ., ოლთაკეს სკეპტუხიაზე) საფიქრებელია, რომ რომის ძალაუფლება ეფემერული იყო. ჯერ კიდევ ლუკულუსი მითრიდატესთან ომის დროს აღნიშნავდა ამ მხარის სრულად დამორჩილების სიძნელეებს (იხ. პლუტარქე, ლუკულუსი, 14).

იბერიის სამეფოსთან კოლხეთის ნაწილის ინკორპორაციამ კოლხეთის სამეფოს პოლიტიკური სტატუსის შეცვლა გამოიწვია. კოლხეთისათვის უარყოფითი საგარეო ფაქტორი გამოდგა პონტოს სამეფოს ექსპანსია, რომელსაც ზღვისპირეთის ანექსია მოჰყვა. რომმა გარკვეული ზემოქმედება მოახდინა კოლხეთის განვითარების პროცესზე. ერთი მხრივ, ეს ზემოქმედება უარყოფითი გამოდგა – ქვეყნის დასავლეთი მხარე რომის პოლიტიკურ გავლენაში მოექცა, ხოლო ზოგიერთ რეგიონში კი რომაელთა ცბიერი პოლიტიკის შედეგად არასტაბილური მდგომარეობა შეიქმნა, რაც შემდგომში რომისადმი ნახევრად დაქვემდებარებული „სამთავროების“ განვითარებით დასრულდა (იხ. ფლავიუს არიანე, „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო“, 11).

იბერიის (resp. ქართლის) სამეფოში ძირითადი სამეურნეო-სამინათმოქმედო ფართობები შიდა ქართლის ვაკეზე, მდ. მტკვრის ხეობაში, ტირიფონის და მუხრანის ნაყოფიერ ველებზე, ქვემო ქართლის ბარში და ალაზნის ველზე იყო განლაგებული. აქ ჰავა მშრალი კონტინენტურია. ამიტომ ინტენსიური მიწათმოქმედებისათვის საჭირო იყო სარწყავი არხების გაყვანა. სტრაბონი, იბერიის შესახებ გადმოგვცემს: „იბერია უმეტესად კარგად არის დასახლებული ქალაქებით და სოფლებით; იქ არის კრამიტის სახურავიანი სახლები, რომლებიც არქიტექტურულად მოწყობილია; ბაზრები და სხვა... ქვეყნის ნაწილი კავკასიონის მთებითაა გარშემორტყმული ... შუაში არის დაბლობი, მდინარეებით მორწყული; უდიდესი მათ შორის არის მტკვარი. ის მოედინება საძოვრებით მდიდარ ველზე, ერთვის სხვა მრავალ მდინარეს, რომელთა შორის არის ალაზანი, ... ესენი ... უერთდებიან კასპიის ზღვას“ (იხ. სტრაბონი, XI, III, 1,2). აქ საკმაო რაოდენობით მოიპოვება საშენი მასალა: ხე, თიხა, ქვა და მეტალურგიული ნედლეული – სპილენძი, რკინა, კალა. აქაური ნოყიერი ნიადაგი, მრავალფეროვანი რელიეფი, ჰიდრორესურსები, მადნეული, ფლორის და ფაუნის მრავალსახეობა საზოგადოების პროგრესის საფუძველს იძლეოდა. აქ დიდი ნაგებობების და სარწყავი არხების აგება შესაბამისი შრომის იარაღებისა და მრავალრიცხოვან ადამიანთა კარგად ორგანიზებული შრომის გარეშე წარმოუდგენელი იქნებოდა. ამ სამუშაოებს ხელმძღვანელობდნენ ცოდნა-გამოცდილების მქონე გამორჩეული პიროვნებები. სწორედ ეს ლიდერები ანხორციელებდნენ ამ მოსახლეობის დასახლებების დაცვას. ამრიგად, თავდაცვითი და საცხოვრებელი პრობლემების ერთობლივი ძალისხმევით გადაწყვეტის პირობებში ხდებოდა გარკვეული პოლიტიკური კონსოლიდაცია. სამუშაოების მასშტაბების და თავდაცვითი მზადყოფნის ზრდასთან ერთად იზრდება ლიდერების როლი საზოგადოებაში. დროთა განმავლობაში აქ პროტოსახელმწიფოებრივი საზოგადოებრივი წყობა განვითარდა. სოციალისმის ამდაგვარი განვითარება, შესაძლოა ჯერკიდევ ე.წ. დიდი ყორღანების კულტურის დროს ჩაეყარა საფუძველი (დაახლ. ძვ. წ. II ათასწლეული). ამ გარემოებებმა შემდგომ ხელი შეუწყო ძლიერი პოლიტიკური ერთეულის იბერიის სამეფოს წარმოქმნას. არქეოლოგიური მონაცემები მოწმობენ, რომ გვიანბრინჯაო ადრერკინის ხანაში, ინტენსიურად იყო დასახლებული ძველი საქართველოს ცენტრალური ნაწილი. მოსახლეობა აქ ძირითადად ბორცვ-გორეებზე ცხოვრობდა. მაგალითად, VIII-VI სს. ხოვლეს გორასაცხოვრისი ილებს დაბური დასახლების სახეს. ძვ.წ. VI-V სს. იზრდება ხოვლეგორას საფორტიფიკაციო მნიშვნელობა. მას შემოვლებული ჰქონდა საკმაოდ ღრმა თხრილი. ამ გორას გაბატონებული მდგომარეობა უჭირავს და ის აკონტროლებს ირგვლივ ტერიტორიას [დაწ. იხ. ხიდაშელი 2009: 24-28].

მდინარეების ზემო ევფრატის, ჭოროხის, მტკვრის და არაქსის სათავეების მიმდებარე ტერიტორიაზე ქართველურ ტომთა (კოლხები, სასპერები, მესხები და სხვ.) გაერთიანების შედეგად ძვ.წ. XI-VII სს.-ში განვითარდა პროტოსახელმწიფოებრიობა, რომელიც ჯერკიდევ უძველეს ლურსმულ წარწერებში მოიხსენიება. კოლხებს და სასპერებს ჰეროდოტეც (იხ. ისტორია IV, 37) ახსენებს. იბერიის ძვ.წ. III – ახ.წ. III სს. ისტორიისათვის ძირითად წერილობით წყაროს წარმოადგენს „ქართლის ცხოვრების“ ნაწილი – „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“, რომლის შემდგენელ-გადამწერია სწავლული ლეონტი მროველი. ის წინამორბედთა მრავალფეროვანი, ქართული და უცხოური თხზულებებით სარგე – ბლობდა.

„ცხოვრება ქართველთა მეფეთაში ...“ მოყვანილი ცნობების (პერსონაჟების, პუნქტების და სხვ.) უმეტესი ნაწილი, ახალი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, სადღეისოდ დოკუმენტურად დადასტურებულია. მაგ.: ციხე-ქალაქები – ნასტაკისი, სარკინე, ციხე-გოჭი, არმაზციხე (ბაგინეთი), შორაპანი, დიმნა [იხ. გამყრელიძე, მინდორაშვილი, ბრაგვაძე, კვაჭაძე და სხვ. 2013].

ისტორიული პერსონაჟები – არტაგი (resp. არტოკე), ფარსმან I, ფარსმან ქველი, მითრიდატე (ანუ მიჰრდატი), ამბასპი. არქეოლოგიურად აღმოჩენილ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში დასტურდება ისტორიულ პირთა სახელები: მეფე ფარსმანი ნახსენებია 75 წლით დათარიღებულ ე.წ. ვესპასიანეს წარწერაში, რომელიც მდ. მტკვრის მარჯვენა მხარეს არმაზციხესთან აღმოჩნდა. აქვე იხსენიება მეფე მითრიდატე. ის აგრეთვე იხსენიება ე.წ. N1 წარწერაში, რომელიც არმაზში აღმოჩნდა. მეფე მითრიდატე მოიხსენიება ქ. რომში აღმოჩენილ წარწერაშიც. მეფე ფარსმანი ფიგურირებს ქ. რომის ნავსადგურ ოსტიაში აღმოჩენილ წარწერაში. იგივე მეფე ნახსენებია მცხეთაში, არმაზში არქეოლოგიურად გათხრილ ე.წ. „არმაზის ბილინგვაზეც“. ამავე ბილინგვაზე მოხსენიებულია „იბერთა დიდი მეფე ქსეფარნუგი“. „იბერთა დიდი მეფე ამბასპე“ მოიხსენიება არმაზციხეში არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად გამოვლენილ წარწერაში. „ცხოვრება ქართველთა მეფეთაში...“ ნახსენებ ისტორიულ პირთა მოქმედებანი მრვალგზის აღიწერება აგრეთვე ბერძნულ-ლათინურ წყაროებში. მაგ.: იბერიის მეფე არტაგს ძვ.წ. 65 წელს პომპეუსის იბერიაში ბრძოლების აღწერისას ახსენებს – აპიანე და დიონ კასიუსი. მეფე ფარსმანს – ტაციტუსი. მეფე ფარსმან II-ს იხსენიებს ფლავიუს არიანე; აელიოს სპარტიანე; იული კაპიტოლინი და სხვ. წერილობით წყაროებში ნახსენები იბერიის მეფეები ქართლის ხელმძღვანელ-ორგანიზატორები იყვნენ. მეფე ფარნავაზის მიერ გატარებულმა სამხედრო – ადმინისტრაციულმა რეფორმებმა საფუძველი დაუდო იბერიის სახელმწიფოს. შემდგომ ეს რეფორმები ფარნავაზიანთა დინასტიის სხვა მეფეებმა განავრცეს.

ძვ.წ. 334 წელს მცირე აზიაში ალექსანდრე მაკედონელის ჯარი გამოჩნდა. მაკედონელების მხარდაჭერით სამხრეთ-დასავლეთ ტრანსკავკასიის ერთ-ერთი ქართველური გაერთიანების, არიან ქართლის მეთაურმა, აზონმა ილაშქრა და ციხე-ქალაქი სარკინე აიღო. იბერიაში მაკედონელთა მიერ აღზევებულმა აზონმა ხელთ იგდო ძალაუფლება. ამის შემდეგ, აქ აზონის მიერ, მმართველობის პრობერძნულ-მაკედონურ (resp. ევროპული) წესრიგი დამყარდა. იბერიის სამეფოს კონსოლიდაცია მტკივნეულად მიმდინარეობდა. ცალკეული მხარეების წარჩინებულ მეომართა გუნდები უცხო ძალის გამოყენებაში ხედავდნენ გამოსავალს, რათა უპირველესები გამხდარიყვნენ და ძალაუფლება ხელთ ეგდოთ. ამ ბრძოლებში ხან კიმერიელ-სკვითებს, ხან ირანელებს, ხანაც ბერძენ-მაკედონელებს იყენებდნენ. აზონს დაუპირისპირდა მცხეთელი წარჩინებული ფარნავაზი თავისი მომხრეებით (აღმოსავლურ-პროირანული). ამ დაპირისპირებას აზონის ხელისუფლების დამხობა მოჰყვა. აზონის და ფარნავაზის მომხრეთა შორის საბრძოლო მოქმედებებით გამოწვეული ნგრევის მოწმობაა საქართველოს ტერიტორიაზე დადასტურებული ძვ.წ. IV ს. მიწურულის გადამწვარი ნამოსახლარები, რომლებიც არქეოლოგების მიერ არის შესწავლილი [იხ. გამყრელიძე, მინდორაშვილი, ბრაგვაძე, კვაჭაძე და სხვ. 2013].

ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისში ფარნავაზმა მოახერხა მთელი იბერიისა და კოლხეთის მნიშვნელოვანი ნაწილის გაერთიანება. მან საფუძველი ჩაუყარა ფარნავაზიანების სამეფო დინასტიას. წერილობითი წყაროები მას მიაწერს იბერიის სახელმწიფო-ადმინისტრაციული რეფორმების ჩატარებას. ფარნავაზის დროს კოლხეთის ნაწილი იბერიის სამეფოს ფარგლებშია მოქცეული. ფარნავაზიანთა ეპოქის იბერიის სახელმწიფოს პოლიტიკურ-სამხედრო ორგანიზაციის საკმაოდ კარგი სისტემა ჰქონდა. სახელმწიფო ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულებად იყო დაყოფილი. მათ ადგილობრივი სამხედრო-არისტოკრატიის წარმომადგენლები, ერისთავები, მართავდნენ, რომელთაც ბერძნული და არამეული წერილობითი წყაროები მოიხსენებს (იხ. სტრაბონი XI, II, 18). ერისთავის ინსიგნიებს წარმოადგენდა – კვერთხი-სკიპტრა, განსაკუთრებული საბეჭდავი-ბეჭედი, მდიდრული სარტყელი, შეიარაღება და სხვ. ხსენებული ნივთები

დოკუმენტურად დადასტურებულია საქართველოს არქეოლოგიურ მასალაში (იხ. მაგ. მცხეთის არქეოლოგიური აღმოჩენები). სამეფოს ჯარი (იხ. სტრაბონი, XI, III, 3; XI, IV, 5; აპიანე, მითრიდატიკა, 103; ქ.ც.; პლუტარქე, ლუკულუსი, 31) შეიარაღებული იყო – შუბებით, სატევრებით, საბრძოლო ცულებით, მშვილდ-ისრებით, ჯაჭვ-ჯავშნებით, მუზარადებით, ფარებით; საბრძოლო ეტლებით, ქვის ყუმბარების სატყორცნი მანქანებით. მათ, შეტევის და თავდაცვის, იმ დროისათვის მოწინავე, რკინის შეიარაღება ჰქონდათ [დანვრ. იხ. გამყრელიძე 2010]. იბერიის სამეფოს თავდაცვის სისტემაში მნიშვნელოვანი ადგილი საფორტიფიკაციო ნაგებობებს ეკავა, რომლებიც სტრატეგიულად მოხერხებულ და საჭირო ადგილებზე იყო განლაგებული – მაგ.: მცხეთა, უფლისციხე, ურბნისი, სარკინე, ნასტაკისი, შორაპანი, დიშნა და სხვ. განსაკუთრებით სატახტო ქალაქი მცხეთა იყო დაცული. აქ მთავარ ციხესიმაგრესთან (არმაზციხე) ერთად სხვა, მძლავრი საფორტიფიკაციო სისტემა იყო აგებული [იხ. გამყრელიძე 2010; გამყრელიძე, მინდორაშვილი, ბრაგვაძე, კვაჭაძე და სხვ. 2013].

I ს. პირველ ნახევარში იბერიის სამეფო იმდენად გაძლიერდა, რომ გააფართოვა თავისი საზღვრები და მედგარი ბრძოლით აიღო მდ. არაქსთან მდებარე მნიშვნელოვანი ციხე – ქალაქი არტაქსატა. ამ დროისათვის იბერიამ დაიბრუნა სამხრეთ-დასავლეთით, მდ. ქოროხის, მდ. მტკვრის და მდ. არაქსის სათავეების ტერიტორიები. ფარსმან II ქველი უკვე შეუფარავად ებრძვის რომის იმპერიას და ცდილობს მის განდევნას ზღვისპირა კოლხეთიდან და სამხრეთ ტრანსკავკასიიდან. იბერია, თავისი ინტერესების დაცვისათვის, გაბედულად უპირისპირდება იმ დროისათვის სამხედრო თვალსაზრისით უძლიერეს სახელმწიფოებს, რომსა და პართიას. ხსენებული სახელმწიფოები, როგორც ჩანს, იბერიის სამეფოს ანგარიშგასაწევ ძლიერ ქვეყნად მიიჩნევდნენ. ამიტომ, იმპერატორ ანტონინუს პიუსის (ახ.წ. 138-161 წწ.) დროს იბერიას და რომს შორის ურთიერთობები გამოსწორდა. რომაელი ისტორიკოსი ელიუს სპარტიანი მოგვითხობს, რომ რომის იმპერატორი პატივს სცემდა იბერთა მეფე ფარსმან II-ს, რადგან მისი სამხედრო მხარდაჭერა სჭირდებოდა სამხრეთ ტრანსკავკასიაში. ამის გამო, იბერთა მეფეს ურიცხვი ძვირფასი საჩუქარი (შესაძლოა, რომ სწორედ ეს ძვირფასი ნივთებია სადღისოდ, არქეოლოგიურად აღმოჩენილი მცხეთაში; იხ. მცხეთის არქ. გათხრების მასალები), საბრძოლო სპილო და ორმოცდაათკაციანი მებრძოლთა რაზმი უბოძა (იხ. ელიუს სპარტიანი). ახ.წ. 140 წელს ფარსმან II ამალით, დიპლომატიური მისიით, იმპერიის სატახტო ქალაქ რომში ჩავიდა. აქ მას ზეიმით შეხვდნენ და პატივისცემის ნიშნად ფარსმანის ქანდაკებაც კი აღმართეს (იხ. დიონ კასიოსი, რომის ისტორია, XX, 2). იბერიის სამეფომ, რომსა და პართიას შორის მოქნილი პოლიტიკის წარმოების და წარმატებული ომების შედეგად საზღვრები გაიფართოვა.

ძვ.წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან, ძველ საქართველოში, მსხვილი ქალაქური ტიპის დასახლებებიდან ქალაქები განვითარდა. ეს ქალაქები, ძირითადად გზების პირას, ვაჭრობის კონცენტრაციის და სამხედრო-სტრატეგიულ ადგილებზე წარმოიქმნენ. მათ შესახებ ინფორმაცია წერილობით და არქეოლოგიურ წყაროებშია შემორჩენილი. ასეთებია: მცხეთა-არმაზციხე – ქ. მცხეთასთან, ნასტაკის-სამადლო – ქ. კასპის აღმოსავლეთით, ძალისა – სოფ. ძალისთან, სარკინე – ქ. მცხეთის დასავლეთით, უფლისციხე – ქ. გორის აღმოსავლეთით და სხვ. [იხ. გამყრელიძე, მინდორაშვილი, ბრაგვაძე, კვაჭაძე და სხვ. 2013]. საქართველოში არქეოლოგიურად გამოვლენილ ძველ ქალაქთა ნაგებობანი შექმნილია იმდროინდელი მოწინავე სამყაროსათვის დამახასიათებელი თეორიული და პრაქტიკული მიღწევების საფუძველზე. ქალაქის ყველაზე გამაგრებულ მონაკვეთს აკროპოლისი წარმოადგენდა აქ სახელისუფლო არისტოკრატიის რეზიდენცია და მთავარი ტაძარი იყო განლაგებული. ქალაქს მძლავრი თავდაცვითი კედლები ერტყა, რომელშიაც კოშკები იყო ჩაშენებული. გალავანს ხშირად თავდაცვითი თხრილი შემოუყვებოდა. კედლები ოთხკუთხა თლილი ქვებით და ალიზით ანუ გამოუმწვარი აგურით იგებოდა. ქვის, თლილ, ოთხკუთხა კვადრებს თიხის ხსნარით და ლითონის სამაგრებით ამაგრებდნენ. შენობების გადასახურად ბრტყელ და ღარიან კრამიტს ხმარობდნენ. ბუნებრივია, რომ ქალა-

ქების საზოგადოებრივი, ადმინისტრაციული, სამეურნეო, წყალსადენის (წყარო, ქა), საკულტო, და თავდაცვითი ნაგებობების შექმნა შესაბამისი შრომის იარაღებისა და მრავალრიცხოვან ადამიანთა კარგად ორგანიზებული შრომის გარეშე წარმოუდგენელი იქნებოდა. ამ სამუშაოებს ხელმძღვანელობდნენ სათანადო ცოდნა-გამოცდილების მქონე პიროვნებები. ერთ-ერთი პიროვნების, მცხეთის მთავარი არქიტექტორ-მშენებლის სახელი – ავრელი აქოლისი, ცნობილი გახდა მცხეთაში აღმოჩენილი საფლავის ქვის წარწერიდან.

ქალაქები ხელოსნობის და ვაჭრობის მსხვილ ცენტრებს წარმოადგენდნენ. ისინი ირგვლივ მდებარე სასოფლო-სამეურნეო ტერიტორიებს ფლობდნენ, საიდანაც სურსათით მარაგდებოდნენ. იბერიის სამეფოს დედაქალაქი მცხეთა იყო, რომელიც ქალაქური ტიპის დაბების აგლომერაციას წარმოადგენდა. ის მდ. მტკვრის და მდ. არაგვის შესაყართან მდებარეობდა. მცხეთის ძირითადი ქალაქური დასახლებებია: არმაზციხე-მთაქართლი, კაციტავანა, არმაზისხევი, ღართისკარ-წინამურ-ზედაზნის სასიმაგრო ხაზი და მათ შორის ტერიტორია. მცხეთის არმაზციხე, დედაციხე აკონტროლებს მდ. მტკვრისა და მდ. არაგვის ხეობის და გზათა შესაყარს. აქ იბერიის მეფეთა რეზიდენცია მდებარეობდა. არმაზციხის ერთ მხარეს მდინარე მტკვარი საზღვრავს, ხოლო დანარჩენს პარალელური ხევები. ხევების კიდეს ოთკუთხა კოშკებიანი სასიმაგრო ხაზი დაუყვებოდა. თლილი ქვის ნაგებობანი აქ, ძვ.წ. III ს. ბოლოდან იქმნებოდა; გამოყენებულია ალიზის აგურებიც. თავდაცვითი კედლის შიგნით განლაგებული იყო სასახლეები, ტაძრები, აბანო და სხვ. არქეოლოგების მიერ აქ აღმოჩენილია დიდი რაოდენობით კაპიტელები, სვეტები, სვეტისბაზები, კრამიტი და სხვა არქიტექტურული დეტალები.

ბერძნულ სამყაროსთან სავაჭრო-ეკონომიკურმა ურთიერთობამ მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ძველი საქართველოს ეკონომიკურ-კულტურულ წინსვლაში. არსებითად ეს ნიშნავდა მის ინტეგრაციას ხმელთაშუაზღვისპირეთ-სამხრეთ ევროპის ეკონომიკურ სისტემაში. ალბათ, ამანაც, ძველი საქართველოს ორიენტაცია იმ თავითვე ევროპული ცივილიზაციის მიმართულებით განსაზღვრა. მდინარე რიონ-ყვირილა (ფასისი) და მდინარე მტკვარი თავისი ფიზიკურ-გეოგრაფიული მდებარეობით მოხერხებული სავაჭრო გზა იყო. ცნობები მისი სატრანზიტო მაგისტრალად გამოყენების შესახებ სტრაბონისა და პლინიუსის ნაწერებშია შემონახული (იხ. სტრაბონი, XI, VII, 3; პლინიუს სეკუნდუსი, VI, 52). სწორედ ამ გზის გაყოლებაზე მდებარეობს კლასიკური ხანის და ადრეული შუა საუკუნეების ნამოსახლარები, რომელთა არქეოლოგიური კვლევის დროსაც აღმოჩნდა შემოტანილი უცხოური ნაწარმი.

ქართველური მოდგმა უძველესი დროიდან სახლობს დღევანდელი საქართველოს მიწა-წყალზე. ქართველები, ქართველური ეთნოსი განვითარების თავდაპირველ საფეხურზე განსახლებული იყო სამი მდინარის – მტკვრის, რიონის და ჭოროხის აუზებში. ეს კი ზოგადად, ვანის ტბიდან შავზღვამდე და კავკასიონის ქედის ჩათვლით ტერიტორიას მოიცავს. ამ ტერიტორიაზე სახლობდა ძველი ქართველური მოდგმის ხალხი, რომელთა სხვადასხვა გაერთიანებებს საისტორიო წერილობითი წყაროები (იხ. ჰეროდოტე, ქსენოფონტი, სტრაბონი, არიანე, ლეონტი მროველი და სხვ.) სხვადასხვაგვარად მოიხსენიებენ. კერძოდ – კოლხები, იბერები, ხალიბები, მოსუნიკები, სასპერები, მაკრონები, ჰენიოხები, მოსხები, ტაოხები, აფსილები, ტიბარენები, სანიგები; შემდგომ, ჭანები, ლაზები, სვანები, ეგრნი, ქართნი და ა.შ. [იხ. საქართველო და ქართველების აღმნიშვნელი... 1993].

პროტოსახელმწიფოებრიობა უფრო მტკვრის, ჭოროხის მდინარეთა ზემო წელის აუზებში ჩაისახა და შემდგომ მყარი სახელმწიფოებრიობა მდ. რიონის აუზში განვითარდა და მდ. მტკვრის შუა წელიც მოიცვა. ძვ.წ. IIIს-დან კი პირიქით, კოლხეთი, გაძლიერებული და კონსოლიდირებული იბერიის სამეფოს ფარგლებში მოექცა. კოლხეთ-ლაზიკისა და იბერიის ადგილსა და საფუძველზე განვითარდა ერთიანი სახელმწიფო – საქართველო.

ლიტერატურა:

1. ადამია ა. კოლხური წნული სახლები, ჟურ. „ძეგლის მეგობარი“, N49. თბილისი 1979.
2. აფაქიძე ჯ. გვიანბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანის კოლხური კულტურის ქრონოლოგია, ისტ. მეცნ. დოქტ. ხარისხის მოსაპოვებლად – ავტორეფერატი. თბილისი 2002.
3. ბარამიძე მ., ჭიბლაძე ლ., ჩიგოშვილი თ., არქეოლოგიური კვლევა-ძიება აფხაზეთის ასსრ სამშენებლო მოედნებზე, ჟურ. „ძეგლის მეგობარი“, N1. თბილისი 1990, გვ. 23-26.
4. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. I. თბილისი 1964.
5. ბერძენიშვილი მ. ქალაქ ფაზისის ისტორიისათვის. თბილისი 1969.
6. ბრაგვაძე ზ. კოლხეთის აღმოსავლეთი რეგიონების (ყვირილის ხეობის) ქართიზაციის საკითხისათვის, საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“, N4. 1990, გვ.137-150.
7. ბერაძე თ. ზღვაოსნობა ძველ საქართველოში. თბილისი 1981.
8. გაბიძაშვილი გ., სახაროვა ლ., სულავა ნ; სულხანიშვილი დ., ლეჩხუმის არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიების შედეგები, საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-1992 წწ. თბილისი 2004, გვ.121-123.
9. გაგოშიძე იულ. კოლხური კულტურა (კოლხეთი, იბერია), კრებ. „ქართველური მემკვიდრეობა“, VII. თბილისი 2003, გვ. 90-101.
10. გაგუა გ. კოლხეთის აგროკლიმატური რესურსების გამოყენება. თბილისი 1988.
11. გამყრელიძე გ. ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები. თბილისი 1982.
12. გამყრელიძე გ. ანტიკური ხანა თუ იბერიულ-კოლხური ხანა, არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის კრებ. „საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები“, III. თბილისი 1985, გვ.123-129.
13. გამყრელიძე გ. აზო-ფარნავაზის დროინდელი კოლხეთის ისტორიისათვის, საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“ (ისტ... სერია), N3. თბილისი 1985, გვ. 86-97.
14. გამყრელიძე გ. მითრიდატე ევპატორი და კოლხეთ-იბერიის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“ N2. თბილისი 1989, გვ. 59-69.
15. გამყრელიძე გ. ისტორიულ-ტოპოარქეოლოგიური ძიებანი. თბილისი 1993.
16. გამყრელიძე გ. ქალაქ ფასისის ადგილმდებარეობის და დეფინიციის საკითხისათვის, საქ. მეც. აკად. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურ. „იბერია-კოლხეთი“, N1. თბილისი 2003, გვ.170-189.
17. გამყრელიძე გ. ომი და შეიარაღება იბერია-კოლხეთში. თბილისი 2010.
18. გამყრელიძე გ., მინდორაშვილი დ., ბრაგვაძე ზ., კვაჭაძე მ. და სხვ. ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი. თბილისი 2013.
19. გამყრელიძე გ. ხის კოლხური არქიტექტურა და მისი სოციალური არსის შესახებ, კრებ. „გურია“, VI. თბილისი 2016, გვ. 185-200.
20. გვალიაძე გ. გეოგრაფიული ფაქტორისა და ქართული კულტურის ურთიერთმიმართების ზოგიერთი საკითხი. თბილისი 1991, გვ. 52-127.
21. გობეჯიშვილი გ. გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანა საქართველოში. სინ. ტ. I. თბილისი 1970, გვ. 243-311.
22. გობეჯიშვილი ნ. სამარხთა კონსტრუქცია და დაკრძალვის წესი კოლხური და ყობანური კულტურების მიხედვით. თბილისი 2014.
23. გოგაძე ე., ქორიძე ე., დარისპანაშვილი მ., ნოსირ-მუხურჩის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები, სსმაე VII. თბილისი 1982, გვ. 58-70.
24. გოზალიშვილი გ. მითრიდატე პონტოელი. თბილისი 1965.

25. გრიგოლია გ., დასავლეთ საქართველოს საძიებო-არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები, კრებ. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1969 წ. თბილისი 1971.
26. გრიგოლია გ., ფხაკაძე გ., ბარამიძე მ. დასავლეთ საქართველოს საძიებო-არქეოლოგიური ექსპედიციის 1966 წ. მუშაობის შედეგები, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. V. თბილისი 1973, გვ. 17-38.
27. გეორგიკა, III (ბერძნულ-ქართული ტექსტი გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა). თბილისი 1936.
28. გეორგიკა, II (ბერძნულ-ქართული ტექსტი გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა). თბილისი 1965.
29. გორდებიანი რ. რჩეული ნაშრომები. თბილისი 2000.
30. გუგუშვილი პ. მარცვლელი მეურნეობა საქართველოში. თბილისი 1954.
31. დიონ კასიოსი, ცნობები საქ. შესახებ (გამოსცა ნ. ლომოურმა). თბილისი 1966.
32. დუნდუა გ. იჭრებოდა თუ არა მონეტა ვანში?, საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“ (ისტ.... სერია), N2. თბილისი 1974, გვ. 146-159.
33. დუნდუა გ., ლორთქიფანიძე გ. მონეტები ვანიდან, ვანი III. თბილისი 1977, გვ.119-152.
34. დუნდუა თ. კოლხეთი, იბერია და პონტოს სამეფო ნუმისმატიკური ძეგლების მიხედვით. თბილისი 1993.
35. ენგელსი ფ., ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა. თბილისი 1953.
36. ვაშაკიძე ვ. ელინისტური ხანის ქართლის სოციალური ისტორიიდან. თბილისი 1991.
37. ვახუშტი ბატონიშვილი, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV. თბილისი 1973, გვ. 53.
38. ზაქარაია პ. ნოქალაქევში 1973-77 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში, კრებ. „ნოქალაქევი-არქეოპოლისი“. თბილისი 1981, გვ. 77-119.
39. თოლორდავა ვ., დაკრძალვა ელინისტური ხანის საქართველოში. თბილისი 1980.
40. ინაიშვილი ა., მასალები ისპანის ძველი სამოსახლოდან, საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წელს. თბილისი 1973, გვ. 15.
41. ინაიშვილი გ. ქართული მეტალურ – გიის სათავეებთან. თბილისი 2018.
42. ინაძე მ. კოლხეთის სამეფოს სკვპტუხიათა საკითხისათვის, საქ. მეცნ. აკად. „მოამბე“, ტ. XXVI, N6. თბილისი 1961, გვ. 783-790.
43. ინაძე მ. აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაცია. თბილისი 1982.
44. ინაძე მ. სატაძრო ცენტრები ძველ კოლხეთში, საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“ (ისტ. სერია), N4, თბილისი 1986, გვ. 32-53.
45. ინაძე მ. ძველი კოლხეთის საზოგადოება. თბილისი 1994.
46. ინაძე მ. ძველი კოლხეთის ისტორიის საკითხები. თბილისი 2009, გვ. 31-50.
47. კაკაბაძე სარ. ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხისათვის, კრებ. საისტორიო „მოამბე“, N1. თბილისი 1924.
48. კალანდაძე კ., ბუბეიშვილი თ., იოსელიანი ნ., ქიჯია მ., კალანდაძე ნ., წყალტუბოს ექსპედიცია. საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-1992 წწ. თბილისი 2004, გვ.18.
49. კახიძე ამ. საქართველოს ზღვისპირეთის ანტიკური ქალაქები. თბილისი 1971.
50. კახიძე ამ. აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ანტიკური ძეგლები (ფიჭვნარის ბერძნული სამაროვანი), ბათუმი 1975.
51. კალანდაძე ალ. სოხუმის მთის არქეოლოგიური ძეგლები. სოხუმი 1953.

52. კვირკველია გ. უცხოელი მეცნიერები უძველესი ქართველი ტომების მელითონეობის შესახებ. თბილისი 1976.
53. კორძაძე მ. საქართველოს ჰავა. თბილისი 1961.
54. ლამბერტი არქანჯელო, სამეგრელოს აღწერა. თბილისი 1938.
55. ლანჩავა ომ. ქუთაისის ძველი ისტორიისათვის. თბილისი 1975.
56. ლიჩელი ვ. ძველი ვანი, სამეურნეო უბანი. თბილისი 1991.
57. ლომოური ნ. კლავდიოს პტოლემეაიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 32. თბილისი 1955.
58. ლომოური ნ. ნოქალაქევი, კრებ. „ნოქალაქევი-არქეოპოლისი“, I. თბილისი 1981, გვ. 18.
59. ლორთქიფანიძე ოთ. ანტიკურ ხანაში ინდოეთიდან შავი ზღვისკენ მომავალი გზის შესახებ, საქ. მეცნ. აკად. „მომამბე“, XIX, N3. თბილისი 1957, გვ. 377-384.
60. ლორთქიფანიძე ო. ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი. თბილისი 1966.
61. ლორთქიფანიძე ოთ. მასალები ძვ.წ. V ს. კოლხეთის მხატვრული კულტურის ისტ.-თვის, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, N1 (138). თბილისი 1971, გვ. 51-63.
62. ლორთქიფანიძე ოთ. ვანის ნაქალაქარი, ვანი I. თბილისი 1972, გვ. 7-42.
63. ლორთქიფანიძე ოთ. ვანის ნაქალაქარი (გათხრები. ისტორია. პრობლემები), კრებ. ვანი III. თბილისი 1977, გვ. 13-27, 54.
64. ლორთქიფანიძე ოთ. ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან. თბილისი 2002, გვ. 124 – 183.
65. მაისაია ი., შანშიაშვილი თ., რუსიშვილი ნ., კოლხეთის აგრარული კულტურა. თბილისი 2005.
66. მამულია გ. კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ძველ ქართლში. თბილისი 1979.
67. მახარაძე გ. „საბადურის“ გორის სტრატეგრაფია და საირხის ნაქალაქარის ისტორიის ძირითადი ეტაპები. თბილისი 1991.
68. მახარაძე გ., ლომთაძე გ., კოლხური კულტურის გავრცელება ყვირილის ხეობაში, საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ნარკვევები, II. თბილისი 1997, გვ. 21-29.
69. მახარაძე გ. საირხის ნაქალაქარის ისტორიის მნიშვნელოვანი ეტაპი, არქეოლოგიური ჟურნალი, I. თბილისი 2000, გვ. 43-66.
70. მელიქიშვილი გ. საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, საქ. მეცნ. აკად. გამომც., თბილისი 1955.
71. მელიქიშვილი გ. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის. თბილისი 1965.
72. მელიქიშვილი გ. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I. თბილისი 1970.
73. მიქელაძე თ., ბარამიძე მ., კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის სავლე კვლევა-ძიება 1971 წელს. სავლე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1971 წელს. თბილისი 1972, გვ. 33-35.
74. მიქელაძე თ., ფხაკაძე გ., ბარამიძე მ., ლორთქიფანიძე გ., მუსხელიშვილი დ., 75. ხახუტაიშვილი დ., კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიების შედეგები. სავლე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1973 წ. თბილისი 1974, გვ. 33-35.
75. მიქელაძე თ. ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის უძვე – ლესი მოსახლეობის ისტორიიდან. თბილისი 1974.
76. მიქელაძე თ. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება რიონის ქვემო წელზე. კოლხეთის

- არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, I. თბილისი 1978.
77. მუსხელიშვილი დ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I. თბილისი 1977, გვ. 32-62.
 78. მუსხელიშვილი დ., ჯიბლაძე ლ., პაპუაშვილი რ., პაპუაშვილი ნ. ანაკლია II. თბილისი 2010.
 79. ნადირაძე ჯ. ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი 1975.
 80. ნადირაძე ჯ. საირხე, საქართველოს უძველესი ქალაქი. თბილისი 1990.
 81. ნიორაძე გ., არქეოლოგიური გათხრები კოლხიდაში, ენიშკის „მოამბე“, X. თბილისი 1941.
 82. პაპუაშვილი რ., არქეოლოგიური გათხრები და დაზვერვები კოლხეთის დაბლობზე (1983-1986), „ძეგლის მეგობარი“, N4. თბილისი 1987, გვ. 52-54.
 83. პაპუაშვილი რ. კოლხური კოლექტიური სამარხების შედარებითი ქრონოლოგია იარაღის მიხედვით. თბილისი 1998.
 84. პაპუაშვილი რ., პაპუაშვილი ნ., კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები, ერგეტა. თბილისი 2005, გვ. 51-56.
 85. პაპუაშვილი რ., პაპუაშვილი იოს. შავიზღვის პალეორეჟიმი და მისი გავლენა კოლხეთის დაბლობის დასახლებებზე (ძვ.წ. III-I ათასწლეული). თბილისი 2014.
 86. პაპუაშვილი რ. ზუგდიდის არქეოლოგიისათვის. თბ. 2017.
 87. პლუტარქე, პარალელური ბიოგრაფიები (თარგმნა აკ. ურუშაძემ). თბილისი 1957.
 88. რამიშვილი ალ., კოლხეთის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან. ბათუმი 1974.
 89. რამიშვილი ალ., გრავირებულ კოლხურ ცულებიანი სამარხი სოფ. ნაცარგორიდან, აკც-ს ჟურ. „ძიებანი“, N12. თბილისი 2003, გვ. 41-48.
 90. რუხაძე ჯ. ღომის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XI. თბილისი 1960, გვ. 75-91.
 91. სადრაძე ვ., ხოხობაშვილი თ., ღლიღვაშვილი ე. შიდა ქართლის გვიანბრინჯაო-რკინის ფართო ათვისების ხანის ნამოსახლარების კულტურა. თბილისი 2018.
 92. სადრაძე ვ., ძნელაძე მ., დავლიანიძე რ., მურვანიძე ბ., ჭანიშვილი თ., მგელაძე ნ., არქეოლოგიური კვლევა-ძიება გურიიში, 1991-94 წწ. კრებ. „გურია“ I, თბილისი 1996, გვ. 31-44.
 93. სანიკიძე ლ. პონტოს სამეფო. თბილისი 1956.
 94. საქართველო და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია (რედ. გ. პაიჭაძე). თბილისი 1993.
 95. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I. თბილისი 1970.
 96. სულგულაძე ივ. სახელმწიფოს წარმოშობა საქართველოში. თბილისი 1951.
 97. ურუშაძე აკ. ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში. თბილისი 1964.
 98. ფანცხავა ლ. კოლხური კულტურის მხატვრული ხელოსნობის ძეგლები. თბილისი 1988.
 99. ფიცხელაური კ. სამხრეთ-აღმოსავლეთ კავკასიის ეთნოკულტურული სისტემა ბრინჯაო-რკინის ხანაში. თბილისი 2013.
 100. ფლავიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო (ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ნ. კეჭაძემა). თბილისი 1961.
 101. ფხაკაძე გ. მასალები აბედათის დიხა-გუძუბადან, მსკა, VI. თბილისი 1978, გვ. 138-140.
 102. ქავთარაძე გ. საქართველოს სახელმწიფოებრივი განვითარების საკითხები (ადრეული ხანიდან), კავკასიოლოგიური სერია, II. თბილისი 2006, გვ. 3-45.

103. ქართლის ცხოვრება (გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა), ტ. I. თბილისი 1955.
104. ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან, კრებ. თბილისი 2001.
105. ქორიძე დ. თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, II. თბილისი 1958.
106. ქორიძე დ. კოლხური კულტურის ისტორიისათვის. თბილისი 1965.
107. ყაუხჩიშვილი თ. სტრაბონის გეოგრაფია. თბილისი 1957, გვ. 55.
108. ყაუხჩიშვილი თ. აპიანე. თბილისი 1959.
109. ყაუხჩიშვილი თ. ჰიპოკრატეს ცნობები საქართველოს შესახებ. თბილისი 1965.
110. ყაუხჩიშვილი თ. ბერძენი მწერლების ცნობები..., თბილისი 1967.
111. ყაუხჩიშვილი თ. ჰერაკლიდე და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ, კრებ. აღმოსავლური ფილოლოგია, I. თბილისი 1969, გვ. 186-190.
112. ყაუხჩიშვილი თ. ვანის ახლად აღმოჩენილი ბერძნული წარწერა, კრებ. „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, VII. თბილისი 1987, გვ. 131-143.
113. ყაუხჩიშვილი თ. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, I, II, III. თბილისი 2000.
114. ყორანაშვილი გ. გეოგრაფიული გარემო საზ. განვითარებაში. თბილისი 1975.
115. ყორანაშვილი გ. საქართველოს ისტორიის საკითხები (ნაწ. I). თბილისი 1994.
116. ყორანაშვილი გ. საქართველოში სახელმწიფოს წარმოშობის საკითხი. თბილისი 2000.
117. ჩავლეიშვილი ირ. არქეოლოგიური გათხრები ფიჭვნარის უძველეს ნამოსახლარზე 1983 წ., სდსდ, XVI. თბილისი 1987.
118. ჩავლეიშვილი ირ., კოლხური ბრინჯაოს საწარმოო კერა ჩოლოქ-ოჩხამურის ხერთვისში, სდსდ, XIX. თბილისი 1991.
119. ჩავლეიშვილი ირ., გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლარები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოდან, ავტორეფერატი ისტ. მეცნ. კანდ. სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი 1999.
120. ჩიქოვანი თ., ჯარგვლური სამშენებლო ტიპის კავკასიური არეალი, აკც-ს „ძიებანი“, N3. თბილისი 1999, გვ. 21-25.
121. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I წიგნი. თბილისი 1963.
122. ძველაია მ. კოლხეთის დაბლობი. თბილისი 1973.
123. ძიძიგური ლ. ძველი კოლხეთის სამეურნეო კულტურა. თბილისი 1994.
124. წერეთელი გ. არმაზის ბილინგვა, ენიმკის „მომბე“, N13. თბილისი 1943, გვ. 1-83.
125. ჭყონია ან. ვანის ნაქალაქარის ოქროს სამკაულები, კრებ. „ვანი“ VI. თბილისი 1981.
126. ხახუტაიშვილი დ., ქობულეთის ქვეყანა. თბილისი 1995.
127. ხახუტაიშვილი ნ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო ადრერკინის ხანაში, სდსდ, XV. თბილისი 1986.
128. ხიდაშელი მ. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის გორასაცხოვრისები, ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები, IX. თბ. 2009, გვ. 24-28.
129. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ტ. I. 1960.
130. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. II. თბილისი 1952.
131. ჯანაშია ს. ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის ისტორიიდან, შრომები, ტ. II. თბილისი 1952ა, გვ. 19-20.
132. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. III ტ. თბილისი 1959.
133. ჯაფარიძე ოთ. კოლხური ცული, სსმმ. XVI. თბილისი 1950, გვ. 35-89.

134. ჯაფარიძე ოთ. საქართველოს არქეოლოგიის ძირითადი საკითხები (სტატიები, წერილები). თსუ-ს გამომც., თბილისი 2012, გვ. 248-284.
135. ჯაფარიძე ვ. ძველი ვარდციხე – ვარდიგორა, ჟურ. „ძეგლის მეგობარი“, N46. თბილისი 1977, გვ. 43-50.
136. ჯიბლაძე ლ. კოლხეთის დაბლობის ძვ.წ. III-I ათასწლეულების ნამოსახლარები. თბილისი 2007.
137. ჯიბლაძე ლ. კოლხეთის დაბლობის ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლართა სტრატეგრაფია, ქრონოლოგია და პერიოდიზაცია (ფიზიკის ნამოსახლარის ცენტრალური ბორცვის მიხედვით). თბილისი 1997.
138. ჯიბლაძე ლ. სახლის თიხის მოდელი ნაოხვამუდან და ძველკოლხურ ნაგებობათა სისტემა, ჟურ. „იბერია-კოლხეთი“, N6. თბილისი 2010, გვ. 117-124.
139. Бокль Генри Т., История цивилизации в Англии, СПб. 1906.
140. Барамидзе М., Пхакадзе Г., Квирквелия Г., Чигოшвили Т., Орджоникидзе А., Гунба Л., Археологические исследования в Абхазии. сб. ПАИ в 1977 г. Тбилиси 1980. Стр. 113-124.
141. Барамидзе М., Чигოшвили Т., Пхакадзе Г., Джибладзе Л., Махарадзе З., Шеразадишвили Б., Датунашвили Т., Работы археологических экспедиции Абхазии. сб. ПАИ в 1984-1985 гг. Тбилиси 1987. Стр. 45-50.
142. Барамидзе М., Пхакадзе Г., Бжания В., Шамба Г., Чигოшвили Т., Квициния В., Хубутия Г., Отчет археологических экспедиции Абхазии. сб. ПАИ в 1979. Тбилиси 1982. Стр. 67-69.
143. Бжания В., Мачарское поселение энеолита и бронзы в Абхазии, СА №1. Москва 1966. Стр. 113-124.
144. Бжания В., Габелия А., Амиров Ш., Раскопки поселения Кистрик. АО Абхазии в 1983 г. Тбилиси 1987. Стр. 14.
145. Васильев Л., Протогосударство – Чифдом как политическая структура, жур. Народы Азии и Африки, №6. Москва 1981. Стр. 157-175.
146. Витрувий, Десять книг об архитектуре (перевод Ф.А. Петровского). Москва 1936.
147. Деген-Ковалевский Б., К истории железного производства Закавказья, ИГАИМК, №120. Москва-Ленинград 1935. Стр. 230-311.
148. Джавахишвили И., Государственный строй древней Грузии и древней Армении, СПб. 1905.
149. Джапаридзе В., Берадзе Т., Джикия Л., Об археологических разведках и раскопах в зоне строительства Вардцихской ГЭС. сб. ПАИ в 1976 г. Тбилиси 1979. Стр. 25.
150. Еллинек Георг, Общее учение о государстве, СПб. 1903.
151. Козенкова В., Кобанская культура (Западный вариант), Археология. Свод археологических источников. Вып. 2 – 5. Москва 1989.
152. Куфтин Б., Материалы к археологии Колхиды, I. Тбилиси 1949.
153. Куфтин Б., Материалы к археологии Колхиды, II. Тбилиси 1950.
154. Латышев В., Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Записки классического отделения императорского русского археологического общества, т. II, вып. I, С.-Петербург 1904.
155. Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи. Москва 1960.
156. Мечников Л., Цивилизация и великие исторические реки. Москва 2013.
157. Микеладзе Т., Барамидзе М., Инаишвили А., Хахутаишвили Д., Мухелишвили Д., Исследования Колхидской археологической экспедиции. сб. ПАИ в 1974 г. Тбилиси 1976. Стр. 31-35.

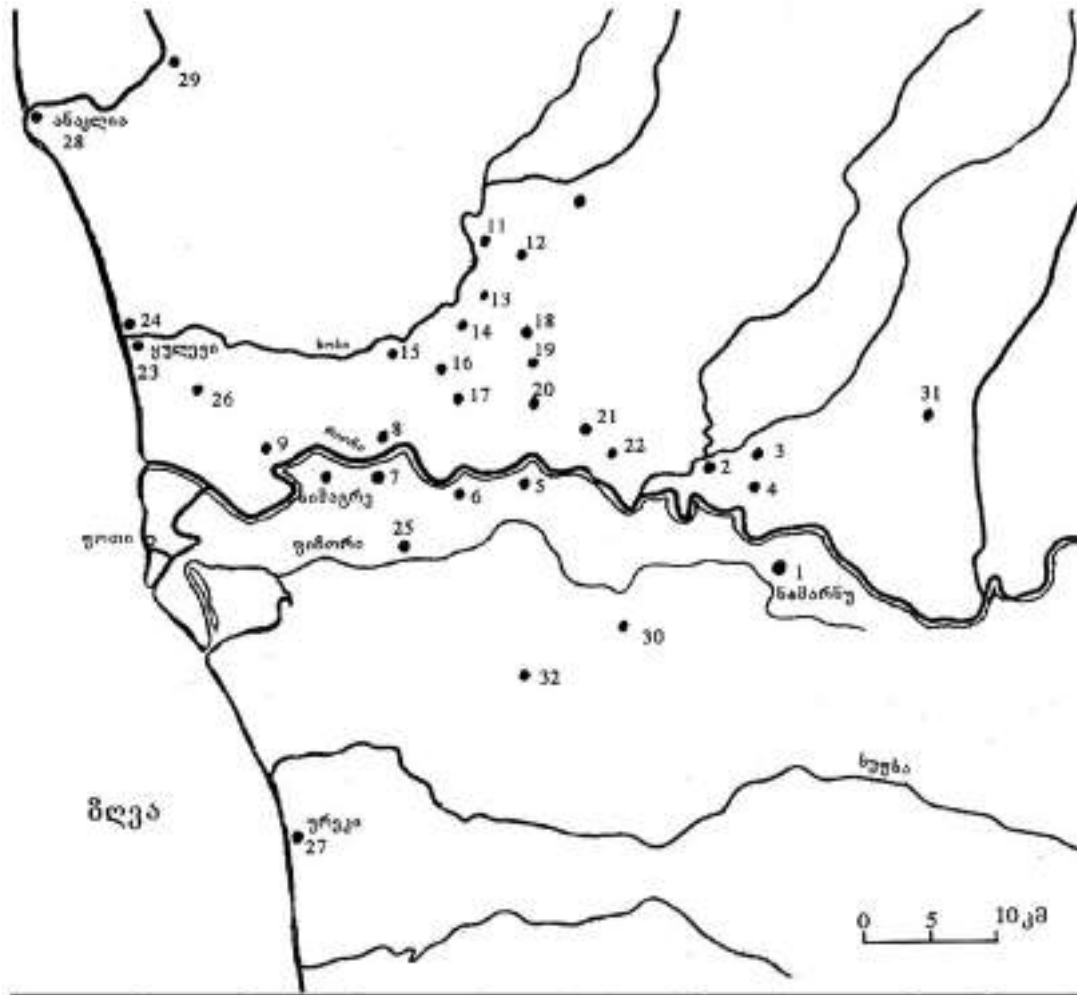
158. Микеладзе Т., Мухелишвили Д., Хахутаишвили Д., Итоги полевых исследований Колхидской археологической экспедиции. сб. ПАИ в 1977 г. Тбилиси 1980. Стр. 21-25.
159. Микеладзе Т., Хахутаишвили Д., Древне Колхидское поселение Намчедური. Тбилиси 1985.
160. Микеладзе Т., Папуашвили Р., Чубинишвили Н., О работах Колхидской археологической экспедиции. сб. ПАИ в 1984-1985 гг. Тбилиси 1987. Стр. 31-35.
161. Микеладзе Т., К археологии Колхиды (эпоха средней и поздней бронзы-раннего железа). Тбилиси 1990.
162. Панцхава Л., Сулава Н., Папуашвили Р., Колхидская, кобанская или колхидско-кобанская? сб. Кавказоведение, №4. Стр. 102-117.
163. Поздняков Э., Государство/ природа и происхождение. кн. Философия государства и права, Москва 1995. Стр. 23-89.
164. Ратцель Ф., Политическая география. СПб. 1897.
165. Соловьев Л., Энеолитические селище у Очамчирского порта в Абхазии. Материалы по истории Абхазии. Сб. первый, вып. IV. Сухуми 1939.
166. Техов Б., Тлийский могильник (комплексы второй половины VII в. до н.э.), III. Тбилиси 1985.
167. Хахутаишвили Д., Производства железа в Древней Колхиде. Тбилиси 1987.
168. Andinelli R., Archaeologia and culture. Milan 1961.
169. Braund D., Georgia in Antiquity (A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC-562 AD), Clarendon Press, Oxford 1994.
170. Carneiro R.L., A Theory of the Origin of the State, Journal "Science". 1970. P. 169.
171. Ciceronis M Tullii, De imperio in Pompeiense pro Lega Manile, oratio ad Quirites (ed. A. Goffman), Part I. St.-Peterburg 1911.
172. Claessen H. J. M., Skalnik P., Beginning and End of the Early State, – The Early State. New Babylon, Studies in the Social Sciences 32. Mouton Publishers, The Hague, Paris, New York 1978.
173. Huntington E., Civilization and climate. Oxford University Press 1925.
174. Huntington E., Mainsprings of Civilization. New York 1945.
175. Jankins A., Recent Acquisitions of Greek Coins by the British Museum, The Numismatic chronicle. London 1959. Pp. 32-37.
176. Lordkipanidze O., The Golden Fleece: myth, euhemeristic explanation and archaeology, Oxford Journal of Archaeology, 20. Oxford 2001. Pp. 2-37.
177. Markhem S., Climate and energy of Nations. Oxford University Press 1942.
178. Muhsin Mahd, Ibn Khaldun's philosophy of history. London 1957.
179. Reinach Th., Mitridate Eupator, roi de Pont. Paris 1890.
180. Reinhold S., The Late Bronze and Early Iron Age in the Caucasus: Material Culture, Chronology and Supra-regional Relations. 2007.
181. Service Elman R. Origins of the State and Civilization (The Process of Cultural Evolution), W.W.Norton & Company, INC, New York 1975.
182. The Loeb Classical Library. London 1957.
183. Vallet G., La Colonisation Grecque en occident, XIII "Mejdunarodni kongress istoricheskix nauk", I vol, III part, Moscow 1973. Pp. 53-72.
184. Wittfogel K., Oriental despotism (A comparative study of total power) Yale University Press. New Haven 1957.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

- I** – გვიანბრინჯაო-ადრერკინის პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლების რუკა.
- II-III** – “კოლხური ბრინჯაოს კულტურის” ძირითადი არტეფაქტების ზოგადი ტაბულები.
- IV** – გვიანბრინჯაო-ადრერკინის პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლების რუკა არქეოლოგ ლ. ჯიბლაძის მიხედვით.
- V** – 1) კოლხეთის დაბლობის სამოსახლოების რეკონსტრუქცია არქიტექტორ გ. ლეჟავას მიხედვით. 2) მთაგორიანი კოლხეთის სამოსახლოები.

I

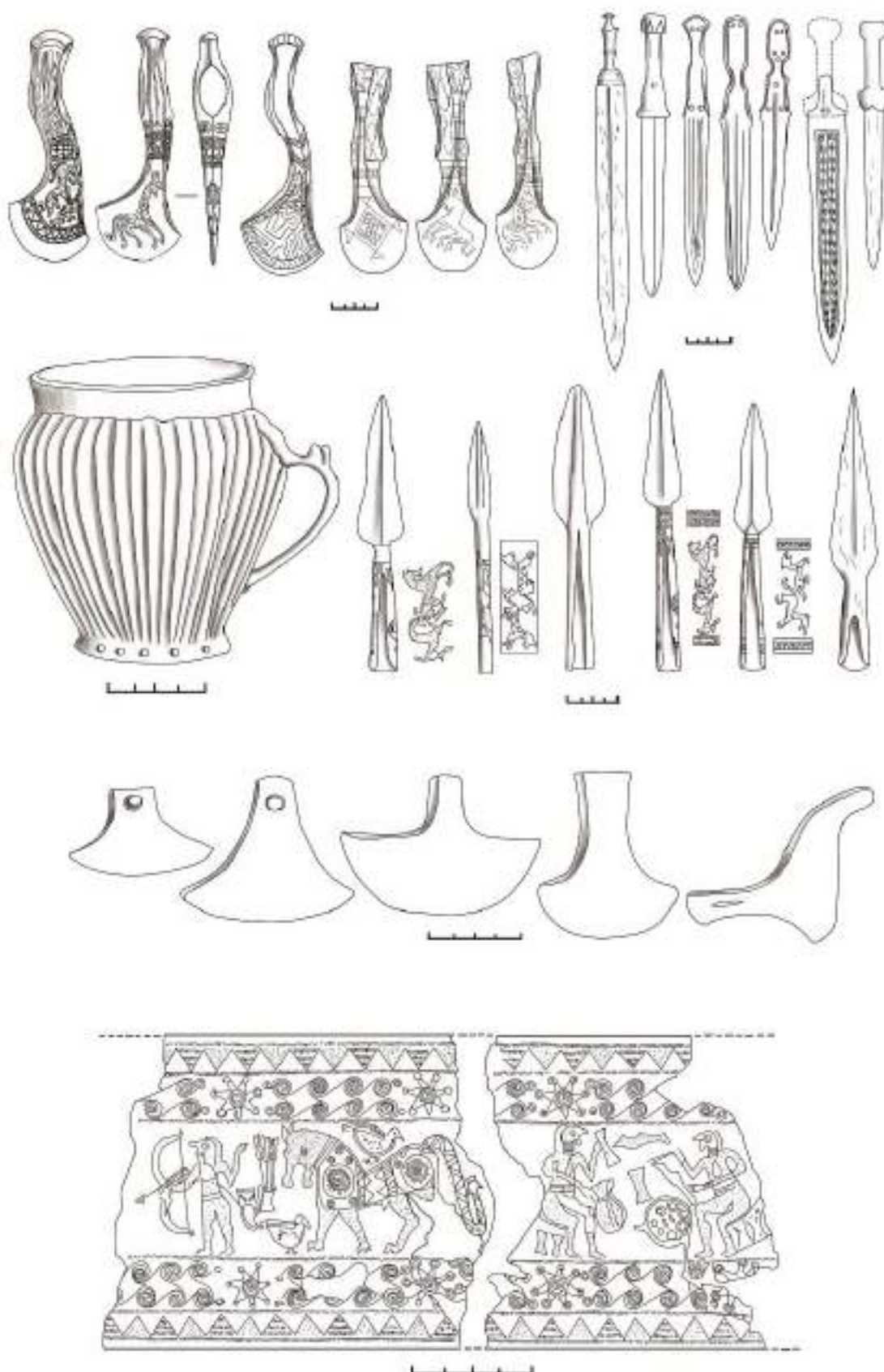
გ. გამყრელიძე

ტვიანბორინჯაო-აფრუკინის ხანის არქეოლოგიური ძეგლები:

1. ნამარნე; 2. შიგური; 3. ნოსირი; 4. წყეში; 5. სარიაჩქონის ოხოვე; 6. ნანდევუ;
7. საგვიჩო; 8. ნაღშიპიჯი; 9. ჭალადიდი (ზურგა, საბაქო, მხარი); 10. ჭოლა I, II;
11. ომხოშური; 12. ბეთლეში; 13. ევი; 14. ხორში-ლომური; 15. გურიჭული;
16. ნაოსვამუ (რეკა); 17. ქეალონის დიხა-გუბუბა; 18. გეჯეთი; 19. ნოქო; 20. საკირე;
21. ხენაკთან; 22. ბატნაოხურე; 23. ყულევი I; 24. ყულევი II; 25. ფიქორისპირა
ბორევები; 26. ყიფა; 27. ურევა; 28. ანაკლია; 29. ერგეტა; 30. ჭოპოლა; 31. მუხურჩა;
32. ნიგუზიანი; 33. სიმაგრე (სოფ. საქორჭიო); 34. ზურგა (სოფ. ჭალადიდი); 35. ყულევი;
36. ნამარნე; 37. საგვიჩო.

გ. გამყრელიძე

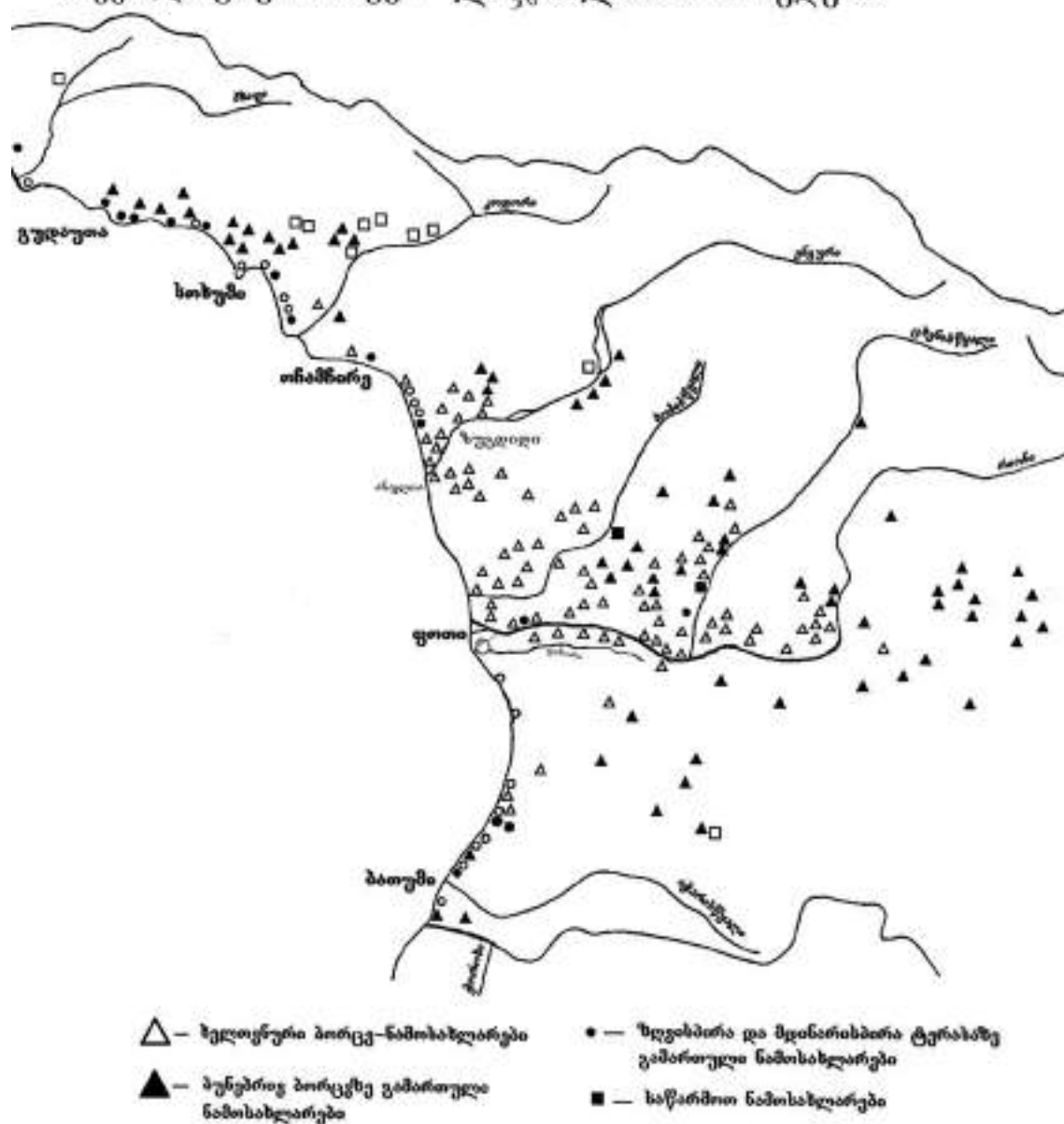

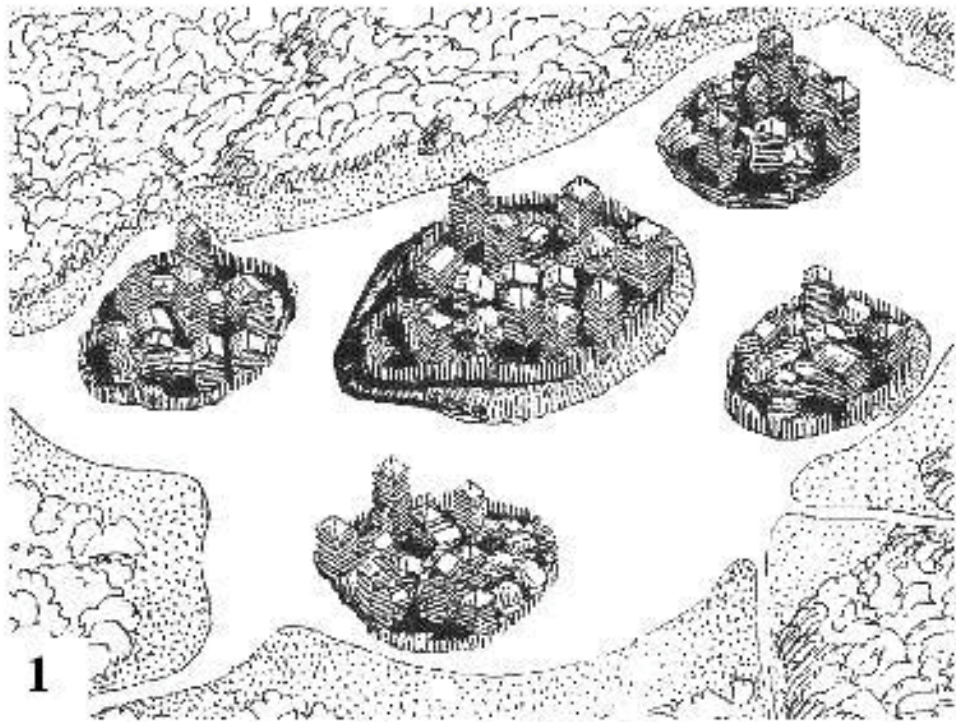
III

გ. გამყრელიძე

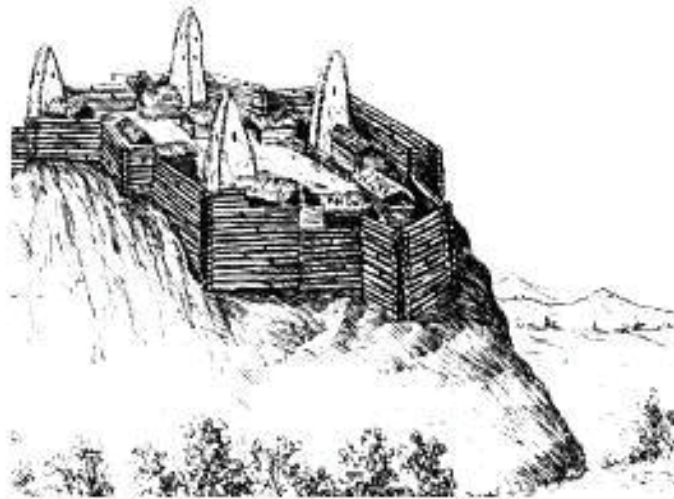
კოლხეთის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლარების
არქეოლოგიური რუკა ღ. ჯიბლაძის მიხედვით

1

კოლხეთის დაბლობის სამოსახლოები
(გ.ლეჟავას მიხედვით)

2

მთიანი კოლხეთის სამოსახლო

2020

11 DECEMBER

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute
of Archaeology of the European University

ANCIENT ROOTS OF DARAN CULTURE IN GEORGIA

Paata Gaprindashvili

Archaeologist; National Agency for Cultural Heritage

Preservation of Georgia

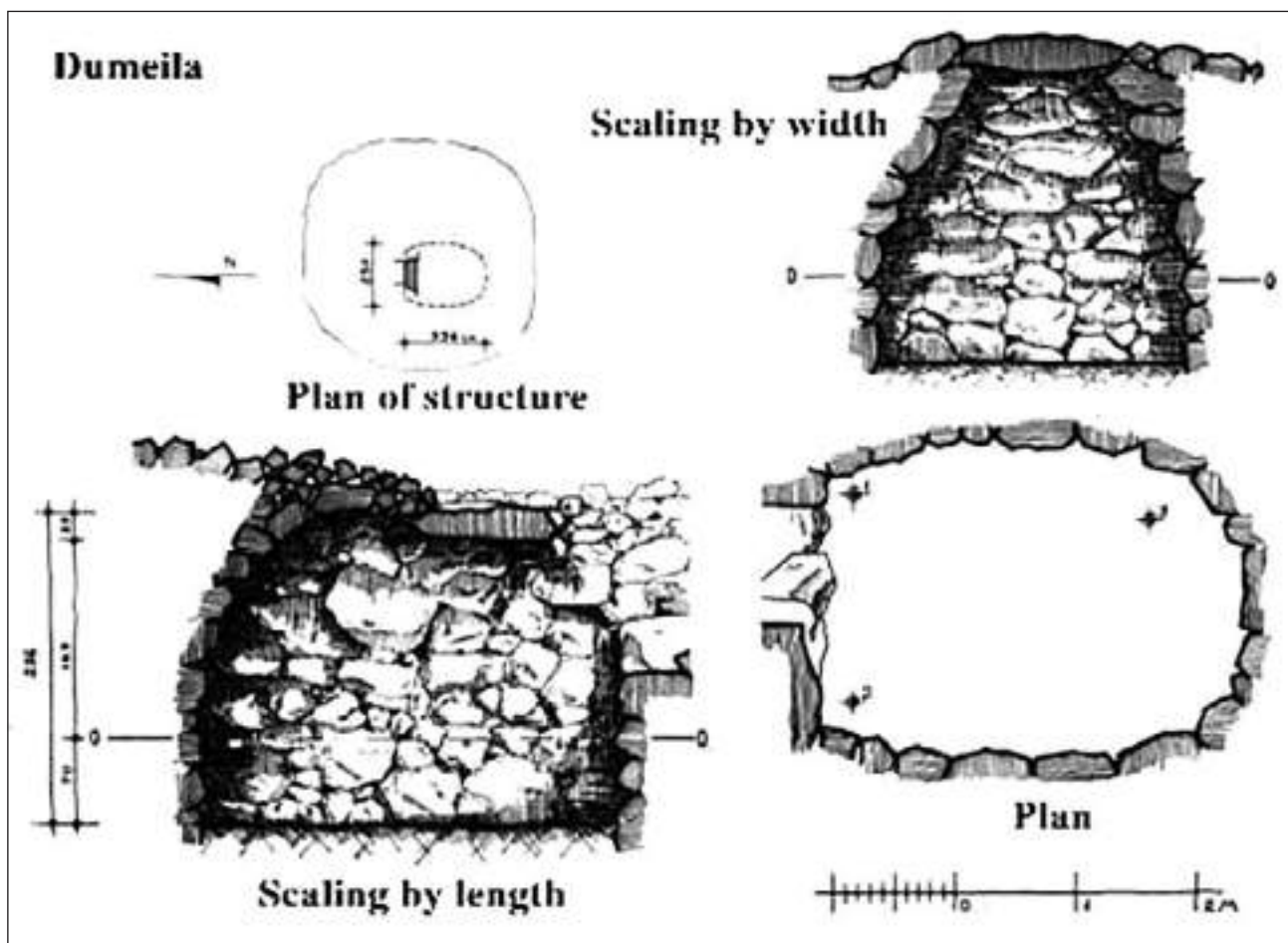
ABSTRACT

The Bronze Age sites on the territory of Georgia have been studied in considerable detail. Archaeological research provides important material for understanding the economic development, cultural level, and ethnic characteristics of society during this period. The present paper identifies and examines the so-called “Daran culture” – a unique archaeological phenomenon associated with the material culture of historical Javakheti. A darn is an underground stone structure that appears as a burial chamber within barrow-type tombs and is genetically related to domestic architecture.

The study discusses the spatial and architectural structure of the daran, its construction techniques, and the stages of its development from the Early Bronze Age to the Late Feudal period (18th century). Analysis of Urartian sources mentioning Zabakhae, along with other ancient written materials, toponymic data, and archaeological evidence, indicates the continuous existence of the Javakhi tribe in this region and highlights their role in the ethnogenesis of the Georgian people.

In the second half of the III millennium and the first half of the II millennium BC., the Bronze Age begins in the territory of Georgia. In different historical areas of Georgia, this era has been well-studied archaeologically under the leadership of Acad. Otar Japaridze. Monuments of rich material culture have been identified; Based on them, issues of economic development, cultural level, and ethnic nature of the society of that time are revealed. A great turning point is coming. The previous era – The centuries-old history of Mtkvari-Araxes culture is over and the foundation is laid for a new, early burial mound culture.

Our area of interest is the chamber structure of the hill burial, which is genetically quite rightly related to the dwelling house. burial chamber provides insight into Bronze Age residential architecture and construction techniques.

Dumeila

The subject of discussion is the early burial mound types, the basis of which is the megalithic culture of dolmens in Abkhazia and the burial chambers of Trialeti, Tsalka, Bedeni, Martkopi, Tsnori-Bakurt-sikhe and Samgori in eastern Georgia; Here stone and log cabin buildings are used as burial chambers.

From the above-mentioned burial structures, we are investigating the stone chambers, because the burial chambers of Javakheti are also of the same type and belong to the megalithic culture.

In the upper reaches of the Mtkvari river, in the territory of historical Javakheti, we recognized the archaeologically studied burial mound chambers as the home of the famous dugout structure of the daran type, and all these facts allowed us to distinguish it as an archaeological culture. Separation of “Daran culture” led us to the problem of ethnogenesis of Georgian tribes and we linked the creation of this culture to the Javakh-Zabakhe tribe. It is also interesting that the separation of archaeological culture with a burial chamber is the second case in Georgian archaeology. “Dolmen culture”, which is associated with Abkhazia and expresses only the type of burial mound of that area, was created and formed in Europe, while “Daran culture” is actually the culture of the Javakhi tribe in Georgia; It was born and developed in the territory of historical Javakheti. Their ancient roots are known for their burial mound and open-air cemetery.

The culture of burial mound in the area where the Trialeti culture spread does not directly repeat the Trialeti type burial chamber. Here, the appearance of a stone-built hall above the ground is given, while in Javakheti, only daran is used. The influence of Trialeti culture is still expressed here by the construction of the “burial chamber” above the ground (in the hill tombs of chieftains), although the construction of daran is a type of a dugout house. Despite the different types of planar-spatial structure of the stone-built “burial chambers” of the early burial mound, the roof of the building is characterized by the uniformity of the use of the ancient tradition. It is built with a horizontal pile, circularly, gradually turning inward; i.e. The “Daran culture” proposed by us is not a separate archaeological era, but refers to the daran buildings, which were created by the tribal associations of the Trialeti culture in the local

territory of historical Javakheti, in the Middle Bronze Age as a burial structure. As it is known, the burial building of burial mound replicates a residential house.

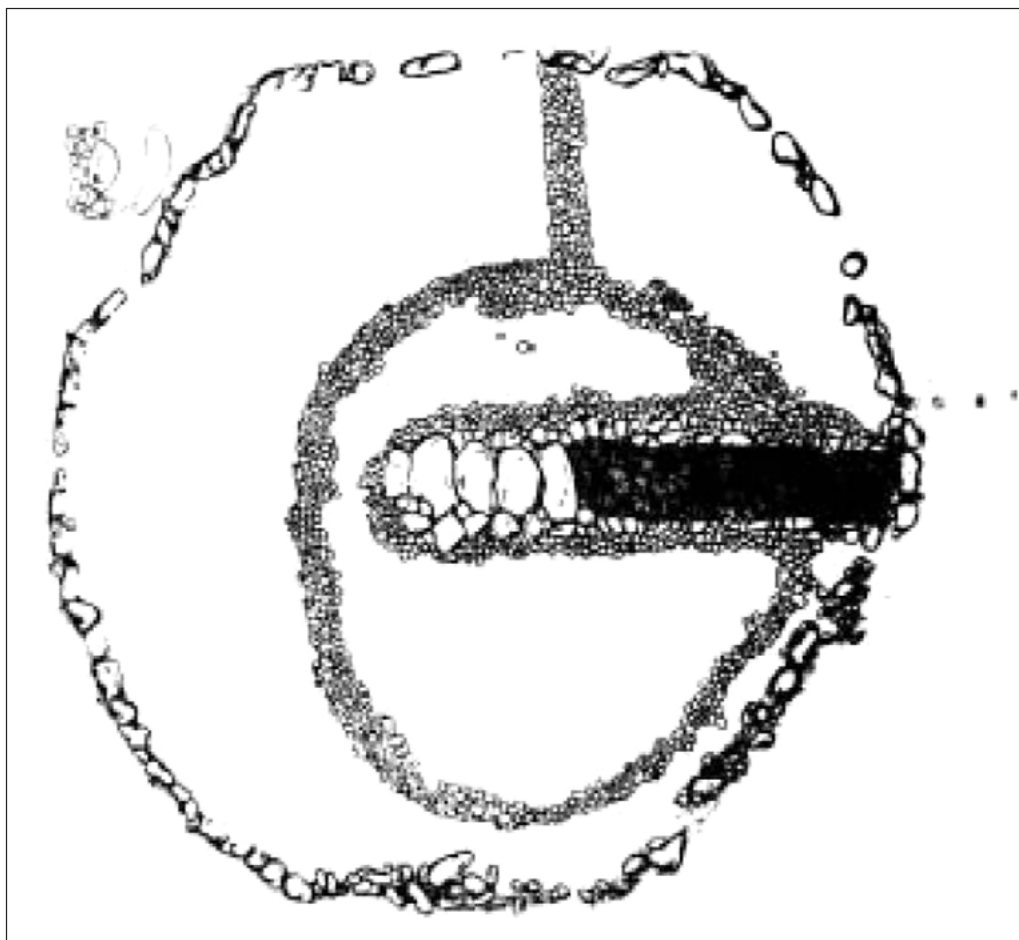

Bertakana

The inhabitants of Javakheti call daran an underground house, one part of which is a shelter; They also point to a number of darans, which exist near the house, in the forest, or elsewhere. The second part is private with an entrance from the east and a circular stone arrangement around the building. Darans are simple – single-chambered, or complex – multi-chambered, homogeneous cyclopean boulders.

According to Sulkhan-Saba Orbeliani: “Daran is an entrance into the rock or under the ground, or a hiding place into the rock or under the ground”. According to his own designation – “daran is a house built under the ground, or dug into the ground and rock invisibly”.

Sulkhan Saba's definition completely agrees with folk toponymy. So, the material (rock, stone) does not determine the Lepisi's daran, but it's underground location.

Chachkari

The “Daran” system of the burial mound indicates the ethnic unity of the tribe that was created in the territory of Javakheti. It is different from Trialeti or other neighboring tribes. These burial mounds of the Middle Bronze Age are similar to the Trialetic culture in general culture. Under the conditions of historical development, in different eras, this ethnic group continues to exist and develop in this historical-geographical area. The spread of the daran type of construction among the Javakh tribes can be traced back to the 18th century BC., which clearly indicates that the tribe that created the hill tombs in the Middle Bronze Age, which also creates the daran type of chamber and therefore owns such a dwelling-shelter, is the ancestor of the Javakh tribes. The mentioned volume already exists in the Early Bronze Age – based on circular darans, the use of which is confirmed among the Middle Bronze Age burial mounds, and it is considered a chamber originating from the Early Bronze Age (Japaridze O.). In the Middle Bronze Age, a chamber of elongated, daran construction is widespread, i.e. A circular Lepisi’s daran with a corbel domed chamber, which was confirmed in the roofing of the rectangular, softened corners of the stone chamber with slate in the Martkopi burial mound, there is one general knowledge – the upper slate or stone of each row is pushed inward to some extent and these binds the corbel domed chamber. This rectangle-like “Daran” with its construction survives as a house in Javakheti until the end of the late feudal era, before there were mutual enmity and foreign political complications. The house, as an underground shelter, was already connected to another type of late above-ground or semi-finished dwelling. Javakheti dugout structure stone dwelling types (“Hall”, “Oda”), roofed with flat-roofed rammed earth.

Akhchia Valley. burial mound stone circle

Historical-geographic environment: 1. Piles of volcanic stones, dry soil mountains; 2. constant fear, battles between tribes; 3. Harsh climate, which led to the creation of a daran type residential house.

The arrangement of daran burial mounds is characterized by: 1. individual; 2. group (small groups); 3. Small darans grouped with one big Lepisi's daran as the center.

It is important for dating: 1. A Stacking of boulders with a larger and roughly built interior; 2. Adjusted with boulders, by leveling the plane of the wall to some extent.

We don't have any other tangible material culture monument than Lepisi's daran, from bronze to the feudal age in the same territory, therefore daran is a unique material in relation to ethnogenesis. So foreign written material should be analyzed with daran.

The underground rock structure (church, hiding, dwelling), as well as the cave carved in the rock, are called daran by the inhabitants of the village of Chobareti. The same is true about Tmogve – tunnel road and hiding hole; It moves into underground rock chambers; Among them, there is a daran built in combination with Klde and Koreti. Thus, three types of daran are known: 1. rubble stone daran; 2. Rock daran; 3. combined, rock and rubble stone walling daran. The oldest of them is the daran chamber of the burial mound construction, i.e. the imitation of a house; The settlements of this type of residential house have not been found yet. However, T. Chubinishvili, along with the chambers of Dumela settlement has pointed out the hearth – characteristic feature for the houses.

Bertakana. Burial mound with an entrance passage and covering

The presence of the Javakh-Zabakhe tribes in Javakheti in the Middle Bronze Age and generally in the Early Bronze Age, which is given by the “Daran culture”, clearly indicates that the Javakh tribe has been firmly established in the almost modern territory since ancient age. The mentioned material culture gives us the opportunity to make a conclusion. It agrees with the opinion expressed in the science of “Armenian geography” (VII-X centuries) and Arab sources (IX centuries) with the identity, which is obtained by the historical-geographical research of the provinces of Zemo Kartli.

Bertakana. Daran burial chamber

Bertakana. Natbeuri, daran N3, Interior

Bertakana. Natbeuri, daran N3, covering

Regarding the “Arab list of the provinces of Kartli”, it should be noted that, this list shows some differences compared to “Armenian geography”, however, the similarity is also quite important: in particular, some provinces, especially the late Zemo Kartli (Klarjeti, Shavsheti, Artani, Samtskhe, Javakheti), are identical in both. Thus, we should think that in the period of time, which is close to the real situation fixed by the above-mentioned two lists, these provinces did not experience significant historical-geographical changes. It is possible that the assumption of these provinces, as historical-geographical units created on the basis of economic unity and ethnocultural specificity, were formed and distinguished as solid entities much earlier than the small units existing in the territory of Eastern Georgia. Probably, one of the reasons for this is that South-West Georgia has been actively involved in the orbit of the political relations of the Eastern states since ancient times. This was intended to expedite the consolidation of the smaller units that existed here. It is noteworthy that all the above-mentioned provinces and the later Kingdom of Kartli are already mentioned in ancient Eastern sources in the IX –VIII centuries BC (in particular, Urar-

tian and then ancient Greek-Latin sources). For example: “Katarza” || “Kotarzene”, which is likely to be equated with Georgian Klarjeti; “Shesheti”, which seems to refer to Shavsheti; “Viterukh”, “Odzrkhe”, i.e. later Samtskhe, and finally “Zabakhae” – Javakheti. It is even more interesting that all the above-mentioned countries of Urartian and ancient sources can be localized approximately where they were known in feudal times. Mention of all Georgian tribal countries, including Javakheti, in Latin-Greek sources, indicates that there is a continues history of this tribe here. This is supported by the centuries-old use of the “Daran” construction. The above-mentioned sources also confirm the chain of life of the Javakhi tribe in this country. The study of the development of ethnogenesis is the most difficult centuries-old process of tribal unification. Individual tribes leave certain territories and experience confusion with other tribes or appropriate uninhabited territories. In the process of centuries of life, the tribes meet in the area of this or that culture, this culture is transplanted and planted on their own soil. As a result, the culture of this or that tribe changes and takes a new, local look, which is often explained by the invasion of other tribes. In fact, it happens more often in the course of peaceful life in the relationship between tribes and people. Human habitation is one of the most solid phenomena of culture, which is determined by a certain geographical environment and climate; In addition, the peculiarity of internal needs creates general independent culture and elements of living. This solid culture follows different eras in the centuries-long development process of the tribes, preserving its basic structural elements and the planar-spatial appearance of the overall structure. This is an important acquisition of culture. This type of residence clearly defines the homogeneity of the tribe and the people.

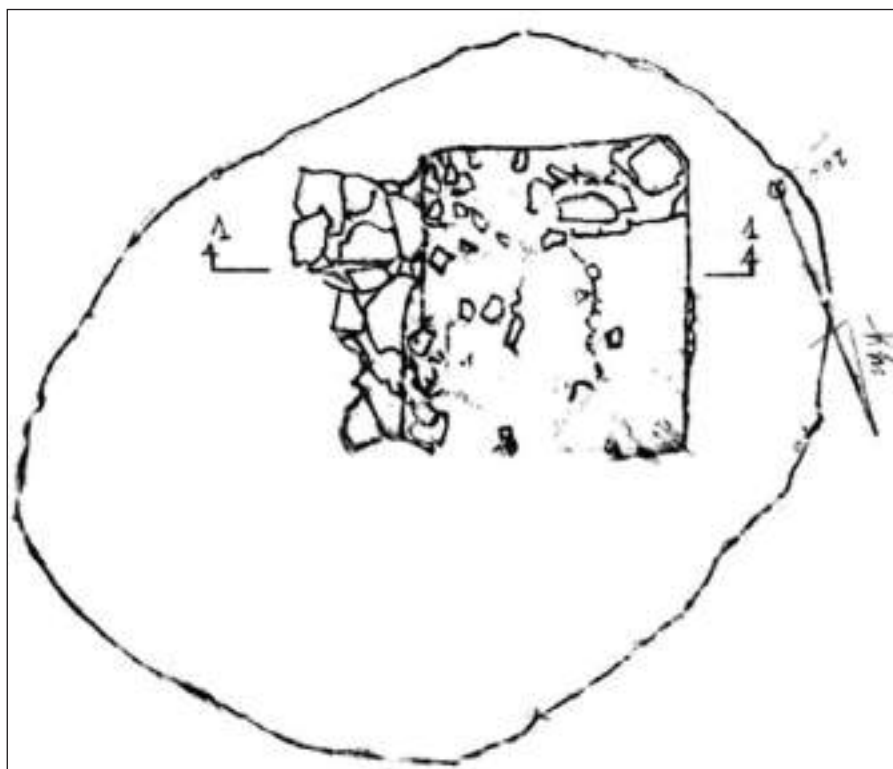

Grtla. The interior of the daran with a stone-hinged door

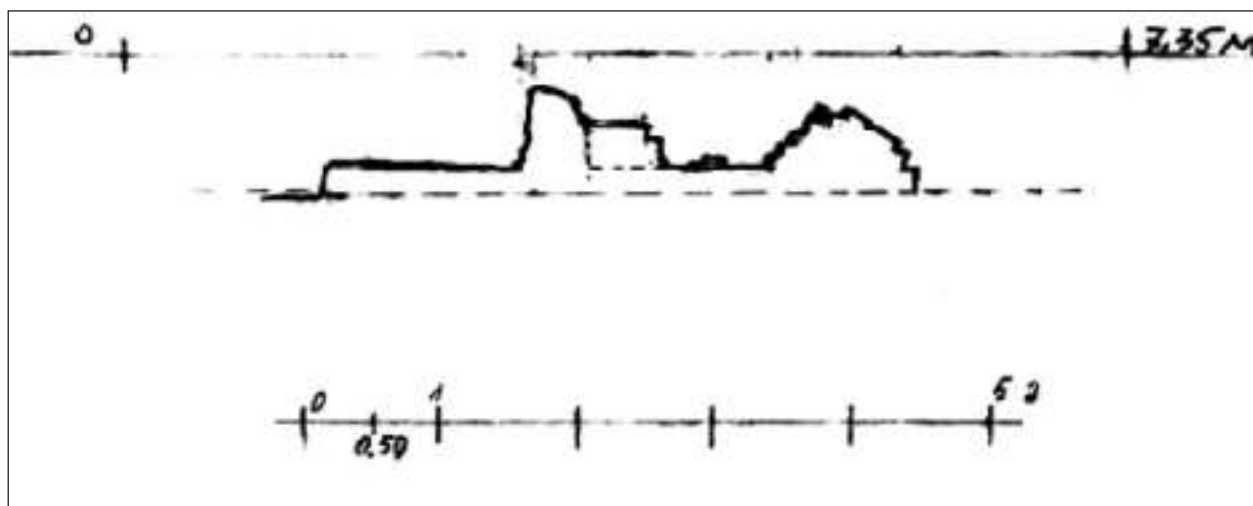
Regarding the “Arab list of the provinces of Kartli”, it should be noted that, this list shows some differences compared to “Armenian geography”, however, the similarity is also quite important: in particular, some provinces, especially the late Zemo Kartli (Klarjeti, Shavsheti, Artaani, Samtskhe, Javakheti), are identical in both. Thus, we should think that in the period of time, which is close to the real situation fixed by the above-mentioned two lists, these provinces did not experience significant

historical-geographical changes. It is possible that the assumption of these provinces, as historical-geographical units created on the basis of economic unity and ethnocultural specificity, were formed and distinguished as solid entities much earlier than the small units existing in the territory of Eastern Georgia. Probably, one of the reasons for this is that South-West Georgia has been actively involved in the orbit of the political relations of the Eastern states since ancient times. This was intended to expedite the consolidation of the smaller units that existed here. It is noteworthy that all the above-mentioned provinces and the later Kingdom of Kartli are already mentioned in ancient Eastern sources in the IX –VIII centuries BC (in particular, Urartian and then ancient Greek-Latin sources). For example: “Katarza” || “Kotarzene”, which is likely to be equated with Georgian Klarjeti; “Shesheti”, which seems to refer to Shavsheti; “Viterukh”, “Odzrkhe”, i.e. later Samtskhe, and finally “Zabakhae” – Javakheti. It is even more interesting that all the above-mentioned countries of Urartian and ancient sources can be localized approximately where they were known in feudal times. Mention of all Georgian tribal countries, including Javakheti, in Latin-Greek sources, indicates that there is a continuous history of this tribe here. This is supported by the centuries-old use of the “Daran” construction. The above-mentioned sources also confirm the chain of life of the Javakhi tribe in this country. The study of the development of ethnogenesis is the most difficult centuries-old process of tribal unification. Individual tribes leave certain territories and experience confusion with other tribes or appropriate uninhabited territories. In the process of centuries of life, the tribes meet in the area of this or that culture, this culture is transplanted and planted on their own soil. As a result, the culture of this or that tribe changes and takes a new, local look, which is often explained by the invasion of other tribes. In fact, it happens more often in the course of peaceful life in the relationship between tribes and people. Human habitation is one of the most solid phenomena of culture, which is determined by a certain geographical environment and climate; In addition, the peculiarity of internal needs creates general independent culture and elements of living. This solid culture follows different eras in the centuries-long development process of the tribes, preserving its basic structural elements and the planar-spatial appearance of the overall structure. This is an important acquisition of culture. This type of residence clearly defines the homogeneity of the tribe and the people.

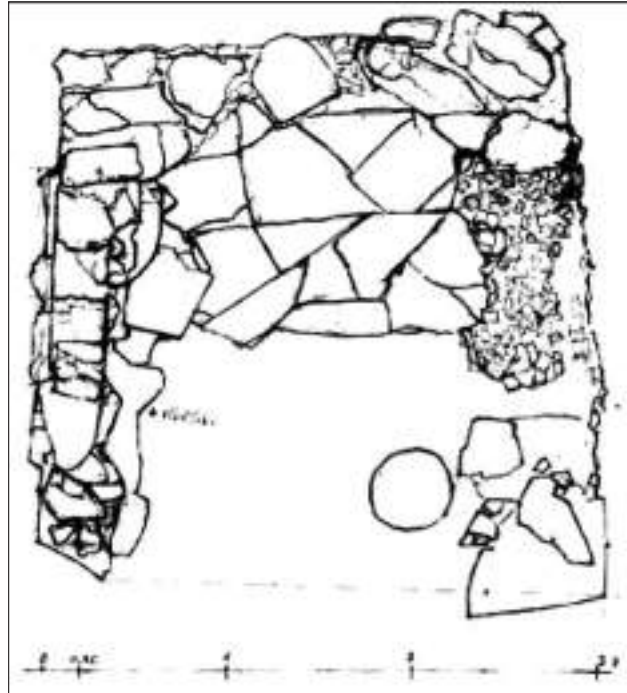
The plan-spatial structure of the daran building underwent development and change from the oval-corbel domed chamber in the Early Bronze Age, to a rectangular flat roofing structure in the Middle Bronze Age. This building construction was used until the late feudal era, which clearly indicates its formation as a residential shelter in ancient times. It is natural that, this type of housing could not have developed from the sepulcher (burial chamber), on the contrary, it is proved that in the Bronze Age it became a rule to imitate a residential house in burial mound.

Kakheti, Martkopi. N1 sepulcher. Plan

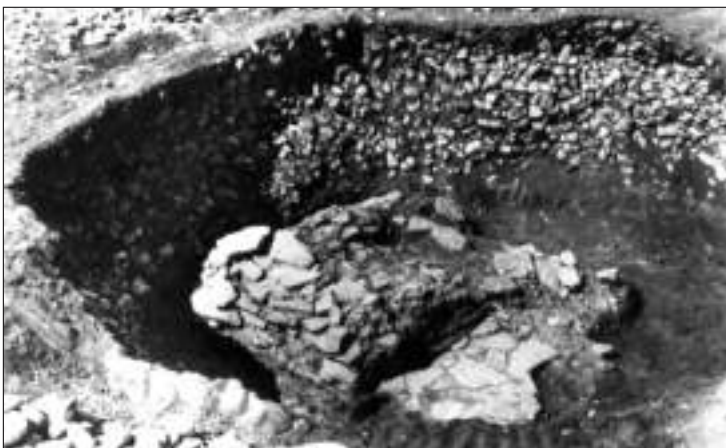

Kakheti, Martkopi. N1 sepulcher. Section

Kakheti, Martkopi. N1 sepulcher. Plan

The remains of the burial mound sepulchers of this era with all their attributes: military, agriculture (cart, ceramic vessels), weapons represent the dwellings of that time. It means that a person will continue to live in that country. This allows us to determine the structure of the residential house of this or that people. daran is so important in people's life that “Khizabarva is windy, daran has a door” is also reflected in folk poetry. The daran building in historical Javakheti clearly indicates that the ancestors of the Javakheti – the tribes known as “Zabakhae” recorded in the Urartian inscriptions – are the people who created the akldamas created here during the era of “hills”.

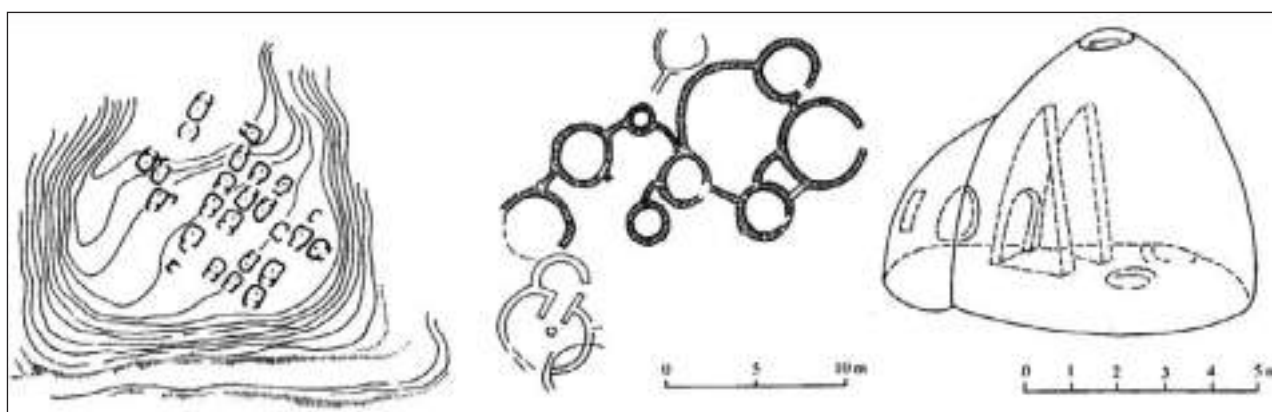

Kakheti, Martkopi. N1 sepulcher Kakheti, Martkopi. N1 sepulcher

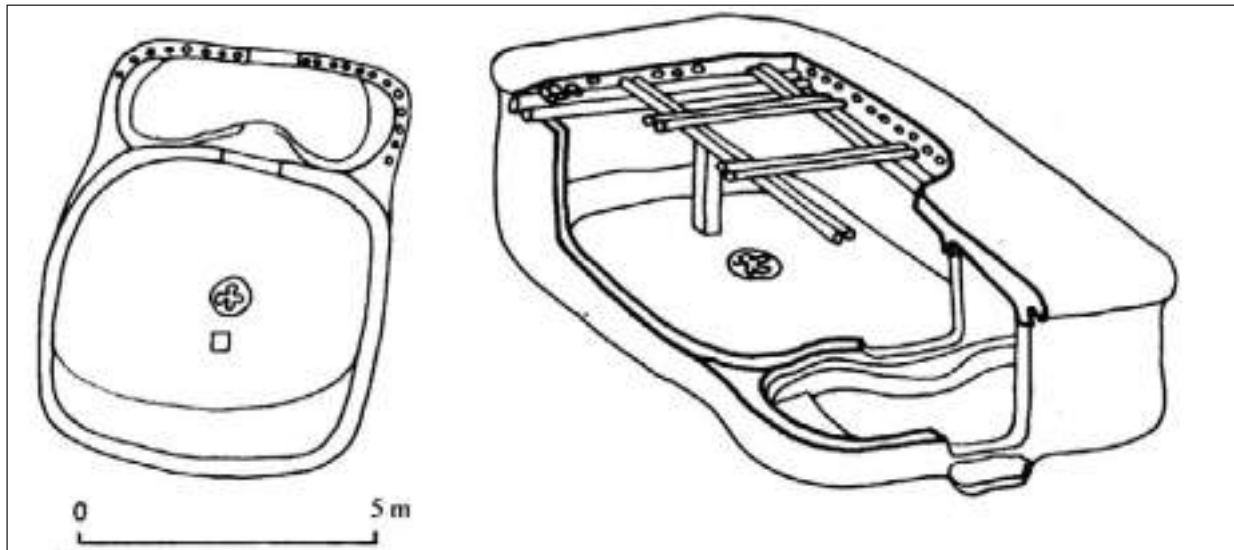
Stone-built round buildings appear in Javakheti in the last stage of the Eneolithic, which is the result of the further development of agriculture. This is the previously conceived intensification of the relationship between the mountain and the valley. This explains the appearance of round buildings in the Eneolithic (Muskhelishvili D., Chubinishvili T.) or the construction of stone walls already in the foothills of the ancestral settlements of the early stage of the Mtkvar-araksi culture (Tamarisi, Kiketi, Amiranis Gora). These tombs with planar-spatial structures are imitations of ancient circular houses, which is the initial stage of the Daran culture. While researching ethnogenesis, D. Muskhelishvili thinks that in ancient times there were Georgian tribes in Kartli; The proof of this is the material culture of the Hellenistic (and later) age of Mtskheta. Also, materials confirm the possible existence of Georgians in the territory of Eastern Georgia in the VI-V centuries BC (Herodotus, Megasthenes). The issue is that Georgians lived in this area since ancient times, it is confirmed by the toponyms, that during the existence of the “Goraebi” the Georgian language (differentiated from Svan-Zanuri language) already existed and the Georgian population lived on the “Goraebi” (Muskhelishvili D.). It is the same in the country of Javakheti, “Daran culture” was created in the early and middle Bronze Age by the Javakhi tribe, which is one of the Georgian tribes. If the Georgian language already existed at that time, it is natural that the Javakh tribe also spoke this language. If the Georgian tribe lives in Kartli, then in Zemo Kartli or Meskheti, the Javakhi tribe is in same territory with “Daran culture”.

In any case, today's Javakhian people have been continuously living in the Early Bronze-Middle Bronze Age in their territory, in the upper part of the Mtkvari river valley – on the left bank of the Mtkvari hanging from the Niali valley, on the slopes of the Erusheti mountain range up to Aspindza (Soph. Zveli) and at the foot of the Javakheti plateau – in Bertakana on the right side of the Mtkvari river.

In addition, if this is a Georgian tribe, it is natural that they were speaking in Georgian, and we should not think that the Javakh tribe started to speak Georgian after the Political and economical influence of Kartli; i.e. According to the archaeological research of D. Muskhelishvili, the Georgian tribe in Kartli (Khovle) was already living in the era of “Goraebi”. The great union of Javakh tribes mentioned in Urartian sources – “Zabakhae”, not only at this time, but also in the age of “Goraebi” already speaks in Georgian.

Kvemo Kartli, Imiris Gora. Settlement with mudbrick dwellings

Urbnisi, Kertli, vill. Qvatskelebi

The various types of dwellings used in the burial stone chambers stone burial chamber of the early burial mounds are characterized by a single roof structure. Historical Javakheti chambers are only monuments of underground megalithic culture. It's oldest type is a circular planar-spatial structure (monuments of the Vardzia area: Niali and Bertakana burial mound), while the chambers of the historical Kakheti village of Martkopi burial mound) represent log cabin and stone dwellings;

The oldest among them is Ulevi burial mound chamber N1. It is above-ground, rectangular stone building with rounded corners. Its circular roof was bent down in the chamber. Here, the principle of roofing construction is the same as in circular daran – arrangement of stone in horizontal rows, where each upper row is circularly drawn towards the center. This creates a vault-domeshaped space. Roofing N1 was implemented with stone slabs in the burial mounds, and with boulders in darans. It should be noted that the roof of the Martkopi chamber N1 burial mound, like the earlier domed structure, does not start directly from the ground, but from the vertical wall (0.5 meters), where 15 rows have survived. Southeast of the rectangular building there is a square covered with stone slabs, and within the same wall a doorway has been buried. So, this structure belongs to the type of rectangular dwelling with rounded corners of the Mtkvari-Araxes era (IV-III millennium BC), which was revealed by archaeological excavations near the village of Urbnisi, in the village of Kvatskelebi (Kartli), although this gated dwelling follows a different roofing principle – hall – It is based on the crown structure (Javakhishvili AL., Glonti L.). The roofing system of the circular daran and Martkopi chamber N1 is recorded in historical Kvemo Kartli in VII-VI millennium BC. in Shulaveri Gora and Imiro Gori's ovoid-domed mud brick houses (Javakhishvili AL.).

The discovery of the domed roof is an important event in the history of construction art. The construction of circular dwelling houses is a common architectural tradition for the entire Central and South-Eastern Caucasus. The identity of architectural traditions of construction indicates the settlements of neighboring Georgian tribes in different historical regions of Georgia.

BIBLIOGRAPHY:

1. Archaeology of Georgia, Tbilisi 1959. (In Geo)
2. Chubinishvili T., Tatishvili T., Gambashidze O., Archaeological exploration in the southern regions of Georgia (Meskhet-Javakheti) in 1953-1955, SA, 4. Moscow 1957. (In Russ.)
3. Gaprindashvili P., Daran burial mounds and boulder-box burials in Okrokana, Javakheti, near Vardzia, "Dzeglis Megobari", N1. 1989. (In. Geo.)
4. Gaprindashvili P., Darnische archäologische kultur und ethnogenese des georgischen dshawachetien-Volksstammes. Actes du deuxieme congres international de subteranologie mons (Belgique 92-4 aout 1997).
5. Gaprindashvili P., Ancient roots of Daran culture in Georgia. Issues of cultural history V. Tbilisi 1998. (In Geo.)
6. Giorgadze D., Funeral and mourning rules in Georgia. Tbilisi 1987. (In Geo.)
7. Japaridze O., Kikvidze I., Avalishvili G., Tsereteli A. The results of the Meskhet-Javakheti archaeological expedition. Tbilisi 1981. (In Geo.)
8. Japaridze O., Archaeology of Georgia (Stone and Bronze Age). Tbilisi 1991. (In Geo.)
9. Japaridze O., For the ethno-cultural history of Georgian tribes in the 3rd millennium BC. (previously Korghana culture). Tbilisi 1998. (In Geo.)
10. Javakhishvili A., Glonti L., Urbnisi I. Tbilisi 1962. (In. Geo)
11. Javakhishvili A., Kiguradze T. First agricultures in Europe, history and archaeology. N88/ November, 1984/25f.
12. Melikishvili G., On the history of ancient Georgia. Tbilisi 1970. (In Russ.)
13. Melikishvili G., Urartian wedge-shaped inscriptions. Moscow 1960. (In Russ.)
14. D. Muskhelishvili, Basic issues of historical geography of Georgia, II. Tbilisi 1980. (In Geo.)
15. "Moambe" of the USSR Academy of Sciences, N1. Tbilisi 1986. (In Geo.)
16. Sumbadze L., Architecture of the Georgian folk dwelling Darbazi. Tbilisi 1984. (In Russ.)

LEPISI'S DARAN

The interest of researchers studying the history of Samtskhe-Javakheti has been noticed for a long time, but their special research has not been carried out until now.

In 2007, with the support and funding of the "Historical Monuments Protection and Rescue" Foundation, the archaeological study and intelligence work of several darans, located in the vicinity of Lepis (Lebis) of Aspindza district was started in order to study the old settlements and individual daran – type buildings. Archaeologists Ioseb Burdiladze (head of the expedition) and Kakha Kakhiani carried out the mentioned works.

The origin of the term Lepis is still unknown. Local residents used to identify it with the nearby Agara village, and Lepis or Lebi was considered to be the given name in the 18th-19th centuries.

The village Lepis was located 13 km west of Vardzia, in one of the branched valleys of the Erusheti Mountains, 1800 m height above sea level. The village no longer exists. Only the remains of residential buildings built with dry stone piles have survived. The village must have been quite big. The settlement covers about 2 ha.

Nowadays, the village no longer exists. Several farms operate in the area, the owners of which accidentally found several (so far 4) collapsed tunnels.

The archaeological research started by clearing the ruined land in the western part of the settlement at a depth of up to four meters from the surface of the ground, where the daran tunnel was found, which was filled with stone, gravel and ground. The tunnel starts from the ruined entrance, runs from south to north. It is quite wide and in the middle, it turns obliquely towards the northwest. At the top, the tunnel connects to a stone-walled tunnel covered with large boulders, which has a stone door. Finally, a single system of interconnected tunnels, or a complex multi-chambered daran, was revealed, which is similar to the material characteristic of the Samtskhe-Javakheti peoples.

The ceramic material of Lepisi's daran does not differ in any way from the ceramic products characteristic of the late Middle Ages, considering the shape, forms and decoration. Based on archaeological research and obtained material, Lepisi's daran probably dates back to the 16th-17th centuries.

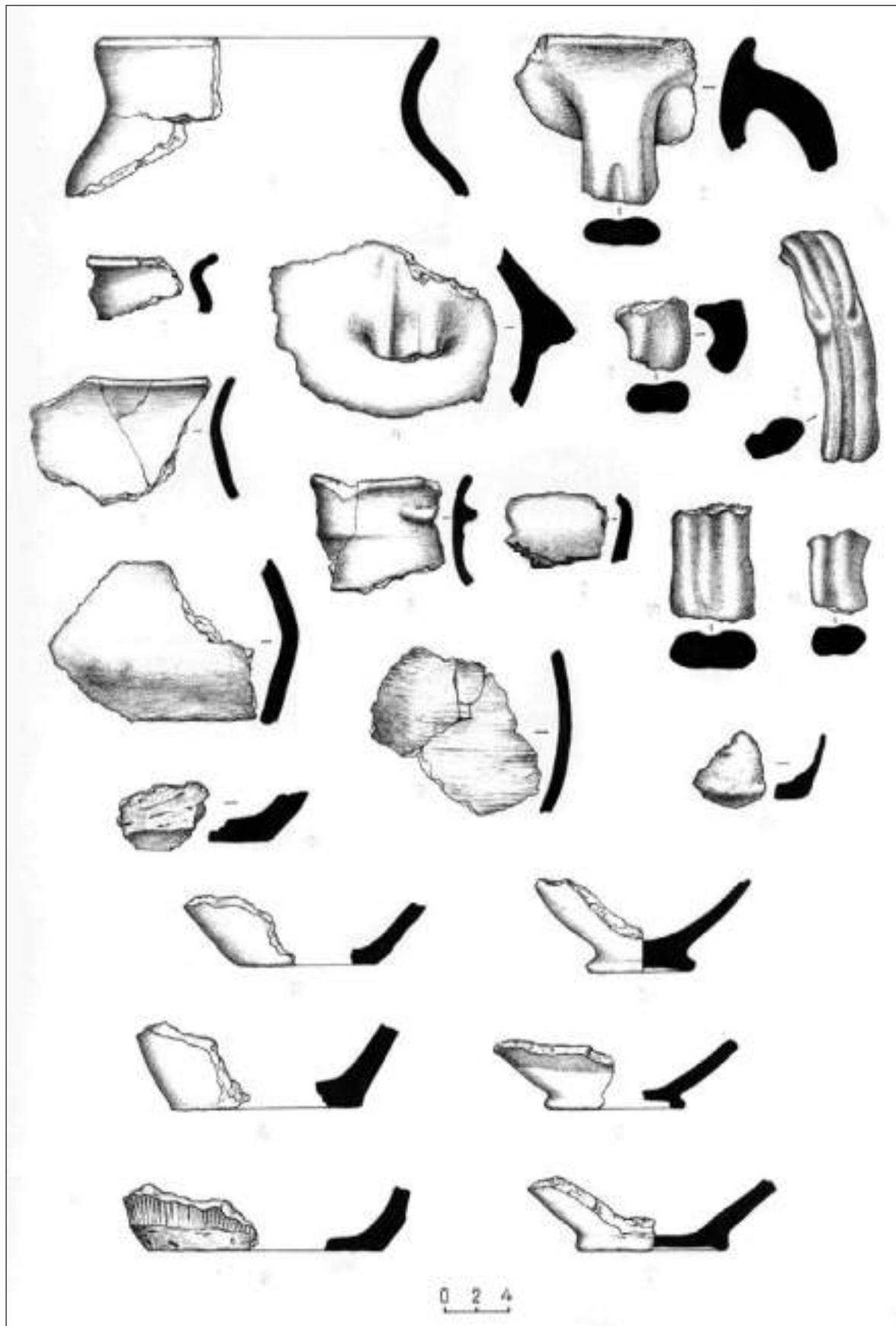
The mentioned complex consists of 12 small and large tunnels, which are connected to each other, it should be noted that the tunnels were connected to the above-ground residential buildings by means of elevators. Also, it is noteworthy that the massive stone door, with its own stone heel and a peephole cut in the middle.

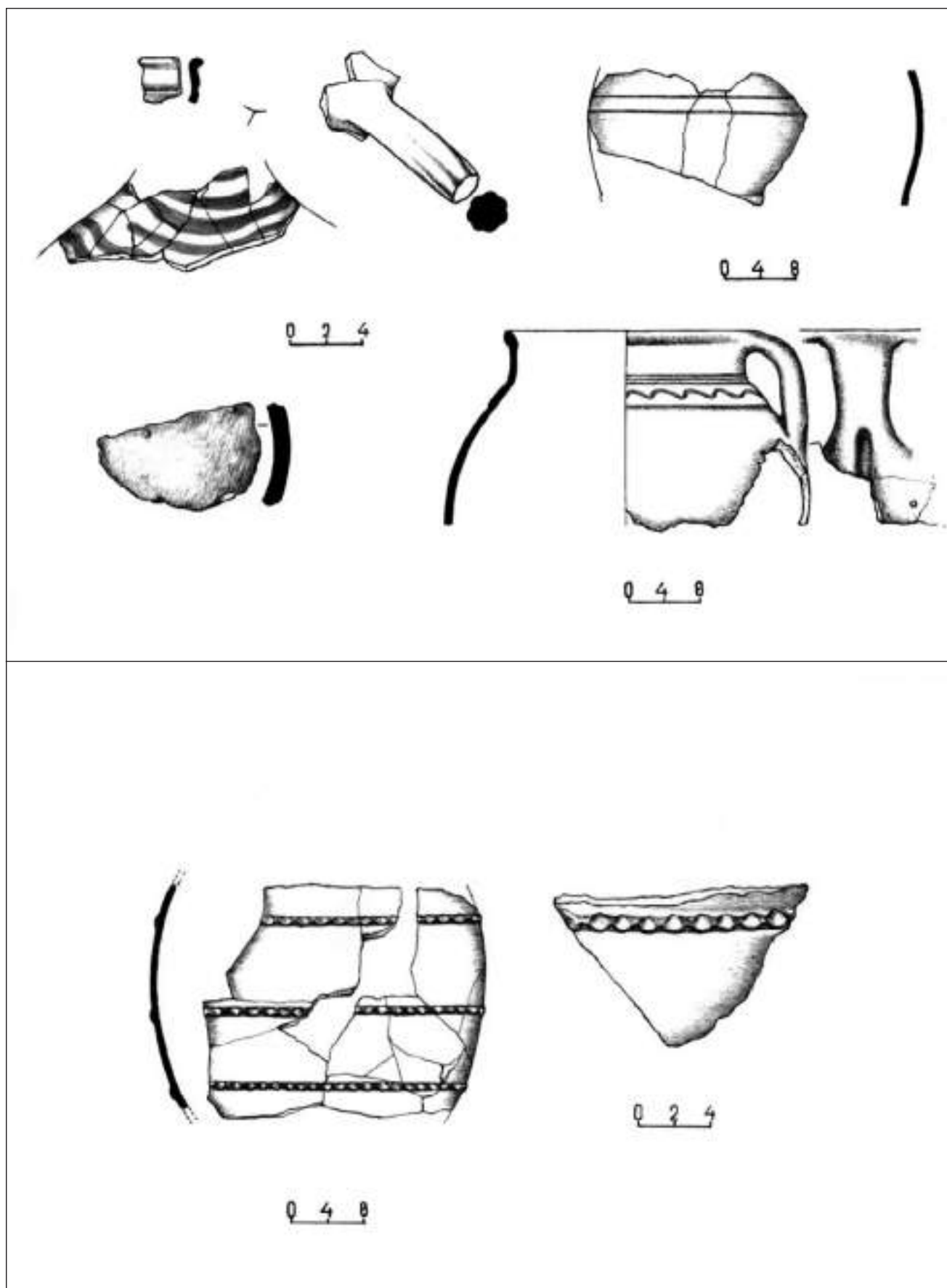
Further studies showed us that the mentioned tunnels, which are cut in solid conglomerate layers, represent a whole hidden complex – daran.

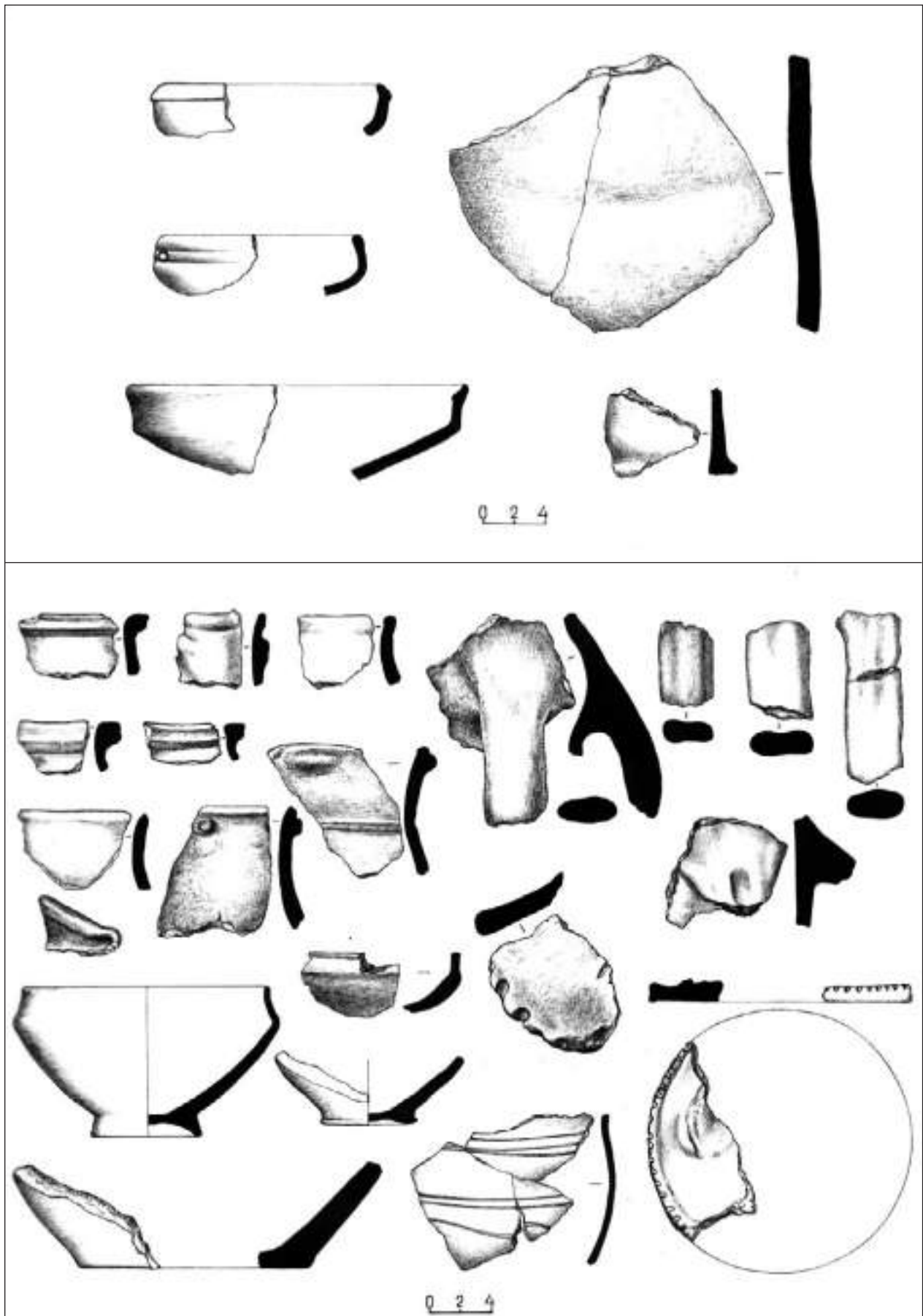
In order to study the issue in depth, it is desirable to carry out an archaeological study of the Lepis settlement and the daran type hideouts under it, in order to discuss it in an unified context.

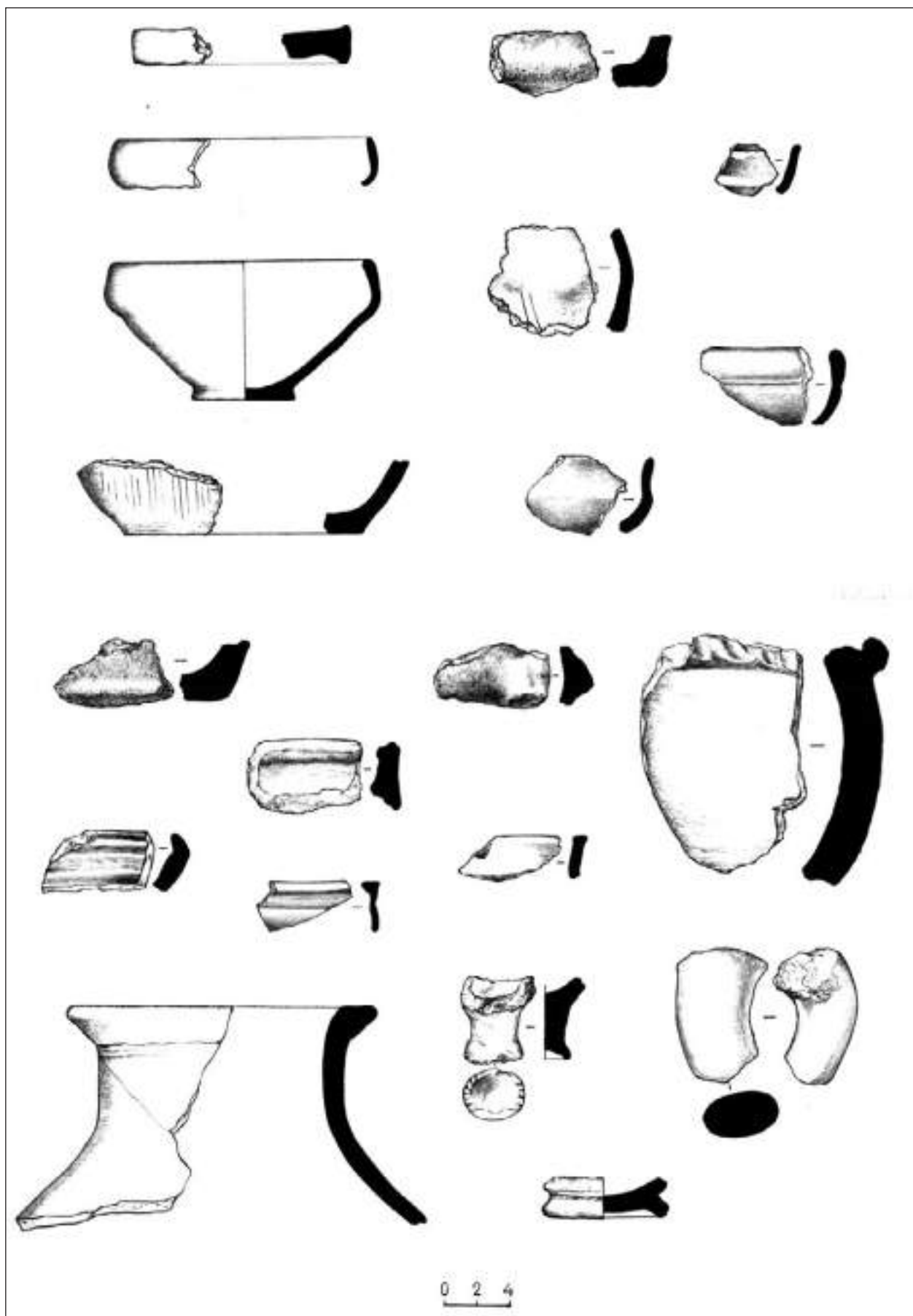

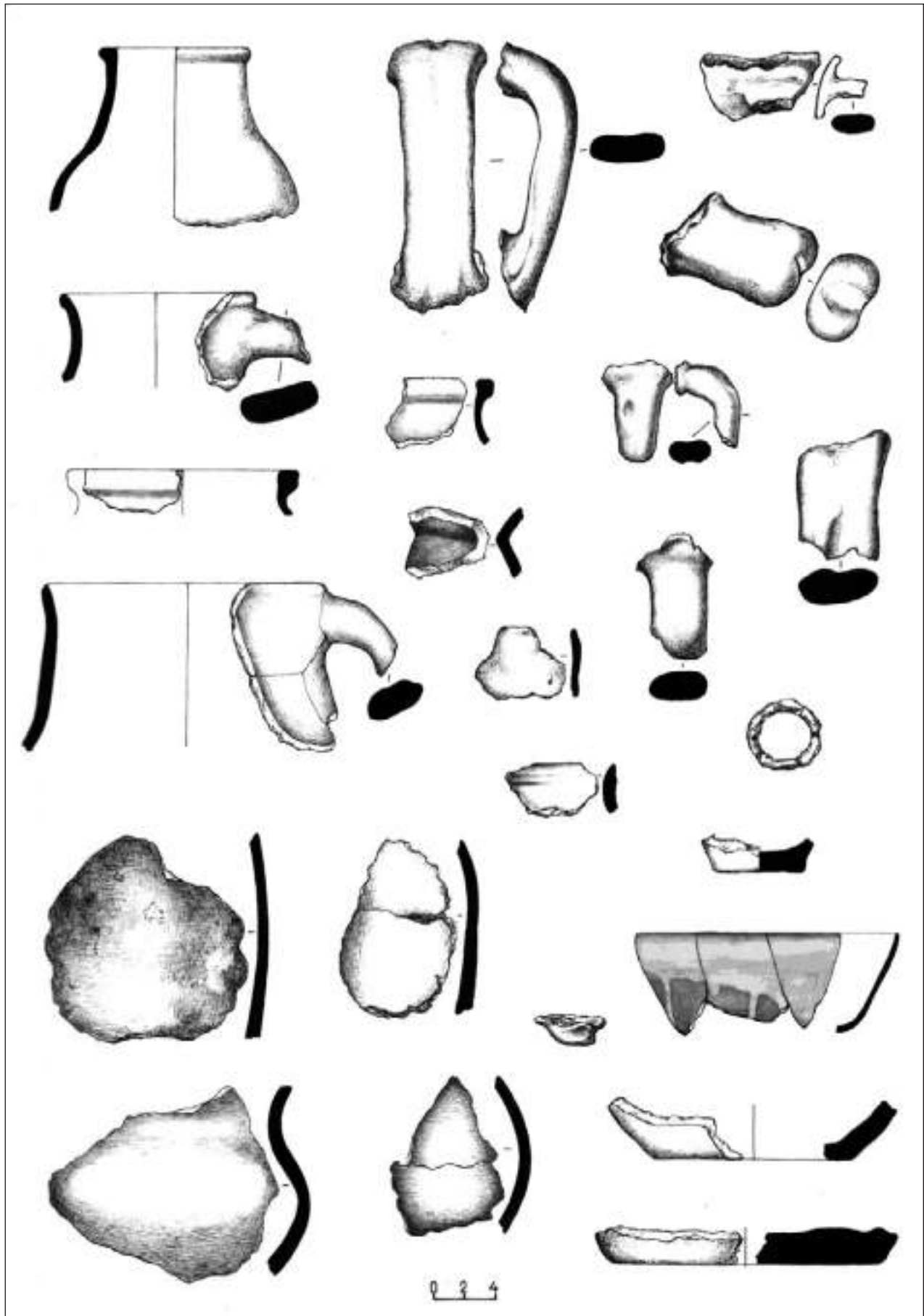
Topographical plan of the territory of Lepis village

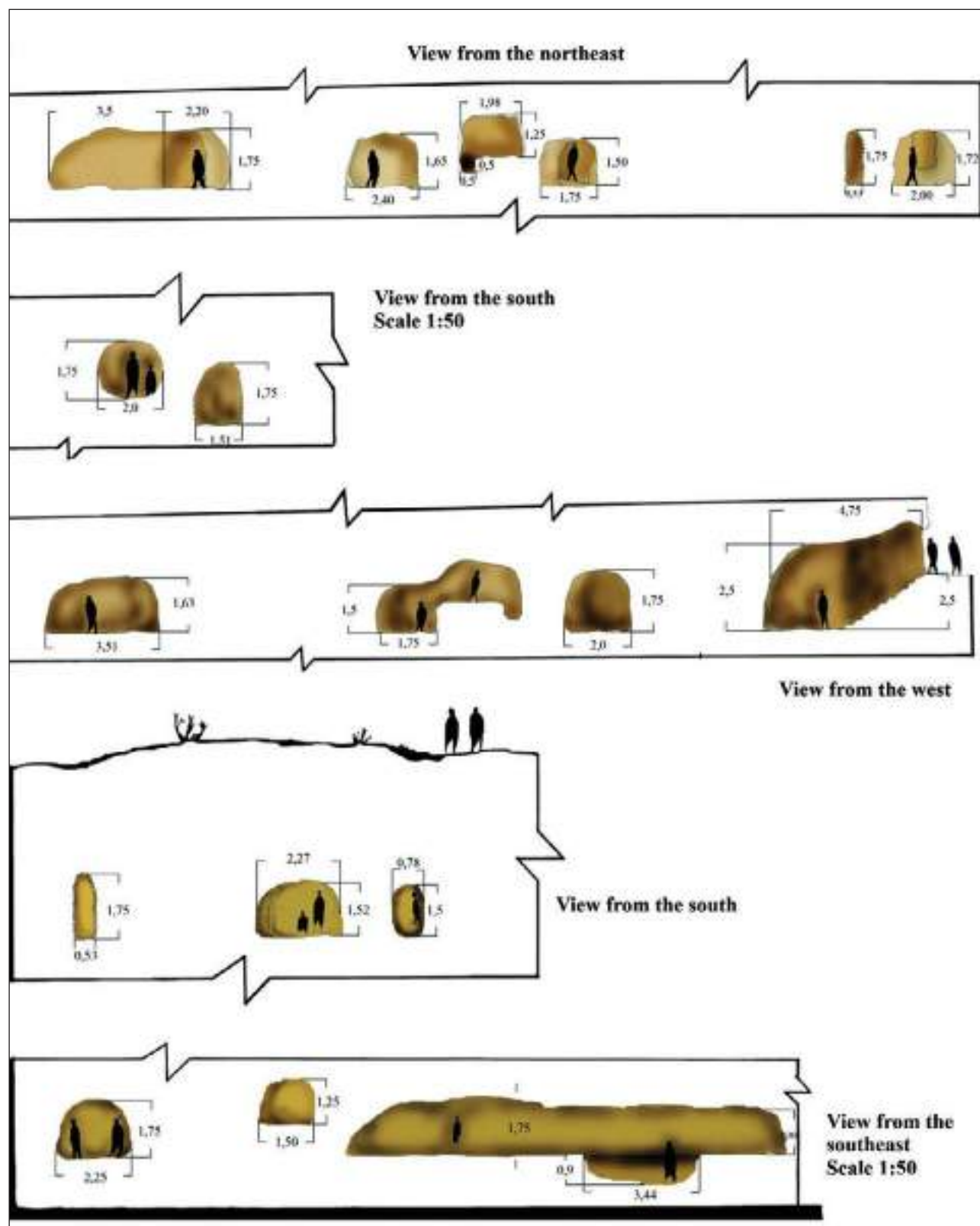
Ceramic material found in Lepisi's daran

Topographic plan of the territory of Lepic village

Lepisi's daran

Stone door of Lepisi's daran

Stone door of Lepisi's daran

The tunnel of Lepisi's daran with dry stone pile

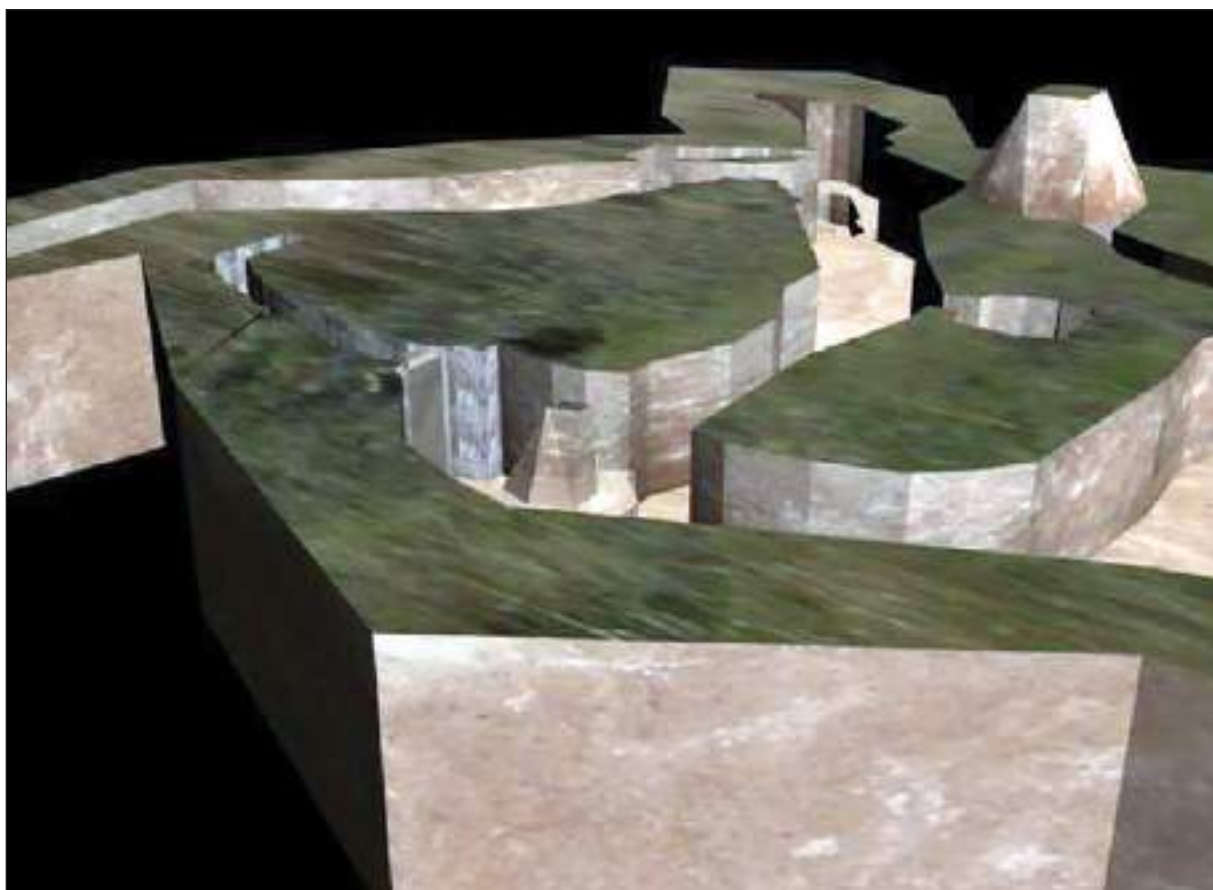
Lepisi's daran

Lepisi's daran

Three-dimensional model of daran

Three-dimensional model of daran

Three-dimensional model of daran

Daran of Khizabavra, “Khiza”

Lepisi's Unexplored daran N2

Village Khizabavra

Village Khizabavra, historical “Bavra”

Village Khizabavra, historical “Khiza”

Village Khizabavra, historical “Khiza”

Village Khizabavra

2020

ДЕКАБРЬ, 11

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт Археологии Имени Академика
Андриа Апакидзе

ДРЕВНЕИШИЕ КОРНИ КУЛЬТУРЫ «ДАРНИ» В ГРУЗИИ

Паата Гаприндашвили

Археолог; Национальное агентство по сохранению культурного наследия Грузии

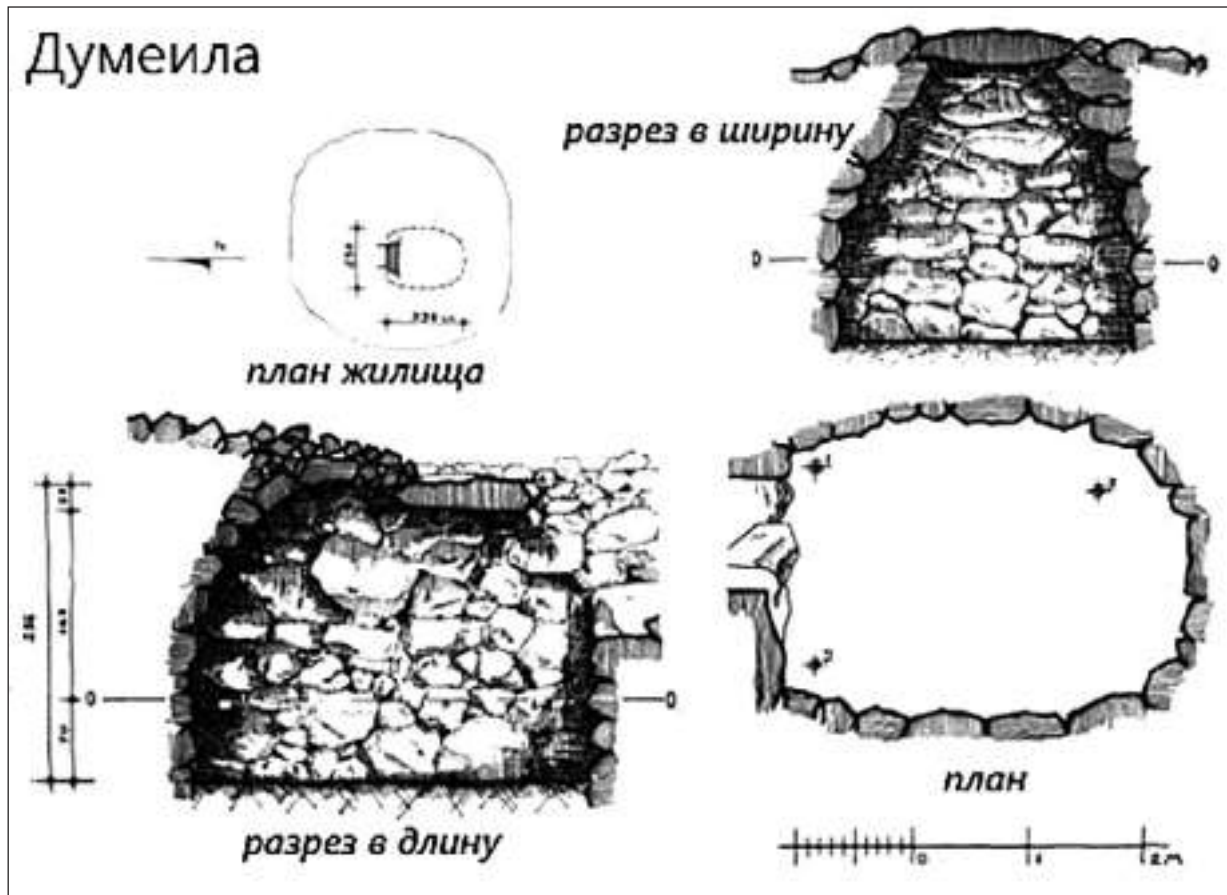
АБСТРАКТ

Памятники бронзового века на территории Грузии достаточно хорошо изучены. Археологические исследования дают важные материалы для понимания вопросов экономического развития, уровня культуры и этнических данных общества того периода. В данной статье выделена и рассмотрена «культура дарни» – уникальный археологический феномен, связанный с материальной культурой исторического Джавахети. Дарни представляет подземное каменное сооружения, похожее на погребальную камеру холмовых погребений и генетически связанное с жилым домом. Исследование включает в себя плано-пространственную структуру конструкции типа дарни, технику строительства и этапы ее развития с эпохи ранней Бронзы до позднефеодального времени (XVIII.). Анализ «забахаз» урартских источников и анализ прочих письменных материалов античности, топономические данные и исследование археологических памятников указывает на непрерывное обитание племен джавахов на данной территории и их роль в процессе этногенеза грузинского народа.

Во второй половине III и первой половине II тыс. до н.э. в Грузии настает бронзовый век, который хорошо изучен в разных исторических краях страны (под рук. акад. Отара Джапаридзе), в следствии чего были выявлены богатые памятники материальной культуры, на их фоне были освещены вопросы общества, экономического развития, уровня культуры и этнического порядка. Настает время больших перемен – окончилась многовековая история предыдущей эпохи – кура-араксской культуры и зарождаются основы новой – культуры тумулусов, холмовых погребений.

Сферу нашего интереса представляет конструкция погребальной камеры, которая, абсолютно

справедливо, генетически связана с структурой жилого помещения, дает представление об архитектуре и технике строительных конструкции жилищ бронзового века.

Думеила

Объектом дискуссии являются те типы тумулузов, которые основаны на мегалитической дольменной культуре в Абхазии, а также погребальные камеры в Триалети, Цалке, Марткопи, Бедене, Цнори-Бакурцихе и Самгори в Восточной Грузии, где в роли заупокойных помещений выступают кастровые и каменные сооружения.

Из вышеперечисленных погребальных сооружений мы рассмотрим каменные камеры, т.к. погребальные помещения в Джавахети относятся к тому же типу, а также к мегалитической культуре.

Камеры тумулузов, исследованных археологами в верховьях р. Мтквари, на территории исторического Джавахети, были признаны разновидностью жилищ-землянок типа «дарани», поэтому они были выделены в отдельную археологическую культуру. Выделение культуры «дарани» привело к проблеме этногенеза грузинских племен, создание этой культуры было нами отнесено к племени джавахов-забахе. Интересен тот факт, что определение культуры по погребальным камерам на территории Грузии произошло уже во второй раз. Дольменная культура, которая у нас связана с Абхазией и представлена тумулусами на ее территории, на деле появилась и развилась в Европе, а культура «дарани» в грузинской действительности относится к джавахам, появилась и развилась на территории исторического Джавахети, их древнейшие представители – тумулусы и открытые погребения.

Культура тумулузов в ареале распространения триалетской культуры не повторит в точности погребальные камеры означенной культуры, в которой встречается наземная каменная погребальная камера, в Джавахети использованы только дарани, хотя триалетское влияние тут прослеживается в строительстве погребальных камер вождей над уровнем земли. При этом тип строительной конструкции дарани относится к подземным жилищам. Несмотря на разные виды планировки пространства каменных камер в ранних типах тумулузов, перекрытия этих сооружений характеризуются однообразием использования древнейшей традиции – горизонтальная укладка по кругу, с постепенным наклоном внутрь.

Следовательно, предложенная нами культура «дарани» не является отдельной археологической эпохой, а подразумевает строения этого типа, которые возводились, как погребальные сооружения на локальной территории Джавахети племенными объединениями триалетской культуры в среднебронзовую эпоху. Погребальное строение тумулуса, как известно, повторяет жилой дом.

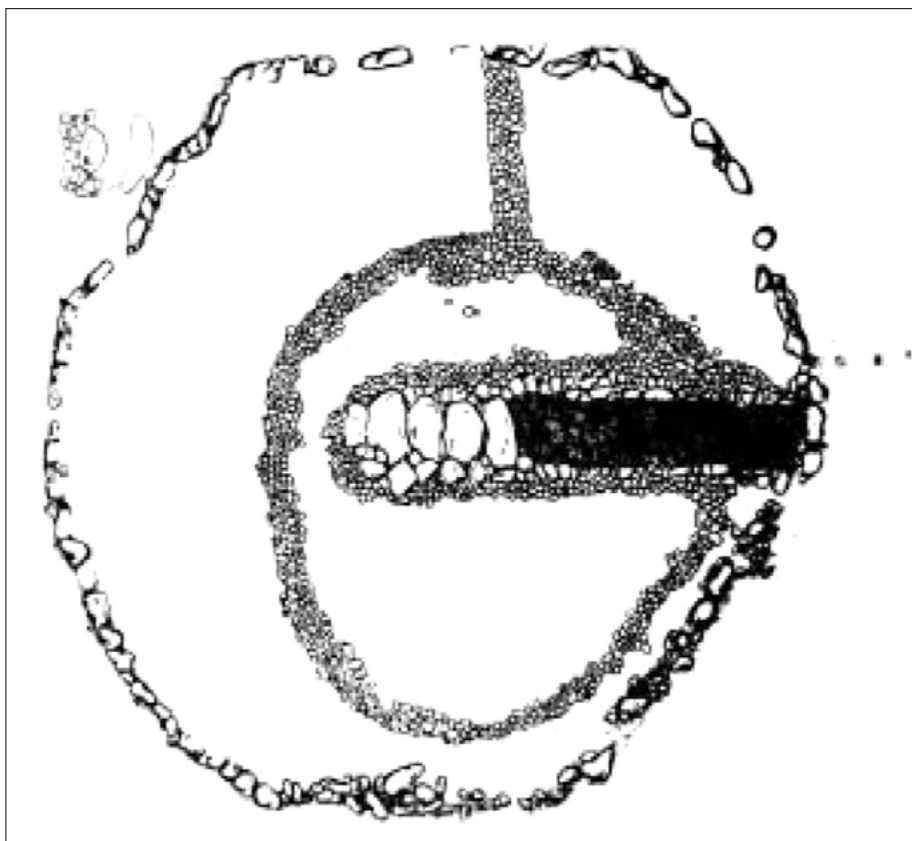

Бертакана

Словом «дарани» население Джавахети называет подземное жилище часть которого является убежищем, показывают многие дарани, которые возведены наряду с жилым домом, например, в лесу или на другой локации. Часть из них – погребения с входом на восточной стороне и выложенной камнем окружностью. Дарани есть простые – с одним внутренним помещением, или сложные – с несколькими, и представляют собой циклопические постройки.

Согласно пояснению Сулхан-Саба Орбелиани, дарани «это вход в скалу, либо под землю, или тайное укрытие в скале либо под землей». По его же определению, «дарани зовется дом, построенный под землей, будь то почва или скала, в древности».

Пояснение Орбелиани полностью совпадает с народной топонимикой, так что не материал (скальная порода, камень) определяет дарани, а его подземное положение.

Чачкари

Система погребальных камер типа «дарани» на территории Джавахети указывает на этническое единство племен, их создавших, отличающееся от Тriaлетских или других соседей. Эти погребения эпохи средней бронзы своей общей культурой однородны с триалетскими. В разных эпохах и при условии исторического развития в этом географическом ареале, означенная этническая группа продолжает свое существование и развитие.

Распространение построек типа «дарани» среди джавахаских племен можно проследить до XVIII в., что явно указывает на то, что племена, создавшие в период средней бронзы тумулы с камерами дарани, и, следовательно, жилища и убежища того же типа, являются предками племен джавахов. Обозначенные племена существуют уже в раннебронзовый век – на основе круговых дарани, подтвержденных с периода средней бронзы и являющихся камерами тумулов, ведущими свое происхождение с ранней бронзы (Джапаридзе О.). В среднебронзовый век распространены продолговатые камеры конструкции «дарани», т.е. круговые дарани с камерой с ложным куполом, что подтверждается перекрытие четырехугольной, с притупленными углами погребальной камеры каменными плитами в погребении Марткопи. Есть общий признак – верхняя плита или валун каждого из рядов несколько задвинут внутрь и так создается ложный купол. Такой прямоугольный дарани существует в Джавахети в роли жилья до конца позднефеодальной поры, по мере существования внутренней вражды и внешнеполитических опасностей. Такое жилье, в роли подземного убежища, стало связано с другими, более поздними надземными или полуподземными жилищами. Типы земляных и каменных жилищ в Джавахети («дарбази», «ода») перекрыты плоской утрамбованной земляной кровлей.

Ахчийское поле. Каменная окружность тумулуса

Историко-географическая среда: 1. Куча вулканических камней, пустынные горы; 2. Постоянная напряженность, битвы между племенами; 3. Суровый климат, определяющий создание домов-дарани.

Расположение тумулов с дарани бывает: 1. индивидуальным; 2. групповым (малые дарани); 3. Малые дарани, концентрированные возле крупного центрального.

Для датировки важны: 1. Кладка валунов с более просторным и грубо возведенным интерьером; 2. Кладка с более ограниченными валунами и уровненными стенами.

На одной и той же территории не наблюдается других памятников материальной культуры с временным ареалом от бронзового века до феодальной эпохи, поэтому дарани уникальны для этногенеза, поэтому, наряду с ними, следует анализировать и иностранные письменные источники.

Население сел. Чобарети называет словом «дарани» любое подземное либо высеченное в скале сооружение (храм, убежище, дом), та же ситуация и в Тмогви – туннельные корридоры и ямы-убежища, которые переходят в подземные скальные помещения, среди которых есть и скальный, бутовый дарани. Следовательно, известно три вида дарани: 1. Состоящий из бута и валунов; 2. скальный; 3. Комбинированный скальный с бутом. Из них древнейшим является погребальная камера типа дарани в тумулах, т.е. имитация жилого дома; хотя городища с жилищами такого типа пока что не обнаружены, но у Т. Чубинишвили, наряду с камерами в валунном городище сел. Думеила указан и очаг, характерный для жилых помещений.

Бертакана. Погребальный холм с выходом и перекрытием

Существование племен джавахов-забахе в средне и раннебронзовое время, подтвержденной культурой дарани, явственно указывает на стойкое присутствие этого населения практически на своей современной территории с древнейших времен. Означенная материальная культура дает нам право на подобный вывод, который согласуется с высказанным на основе «Армянской географии» (VII-X вв.) и арабских источников IX в, а также историко-географических исследованиях Верхнего Картли, в науке мнением.

Бертакана. Погребальная камера-дарани

Бертакана. Натбеури, дарани №3, интерьер

Бертакана. Натбеури, дарани №3, перекрытие

В связи с «арабским перечнем провинции в Картли» необходимо заметить, что он показывает определенные отличия в сравнении с «армянской географией», хотя и совпадения очень важны: некоторые провинции, особенно в позднем Верхнем Картли (Кларджети, Шавшети, Артаани, Самцхе, Джавахети), идентичны в них обоим. Можно принять за истину, что в период времени, разделяющий реальные положения дел, описанных в этих двух документах, означенные провинции не подвергались особым изменениям. Возможен вариант создания крепких объединений в этих историко-географических единицах на основе промышленного единства и этно-культурных особенностей, чем среди маленьких единиц Восточной Грузии. Возможно одной из причин этого является вовлечение юго-западной части Грузии в орбиту политических отношений Древнего Востока еще с

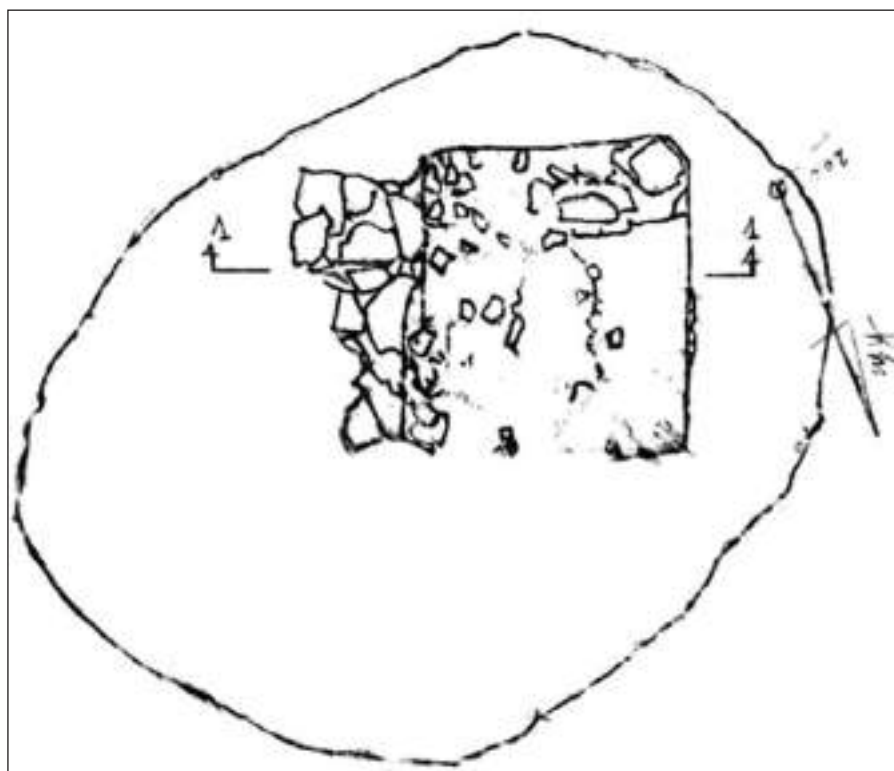
древнейших времен. Возможно это должно было ускорить процесс консолидации существовавших там мелких этнических групп. Не стоит не принимать во внимание обстоятельства упоминания всех этих провинции в составе царства Картли уже с IX-VIII вв. до н.э. в древних (урартских, а позднее и греко-латинских) источниках. К примеру, это «катарза»-«котарзен», который ассоциируют с грузинским Кларджети, «шешети», якобы похожий на Шавшети, «витерухи» и «одзхе» – Самцхе, и «забаха» – Джавахети, к тому же, согласно все тем же источникам, эти локации находились там же, где гораздо позже, в феодальную эпоху. Упоминание всех этих мест обитания грузинских племен, в том числе Джавахети, в греко-римских источниках указывает на то, что история народа на этой территории была непрерывной, что согласуется и с многовековым использованием конструкции дарани.

Исследования развития этногенеза – сложный многовековой процесс. При объединении племен отдельные оставляют определенную территорию и смешиваются с другими племенами, либо заселяют новые, ненаселенные земли. Попадая в течении веков в ареал определенной культуры, племена усваивают ее, в следствии чего она принимает новые свойства, определенные местностью и народом, что зачастую объясняют переселением новой народности. По факту, это чаще происходит при мирном взаимоотношении народов. Людские жилища – один из самых крепких культурных феноменов, определенный географическими и климатическими условиями и являющийся особенностью той внутренней потребности, которая, в целом, создает самодостаточную культуру жилищ, которая сопутствует народу на протяжении эпох, сохраняя конструктивные элементы и планово-пространственный вид общей структуры, определяя однородность народности.

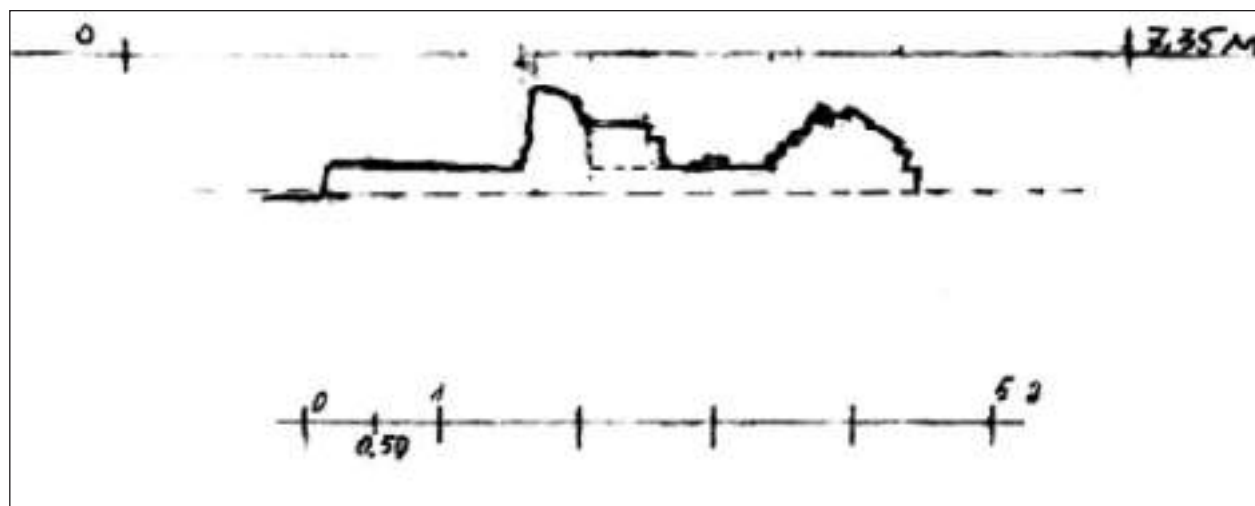

Гртила. Интерьер дарани дверь с каменным пятачком

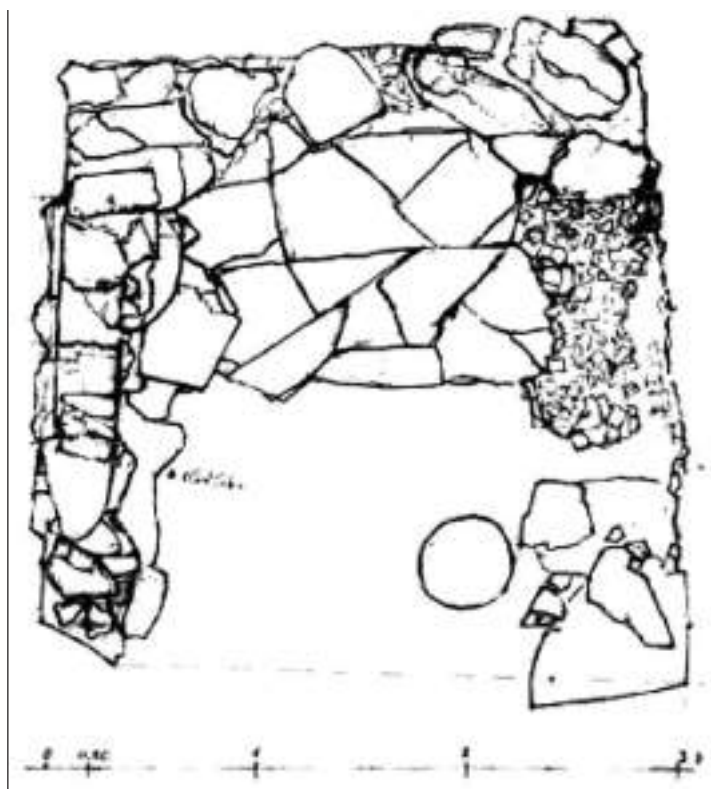
Планово-пространственная структура строения дарани протерпела изменения – овальный ложный купол раннебронзового времени сменился в среднюю бронзу прямоугольной плоской кровлей, сохранившейся до позднефеодальных времен, что указывает на ее развитие, как жилища или укрытия в древнейшее время. Этот тип дома, естественна, не мог развиваться из погребения.

Кахети, Марткопи, гробница #1 схема.

Кахети. Марткопи, гробница #1 срез

Кахети, Марткопи, №1, план Гробница

Напротив, подтверждается подражание гробниц жилым зданиям в бронзовую эпоху. Погребения того времени со своей атрибутикой – военными и промышленными (повозки, керамическая посуда) орудиями копируют дома тех времен, подразумевая загробную жизнь усопшего. Это дает понятие о структуре жилых домов тех или иных людей. Дарани были настолько важной частью жизни, что это отразилось и в народной поэзии – «Ветренная Хизабарва и ее дарани с дверьми.» Дарани в исторической Джавахети дает право считать строителями этих гробниц, появившимися в эпоху тумулузов, предков джавахеи – забахае урартских источников.

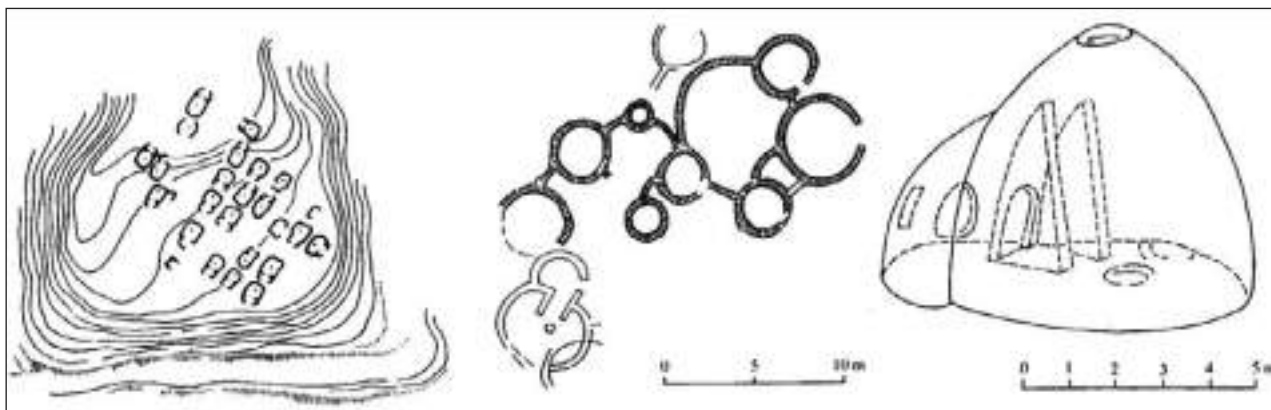
Кахети, Марткопи, №1 Гробница

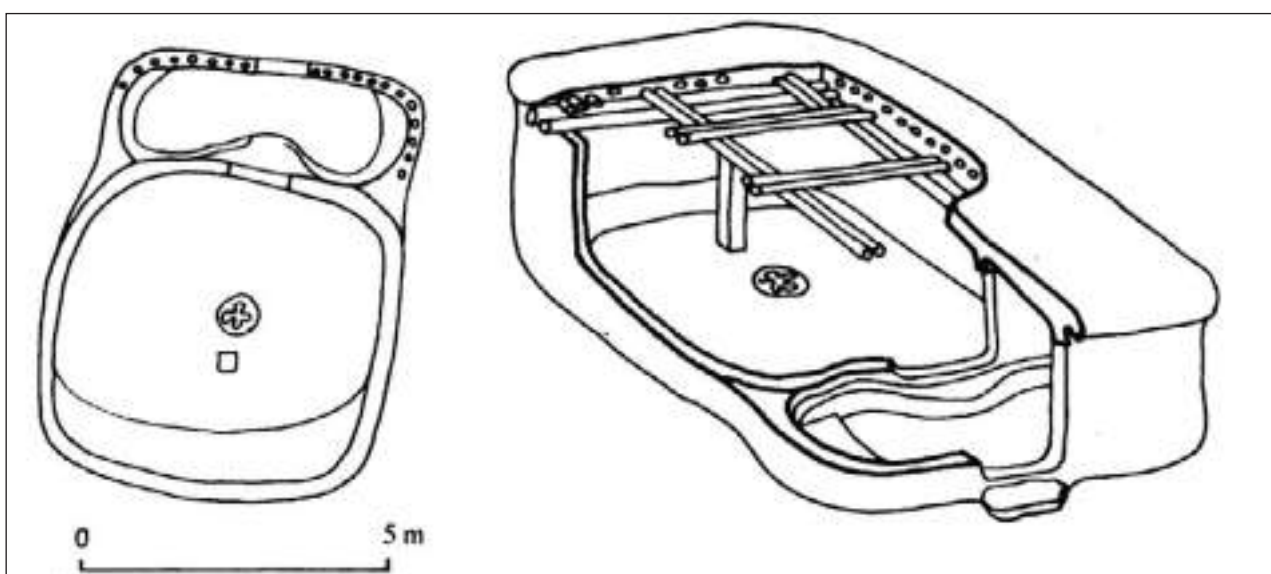
Кахети, Марткопи, №1 Гробница

Круглые каменные здания появляются в Джавахети в конце энеолита, как следствие развития промышленности и ранней интенсивности отношении равнинных и горных земель. Этим объясняется появление круглых строений еще в эпоху энеолита (Мухелишвили Д., Чубинишвили Т.) или строительство каменных гробниц в родовых могильниках кура-араксской культуры в предгорьях (Тамариси, Кикети, холм Амирана). По своей структуре эти погребения являются имитации древнейших круговых жилищ, что и было начальным этапом культуры дарани. При исследовании этногенеза Д. Мухелишвили считает, что в древнейшие времена население Картли – грузинская эпоха, что подтверждается материальной культурой эллинистического и более поздних времен в Мцхете, также материалы, подтверждающие возможное проживание картлов в Восточной Грузии в VI-V вв. до н.э. (Геродот, Мегасфен). Обитание тут в древнейшие времена подтверждено и топонимами, существованием грузинского языка, отличающегося от свано-занского, в эпоху холмовых поселений, и это делает явным обитание грузинского населения на этих холмах (Мухелишвили Д.). То же и с Джавахети – дарани в ране и среднебронзовое время создавались джавахами, которые являются грузинским племенем. Естественно, если в то время уже был грузинский язык, то джавахи тоже говорили именно на нем. Если в Картли жили картвелы, то в Верхнем Картли, то есть Джавахети, жили джавахи со своей культурой дарани.

В любом случае современные джавахи непрерывно обитают на собственной территории – верхнее течение Мтквари, по левый берег с поля Ниаши, предгорьях Эршети и до Аспиндзы (сел. Звели), также по правый берег Мтквари, у подножья джавахской возвышенности в Берткана – начиная с ране и средне бронзового времени. Вместе с этим, если они являются грузинским племенем, то говорили они на грузинском и не стоит считать, что говорить на этом языке они начали позже, в процессе картизации; т.е. в Картли грузинские племена, согласно археологическим исследованиям Д. Мухелишвили (Ховле), обитают уже в эпоху тумулусов. Большое объединение джавахских племен – забахае урартских источников – в период тумулусов уже говорит на грузинском.

Нижний Картли. Поселение с формами из сицевого курнича

Урбниси, Картли, сел. Квацхелеби

Разные типы жилищ, которые использовались для модели погребальных камер ранних тумулусов, характеризуются одним типом конструкции перекрытия.

Камеры в историческом Джавахети являются только памятниками подземной мегалитической культуры, а их древнейший тип характеризуется круговой структурой (памятники в окрестностях Вардзии – тумулусы в Ниала и Берткана), а тумулусы в сел. Марткопи в исторической Кахети, представляют собой аналоги костровых и каменных жилищ, среди них древнейшим является первая камера в тумулусе Улеви – наземное прямоугольное сооружение с округленными углами с провалившейся внутрь округлой крышей. Принцип перекрытия тут аналогичен круговым дарани – каменная кладка горизонтальными рядами, где каждый верхний ряд по окружности обращен ближе к центру, создавая ложнокупольное пространство. Камера N1 была перекрыта тонкими каменными плитами, а в подземных дарани использовались валуны. Надо отметить, что крыша камеры тумулуса N1 в Марткопи начинается не от уровня земли, а, подобно ранним купольным строениям, идет с вертикальной стены (0,5 м.), от которой осталось 15 рядов. Перед юго-восточной стеной прямоугольной камеры площадка, мощеная каменными плитами, а в центре той же стены – дверной проем. Выходит, что это строение относится к тому типу прямоугольных сооружений с закругленными углами Куро-араксской эпохи (IV-III тыс. до н.э.) которые были обна-

ружены археологами в Картли, дер. Квацхелеби, возле городища Урбниси, хотя эти строения с дверьми используют другой принцип перекрытия – венчающий строения дарбази (Джавахишвили Ал., Глonti И.). Система перекрытия круговых дарани и камеры N1 в Марткопи встречаются и в историческом Нижнем Картли в VII-VI тыс. до н.э. – сырцовые и кирпичные круговые и купольные дома на холмах Шулавери и Имири (Джавахишвили Ал.).

Открытие купольной кровли очень важное событие в истории строительного искусства. Строительство круговых жилых домов – единая архитектурная традиция центрального и юго-восточного Кавказа.

Идентичность строительных и архитектурных традиции в различных исторических частях Грузии указывает на расселение там родственных друг другу картвельских племен.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Археология Грузии. Тбилиси 1959 (Груз.)
2. Вестник акад. Наук Груз. ССР №1. Тбилиси 1986 (Груз.)
3. Гаприндашвили П., Тумулусы и каменные погребения типа дарани в джавахской Окрокане возле Вардзии, «Дзеглис Мегобари», №1. 1989 (Груз.)
4. Гаприндашвили П., Древнейшие корни культуры дарани в Грузии. Вопросы истории культуры V. Тбилиси 1998 (Груз.)
5. Гиоргадзе Д., Правила погребения и оплакивания усопших в Грузии. Тбилиси 1987 (Груз.)
6. Джапаридзе О., к этно-культурной истории картвельских племен в III тыс. до н.э. (ранне курганная культура). Тбилиси 1998 (Груз.)
7. Джапаридзе О., Археология Грузии (каменный и бронзовый века). Тбилиси 1991 (Груз.)
8. Джапаридзе О., Киквидзе И., Авалишвили Г., Церетели А., Результаты работ археологической экспедиции в Месхет-Джавахеги. Тбилиси 1981 (Груз.)
9. Джавахишвили Ал., Глonti И., Урбниси I. Тбилиси 1962 (Груз.)
10. Мухелишвили Д., Основные вопросы исторической географии Грузии, II. Тбилиси 1980 (Груз.)
11. Меликишвили Г., К истории древней Грузии. Тбилиси 1959.
12. Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи. Москва 1960.
13. Джавахишвили А., Кигурадзе Т., Первое сельское хозяйство в Европе, История и археология №88/Ноябрь, 1984/25f (Франц.)
14. Сумбадзе Л., Архитектура грузинского народного жилища дарбази. Тбилиси 1984.
15. Гаприндашвили П., Darnische archäologische kultur und ethnogenese des georgischen dshawachetien-Volksstammes. Actes du deuxieme congres international de subteranologie mons (Belgique 92-4 aout 1997).
16. Чубинишвили Т., Татишвили Т., Гамбашидзе О., Археологические разведки в южных районах Грузии (Месхет-Джавахеги) в 1953-1955 гг., СА, 4. Москва 1957.

ЛЕПИСКИЙ ДАРАНИ

Интерес к дарани у исследователей истории Самцхе-Джавахети замечен уже давно, хотя их специального исследования еще не проводилось.

В 2007 г., при поддержке и финансировании фонда защиты и сохранения исторических памятников началось археологическое исследование и разведочные работы в нескольких дарани в заброшенном поселении Леписи (лебис) района Аспиндзы, а также разведка древних поселений и отдельно стоящих строений дарани. Эти работы проводились археологами Иосебом Бурдиладзе (руководитель экспедиции) и Каха Кахиани.

Происхождения топонима Леписи (Лебиси) остается неизвестным, местное население идентифицировало его с расположенной рядом сел. Агарой и считали Леписи наименованием XVIII-XIX вв.

Сельбище Леписи расположено в 13 км. к западу от Вардзии, в одной из долин нагорья Эрушети, на высоте 1800 м. над ур. Моря. В наши дни этой деревни не существует, от нее остались только остатки построек сухой каменной кладки, хотя была она весьма крупной, занимая площадь в 2 Га.

Сегодня на территории сельбища функционируют несколько ферм, владельцы которых случайно обнаружили несколько (пока что зафиксировано 4) обрушенных туннелей.

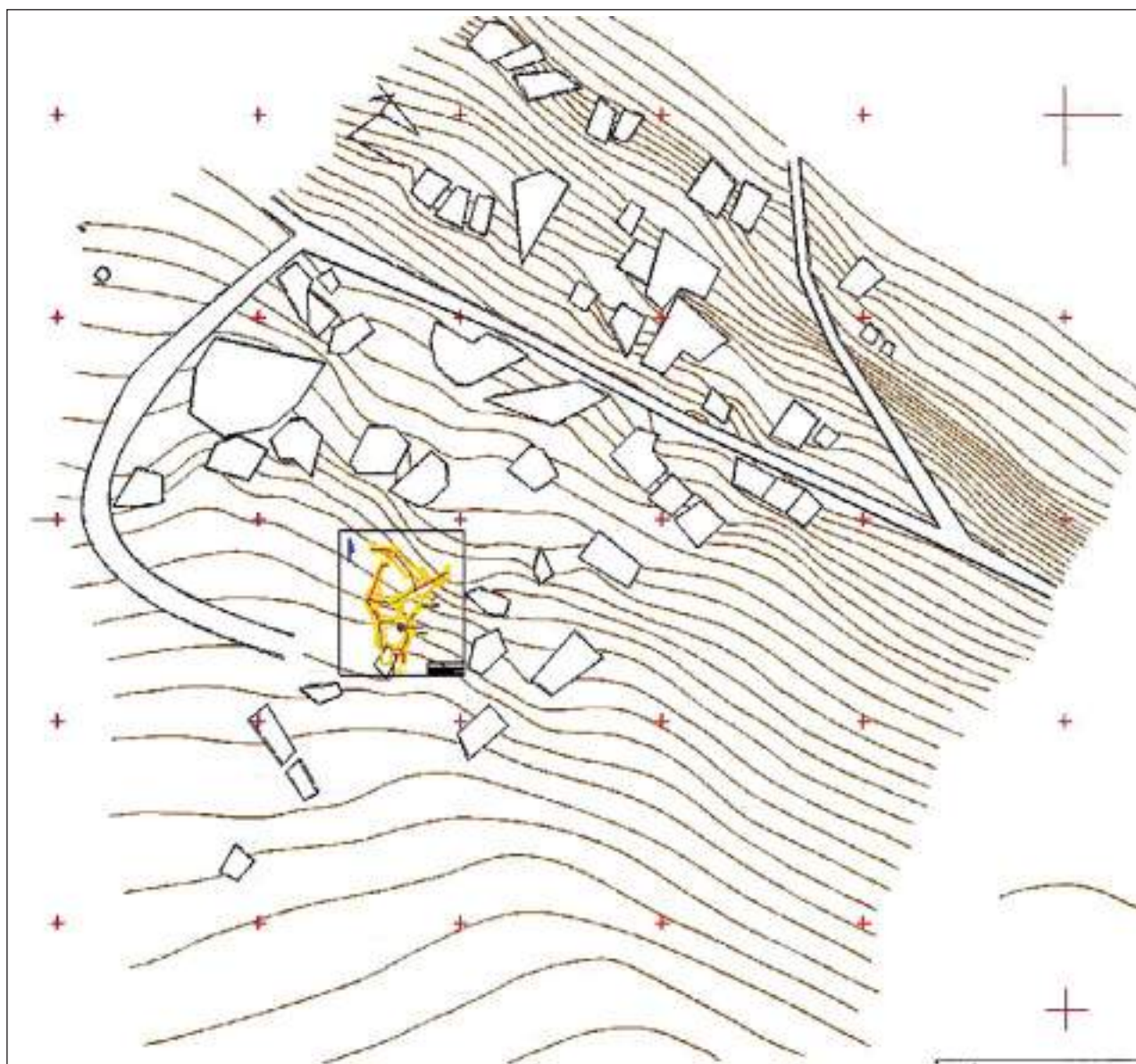
Раскопки начались с очистки одного из туннелей в западной части сельбища, на глубине до 4 м., оказавшийся туннелем дарани, заполненным галькой, щебнем и землей, который начинается с обрушенного входа, направлен с юга к северу и достаточно широк, а к середине слегка заворачивает к северо-западу. В верхней части туннель связан с другим, с каменными стенами и перекрытым крупными валунами туннелем с большой каменной дверью. В итоге была выявлена единая система соединяющихся туннелей, т.е. составной дарани с многими помещениями, археологический материал из которого похож на материалы сельбищ Самцхе-Джавахети.

Керамика из дарани в Леписи своими формами и обрамлением ничем не отличается от керамики позднего средневековья. На основе исследования и археологического материала этот дарани можно отнести к XVI-XVII вв.

Означенный комплекс состоит из 12 мелких и крупных связанных друг с другом туннелей. Надо отметить, что туннели связаны с надземными жилищами. Внимание привлекает массивная каменная дверь с каменным порогом и глазком, вырезанным посередине.

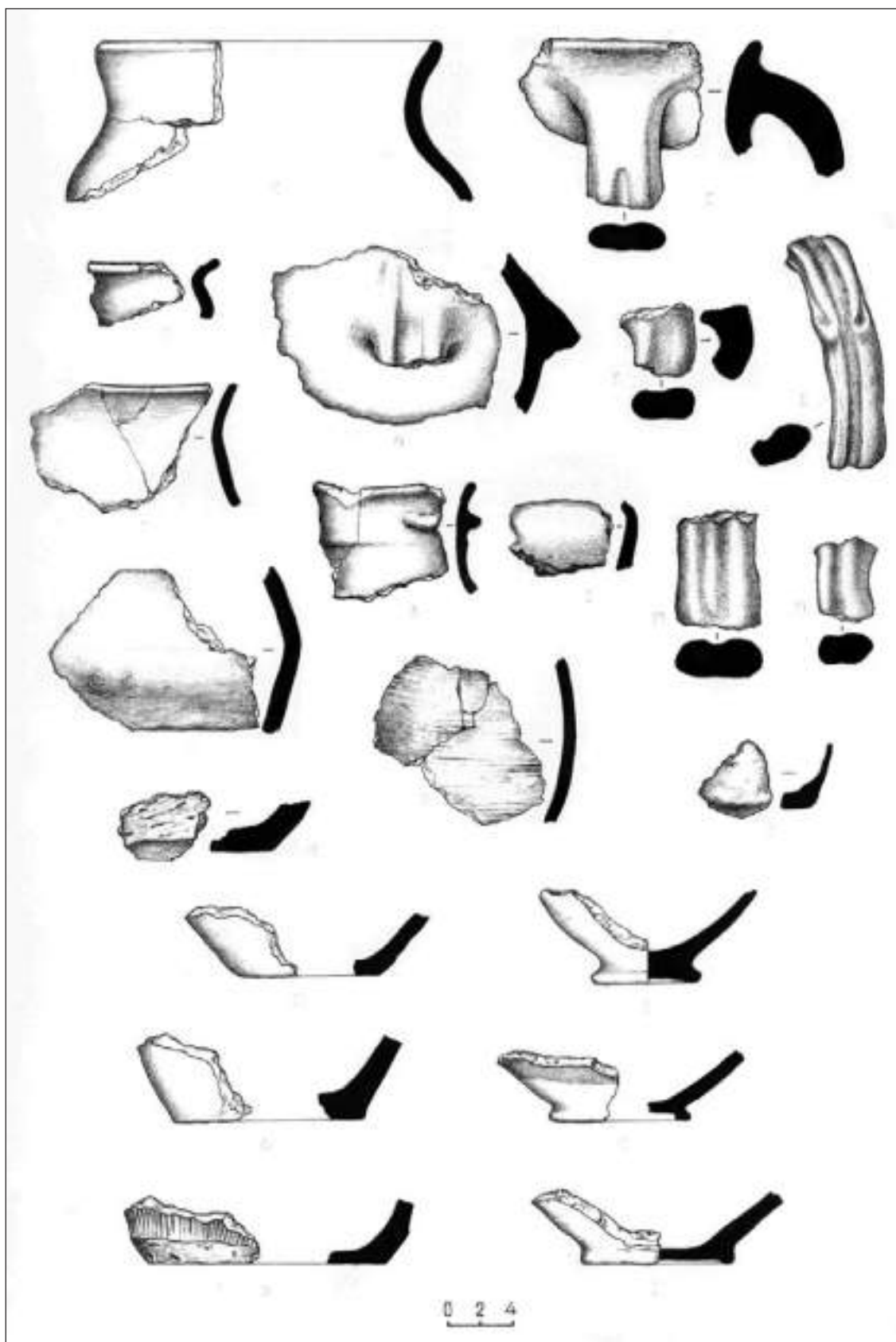
Последующие исследования показали, что эти туннели, вырезанные в конгломератных слоях, образуют из себя большой комплекс-убежище – дарани.

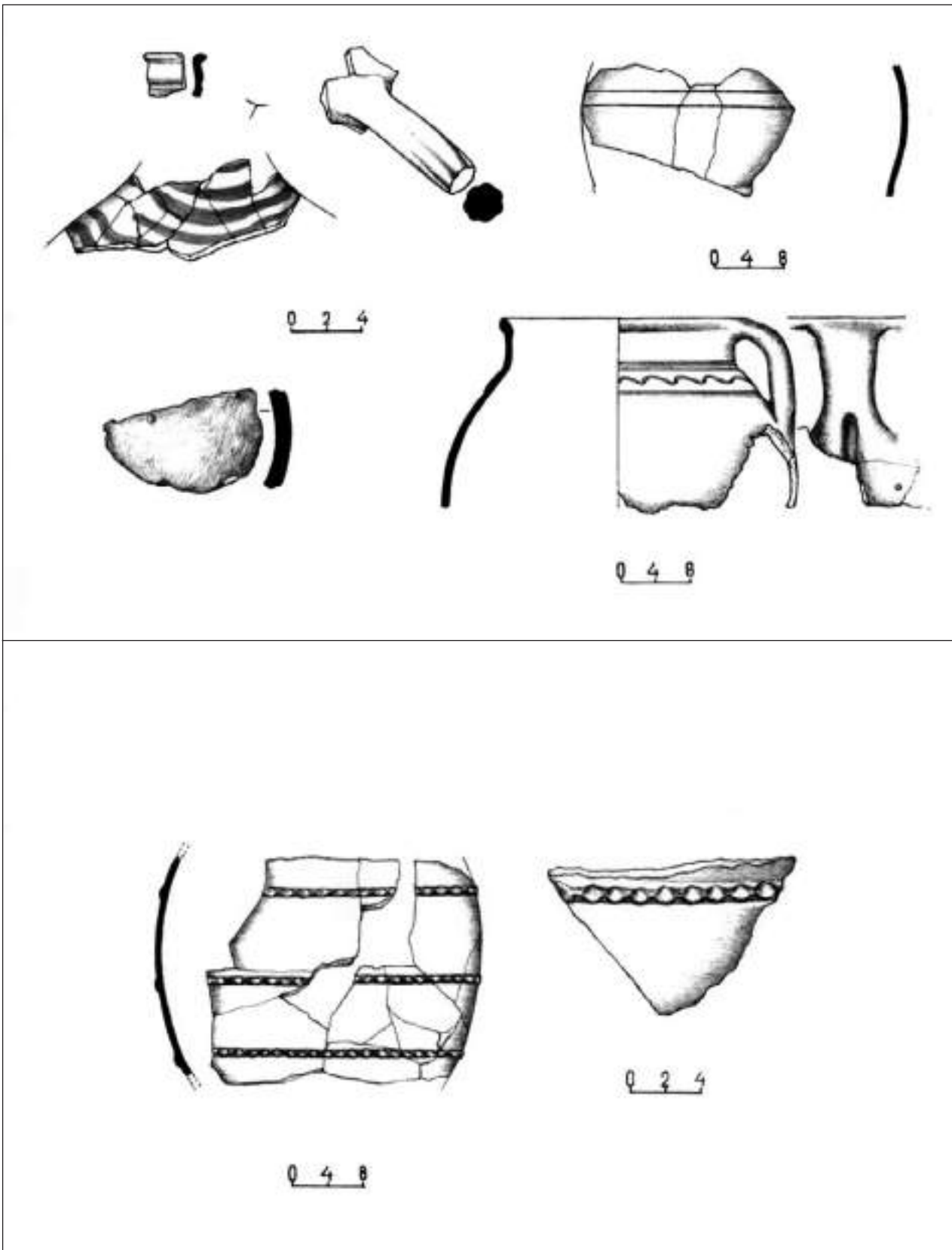
Для углубленного изучения этого вопроса желательно археологическое исследование сельбища Леписи и расположенных под ним подземных тайников-дарани с целью обсуждения единого контекста.

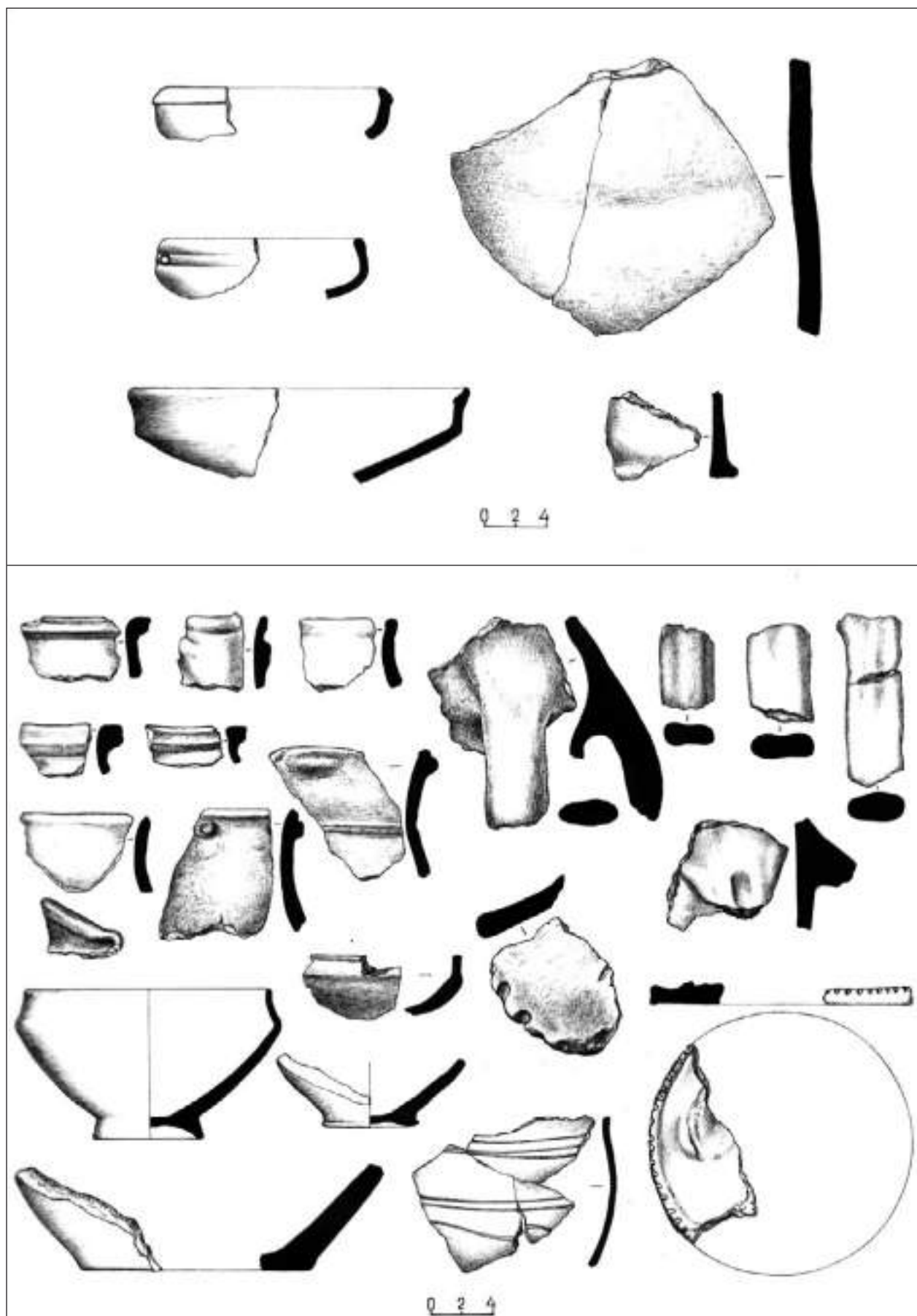

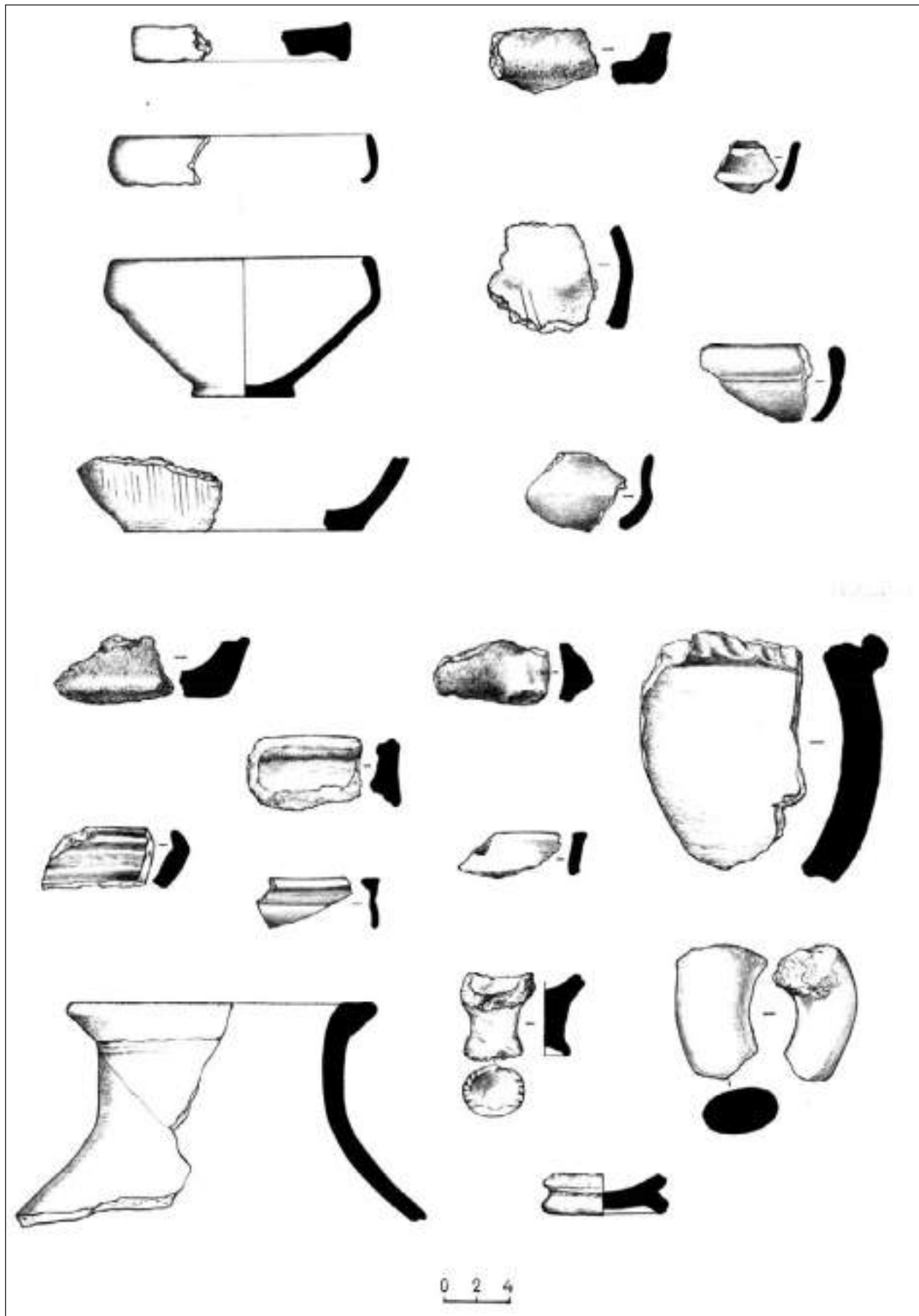
Топографический план территории Леписи

Керамический материал, обнаруженный в дарани Леписи

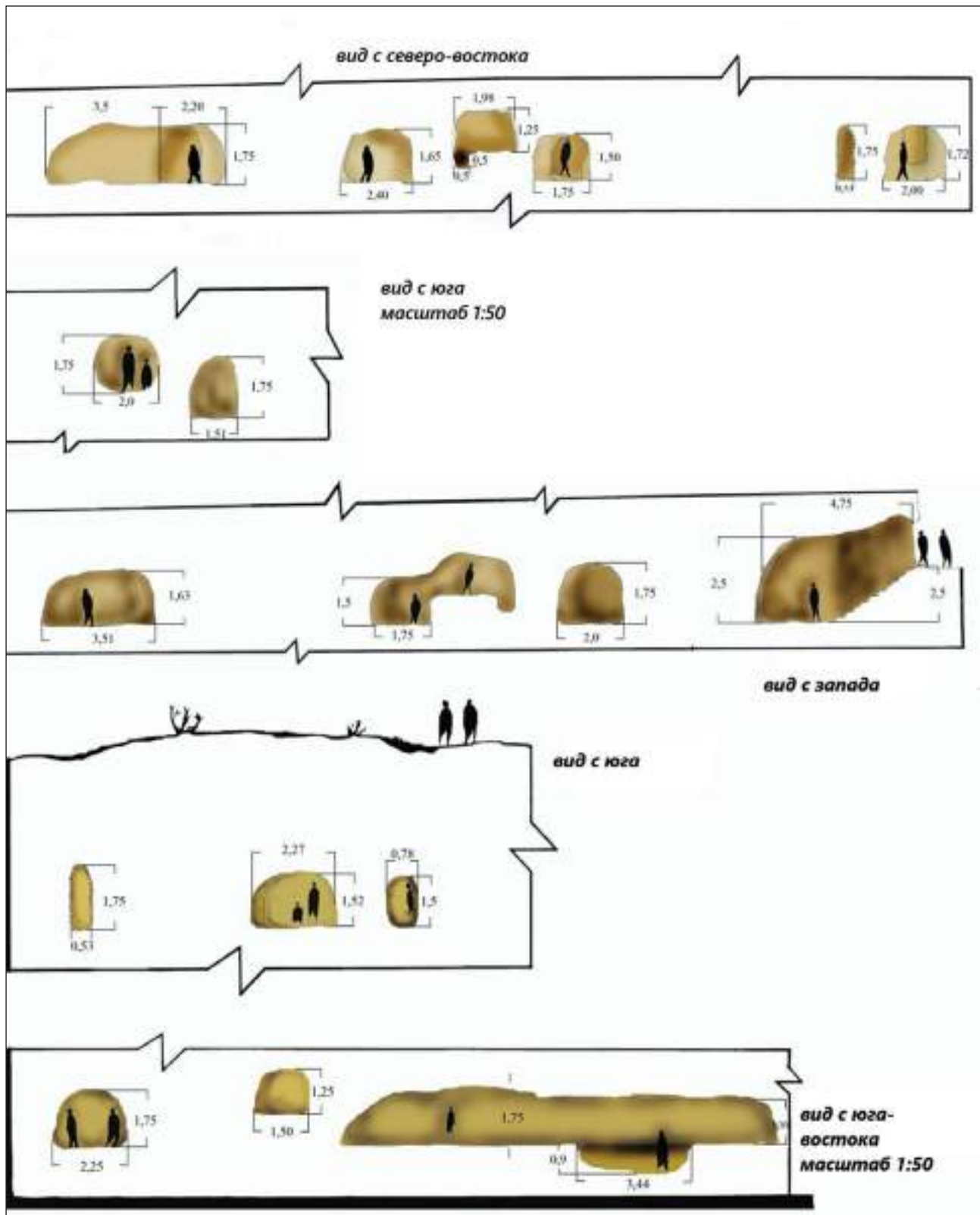

Срезы дарани Леписи

Дарани в Леписи

Каменная дверь Леписского дарани

Каменная дверь Леписского дарани

Туннель Леписского дарани с сухой каменной кладкой

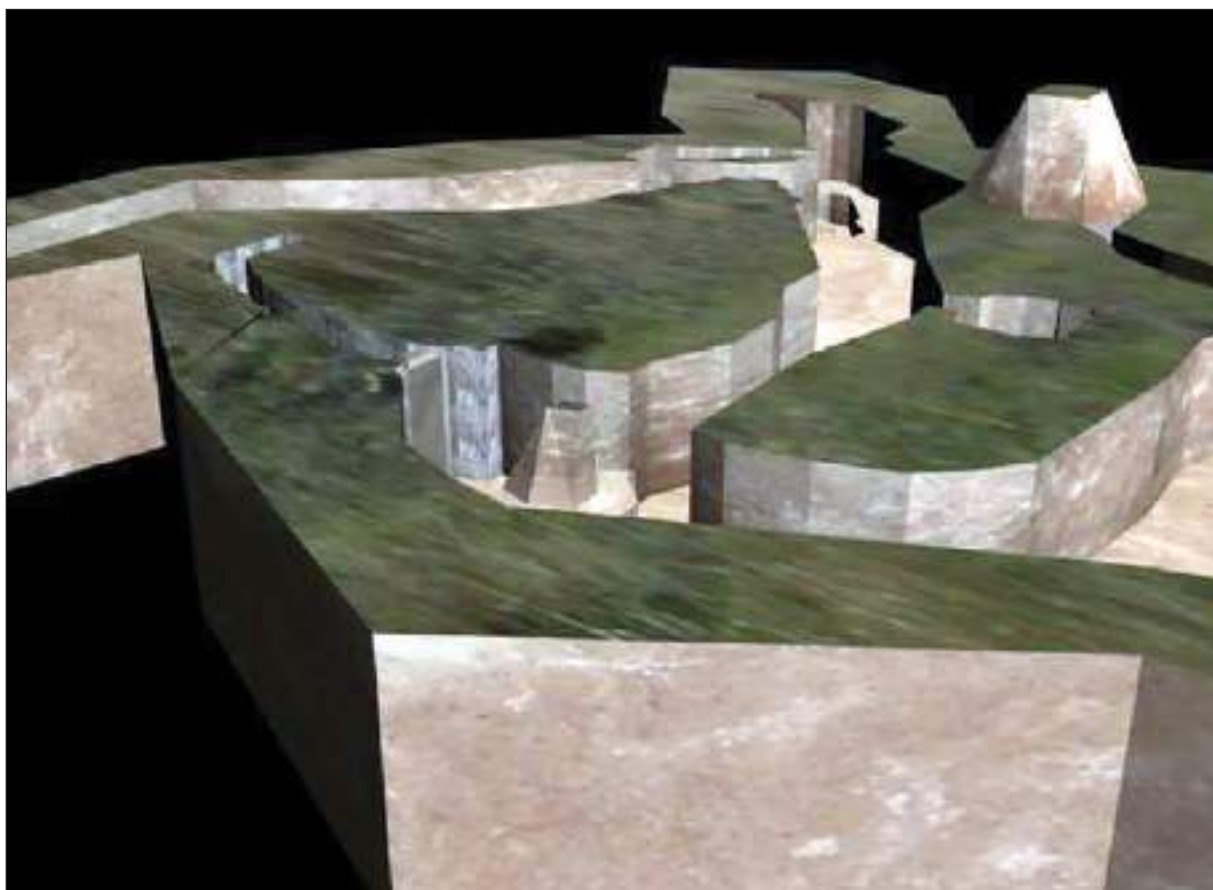
Дарани Леписи

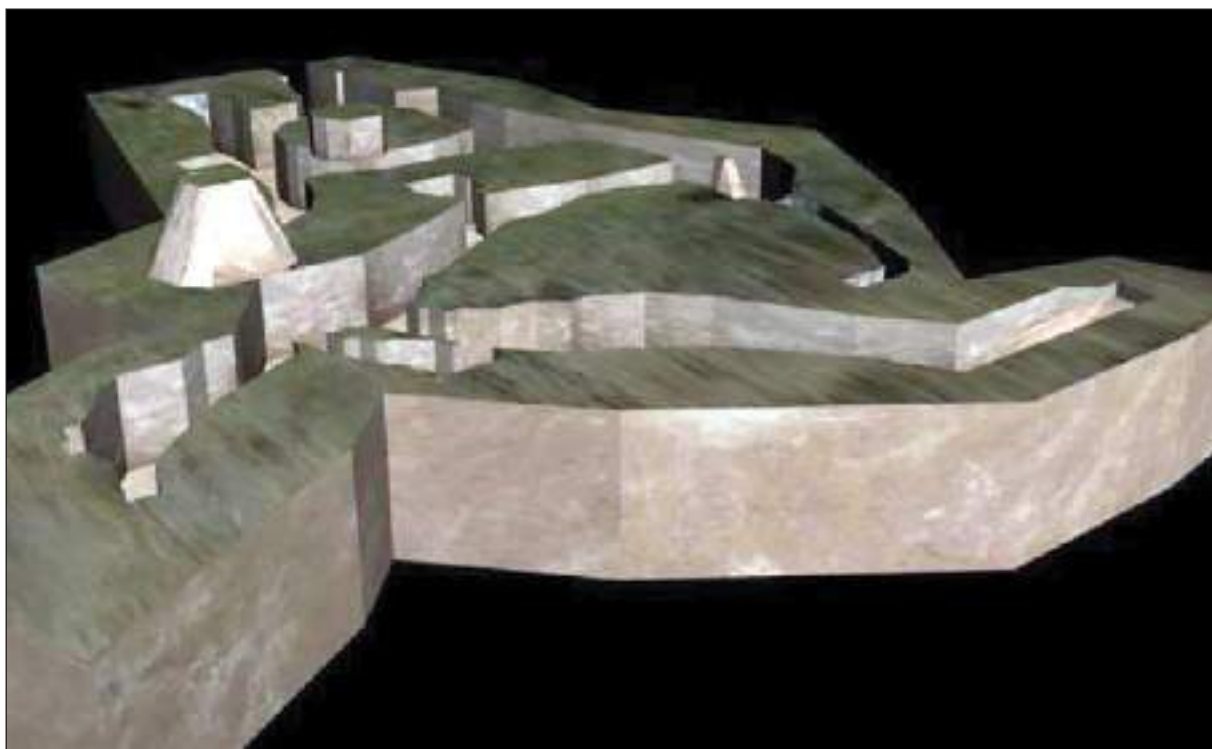
Дарани Леписи

Трехмерная модель дарани Леписи

Трёхмерная модель дарани

Трёхмерная модель дарани

Дарани Хизабавры, истор. Хиза

Неисследованный Леписский дарани # 2

Сел. Хизабавра

Сел. Хизабавра, истор. Бавра

სელ. Хизабавра, истор. Хиза

სელ. Хизабавра, истор. Хиза

Сел. Хизабавра

2020

11 დეკემბერი

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

დარნული კულტურის უძველესი ფესვები საქართველოში

პაატა გაფხინდაშვიდი

არქეოლოგი; საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული
სააგენტო

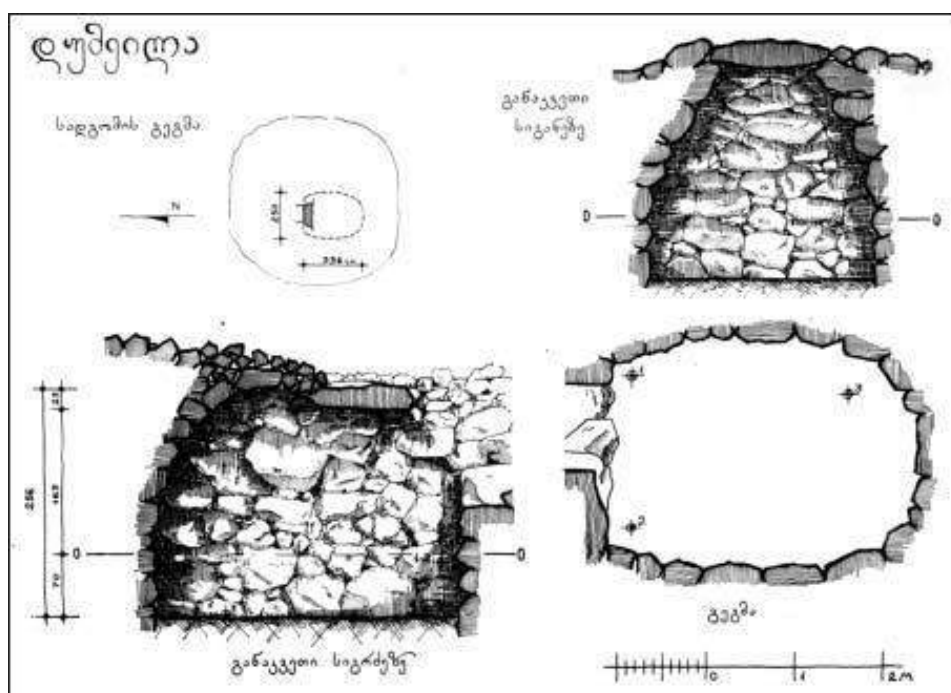
აბსტრაქტი

საქართველოს გეოგრაფიაზე ბრინჯაოს ხანის ძეგლები საკმაოდ კაზგად აჩის შესწავლილი. არქეოლოგიური კვლევები მნიშვნელოვან მასადას გვაძლევს აღნიშნული პერიოდის საზოგადოების ეკონომიკური განვითარების, კულტურული დონის თუ ეთნიკური ხასიათის საკითხებთან მიმართებით. წინამდებარე სტატიაში გამოყოფილი და განხილულია „დახნული კულტურა“ – უნიკალური არქეოლოგიური ფენომენი, რომელიც დაკავშირებულია ისტორიული ჯავახეთის გეოგრაფიის მაგნიტადუ კულტურასთან. დახანი წარმოადგენს მიწისქვეშა ქვით ნაგებ ნაგებობას, რომელიც გოხასამახების დასაკიხადი კამეხების სახით ვლინდება და გენეტიკურად დაკავშირებულია საცხოვრებელ სახლთან. კვლევა ასახავს დახნული კონსტრუქციის გეგმიურ-სივრცობრივ სტრუქტურას, მშენებლობის ტექნიკას და მისი განვითარების ეტაპებს ადრე ბრინჯაოდან – გვიან ფეოდალურ ეპოქამდე (XVIII ს.). უახტუდ წყახოებში მოხსენიებული „ზაბახაე“ და სხვა ანტიკური წყილობითი მასადის ანაღიზი, გოპონიმიკური მონაცემები და არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლა მიუთითებს მოცემულ გეოგრაფიაზე ჯავახი გომის უწყვეტ ახსებობასა და მათ ხორზე ქაითვედი ხადხის ეთნოგენეზის პიოცესში.

საქართველოს ტერიტორიაზე ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარსა და II ათასწლეულის პირველ ნახევარში დება ბრინჯაოს ხანა. საქართველოს სხვადასხვა ისტორიულ მხარეში, აკად. მთარ ჯაფარიძის ხელმძღვანელობით, ეს ეპოქა არქეოლოგიურად კარგად არის შესწავლილი. გამოვლენილია მდიდარი მატერიალური კულტურის ძეგლები; მათ საფუძველზე გაშუქებულია იმ დროის საზოგადოების ეკონომიკური განვითარების, კულტურული დონის,

ეთნიკური ხასიათის საკითხები. დგება დიდი გარდატეხის ხანა. დასრულდა წინარე ეპოქის – მტკვარ-არაქსის კულტურის მრავალსაუკუნოვანი ისტორია და საფუძველი ეყრება ახალ, ადრე გორასამარხის კულტურას.

ჩვენი ინტერესის სფეროს წარმოადგენს გორასამარხის კამერის ნაგებობა, რომელიც გენეტიკურად სრულიად სამართლიანადაა დაკავშირებული საცხოვრებელ სახლთან. სამარხი კამერა წარმოადგენს იძლევა ბრინჯაოს ეპოქის საცხოვრებელ სახლთა ხუროთმოძღვრებაზე და სამშენებლო კონსტრუქციის ტექნიკაზე.

ღუმეიდა

მსჯელობის საგანია ადრეულ გორასამარხთა ის სახეები, რომელთა საფუძველს იძლევა აფხაზეთში – დოლმენების – მეგალითური კულტურა და აღმოსავლეთ საქართველოში – თრიალეთის, წალკის, ბედენის, მარტყოფის, წნორ-ბაკურციხის და სამგორის დასაკრძალი კამერები; აქ ქვის და ჯარგვლის ტიპის ნაგებობებია გამოყენებული დასაკრძალ კამერად.

აღნიშნულ დასაკრძალ ნაგებობებიდან ვიკვლევთ ქვით ნაგებ კამერებს, რადგან ჯავახეთის დასაკრძალი კამერებიც ამავე სახისაა და მეგალითურ კულტურას მიეკუთვნება.

მდ. მტკვრის ზემო წელში, ისტორიული ჯავახეთის ტერიტორიაზე – არქეოლოგიურად შესწავლილი გორასამარხთა კამერები, ჩვენ დარწმუნებული ტიპის ცნობილი მიწური ნაგებობის – სახლსამყოფად ვაღიარეთ და ამით საშუალება მოგვცა გამოგვეყო იგი, როგორც არქეოლოგიური კულტურა. „დარწმუნებული კულტურის“ გამოყოფამ, ქართველ ტომთა ეთნოგენეზის პრობლემასთან მიგვიყვანა და ამ კულტურის შექმნა ჯავახ-ზაბახე ტომს დავეკავშირეთ. საინტერესოა ისიც, რომ დასაკრძალი კამერით არქეოლოგიური კულტურის გამოყოფა მეორე შემთხვევაა საქართველოს არქეოლოგიაში. „დოლმენური კულტურა“, რომელიც ჩვენში აფხაზეთს დაუკავშირდა და მხოლოდ ამ ტერიტორიის გორა-სამარხთა ტიპს გამოხატავს – ევროპაშია შექმნილი და ჩა მოყალიბებული, „დარწმუნებული კულტურა“ კი ქართულ სინამდვილეში ჯავახი ტომის კულტურაა; იგი ისტორიული ჯავახეთის ტერიტორიაზე იშვა და განვითარდა. მათი უძველესი ფესვები, გორასამარხებისა და ღია სამაროვნებითაა ცნობილი.

თრიალეთური კულტურის გავრცელების არეალში არსებულ გორასამარხთა კულტურა უშუალოდ არ იმეორებს თრიალეთური ტიპის დასაკრძალ კამერას. აქ მიწისზედა ქვით ნაგები დარბაზის სახეა მოცემული, ჯავახეთში კი მხოლოდ დარანია გამოყენებული. თრიალეთური კულტურის გავლენა აქ მაინც გამოიხატება „დასაკრძალი კამერის“ მიწის ზემოთ აშენებით (ბელადების გორასამარხებში), თუმცა დარნის სამშენებლო-კონსტრუქცია მიწური სახლსამყოფის ტიპს წარმოადგენს. ადრეული გორასამარხების ქვით ნაგები „დასაკრძალი კამერების“ გეგმიურსივრცობრივი სტრუქტურის განსხვავებული სახეების მიუხედავად, ნაგებობის გადახურვა უძველესი ტრადიციის გამოყენების ერთგვაროვნებით ხასიათდება. იგი შენდება ჰორიზონტალური წყობით, წრიულად, თანდათან შიგნით გადახრით; ე.ი. ჩვენს მიერ შემოთავაზებული „დარწმუნებული კულტურა“, ცალკე გამოყოფილი არქეოლოგიური ეპოქა კი არ არის, არამედ, გულისხმობს დარწმუნებულ შენობებს, რომელსაც თრიალეთური კულტურის ტომობრივი გაერთიანებები ისტორიული ჯავახეთის ლოკალურ ტერიტორიაზე შუა ბრინჯაოს ხანაში დასაკრძალი ნაგებობის სახით ქმნიდნენ. გორასამარხის დასაკრძალი ნაგებობა, როგორც ცნობილია საცხოვრებელ სახლს იმეორებს.

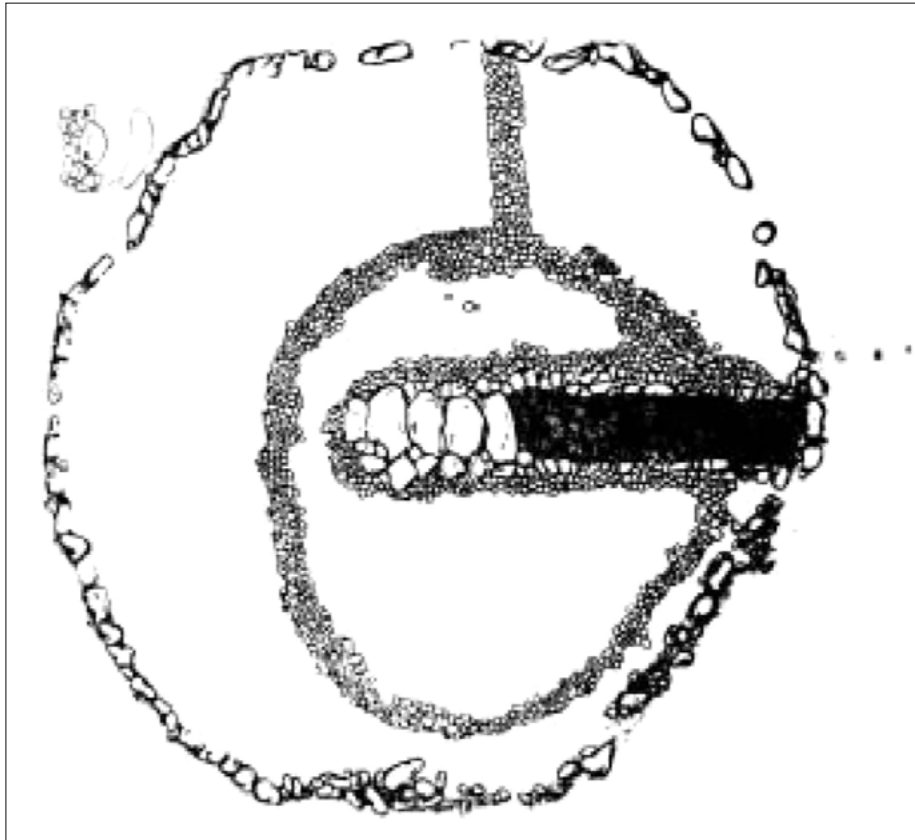

ბეჩთაყანა

ჯავახეთის მოსახლეობა დარანს უწოდებს მიწისქვეშა სახლს, რომელთა ერთი ნაწილი სახლ-სამალავებია; უთითებენ კიდეც არაერთ დარანს, რომელიც საცხოვრებელ სახლთან, ტყეში თუ სხვაგან არსებობს. მეორე ნაწილი სამაროვნებია აღმოსავლეთიდან შესასვლელით და ნაგებობის გარშემო წრიულად მოწყობილი ქვით. დარნები მარტივი – ერთსათავსიანი, ან რთული – მრავალსათავსიანი, ერთგვაროვანი ციკლოპური ლოდოვანებია.

სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით: „დარანი არის კლდეში ანუ მიწის ქვეშ შესასვლელი, გინა კლდეში, ან მიწის ქვეშ შესასვლელი სამალავი“. მისივე აღნიშვნით – „დარნად ითქმის სახლი მიწას ქვეშ ნაგები, გინა მიწა და კლდე შეთხრილი უჩინრად“.

საბასეული განმარტება სრულიად ეთანხმება ხალხურ ტოპონიმიკას. ასე, რომ მასალა (კლდე, ქვა) კი არ განსაზღვრავს დარანს, არამედ მისი მიწისქვეშა განლაგება.

ჭაჭკაი

გორასამარხების კამერის „დარნული“ სისტემა ჯავახეთის ტერიტორიაზე მათი შემქმნელი ტომის ეთნიკურ ერთიანობაზე მიუთითებს. ის განსხვავებულია თრიალეთისა თუ სხვა მეზობელ ტომებისაგან. შუა ბრინჯაოს ეპოქის ეს გორასამარხები ზოგადი კულტურით ერთგვაროვანია თრიალეთურ კულტურასთან. ისტორიული განვითარების პირობებში, სხვადასხვა ეპოქაში ეს ეთნიკური ჯგუფი განაგრძობს ამ ისტორიულ-გეოგრაფიულ არეალში არსებობა-განვითარებას. „დარნის“ ტიპის ნაგებობის გავრცელებას ჯავახ ტომთა შორის XVIII ს-მდე გაედევნება თვალი, რაც, აშკარად მიუთითებს, რომ შუა ბრინჯაოს ეპოქაში გორასამარხთა შემქმნელი ტომი, რომელიც ასევე „დარნული“ ტიპის კამერას ჰქმნის და შესაბამისად ასეთ საცხოვრებელ-თავშესაფარს ფლობს, ჯავახ ტომთა წინაპარია. აღნიშნული ტომი ადრებრინჯაოს ეპოქაში უკვე არსებობს – წრიული დარნების საფუძველზე, რომელთა გამოყენება შუაბრინჯაოს გორასამარხთა შორის დასტურდება და იგი ადრებრინჯაოდან მომდინარე კამერად არის მიჩნეული (ო. ჯაფარიძე). შუაბრინჯაოს ეპოქაში წაგრძელებული, დარნული კონსტრუქციის კამერაა გავრცელებული, ე.ი. წრიული დარანი ცრუგუმბათოვანი კამარით, რაც დადასტურდა მარტყოფის გორასამარხის ოთხკუთხა, შერბილებული კუთხეებით ქვის კამერის ფიქალით გადახურვაშიც, ერთი ზოგადი ცოდნაა – ყოველი რიგის ზედა ფიქალი თუ ლოდი რამდენადმე შიგნითაა შენეული და ამით იკვრება ქერის ცრუგუმბათოვანი კამარა. ეს სწორკუთხედისმაგვარი „დარანი“ თავისი კონსტრუქციით ცოცხლობს, როგორც სახლსამყოფი ჯავახეთში გვიანფეოდალური ეპოქის ბოლომდე, ვიდრე არსებობდა ურთიერთმეტრობა და საგარეო პოლიტიკური გართულებები. სასხლამყოფი, როგორც მიწისქვეშა თავშესაფარი, უკვე სხვა სახის გვიანდელ მიწისზედა თუ ნახევრადმიწურ საცხოვრებელს დაუკავშირდა. ჯავახეთის მიწური ქვის საცხოვრისის ტიპები („დარბაზი“, „ოდა“), გადახურულია ბანური მიწატკეპნილით.

ახჩიის ვედი. გოხა-სამახხის ქვის წყე

ისტორიულ-გეოგრაფიული გარემო: 1. ვულკანური ქვათა გროვა, ხრიოკი მთები; 2. მუდმივი შიშიანობა, ტომთა შორის ბრძოლები; 3. მკაცრი კლიმატი, რაც განაპირობებდა დარნული ტიპის საცხოვრებელი სახლის შექმნას.

დარნული გორასამარხების განლაგება ხასიათდება: 1. ინდივიდუალური; 2. ჯგუფური (მცირე დარნები); 3. ერთ დიდ დარანთან, როგორც ცენტრთან შეჯგუფებული მცირე დარნები.

დათარიღებისათვის მნიშვნელოვანია: 1. ლოდების წყობა უფრო დიდი და უხეშად ნაგები ინტერიერით; 2. მორგებული ლოდებით, კედლის სიბრტყის რამდენადმე გასწორებით.

სხვა ხელშესახები მატერიალური კულტურის ძეგლი, ვიდრე დარანია, ბრინჯაოდან – ფეროდალური ხანის ჩათვლით ერთსა და იმავე ტერიტორიაზე არ გაგვაჩნია, ამიტომ „დარანი“ უნიკალური მასალაა, ეთნოგენეზთან დაკავშირებით. ასე, რომ უცხოური წერილობითი მასალა უნდა გაანალიზდეს „დარანთან“ ერთად.

მიწისქვეშა ლოდოვანი კონსტრუქციის ნაგებობას (ეკლესია, სამალავი, საცხოვრებელი), ისევე როგორც კლდეში ნაკვეთ გამოქვაბულს, სოფ. ჭობარეთში მოსახლეობა დარანს უწოდებს. ასეთივეა თმოგვზე – გვირაბული სამიმოსვლო და სამალავი ხვრელი; იგი გადადის მიწისქვეშა კლდის ოთახებში; მათ შორის არის კლდე და ყორეთი კომბინირებულად ნაგები დარანი. ამრიგად, ცნობილია დარნის სამი სახე: 1. ყორე-ლოდოვანი დარანი; 2. კლდის დარანი; 3. კომბინირებული კლდე და ყორეთი ნაგები დარანი. ამათგან უძველესია გორასამარხის კონსტრუქციის დარნული კამერა ანუ სახლის იმიტაცია; ამ ტიპის საცხოვრებელი სახლის ნასოფლარები ჯერჯერობით არ არის მიგნებული, თუმცა ტ. ჩუბინიშვილს, კამერებთან ერთად ნასოფლარ დუმეილას ლოდოვანებში მითითებული აქვს სახლსამყოფისათვის დამახასიათებელი კერია.

ბეითაყანა. გოხა-სამახხი, ჩასასვლელითა და გადახუჩვით

ჯავახეთში ჯავახ-ზაბახე ტომთა შუაბრინჯაოს ეპოქაში და საერთოდ, ადრებრინჯაოს ხანაში არსებობა, რასაც იძლევა „დარნული კულტურა“, აშკარად მიუთითებს, რომ ჯავახი ტომი თითქმის თანამედროვე ტერიტორიაზე მყარად არის დამკვიდრებული ამ უძველესი ხანიდან. აღნიშნული მატერიალური კულტურა ასეთი დასკვნის გამოტანის უფლებას გვაძლევს, რაც ეთანხმება მეცნიერებაში გამოთქმულ მოსაზრებას „სომხური გეოგრაფიისა“ (VII-X სს.) და არაბული წყაროების (IX ს.) იმ იდენტურობით, ზემო ქართლის პროვინციების ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევით რომ არის მიღებული.

ბეითაყანა. დახრული დასაკრძადი კამეხა

ბეითაყანა. ნაგბეუხი, დახანი N3, ინგეხიეხი

ბეითაყანა. ნაგბეუხი, დახანი N3, გადახეხვა

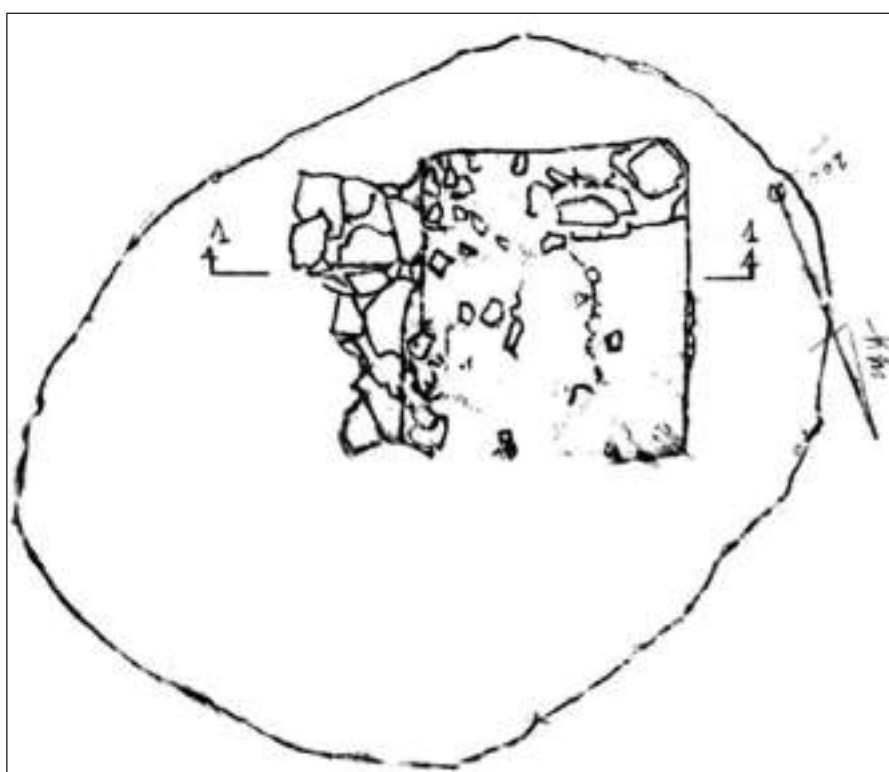
„ქართლის პროვინციების არაბულ ნუსხასთან“ დაკავშირებით აღსანიშნავია, რომ ეს ნუსხა „სომხურ გეოგრაფიასთან“ შედარებით გარკვეულ განსხვავებას გვიჩვენებს, თუმცა, თანხვედრაც საკმაოდ მნიშვნელოვანია: კერძოდ, ზოგიერთი პროვინცია, განსაკუთრებით გვიანდელი ზემო ქართლისა (კლარჯეთი, შავშეთი, არტაანი, სამცხე, ჯავახეთი), ორივეგან იდენტურია. ამდენად, უნდა ვიფიქროთ, იმ დროის მონაკვეთში, რომელიც, მიჯნავს ზემოხსენებული ორი ნუსხით ფიქსირებულ რეალურ ვითარებას, ამ პროვინციებს არსებითი ისტორიულ-გეოგრაფიული ცვლილებები არ განუცდია. შესაძლებელია, საფუძველს არ იყოს მოკლებული ვარაუდი, რომ ეს პროვინციები, როგორც ისტორიულ-გეოგრაფიული ერთეულები, შექმნილი სამეურნეო ერთიანობისა და ეთნო-კულტურული სპეციფიკურობის ბაზაზე, გაცილებით უფრო ადრე

ჩამოყალიბდა და გამოიკვეთა, როგორც მყარი ერთობები, ვიდრე საკუთრივ აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული წვრილი ერთეულები. სავარაუდოდ, ამის ერთ-ერთი მიზეზია ის, რომ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო უძველესი დროიდანვე აქტიურად იყო ჩაბმული ძველადმოსავლური სახელმწიფოების პოლიტიკური ურთიერთობის ორბიტაში. ამას უნდა დაეჩქარებინა აქ არსებულ წვრილ ერთეულთა კონსოლიდაციის პროცესი. მნიშვნელობას არ არის მოკლებული ის გარემოება, რომ ყველა ზემოხსენებული პროვინცია შემდეგდროინდელი ქართლის სამეფოსი უკვე ძვ.წ. IX-VIII სს-ში მოიხსენიება ძველადმოსავლურ (კერძოდ, ურარტულ და შემდეგ ანტიკურ, ბერძნულ-ლათინურ) წყაროებში. ასე მაგალითად: „კატარზა“||„კოტარზენე“, რომელსაც სავარაუდოდ ქართულ კლარჯეთთან აიგივებენ; „შეშეთი“, რომელიც თითქოს შავშეთს გულისხმობს; „ვიტერუხი“, „ოდრხე“, ანუ უფრო გვიანდელი სამცხე, და ბოლოს „ზაბახაე“ – ჯავახეთი. კიდევ უფრო საინტერესოა ის, რომ ურარტული და ანტიკური წყაროების ყველა ზემოჩამოთვლილი ქვეყნის ლოკალიზაცია ხერხდება დაახლოებით იქ, სადაც ისინი ცნობილია ფეოდალურ ხანაში. ყველა ქართული ტომის ქვეყნის, მათ შორის ჯავახეთის, მოხსენიება ლათინურ-ბერძნულ წყაროებში იმაზე მიუთითებს, რომ აქ ამ ტომის გაბმული ისტორია არსებობს. ამას ეთანხმება „დარნის“ კონსტრუქციის მრავალსაუკუნოვანი გამოყენება. აღნიშნული წყაროებიც ადასტურებს ჯავახი ტომის ამ ქვეყანაში ცხოვრების გაბმულ ჯაჭვს. ეთნოგენეზის განვითარების კვლევა ურთულესი საუკუნოვანი პროცესია, თომობრივი გაერთიანებისა. ცალკეული ტომები გარკვეულ ტერიტორიებს ტოვებენ, განიცდიან სხვა ტომებთან აღრევას ან დაუსახლებელ ტერიტორიებს ითვისებენ. ტომები საუკუნეთა ცხოვრების პროცესში ხვდებიან რა ამა თუ იმ კულტურის არეალში, ხდება ამ კულტურის გადმონერგვა და საკუთარ ნიადაგზე დამყვნა. ამის შედეგად, იცვლება ამა თუ იმ ტომის კულტურა და ახალ, ადგილობრივ სახეს იღებს, რასაც ხშირად სხვა ტომების შემოჭრით ხსნიან. ფაქტობრივად, ეს უფრო ხშირად ტომებსა და ხალხს შორის ურთიერთობაში, მშვიდობიანი ცხოვრების პროცესში ხდება. ადამიანთა საცხოვრებელი, კულტურის ერთი ყველაზე უფრო მყარი ფენომენია, რასაც განაპირობებს გარკვეული გეოგრაფიული გარემო და კლიმატი; ამასთან, შინაგანი მოთხოვნილების ის თავისებურება, რაც ქმნის ზოგად თვითმყოფად კულტურას და საცხოვრისის ელემენტებს. ეს მყარი კულტურა ტომების მრავალსაუკუნოვან განვითარების პროცესში სხვადასხვა ეპოქას გაჰყვება, ინარჩუნებს თავის ძირითად კონსტრუქციულ ელემენტებს და საერთო სტრუქტურის გეგმიურსივრცობრივ სახეს. ეს არის კულტურის მნიშვნელოვანი შენაძენი. საცხოვრისის ეს სახე აშკარად განსაზღვრავს ტომისა და ხალხის ერთგვარობას.

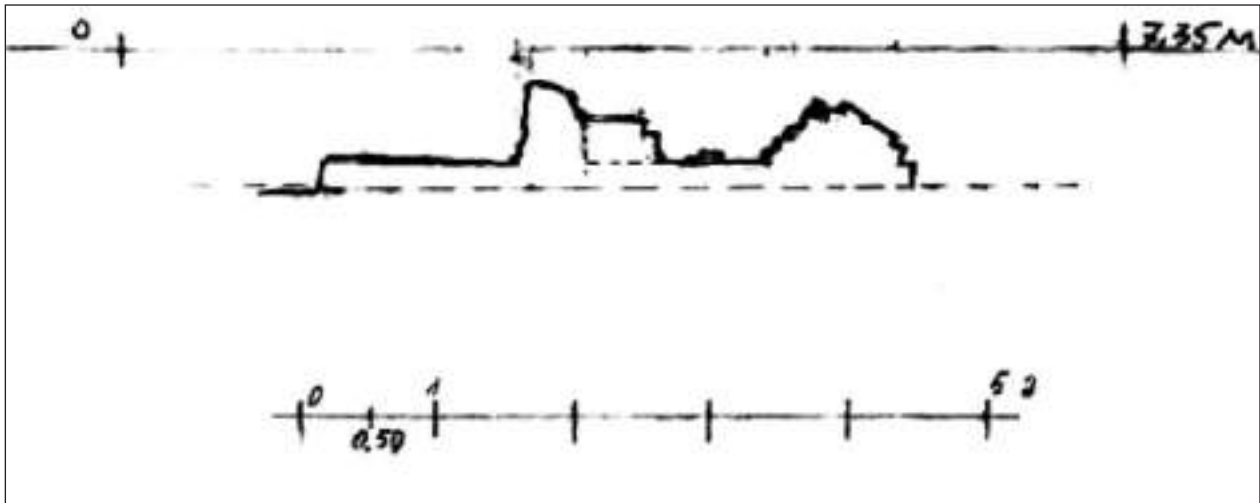
დარნული ნაგებობის გეგმიურ-სივრცობრივმა სტრუქტურამ განვითარება – ცვლილება განიცადა – ადრებრინჯაოს ეპოქის ოვალურ-ცრუგუმბათოვანი კამარა, შუა ბრინჯაოს ხანაში სწორკუთხედისმაგვარ ბრტყელი გადახურვის კონსტრუქციად ჩამოყალიბდა. ეს სამშენებლო კონსტრუქცია გვიანფეოდალურ ეპოქამდე გამოიყენება, რაც აშკარად მიუთითებს მის უძველეს ხანაში საცხოვრებელ-თავშესაფრად ჩამოყალიბებას. საცხოვრებლის ეს სახე, ბუნებრივია, ვერ განვითარდებოდა აკლდამიდან (სამარხი კამერა), პირიქით.

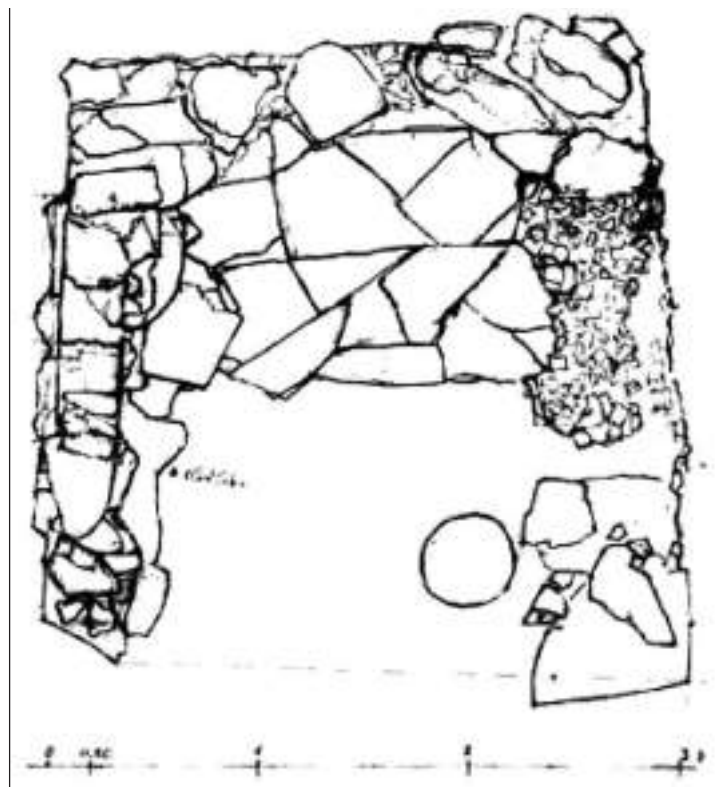
ღიტიდა. ღახნის ინტეხიეხი ქვის ქუსდიანი კახით

კახეთი. მაჩყოფი. N1 აკდამა. გეგმა.

კახეთი. მაჩგყოფი. N1 აკდამა. ქიდი.

კახეთი. მაჩგყოფი. N1 აკდამა. გეგმა.

დასტურდება, რომ ბრინჯაოს ეპოქაში წესად იქცა გორასამარხებში საცხოვრებელი სახლის იმიტაცია. ამ ეპოქის გორასამარხების აკლდამები მთელი თავისი ატრიბუტებით – საომარი და სამეურნეო (ურემი, კერამიკული ჭურჭელი), იარაღი – წარმოადგენენ იმ დროის საცხოვრებლებს. იგულისხმება, რომ ადამიანი იმ ქვეყანაშიც განაგრძობს ცხოვრებას. ეს საშუალებას იძლევა დადგინდეს ამა თუ იმ ხალხის საცხოვრებელი სახლის სტრუქტურა. დარანი – ხალხის ცხოვრებაში იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ ხალხურ პოეზიაშიც აისახა „ხიზაბარვა ქარიანი, დარნები აქვს კარიანი“. ისტორიულ ჯავახეთში არსებული დარნული ნაგებობა, ამ-

კარად მიუთითებს, „გორაების“ ეპოქაში აქ შექმნილი აკლდამების შემოქმედ ხალხად გავი-
აზროთ ჯავახების წინაპრები – ურარტულ წარწერებში დაფიქსირებული „ზაბახაე“ სახელით
ცნობილი ტომები.

კახეთი. მაჩგყოფი. N1 აკლდამა.

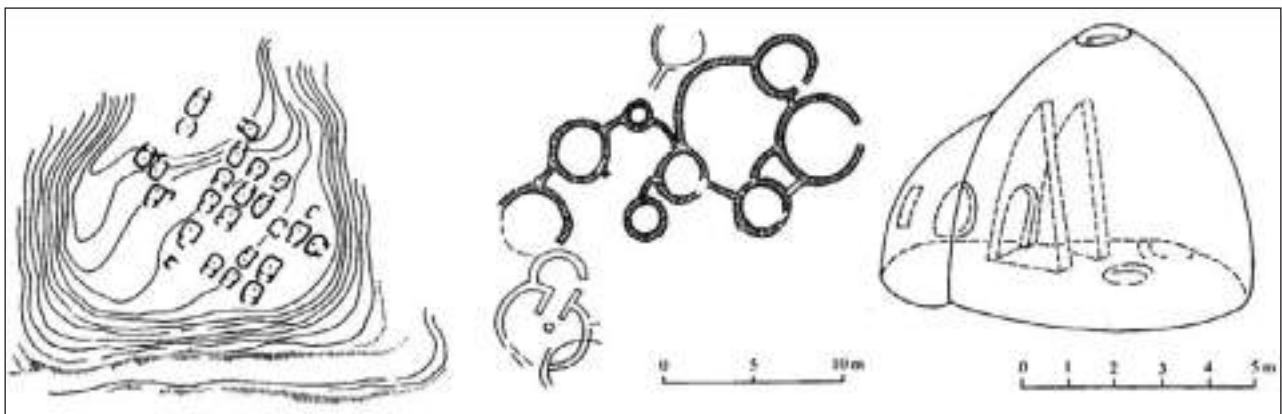

კახეთი. მაჩგყოფი. N1 აკლდამა.

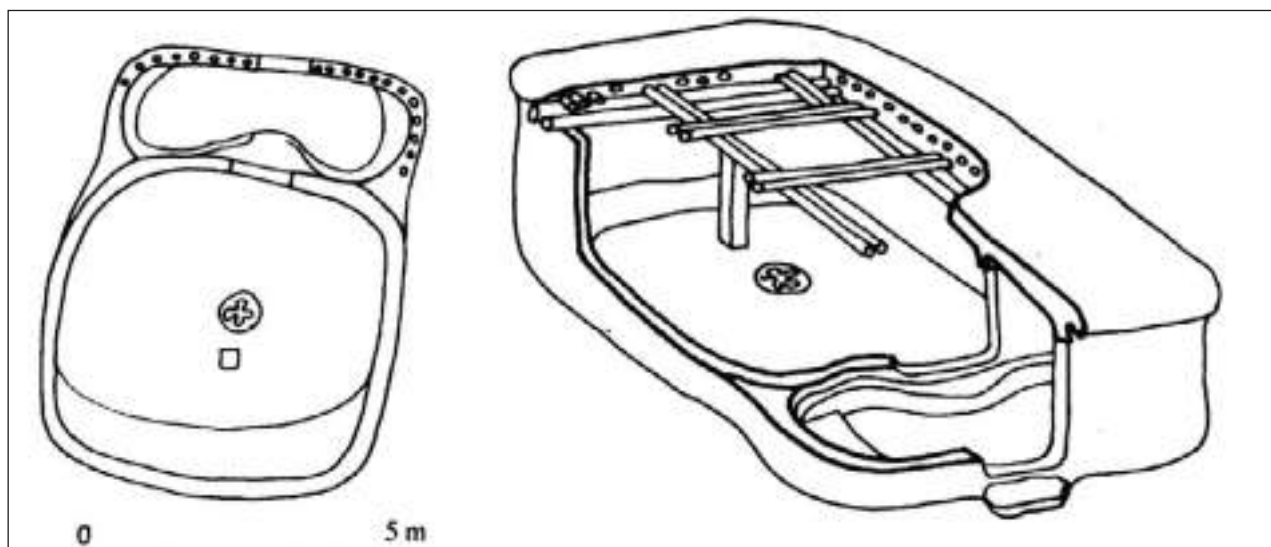
ქვითნაგები მრგვალი შენობები ჩნდება ჯავახეთში ენეოლითის ბოლო ეტაპზე, რაც მე-
ურნეობის შემდგომი განვითარების შედეგია. ეს კი მთისა და ბარის ურთიერ-ობის ადრე ჩა-
სახული ინტენსიფიკაციაა. ამით ხსნიან მრგვალი შენობების ენეოლი-თშივე გამოჩენას (დ.

მუსხელიშვილი, ტ. ჩუბინიშვილი) ან მთისწინეთში უკვე მტკვარარაქსის კულტურის ადრეული ეტაპის საგვარეულო სამაროვნებზე (თამარისი, კიკეთი, ამირანის გორა) ქვის აკლდამების შენებას. გეგმიურ-სივრცობრივი სტრუქტურით ეს სამარხები უძველესი წრიული სახლების იმიტაციას, რაც დარჩული კულტურის საწყისი ეტაპია. ეთნოგენეზის კვლევისას დ. მუსხელიშვილი ფიქრობს, რომ უძველეს ხანაში ქართლში ქართველი ტომებია; ამის საბუთია მცხეთის ელინისტური (და შემდგომი) ხანის მატერიალური კულტურა. აგრეთვე ძვ.წ. VI-V სს-ში აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ქართველების შესაძლებელი არსებობის დამადასტურებელი მასალები (ჰეროდოტე, მეგასტენე). აქ რომ ქართველები სახლობდნენ უძველეს ხანაშივე, ამას ადასტურებს ტოპონიმები, რომ „გორაების“ არსებობის პერიოდში ქართული ენა (დიფერენცირებული სვანურ-ზანურისაგან) უკვე არსებობდა, რომ „გორაებზე“ ქართული მოსახლეობა იჯდა (დ.მუსხელიშვილი). ასეა ჯავახეთის ქვეყანაშიც, „დარნულ კულტურას“ ქმნიდა ადრე და შუა ბრინჯაოს ეპოქაში ჯავახი ტომი, რომელიც ერთ-ერთი ქართველი ტომია. თუ ამ დროს ქართული ენა უკვე არსებობდა, ბუნებრივია, ჯავახი ტომიც ამ ენაზე ლაპარაკობდა. თუ ქართლში ქართველი ტომი სახლობს, მაშინ, ზემო ქართლში ანუ მუსხეთში ჯავახი ტომი თავის ტერიტორიაზეა „დარნული კულტურით“.

ყოველ შემთხვევაში დღევანდელი ჯავახი თავის ტერიტორიაზე, მდ. მტკვრის ხეობის ზემო წელში – ნიალის ველიდან მოკიდებული მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, ერუშეთის მთიანეთის კალთებზე ასპინძამდე (სოფ. ზველი) და ჯავახეთის ზეგანის ძირში – ბერთაყანაში მდ.მტკვრის მარჯვენა მხარეზე, უწყვეტლად სახლობენ უკვე ადრე ბრინჯაო – შუა ბრინჯაოს ეპოქაში. ამასთან, თუ ეს ქართველი ტომია, ბუნებრივია, ლაპარაკობდა ქართულად და არ უნდა ვიფიქროთ, რომ ჯავახი ტომი უფრო გვიან ქარ-თიზაციის შემდეგ იწყებს ქართულ ენაზე ლაპარაკს; ე.ი. ქართლში ქართველი ტომი დ. მუსხელიშვილის არქეოლოგიური კვლევით (ხოვლე) უკვე „გორაების“ ეპოქაში სახლობს. ურარტულ წყაროებში მოხსენიებული ჯავახ ტომთა დიდი გაერთიანება – „ზაბახაე“, არა თუ ამ დროს, არამედ ასევე „გორაების“ ხანაში უკვე ქართულად ლაპარაკობს.

ქვემო ქახთი. იმჩის გოჩა. დასახლება აღიზის სახდ-სამყოფებით

უზბეკისი. ქახთი, სოფ. ქვაცხელები

ადრეული გორასამარხების დასაკრძალ ქვის კამერებში გამოყენებული სხვადასხვა ტიპის საცხოვრებელი სახლი გადახურვის ერთიანი კონსტრუქციით ხასიათდება. ისტორიული ჯავახეთის კამერები მხოლოდ და მხოლოდ მიწისქვეშა მეგალითური კულტურის ძეგლებია. მისი უძველესი ტიპი წრიული გეგმიურ-სივრცობრივი სტრუქტურისაა (ვარძიის მიდამოების ძეგლები: ნიალისა და ბერთაყანის გორასამარხები), ხოლო ისტორიული კახეთის სოფელ მარტყოფის გორასამარხების კამერები წარმოადგენენ ჯარგვალა და ქვის საცხოვრებელ სახლებს; მათ შორის უძველესი არის ულევის გორასამარხი N1 კამერა. იგი მიწისზედა, კუთხეებმომრგვალებული ქვის სწორკუთხოვანი გეგმის ნაგებობაა. მისი წრიული გადახურვა ჩამოხობილი აღმოჩნდა კამერაში. აქ, გადახურვის კონსტრუქციის პრინციპი იგივეა, რაც წრიული დარნისა – ქვის ჰორიზონტალურ რიგებად განლაგება, სადაც ყოველი ზედა რიგი წრიულად ცენტრისაკენაა წაწეული. ეს კამარულ-გუმბათოვან სივრცეს ქმნის. გადახურვა N1 გორასამარხში ქვის თხელი ფილებით, მიწისქვეშა დარნებში კი ლოდოვანებით იყო განხორციელებული. აღსანიშნავია, რომ მარტყოფის N1 გორასამარხის კამერის გადახურვა ადრინდელ გუმბათოვანი ნაგებობის მსგავსად უშუალოდ მიწიდან კი არ იწყება, არამედ ვერტიკალური კედლიდან (0.5 მეტრი), სადაც 15 მწკრივია შემორჩენილი. სწორკუთხა კამერის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კედლის წინ ქვის ფილებით მოფენილი მოედანია, ამავე კედლის ცენტრში ამოქოლილი კარის ღიობია. ასე, რომ ეს ნაგებობა მტკვარ-არაქსის ეპოქის (ძვ.წ. IV-III ათასწლეული) კუთხეებმომრგვალებული იმ სწორკუთხა საცხოვრებლის ტიპს მიეკუთვნება, რაც არქეოლოგიური გათხრებით გამოვლინდა უზბეკისის ნაქალაქართან, სოფელ ქვაცხელებში (ქართლში), თუმცა ეს კარიბჭიანი საცხოვრებელი გადახურვის სხვა პრინციპს – დარბაზულ – გვირგვინულ სტრუქტურას ემყარება (ალ. ჯავახიშვილი, ლ. ლლონტი). წრიული დარნებისა და მარტყოფის #1 კამერის გადახურვის სისტემა დაფიქსირებულია ისტორიულ ქვემო ქართლში ძვ.წ. VII-VI ათასწლეულში შულავერის გორასა და იმირის გორის წრიულ-გუმბათოვან ალიზისა და აგურის საცხოვრებელ სახლებში (ალ. ჯავახიშვილი).

გუმბათოვანი გადახურვის აღმოჩენა მნიშვნელოვანი მოვლენაა სამშენებლო ხელოვნების ისტორიაში. წრიული საცხოვრებელი სახლების მშენებლობა ერთიანი არქიტექტურული ტრადიციის მთელი ცენტრალური და სამხრეთ-აღმოსავლეთ კავკასიისათვის.

სამშენებლო არქიტექტურული ტრადიციების იდენტურობა საქართველოს სხვადასხვა ისტორიულ მხარეში, აქ მოძმე ქართველურ ტომთა დასახლებებზე მიუთითებს.

ლიტერატურა:

1. გაფრინდაშვილი პ. დარნული გორასამარხები და ლოდოვანები ჭავახეთის ოქროყანაში ვარძიასთან, „ძეგლის მეგობარი“, N1. 1989.
2. გაფრინდაშვილი პ. დარნული კულტურის უძველესი ფესვები საქართველოში, კულტურის ისტორიის საკითხები, V. თბილისი 1998.
3. გიორგაძე დ. დაკრძალვისა და გლოვის წესები საქართველოში. თბილისი 1987.
4. მუსხელიშვილი დ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II. თბილისი 1980.
5. საქართველოს არქეოლოგია. თბილისი 1959.
6. საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მოამბე“, N1. თბილისი 1986.
7. ჭავახიშვილი ალ., ლლონტი ლ. ურბნისი I. თბილისი 1998.
8. ჭაფარიძე ო. ქართველი ტომების ეთნო-კულტურული ისტორიისათვის, ძვ.წ. III ათასწლეულში (ადრე ყორღანული კულტურა). თბილისი 1998.
9. ჭაფარიძე ო. საქართველოს არქეოლოგია (ქვისა და ბრინჯაოს ხანა). თბილისი 1991.
10. ჭაფარიძე ო., კიკვიძე ი., ავალიშვილი გ., წერეთელი ა. მესხეთ-ჭავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები. თბილისი 1981.
11. Gaprindashvili P., Darnische archäologische kultur und ethnogenese des georgischen dshawachetien-Volksstammes. Actes du deuxieme congres international de subteranologie mons (Belgique 92-4 aout 1997).
12. Javakhishvili A., Kiguradze T. First agricultures in Europe, history and archaeology. N88/ November, 1984/25f.
13. Меликишвили Г. К истории древней Грузии.
14. Меликишвили Г. Урартские клинообразные надписи. Москва 1960.
15. Сумбадзе Л. Архитектура грузинского народного жилища дарбази. Тбилиси 1984.
16. Чубинишвили Т., Татишвили Т., Гамбашидзе О. Археологические разведки в южных районах Грузии (Месхет-Джавахеги) в 1953-1955 гг., СА, 4. Москва 1957.

ლეპისის დარანი

სამცხე-ჯავახეთის ისტორიის შესწავლით დაკავებულ მკვლევართა დაინტერესება დარნებით დიდი ხანია შეინიშნება, მაგრამ მათი სპეციალური კვლევა დღემდე არ განხორციელებულა.

2007 წელს „ისტორიულ ძეგლთა დაცვისა და გადარჩენის“ ფონდის ხელშეწყობითა და დაფინანსებით დაიწყო ასპინძის რ-ნის ნასოფლარ ლეპისის (ლებისის) მიდამოებში მდებარე რამდენიმე დარნის არქეოლოგიური შესწავლა და დაზვერვითი სამუშაოები ძველი ნასოფლარებისა და ცალკეული დარნული ნაგებობების შესწავლის მიზნით. აღნიშნულ სამუშაოებს აწარმოებდნენ არქეოლოგები იოსებ ბურდილაძე /ექსპედიციის ხელმძღვანელი/ და კახა კახიანი.

ტერმინ ლეპისის (ლებისის) წარმომავლობა ჯერჯერობით უცნობია. ადგილობრივი მაცხოვრებლები ადრე მას იქვე მდებარე სოფ. აგარასთან აიგივებდნენ და ლეპისს თუ ლეპისს XVIII-XIX სს. დარქმულ სახელად მიიჩნევენ.

ნასოფლარი ლეპისი მდებარეობს ვარძიიდან დასავლეთით 13 კმ.-ის დაშორებით, ერუშეთის მთიანეთის ერთ-ერთ განშტოებულ ველზე, ზღვის დონიდან 1800 მ. სიმაღლეზე. სოფელი ამჟამად აღარ არსებობს. შემორჩენილია მხოლოდ მშრალი ქვის წყობით ნაშენი საცხოვრებელი ნაგებობების ნაშთები. სოფელი საკმაოდ დიდი უნდა ყოფილიყო. ნასახლარი დაახლოებით 2 ჰა მოიცავს.

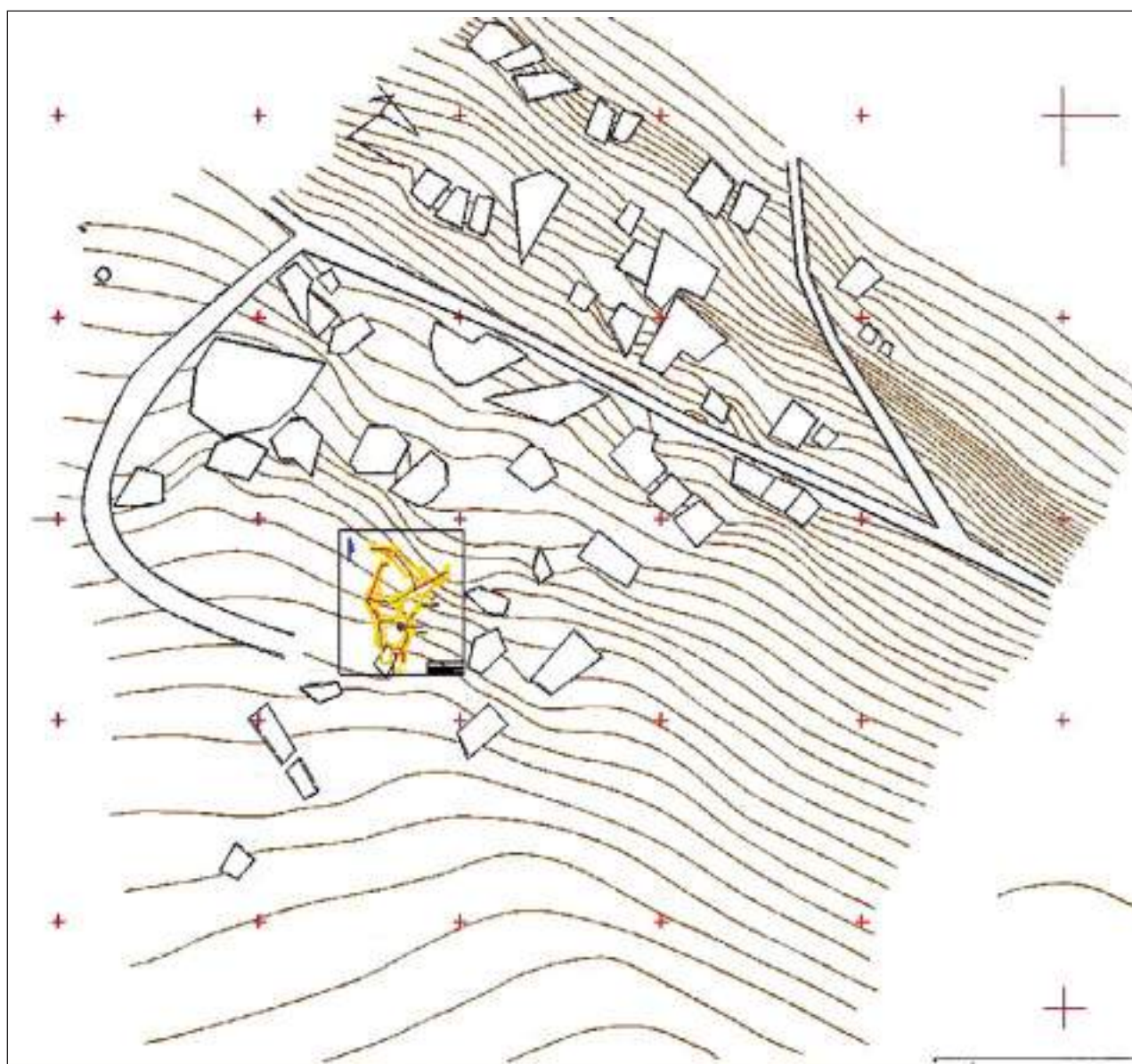
დღეს სოფელი აღარ არსებობს. ტერიტორიაზე ფუნქციონირებს რამდენიმე ფერმა, რომლის მფლობელებმაც შემთხვევით იპოვეს რამდენიმე (ჯერჯერობით დაფიქსირებულია 4) ჩანგრეული გვირაბი.

არქეოლოგიური კვლევა-ძიება დაიწყო ნასახლარის დასავლეთ ნაწილში მდებარე ჩანაქცევის გაწმენდით მიწის ზედაპირიდან ოთხ მეტრამდე სიღრმეში, სადაც აღმოჩნდა დარნის გვირაბი, რომელიც ამოვსებული იყო ქვა-ღორღითა და მიწით. გვირაბი იწყება ჩანგრეული ჩასასვლელიდან, მიემართება სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ. ის საკმაოდ განიერია, შუა ნაწილში ირიბად უხვევს ჩრდილო-დასავლეთისაკენ. ზედა ნაწილში გვირაბი უერთდება ქვის კედლებით ამოშენებულ და მსხვილი ლოდებით გადახურულ გვირაბს, რომელსაც ქვის კარი აქვს. საბოლოოდ გამოიკვეთა ერთმანეთთან დაკავშირებული გვირაბების ერთიანი სისტემა ანუ რთული მრავალსათავსოიანი დარანი, რომელიც აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალით მსგავსია სამცხე-ჯავახეთის ნასოფლარებისთვის დამახასიათებელი მასალისა. ლეპისის დარნის კერამიკული მასალა კეცის, ფორმებისა და შემკულობის გათვალისწინებით არაფრით არ განსხვავდება გვიანი შუასაუკუნეებისათვის დამახასიათებელი კერამიკული ნაწარმისაგან. არქეოლოგიური კვლევისა და მოპოვებული მასალის საფუძველზე ლეპისის დარანი სავარაუდოდ XVI-XVII სს. თარიღდება.

აღნიშნული კომპლექსი შედგება 12 მცირე და მოზრდილი გვირაბებისგან, რომლებიც ერთმანეთთანაა დაკავშირებული, აღსანიშნავია, რომ გვირაბები ასასვლელებით უკავშირდებოდა მიწისზედა საცხოვრებელ ნაგებობებს. ასევე ყურადღებას იქცევს მასიური ქვის კარი, თავისივე ქვის ქუსლითა და შუაში ამოჭრილი სათვალთვალო ხვრელით.

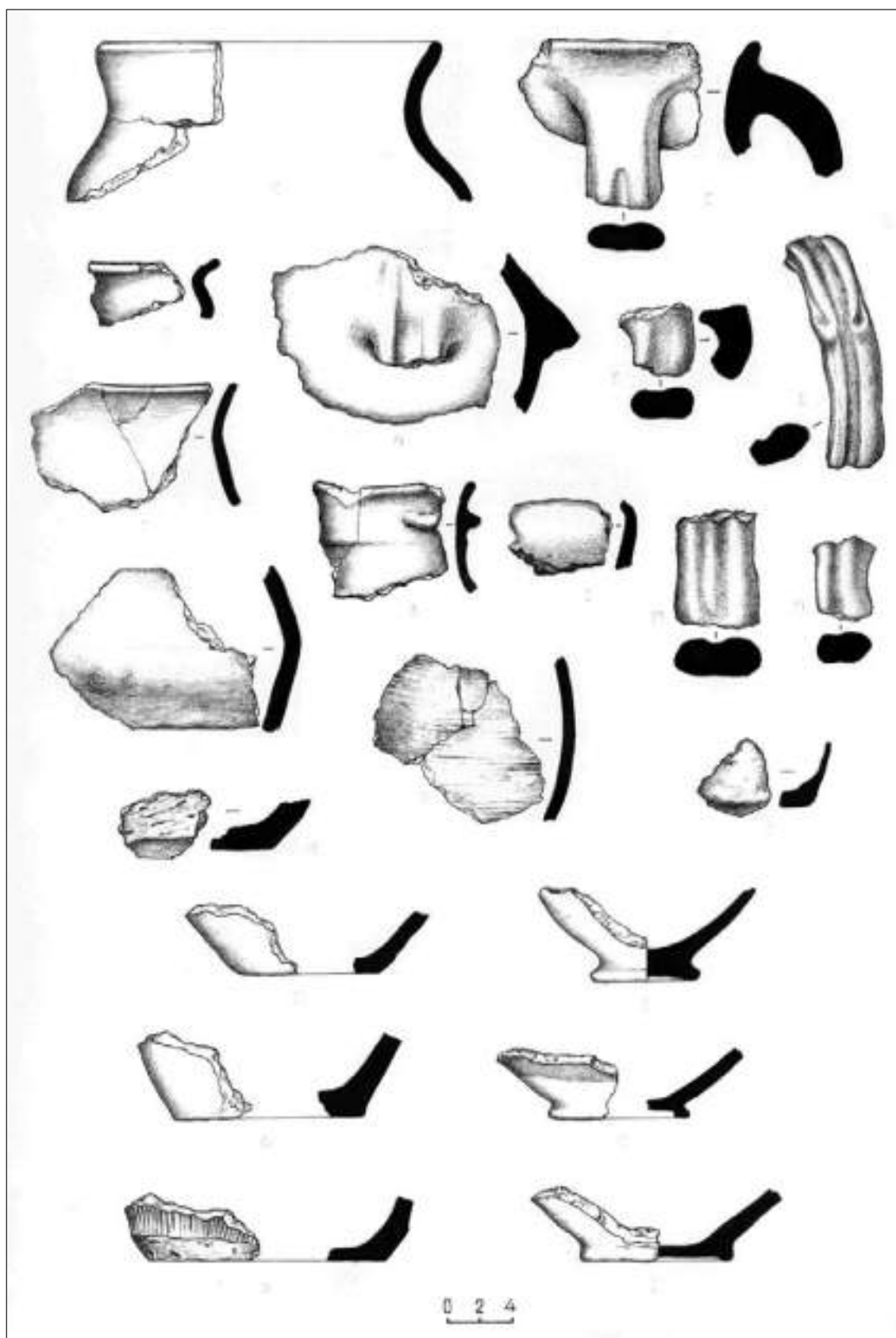
შემდგომმა კვლევებმა გვიჩვენა, რომ აღნიშნული გვირაბები, რომლებიც მყარ კონგლომერატულ ფენებშია გამოჭრილი, ერთ მთლიან სამალავ კომპლექსს, დარანს წარმოადგენს.

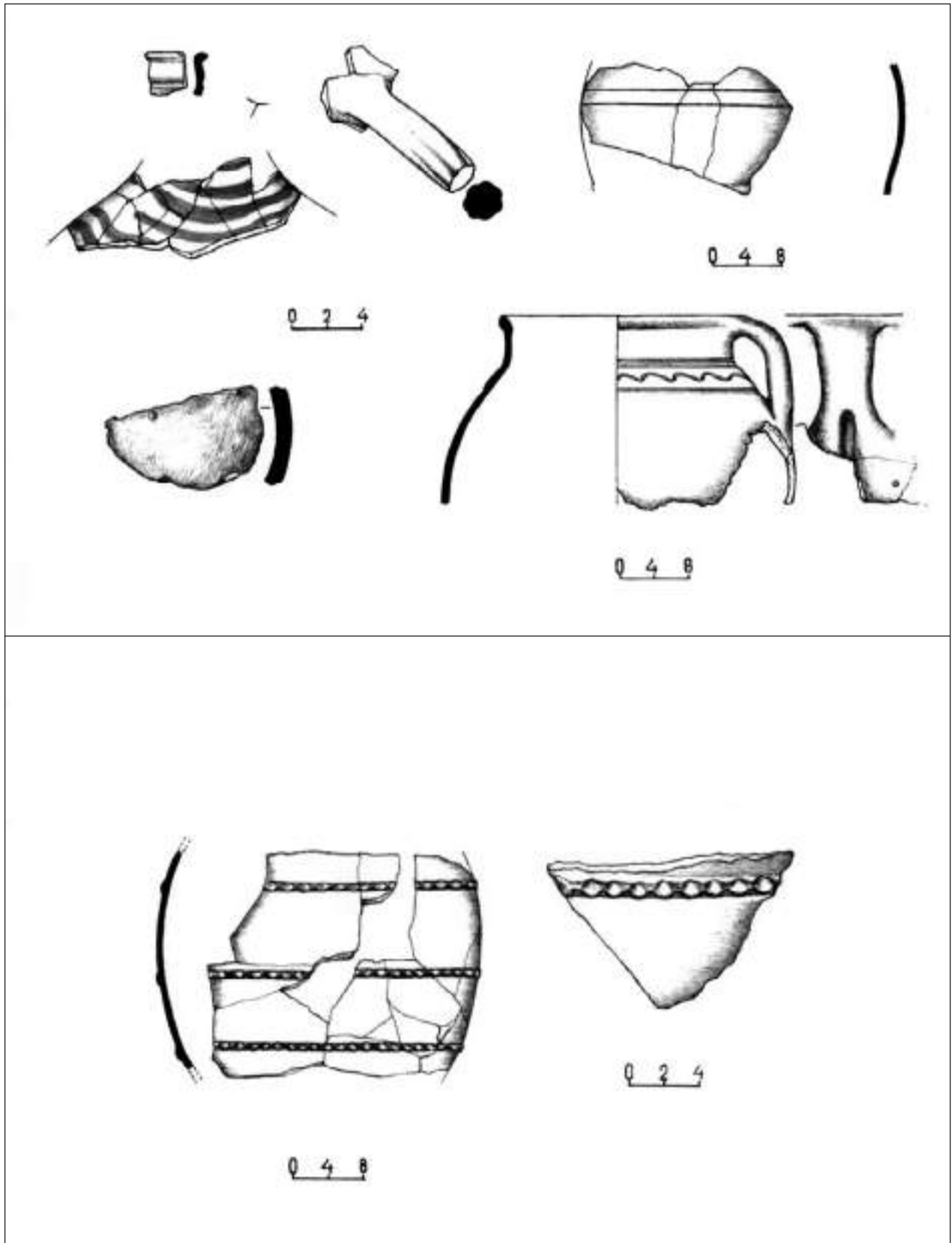
საკითხის სიღრმისეულად შესწავლის მიზნით სასურველია მოხდეს ლეპისის ნასოფლარისა და მის ქვეშ არსებული დარნული სამალავების არქეოლოგიური შესწავლა ერთიან კონტექსტში განხილვის მიზნით.

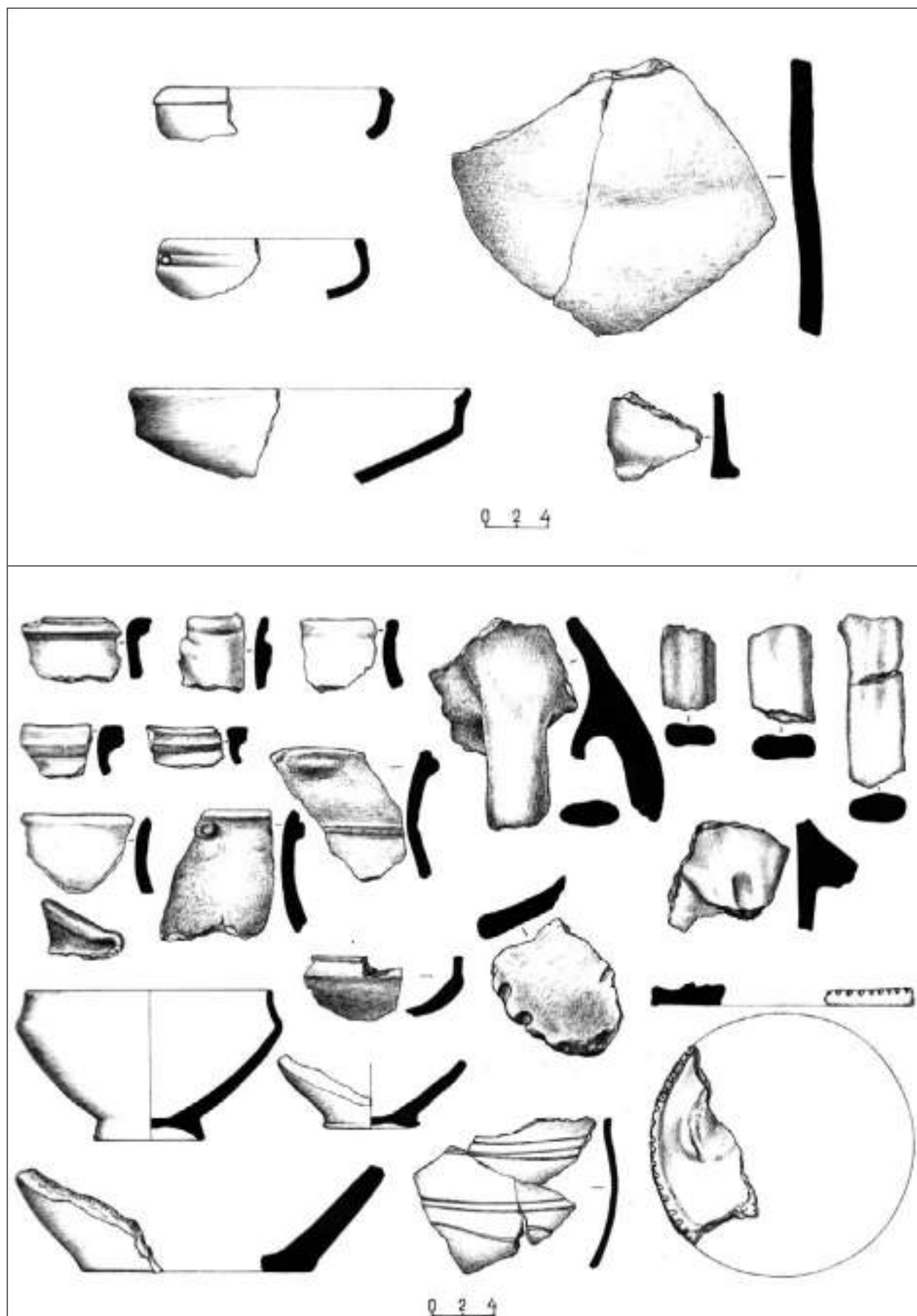

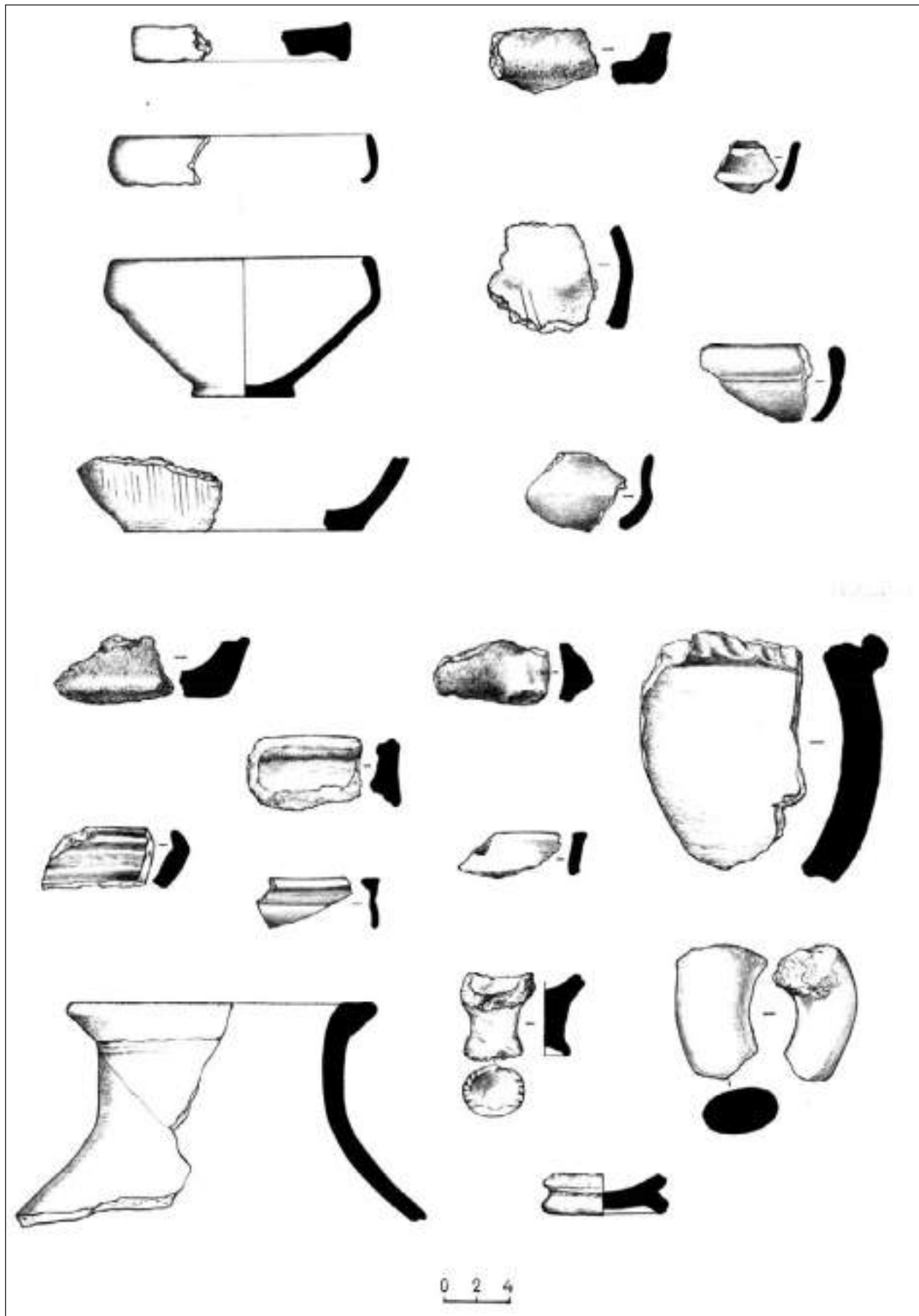
სოფელ დეპისის გეჰიგოჰიის ტოპოგრაფიული გეგმა

დეპისის დახანში აღმოჩენილი კეხამიკული მასაღა.

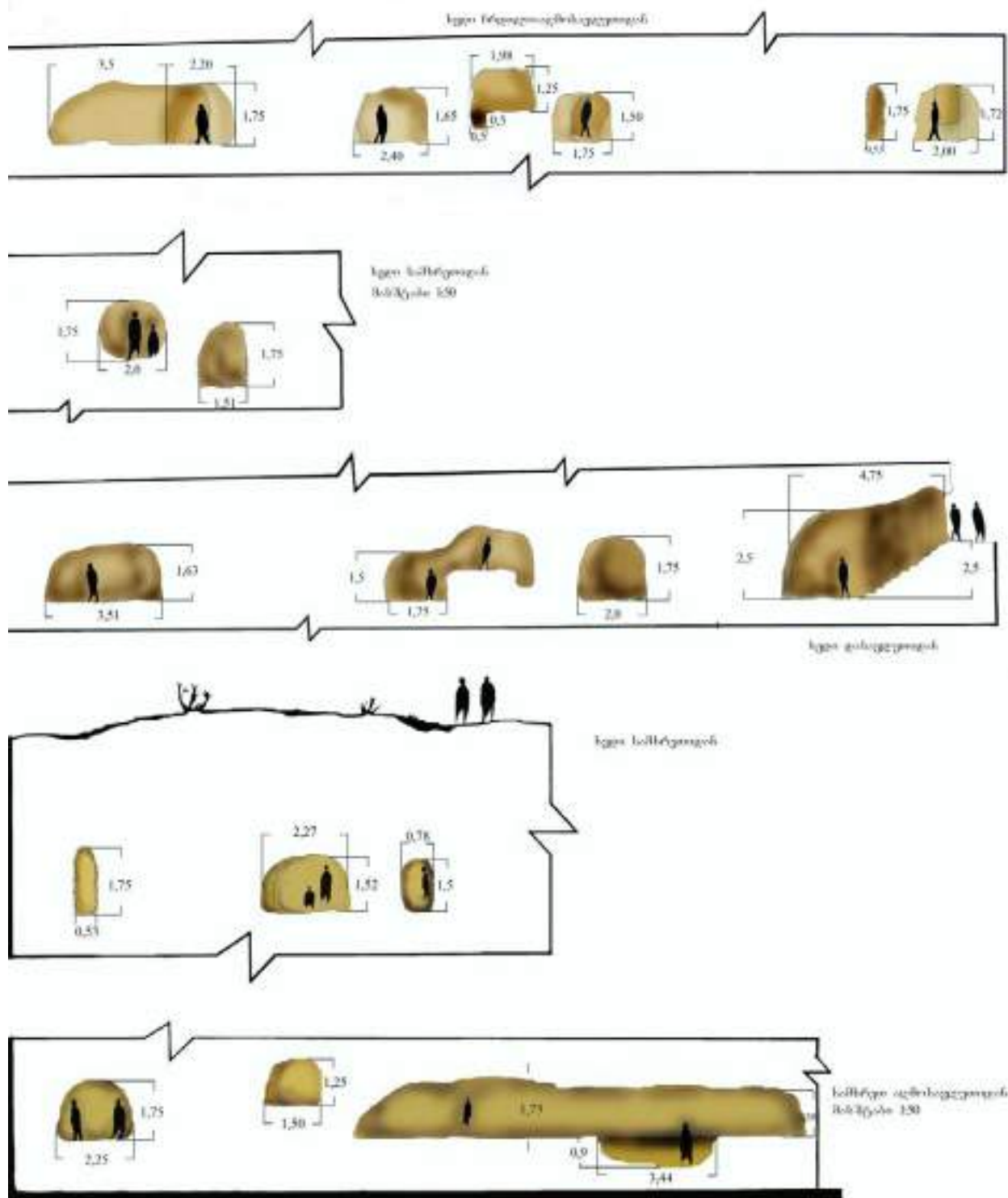

ღებვის დახნის ქიდები

ღებინის გახანი

ღებინის გახნის ქვის კაზი

დეპისის დახნის ქვის კაჩი

დეპისის დახნის გვიჩადი მშაღი ქვის წყობით

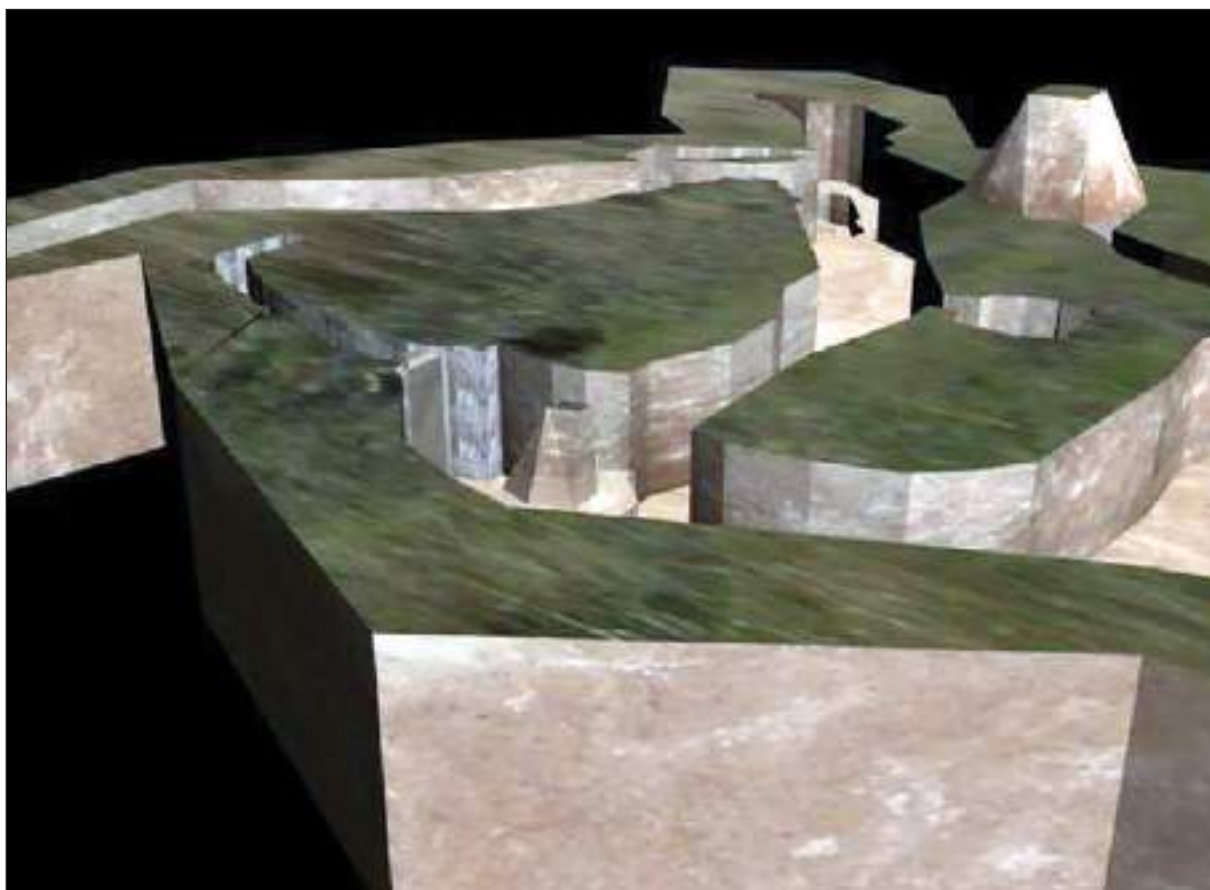
ღეპისის გახანო

ღეპისის გახანო

ღახნის სამგანზომილებიანი მოდელი

გახნის სამგანზომილებიანი მოდელი

გახნის სამგანზომილებიანი მოდელი

ხიზაბავსის დახანი, ისტოხიუდი “ხიზა”

ღეპისის შეუსწავლელი დახანი N2

სოფელი ხიზაბაჟია

სოფელი ხიზაბავსა, ისტორიული “ხიზა”

სოფელი ხიზაბაჟია

2020

11 DECEMBER

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute
of Archaeology of the European University

A STATUE OF A PIG FROM THE MARTVILI MUSEUM OF LOCAL LORE

Ketevan Ramishvili

Doctor of Archaeology; Research Associate at the Georgian National Museum

ABSTRACT

The bronze sculpture of a pig (8th–7th centuries BCE), preserved in the Martvili Museum of Local Lore, represents one of the most remarkable examples of Colchian bronze art. This paper is devoted to a comprehensive study of this unique artifact and an examination of the pig (boar) cult in pre-Christian Georgia. The sculpture stands out for its expressive plastic composition and distinct phallic symbolism. The research includes a comparative analysis of archaeological, ethnological, and iconographic materials, confirming the widespread presence of the pig cult throughout pre-Christian Georgia and its association with the Great Mother cult, as well as with fertility and purification rituals. Special attention is given to analogous finds from archaeological sites such as Vani, Narekvavi, Armaziskhevi, Aragvispiri, Zguder, and others, where pig depictions are linked to religious-ritual practices and Mithraic traditions. The paper discusses the genesis of the pig cult, its connections with Colchian-Greek mythology (the myth of Circe), and its later transformation during the Christian era. The study supports the hypothesis that the Martvili sculpture was an element of a cultic standard, produced in a local workshop, reflecting the distinctive features of Colchian culture and the synthesis of Eastern and Greek artistic traditions

In the Martvili Museum of Local Lore, among other very interesting and significant exhibits, there is a diverse collection of Colchian bronze, artistically crafted and meticulously designed, which includes a selected group of zoomorphic small ornaments. Among the images of a bull, a dog, wolf, cat-like animals and pig, the statue of a pig draws our special attention.

A statue of a pig was found by chance in Mukhurcha (Martvili district), a quite large figure made of bronze. It has an elongated, slightly sloping, monolithic body, four short and thick legs, and a massive head and neck, with a slightly noticeable ridge on the back (over the entire length) (tab. I/1).

The statue is static, however, the widely painted mouth, the tongue hinted by the voluminous plastic mass, the deep-seated small, wide ears covering the round eyes, and the enlarged nostrils stamped on the rectangular snout give the sculpture an expressive character (Table 1/3). The figure of the pig is strongly phallic – the phallus which is about 2 cm long, is elongated towards the abdomen, where the body is clearly indented in the shape of a rectangle (tab. 1/2). Both sides of the pig are lined with two triangles with their tips directed towards each other, which are filled with vitreous substance (tab. 1/1). The statue was broken and then glued together by the staff of the Martvili Museum, although cracks on the head, back and neck are still visible today. The figure is damaged – the lower parts of the front and back legs are broken on one side, as well as the ends of the tail and snout. The remaining part of the tail is short and triangular. The statue was covered with patina, now it is cleaned and conserved. Dimensions: length – 9 cm; Height – 3.5 cm. It is dated back to the VIII-VII centuries BC [Sulava n. And others ... 2014: 38].

Pigs had the largest increase among domestic animals. Maybe that's why her rounded body was understood as a symbol of fertility, although there is another kind of explanation. As Plutarch points out, the pig was worshiped for the reason that it was the first animal that left the mark of a snout-tipped hoe on the ground, thus it was the sign which showed the work of the plough. The pig (boar) is a sacred animal, associated with the earth and the sky, as well as with the cult of the Great Mother – vegetative and animal fertility, is psychopompos, in rituals of fertility and purification. It is a sacrificial animal, and in myths – a weapon with which sacrifice is performed [Erkomaishvili M. 2002: 83].

As archaeological and ethnological material shows, the cult of the pig (boar) was widespread throughout pre-Christian Georgia. In the Christian era, images of the pig are almost no longer found, although the religious memory of the society has preserved the cult of the pig and related rituals till day.

According to the Georgian ethnological material, the pig is an animal that brings abundance, wealth, wealth, and prosperity to the family. He is related to the patron deity of the family, who can only bring good [Gogochuri G., Berdzenishvili I. 2014: 22]. The pig (boar) as a zoomorph, a totem, is connected to the sun and the moon in a cosmogonic sense. As a symbol of the sun, it embodies the male beginning, male power, and the white pig (boar) is associated with the moon and represents the feminine.

It is interesting that in the same Martvili region, where our statue was found, there is a beautiful Martvili-Chkondidi temple named after the Dormition of the Virgin Mary. Chkondidi was a pagan religious center since long ago. According to tradition, before the construction of the Christian temple, a huge oak tree stood on a high hill. The protector of the family, the deity of prosperity and wealth was tied to the oak. It is made of cast iron – a personified idol of human appearance – A deity of prosperity and wealth, which was made of cast iron. An idol with a human appearance, open mouthed – Kapunia (Kvapunia), to which the only children of their families were sacrificed. The sacrificial infant was chosen by voting at the convention on “Tutash Dgha” – the day of the moon – Monday, then the parents organized a big feast in honor of God's chosen infant on “Sabaton” – Saturday, and on “Bzha Dgha” – the day of the sun, on Sunday, they traveled by a magnificent chariot in the oak yard, where the mother of the sacrificial child would stand with the infant in Kapunia's open mouth and perform the sacrificial ritual. In the 1st century AD. when Andrew the First Called preached Christianity in Samegrelo, he came to Martvili, destroyed the idol of Kapunia, cut down the big oak to which the deity was tied and erected a cross instead of it, and the sacrifice of infants was replaced by pigs. Later, a wooden church named after Andrew the First Called was built from cut oak in this place, and Martvil-Chkondidi temple was built in the 7th century AD., the refectory of which was based on the hidden sacredness – the roots of the cut oak. [Putkaradze T. 2014: 179]. Nowadays, the ritual of sacrificing a pig in the Martvili temple is not confirmed. However, during the Kapunioba festival a pig dedicated to Okapune-Kapuniya was killed and the blood was sprinkled on the ground. The festival was taking place on Thursday before shrovetide, 16

days before the Great Lent. This tradition was used until recently [Qobalia A. 2010: 354].

In Samegrelo, we have a reflection of the pig (boar) as a totem bearing the male origin and a deified creature in the heart of the phallic cult in the ritual preserved until recently – Dodgimir's khvama, the prayer ritual of which includes putting sacrificial meat in an oak hollow. Women had to eat this meat as much as possible in order to increase her fertility, and on the other hand, to give birth to the children of the warrior spirit, the powerful male origin [Abakelia N. 1997: 88].

In the calendar cycle of Georgian holidays, the pig was closely connected to Christmas. At this time, a variety of magical rituals were performed, which ensured health, fertility, protection from evil spirits and future prosperity. In the process of ritual, the pig participated in such sacred places as the hearth, the cellar and the forge, which once again emphasizes the sacred and holy character of this animal [Abakelia N. 1997: 79]. New Year's eve rituals attract attention: in Guria and Racha-Lechkhumi – Kalanda, and in Svaneti – Sheshkhuam-Sheshkhuam. Both were devoted to the breeding of pigs, which was specially begged from the deity Basil on this day. The recited prayers make it clear that Basil was considered to be the patronage for the breeding of pigs. On the other hand, sacrificing the cult loafs crushed by pork knuckle and pig's genitals to Basil clearly indicate that Basil was also considered a deity of the sexual fertilization of pigs [Khidasheli M. 1982:84] and one of the zoomorphic forms of this deity was represented by a pig. In the evening, the head of the family would take the members of the house into the cellar with lighted candles. They were taking serving platter with them, where you could see a jug of wine, a pig's head, and khachapuri. The head of the family would pray over the clay vessel, drink wine, then eat pork and khachapuri. So did the others. At the end, the recitation of Aguna was beginning, during which the leader of the ritual hit the pig's head to wine press [Abakelia N. 1997: 89-90]. In Samegrelo, the ritual of “Kakhunjoba” was held with the participation of a pig, which was held on December 31 and was related to blacksmithing. The necessary sacrificial animal of this day was a pig, and the ritual had to be performed the wine pitchers hidden in the forge [Abakelia N. 1997: 81-82].

A pig is not sacrificed to a Christian temple in Georgia, but as an exception this process takes place in Kakheti.

In particular, in Nekresi, where archaeologically proven powerful pagan and Zoroastrian religious centers existed [Chilashvili L. 2004: 10]. In recent Christian church, the tradition of sacrificing a pig is established, which is connected to the days of the winter and spring cycle, and it is considered an anomalous pagan tradition established by the Shildites [Abakelia N. 1997: 80]. This must be an ancient pagan tradition for Shilda people, because it is known that in the chapel discovered in Shilda and dated back to the XIV-XII centuries BC, together with the statues of various animals, bronze statues of a pig (boar) sacrificed to the same chapel were found [Maisuradze B., Panskhava L. 1984: 19, 90, tab. XXIV/5; Tab. XXV/8]. During the Georgian pagan ritual ceremonies, the head of the pig (boar) was especially important, because its power as a fertilizing being is stored in the head. At the same time, boar was the incarnation of the deity Veretragna in Iran, and the head of boar is a famous Zoroastrian symbol too [Gagoshidze I., Gagoshidze G. 2014: 343]. It is interesting that in Kakheti – Cheremiskhevi accidentally discovered and late Sasanian silver cup which is dated back to the VI-VII centuries AD. At the bottom of the bowl, the relief head of boar enclosed in a double circle is depicted in the right profile, and the outer part of the bowl is completely decorated with a relief composition of “grape picking” – Rtveli, where 2 men picking grapes, 5 birds (2 of which are munching on grapes), 3 foxes and 1 rabbit are depicted together with a bunch of vines (tab. II/1). The Cheremishkevi cup and the compositions depicted on it belong to the Sasanian cultural circle, but it differs from similar Sasanian cups with very important detail that is on the bottom of the Cheremishkevi cup. Particularly, in the middle of the bottom, a gilded equal-armed cross enclosed in a medallion surrounded by a double circle is carved (tab. II/2). In the scientific literature, there is expressed the opinion that, this magnificent sample of late Sasanian-

an toreutics with the image of the boar head was ordered by a Christian and belonged to a Christian [Gagoshidze I., Gagoshidze G. 2014: 341-345]. Therefore, if Sasanian and Christian symbolism coexist on this object, then we also consider it permissible to have the ritual of a pig sacrifice for a Christian temple. It seems that the pagan and Sasanian traditions of sacrificing a pig (boar) to the temple were interconnected and survived to this day as a remnant in Nekresi. However, people associate a miracle with the strange tradition of sacrificing a pig to the church of Nekresi. According to legend, a large army of Persians besieged the shrine of Nekresi on Christmas day. In a life-and-death struggle, the Georgians thought cutting the pigs and letting them attack to the enemy. They opened the door of the Nekresi fence and the colt, distraught with pain, rushed directly to the besiegers. The confused enemy was destroyed by a small army of Georgians. Since then, on Christmas day, the feast of Nekresoba begins, which lasts for one week, and most importantly, pigs are brought to the temple to be sacrificed, although it is not surprising to sacrifice a pig as – “The land and its fullness is the Lord's”.

A pig was also sacrificed on the day of Mirsoba in Samegrelo and all over the West Georgia. On Thursday, the male head of the family would hold the pig by its back legs and lead it around the hearth with a terrible roar, then recite prayers for the family's well-being and protection from the evil eye. Finally, they were slaughtering a pig [Abakelia N. 1997: 92-93]. At the dinner, the housewife prepared two round cult loaf and two boiled eggs for each person, the family members put the cult loafs and eggs on their eyes and asked Mirsa for the sight [Abakelia N. 1991: 23]. S. Makalathia equated Mirsa with Mithras, he saw beliefs similar to Mithraism and considered it as one of the predecessors of St. George [Makalathia S. 1938]. In Western Georgia, the ritual of “Jege-Misaron” or “Jege-Moisari” has been confirmed, in which it is possible to trace the worship of Mithras, and it must have been “the surviving fragments of the Roman Mysteries of Mithras, which were soaked with Persian beliefs and ideas” [Abakelia N. 2011: p. 59].

As it is known, Mithraism was widespread in Georgia, especially in the early centuries of the new era. The main sacred animal of Mithras, the god of light and sun, fighter for justice, along with the bull, horse, dog, snake, raven, and rooster, was also the boar, which had a special and important place among these animals, because it provided significant help to Mithras while the fighting against evil with its sharp tusk [Mshvildadze M. 2003: 97-99].

The spread of the cult of Mithras in Georgia, and its fusion with the local cult of the sun and the boar is evidenced by the Late Roman period local group of archaeological materials dated back to the II-III centuries BC. – silver bowls, at the bottom with the image of a leg risen horse standing in front of the Beaumont. This kind of bowl, in addition to Armaziskhevi, Bori and Zghuderi, was also found in Aragvispiri tomb N13, near Zhinvali [Ramishvili R. 1975: 7-15]. In the same tomb N13, two silver jugs were found, on which are depicted the scenes of a noble hunter-rider hunting on horseback [Ramishvili R. 1975: p. 10], where the Iberian noble is hunting deer on one jug, and boars on the other (table II/3) [These stories are compositionally and iconographically similar to the hunting scene depicted on the Dura-Europos II century AD. fresco, where the archer Mithras – the rider-hunter also hunts deer and boars [Fraï R. 1972: Fig. 101]. It is worth noting that the Aragvispirian jugs could not be genetically connected with the Sasanian toreutics, due to the peculiarities of the compositions depicted on them, that is why the jugs were considered as local products and dated back to the 50s of III century AD. [Ramishvili st. 1999: 72]. Despite the strong influence of Achaemenid and Parthian art in general, it seems that many branches of art developed in their own, quite original way in late Roman Georgia [Ramishvili St. 1999: 74]. It should not be excluded that Transcaucasia, in the dynamic manner of retelling the hunting scenes, was also fed from the nearby eastern centers, namely from Syria, where this story was widespread, especially in the late Assyrian period [Kerami K. 1972: p. 236]. However, the Syrian or Achaemenid-Parthian prototypes of hunting scenes were not blindly repeated in Eastern Georgia, but creatively, under the strong influence of their local source, which is why the hunting scenes depicted on the Aragvispiri paintings

carry, e.g. Compared to the fresco of Dura-Europos, the independent signs, however, here are shown the result of the fusion and mutual influence of local and eastern (Syrian-Parthian) traditions, where the spread of Mithraism from the east to Georgia was not on the last place.

The Scenes of infantrymen with spears and horsemen hunting on horseback from queen's hill are engraved on the bone plates, which is dated back to the 1st century AD. [Gagoshidze I. 2008: 88-103, Tab. 36/50, 51,53; Tab. 37/59]. The items are made locally and Georgian engraved painting is given on them, where Achaemenid and Greco-Persian traditions are accumulated and preserved [Gagoshidze I. 2009: 17, tab. II/16].

There is a very expressive scene of horse and dog attack (both animals are gilded) on the bottom of a silver pinax (table II/4) from Zghuderi [Nemsadze G. 1969: Tab. III/2]. Everted rim and wavy fluting bowl of Zghuderi is considered to be a local product created under the influence of Roman and Asian Minor toreutics, while the boar is associated with the Iranian (Sasanian) deity Veretragna. The bowl was found in wooden sarcophagus N2, which has been quite convincingly dated back to 250 years AD. [Braund D. 2009: 14, 54]. It is worth noting that such a composition is not confirmed on Sasanian toreutic products. As it is known, Sasanian iconography was formed in Iran not earlier than the 70s of the III century BC. [Луконин В. 1969: 97], therefore, we think that it is quite possible that a Mithraist religious-ritual story, not a Sasanian veretragna, is given on the Chakeri bowl because both the boar and the dog were accompanying animals of the deity Mithras. A miniature gold pendant figure of a boar with folded legs is found in tomb #6 of Armaziskhevi (Tab. I/5). It must have been an amulet, which once again confirms the symbolic purpose of the boar and the connection with the religious cult [Apakidze A. et al. 1955: 70. Tab. VI, fig. 3; Tab. XVI, fig. 36].

The fact of ritual burial of pig or boar, which are confirmed in the tombs of the Late Hellenistic period, also indicates the widespread cult of pigs or boars in Georgia, such as Sheupovari Settlement (tab. II/7), where in one of the cemetery, two boars are buried with honor in parallel to each other [Gogochuri G., Berdzenishvili I. 2014: 12]. The fact that two of its skeletons were found in Tsalka village speaks about the importance of the pig cult, excavated in Sakdrioni village, dated back to the III-I centuries BC. [Narimanishvili G. 2011: 118, 120]. Pig bones, as remains of agape, were found in Tetrtskaro region, at Almost all burials neat to the Skhalti's cemetery, which is dated back to the IV-III centuries BC. [Nikolaishvili V., Shatberashvili V. 2010: 432-433]. Sacrifice of piglets is confirmed on Aradeti Orgora, where the skeletons of especially buried suckling piglets were found. It is considered that, there must have been an important center of pre-Christian worship in VI-IV centuries BC. [Gagoshidze I. 1999: 58].

There is found an important archaeological argument about boar as a sacred animal in Vani. A silver seal with bezel, with an image of boar carved on it were discovered in the luxurious tomb N19, dated back to the second half of the IV century BC. [Lordkipanidze and others. 1995:96, Tab. 181-182]. The intaglio gem of the seal is slightly elongated and rounded at the ends, the arc is rounded, it is getting wide slightly towards the bezel and directly connects to it (tab. I/8). The image of the boar is made in a kind of linear-decorative manner, it is mouth-opened and ear-rised. A large, oval eye is clearly visible. Breasts and thighs are highlighted with voluminous shapes. The back legs are bent, and the front legs are stretched forward. The graphicness of the boar image is enhanced by the fact that the silhouette of the animal is surrounded by a narrow golden stripe. The ring is made with a rather unusual technique. It was seen by John Boardman and he could not name any other seal made with this technique (the information was provided by D. Kacharava, for which we thank him). It is conceivable that the image of the boar should be cut with a knife, not too deep, clearly and, with different depths. It is quite good handmade work – made by a skilled carving hand. The master has used several knives: A bronze needle for the outline of the drawing, a wide-bladed cutter for removing large masses (pig breast, thighs), as well as for the final processing of bristles and fur, and a small buterol for forming the pig's eyes. The

background of the image is polished, but not too much.

The seal in its form belongs to the VII type of classification of J. Bordman, which is dated back to the IV century BC. [Bordman 1970: 213, fig. 217]. We could not find an exact analogue of the boar image on the Vani seal, however, boar images were an important theme in Greek glyptics. It was understood as an animal bringing prosperity and abundance for a person, victory in war, and it was associated with such deities as Demeter, Ares, Atlantis, and others. In the IV century BC, it is known Temnos marble statue of boar from the Temple of Demetra, and a fragment of a head of boar created by Scopas or his school of the same period on the pediment of the Temple of Athena from Tegeos. These sculptures provided a source of inspiration from which the stone carvers transferred the images of the boar onto glyptic artifacts and then interpreted them in various ways. The image of the Vani seal shows a certain similarity with the images of the boar carved on two scaraboids of Chalcedon of the Eastern Greek circle, which is dated back to the first half of the IV century BC. [Nikulina 1994: 38, 183, Il. 180-181], however, there is a noticeable difference as well. First of all, it is worth noting that on the Greek ships the boars are shown in the running process, while on the Vani seal the boars are presented in a static position. On the Greek seals, the bristles of the boars are composed of oblique parallel lines, and there is no fur on the body, while on the Vani seal, there is a bristle made up of short parallel wavy lines along the back, and the body is covered with fur, which is represented by rows made up of short dashed incised lines. The modeling of the snout, ears, and tail is also different. If the image on the Vani seal completely fills the image area, on the Greek scaraboids – only the central part. The image of boar carved on the cover of the Vani seal is close to the goldsmithing items found in Vani, which are decorated with images of boar, in terms of the graphic-decorative style of execution and some details, in particular, the manner of rendering the brush. For example, the diadem found in cemetery N6 in Vani dated back to the end of the 5th century and the beginning of the 4th century BC. It depicts the scene of the attack of the lions to the boar (tab. I/7). In the plot, composition and style of performance, the visible influence of Eastern Greek, particularly Ionian-Greek art could be observed [Lordkipanidze Ot. 1972: 14, Skt. 39, Fig. 38]. However, it was not possible to find a direct analogy of the images of Vani diadems among the known monuments, which is why the distribution of diadems of a similar shape and decoration was mainly limited to Kolkheti [Chkhonia An. 1981: 14-14, tab. 2/2]. A golden bracelet, dated back to the V centuries BC, is also decorated with sculptural images of boar, which is found in cemetery N11 (Tab. I/6). The bracelet is molded together with the boar figures. The images are somehow closer to the images of the famous bronze boar of Iran and Asia Minor, But they differ from them in their ears and, what is most important for us, in the appearance of bristles, which makes it similar with the image of boar on the Vani seal. It is worth noting that in the same cemetery, silver pendants have also been found, which almost exactly repeat the figures of boars depicted on the bracelet. This bracelet is not buckled and it is local or Colchian origin, along with the boar diadem [Lordkipanidze Ot. 1972: 19].

The image of the boar depicted on the seal found in Vani is genetically related to the earlier monuments of the Colchian bronze culture in terms of graphic-decorative style of execution and iconography, on which animals with open mouths and ears up are depicted. They are made with the same graphic-decorative style.

Thus, the Vani seal should represent local products of the 4th century BC., which, on the one hand, is related to the goldsmithing samples of boar found in Vani, and on the other hand, to the images on even earlier local materials (we have imagined the images of animals engraved on Kolkhian bronze products and South Caucasian bronze belts). It is also noteworthy and very important that the master knows and owns the traditions of the Eastern Greek glyptic school. The fact that the ring is made locally is confirmed by a different, unique technique of performance. The era of the rise of Kolkhian glyptic is precisely in V-IV centuries. matches. In our point of view, Vani's seal was a legal stamp during the

lifetime of the deceased. Official signet rings were carved by Kolkhian engravers in the local workshop, and the stories presented on the printings were related to the cults spread in Kolkheti [Lortkifanidze M. 1975: 111]. It is interesting that the deceased in the mentioned tomb were two rings with bezel, one – with the image of a horse, and the other – with a bird. After the death, the image of boar filled the deceased with otherworldly vital energy, and together with the image of the bird, it appears as a spiritual guardian of the soul. It is known that not only the image of a pig (boar) but also its bones were considered guardians of the soul. As early as the Mustier era, boar eshes were used as agaroses, and later, after man switched to production farming and domesticated the pig, its bones were found quite abundantly. For example at the Arukhlo settlement dated back to the VI-V Millennium BC. [Vekya A. 1984: 95], Also, facts of finding pierced palangus of piglets or pigs are common in tombs, e.g. In Mtskheta tombs dated to the XI-VI century BC. [Apakidze A. and others. 1999: 23, 40, 64-65; 93; Nikolaishvili, Gavasheli 2007:38 – 40]. Ethnological material proves that the pig's snout, tusks, ankles, fat and especially bristles had a protective function, as a means of treatment or protection. [Gogochuri G., Berdzenishvili I. 2014: 21-22, see *ibid.* literature].

A bronze figure of a pig similar to the statue preserved in the Martvili Museum was found in Narek-vavi cemetery, in tomb N41 dated back to the VI-V centuries BC. The sculpture is quite realistic (tab. I/4). It has a massive body, four short legs, of which the two hind legs are rounded. It also has a pronounced snout, drooping ears and a short, bushy tail. The sculpture is pierced in the middle and indented across the back. As it seems the figure represented figure was supposed to be top part of schtandart, which was used to hang schtandart on wooden hook and was used during a cult ritual [Apakidze A. And others.. 1999: 11, 115. Tab. XXXIV/453]. Taking this parallel into account, the statue of a pig preserved in the Martvili Museum may have had the same purpose and was placed on a standard or a wooden pole with the indentation on the side of the belly.

The cult of the pig or the boar is indicated by the fact that, in the sacrificial square of Vani Settlement dated to the VIII-VII centuries BC., four-legged terracotta figures of this animal with two-sided protomes were found [Lordkipanidze Ot. 1995: 6. Tab. 66/2, 4].

Images of a pig (boar) can be found in the hunting scenes engraved on the bronze belts of the VIII-VII centuries BC. (in Tliasi Cemetery – tomb N76 (tab. III/1); in Samtrovo – tomb N276; in Trialeti – on the Cemetery of Maralin-Deresi; in Sagarejo – tomb N5) [Khidasheli m. 1982: Tab. IX, I, XI, XVII].

Among the stories presented on the belts, our special attention is drawn to the scene depicted on the belt found in tomb N211 of the Samtavro necropolis, on which the divine hunting of deer and goats by the trio of heroes is represented and a fantastic creature, which has the lower half of the body and the legs of a human, and the upper half of the body – with a bent upper limb and a head with leaf-like ears – of an animal (Table III/2). The belt was studied by M. Khidasheli and noted that the head of this fantastic creature is pig's or a boar's [Khidasheli M. 1982: 145. Tab. VII]. The creature has a wide-open mouth, a protruding tongue, an enlarged-pointed snout, and a round eye marked with a small circle. The legs, chest and head-neck of the figure are decorated with incised dots, and the body is decorated with coniferous ornaments. The image is placed horizontally, like all the animals on the belt, in a crouched position, indicating that the creature, once a man, is now transformed into an animal, and not vice versa, as all the human figures on the belt are positioned vertically. In our opinion, the moment of transformation of a person into an animal is recorded on the belt, and this hybrid or “fantastic creature” should be related to the work of Kirke – the myth about Kirke. As it is known, Kirke was a witch who lived on the island of Ayia. She was the daughter of Helios, sister of King Aetes of Colchis and Queen Pasiphae of Crete, aunt of Medea, ethnically Colchian. It has a rather important place in Homer's “Odyssey”, and less in the stories about the Argonauts [Erkomaishvili M. 2002: 13]. Kirke had the divine ability to transform people into various animals using her own potions and magic wand. In

ancient literature, Kirke is mentioned for the first time in Homer's "Odyssey", where the author narrates the episode of the transformation of Odysseus' companions into pigs [Гомер: Одиссея X: 133-574], and it is the version that becomes the most popular, although it is already quite clear in Homer's "Odyssey" and later authors as well. It is mentioned that Kirke would turn people into other animals as well, especially wolves and lions [Erkomaishvili M. 2002: 15]. A comparison of this creature depicted on the belt of tomb N211 of the Samtavro with the images of a pig or a boar depicted on other belts of the same time (comp. Tab. III/2, "Fantastic creature" and Tab. III/1 image of a pig or a horse) and the sharp iconographic difference between them revealed, that the image is not a hybrid of man and pig, but of man and wolf-dog, because both on the belt N211 itself, as well as on other belts spread in the South Caucasus and on Kolchian bronze artifacts, the open-mouthed, tongue up and lop-eyed wolf-dogs or "fantastic animals" are iconographically very close to the "fantastic creature" depicted on the belt of the tomb N211 of Samtavro. It is worth noting that the hybrid creature – the so-called "lion-man" image, which is carved on a later monument – is found in Vani and on a gold shield ring dated to the beginning of the 5th century BC. (Tab. III/4). The item was studied by M. Lortkipanidze. He considered the seal to be a local legend and immediately connected the story to the myth about Kirke [Lortkipanidze M. 1975: 85-88].

In the myth of the Argonauts' expedition to Colchis, Apollonius of the island of Circe – When describing Ayia, he notes that Kirke lives there in isolation from humans and mentions the mixed-bodied creatures of humans and various animals which surrounded the witch when he was first seen by the Argonauts [Аполлоний Родосский 1964: 559-754]. The existing myths and legends about Kirke should have been as familiar and assimilated to the Colchians and the Georgian population as a whole, as the legends about Medea and Prometheus. It is also important that (according to R. Tsanova) comparing the functions of the Georgian animal goddesses (Dali, Tkashi Mafa) and Kirke, their typological similarity could be underlined: 1. Both live in isolation from people; 2. They rule the animal world; 3. There are witches and werewolves; 4. They establish an intimate relationship with distinguished hunters or heroes and give birth to famous sons; 5. They die. Therefore, in the scientific literature, a rather fundamental opinion has been expressed that it was the face of the archaic animal owner confirmed in Georgian life and beliefs that formed the basis of the legendary Kirke, connected to Colchis, in the formation of its mythical essence [Tsanava R. 1982: 134]. Thus, we consider it completely acceptable that the "fantastic creatures" caught in the magical circle of Kirke were depicted on the fine art monuments of the Georgian population already in the VIII-VII centuries BC. and it is possible that the composition of the direct metamorphosis (transformation into an animal) depicted on the girdle found in Samtavro necropolis N211 is even earlier among similar iconographic images associated with Kirke, because, as it is known, the earliest images of similar content and iconography in Greece could only be found on Attic black-figure lekythos dating from the end of the 6th century BC., and people transformed into animals from the 6th century BC. On the Etruscan urns of the 2nd century AD. [Erkomaishvili M. 2002. See References]. We think that the anthropomorphic-zoomorphic creature engraved on the belt found in Samtavro necropolis N211 is an image with content related to the witch of Kirke and its environment. It is also important that this type of images are almost always closely related to the theme of hunting – the episode of Circe with Homer on the island of Ayia begins with the deer hunting scene [Erkomaishvili M. 2002: 89].

In the ancient literature, there are reports about the localization of the island of Ayia, according to Uadres (Homer), Kirke is placed in the east – Colchis. According to another report (Hesiod), Circe lives in the west – in the land of the Tyrsenians (Etruscans), but he was moved there from Kolkheti in the direction of the sun's movement, exiled by his father Helios. Some authors assume the existence of two Kirkes in the West and the East at the same time [Erkomaishvili M. 2002: 42]. Therefore, there is an opinion about the connection of Kolchian Kirke with Etruria, which gives scientists a basis for researching

Etruscan-Georgian and European-Georgian relations in general.

It is worth noting that similar images of “fantastic animals” with wide-open mouth, tongue out and ears up are quite common in European materials and especially on Etruscan monuments (Table III/3), which, based on the relations and beliefs of the bronze culture spread in Georgia and contemporary European cultures. It indicates the connection of representations [Farmakovskiy F. 1916: 43-44; Khidasheli M. 1982: 124-126; Sulava N. 2010: 156] and what can be thought as a result of such migration and contacts. According to one of the hypotheses of migration of Kartvelian tribes to the Mediterranean, at the turn of the 3rd-2nd millennia BC, a part of the Caucasian tribes migrated from the Caucasus to Egeida. Then some of the exiled tribes had to move to Crete, and some to Italy [Gordeziani R. 1999: 43]. Thus, it is possible that the myth of Circe, in some respects, reflects the image of real migrations. If we share this hypothesis, – the beginning of the 2nd millennium BC should be interesting, as the Trialeti cup dates back to the 28th century BC, on which there is depicted the ritual procession of the earliest hybrid creatures – wolf-men, going to the goddess sitting on the throne, and they are considered “wolf people” [Berishvili M., Skhirtladze Z. 1984: 133-153]. As for the earliest image of a pig (boar), it also dates back to the beginning of the 2nd millennium BC. – it is a miniature statue of a pig or a piglet made of Egyptian blue faience, which was found in the Middle Bronze Age Tsitsamuri kurgan N13. It is dated back to the 18th century BC. [Sadradze V. 1993: 56, 66. Tab. 37/5].

The statue of a pig preserved in the Martvili Museum is decorated on both sides with windowed triangles with their tips pointing towards each other (tab. I/1), which are inlaid with a vitreous substance – this is considered a characteristic artistic technique of that era – VIII-VII BC. [Sulava N., Kalandadze N. 2005: 13]. It should also be noted that the bodies of boars or pigs on the bronze belts of the same age are in most cases decorated with the same, but graphically executed, rows of triangles stuck to each other with their tips [Khidasheli M. 1982: Tab. IX, I, XI, XVII]. The triangle, in addition to being a symbol of male (with the tip up) and female (with the tip down) beginning, is also known to be related to the theme of agriculture, it can also be a sign of rain [Urushadze N. 1988: 51]. If we take into account the fact that the statue is strongly phallic, then the statue of a pig decorated with triangles can be considered as a symbol of both animal reproduction and plant fertility.

Thus, the bronze statue of a pig exhibited in Martvili Museum of Local Lore is not only a very significant and interesting sample of small plastic, but also important as it has a cult purpose, and it also allowed us to discuss the cult of the pig in Georgia.

BIBLIOGRAPHY:

1. Abakelia N. Symbol and Ritual in Georgian Culture. Tbilisi 1997. (In Geo)
2. Abakelia N. Traces of mystery religions in the Georgian mytho-ritual system – Near Eastern collection XIV,. Tbilisi 2011, pp. 47-61. (In Geo)
3. Apakidze A., Gobejishvili G., Kalandadze A., Lomtadze G. 1955: Mtskheta, archaeological research – the results of the search (ed. G. Chubinashvili), vol. I. Tbilisi 1955, pp. 1-253. (In Geo)
4. Apakidze A., Nikolaishvili V., Kifiani G., Sikharulidze A., Gyunashvili G., Gavasheli E., Glonti N., Kapanadze M. Narekvavi, I. Tbilisi 1999. (In Geo)
5. Berishvili M., Skhirtladze Z. To understand the narrative images of the Trialeti silver cup – Proceedings of the Kakheti Archaeological Expedition VI. Tbilisi 1971, pp. 133-153. (In Geo)
6. Braund D., Javakhishvili k., Nemsadze G. Treasures from Qekkeri, elite tombs from Caucasian Iberia in the Roman period 200-250 AD. Tbilisi 2009. (In Geo)

7. Gagoshidze I. Georgia and "Greek-Persian" ships. Iberia-Kolkheti – archaeological-historical researches of classical and early medieval period of Georgia, (G. Gamkrelidze.). Tbilisi 2009, pp. 14-19. (In Geo)
8. Gagoshidze I., Gagoshidze G. 2014: Silver Cup from Cheremiskhevi, Journal of the National Museum of Georgia, V (50-B). Tbilisi 2014, pp. 341-350. (In Geo)
9. Gogochuri G., Berdzenishvili I. Takhi/Pig Cult in Georgian Archeology and Ethnoculture – “Moambe” of the National Museum of Georgia, V (50-B). Tbilisi 2014, pp. 10-37. (In Geo)
10. Gordeziani R. Argonauts, BMS, Logos. Tbilisi 1999. (In Geo)
11. Erkomaishvili M. The Kirke Myth and its Interpretation in Ancient Literature. Tbilisi 2002. (In Geo)
12. Kerami K. Gods, Monsters and Scientists. Tbilisi 1972. (In Geo)
13. Lortkipanidze M. Kolkheti V-III centuries B.C. Printing-seals. Tbilisi 1975. (In Geo)
14. Lortkipanidze Ot. City of Vani. Vani, I (ed. Ot. Lortkipanidze). Tbilisi 1972, pp. 7-42. (In Geo)
15. Lortkipanidze Ot. Vani "Okhromravali" is the oldest religious center of Kolkheti. Tbilisi 1995. (In Geo)
16. Maisuradze B., Pantskhava L. 1984: The chapel of Shilda. Tbilisi 1984. (In Geo)
17. Makalatia S. Jege-Misaroni Cult in Ancient Georgia. Tbilisi 1938. (In Geo)
18. Mshvildadze M. Rome and Eastern Religions. I-III centuries AD. Tbilisi 2005. (In Geo)
19. Nemsadze G. 1964-1966 by the archaeological expedition of Chekeri. Results of the conducted work. SSMAE, (ed. Al. Javakhishvili). Tbilisi 1969, pp. 45-57. (In Geo)
20. Nikolaishvili V., Shatberashvili V. Skhalti settlement and cemetery. Baku-Tbilisi-Ceyhan South Caucasus Pipeline and Archaeology in Georgia (ed. G. Gamkrelidze). Tbilisi 2010, pp. 432-433. (In Geo)
21. Ramishvili R. New archaeological discoveries in the Aragvi valley, “Dzeglis Megobari”, N39. (ed. Ot. Lortkipanidze). Tbilisi 1975, pp. 7-15. (In Geo)
22. Ramishvili K. Hunting scenes on Aragvispiri silver statues – Searches, N3, Journal of the Archaeological Research Center of the Georgian Academy of Sciences (Ot. Lortkifanidze ed.). Tbilisi 1999, pp. 71-75. (In Geo)
23. Sulava N. 2010: On the spread of “fantastic” animal images on bronze objects, Searches in Georgian Archaeology, N19. Tbilisi 2020, pp. 154-157.
24. Sulava N., Kalandadze N. Archaeological and technological study of some supporting artifacts of the Late Bronze Age chronology (semi-circular absinthes, quamil axes, standards according to the materials of Samtavro and Brillli cemetery), Academy, N6-7. Tbilisi 2005. (In Geo)
25. Sulava N., Agapishvili T., Pataridze M., Chagelishvili R., Bukhsianidze M., Gogashvili D., Koridze I., Mamardashvili G., Bakradze I., Kirtadze N., Surmava N., Khelaia T., Kalandia T. The Martvili Museum of Local Lore. Tbilisi 2014. (In Geo)
26. Putkaradze T. Introduction to Georgian Studies. Tbilisi 2014. (In Geo)
27. Kobalia A. Megrelian dictionary. Tbilisi 2010. (In Geo)
28. Tsanava R. The Mythical Face of Kirke and Georgian Hunting Deities. Georgian folklore, XII, Tbilisi 1982, pp. 117-136. (In Geo)
29. Chilashvili L. The Ancient Georgian Inscriptions of Nekresi and Issues in the History of Georgian Writing. Tbilisi 2004. (In Geo)
30. Chkonia An. Gold jewelry from the village of Vani. Vani, Vol. VI. (ed. Ot. Lortkipanidze). Tbilisi 1981.

31. Khidasheli M. Graphic Art of Central Transcaucasia in the Early Iron Age. Tbilisi 1982.
32. Apollonius of Rhodes 1964: Argonautics, IV G. Tsereteli's translation. Tbilisi 1964. (In Russ.)
33. Abakelia N. Myth and Ritual in Western Georgia. Tbilisi 1991. (In Russ.)
34. Vekua A. Fauna of Eastern Georgia in the Eneolithic based on the materials of the Arukhlo settlement (VI-IV millennium BC). Man and its environment, (ed. T. Chubinashvili). Tbilisi 1984, სტ. 91-122. (In Russ.)
35. Homer: Odyssey X: 133-574. (In Russ.)
36. Lortkipanidze Ot., Puturidze R., Matiashvili N., Kvirkvelia G., Chkonია A., Pirtskhalava M., Kipiani G., Inauri G. Archaeological investigations of the Van settlement, PAI in 1987. Tbilisi 1995. (In Russ.)
37. Lukonin V.G. Culture of Sasanian Iran. Moscow 1969. (In Russ.)
38. Machabeli K. Late Antique Toreutics of Georgia. Tbilisi 1976. (In Russ.)
39. Nikulina. Art of Ionia and Achaemenid Iran. Moscow 1994. (In Russ.)
40. Urushadze N. Ancient Georgian plastic art. Tbilisi 1988. (In Russ.)
41. Sadradze V. Archaeological Sites of Mtskheta the Great, Middle Bronze Age. Issues of chronopodia and periodization of the Shida Kartli ramyats. Tbilisi 1993. (In Russ.)
42. Farmakovsky F. Archaic period in Russia, MAP, no. 34. Moscow 1916. (In Russ.)
43. Fry R. The Legacy of Iran. Moscow 1972. (In Russ.)
44. Boardman J. Greek gems and finger rings, Early Bronze A to Age to Late Classical. London 1970.
45. Furtwangler A., Gagoshidze I., Lohr H., Ludwig N. Iberia and Rome – The excavations of the palace at Dedoplis Gora and the Roman influence in the Caucasian Kingdom of Iberia. Langenweibbach 2008.

DESCRIPTION OF TABLES:

Tab. I-1. Pig statue (profile), bronze, VIII-VII centuries BC. From the the Martvili Museum of Local Lore.

Tab. I-2. The same sculpture from the side of the abdomen.

Tab. I-3. The same statue in Anfas.

Tab. I-4. Pig statue, bronze, BC year VI-V centuries. Narekvavi, # 41 tomb.

Tab. I-5. Cross-legged pendant figure of boar, gold, Armaziskhevi, Tomb #6.

Tab. I-6. Bracelet decorated with sculptural images of boar, gold, V century BC, Vani, Burial #11.

Tab. I-7. Diadem with scene of attack of lions and boar, gold, V-IV centuries BC. Vani, tomb #6.

Tab. I-8. Signet ring, Farakiani, silver, BC. year Second half of the 4th century, Van, # 19 luxurious tomb.

Tab. II-1. Relief head of boar on the base of a silver bowl, VI-VII centuries AD. Cheremiskhevi, accidental discovery.

Tab. II-2. A gilded cross on the bottom of the Chaliskhevi.

Tab. II-3. The scene of the hunting of boars on the silver jar, III century AD. Aragvispiri, # 13 tomb.

Tab. II-4. The scene of boar and dog fights on the bottom of a silver pinak, III century AD. Zguder, # 2 wooden sarcophagus.

Tab. II-5, 6. Boars hunting scenes on bone plates from Dedoplis Gori, I century AD.

Tab. II-7. Two tombs buried parallel to each other, Late Hellenistic tombs, undisturbed.

Tab. III-1. A scene of a divine hunt for stags and deer on the Bronze Belt, 2nd century VIII-VII centuries BC. Tlia Cemetery, tomb # 76.

Tab. III-2. "Fantastic creature" and the scene of the divine hunting of deer and goats by the trio of heroes, year VIII-VII centuries BC. Samtavro necropolis, Tomb # 211.

Tab. III-3. "Fantastic animal" image on Etruscan shields, VIII-VII centuries BC..

Tab. III-4. The image of boar on a silver ring shield, IV century BC. Vani, tomb #19.

TAB. I

1

2

3

4

5

6

7

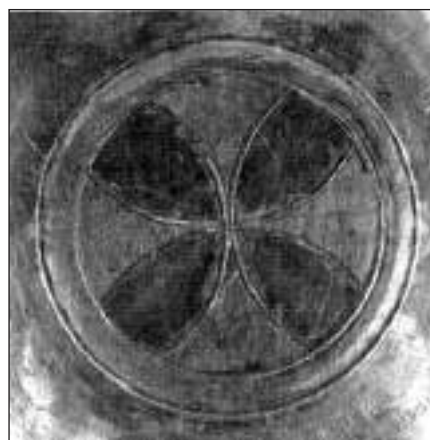

8

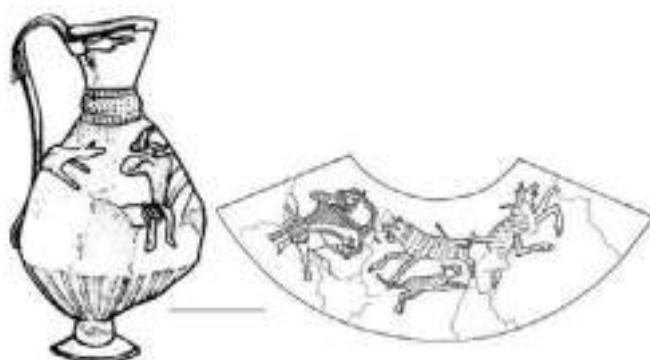
TAB. II

1

2

3

4

5

6

7

TAB. III

1

2

3

4

2020

ДЕКАБРЬ, 11

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт Археологии Имени Академика
Андриа Апакидзе

СТАТУЯ СВИНЬИ ИЗ КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ В МАРТВИЛИ

Кетеван Рамишвили

Доктор археологии; Научный сотрудник Грузинского национального музея

АБСТРАКТ

Выдающимся представителем колхидского художественного производства является бронзовая фигура свиньи (VIII-VII вв. до н.э.) из краеведческого музея г. Мартвили. Статья посвящена комплексному изучению этого уникального памятника и обсуждению культа свиньи (кабана) в дохристианской Грузии. Статуя выделяется экспрессивным пластическим решением, с четким фаллическим характером. Исследование включает в себя сравнительный анализ археологических, этнологических и иконографических материалов, который подтверждает широкое распространение культа свиньи в дохристианской Грузии и его тесную связь с культом Великой Матери, с ритуалами плодородия и очищения. Уделено внимание аналогичным материалам, обнаруженным в Грузии – на археологических памятниках Вани, Нареквави, Армазисхеви, Арагвиспири, Згудера и др., где изображения свиньи связаны с религиозно-ритуальными практиками и митраизмом. В статье рассмотрен генезис культа свиньи, его связь с колхидско-греческой мифологией (миф о Кирке) и последующая трансформация в христианскую эру. Исследование подтверждает мнение, что фигура из Мартвили являлась элементом культового штандарта и была изготовлена в местной мастерской, она выражает синтез особенностей культуры Колхиды и восточнореческих традиции.

Среди многих наиинтереснейших экспонатов краеведческого музея в Мартвили присутствует и красочная коллекция колхских художественно оформленных бронзовых предметов, в которых ярко выделяются маленькие по размеру зооморфные фигурки. Среди изображении быка, волка,

представителя кошачьих и свиньи нас особенно интересует последний.

Статуя свиньи случайно обнаружена в Мухурчи (Мартвильский район). Она довольно крупная, изготовлена из бронзы, с длинным, чуть приплюснутым с боков монолитным туловищем, четырьмя короткими и плотными лапами и массивной головой и шеей, вдоль всей спины следует едва заметная грань (таб. I/1). Фигура статична, но ей придают экспрессивность широко открытый рот, в нем крупная пластичная масса, представляющая язык, широкие уши, спадающие на мелкие, глубоко посаженные глазки и крупные ноздри на прямоугольном рыле (таб. I/3). Фигура свиньи явно фаллична – ее фаллос, длиной 2 см. вытянут в сторону живота, где прослеживается четкое прямоугольное углубление (таб. I/2). Обе стороны фигуры инкрустированы обращенными концами друг к другу треугольниками, заполненными стеклообразным веществом (таб. I/1). Изначально сломанную статую склеили в музее Мартвили, трещины на голове, спине и крупе заметны и сейчас. Фигура повреждена – с одной стороны обломаны нижние части передней и задней лап, также отломлены кончики хвоста и рыла. Оставшаяся часть хвоста короткая, треугольной формы. Статуя была покрыта патиной, в наши дни она очищена и законсервирована. Длина фигуры – 9 см. высота – 3.5 см., датируется VIII-VII вв. до н.э. [Сулава Н. и др... 2014: 38].

Самый большой приплод среди домашнего скота был у свиньи, вероятно поэтому ее округлое тело считалось символом плодородия, хотя есть и другие пояснения – согласно Плутарху, свинье поклоняются по той причине, что она первой среди всех оставила борозду на почве и научила пахать плугом. Свинья (кабан) = сакральное животное, связанное с землей и небесами, а также с культом Великой Матери – вегетативным и животным плодородием, также является психопомпом, еще – жертвенным животным в ритуалах, связанных с плодородием и очищением, а в мифах – оружие, с помощью которого происходит жертвоприношение [Эркомаишвили М. 2002: 83].

Согласно археологическим и этнологическим материалам, культ свиньи (кабана) в дохристианскую эпоху был широко распространен по всей Грузии. С приходом христианства изображения свиньи практически пропадают, но народная религиозная память сохранила связанные с этим культом ритуалы.

Грузинская этнология показывает, что свинья является животным, приносящим рост семьи, богатства и благополучия, она связана с божеством – хранителем семьи и может приносить только благо [Гогочури Г., Бердзенишвили И. 2014: 22]. Свинья (кабан), как зооморфный тотем, в космогоническом плане связана с солнцем и луной, в роли символа солнца она олицетворяет мужское начало, а связанная с луной белая свинья (кабан) – женское.

Интересно, что в том же Мартвильском районе, где была обнаружена эта статуя свиньи, стоит прекрасный храм успения Богородицы Мартвили-Чкондиди. Чкондиди был древнейшим языческим религиозным центром. Есть сведения, что там, на месте христианского храма, на вершине большого холма был дуб, к которому была привязана чугунная человекообразная статуя божества-хранителя семьи, благополучия и достатка – Капуниа (Квапуниа) с раскрытым ртом, и этому идолу приносили в жертву единственных детей в семье еще в младенчестве. Жертву голосованием выбирали на собрании жрецов – Чкоиндаров в «тутас дга» – день луны – понедельник, затем в день «сабатон» – субботу родители в честь избранника божества проводили большое застолье, а в «бжас дга» – воскресенье, день солнца, везли жертву на богато украшенной колеснице к дубу, где мать клала в открытый рот Капуниа младенца и проводила ритуал жертвоприношения. В I в. н. э., проповедуя христианство на территории Самегрело, Андрей Первозванный, придя в Мартвили, разбил идол Капуниа, срубил его священный дуб, на месте которого воздвиг крест, а жертвенных младенцев заменил на свиней. Позже из этого же дуба на том месте возвели церковь Андрея Первозванного, а в VII в. – Мартвили-Чкондидский храм, трапезная которого была

построена над корнями того самого дуба [Путкарадзе Т. 2014: 179]. В наши дни не подтверждены факты жертвоприношения свиней в храме Мартвили, но сохраняется праздник Капуниоба, который проводится за 16 дней до Великого Поста, в четверг за неделю до масленицы, и на этом празднике забивают свинью на имя Окапуне-Капуниа, а ее кровь проливают на землю [Кобалиа А. 2010: 354].

Признаки свиньи (кабана), как тотема-символа мужского начала и обожествленного животного в фаллических культах, отражаются и в додгимирис хвама – ритуале сегодняшней Самегрело, во время этой молитвы жертвенное мясо, которое должны в большом количестве потреблять женщины ради повышения плодородия и рождения сильных и воинственных детей, кладут в дупло дуба [Абакелиа Н. 1997: 88].

В календарном цикле грузинских праздников свинья тесно связана с Рождеством. В это время проводятся многочисленные ритуалы магического характера, которые должны помогать здоровью, плодородию, защите от сил зла и будущему благополучию. На сакральную и жертвенную роль свиньи указывает и ее участие в ритуалах, связанных с самых священных местах – у домашнего очага, в марани (винном погребе) и в кузнице [Абакелиа Н. 1997: 79]. Нас интересуют ритуалы в канун Нового года: каланда в Гурии и Рача-Лечхуми и шешхуам-шешхуами в Сванети, которые связаны с размножением свиней, о чем и просили божество Басили, которое, согласно молитвам, являлось покровителем этого процесса. С другой стороны жертвоприношения пирожков со свиной рулькой и свиного фаллоса этому божеству указывает на покровительство Басили именно половому размножению [Хидашели М. 1982: 84], а одним из зооморфных его облики была как раз свинья. Вечером глава семьи вел в марани ее членов с зажжёнными свечами, несли с собой поднос с винным кувшином, свиной головой и хачапури. Глава семьи молился над винным мехом, отпивал вина, закусывал мясом и хачапури, потом ему подражали остальные, после чего начинались кличи агуна, а ведущий ритуала бил в такт свиной головой о давилку [Абакелиа Н. 1997: 89-90]. В Самегрело свинья использовалась в ритуале хехунджаба, который проходил 31 декабря и был связан с кузнечным ремеслом. Обязательным жертвенным животным в этот день была свинья, а ритуал обязательно проводился возле закопанных в землю винных сосудов-квеври в кузнице [Абакелиа Н. 1997: 81-82].

В Грузии в христианскую эпоху, как правило, свинью в жертву не приносят, но исключением можно считать Некреси (Кахети), где археологически были подтверждены сильные языческие и зороастрические центры [Чилашвили И. 2004: 10], и в современных церквях там есть традиция жертвоприношения свиньи, связанное с праздниками весеннего и зимнего циклов, оно считается аномальной языческой традицией жителей Шилди [Абакелиа Н. 1997: 80]. В Шилда эта традиция, вероятно, очень древняя, т.к. среди обнаруженных в молельне XIV-XII вв. до н.э. фигурок животных найдена и бронзовая фигурка жертвенной свиньи (кабана) [Маисурадзе Б., Панцхава И. 1984: 19, 90, таб. XXIV/5; таб. XXV/8]. Во время языческих ритуалов в Грузии особое значение придавалось свиной голове, считалось что как раз в голове хранится ее сила размножения. В то же время, в Иране, кабан считался инкарнацией божества Веретрагна, а кабанья голова – известный зороастрийский символ [Гагошидзе Ю., Гагошидзе Г. 2014: 343]. Интересно, что на дне случайно обнаруженной в Черемисхеви (Кахети) позднеасанидской серебрянной чаши VI-VII вв. н.э. изображена обрамленная двойной окружностью рельефная кабанья голова, повернутая в профиль вправо, а внешняя часть этой же чаши полностью покрыта рельефной композицией с изображением сбора винограда, где, вместе с увешанной виноградом лозой изображено двое мужчин-сборщиков, пять птиц (две из которых клюют гроздь), три лисицы и один заяц (таб. II/1). Чаша из Черемисхеви и ее орнамент относятся к сасанидской культуре, но отличается от остальных чаш одной важной деталью – на дне кубка, в самом центре, выпукло изображен по-

золоченный крест с равными перекладинами, вписанный в медальон, обрамленный двойной окружностью (таб. II/2). В научной литературе принято считать, что этот прекрасный образец сасанидской торевтики был заказан богатым христианином [Гагошидзе Ю., Гагошидзе Г. 2014: 341-345]. Следовательно, раз уж на этом предмете сосуществуют сасанидская и христианская символы, то можно считать, что в христианской церкви приносили в жертву свиней. Как видно, в Некреси традиции языческого и сасанидского свиного жертвоприношения переплелись друг с другом и до сих пор сохраняются там в виде пережитка, который связывают с конкретным чудом. Согласно легенде, в Рождество большое персидское войско осадило Некресскую церковь, и в борьбе не на жизнь, а на смерть, храбрые защитники додумались выпустить на врага израненных свиней. Грузины открыли крепостные ворота и стадо сходящих с ума от боли свиней ринулось на врага, ошеломляя его, а грузины добились персов. С тех пор в Рождество начинается праздник Некресоба, длящийся неделю, в который в церквях приносят в жертву свиней, что никого не удивляет – «тут страна Господня и полнота его».

Свинью приносили в жертву и в праздник Мирсоба в Самегрело, а наряду – во всей Западной Грузии. В этот праздник, в четверг, глава семьи брал свинью за задние лапы и, под аккомпанемент ее визгов, обносил свинью вокруг очага, произносил молитвы во благо семьи и в защиту от дурного глаза, а в конце свинью забивали [Абакелиа Н. 1997: 92-93]. В обед хозяйка готовила два круглых пирожка и два варенных яйца на человека, члены семьи клали этот провиант на глаза и просили у Мирсы зрение [Абакелиа Н. 1991: 23]. С Макалатиа связывал Мирсу с Митрой, в Мирса оба видел аналогичные представления митраизма и считал его предшественником культа св. Георгия [Макалатиа С. 1938]. В Западной Грузии подтверждено существование ритуала «джеге-мисарони» или же «джеге-моисари», в котором можно разглядеть следы поклонения Митре, «появившиеся из римских мистерий, пропитанных персидскими верованиями» [Абакелиа Н. 2011:59].

Известно, что митраизм широко был распространен в Грузии, особенно в первые века нашей эры. Основным животным воинственного бога солнца, света и справедливости, наряду с быком, конем, собакой, змеей, вороном и петухом, был кабан, занимавший среди этих зверей особое место, т.к. своими клыками помогал Митре в бою со злом [Мшвиладзе М. 2003: 97-99].

О распространении культа Митры в Грузии и слиянии его с местными культами солнца и коня свидетельствует группа местных археологических материалов позднеаримского времени, II-III вв. н.э. – серебряные сосуды с изображением стоящего на дыбах коня перед капищем на дне. Подобный сосуд, наряду с находками в Армазисхеви, Бори и Згудери, была обнаружена и неподалеку от Жинвали, в гробнице №13 в Арагвиспири [Рамишвили Р. 1975: 7-15], где также найдены два кубка, на которых изображены сцены конной охоты знатного лучника [Рамишвили Р. 1975:10], на одном иберийский дворянин охотится на оленей, а на другой – на кабанов (таб. II/3). Эти сюжеты композиционно и иконографически похожи на сцены охоты с фрески II в. н.э. в Дуре-Европисе, где конный лучник – охотник Митра также охотится на оленей и кабанов [Фрай Р.1972: илл. 101]. Стоит отметить, что сосуды из Арагвиспири генетически не связаны с сасанидской торевтикой как раз из-за своих изображений, поэтому их считают изделиями местного производства и датируют 50-ми годами III в. н.э. [Рамишвили К. 1999: 72]. В Грузии позднеаримского времени, несмотря на сильное ахеменидское и парфянское влияние, искусство в многих своих проявлениях, как видно, развивалось собственным, весьма самобытным путем [Рамишвили К. 1999: 74]. Не стоит исключать, что кавказский регион при динамической манере изображения сцен охоты испытывал влияние из ближневосточных центров, допустим из Сирии, где аналогичные сюжеты были распространены, особенно в позднеассирийскую эпоху [Керам К. 1972: 236], но сирийские или ахеменидо-парфянские сцены охоты не копируются в Восточной Грузии вслепую, напротив – здешние сцены очень

искусны, под сильным влиянием местного первоисточника, поэтому и изображения на сосудах из Арагвиспири носят отличительные, местные черты по сравнению с теми же фресками Дура-Европиса, хотя тут налицо слияние и взаимное влияние местной и сирийско-парфянской традиции, в котором далеко не последнюю роль играла распространение митраизма с Востока в Грузии.

Охота пеших и конных людей на кабана выгравирована также на костяных пластинках I в. н.э., обнаруженных в Дедоплисгора [Гагошидзе 2008: 88-103, таб. 36/50, 51,53; таб. 37/59]. Эти предметы местного производства и на них представлена грузинская гравировка, в которой собраны и сохранены ахеменидские и греческие традиции [Гагошидзе Ю. 2009: 17, таб. II/16].

Очень выразительная сцена схватки кабана с собакой (обе фигуры позолочены) представлена на дне серебряного блюда с волнистыми канелюрами (таб. II/4) из Згудери [Немсадзе Г. 1969: таб. III/2], которое принято считать предметом местного производства под влиянием римской и малоазиатской торевтики, а кабана связывают с иранским божеством Веретрагной [Мачабели К. 1976: 89]. Обнаружено блюдо в деревянном саркофаге №2, а ее датировкой был весьма убедительно представлен 250 г. н.э [Браунд Д. 2009: 14, 54]. Стоит отметить, что в сасанидской торевтике подобные композиции не встречаются.

Сасанидская иконография, как известно, появилась в Иране не ранее 70ых годов III в. [Луконин В. 1969: 97], исходя из чего можно полагать, что на блюде из Згудери изображен не сасанидский Веретрагна, а митраистический религиозно-ритуальный сюжет, т.к. и собака и кабан были животными-спутниками Митры.

В гробнице №6 в Армазисхеви обнаружена миниатюрная золотая фигура-подвеска в виде коленопреклонной свиньи (таб. I/5), которая, скорее всего, была амулетом, что еще раз подтверждает связь кабана с религиозным культом и его символическое значение [Апакидзе А. и др.. 1955: 70. таб. VI изобр. 3, таб. XVI изобр. 36]. О распространении культа свиньи или кабана в Грузии говорят также факты ритуального захоронения свиней в погребениях позднеэллинистической эпохи, напр. в сельбище Шеуповари (таб. II/7), где с почестями захоронены параллельно друг другу два кабана [Гогочури Г., Бердзенишвили И. 2014: 12].

О культовой роли свиньи говорят также два свиных скелета, найденных у алтаря при раскопках сельбища III в. до н.э. возле деревни Сакдриони, неподалеку от Цалки [Нариманишвили Г. 2011: 118, 120]. Свиные кости, как часть подношения, были обнаружены практически возле всех погребении могильника Схалти в районе Тетрицкаро [Николаишвили В., Шатберашвили В. 2010: 432-433]. Жертвоприношение поросят подтверждено на двугорье Арадети, где обнаружены захоронения поросят женского пола, считается, что в VI-IV вв. до н.э. там был важный дохристианский культовый центр [Гагошидзе Ю. 1999: 58].

Значительным аргументом в пользу ритуальной роли кабана является кольцо с серебряной печаткой, на которой изображен кабан, обнаруженное в погребении №19 в Вани (вторая половина IV в. до н.э. [Лордкипанидзе и др. 1995: 96, таб. 181-182]. Щиток-инталио этого кольца слегка продолговатый, с закругленными краями, обод – круглый в срезе, слегка расширяется возле печатки и непосредственно присоединен к ней (таб. I/8). Изображение кабана выполнено в линейно-декоративной манере, у зверя открыта пасть и уши торчком, хорошо заметен большой, овальный глаз, грудь и круа акцентированы объёмными формами, задние лапы согнуты, а передние – вытянуты вперед. Графичность изображения усиливается контуром вокруг силуэта животного, выполненным из золота. Кольцо выполнено в нестандартной технике, его видел Джон Бордман и заявил, что не встречал аналогичной (за эту информацию благодарим Д. Качарава). Фигура кабана, вероятно, была вырезана резцом, не очень глубоко, четко и с разными нажимами.

Работа выполнена мастерски, с использованием нескольких резцов – бронзовая игла для контура, широколезвийный резец для больших форм (грудь, круп), также маленькое лезвие для

окончательной обработки щетины и шерсти, также, как формы глаз. Фон изображения не очень сильно отполирован.

По классификации Д. Бордмана, кольцо относится к VII типу, датированному IV в. до н.э. [Бордман 1970: 213, изобр. 217]. Точной аналогии кабана с этого кольца мы нигде не смогли найти, хотя изображение кабанов было важной темой греческой глиптики. Они являлись символом благополучия и достатка, были животными, приносящими победу и связывались с Деметрой, Аресом, Атлантом и другими божествами. Известна мраморная статуя кабана IV в. до н.э. из храма Деметры на Лемносе, фрагмент кабаньей головы того же периода, изготовленный либо Скопасом, либо его учениками с фронтона храма Афины в Тегее, которые являлись источником вдохновения для переноса и интерпретации в глиптике. Изображение на кольце из Вани в чем-то похоже на восточногреческие изображения кабанов, вырезанных на двух скарабеех из халцедона, датированные IV в. до н.э. [Никиulina 1994: 38, 183, илл. 180-181], хотя присутствуют и существенные различия. В первую очередь стоит отметить, что на греческих геммах кабаны изображены бегущими, а на кольце из Вани изображение статично, на греческих образцах щетина изображена намеком на параллельные линии, а на теле не различается шерсть, а на ванском – щетина, состоящая из чеканных параллельных линий, а туловище покрыто шерстью, переданной короткими чеканными рядами штрихов. Отличается и моделирование хвоста, ушей и рыла, а также изображение из Вани заполняет пространство, а на греческих скарабеех – только центральную часть. Своим графическо-декоративным стилем и некоторыми деталями (манерой передачи щетины) изображение кабана на печатке кольца из Вани напоминает обнаруженные там же золотые изделия с изображениями кабанов. Например в могиле №6 в Вани обнаружена диадема конца V – начала VI вв. до н.э., на которой изображена сцена нападения львов на кабана (таб. 1/7). В сюжете, композиции и стиле исполнения прослеживается влияние восточногреческого, а конкретнее – ионийского искусства [Лорткипанидзе От. 1972: 14, сх. 39, изобр. 38], хотя среди известных памятников прямой аналогии этой диадемы не найдено, поэтому считается, что распространение диадем подобной формы и украшения ограничено было территорией Колхети [Чкония Ан. 1981: 14-14, таб. 2/2]. Изображением кабана украшен также золотой браслет V в. до н.э., обнаруженный в могиле №11 в Вани (таб. 1/6), отлитый вместе с кабаньими фигурами, напоминающими бронзовые изображения кабанов из Ирана и Малой Азии, хотя прослеживаются отличия в ушах и, что для нас особо интересно, манерой передачи щетины, чем они напоминают кабана с кольца из Вани. Надо отметить, что в той же могиле найдены серебряные подвески, точь в точь повторяющие кабаньи фигуры с этого вогнутого браслета, являющегося, как и диадема с кабаном, продуктом местного производства [Лорткипанидзе От. 1972: 19].

Изображение кабана на кольце из Вани графическо-декоративным стилем исполнения и иконографией генетически связано с более ранними предметами колхской бронзовой культуры, на которых изображены в том же стиле разные животные с ушами торчком и открытыми ртами.

Можно заявить, что кольцо из Вани представляет из себя предмет местного производства IV в. до н.э., который, с одной стороны, связан с ювелирными предметами с изображением кабана, найденными в Вани, а с другой – с изображениями на более ранних местных артефактах (имеются в виду гравюры животных на колхских бронзовых изделиях и южнокавказских бронзовых поясах), также немаловажно, что мастер хорошо разбирался в восточногреческих традициях глиптики. Местное производство кольца подтверждается уникальной техникой исполнения, которая по времени (V-IV вв. до н.э.) совпадает с расцветом колхской глиптики. По нашему мнению, это кольцо было печатью-символом статуса владельца при жизни, изготовленной в местной мастерской колхским ювелиром, а сюжеты на печатке связаны с культами, распространенными в Колхети [Лорткипанидзе М. 1975: 111].

Интересно, что у покойного в этой могиле на том же пальце, помимо кольца с кабаном, было

и второе, с изображением птицы на печатке. Изображение кабана должно было наполнить покойного жизненной энергией и, вместе с птицей, должно было защищать его душу в заупокойном мире. Известно, что не только изображения, но и кости свиньи (кабана) были хранителями-защитниками души усопшего. Еще в эпоху Мустье кабаньи клыки использовались, как амулеты, а после перехода людей на производственную промышленность, с одомашниванием свиньи, ее кости часто встречаются в погребениях (напр. в сельбище Арухло VI-V тысяч. до н.э.) [Векуа А. 1984: 95], также в могильниках часто встречаются продырявленные фаланги поросят или свиней, напр. в мцхетских погребениях XI-V вв. до н.э. [Апакидзе А. и др. 1999: 23, 40, 64-65; 93; Николаишвили, Гавашели 2007: 38-40]. Этнологические материалы подтверждают, что защитная и целебная функции также приписывались пяточку, клыкам, лодыжкам, салу и, в особенности, щетине [Гогочури Г., Бердзенишвили И. 2014: 21-22, там же см. лит-ру].

Маленькая фигурка свиньи, похожая на скульптуру из музея Мартвили, обнаружена в могиле №41 погребения VI-V вв. до н.э. в Нареквави. Скульптура выполнена в довольно реалистичной манере (таб. I/4), с массивным туловищем, четырьмя короткими лапами (задние согнуты), также у нее четко выраженное рыло, уши торчком и короткий, задранный хвост. Фигура в середине продырявлена, также есть поперечное углубление на спине. По всей видимости, эта фигура была навершием штандарта для культовых ритуалов [Апакидзе А. и др. 1999: 11, 115. таб. XXXIV/453], чем, с учетом данной параллели, могла быть и фигура из музея в Мартвили, которую могли насадить на штандарт или древко, с углублением со стороны брюха.

На культ кабана или свиньи намекает также обнаружение терракотовых двусторонних четырехлапых фигур этих животных на алтарной площади VIII-VII вв. в Вани [Лорткипанидзе От. 1995: 6. таб. 66/2, 4].

Изображения свиньи (кабана) встречаются и в выгравированных на бронзовых поясах VIII-VII вв. до н.э. сценах охоты (Могила №76 погребения Тлиа (таб. III/1);

могила №276 могильника Самтавро; могильник Маралин-Дереси в Триалети; могила №5 в Сагареджо)[Хидашели М. 1982: таб. IX, I, XI, XVII].

Среди сюжетов, представленных на поясах, особое внимание привлекает сцена на поясе из могилы №211 в Самтавро, на которой изображена божественная охота троицы персонажей на оленей и коз, а также фантастическое создание, у которого ниже пояса человеческая фигура, а выше животная, с согнутой конечностью и листовидными ушами (таб. III/2). Согласно М. Хидашели, голова эта либо свиная, либо кабанья [Хидашели М. 1982: 145. таб. VII]. У создания широко открытая пасть, высунутый язык, утолщенный и заостренный пятак и круглый, выраженный маленьким кругом, глаз. Ноги, грудь и шея с головой украшены точками, а тулово – хвойным орнаментом. Изображение, как и животные на этом поясе, расположено горизонтально, что указывает на то, что это создание было раньше человеком и превращено в зверя, а не наоборот, т.к. люди изображены в вертикальном положении. По нашему мнению, на поясе изображен момент превращения, это гибридное фантастическое создание же должно быть связано с колдовством Кирке – волшебнице, живущей на острове Эя, дочери Гелиоса, сестре царя Колхети Айета и царицы Крита Пасифаи, тете Медеи, этнической колхке. Ей уделяется достаточное внимание в «Одиссее» Гомера, чуть меньшее – в мифах про аргонавтов [Эркомаишвили М. 2002: 13]. Божественной способностью Кирке было превращение людей в животных с помощью волшебного жезла и зелий собственного изготовления. В античной литературе Кирке впервые встречается в Одиссее, где Гомер рассказывает о превращении чародейкой спутников Одиссея в свиней [Гомер: Одиссея X, 133-574], и эта версия стала самой популярной, хотя уже у Гомера, а также и в более поздних произведениях указывается, что Кирке превращала людей и в других животных, особенно в волков и львов [Эркомаишвили М. 2002: 15]. Сравнение создания с пояса из могилы №211 в Самтавро с

изображениями свиней и кабанов с других поясов (Ср. таб. III/2 «фантастическое существо» и таб. III/1 изображение свиньи либо кабана) и существенное иконографическое различие между ними дало понять, что это изображение не гибрида свиньи и человека, а человека и волка\пса, т.к. эти животные, либо фантастические создания, с открытой пастью и торчащими ушами изображены на поясах, распространенных на Южном Кавказе, а также на колхских бронзовых артефактах, иконографически близки к созданию с пояса из могилы №211 в Самтавро. Интересно, что в похожем исполнении (распростертая фигура с человеческими ногами и звериной головой) изображена фигура человека-льва на более позднем артефакте – кольце с золотой печаткой начала V в. до н.э. из Вани (таб. III/4), изученном М. Лорткипанидзе. Кольцо было признано местным изделием, а изображение – связано с мифом о Кирке [Лорткипанидзе М. 1975: 85-88].

При описании острова Эеи, где живет Кирке, Аполлоний в мифе об аргонавтах сообщает, что живет она обособленно от людей, но упоминает животных и звероловцев из ее окружения при встрече с аргонавтами [Аполлоний Родосский 1964: 559-754]. Мифы о Кирке должны были быть такими же знакомыми и своими для колхов и, в целом, всех картвельских народов, как и предания о Медее и Прометее. Важно и то, что, согласно Р. Цанава, «при сравнении функции грузинской богини-хранительницы зверей (Дали, Ткаши Мапа) и Кирке прослеживается их типологическая близость: 1. Обе живут изолированно от людей; 2. Управляют миром животных; 3. Являются чародейками-перевертышами; 4. Вступают в интимную связь с выдающимися охотниками или героями и рожают от них выдающихся сыновей; 5. Гибнут. Исходя из всего этого в научной литературе бытует мнение, что из архаичного божества-хранителя зверей, подтвержденного в грузинском быту и представлениях, произошла легендарная Кирке, связанная с Колхети, при формировании мифической сути этой земли» [Цанава Р. 1982: 134]. Посему мы считаем вполне допустимым, что зачарованные Кирке фантастические существа были изображены на памятниках грузинского изобразительного искусства уже в VIII-VII вв. до н.э. и, возможно, что композиция метаморфозы (обращения) с пояса из могилы №211 в Самтавро является древнейшей из подобных иконографических изображений, связанных с Кирке, т.к. известно, что подобные изображения в Греции появились только к концу VI в. до н.э. на аттических чернофигурных лекитосах, а люди, превращенные в зверей – на этрусских урнах II в. до н.э. [Эркомаишвили М. 2002 см. указанную лит-ру]. Мы считаем, что выгравированное на поясе из могилы №211 в Самтавро антропоморфно-зооморфное создание связано с колдовством Кирке и ее окружением. Важно также то, что подобные изображения почти всегда связаны с тематикой охоты, а именно с охоты на оленя начинается эпизод на острове Эея у Гомера в Одиссее [Эркомаишвили М. 2002: 89].

Из античных сведений о локации острова Эея древнейшие (Гомер) помещают его на востоке, в Колхети, другие (Гесиод) – на западе, в землях тирсенийцев (этрусков), хотя и туда Кирке переселил, следуя направлению Солнца, ее отец Гелиос, а некоторые авторы предполагают наличие сразу двух Кирке, на Западе и Востоке одновременно [Эркомаишвили М. 2002: 42]. Основываясь на вышеперечисленном, бытует мнение о связи колхской Кирке с Этрурией, что дает ученым основание для исследования этрусско-грузинских и грузино-европейских связей.

Стоит отметить факт распространения изображений подобных фантастических зверей с распахнутыми ртами и ушами торчком в европейских, особенно этрусских материалах (таб. III/3), что говорит нам о родстве и взаимодействии бронзовой культуры и религиозных воззрений Грузии и Европы [Фармаковский Ф. 1916: 43-44; Хидашели 1982: 124-126; Сулава Н. 2010: 156], что можно считать следствием переселения народов и их контакта. Согласно одной из гипотез переселения картвельских племен в средиземноморье, на рубеже III-II тысяч. до н.э. часть кавказских племен переселилась в Эгеиду, затем же – в сторону Италии и Крита [Гордезиани Р. 1999: 43], поэтому не исключено, что, в каком-то смысле, миф о Кирке отражает картину реальных миграции. Если сле-

довать этой гипотезе, то интересен факт датировки XXVIII в. до н.э. кубка из Триалети, на котором изображена процессия гибридов – людей с волчьими головами, «волчьих людей», идущих в сторону сидящей на престоле богини [Бериашвили М., Схиртладзе З. 1984: 133-153].

Что касается древнейшего изображения свиньи (кабана), то оно так же датировано началом II тысяч. до н.э. – это египетская миниатюрная статуя свиньи или поросенка из голубого фаянса XVIII в. до н.э. обнаруженная в кургане №13 среднебронзового века в Цицамури [Садрадзе В. 1993: 56, 66. таб. 37/5].

На обоих боках скульптуры свиньи из музея в Мартвили два обращенных концами друг к другу треугольника, инкрустированных стеклообразным веществом (таб. I/1), что считается характерным для VIII-VII вв. до н.э. художественным приемом [Сулава Н., Каландадзе Н. 2005: 13]. Стоит отметить, что бронзовые фигуры кабанов и свиней того же периода украшены рядами рафически выполненных подобных треугольников, обращенных друг к другу [Хидашели М. 1982: таб. IX, I, XI, XVII]. Кроме того, что треугольник – символ мужского (концом вверх) и женского (концом вниз) начал, он также связан с земледелием, еще может являться и символом дождя [Урушадзе Н. 1988: 51], а учитывая фалличность данной скульптуры, можно считать эти треугольники символами размножения либо плодородия.

Исходя из всего вышесказанного, бронзовая статуя свиньи, выставленная в краеведческом музее Мартвили является не просто очень интересным представителем малой пластики, но важно также своей культовой ролью и дало возможность для рассуждений о культе свиньи в Грузии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абакелиа Н., Символ и ритуал в грузинской культуре. Тбилиси 1997 (Груз.)
2. Абакелиа Н., След мистических религии в грузинской мифоритуальной системе – Ближневосточный сборник XIV, стр. 47-61. Тбилиси 2011 (Груз.)
3. Апакидзе А., Гобеджишвили Г., Каландадзе А., Ломтатидзе Г., Мцхета – результаты археологических исследований (ред. Г. Чубинашвили) т. I, Тбилиси 1955. Стр. 1-253 (Груз.)
4. Апакидзе А., Николаишвили В., Кипиани Г., Сихарулидзе А., Гиунашвили Г., Гавашели Э., Глonti Н., Капанадзе М., Нареквави, I. Тбилиси 1999 (Груз.).
5. Бериашвили М., Схиртладзе З., К пониманию сюжетных изображений серебряной чаши из Триалети – археологические труды экспедиции в Кахети VI. Тбилиси 1971. Стр. 133-153 (Груз.)
6. Браунд Д., Джавахишвили К., Немсадзе Г., Сокровище Згудеры, элитарные захоронения Кавказской Иберии в римское время, 200-250 н.э. Тбилиси 2009 (Груз.)
7. Гагошидзе Ю., Грузия и «греко-персидские» геммы. Иберия-Колхети – археологическо-исторические исследования классической и раннесредневековой Грузии (ред. Г. Гамкрелидзе). Тбилиси 2009. Стр. 14-19 (Груз.)
8. Гагошидзе Ю., Гагошидзе Г., Серебряная чаша из Черемисхеви, Вестник Государственного музея Грузии V (50-В). Тбилиси 2014. Стр. 341-350 (Груз.)
9. Гогочури Г., Бердзенишвили И., Культ кабана/свиньи в грузинской археологии и этнокультуре – Вестник Государственного музея Грузии V (50-В). Тбилиси 2014. Стр. 10-37 (Груз.)
10. Гордезиани Р., Аргонавты, БМС, Логос. Тбилиси 1999 (Груз.)
11. Эркомаишвили М., Миф о Кирке и его интерпретация в античной литературе. Тбилиси 2002 (Груз.)
12. Керам К., Боги, гробницы, ученые. Тбилиси 1972 (Груз.)
13. Лорткипанидзе М., Кольца-печати V-III вв. до н.э. из Колхети. Тбилиси 1975 (Груз.)
14. Лорткипанидзе От., Городище Вани. Вани I (ред. От. Лорткипанидзе). Тбилиси 1972. Стр. 7-42 (Груз.)
15. Лорткипанидзе От., Вани – древнейший религиозный центр «златобогатой» Колхети. Тбилиси 1995 (Груз.)
16. Маисурадзе Б., Панцхава И., Молельня в Шилди. Тбилиси 1984 (Груз.)
17. Макалатиа С., Культура джеге-мисарони в древней Грузии. Тбилиси 1938 (Груз.)
18. Мшвилдадзе М., Рим и восточные религии в I-III вв. н.э. Тбилиси 2005 (Груз.)
19. Немсадзе Г., Результаты работ археологической экспедиции в Згудере 1964-1966 гг. АЭГМГ, (Ред. Ал. Джавахишвили), Тбилиси 1969. Стр. 45-57 (Груз.)
20. Николаишвили В., Шатберашвили В., Сельбище и могильник Схалти. Баку-Тбилиси-Джейхан – Трубопровод Южного Кавказа и грузинская археология (Ред. Г. Гамкрелидзе). Тбилиси 2010. Стр. 432-433 (Груз.)
21. Рамишвили Р., Новейшие археологические открытия в долине Арагви, друг памятника № 39. (ред. От. Лорткипанидзе). Тбилиси 1975. Стр. 7-15 (Груз.)
22. Рамишвили К., Сцены охоты на серебряных сосудах из Арагвиспири – Искания №3, Журнал Центра археологических исследований Академии Наук Грузии (ред. От. Лорткипанидзе). Тбилиси 1999. Стр. 71-75 (Груз.)
23. Сулава Н., О распространении изображений «фантастических» животных на брон-

- зовых изделиях, Искания в археологии Грузии №19. Тбилиси 2010. Стр. 154-157 (Груз.)
24. Сулава Н., Каландадзе Н., Археологическое и технологическое исследование некоторых ключевых артефактов эпохи Поздней Бронзы (полукруглые пряжки, топоры с полым обухом, штандарты – по материалам погребения в Самтавро и Брили), Академия №6-7. Тбилиси 2005 (Груз.)
25. Сулава Н., Агапишвили Т., Патаридзе М., Чагелишвили Р., Бухсианидзе М., Гогашвили Д., Коридзе И., Мамардашвили Г., Бакрадзе И., Киртадзе Н., Сурмава Н., Хелаиа Т., Каландиа Т., Краеведческий музей в Мартвили. Тбилиси (Груз.).
26. Путкарадзе Т., Введение в картвелологию, Тбилиси 2014 (Груз.).
27. Кобалиа А., Мегрельский словарь. Тбилиси 2010 (Груз.).
28. Цанава Р., Мифический образ Кирке и грузинские божества охоты. Грузинский фольклор XII, Тбилиси 1982. Стр. 117-136 (Груз.)
29. Чилашвили И., Древнейшие грузинские надписи в Некреси и вопросы истории грузинской письменности. Тбилиси 2004 (Груз.).
30. Чкониа Ан., Золотые украшения из городища Вани VI (ред. От. Лорткипанидзе) Тбилиси 1981 (Груз.)
31. Хидашели М., Графическое искусство Раннего Железного века в центральном Закавказье. Тбилиси 1982 (Груз.)
32. Аполлоний Родосский, Аргонавтика, IV. перевод Гр. Церетели. Тбилиси 1964.
33. Абакелия Н., Миф и ритуал в Западной Грузии. Тбилиси 1991.
34. Векуа А., Животный мир Восточной Грузии в эпоху энеолита по материалам поселения Арухло (VI-IV тыс. до н. э.). Человек и её окружающая среда, (ред. Т. Чубинашвили). Тбилиси 1984. Стр. 91-122.
35. Гомер, Одиссея X. 133-574.
36. Лорткипанидзе От., Пугуридзе Р., Матиашвили Н., Квириквелия Г., Чкониа А., Пирцхалава М., Кипиани Г., Инаури Г., Археологические исследования Ванского городища, ПАИ в 1987 году. Тбилиси 1995.
37. Луконин В.Г., Культура сасанидского Ирана. Москва 1969.
38. Мачабели К., Позднеантичная торевтика Грузии. Тбилиси 1976.
39. Никулина, Искусство Ионии и Ахеменидского Ирана. Москва 1994.
40. Урушадзе Н., Древнегрузинское пластическое искусство. Тбилиси 1988.
41. Садрадзе В., Археологические памятники «Мцхета великой» эпохи средней бронзы. Вопросы хронологии и периодизации памятников Шида-Картли. Тбилиси 1993.
42. Фармаковский Ф., Архаический период в России, МАР, вып. 34. Москва 1916.
43. Фрай Р., Наследие Ирана. Москва 1972.
44. Бордман Дж., Греческие геммы и кольца, от Ранней Бронзы до позднеклассического века. Лондон 1970 (Англ.)
45. Фюртванглер А., Гагошидзе Ю., Лор Г., Людвиг Г., Иберия и Рим – Раскопки дворца в Дедоплигора и римское влияние на царство Кавказской Иберии. Лангенвайбах 2008 (Англ.)

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

Таб. I-1. Скульптура свиньи (профиль), бронза, VIII-VII вв. до н.э. Краеведческий музей Мартвили.

Таб. I-2. Та же скульптура со стороны живота.

Таб. I-3. Та же скульптура в анфас.

Таб. I-4. Скульптура свиньи, бронза VI-V вв. до н.э. Нареквави, могила №41

Таб. I-5. Подвеска в виде фигуры коленопреклонённого кабана, золото, Армазисхеви, могила №6

Таб. I-6. Браслет, украшен скульптурным изображением кабана, золото V в. до н.э. Вани, могила №11

Таб. I-7. Диадема со сценой нападения львов на кабана, золото, V-IV вв. до н.э., Вани, могила №6

Таб. I-8. Кольцо с печаткой, серебро, вторая половина IV в. до н.э. богатая могила №19, Вани

Таб. II-1. Рельефная голова с нижней стороны серебряной чаши VI-VII вв. н.э. случайная находка, Черемисхеви

Таб. II-2. Позолоченный крест на дне чаши из Черемисхеви

Таб. II-3. Сцена охоты на кабанов на серебряном сосуде III в. н.э. могила №13, Арагвиспир

Таб. II-4. Сценасхватки кабана и пса на серебряного блюда III в. н.э. деревянный саркофаг №2, Згудери

Таб. II-5, 6. Сцены охоты на кабана с костяных пластинок I в. н.э. Дедоплис Гора

Таб. II-7. Два кабана, погребенных в параллельном положении, позднеэллинистическое захоронение, Шеуповари

Таб III-1. Сцена божественной охоты на оленей и кабанов, бронзовый пояс VIII-VII вв. до н.э. могила №76, погребение в Тлиа

Таб. III-2. «Фантастическое создание» и божественная охота тройцы геронв на оленей и коз VIII-VII вв. могила №211, погребение в Самтавро

Таб. III-3. Изображение фантастического создания на этрусских щитах VIII-VII вв. до н.э.

Таб. III-4. Изображение кабана на печатке серебряного кольца, IV в. до н.э. могила №19, Вани

ТАБ. I

1

2

3

4

5

6

7

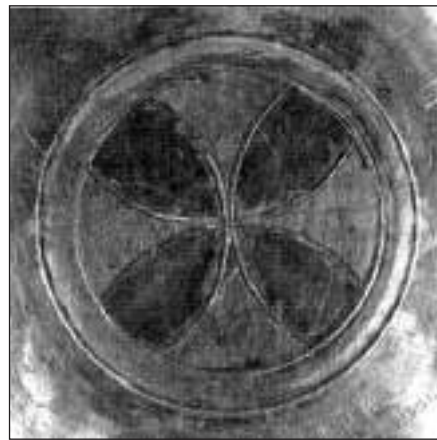

8

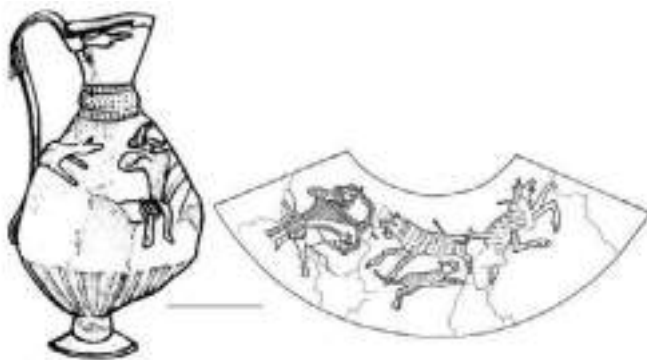
ТАБ. II

1

2

3

4

5

6

7

ТАБ. III

1

2

3

4

2020

11 დეკემბერი

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

ლორის ქანდაკება მარტვილის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმიდან

ქეთევან ხამიშვიდი

არქეოლოგიის დოქტორი; საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მეცნიერ-თანამშრომელი

აბსტრაქტი

მაჩვიდის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში დაცული ღოჩის ბრინჯაოს ქანდაკება (ძვ.წ. VIII-VII სს.) წარმოადგენს კორნუხის ბრინჯაოს მხატვრული ნივთების გამოჩენულ ნიმუშს. სტატია ეძღვნება ამ უნიკალური ძეგლის კომპლექსურ შესწავლას და ღოჩის (გახის) კუდგის განხილვას წინააღმდეგობრივ პერიოდის საქართველოში. ქანდაკება გამოიჩინება ექსპლემენტარული პლასტიკური გადაწყვეტით, მკვეთრი ფაქტურული ხასიათით. კვლევა მოიცავს არქეოლოგიური, ეთნოლოგიური და იკონოგრაფიული მასალის შედარებით ანალიზს, რომელიც ადასტურებს ღოჩის კუდგის ფაქტურულ გავრცელებას მთელს წინააღმდეგობრივ საქართველოში და მის კავშირს დიდი ღოჩის კუდგთან, ნაყოფიერებისა და განწყობის სიმბოლოებთან. ყუხადება გამახვილებულია საქართველოში აღმოჩენილ ანალოგიური მასალებზე – ვანის, ნახეკვავის, ახმანისხევის, ახაგვისპიხის, ზღუდუხის და სხვა არქეოლოგიური ძეგლებიდან, სადაც ღოჩის გამოსახულებები დაკავშირებულია ხედიგუხ-ხიგუდუხი პრაქტიკასთან და მითაბრუნებთან. სტატიაში განხილულია ღოჩის კუდგის გენეზისი, მისი კავშირი კორნუხ-ბეხდნუდ მითოლოგიასთან (კიხკეს მითი) და შემდგომი გიგანტოფორმაციის განხილვა ხანაში. კვლევა ამყარებს მოსაზრებას, რომ მაჩვიდის ქანდაკება საკუდგო დანიშნულების შტანდატის ედემენტი იყო და ადგილობრივ სახელოსნოში შესრულებული ნაწარმა, რომელიც ასახავს კორნუხის კუდგის თავისებულებებსა და აღმოსავლურ-ბეხდნული ტრადიციების სინთეზს.

მარტვილის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში სხვა ძალიან საინტერესო და მნიშვნელოვან ექსპონატებთან ერთად ინახება კოლხური ბრინჯაოს მხატვრულად დამუშავებული ნივთების მრავალფეროვანი კოლექცია, რომელთა შორის გამოირჩევა ზოომორფული მცირე ქანდაკებების ერთი ჯგუფი. ხარის, ძაღლის, მგლის, კატისებრი ცხოველისა და ღორის გამოსახულებებს შორის ჩვენს განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ღორის ქანდაკება.

ღორის ქანდაკება შემთხვევითაა აღმოჩენილი მუხურჩაში (მარტვილის რაიონი), საკმაოდ მოზრდილი ფიგურა დამზადებულია ბრინჯაოსაგან. აქვს მოგრძო, ოდნავ ფერდებშებრტყელებული, მონოლითური სხეული, ოთხი მოკლე და სქელი ფეხი და მასიური თავ-კისერი, ზურგზე (მთელ სიგრძეზე) ოდნავ შესამჩნევი წიბო გაუყვება (ტაბ. 1/1). ქანდაკება სტატიკურია, თუმცა ფართოდ დაღებული პირი, მოცულობითი პლასტიკური მასით მინიშნებული ენა, ღრმად ჩამჯდარ პატარა, მრგვალ თვალებზე გადმოფარებული განიერი ყურები და მართკუთხა დინგზე დაჭდეული მოზრდილი ნესტოები ქანდაკებას ექსპრესიულ ხასიათს ანიჭებს (ტაბ. 1/3). ღორის ფიგურა მკვეთრად ფალიკურია – დაახლოებით 2 სმ-ის სიგრძის ფალოსი წაგრძელებულია მუცლისაკენ, სადაც სხეული მართკუთხედისებრად მკაფიოდაა შეღრმავებული (ტაბ. 1/2). ღორის ორივე ფერდი დაფანჯრულია ერთმანეთისკენ წვერებით მიმართული ორი სამკუთხედით, რომლებიც შევსებულია მინისებური ნივთიერებით (ტაბ. 1/1). ქანდაკება გატეხილი ყოფილა და შემდეგ შეუნებებიათ მარტვილის მუზეუმის თანამშრომლებს, თუმცა ბზარები, თავზე, ზურგსა და გავაზე, დღესაც შეინიშნება. ფიგურა დაზიანებულია – ცალ მხარეს მოტეხილი აქვს წინა და უკანა ფეხების ქვედა ნაწილები, ასევე კუდისა და დინგის ბოლოები. კუდის შემორჩენილი ნაწილი მოკლე და სამკუთხაა. ქანდაკება დაფარული ყოფილა პატინით, ამჟამად განმენდილია და დაკონსერვებული. ზომები: სიგრძე – 9 სმ; სიმაღლე – 3.5 სმ. დათარიღებულია ძვ. წ. VIII-VII სს-ით [სულავა ნ. და სხვ... 2014: 38].

შინაურ ცხოველებს შორის ღორს ყველაზე დიდი ნამატი ჰქონდა. შეიძლება ამიტომაც, მისი მომრგვალებული სხეული ნაყოფიერების სიმბოლოდ გაიაზრებოდა, თუმცა არსებობს სხვაგვარი განმარტებაც. როგორც პლუტარქე აღნიშნავს, ღორს თაყვანს სცემენ იმ მიზეზის გამო, რომ პირველად ამ ცხოველმა დატოვა დინგის წვერით თოხის კვალი მიწაზე და ამგვარად გუთნის მუშაობა აჩვენა. ღორი (ტახი) წარმოადგენს საკრალურ ცხოველს, დაკავშირებულია მიწასთან და ზეცასთან, აგრეთვე დიდი დედის კულტთან – ვეგეტაციურ და ანიმალურ ნაყოფიერებასთან, არის ფსიქოპომპოსი, ნაყოფიერებისა და განმენდის რიტუალებში იგი სამსხვერპლო ცხოველია, მითებში კი – იარაღი, რომლითაც მსხვერპლშენიშვნა ხორციელდება [ერქომაიშვილი მ. 2002: 83].

როგორც არქეოლოგიური და ეთნოლოგიური მასალა გვიჩვენებს, ღორის (ტახის) კულტი ფართოდ ყოფილა გავრცელებული მთელს წინარექრისტიანული ხანის საქართველოში. ქრისტიანულ ხანაში ღორის გამოსახულებები თითქმის აღარ გვხვდება, თუმცა საზოგადოების რელიგიურმა მეხსიერებამ ღორის კულტი და მასთან დაკავშირებული რიტუალები დღემდე შემოინახა.

ქართული ეთნოლოგიური მასალის მიხედვით, ღორი ოჯახის სიუხვის, სიმდიდრის, ხვავისა და ბარაქის მომტანი ცხოველია. იგი არის ოჯახის მფარველ ღვთაებასთან დაკავშირებული არსება, რომელსაც მხოლოდ სიკეთის მოტანა შეუძლია [გოგოჭური გ., ბერძენიშვილი ი. 2014: 22]. ღორი (ტახი) როგორც ზოომორფემა, ტოტემი, კოსმოგონიური საზრისით მზესა და მთვარეს უკავშირდება. იგი, როგორც მზის სიმბოლო, განასახიერებს მამრულ საწყისს, მამრულ ძალას, ხოლო მთვარესთან დაკავშირებული თეთრი ღორი (ტახი) – ქალურს.

საინტერესოა, რომ იმავე მარტვილის რაიონში, სადაც ჩვენი ქანდაკება აღმოჩნდა, დგას ღვთიშობლის მიძინების სახელობის მარტვილ-ჭყონდიდის მშვენიერი ტაძარი. ჭყონდიდი უხსოვარი დროიდან წარმართული რელიგიური ცენტრი გახლდათ. გადმოცემის თანახმად, აქ ქრისტიანული ტაძრის აღმართვამდე მაღალ ბორცვზე უზარმაზარი მუხა მდგარა. მუხაზე მიბმუ-

ლი იყო ოჯახის მფარველი, კეთილდღეობისა და ბარაქის ღვთაება, თუჯისგან დამზადებული, ადამიანის გარეგნობის პირდაღებული კერპი – კაპუნია (ყვაპუნია), რომელსაც მსხვერპლად დედისერთა ჩვილ ბავშვებს სწირავდნენ. სამსხვერპლო ყრმას კენჭისყრით არჩევდნენ ყრილობაზე მოგვი-ჭყონდარები „თუთაშ დღას“ – მთვარის დღეს – ორშაბათს, შემდეგ მშობლები ღვთის რჩეულის პატივსაცემად „საბატონ“ დღეს – შაბათს დიდ ლხინს აწყობდნენ, ხოლო „ბუას დღას“ – მზის დღეს, ანუ კვირას დიდებული ეტლით მიამგზავრებდნენ მუხის ეზოში, სადაც სამსხვერპლო ბავშვის დედა კაპუნიას ღია პირში უდგამდა ჩვილს და ასრულებდა მსხვერპლშენიერვის რიტუალს. ახ. წ. I ს-ში, როდესაც ანდრია პირველწოდებულმა სამეგრელოში ქრისტიანობა იქადაგა, მივიდა მარტვილში, გაანადგურა კაპუნიას კერპი, მოჭრა დიდი მუხა, რომელზეც ღვთაება იყო მიბმული და მის ადგილას აღმართა ჯვარი, ხოლო ჩვილი ბავშვების მსხვერპლშენიერვა ღორებით ჩანაცვლდა. მოგვიანებით მოჭრილი მუხისგან ამ ადგილას ანდრია პირველწოდებულის სახელზე ხის ეკლესია აუგიათ, VII ს-ში კი აშენდა მარტვილ-ჭყონდიდის ტაძარი, რომლის ტრაპეზი დაფლულ სინძინდეს – მოჭრილი მუხის ფესვებს დაეფუძნა [ფუტკარაძე ტ. 2014: 179]. დღესდღეობით მარტვილის ტაძარში ღორის მსხვერპლად შეწირვის რიტუალი არ დასტურდება, თუმცა კაპუნიობის დღესასწაული, რომელიც დიდმარხვამდე

16 დღით ადრე, ყველიერის წინა ხუთშაბათს იმართებოდა და რომლის დროსაც ოკაპუნე-კაპუნიაზე შესახელებულ ღორს კლავენ და სისხლს მიწაზე აქცევდნენ, ამ ბოლო დრომდე იყო შემორჩენილი [ქობალაია ა. 2010: 354].

სამეგრელოში ღორის (ტახის), როგორც მამრული საწყისის მატარებელი ტოტემისა და ფალოსური კულტის წიაღში გაღმერთებული არსების ანარეკლი გვაქვს ბოლო დრომდე შემორჩენილ რიტუალში – დოდგიმირის ხვამა, რომლის ლოცვის რიტუალში შედის საზვარაკე ხორცის შედგმა მუხის ფულუროში. ეს ხორცი, რაც შეიძლება ბევრი უნდა ეჭამათ ქალებს, რათა ერთი მხრივ, გაზრდოდათ შვილოსნობის უნარი, ხოლო მეორე მხრივ, ეშვათ მეომრული სულის, მძლავრი მამრული საწყისის შვილები [აბაკელია ნ. 1997: 88].

ქართულ დღეობათა კალენდარულ ციკლში ღორი მჭიდროდ იყო დაკავშირებული შობასთან. ამ დროს სრულდებოდა მრავალფეროვანი მაგიური ხასიათის რიტუალები, რომლებიც უზრუნველყოფდნენ ჯანმრთელობას, ნაყოფიერებას, ავი სულებისაგან დაცვასა და მომავალ კეთილდღეობას. რიტუალურ პროცესში ღორი მონაწილეობდა ისეთ წმინდა ადგილებში, როგორიცაა კერა, მარანი და სამჭედლო, რაც კიდევ ერთხელ ხაზს უსვამს ამ ცხოველის საკრალურსა და წმინდა, სამსხვერპლო ხასიათს [აბაკელია ნ. 1997: 79]. ჩვენს ყურადღებას იქცევს ახალი წლის წინა დღის რიტუალები: გურიში და რაჭა-ლეჩხუმში – კალანდა, ხოლო სვანეთში – შეშხუამ-შეშხუამი. ორივე ეძღვნებოდა ღორის გამრავლებას, რასაც ამ დღეს ღვთაება ბასილს საგანგებოდ შესთხოვდნენ. წარმოთქმული ლოცვები ნათელყოფს, რომ ბასილს ღორების გამრავლების მფარველობა მიეწერებოდა. მეორე მხრივ, ბასილისათვის ღორის კანჭით დაჩხვლეთილი კვერებისა და ღორის სასქესო ორგანოების შეწირვა აშკარად მიუთითებს, რომ ბასილი მიჩნეული იყო ღორების სქესობრივი განაყოფიერების ღვთაებად [ხიდაშელი მ. 1982: 84] და ამ ღვთაების ერთ-ერთ ზოომორფულ სახეს სწორედ ღორი წარმოადგენდა. საღამოს ოჯახის უფროსი სახლის წევრებს მარანში შეიყვანდა ანთებული სანთლებით, თან შეჰქონდათ გობი, რომელზეც დოქით ღვინო, ღორის თავი და ხაჭაპური ეწყო. ოჯახის უფროსი ქურის თავზე დაილოცებოდა, ღვინოს დალევდა, შემდეგ ღორის ხორცსა და ხაჭაპურს დააყოლებდა. ასევე იქცეოდნენ დანარჩენებიც. ბოლოს იწყებოდა აგუნას გადაძახილი, რის დროსაც რიტუალის წამყვანი საწნახელს ღორის თავს ურტყამდა [აბაკელია ნ. 1997: 89-90]. სამეგრელოში ღორის მონაწილეობით ტარდებოდა ხეხუნჯობის რიტუალი, რომელიც 31 დეკემბერს იმართებოდა და მჭედლობასთან იყო დაკავშირებული. ამ დღის აუცილებელი შესაწირავი ცხოველი იყო ღორი და რიტუალი აუცილებლად სამჭედლოში ჩაფლულ ღვინით სავსე ქვევრებთან უნდა ჩატარებულიყო [აბაკელია ნ. 1997: 81-82].

ქრისტიანულ ტაძარს საქართველოში ღორი არ ეწირება, მაგრამ გამოწვევის სახით კახეთში, კერძოდ ნეკრესში, სადაც არქეოლოგიურად დადასტურებული მძლავრი წარმართული და ზოროასტრული რელიგიური ცენტრები არსებობდა [ჭილაშვილი ლ. 2004: 10], დღევანდელ ქრისტიანულ ეკლესიაში დამკვიდრებულია ღორის მსხვერპლად შეწირვის ტრადიცია, რომელიც ზამთრისა და საგაზაფხულო ციკლის დღეობებს უკავშირდება და მას შილდელების მიერ დამკვიდრებულ ანომალიურ წარმართულ ტრადიციად მიიჩნევენ [აბაკელია ნ. 1997: 80]. შილდელებისთვის ეს უძველესი წარმართული ტრადიცია უნდა იყოს, რადგან ცნობილია, რომ შილდაში აღმოჩენილ და ძვ. წ. XIV-XII სს-ით დათარიღებულ სამლოცველოში სხვადასხვა ცხოველების ქანდაკებებთან ერთად აღმოჩნდა ამავე სამლოცველოსთვის შეწირული ღორის (ტახის) ბრინჯაოს ქანდაკებებიც [მაისურაძე ბ., ფანცხავა ლ. 1984: 19, 90, ტაბ. XXIV/5; ტაბ. XXV/8]. ქართული წარმართული რიტუალური ცერემონიების დროს განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო ღორის (ტახის) თავი, რადგან სწორედ თავშია შენახული მისი, როგორც გამანაყოფიერებელი არსების ძალა. ამავე დროს, ტახი ირანში ღვთაება ვერეთრაგნას ინკარნაცია იყო და ტახის თავი იქაც ცნობილი ზოროასტრული სიმბოლოა [გაგოშიძე ი., გაგოშიძე გ. 2014: 343]. საინტერესოა, რომ კახეთში – ქერემისხევში შემთხვევით აღმოჩენილ და ახ. წ. VI-VII სს-ის მიჯნით დათარიღებულ გვიანსასანური ვერცხლის თასის ძირზე გარედან გამოსახულია ორმაგ წრეში ჩასმული ტახის რელიეფური თავი მარჯვენა პროფილში, ხოლო თასის გარეპირი მთლიანად შემკულია „ყურძნის კრეფის“ – რთველის რელიეფური კომპოზიციით, სადაც მტევნებიან ვაზთან ერთად 2 ყურძნის მკრეფავი მამაკაცი, 5 ფრინველი (რომელთაგან 2 ყურძნის მარცვლებს კენკავს), 3 მელია და 1 კურდღელიცაა გამოსახული (ტაბ. II/1). ქერემისხევის თასი და მასზე გამოსახული კომპოზიციები სასანურ კულტურულ წრეს მიეკუთვნება, მაგრამ მსგავსი სასანური თასებისაგან განსხვავდება იმ ძალზე მნიშვნელოვანი დეტალით, რომ ქერემისხევის თასის ფსკერზე, შუაგულში, ამოკვეთილია ორმაგი წრეწირით შემოხაზულ მედალიონში ჩასმული ტოლმკლავა ჯვარი, რომელიც მოოქროვილია (ტაბ. II/2). სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ გვიანსასანური ტორეტიკის ეს ბრწყინვალე ნიმუში ტახის თავის გამოსახულებით დაუკვეთა ქრისტიანმა და ეკუთვნოდა ქრისტიანს [გაგოშიძე ი., გაგოშიძე გ. 2014: 341-345]. მაშასადამე, თუ ამ ნივთზე სასანური და ქრისტიანული სიმბოლიკა თანაარსებობს, მაშინ ასევე დასაშვებად მიგვაჩნია, ქრისტიანული ტაძრისთვის ღორის შეწირვის რიტუალის არსებობაც. როგორც ჩანს, ღორის (ტახის) ტაძრისთვის შეწირვის წარმართული და სასანური ტრადიციები ერთმანეთს გადაეჯაჭვა და დღემდე შემორჩა ნეკრესში გადმონაშთის სახით. თუმცა, ნეკრესის ეკლესიისთვის ღორის შეწირვის უცნაურ ტრადიციას ხალხი ერთ სასწაულს უკავშირებს. ლეგენდის თანახმად მრავალრიცხოვან სპარსელთა ლაშქარს შობა დღეს ალყაში მოუქცევია ნეკრესის სალოცავი. სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლისთვის თავდადებულ ბრძოლაში ქართველებს აზრად მოსვლიათ ღორები დაესერათ და მტერზე მიეშვათ. გააღეს ნეკრესის გალავნის კარი და ტკივილისგან გადარეული კოლტი პირდაპირ მოაღყეებს დაედგერა. დაბნეული მტერი ქართველთა მცირერიცხოვანმა ლაშქარმა გაანადგურა. მას შემდეგ, შობა დღეს იწყება ნეკრესობის დღესასწაული, რომელიც ერთ კვირას გრძელდება და რაც მთავარია, ტაძარში შესაწირად ღორები მოჰყავთ, თუმცა ღორის შეწირვა რა გასაკვირია, – ავი „უფლისაა ქვეყანა და სავსება მისი“.

ღორი იწირებოდა აგრეთვე მირსობის დღეობაზე სამეგრელოში და მთელს დასავლეთ საქართველოში, რის დროსაც ხუთშაბათს, ოჯახის უფროსი მამაკაცი ღორს უკანა ფეხებზე მოჰკიდებდა ხელს და მისი გამაყრუებელი ჭყვილის თანხლებით კერის გარშემო შემოატარებდა, შემდეგ ლოცვებს წარმოთქვამდა ოჯახის საკეთილდღეოდ და ავი თუ ბოროტი თვალისგან დასაცავად. ბოლოს ღორს დაკლავდნენ [აბაკელია ნ. 1997: 92-93]. სადილზე დიასახლისი სულზე ორ მრგვალ კვერსა და ორ მოხარშულ კვერცხს ამზადებდა, ოჯახის წევრები თვლებზე იდებდნენ კვერებსა და კვერცხებს და მირსას თვალის ჩინს შესთხოვდნენ [Абакелия Н. 1991: 23]. ს.

მაკალათია, აიგივებდა რა მირსას მითრასთან, მირსობის რიტუალში მითრაიზმის ანალოგიურ რწმენა-წარმოდგენებს ხედავდა და იგი წმ. გიორგის ერთ-ერთი წინამორბედად მიაჩნდა [მაკალათია ს. 1938]. დასავლეთ საქართველოში დადასტურებულია „ჯეგე-მისარონის“ ან „ჯეგე-მო-ისარის“ რიტუალი, რომელშიც შესაძლებელია მითრას თაყვანისცემის მიკვლევა და ეს უნდა ყოფილიყო „მითრას რომაული მისტერიებიდან შემორჩენილი ფრაგმენტები, რომლებიც გაუღენთილი იყვნენ სპარსული რწმენა-წარმოდგენებით“ [აბაკელია ნ. 2011: გვ. 59].

როგორც ცნობილია, მითრაიზმი ფართოდ იყო გავრცელებული საქართველოში, განსაკუთრებით ახალი წელთაღრიცხვის საწყის საუკუნეებში. სინათლისა და მზის, სამართლიანობისათვის მებრძოლი ღვთაება მითრას მთავარი წმინდა ცხოველი ხართან, ცხენთან, ძაღლთან, გველთან, ყორანთან და მამალთან ერთად იყო ტახტი, რომელსაც განსაკუთრებული და მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ამ ცხოველთა შორის, რადგან იგი თავისი ბასრი ეშვებით დიდ დახმარებას უწევდა მითრას ბოროტებასთან ბრძოლაში [მშვილდაძე მ. 2003: 97-99].

საქართველოში მითრას კულტის გავრცელებაზე, მზისა და ცხენის ადგილობრივ კულტთან მის შერწყმაზე მეტყველებს გვიანრომაული ხანის, ახ. წ-ის II-III სს-ით დათარიღებული არქეოლოგიური მასალების ერთი, ადგილობრივი ჯგუფი – ვერცხლის თასები, ფსკერზე ბომონის წინაშე მდგომი ტორაწეული ცხენის გამოსახულებით. ამგვარი თასი, გარდა არმაზისხევისა, ბორისა და ზღუდერისა, ჟინვალის მახლობლად, არაგვისპირის N13 სამარხშიცაა აღმოჩენილი [რამიშვილი რ. 1975: 7-15]. იმავე N13 სამარხში აღმოჩენილია ვერცხლის ორი სურა, რომელზეც გამოსახულია წარჩინებული მოისარი მონადირე-მხედრის ცხენდაცხენ ნადირობის სცენები [რამიშვილი რ. 1975: 10], სადაც იბერიელი დიდებული ერთ სურაზე ირმებზე, ხოლო მეორეზე – ტახებზე ნადირობს (ტაბ. II/3). მოცემული სიუჟეტები კომპოზიციურად და იკონოგრაფიულადაც დურა-ევროპოსის ახ. წ-ის II ს-ით დათარიღებულ ფრესკაზე გამოსახულ ნადირობის სცენასთან პოულობს მსგავსებას, სადაც მოისარი მითრა – მხედარი-მონადირე ასევე ირმებსა და ტახებზე ნადირობს [Фрай Р. 1972: სურ.101]. აღსანიშნავია, რომ არაგვისპირული სურები მათზე მოცემული კომპოზიციების თავისებურებათა გამო სასანურ ტორეტიკასთან გენეტიკურად ვერ დაკავშირდა, რის გამოც სურები ადგილობრივ ნაწარმად ჩაითვალა და დათარიღდა ახ. წ. III ს-ის 50-იანი წლებით [რამიშვილი ქ. 1999: 72]. მიუხედავად აქემენიდური და პართული ხელოვნების ზოგადად მძლავრი გავლენისა, გვიანრომაული ხანის საქართველოში, როგორც ჩანს, ხელოვნების მრავალი დარგი ვითარდებოდა საკუთარი, საკმაოდ ორიგინალური გზით [რამიშვილი ქ. 1999: 74]. გამორიცხული არ უნდა იყოს, რომ ამიერკავკასია ნადირობის სცენების დინამიკური მანერით გადმოცემისას იკვებებოდა მახლობელი აღმოსავლური ცენტრებიდანაც, კერძოდ, სირიიდან, სადაც ეს სიუჟეტი ფართოდ იყო გავრცელებული, განსაკუთრებით გვიანასურულ ხანაში [კერამი კ. 1972: 236]. მაგრამ ნადირობის სცენების სირიულ ან აქემენიდურ-პართულ პროტოტიპებს აღმოსავლეთ საქართველოში ბრმად კი არ იმეორებდნენ, არამედ შემოქმედებითად, თავისი ადგილობრივი პირველწყაროს მძლავრი ზეგავლენით, რის გამოც არაგვისპირის სურებზე გამოსახული ნადირობის სცენები ატარებენ მაგ. დურა-ევროპოსის ფრესკასთან შედარებით, დამოუკიდებელ ნიშნებს, თუმცა, აქ სახეზეა ადგილობრივი და აღმოსავლურ (სირიულ-პართული) ტრადიციების ურთიერთშერწყმისა და ურთიერთზეგავლენის შედეგი, სადაც აღმოსავლეთიდან შემოსული მითრაიზმის საქართველოში გავრცელებას არცთუ ბოლო ადგილი ეჭირა.

ტახზე შუბოსანი ქვეითებისა და ასევე მხედრების ცხენდაცხენ ნადირობის სცენებია გრავირებული ახ. წ. I ს-ით დათარიღებულ ძვლის ფირფიტებზე დედოფლის გორიდან [Gagoshidze I. 2008: 88-103, ტაბ. 36/50, 51,53; ტაბ. 37/59]. ნივთები ადგილობრივად დამზადებული და მათზე მოცემულია ქართული გრავირებული მხატვრობა, რომელშიც აქემენიდური და ბერძნულ-სპარსული ტრადიციებია აკუმულირებული და შემონახული [გაგოშიძე ი. 2009: 17, ტაბ. II/16].

ტახისა და ძაღლის შერკინების ძაღზე ექსპრესიული სცენაა (ორივე ცხოველი მოოქრო-

ვილია) გადმოცემული ვერცხლის პინაკის ფსკერზე (ტაბ. II/4) ზღუდერიდან [ნემსაძე გ. 1969: ტაბ. III/2]. ზღუდერის პირგადაშლილი და დატალღულკანელურებიანი თასი რომაული და მცირეაზიული ტორევიტიკის გავლენით შექმნილ ადგილობრივ ნაწარმად მიჩნეული, ხოლო ტახი ირანულ (სასანურ) ღვთაება ვერეთრაგნასთანაა დაკავშირებული [Machabeli K. 1976: 89]. თასი აღმოჩენილია N2 ხის სარკოფაგში, რომელიც საკმაოდ დამაჯერებლად დათარიღდა ახ. წ. 250 წლით [ბრაუნდი დ. 2009: 14, 54]. აღსანიშნავია, რომ ამგვარი კომპოზიცია სასანურ ტორევიტიკულ ნაწარმზე არ დასტურდება. როგორც ცნობილია, სასანური იკონოგრაფია ირანში ჩამოყალიბდა არა უადრეს III ს – ის 70-იანი წლებისა [Луконин В. 1969: 97], აქედან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ სავსებით შესაძლებელია, ზღუდერის თასზე არა სასანური ვერეთრაგნა, არამედ მითრასტული რელიგიურ-რიტუალური სიუჟეტი იყოს მოცემული, რადგან ტახიცა და ძალიც ღვთაება მითრას თანმხლები ცხოველები იყვნენ.

ფეხებჩაკეცილი ტახის მინიატურული ოქროს საკიდი ფიგურაა აღმოჩენილი არმაზისხევის N6 სამარხში (ტაბ I/5). ის ავგაროზი უნდა ყოფილიყო, რაც კიდევ ერთხელ ადასტურებს ტახის სიმბოლურ დანიშნულებას და კავშირს რელიგიურ კულტთან [აფაქიძე ა. და სხვ. 1955: 70. ტაბ. VI, სურ. 3; ტაბ. XVI, სურ. 36].

საქართველოში ღორისა თუ ტახის კულტის ფართო გავრცელებაზე მეტყველებს აგრეთვე ღორების რიტუალური დაკრძალვის ფაქტები, რომლებიც დასტურდება გვიანელინისტური ხანის სამარხებში, მაგ. ნამოსახლარ შეუპოვარზე (ტაბ. II/7), სადაც ერთ-ერთ სამარხში ორი ტახი საგანგებოდაა პატივით დაკრძალული ერთმანეთის პარალელურად [გოგოჭური გ., ბერძენიშვილი ი. 2014: 12]. ღორის საკულტო დანიშნულებაზე მეტყველებს მისი ორი ჩონჩხის აღმოჩენის ფაქტი წალკაში, სოფ. საყდრიონში გათხრილ და ძვ. წ. III-I სს-ით დათარიღებული ნამოსახლარის სამსხვერპლოსთან [ნარიშკინიშვილი გ. 2011: 118, 120]. ღორის ძვლები, როგორც აღაპის ნაშთი, აღმოჩენილია თეთრიწყაროს რაიონში, ძვ. წ. IV-III სს-ის სხალთის სამაროვნის თითქმის ყველა სამარხთან [ნიკოლაიშვილი ვ., შატბერაშვილი ვ. 2010: 432-433]. გოჭების მსხვერპლად შეწირვა დასტურდება არადეთის ორგორაზე, სადაც საგანგებოდ დაკრძალული ძუძუთა გოჭების ჩონჩხებია აღმოჩენილი. როგორც ფიქრობენ, ძვ. წ. VI-IV სს-ში აქ წინარექრისტიანული კულტმსახურების მნიშვნელოვანი ცენტრი უნდა არსებულიყო [გაგოშიძე ი. 1999: 58].

ტახის, როგორც წმინდა ცხოველის შესახებ მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური არგუმენტია ვანში, ძვ. წ. IV ს-ის მეორე ნახევრით დათარიღებულ N19 მდიდრულ სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის ფარაკიანი საბეჭდავი ბეჭედი, რომლის ფარაკზე ამოკვეთილია ტახის გამოსახულება [Лордкипанидзе и др. 1995: 96, ტაბ. 181-182]. ბეჭდის ფარაკი-ინტალიო ოდნავ წაგრძელებული და ბოლოებმომრგვალებულია, ხოლო რკალი – მრგვალგანიკვეთიანი, იგი ფარაკისკენ ოდნავ ფართოვდება და უშუალოდ უერთდება მას (ტაბ. I/8). ტახის გამოსახულება ერთგვარად ხაზობრივ-დეკორატიული მანერითაა შესრულებული, პირდაღებული და ყურდაცქვეთილია. კარგად ჩანს დიდი, ოვალური თვალი. მკერდი და გავა მოცულობითი ფორმებითაა აქცენტირებული. უკანა ფეხები მოხრილი, ხოლო წინა – წინ გაშვებული აქვს. ტახის გამოსახულების გრაფიკულობას აძლიერებს ისიც, რომ ცხოველის სილუეტი შემოსაზღვრულია ოქროს ვიწრო ზოლით. ბეჭედი საკმაოდ უჩვეულო ტექნიკითაა შესრულებული. იგი უნახავს ჯონ ბორდმანს და ამგვარი ტექნიკით შესრულებული ვერც ერთი ბეჭედი ვერ დაუსახელებია (ცნობა მოგვანოდა დ. კაჭარავამ, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებთ მას). ტახის გამოსახულება, საფიქრებელია, საჭრისით იყოს ამოჭრილი, არცთუ ძალიან ღრმად, მკაფიოდ და სხვადასხვა სიღრმით. საკმაოდ კარგი ნახელავია – კვეთას დაუფლებული ხელით შესრულებული. ოსტატს რამდენიმე საჭრისი აქვს გამოყენებული: ბრინჯაოს ნემსი ნახატის კონტურისთვის, ფართოპირიანი საჭრისი დიდი მასების ამოსაღებად (ღორის მკერდი, გავა), ასევე ჯაგარისა და ბეწვის საბოლოო დამუშავებისათვის და პატარა ბუტეროლი ღორის თვალების ფორმირებისათვის. გამოსახულების ფონი გაპრიალებულია, მაგრამ არცთუ ძლიერად.

ბეჭედი ფორმით ეკუთვნის ჯ. ბორდმანისეული კლასიფიკაციის VII ტიპს, რომელიც ძვ. წ. IV ს-ით თარიღდება [Bordman 1970: 213, სურ. 217]. ვანურ ბეჭედზე მოცემული ტახის გამოსახულების ზუსტი ანალოგია ვერსად მოვიძიეთ, თუმცა, ბერძნულ გლიპტიკაში ტახის გამოსახულებები მნიშვნელოვან თემას წარმოადგენდა. იგი გაიაზრებოდა როგორც ადამიანისთვის კეთილდღეობისა და დოვლათის, ომში გამარჯვების მომტანი ცხოველი და დაკავშირებული იყო ისეთ ღვთაებებთან, როგორებიც იყვნენ დემეტრა, არესი, ატლანტი და სხვ. ცნობილია ძვ. წ. IV ს-ის ტემნოსელი ტახის მარმარილოს ქანდაკება დემეტრას ტაძრიდან და ამავე პერიოდის სკოპასის ან მისი სკოლის მიერ შესრულებული ტახის თავის ქანდაკების ფრაგმენტი ათენას ტაძრის ფრონტონზე თეგოსიდან. ეს ქანდაკებები წარმოადგენდნენ შთაგონების წყაროს, საიდანაც ქვის მჭრელებს გადაჰქონდათ ტახის გამოსახულებები გლიპტიკურ ნაწარმზე და შემდეგ სხვადასხვაგვარად ინტერპრეტირებდნენ. ვანის ბეჭდის გამოსახულება გარკვეულ მსგავსებას ავლენს აღმოსავლეთ ბერძნული წრის ქალცედონის ორ სკარაბეოიდზე ამოკვეთილ ტახის გამოსახულებებთან, რომლებიც ძვ. წ. IV ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდებიან [Никилина 1994: 38, 183, ილ. 180-181], თუმცა საგრძნობი განსხვავებაც შეინიშნება. პირველ რიგში აღსანიშნავია, რომ ბერძნულ გემებზე მოცემულია ტახები სირბილის დროს, მაშინ როცა ვანურ ბეჭედზე ტახი სტატიკურ პოზაშია წარმოდგენილი. ბერძნულ ბეჭედებზე ტახების ჯაგარი ირიბი პარალელური ხაზებისგან არის შედგენილი და სხეულზე ბეწვი არ აღენიშნებათ, ხოლო ვანურზე – ზურგის გაყოლებაზე მოკლე პარალელური ნაჭდევი ხაზებით შედგენილი ჯაგარია, სხეული კი ბეწვითაა დაფარული, რომელიც მოკლე ნაჭდევი ხაზებისგან შედგენილი მწკრივებითაა გადმოცემული. განსხვავებულია დრუნჩის, ყურებისა და კუდის მოდელირებაც. თუ ვანურ ბეჭედზე გამოსახულება მთლიანად ავსებს სასურათე არეს, ბერძნულ სკარაბეოიდებზე – მხოლოდ ცენტრალურ ნაწილს. ვანური ბეჭდის ფარაკზე ამოჭრილი ტახის გამოსახულება შესრულების გრაფიკულ-დეკორატიული სტილითა და ზოგიერთი დეტალის, კერძოდ კი ჯაგრის გადმოცემის მანერით ახლოს დგას ვანში აღმოჩენილ იმ ოქრომჭედლობის ნივთებთან, რომლებიც ტახის გამოსახულებებით არიან შემკულნი. მაგ. ვანში, N6 სამარხში აღმოჩენილი და ძვ. წ. V ს-ის ბოლოთი და IV ს-ის დასაწყისით დათარიღებული დიადემა, რომელზეც გამოსახულია ლომების ტახზე თავდასხმის სცენა (ტაბ. I/7). სიუჟეტში, კომპოზიციაში და შესრულების სტილში აღმოსავლურ ბერძნული კერძოდ კი იონიურ-ბერძნული ხელოვნების თვალსაჩინო გავლენა შეინიშნება [ლორთქიფანიძე ოთ. 1972: 14, სქ. 39, სურ. 38]. თუმცა, ცნობილ ძეგლებს შორის ვანის დიადემების გამოსახულებათა პირდაპირი ანალოგიის დაძებნა ვერ მოხერხდა, რის გამოც მსგავსი ფორმისა და შემკულობის დიადემების გავრცელება ძირითადად კოლხეთით შემოიფარგლა [ჭყონია ან. 1981: 14-14, ტაბ. 2/2]. ტახის სკულპტურული გამოსახულებებით არის შემკული ასევე ვანის N11 სამარხში აღმოჩენილი და ძვ. წ. V ს-ით დათარიღებული ოქროს სამაჯური (ტაბ. I/6). სამაჯური ტახის ფიგურებთან ერთადაა ჩამოსხმული. გამოსახულებები რამდენადმე უახლოვდებიან ირანისა და მცირე აზიის ტერიტორიაზე ცნობილ ბრინჯაოს ტახის გამოსახულებებს, მაგრამ მათგან განსხვავდებიან ყურებით და რაც ჩვენთვის მთავარია, ჯაგრის გადმოცემით, რითაც იგი ემსგავსება ვანურ ბეჭედზე გამოსახულ ტახის გამოსახულებას. აღსანიშნავია, რომ ამავე სამარხში მიკვლეულია ვერცხლის საკიდები, რომლებიც თითქმის ზედმიწევნით იმეორებენ სამაჯურზე გამოსახულ ტახის ფიგურებს. ეს სამაჯური არ არის ზურგშედრეკილი და იგი ტახისგამოსახულებიან დიადემასთან ერთად ადგილობრივი, ანუ კოლხური წარმომავლობისაა [ლორთქიფანიძე ოთ. 1972: 19].

ვანში აღმოჩენილ ბეჭედზე გამოსახული ტახის გამოსახულება შესრულების გრაფიკულ-დეკორატიული სტილითა და იკონოგრაფიულადაც გენეტიკურად ჩანს დაკავშირებული კოლხური ბრინჯაოს კულტურის უფრო ადრეულ ძეგლებთან, რომლებზეც ასეთივე გრაფიკულ-დეკორატიული სტილით შესრულებული პირდაღებული და ყურდაცქვეტილი ცხოველებია გამოსახული.

ამრიგად, ვანური ბეჭედი ძვ. წ.-ის IV ს-ის ადგილობრივ ნაწარმს უნდა წარმოადგენდეს, რომელიც ერთი მხრივ, დაკავშირებულია ვანში აღმოჩენილ ტახისგამოსახულებიან ოქრომ-

ქედლობის ნიმუშებთან, ხოლო მეორე მხრივ, კიდევ უფრო ადრეულ ადგილობრივ მასალებზე მოცემულ გამოსახულებებთან (მხედველობაში გვაქვს კოლხური ბრინჯაოს ნაწარმზე და სამხრეთკავკასიურ ბრინჯაოს სარტყლებზე გრავირებული ცხოველთა გამოსახულებები). ასევე აღსანიშნავია და ძალზე მნიშვნელოვანი, რომ ოსტატი კარგად იცნობს და ფლობს აღმოსავლურ-ბერძნული გლიპტიკური სკოლის ტრადიციებსაც. ბეჭედი რომ ადგილობრივად დაამზადებული, ეს შესრულების განსხვავებული, უნიკალური ტექნიკითაც დასტურდება. კოლხური გლიპტიკის აღმავლობის ხანა კი სწორედ ძვ. წ. V-IV სს. ემთხვევა. ჩვენი მოსაზრებით, ვანის ბეჭედი გარდაცვლილის სიცოცხლეში უფლებრივი საბეჭდავი იყო. უფლებრივი საბეჭდავი-ბეჭდები კი ადგილობრივ სახელოსნოში კოლხი მჭრელების მიერ იყო ნაკვეთი, ხოლო საბეჭდავებზე წარმოდგენილი სიუჟეტები კოლხეთში გავრცელებულ კულტებს უკავშირდებოდა [ლორთქიფანიძე მ. 1975: 111]. საინტერესოა, რომ აღნიშნულ სამარხში მიცვალებულს ერთ თითზე ორი ფარაკიანი ბეჭედი ეკეთა, ერთი – ტახისგამოსახულებიანი, ხოლო მეორე – ფრინველისა. გარდაცვალების შემდეგ ტახის გამოსახულება მიცვალებულს იმქვეყნიური სასიცოცხლო ენერგიით აღავსებდა და ფრინველის გამოსახულებასთან ერთად სულის საიქიო მცველად გვევლინება. ცნობილია, რომ ღორის (ტახის) არა მხოლოდ გამოსახულება, არამედ მისი ძვლებიც სულის მცველ-ავგაროვებად მიიჩნეოდა. ჯერ კიდევ მუსტიეს ეპოქაში ტახის ეშვები ავგაროვებად გამოიყენებოდა, ხოლო მოგვიანებით, მას შემდეგ, რაც ადამიანი მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადავიდა და ღორი მოიშინაურა, მისი ძვლები საკმაოდ უხვადაა აღმოჩენილი. მაგ. ძვ. წ. VI-V ათასწლეულებით დათარიღებულ არუხლოს ნამოსახლარზე [Bekya A. 1984: 95], ასევე, სამარხებში ხშირია გოჭისა თუ ღორის გახვრეტილი ფალანგების აღმოჩენის ფაქტები, მაგ. ძვ. წ. XI-VI სს-ის დიაპაზონით დათარიღებულ მცხეთურ სამარხებში [აფაქიძე ა. და სხვ. 1999: 23, 40, 64-65; 93; ნიკოლაიშვილი, გავაშელი 2007:38 – 40]. ეთნოლოგიური მასალით დასტურდება, რომ დამცავი ფუნქცია გააჩნდა ასევე ღორის დინგს, ეშვს, კოჭს, ქონსა და განსაკუთრებით ჯაგარს, ვითარცა სამკურნალო თუ დამცავ საშუალებას [გოგოჭური გ., ბერძენიშვილი ი. 2014: 21-22, იქვე იხ. ლიტერატურა].

მარტვილის მუზეუმში დაცული ქანდაკების მსგავსი ღორის ბრინჯაოს მომცრო ფიგურა აღმოჩენილია ძვ. წ. VI-V სს-ით დათარიღებულ ნარეკვავის სამაროვნის N41 სამარხში. ქანდაკება საკმაოდ რეალისტურადაა შესრულებული (ტაბ. I/4). აქვს მასიური სხეული, ოთხი მოკლე ფეხი, რომელთაგან უკანა ორი ფეხი მორკალულია. ასევე აქვს მკვეთრად გამოხატული დინგი, დაცქვეტილი ყურები და მოკლე, აპრეხილი კუდი. ქანდაკება შუაში გახვრეტილია და ზურგზე განივ ზოლად ჩაღრმავებული. როგორც ჩანს, ფიგურა ხის ტარზე ჩამოსაგებ შტანდარტის თავს წარმოადგენდა და საკულტო რიტუალის დროს გამოიყენებოდა [აფაქიძე ა. და სხვ. 1999: 11, 115. ტაბ. XXXIV/453]. ამ პარალელის გათვალისწინებით შესაძლოა ასეთივე დანიშნულება ჰქონოდა მარტვილის მუზეუმში დაცულ ღორის ქანდაკებასაც და ის მუცლის მხრიდან არსებული შეღრმავებით წამოეცვათ შტანდარტზე ან ხის ტარზე.

ღორისა თუ ტახის კულტზე მიუთითებს ის ფაქტი, რომ ვანის ნაქალაქარის ძვ. წ-ის VIII-VII სს-ით დათარიღებულ სამსხვერპლო მოედანზე აღმოჩნდა ამ ცხოველის ორმხრივპროტომიანი ტერაკოტის ოთხფეხა ფიგურები [ლორთქიფანიძე ოთ. 1995: 6. ტაბ. 66/2, 4].

ღორის (ტახის) გამოსახულებები გვხვდება ძვ. წ. VIII-VII სს-ის ბრინჯაოს სარტყლებზე გრავირებულ ნადირობის სცენებში (თლიას სამაროვანზე – სამარხი N76 (ტაბ. III/1); სამთავროში – სამარხი N276; თრიალეთში – მარალინ-დერესის სამაროვანზე; საგარეჯოში – სამარხი N5) [ხიდაშელი მ. 1982: ტაბ. IX, I, XI, XVII].

სარტყლებზე წარმოდგენილ სიუჟეტებს შორის ჩვენს განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს სამთავროს სამაროვნის N211 სამარხში აღმოჩენილ სარტყელზე გამოსახული სცენა, რომელზეც წარმოდგენილია გმირთა სამეულის ღვთაებრივი ნადირობა ირმებსა და თხებზე და ფანტასტიკური არსება, რომელსაც წელსქვემოთა ნახევარი და ფეხები ადამიანისა აქვს,

ხოლო წელსზედა ნახევარი – მოხრილი ზედა კიდურითა და ფოთლისებური ყურებიანი თავით – ცხოველის (ტაბ. III/2). სარტყელი შეისწავლა მ. ხიდაშელმა და აღნიშნა, რომ ამ ფანტასტიკური არსების თავი ღორისაა ან ტახის [ხიდაშელი მ. 1982: 145. ტაბ. VII]. არსებას აქვს ფართოდ დაღებული პირი, გადმოშვებული ენა, შემსხვილებულ-წანვეტებული დრუნჩი და მრგვალი, პატარა წრით აღნიშნული თვალი. ფიგურის ფეხები, მკერდი და თავ-კისერი შემკულია ნაჭდევი წერტილებით, ხოლო ტანი – წიწვოვანი ორნამენტით. გამოსახულება ჰორიზონტალურად, როგორც სარტყელზე გამოსახული ყველა ცხოველი, გართხმულ მდგომარეობაშია მოცემული, რაც იმის მანიშნებელია, რომ ეს არსება, ოდესღაც ადამიანი, ამჟამად ცხოველადაა გადაქცეული და არა პირიქით, რადგან სარტყელზე გამოსახული ადამიანის ყველა ფიგურა ვერტიკალურადაა დაყენებული. ჩვენი მოსაზრებით, სარტყელზე სწორედ ადამიანის ცხოველად გადაქცევის მომენტი აღბეჭდილი და ეს ჰიბრიდული თუ „ფანტასტიკური არსება“ უნდა უკავშირდებოდეს კირკეს ნამოქმედარს – მითს კირკეს შესახებ. როგორც ცნობილია, კირკე იყო გრძნეული ჯადოქარი, რომელიც კუნძულ აიაიასზე ბინადრობდა. იგი იყო ჰელიოსის ასული, კოლხეთის მეფის აიეტისა და კრეტის დედოფალ პასიფაეს და, მედეას მამიდა, ეთნიკურად კოლხი. მას საკმაოდ მნიშვნელოვანი ადგილი აქვს დათმობილი ჰომეროსის „ოდისეაში“, ხოლო უფრო ნაკლები – არგონავტების შესახებ თქმულებებში [ერქომაიშვილი მ. 2002: 13]. კირკეს გააჩნდა ღვთაებრივი უნარი ადამიანები სხვადასხვა ცხოველებად გადაექცია, რისთვისაც იგი თავისივე შეზავებულ სასმელებსა და ჯადოსნურ კვერთხს იყენებდა. ანტიკურ

ლიტერატურაში პირველად კირკე ჰომეროსის „ოდისეაში“ მოიხსენიება, სადაც ავტორი მოგვითხრობს ოდისეესის თანმხლები ადამიანების ღორებად გადაქცევის ეპიზოდს [Гомер: Одиссея X: 133-574] და სწორედ ეს ვერსია ხდება ყველაზე პოპულარული, თუმცა უკვე ჰომეროსის „ოდისეაშიც“ და გვიანდელ ავტორებთანაც საკმაოდ მკაფიოდაა აღნიშნული, რომ კირკე ადამიანებს გადააქცევდა სხვა ცხოველებადაც, განსაკუთრებით კი მგლებად და ლომებად [ერქომაიშვილი მ. 2002: 15]. სამთავროს N211 სამარხის სარტყელზე გამოსახული ამ არსების შედარებამ თანადროულ სხვა სარტყლებზე გამოსახული ღორისა თუ ტახის გამოსახულებებთან (შეად. ტაბ. III/2, „ფანტასტიკური არსება“ და ტაბ. III/1 ღორისა თუ ტახის გამოსახულება) და მათ შორის არსებულმა მკვეთრმა იკონოგრაფიულმა სხვაობამ ცხადყო, რომ ეს გამოსახულება არა ადამიანისა და ღორის ჰიბრიდია, არამედ ადამიანისა და მგელ-ძაღლისა, რადგან როგორც თვით N211 სარტყელზე, ასევე სამხრეთ კავკასიაში გავრცელებულ სხვა სარტყლებსა და კოლხური ბრინჯაოს არტეფაქტებზე გრავირებული პირდაღებული, ენაგადმოშვებული და ყურაქცეპილი მგელ-ძაღლები თუ „ფანტასტიკური ცხოველები“ იკონოგრაფიულად დიდ სი-ახლოვეს ავლენენ სამთავროს N211 სამარხის სარტყელზე გამოსახულ „ფანტასტიკურ არსებასთან“. აღსანიშნავია, რომ მსგავსადაა გადმოცემული (ძირს გართხმული, ფეხები ადამიანისა აქვს, ხოლო თავ-კისერი – ლომის) ჰიბრიდული არსება – ე. წ. „ლომ-კაცის“ გამოსახულება, რომელიც ამოკვეთილია უფრო გვიანდელ ძეგლზე – ვანში აღმოჩენილ და ძვ. წ-ის V ს-ის დასაწყისით დათარიღებულ ოქროს ფარაკიან ბეჭედზე (ტაბ. III/4). ნივთი შეისწავლა მ. ლორთქიფანიძემ, ბეჭედი ადგილობრივ ნახელავად ჩათვალა, ხოლო სიუჟეტი მაშინვე დაუკავშირა მითს კირკეს შესახებ [ლორთქიფანიძე მ. 1975: 85 – 88].

მითში არგონავტების კოლხეთში ლაშქრობასთან დაკავშირებით აპოლონიოსი კირკეს კუნძულის – აიაიას აღწერისას აღნიშნავს, რომ კირკე იქ ადამიანებისაგან იზოლირებულად ბინადრობს და იხსენიებს ადამიანთა და სხვადასხვა ცხოველთა შერწყმულსხეულებიან არსებებს, რომლებითაც იყო გარშემორტყმული ჯადოქარი, როცა იგი პირველად იხილეს არგონავტებმა [Аполлоний Родосский 1964: 559-754]. კირკეს შესახებ არსებული მითები და ლეგენდები კოლხებისა და საერთოდ ქართველური მოსახლეობისათვის ისეთივე ნაცნობი და შეთვისებული უნდა ყოფილიყო, როგორც თქმულებები მედეასა და პრომეთეზე. მნიშვნელოვანია ისიც, რომ (რ. ცა-ნავას მიხედვით) „ქართველ ნადირთ პატრონი ქალღვთაებისა (დალი, ტყაში მაფა) და კირკეს

ფუნქციათა შედარებისას იკვეთება მათი ტიპოლოგიური მსგავსება: 1. ორივე ადამიანებისგან იზოლირებულად ცხოვრობს; 2. ცხოველთა სამყაროს განაგებენ; 3. ჯადოქრები და მაქციები არიან; 4. ამყარებენ ინტიმურ კავშირს გამორჩეულ მონადირეებთან ან გმირებთან და შობენ სახელოვან ვაჟებს; 5. იღუპებიან. აქედან გამომდინარე, სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია საკმაოდ საფუძლიანი მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ სწორედ ქართულ ყოფასა და რწმენა-წარმოდგენებში დადასტურებული არქაული ნადირთ პატრონის სახე დაედო საფუძვლად ლეგენდარულ კოლხეთთან დაკავშირებულ კირკეს მისი მითოსური არსის ჩამოყალიბებისას” [ცანავა რ. 1982: 134]. ამდენად, სავსებით დასაშვებად მიგვაჩნია ის, რომ კირკეს ჯადოსნურ წრეში მოქცეული „ფანტასტიკური არსებები” ასახულიყო ქართველური მოსახლეობის სახვითი ხელოვნების ძეგლებზე უკვე ძვ. წ-ის VIII-VII სს-ში და შესაძლოა, რომ სამთავროს N211 სამარხში აღმოჩენილ სარტყელზე გამოსახული უშუალოდ მეტამორფოზის (ცხოველად გადაქცევის) კომპოზიცია უადრესიც კი იყოს კირკესთან დაკავშირებულ მსგავს იკონოგრაფიულ გამოსახულებათა შორის, რადგან, როგორც ცნობილია, მსგავსი შინაარსისა და იკონოგრაფიის უადრესი გამოსახულებები საბერძნეთში მხოლოდ ძვ. წ. VI ს-ის დასასრულით დათარიღებულ ატიკურ შავფიგურულ ლეკითოსებზე გვხვდება, ხოლო ცხოველებად გარდასახული ადამიანები ძვ. წ-ის II ს-ის ეტრუსკულ ურნებზე [ერქომაიშვილი მ. 2002: იხ. მითითებული ლიტერატურა]. ვფიქრობთ, რომ სამთავროს N211 სამარხში აღმოჩენილ სარტყელზე გრავირებული ანტროპომორფულ-ზოომორფული არსება კირკეს ჯადოქრობასა და მის გარემოსთან დაკავშირებული შინაარსის მქონე გამოსახულებაა. მნიშვნელოვანია ისიც, რომ ამ ტიპის გამოსახულებები თითქმის ყოველთვის მჭიდროდაა დაკავშირებული ნადირობის თემატიკასთან – სწორედ ირემზე ნადირობის სცენით იწყება ჰომეროსთან კირკეს ეპიზოდი კუნძულ აიაიასზე [ერქომაიშვილი მ. 2002: 89].

ანტიკურ ლიტერატურაში კუნძულ აიაიას ლოკალიზაციის შესახებ არსებობს ცნობები, რომელთაგან უადრესის (ჰომეროსი) მიხედვით კირკეს აღმოსავლეთში – კოლხეთში ათავსებენ. სხვა ცნობით (ჰესიოდე), კირკე დასავლეთში – ტირსენიელების (ეტრუსკთა) მიწაზე ბინადრობს, მაგრამ იქ კოლხეთიდან მზის მოძრაობის მიმართულებით გადაიყვანა, გადაასახლა მამამისმა ჰელიოსმა. ზოგი ავტორი კი ორი კირკეს არსებობას ვარაუდობს დასავლეთსა და აღმოსავლეთში ერთდროულად [ერქომაიშვილი მ. 2002: 42]. აქედან გამომდინარე, არსებობს მოსაზრება კოლხი კირკეს ეტრურიასთან კავშირის თაობაზე, რაც მეცნიერებს ეტრუსკულ-ქართველური და საერთოდ ევროპულ-ქართველური ურთიერთობების კვლევის საფუძველს აძლევს.

აღსანიშნავია, რომ „ფანტასტიკური ცხოველის” მსგავსი გამოსახულებები ფართოდ დაღებული პირით, გადმოშვებული ენითა და დაცქვეტილი ყურებით საკმაოდ გავრცელებული ჩანს ევროპულ მასალებში და განსაკუთრებით ეტრუსკულ ძეგლებზე (ტაბ. III/3), რაც საქართველოში გავრცელებულ ბრინჯაოს კულტურისა და თანადროული ევროპული კულტურების ურთიერთობებზე და რწმენა-წარმოდგენების ნათესაობაზე მიუთითებს [Фармаковский Ф. 1916: 43-44; ხიდაშელი 1982: 124-126; სულავა ნ. 2010: 156] და რაც შესაძლოა, ამგვარი გადასახლებისა და შემდეგ უკვე კონტაქტების შედეგად მოიპოვებოდეს. ქართველურ ტომთა ხმელთაშუაზღვისპირეთში გადასახლების ერთერთი ჰიპოთეზის მიხედვით, ძვ. წ-ის III-II ათასწლეულების მიჯნაზე კავკასიიდან ეგეიდაში კავკასიურ ტომთა ერთი ნაწილი გადასახლდა. შემდეგ გაქართველებულ ტომთა ნაწილი კრეტისკენ, ნაწილი კი იტალიისკენ უნდა დაძრულიყო [გორდეზიანი რ. 1999: 43]. ამდენად, არ არის გამორიცხული, კირკეს მითი, გარკვეული თვალსაზრისით, რეალური მიგრაციების სურათს ასახავდეს. თუ ამ ჰიპოთეზას გავიზიარებთ, ინტერესს მოკლებული არ უნდა იყოს ის ფაქტი, რომ სწორედ II ათასწლეულის დასაწყისით – ძვ. წ. XXVIII ს-ით თარიღდება თრიალეთის თასი, რომელზეც გამოსახულია უადრესი ჰიბრიდული არსებების – მგელ-კაცების ტახტზე მჯდომი ქალღმერთისაკენ მიმავალი რიტუალური პროცესია და ისინი „მგლის ხალხადაა” მიჩნეული [ბერიაშვილი მ., სხირტლაძე ზ. 1984: 133-153]. რაც შეეხება ღორის (ტახის) უადრეს გამოსახულებას, იგიც ძვ. წ-ის II ათასწლეულის დასაწყისით თარიღდება – ეს

გახლავთ ეგვიპტური ცისფერი ფაიანსისაგან დამზადებული ღორისა თუ გოჭის მინიატურული ქანდაკება, რომელიც აღმოჩნდა წინამურის შუაბრინჯაოს ხანის N13 ყორღანში, დათარიღებულია ძვ. წ. XVIII ს-ით [Сапрыдзе В. 1993: 56, 66. ტაბ. 37/5].

მარტვილის მუზეუმში დაცული ღორის ქანდაკება ორივე ფერდზე შემკულია ერთმანეთისაკენ წვერებით მიმართული დაფანჯრული სამკუთხედებით (ტაბ. I/1), რომლებიც მინისებური ნივთიერებითაა ინკრუსტირებული – ეს, ჯერ ერთი, იმ ეპოქის – ძვ. წ. VIII-VII სს-ისათვის დამახასიათებელ მხატვრულ ხერხადაა მიჩნეული [სულავა ნ., კალანდაძე ნ. 2005: 13]. აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ იმავე ხანის ბრინჯაოს სარტყლებზე ტახებისა თუ ღორების სხეულები უმეტეს შემთხვევაში ასეთივე, ოღონდ გრაფიკულად შესრულებული, ერთმანეთზე წვერებით მიბჯენილი სამკუთხედების მწკრივებითაა შემკული [ხიდაშელი მ. 1982: ტაბ. IX, I, XI, XVII]. სამკუთხედი, გარდა იმისა, რომ მამრული (წვერით ზევით) და მედრული (წვერით ქვევით) საწყისის სიმბოლოა, როგორც ცნობილია, სამიწათმოქმედო თემატიკასთანაცაა დაკავშირებული, იგი წვიმის ნიშანიც შეიძლება იყოს [Урушадзе Н. 1988: 51]. თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ ქანდაკება მკვეთრად ფალიკურია, მაშინ სამკუთხედებით შემკული ღორის ქანდაკება, შესაძლოა, როგორც ცხოველთა გამრავლების, ისე მცენარეთა ნაყოფიერების სიმბოლოდაც მივიჩნიოთ.

ამრიგად, მარტვილის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში გამოფენილი ღორის ბრინჯაოს ქანდაკება არა მარტო მცირე პლასტიკის მეტად საგულისხმო და საინტერესო ნიმუშია, არამედ მნიშვნელოვანია იმითაც, რომ იგი საკულტო დანიშნულების ყოფილა, ასევე მან საშუალება მოგვცა გვემსჯელა ღორის კულტზე საქართველოში.

ლიტერატურა:

1. აბაკელია ნ. სიმბოლო და რიტუალი ქართულ კულტურაში. თბილისი 1997.
2. აბაკელია ნ. მისტერიული რელიგიების კვალი ქართულ მითორიტუალურ სისტემაში – ახლოაღმოსავლური კრებული, XIV. თბილისი 2011, გვ. 47-61.
3. აფაქიძე ა., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ა., ლომთათიძე გ. მცხეთა, არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები (რედ. გ. ჩუბინაშვილი), ტ. I. თბილისი 1955, გვ. 1-253.
4. აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ., ყიფიანი გ., სიხარულიძე ა., გიუნაშვილი გ., გავაშელი ე., ღლონტი ნ., კაპანაძე მ. ნარეკვაკი, I. თბილისი 1999.
5. ბერიაშვილი მ., სხირტლაძე ზ. თრიალეთის ვერცხლის თასის სიუჟეტურ გამოსახულებათა გაგებისათვის – კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, VI. თბილისი 1971, გვ. 133-153.
6. ბრაუნდი დ., ჯავახიშვილი ქ., ნემსაძე გ. საგანძური ზღუდერიდან, ელიტარული სამარხები კავკასიის იბერიიდან რომაულ ხანაში ახ. წ. 200-250. თბილისი 2009.
7. გაგოშიძე ი. საქართველო და „ბერძნულ-სპარსული“ გემები. იბერია-კოლხეთი – საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის არქეოლოგიურ-ისტორიული კვლევანი (გ. გამყრელიძე რედ.). თბილისი 2009, გვ. 14-19.
8. გაგოშიძე ი., გაგოშიძე გ. ვერცხლი თასი ჭერემისხევიდან, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე, V (50-B). თბილისი 2014, გვ. 341-350.
9. გოგოჭური გ., ბერძენიშვილი ი. ტახის/ღორის კულტი ქართულ არქეოლოგიასა და ეთნოკულტურაში – საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე, V (50-B). თბილისი 2014, გვ. 10-37.
10. გორდენიანი რ. არგონავტები. ბმს, „ლოგოსი“, თბილისი 1999.
11. ერქომაიშვილი მ. კირკეს მითი და მისი ინტერპრეტაცია ანტიკურ ლიტერატურაში. თბილისი 2002.

12. კერამი კ. ღმერთები, აკლდამები და მეცნიერები. თბილისი 1972.
13. ლორთქიფანიძე მ. კოლხეთის ძვ. წ. V-III სს. საბეჭდავი-ბეჭდები. თბილისი 1975.
14. ლორთქიფანიძე ოთ. ვანის ნაქალაქარი, ვანი I (რედ. ოთ. ლორთქიფანიძე). თბილისი 1972, გვ. 7-42.
15. ლორთქიფანიძე ოთ. ვანი „ოქრომავალი“ კოლხეთის უძველესი რელიგიური ცენტრი. თბილისი 1995.
16. მაისურაძე ბ., ფანცხავა ლ. შილდის სამლოცველო. თბილისი 1984.
17. მაკალათია ს. ჯეგე-მისარონის კულტი ძველ საქართველოში. თბილისი 1938.
18. მშვილდაძე მ. რომი და აღმოსავლური რელიგიები ახ. წ. I-III სს. თბილისი 2005.
19. ნემსაძე გ. ზღუდერის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1964-1966 წწ. ჩატარებული მუშაობის შედეგები, სსმაე (რედ. ალ. ჯავახიშვილი). თბილისი 1969, გვ. 45-57.
20. ნიკოლაიშვილი ვ., შატერაშვილი ვ. სხალთის ნამოსახლარი და სამაროვანი. ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანი სამხრეთ კავკასიის მილსადენი და არქეოლოგია საქართველოში. (რედ. გ. გამყრელიძე). თბილისი 2010, გვ. 432-433.
21. რამიშვილი რ. ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები არაგვის ხეობაში, „ძეგლის მეგობარი“, N39 (რედ. ოთ. ლორთქიფანიძე). თბილისი 1975, გვ. 7-15.
22. რამიშვილი ქ. ნადირობის სცენები არაგვისპირის ვერცხლის სურებზე – „ძიებანი“, N3, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი (ოთ. ლორთქიფანიძე რედ.). თბილისი 1999, გვ. 71-75.
23. სულავა ნ. ბრინჯაოს ნივთებზე „ფანტასტიკური“ ცხოველების გამოსახულებების გავრცელების შესახებ, ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში, N19. თბილისი 2010, გვ. 154-157.
24. სულავა ნ., კალანდაძე ნ. გვიანიბრინჯაოს ხანის ქრონოლოგიის ზოგიერთი საყრდენი არტეფაქტის არქეოლოგიური და ტექნოლოგიური კვლევა (ნახევარწრიული აბზინდები, ყუამილიანი ცულები, შტანდარტები სამთავროსა და ბრილის სამაროვნის მასალების მიხედვით), აკადემია, N6-7. თბილისი 2005.
25. სულავა ნ., აღაპიშვილი თ., პატარიძე მ., ჩაგელიშვილი რ., ბუხსიანიძე მ., გოგაშვილი დ., ქორიძე ი., მამარდაშვილი გ., ბაქრაძე ი., კირთაძე ნ., სურმავა ნ., ხელაია თ., კალანდია თ. მარტვილის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი. თბილისი 2014.
26. ფუტკარაძე ტ. ქართველოლოგიის შესავალი. თბილისი 2014.
27. ქობალაია ა. მეგრული ლექსიკონი. თბილისი 2010.
28. ცანავა რ. კირკეს მითოსური სახე და ქართული სამონადირეო ღვთაებები. ქართული ფოლკლორი, XII. თბილისი 1982, გვ. 117-136.
29. ჭილაშვილი ლ. ნეკრესის უძველესი ქართული წარწერები და ქართული დამწერლობის ისტორიის საკითხები. თბილისი 2004.
30. ჭყონია ან. ოქროს სამკაულები ვანის ნაქალაქარიდან. ვანი, ტ. VI (რედ. ოთ. ლორთქიფანიძე). თბილისი 1981.
31. ხიდაშელი მ. ცენტრალური ამიერკავკასიის გრაფიკული ხელოვნება ადრეულ რკინის ხანაში. თბილისი 1982.
32. Аполлоний Родосский, Аргонавтика, IV. перевод Гр. Церетели. Тбилиси 1964.
33. Абакелия Н., Миф и ритуал в Западной Грузии. Тбилиси 1991.
34. Векуа А., Животный мир Восточной Грузии в эпоху энеолита по материалам поселения Арухло (VI-IV тыс. до н. э.). Человек и её окружающая среда, (ред. Т. Чубинашвили). Тбилиси 1984. Стр. 91-122.
35. Гомер, Одиссея X. 133-574.
36. Лордкипанидзе От., Путиридзе Р., Матиашвили Н., Квирквелия Г., Чкония А., Пирцхалава М., Кипиани Г., Инаури Г., Археологические исследования Ванского городища, ПАИ в 1987 году. Тбилиси 1995.

37. Луконин В.Г., Культура сасанидского Ирана. Москва 1969.
38. Мачабели К., Позднеантичная торевтика Грузии. Тбилиси 1976.
39. Никулина, Искусство Ионии и Ахеменидского Ирана. Москва 1994.
40. Урушадзе Н., Древнегрузинское пластическое искусство. Тбилиси 1988.
41. Садрадзе В., Археологические памятники «Мцхета великой» эпохи средней бронзы. Вопросы хронологии и периодизации рамятников Шида-Картли. Тбилиси 1993.
42. Фармаковский Ф., Архаический период в России, МАР, вып. 34. Москва 1916.
43. Фрай Р., Наследие Ирана. Москва 1972.
44. Boardman J. Greek gems and finger rings, Early Bronze A to Age to Late Classical. London 1970.
45. Furtwangler A., Gagoshidze I., Lohr H., Ludwig N. Iberia and Rome – The excavations of the palace at Dedoplis Gora and the Roman influence in the Caucasian Kingdom of Iberia. Langenweibbach 2008.

ტაბულების აღწერილობა:

- ტაბ. I-1.** ღორის ქანდაკება (პროფილი), ბრინჯაო, ძვ. წ. VIII-VII სს. მარტვილის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმიდან.
- ტაბ. I-2.** იგივე ქანდაკება მუცლის მხრიდან.
- ტაბ. I-3.** იგივე ქანდაკება ანფასში.
- ტაბ. I-4.** ღორის ქანდაკება, ბრინჯაო, ძვ. წ. VI-V სს. ნარეკვავი, N41 სამარხი.
- ტაბ. I-5.** ფეხებჩაკეცილი ტახის საკიდი ფიგურა, ოქრო, არმაზისხევი, N6 სამარხი.
- ტაბ. I-6.** სამაჯური შემკული ტახის სკულპტურული გამოსახულებებით, ოქრო, ძვ. წ. V ს. ვანი, N11 სამარხი.
- ტაბ. I-7.** დიადემა ტახზე ღომების თავდასხმის სცენით, ოქრო, ძვ. წ. V-IV სს. ვანი, N6 სამარხი.
- ტაბ. I-8.** საბეჭდავი ბეჭედი, ფარაკიანი, ვერცხლი, ძვ. წ. IV ს-ის მეორე ნახევარი, ვანი, N19 მდიდრული სამარხი.
- ტაბ. II-1.** ტახის რელიეფური თავი ვერცხლის თასის ძირზე, ახ. წ. VI-VII სს. ჭერემისხევი, შემთხვევით აღმოჩენა.
- ტაბ. II-2.** მოოქროვილი ჭვარი ჭერემისხევის თასის ფსკერზე.
- ტაბ. II-3.** ტახებზე ნადირობის სცენა ვერცხლის სურაზე, ახ. წ. III ს. არაგვისპირი, N13 სამარხი.
- ტაბ. II-4.** ტახისა და ძაღლის შერკინების სცენა ვერცხლის პინაკის ფსკერზე, ახ. წ. III ს. ზღუდერი, N2 ხის სარკოფაგი.
- ტაბ. II-5, 6.** ტახზე ნადირობის სცენები ძვლის ფირფიტებზე დედოფლის გორიდან, ახ. წ. I ს.
- ტაბ. II-7.** ერთმანეთის პარალელურად დაკრძალული ორი ტახი, გვიანელინისტური სამარხი, შეუპოვარი.
- ტაბ. III-1.** ტახებსა და ირმებზე ღვთაებრივი ნადირობის სცენა ბრინჯაოს სარტყელზე, ძვ. წ. VIII-VII სს. თლიას სამაროვანი, სამარხი N76.
- ტაბ. III-2.** „ფანტასტიკური არსება“ და გმირთა სამეულის ღვთაებრივი ნადირობის სცენა ირმებსა და თხებზე, ძვ. წ. VIII-VII სს. სამთავროს სამაროვანი, N211 სამარხი.
- ტაბ. III-3.** „ფანტასტიკური ცხოველის“ გამოსახულება ეტრუსკულ ფარებზე, ძვ. წ. VIII-VII სს.
- ტაბ. III-4.** ტახის გამოსახულება ვერცხლის ბეჭდის ფარაკზე, ძვ. წ. IV ს. ვანი, N19 სამარხი.

ტაბ. I

1

2

3

4

5

6

7

8

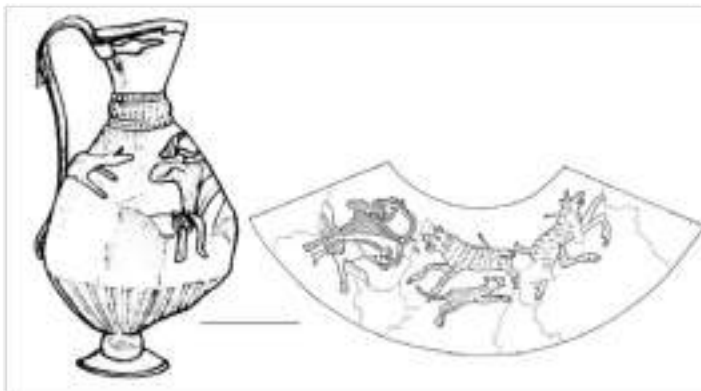
ტაბ.

1

2

3

4

5

6

7

Рис. III

1

2

3

4

2020

11 DECEMBER

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute
of Archaeology of the European University

MUSICAL INSTRUMENTS FOUND IN UPLISTSIKHE

Vera Chikhladze

Archaeologist

ABSTRACT

Uplistsikhe, an ancient rock-hewn city, is distinguished by its rich archaeological discoveries. This paper discusses the ancient musical instruments unearthed at Uplistsikhe, which serve as important evidence for the development of Georgia's musical culture. Three types of instruments have been found: wind (flute), percussion (drum), and string (harp). In the cult building of the settlement of Qatlanikhevi, within a sanctuary associated with the cult of the Great Mother Nana, a flute made from a bird's tubular bone was discovered, dated to the second half of the 2nd millennium BC. This ancient wind instrument, frequently encountered across Georgia, attests to the continuity of musical traditions in the region.

At the settlement of Bambebi, in a layer dated to the 7th–6th centuries BC., two terracotta figurines were uncovered: one depicting a musician playing a harp and wearing a mask with a cap-like headdress, and another showing a drummer. These figures are related to pagan ritual scenes and indicate a highly developed level of performative art.

The examined archaeological material suggests that wind, string, and percussion instruments existed in Georgia from ancient times. The musical instruments of Uplistsikhe confirm the significant role of music in ritual and cultic practices, pointing to the deep historical roots of Georgian musical traditions.

Uplistsikhe – an ancient city carved into a rock – is known from its Georgian written sources and the rich findings revealed as a result of archaeological research. Currently, the subject of our research is the ancient musical instruments found in Uplistsikhe.

There are very few musical instruments in the archaeological finds of Georgia. Three different types of musical instruments have been revealed in Uplistsikhe: wind instruments, drums and strings (salamuri (=recorder-like instrument), drum and tchangi (=harp-type stringed instrument)).

In Uplistsikhe – during the excavation of the settlement of Katlanikhevi, a pagan shrine was found in the cult building, which is associated and connected with the cult of “Didi Deda” (Great Mother) Nana. A large number of objects sacrificed to the deity were found in the shrine: parts of clay vessels, worn out flints of grain thresher and others. Salamuri made of bone is worth mentioning among them. The shrine is dated by the excavator back to the second half of the second millennium BC. (Kakhutaishvili D. 1964:24). Below you see a description of salamuri.

SALAMURI (TAB. I¹)

Bone salamuri (tab. I) is damaged. It is made of bird tubular bone, a hole is visible in the middle part. The remaining length is 7.5 cm, the largest diameter is 0.7 cm, the smallest diameter is 0.4 cm, the diameter of the hole is 0.2 cm.

Salamuri occurs quite often in archaeological findings on the territory of Georgia. It is an ancient wind musical instrument. There are two types of salamuri: tongued and none-tongued. The timbre is soft and whistling. It changes according to the force of inhalation.

A bone salamuri similar to the one found in Uplistsikhe is also revealed in the village of Choloki, Kobuleti municipality. It is the oldest type of salamuri without a tongue. Its length is 20 cm. Salamuri dates back to XV-XIV centuries BC (Chavleishvili I. 1988:29). Around the same period, a salamuri made of the swan tubular bone revealed in the “tomb of the little shepherd” discovered in Samtavro necropolis, Mtskheta (Chubinishvili T. 1955:40). Bone salamuri was also found at the Narekvavi settlement, in a layer dated to the 6th century BC (Davlianidze R., Sadradze V. 1993:4-55, 61) and in Kareli municipality – on “Dedoplis Gora”, in a layer dated to the 1st century AD. (Furtvängler A., Gagoshidze I., Löhr H., Ludwig N. 2008: 87, 102).

According to experts, the origin of wind instruments is dictated by nature. The reeds broken by the storm made whistling sounds when the wind blew. This event was observed by primitive man. He cut the reed, blew into the groove and made the same whistling sounds. Similar sounds were made by the tubular bones of animals and birds during processing (Khuchua P. 1987:28). People also observed that thin and short reeds or bones produced high sounds, while long and thick reeds and bones produced low sounds. This is how salamuri and other wind instruments were invented.

TCHANGI (TAB. I²)

A dark grey small clay figurine of a player of tchangi – terracotta was found in Uplistsikhe – “Bambabis namosakhlari” (settlement) – In the layer dated to the VII-VI centuries BC. Tchangi player is depicted at the moment of playing, in a sitting position. He wears a mask and chachi-like hat (inv. N 82-52). Dimensions: height-6.2 cm; Width – 4.5 cm.. The musician from Uplistsikhe has a tchangi-like instrument in his hands, which the musician M. Shilakadze calls a lyra (violin) (Shilakadze M. 1970:57). It seems that multi-string instruments were included in the collection of Georgian musical instruments, which implies a fairly advanced level of musical culture. The decoration of the musician (clothes, mask, headdress) suggests that not only the musical culture, but also the acting art was quite developed at that time. The figure of the tchangi player musician from Uplistsikhe appears as part of the composition. Perhaps it represented a scene related to some pagan holiday (Kakhutaishvili D. 1964:73-74).

The bronze figure playing the tchangi is known from the Kazbegi treasure. It is a bronze statue-standard. On one side, a man playing the tchangi is depicted with one hand at the end of the instrument and the other touching the strings. On the other side of the standard there is a man with a shield who seems to be preparing to jump. Ethnographer Niko Rekhviashvili examines the Kazbegian statue, and believes that there is a performance of the hymn with the instrument during the sacrificing of the offering with a bell on its neck (Alavidze D., Rekhviashvili N. 1964:35-38).

DRUM (TAB. II)

In Uplistsikhe – “Bambabis namosakhlari” dated to the VII-VI century BC, together with the image of a musician playing a tchangi, another terracotta was found, on which a musician playing a drum is depicted. The figure depicts a seated man holding a leather-covered drum in his left hand. Dimensions: height-4.5 cm, width-3 cm (Khundadze N. 2007:17)

One of the first among the ancient instruments is the drum. The history of its origin is interesting. While looking for the nest of a wild bee or a bird hiding in a tree hole, a primitive man would climb a tree, find the hole where food was hidden by knocking on the body of a tree with a stone or a woodpecker. He noticed that a strong humming sound was emitted when he hit the tree hollow. That's how he “discovered” the drum and started making it by drilling a hole in a cut tree, then pasting animal skins over a clay pot. The drum occupied an important place in the daily life of primitive people (Khuchua P. 1987:30).

As can be seen from the analysis of the discussed monuments, important items indicating musical culture – a bone salamuri, a musician playing a tchangi and a man playing a drum depicted on terracottas, which were found during the archaeological research in Uplistsikhe, give us the basis to assume the existence of wind, stringed and percussion instruments in Georgia since ancient times, and therefore, musical instruments and so, assume a high level of culture.

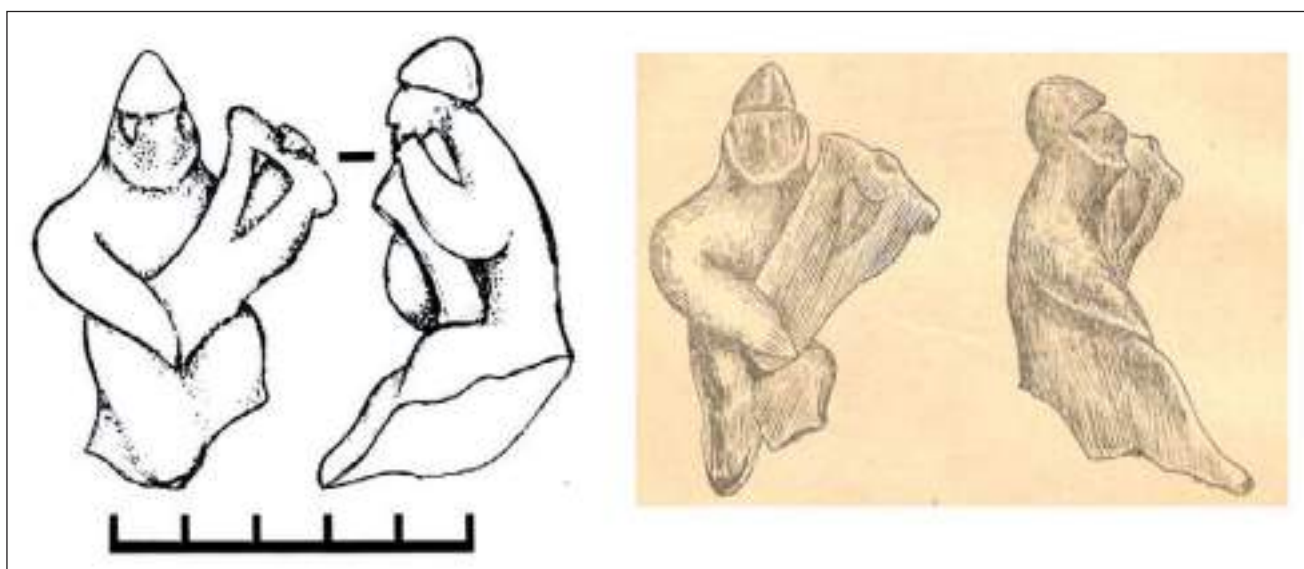
BIBLIOGRAPHY:

1. Alavidze D., Rekhviashvili N. Tchangi, Journal “Soviet Art”, N6. Tbilisi 1964, pp. 35-38.
2. Chavleishvili I. Cattle breeding in South-West Georgia during the Late Bronze Age – Collection of Archaeological monuments of southwestern Georgia, Tbilisi 1988.
3. Chkhikvadze G. Musical instrument lyre and its origin, Materials for Ethnography of Georgia, VII. Tbilisi 1955.
4. Chubinishvili T. Ancient Archaeological Monuments of Mtskheta, Tbilisi 1957.
5. Davlianidze R., Sadradze V. Narekvavi settlement and cemetery, Tbilisi 1993.
6. Khakhutaishvili D. Uplistsikhe, I, 1957-1963. Results of archaeological research, Tbilisi 1964.
7. Khundadze N. Uplistsikhe. Catalog, Tbilisi 2007.
8. Khuchua P. World of Music. Tbilisi 1987.
9. Furtvängler A., Gagoshidze I., Löhr H., Ludvig N. Iberia and Rome. Berlin 2008.

I

1

2

2020

ДЕКАБРЬ, 11

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт Археологии Имени Академика
Андриа Апакидзе

ДРЕВНЕЙШИЕ МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ, ОБНАРУЖЕННЫЕ В УПЛИСЦИХЕ

Вера Чихладзе

Археолог

АБСТРАКТ

Уплисцихе, древнейший высеченный в скале город, выделяется богатством археологических находок. В данном труде рассмотрены древнейшие музыкальные инструменты, обнаруженные там и являющиеся важным доказательством развития музыкальной культуры в Грузии. В Уплисцихе найдены музыкальные инструменты трех типов: духовые (саламури), ударные (доли) и струнные (чанги). В культовом строении сельбища Катланисхеви, в святилище Великой Матери Наны, был найден саламури из пористой птичьей кости, датированный II тыс. до н.э. Этот древнейший духовой инструмент довольно часто распространен на территории Грузии и подтверждает непрерывность музыкальных традиций.

В слоях VII-VI вв. до н.э. сельбища Бамбеби было найдено две терракоты: изображение музыканта в маске и колпаке, играющего на чанги, и музыканта с доли. Эти фигуры связаны с сценами языческих ритуалов и указывают на высокий уровень развития актерского искусства.

Рассмотренные археологические материалы дают основание считать, что духовые, струнные и ударные инструменты издревле распространены в Грузии. Музыкальные инструменты из Уплисцихе подтверждают важную роль музыкальной культуры в ритуальных и культовых практиках, что в свою очередь, указывает на глубокие исторические корни музыкальной традиции в Грузии.

Уплисцихе – древнейший город, высеченный в скале – известен как в грузинских письменных источниках, так и в многочисленных археологических находках. В данном исследовании нас интересуют древнейшие музыкальные инструменты, обнаруженные там.

Несмотря на скудность музыкальных инструментов в археологическом материале Грузии, в Уплисцихе обнаружено их три вида: духовые, ударные и струнные (свирель, барабан и чанги (разновидность арфы)).

При раскопках городища Уплисцихе – Катланихеви в культовом сооружении была обнаружена молельня, связанная с великой матерью – Наной, где нашли большое количество предметов, посвященных богине: части керамической посуды, использованные камни от молотильной доски и т.д., среди которых выделяется костяная свирель. Молельня была датирована второй половиной II тысяч. до н.э. (Хахутаишвили 1964: 24). Ниже мы приводим описание свирели.

СВИРЕЛЬ (ТАБ. I¹)

Костяная свирель (таб. I), повреждена. Изготовлена из пористой птичьей кости, в середине заметно отверстие. Сохранившаяся длина – 7,5 см, максимальный диаметр – 0,7 см., минимальный – 0,4 см., диаметр отверстия – 0,2 см.

Свирель – древнейший духовой инструмент, на территории Грузии обнаружен многократно, бывает двух видов – с язычком и без, тембр инструмента мягкий и свистящий, меняется с изменением силы дутья.

Костяная свирель (длина 20 см.), похожая на найденную в Уплисцихе, была обнаружена в сельбище Чолоки Кобулетского муниципалитета, и представляет собой древнейший экземпляр безязычковых свирелей, датируется XV – XIV вв. до н.э. (Чавлеишвили 1988:29). Примерно к тому же периоду относят и свирель из лебединой голени, обнаруженную в могиле пастушонка из Мцхета (Чубинишвили 1955:40).

Костяная свирель была также найдена в слое VI в. до н.э. сельбища Нареквави (Давлианидзе Р. Садрадзе В. 1993), также в слое I в. до н.э. в Дедоплис Гора Карельского муниципалитета (Фюртвенглер А., Гагошидзе Ю., Лор Х., Дюдвиг Н. 2008).

По мнению специалистов, создание духовых инструментов вдохновлено природой – переломанный тростник издал звук при дуновении ветра, что было замечено человеком, который, срезав стебель, извлек из него такой же звук. Подобные звуки издавали и трубчатые кости животных и птиц после обработки (Хучуа П. 1987: 28). Люди поняли также, что короткие и тонкие стебли или кости издавали высокие звуки, а длинные и толстые – низкий. Так зародились духовые инструменты.

ЧАНГИ (ТАБ. I²)

Серая терракотовая фигура сидящего человека, играющего на чанги VII-VI вв. до н.э. была обнаружена в Уплисцихе на т.н. Ватном сельбище. Фигура передана в момент музицирования, на ее лице маска, а на голове – колпак (инв. N82-52), размеры фигуры составляют: высота – 6,2 см; ширина – 4,5 см. В руках у музыканта из Уплисцихе – инструмент, похожий на чанги, который музыковед М. Шилакадзе называет лирой (Шилакадзе М. 1970: стр. 57). По всей видимости, многострунные инструменты входили в число инструментов Грузии, что говорит о высоком уровне музыкальной культуры. Одежда, маска и головной убор музыканта дает понять, что помимо музыкальной культуры, также высоко было развито и актерское ремесло. Фигура человека, играющего на чанги из Уплисцихе, по всей видимости, была частью композиции, связанной с каким-либо языческим ритуалом (Хахутаишвили Д. 1964: 73-74).

Известна также бронзовая фигура чангиста, представляющая из себя навершие штандарта, которая являлась частью клада из Казбеги. На одной стороне изображен музыкант, держащий одну руку на чанги, а другой перебирающий струны, на второй – мужчина с щитом, готовящийся к прыжку. При обсуждении этой фигуры этнограф Н. Рехвиашвили считает, что там изображено исполнение гимна во время жертвоприношения скота (Алавидзе Д., Рехвиашвили Н. 1964).

БАРАБАН (ТАБ. II)

В слое VII-VI вв. до н.э. Ватного сельбища Уплисхихе, вместе с фигурой чангиста была найдена и вторая терракота с изображением сидящего человека, держащем в левой руке обтянутый кожей сосудообразный предмет – доли (барабан). Высота фигуры – 4,5 см, толщина – 3 см. (Хундадзе Н. 2007: 17)

Барабан – один из первых древнейших музыкальных инструментов с интересной историей происхождения – при поисках сот или птичьего гнезда в дупле дерева, человек бил по стволу палкой, подражая дятлу, в поисках полости и, заметив полученный звук, перешел к изготовлению барабана, выдалбливая полость в бревне, а позже – обтягивая кожей глиняный каркас. Барабан занял важное место в быту первобытного человека (Хучуа П. 1987: 30)

Как очевидно из приведенных примеров, важные показатели высокой музыкальной культуры, обнаруженные при раскопках в Уплисхихе – костяная свирель и терракотовые изображения чангиста и барабанщика, дают основания к предположению о существовании этих инструментов и, следовательно, высокой музыкальной культуры в древнейшей Грузии.

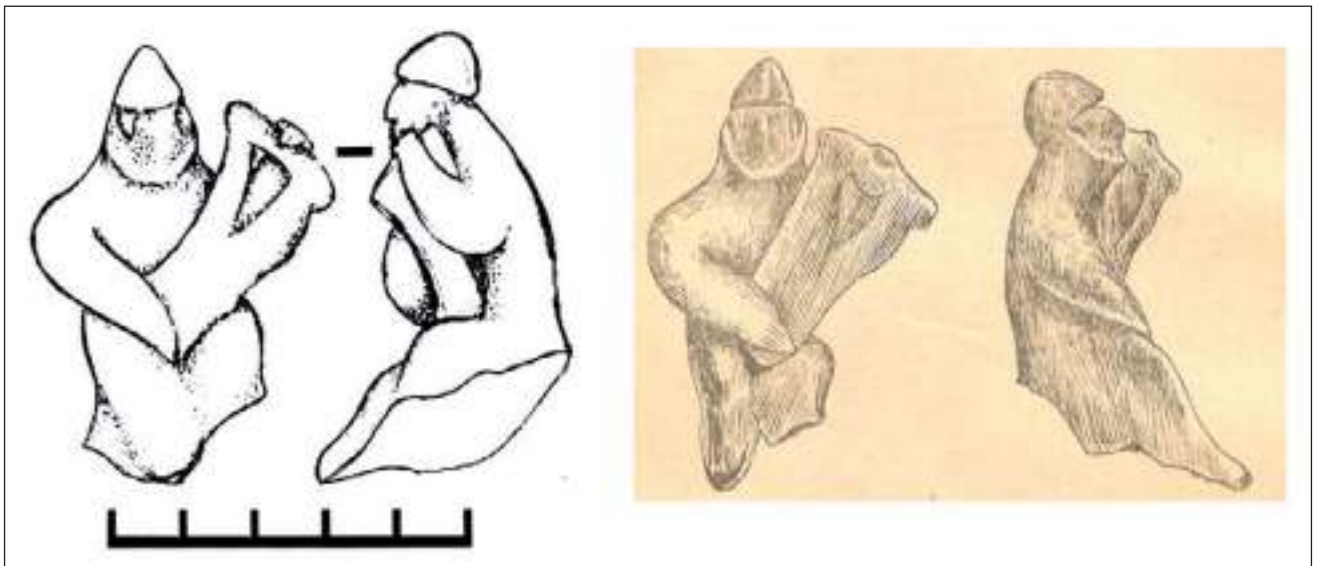
ЛИТЕРАТУРА:

1. Алавидзе Д., Рехвиашвили Н., Чанги, жур. «Советское искусство», N5. Тбилиси 1964 (Груз.)
2. Давлианидзе Р., Садрадзе В., Сельбище и могильник в Нареквави. Тбилиси 1993 (Груз.)
3. Чавлеишвили И., Скотоводство в Юго-Западной Грузии эпохи поздней бронзы-раннего железа, сборн. Археологические памятники Юго-Западной Грузии. Тбилиси 1988 (Груз.)
4. Чхиквадзе Г., Музыкальный инструмент эбани и его суть, Материалы к этнографии Грузии VII. Тбилиси 1955 (Груз.)
5. Чубинишвили Т., Древнейшие археологические памятники Мцхеты. Тбилиси 1957 (Груз.)
6. Хахутаишвили Д., Уплисхихе, I, 1957-1963, Результаты археологических исследований. Тбилиси 1964 (Груз.)
7. Хундадзе Н., Уплисхихе. Каталог. Тбилиси 2007 (Груз.)
8. Хучуа П., Мир музыки, Тбилиси 1987 (Груз.)
9. Фюртвенглер А., Гагошидзе Ю., Лор Х., Людвиг Н., Иберия и Рим – Раскопки дворца в Дедоплисгора и римское влияние на царство Кавказской Иберий. Лангенвайбах 2008 (Англ.)

I

1

2

II

2020

11 დეკემბერი

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

უფლისციხეში აღმოჩენილი მუსიკალური საკრავები

ვერა ჩიხლაძე

არქეოლოგი

აბსტრაქტი

უფლისციხე, კდღეში ნაკვეთი უძველესი ქადაქი, გამოიჩენდა არქეოლოგიური მონაპოვების სიმდიდრით. წინამდებარე ნაშრომში განხილულია უფლისციხეში აღმოჩენილი უძველესი მუსიკალური საკრავები, რომლებიც საქართველოს მუსიკალური კულტურის განვითარების მნიშვნელოვან მგვილებებას წარმოადგენს.

უფლისციხეში აღმოჩენილია სამი გიპის მუსიკალური ინსტრუმენტი: ჩასაბეჩი (სადამუხი), დასახცყამი (დოდი) და სიმებიანი (ჩანგი). ყათდანიხევის ნამოსახლარის საკუდგო ნაგებობაში, დიდი დედა ნანას კუდგთან დაკავშირებულ სადოცავში, აღმოჩნდა ფხინველის დუდოვანი ძვლისგან დამზადებული სადამუხი, რომელიც ძვ.წ. II ათასწლეულის მეოხე ნახევრით თარიღდება. ეს უძველესი ჩასაბეჩი საკრავი საქართველოს გეოგოგიაზე საკმაოდ ხშირად გვხვდება და მუსიკალური გიადიცების უწყვეტობას ადასტუხებს.

ბამბების ნამოსახლარზე, ძვ.წ. VII-VI საუკუნეებით დათარიღებულ ფენაში, აღმოჩნდა ორი გეხაკოტა: ჩანგზე დამკვხელი მუსიკოსის გამოსახულება, რომელსაც ნილაბი და ჩაჩისმაგვახი ქუდი ახუხავს, და დორზე დამკვხელი მუსიკოსი. ეს ფიგურები წარმახთუდ ჩიგუადუხ სცენებს უკავშირდება და აქტიოხური ხელოვნების განვითარების მაღად დონეზე მიუთითებს.

განხილული არქეოლოგიური მასადა საფუძველს გვაძლევს ვიფიქოთ, რომ საქართველოში ჩასაბეჩი, სიმებიანი და დასახცყამი ინსტრუმენტები უძველესი დოოდან ახსებობდა. უფლისციხის მუსიკალური საკრავები ადასტუხებს მუსიკალური კულტურის მნიშვნელოვან დოდს ჩიგუადუხ და საკუდგო პიექტიკებში, ხაც თვის მხიივ, ქაოთუდი მუსიკალური გიადიცის დიმა ისგოიუდ ფესვებზე მიუთითებს.

უფლისციხე – კლდეში ნაკვეთი უძველესი ქალაქი – ცნობილია ქართული წერილობითი წყაროებით და არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად გამოვლენილი მდიდარი მონაპოვრით. ამჟამად ჩვენი კვლევის საგანს წარმოადგენს უფლისციხეში აღმოჩენილი უძველესი მუსიკალური საკრავები.

საქართველოს არქეოლოგიურ მონაპოვარში მუსიკალური საკრავები ძალიან ცოტაა. უფლისციხეში კი სამი სხვადასხვა სახის მუსიკალური საკრავია აღმოჩენილი: ჩასაბერი, დასართყამი და სიმებიანი (სალამური, დოლი და ჩანგი).

უფლისციხეში – ყათლანიხევის ნამოსახლარის გათხრისას, საკულტო ნაგებობაში აღმოჩნდა წარმართული სალოცავი, რომელიც ასოცირდება და დაკავშირებულია „დიდი დედა“ ნანას კულტთან. სალოცავში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა ღვთაებისადმი შეწირული ნივთები: თიხის ჭურჭელთა ნაწილები, კევრის გაცვეთილი კოხები და სხვა. მათ შორის აღსანიშნავია ძვლისაგან დამზადებული სალამური. გამთხრელის მიერ სალოცავი დათარიღებულია ძვ.წ. მეორე ათასწლეულის მეორე ნახევრით (ხახუტაიშვილი დ. 1964: 24). ქვემოთ ვიძლევიტ სალამურის აღწერილობას.

სალამური (ტაბ. I¹)

სალამური ძვლისა (tab. I), დაზიანებულია. დამზადებულია ფრინველის ლულოვანი ძვლისაგან, შუა ნაწილში ერმჩნევა ნახვრეტი. შემორჩენილი სიგრძე – 7.5 სმ, უდიდესი დმ – 0.7 სმ, უმცირესი დმ – 0.4 სმ, ნახვრეტის დმ – 0.2 სმ.

სალამური არქეოლოგიურ მონაპოვარში საქართველოს ტერიტორიაზე საკმაოდ ხშირად გვხვდება. იგი უძველესი ჩასაბერი სამუსიკო საკრავია. სალამური ორგვარია: უენო და ენიანი. ტემბრი რბილი და მსტვენავია. იცვლება ჩაბერვის ძალის მიხედვით.

უფლისციხის მსგავსი ძვლის სალამური აღმოჩენილია ქობულეთის მუნიციპალიტეტის ჩოლოქის ნამოსახლარზე. იგი უენო სალამურის უძველეს სახეობას წარმოადგენს. მისი სიგრძე 20 სმ-ია. სალამური ძვ.წ. XV-XIV სს-ით თარიღდება (ჩავლეიშვილი ი. 1988: 29). დაახლოებით ამავე პერიოდისაა მცხეთაში, სამთავროს სამაროვანზე გამოვლენილი „პატარა მწყემსის საფლავში“ აღმოჩენილი გედის წვივის ლულოვანი ძვლისაგან დამზადებული სალამური (ჩუბინიშვილი ტ. 1955: 40). ძვლის სალამური აღმოჩნდა აგრეთვე ნარეკვავის ნამოსახლარზე, ძვ.წ. VI საუკუნით დათარიღებულ ფენაში (დავლიანიძე რ., სადრაძე ვ. 1993: 4-55, 61) და ქარელის მუნიციპალიტეტში – „დედოფლის გორაზე“, I საუკუნით დათარიღებულ ფენაში (Furtvängler A., Gagoshize I., Löhr H., Ludwig N. 2008: 87, 102).

სპეციალისტთა დაკვირვებით, ჩასაბერ საკრავთა წარმოშობა ბუნების მიერაა ნაკარნახევი. ქარიშხლის მიერ გადატეხილმა ლერწამმა, ქარის მობერვისას, სტვენისმსგავარი ბგერები გამოცა. ამ მოვლენას დაუკვირდა პირველყოფილი ადამიანი. მოჭრა ლერწამი, ჩაბერა ღარში და იგივე სტვენისებური ბგერები მიიღო. დაახლოებით ასეთივე ბგერებს გამოსცემდა ცხოველთა და ფრინველთა ლულოვანი ძვლები დამუშავებისას (ხუჭუა პ. 1987: 28). ადამიანი იმასაც დაუკვირდა, რომ წვრილი და მოკლე ლერწამი ან ძვალი მაღალ ბგერებს გამოსცემდა, ხოლო გრძელი და მსხვილი ლერწამები და ძვლები – შესაბამისად დაბალს. ასე ჩაისახა სალამური და სხვა ჩასაბერი საკრავები.

ჩანგი (ტაბ. I²)

ჩანგზე დამკვრელის ლეგა ფერის თიხის პატარა ფიგურა – ტერაკოტა აღმოჩნდა უფლისციხეში – „ბამბების ნამოსახლარზე“ – ძვ. წ. VII-VI სს-ით დათარიღებულ ფენაში. მეჩანგე გადმოცემულია დაკვრის მომენტში, მჯდომარე პოზაში. მას ნილაბი უკეთია და ჩაჩისმაგვარი ქუდი ახურავს (ინვ. N82-52). განაზომები: სიმაღლე – 6.2 სმ; სიგანე – 4.5 სმ. უფლისციხელ მეჩანგე მუსიკოსს ხელთ აქვს ჩანგისებრი საკრავი, რომელსაც მუსიკათმცოდნე მ. შილაკაძე ლირას

(ქნარს) უწოდებს (შილაკაძე მ. 1970: 57). როგორც ჩანს, ქართული მუსიკალური ინსტრუმენტების კრებულში მრავალძალიანი სიმებიანი საკრავებიც ითვლებოდა, რაც მუსიკალური კულტურის საკმაოდ განვითარებულ დონეს გულისხმობს. მუსიკოსის მორთულობა (ტანსაცმელი, ნიღაბი, თავსამკაული) გვავარაუდებინებს, რომ ამ დროს საკმაოდ განვითარებული ყოფილა არა მარტო მუსიკალური კულტურა, არამედ აქტიორული ხელოვნებაც. უფლისციხელი ჩანგზე დამკვრელი მუსიკოსის ფიგურა კომპოზიციის ნაწილი ჩანს. შესაძლოა, იგი რომელიღაც წარმართულ დღესასწაულთან დაკავშირებულ სცენას წარმოადგენდა (ხახუტაიშვილი დ. 1964: 73-74).

ჩანგზე დამკვრელი ბრინჯაოს ფიგურა ცნობილია ყაზბეგის განძიდან. იგი წარმოადგენს ბრინჯაოს ქანდაკება-შტანდარტს. ერთ მხარეს გამოსახულია ჩანგზე დამკვრელი მამაკაცი, რომელსაც ერთი ხელი საკრავის ბოლოზე აქვს წავლებული, ხოლო მეორეთი სიმებს ეხება. შტანდარტის მეორე მხარეზე გამოსახულია ფარიანი მამაკაცი, რომელიც თითქმის ნახტომისთვის ემზადება. ეთნოგრაფი ნიკო რეხვიაშვილი განიხილავს რა ყაზბეგურ ქანდაკებას, მიიჩნევს, რომ იქ მოცემულია ყელზარაკიანი ზვარაკის შეწირვისას ჰიმნის საკრავით შესრულება (ალავიძე დ., რეხვიაშვილი ნ. 1964).

დოლი (ტაბ. II)

უფლისციხეში – „ბამბების ნამოსახლარზე“ – ძვ.წ. VII-VI სს-ით დათარიღებულ ფენაში, ჩანგზე დამკვრელი მუსიკოსის გამოსახულებასთან ერთად, აღმოჩნდა მეორე ტერაკოტა, რომელზედაც დოლზე დამკვრელი მუსიკოსი არის გამოსახული. ფიგურა მჭდომარე კაცს გამოსახავს, რომელსაც მარცხენა ხელში ტყავგადაკრული დერგისებრი ნივთი – დოლი უჭირავს. განაზომები: სიმაღლე – 4.5 სმ, სიგანე – 3 სმ (ხუნდაძე ნ. 2007: 17).

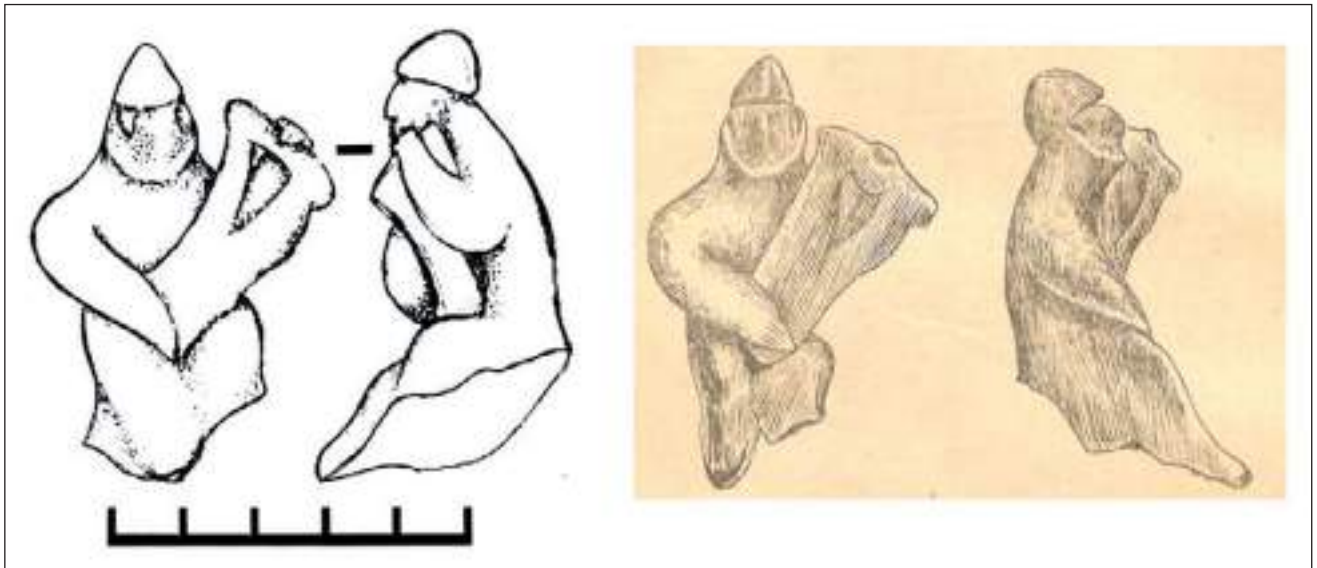
უძველეს საკრავთა შორის ერთ-ერთი პირველთაგანია დოლი. საინტერესოა მისი წარმოშობის ისტორია. ხის ფულუროში მოკალათებული გარეული ფუტკრის თუ ფრინველის ბუდის ძეხვისას პირველყოფილი ადამიანი ადიოდა ხეზე, ხის ტანზე ქვის ან კეტის კოდალისებური კაკუნით მიაგნებდა ფულუროს, სადაც მას საკვები ეგულებოდა. მან შეამჩნია, რომ ფულუროზე დარტყმით გამოიციემოდა საკმაოდ ძლიერი გუგუნი. ასე „აღმოაჩინა“ მან დოლი და დაიწყო მისი კეთება მოჭრილ ხეზე ფულუროს ამობურღვით, შემდეგ თიხის ქოთანზე ცხოველთა ტყავის გადაკვრით. დოლმა მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავა პირველყოფილ ადამიანთა ყოველდღიურ ცხოვრებაში (ხუჭუა პ. 1987: 30)

როგორც განხილული ძეგლების ანალიზიდან ჩანს, მუსიკალური კულტურის მანიშნებელი მნიშვნელოვანი ნივთები – ძვლის სალამური, ტერაკოტებზე გამოსახული ჩანგზე დამკვრელი მუსიკოსი და დოლზე დამკვრელი მამაკაცი, რომლებიც აღმოჩენილია უფლისციხეში არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისას, საფუძველს გვაძლევს საქართველოში უძველესი დროიდან ჩასაბერი, სიმებიანი და დასარტყამი ინსტრუმენტების არსებობა ვიგულისხმოდ და შესაბამისად, მუსიკალური კულტურის მაღალი დონე ვივარაუდოთ.

ლიტერატურა:

1. ალავიძე დ., რეხვიაშვილი ნ. ჩანგი, ჟურ. „საბჭოთა ხელოვნება“, N5. თბილისი 1964.
2. დავლიანიძე რ., სადრაძე ვ. ნარეკვავის ნამოსახლარი და სამაროვანი, თბილისი 1993.
3. ჩავლეიშვილი ი. მესაქონლეობა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში, კრებ. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი 1988.
4. ჩხიკვაძე გ. სამუსიკო საკრავი ებანი და მისი რაობა, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, VII. თბილისი 1955.
5. ჩუბინიშვილი ტ. მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი 1957.
6. ხახუტაიშვილი დ. უფლისციხე, I. 1957-1963წწ. არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, თბილისი 1964.
7. ხუნდაძე ნ. უფლისციხე, კატალოგი. თბილისი 2007.
8. ხუჭუა პ. მუსიკის სამყარო. თბილისი 1987.
9. Furtvängler A., Gagoshidze I., Löhr H., Ludvig N. Iberia and Rome. Berlin 2008.

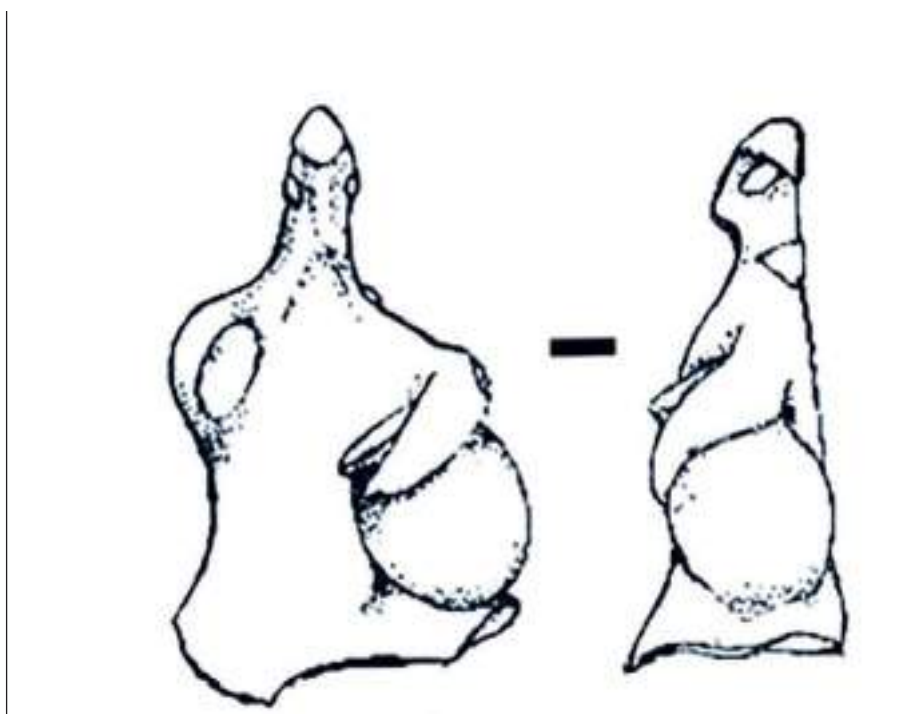
I

2

II

2020

11 DECEMBER

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute
of Archaeology of the European University

REPORT OF THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CARRIED OUT IN 2019 IN THE CONSTRUCTION AREA OF TEDZAMI RESERVOIR AND THE AREA SURROUNDING THE CONSTRUCTION

Temur Bibiluri, Alexander Noneshvili, Ivane Bibiluri, Kakha Pachoshvili

*“As for the historical past of this valley, it is still
unexplored and therefore we know little about it”
(Prof. Sergi Makalatia)*

INTRODUCTION

State LLC “Melioration of Georgia” in the upper part of the Tedzami river, between the village Chachubeti and village Rkoni (Shida Kartli region, Kaspi municipality), the construction of an inner reservoir is planned. Chairman of LLC “Heritage of Georgia” (Dr. Kakha Trapaidze) expedition (led by Dr. Teimuraz Bibiluri)¹, in the construction zone of the reservoir and in the area adjacent to the construction zone, carried out a complex – archaeological – artistic research (basis: contract on special purchases 483/19-2019.29.VIII; archaeological work permit certificate N 6 /17/109-2019.28.10)².

1 Composition of the expedition: Head Dr. Temur Bibiluri; science Consultant – Dr. Kakha Trapaidze, manager – Giorgi Trapaidze, archaeologists – Ph.D. Alexander Noneshvili, Master – Ivane Bibiluri; Art critic – Salome Gogolauri; Architect – Kakhi Pachoshvili; Topographer – Nodar Kavlashvili; Photofixation – Temur Bibiluri, Ivane Bibiluri, Kakhi Pachoshvili, Ana Choladze; Tbilisi Art Academy students Nelli Gachechiladze, Mikael Gurgenidze, Mariam Zaridze, Kristine Kasradze, Ana Choladze; Workers – preparers – Simon Akhalkatsi, Besik Gochiashvili, Nikoloz Makarashvili, Murman Kavtashvili, Khvtiso Merebashvili, Genadi Okhanashvili, Khvicha Papiashvili, Zura Kikodze, drivers Teimuraz Kubatashvili, Zurab Javakhishvili. A resident of Rkoni – Mr. Merab Gazashvili guided us to the village, for which we sincerely thank him.

2 We would like to thank Mrs. Leila Tumanishvili, the head of the information systems service of the National Agency for the Protection of Cultural Heritage of Georgia, the employees Mr. Tengiz Cholokashvili, Mr. Giorgi Burjanadze for their help.

General Overview. A. Historical-geographical context: 1. References from written sources about the Tedzami and its tributary valleys. In the Georgian narrative historical sources, excluding the encyclopedic work of Vakhushti Batonishvili "Description of the Kingdom of Georgia" [1973], there is absolutely no data about the Tedzami Valley. There is also no data in this regard in the Title-deed. we have numerous descriptions by Acad. Ekv. Takaishvili, dated to 1259 AD. This source is unique both in its content and in the amount of information it provides. The Eristavt-Eristavi (Duke of Dukes) Kakha Toreli dedicated a donation charter to Rkoni Monastery; the small Rkoni inscription preserved information about Tamerlane's invasion and the forceful devastation of the surrounding territories of Rkoni. We also have some other interesting historical sources, but they are not particularly useful for the study of the nearby territories.

One thing that we can definitely say is that the study area, together with the largest part of Tedzami valley, was owned by the Toreli from the 12th-13th centuries, which is clearly indicated by the donation deed dedicated to the Rkoni monastery of Eristavt-Eristavi (Duke of Dukes) Kakha Toreli; Later, it is transferred to the Saakadze family. However, we will not find any material documents of this time (obviously, I am not referring here to the buildings included in the Rkoni monastery complex) – the middle and upper parts of the Tedzami valley are practically unexplored from the archaeological, ethnographic and historical-geographic point of view.

In this fact, in 1959 In the published historical-ethnographic essay dedicated to Tedzami valley, Prof. Sergi Makalatia says: "As for the historical past of this valley, it is still unexplored and therefore we know little about it". The researcher pointed out that "...only on the basis of existing material culture monuments and small and fragmentary written references it is possible to cover its historical past in general".

As for the monuments of material culture, we face certain difficulties here, because the research part of the Tedzami valley, in contrast to the middle and lower sections, as I have already said, from the archaeological, ethnographical and historical-geographical point of view, is practically unexplored.

Sixty years after the publication of the said work of the researcher, in this respect, again, in relation to the middle and upper years of Tedzami valley, the situation is almost unchanged – who complains about a thorough, interdisciplinary study, even in terms of separate branches of Kartvelological science, no research has been done.

The situation, for the study of the past of this very important micro-district, is much worse today; Moreover, in some directions (for example, almost all segments of onomastics, ethnography) too many signs of the past are hopelessly lost, or are so distorted-alienated that it is practically impossible to trace its original designation. Unfortunately, the reason is painfully banal – the population in this part of the valley has changed almost completely several times. One group of autochthonous population – ethnic Georgians, was replaced by another group of Georgian population, who were evicted from the valley in the 40s-50s of the last century and settled in Kvemo Kartli (Samgori) and Kakheti (Dedoplistskaro). Due to lack of time and other, objective or subjective reasons, the place of the Georgian population is partially occupied by the Ossetian ethnos, who first infiltrated in Shida Kartli from the North Caucasus in the late middle ages, and then, from the second half of the 19th century, due to the greed and short-sighted actions of a part of the Georgian nobility, the Ossetian ethnic group settled massively. Since the 90s of the 20th century, the research section of Tedzami valley has been almost entirely devoid of population.

Obviously, external factors and the immature, not very reasonable attitude of Georgians towards their own land caused many negative moments and the activation of highly damaging aspects, the results of which we are reaping today in different regions of Georgia and, if we are not smart, we will face even more troubles in the future...

REVIEW OF THE RESEARCH WORKS CARRIED OUT

In the Chachubeti-Rkoni section of the Tedzami river, there are traces of a close and intense life. This is especially true on the Tedzami River and its left tributaries, Vitskha, Church Water and Pitsesi ravines, where, following the natural drainage terraces, we observed more than one large and small settlement side by side, separated from each other by small canyon-like dry ravines; Such density of the population is not surprising, because before Rkoni "... there is a valley fertile with vineyards and fruits". Today's toponyms – "Navenakhari" (remains of vineyard), "Natsiskvilari" (remnants of mill) – add to this the generally favorable environment for animal husbandry in the basins of the Tedzami River and its tributaries. However, these factors alone did not determine the intensive use of this territory by man.

The upper part of the Tedzami valley (the area of Chkopiani and Rkoni) was rich in various minerals – "Here is much metal of Brpeni, that were valued like silver";

And again, the roads passed through the Tedzami valley, which had not only commercial, but also military-strategic significance. Through them, the researched microdistrict was connected to: a) upper and lower sections of Tedzami valley; b) Tana Valley; c) Tor-Javakheti and so on. Traces of these roads and ditches have been preserved here and there till today (Fig. 133).

Thus, it is quite natural that the exploitation of this local area of Shida Kartli started from quite early times and was actively carried out until the late medieval Ages.

Nowadays, among the material monuments in the research section of the Tedzami valley, the oldest included in the Rkoni monastery complex is the three-nave basilica named after the Virgin Mary, dating from the 2nd half of the VII century AD. However, we hope that as a result of thorough research, traces of monuments from an earlier era will be revealed.

This was the primary goal of the field work of the expedition – to study the already known and to identify new archeological-ethnographic objects that were in the flood area. In the first stage of the field work, we noted and studied this kind of monuments with maximum completeness.

We united the cultural-historical objects identified by the expedition into several groups: 1. The long stones on the right bank of the Tedzami River; 2. Small and medium-sized settlements in the tributaries of the Tedzami River and its left tributaries; 3. Remains of separate buildings on both banks of the Tedzami River; 4. Walls built with dry piles, mainly on the right bank of the river; 5. A large settlement that stands apart from the monuments identified and studied in the research area.

We begin with a brief description of the recorded objects. on the right bank of the river with long cobblestones in several places.

I. Long stone barrow – from the village of Chachubeti to the village of Rkoni, on the right bank of the Tedzami River (mainly), we observed cobblestones of different lengths and widths in several sections.

In order to avoid any misunderstanding, we decided to clean one of them, stone barrow located 2.8 km from the village of Chachubeti (stone barrow III; Fig. 7-9). GPS coordinates: 38 T 0437050; UtM 4632855; H – 788 მ. Directly on the edge of the river there is another cobblestone, which can be called a cairn built with medium and large cobblestones (stone No. 3a; Fig. 10). GPS coordinates: 38 T 0437110; UtM 4632903; H – 787 მ. (Fig. 11)

As a result of the removal of the green cover and surface preparation, it was undoubtedly established that these are gravel deposits brought down and accumulated during seasonal river floods, to which the local residents have given a certain arrangement according to their needs; Obviously, again and again to protect the coastline from the river; Moreover, Tedzami, as it is typical of mountain rivers, has experienced quite destructive floods. We observed one such trace of the flood in the section between Chachubeti and Rkoni, near the remnants of a mill, where a large soil massif, cut and torn apart by natural disasters in the 1980s, is clearly visible (Fig. 55, 56).

Protective walls and rubble stone walling. In the research section of Thedzami River, mainly on the right bank of the river, we observed stone and cobblestone walls built with dry piles. In two cases, well-worked medium-sized rectangular stones were used as building materials.

Remains of the wall I (Fig.13,14). Directly opposite the Vitskha, on the right bank of the Tadzami River. Based on the wall's location, there is a high probability that this is the remains of a settlement that existed on both banks of the small ravine present here. This is clearly indicated by the remains of piles of cobblestones in two or three places. Later, the stones of the settlement were used to protect the newly constructed road from the mass that came out of the mentioned small ravine.

Characterization of the wall. pile – dry; Material – small and medium-sized cobblestone; 3-4 rows are preserved. sizes: wall height (in actual condition) – 0.67-0.82; length – 1,3,1,45; Dimensions of individual stones: 0.45x0.67; 0.56 x 0.72 and others. GPS coordinates: 38 T 0435804; UTM 4631062 (+, – 3 m.); H-835 m.

Remains of wall II (Fig. 15). 200 meters west of the described wall. I think it is built for the same purpose. Characterization of the wall: dry stacking; cobblestones; 2-3 rows of piles are preserved. sizes. wall height (in actual condition) – 0.5-07; length – 6-7 m.; Dimensions of individual stones: 0.2x0.30; 0.24 x 0.4 and others. GPS coordinates: 38 T 0435657; UTM 4630809 (+, – 3 m); H-852 m.

Remains of the wall III (Fig. 17,18). It is located on the right bank of the Tedzami river, on the right bank of the road leading to Rkoni. This wall, built of medium-sized rectangular stones, was without any doubt built to fortify the bank. Another function is impossible due to its location. Characterization of the wall – dry pile; Cobblestones with medium sized stones. 10-12 rows; sizes. wall height (in actual condition) – 1.1-1.45; length – 9.8-11.5; Dimensions of individual stones: 0.2x0.45; 0.28 x 0.52; 0.31 x 0.62 m. etc.; GPS Coordinates: 38 T 0435562; UTM 4630739 (+, – 3 m.); H-842 m.

The remains of the riprap (Fig. 16). At the foot of the settlement, on the lowland, there is a part of the riprap built with dry piles, rock and cobblestones. Length (remaining) – 11.7 m.; GPS coordinates: 38T0435827; UtM 4631487; H – 836 m.

III. Settlements. Most of the settlements or individual settlements are located on the left bank of the Tedzami River and its tributary Vitskha which is also located on the left bank. Small-scale settlements are mainly scattered on the rocky terraces of the riverbanks; Relatively large settlements are terraced on less steep slopes, covered with (mostly) maple and cypress dense clumps.

Against the background of small and medium-sized settlements recorded in the research micro-district, the settlement of the Tedzami River and its the left tributary Vitskha ravines stands out, which is spread over a fairly large area. We will talk about this settlement a bit later.

The buildings on the settlements are built with dry piles; Both cobblestones and completely unprocessed or lightly processed local rock stone were used as materials. Rarely, but still, more or less carefully worked stones are found.

We have said it above and we will repeat it – the middle and upper part of the Tedzami river basin has been intensively exploited, at least since the medieval Ages. On the banks of Tedzami and its tributaries – Shavtskala and Vitskha, on almost all slopes more or less suitable for living, we find settlements or other remains of human economic activity.

We fixed the whole set of settlements on the river. on the left bank of Tedzami, east of Vitskha settlement, 1.0-1.2 km away from it; two, west of Vitskha settlement, across the canyon.

These settlements are united by several signs: a. All of them were planted on the natural terraces of the steep, rocky shore; b. All buildings are built only with dry piles and local rock sandstone and cobblestone are used as building materials. Despite their proximity and homogeneity, in some cases, fragmentation, I will give a brief description of each object, along the route from Chachubeti to the village of Rkoni.

Briefly about each object:

Tkemlnara settlement. Merab Gazashvili (70 years old), a resident of the village of Rkoni (which for some reason is called “Nasoplari”/Settlement, although two families live here permanently), who was our guide, refers to one section of the left bank of the river as Tkemlana.

Accordingly, in addition to our general numbering, we added internal numbers to the settlements identified here. For example, “settlement N1 (Tkemlana – 1)”. In total, we traced the remains of six settlers in the Tkemlana area. The settlements are located on the steep and less steep rocky slopes of the left bank of the Tedzami River.

A more or less straight place on the slope was chosen as the location of some settlements, while others are hanging on a steep, rocky slope. The settlements of the first group are covered with frequent outgrowths of Rolling spin and various types of bushes, which makes it practically impossible to accurately fix the remains of the buildings here.

Settlement I (Tkemlana – 1). Settlement Tkemlana N1 is located on a rocky terrace between an unnamed ravine (according to our guide – “sandy ravine”) and the water of the church. We observed the remains of seven buildings built with dry piles, medium and small-sized cobbles and rock stones, two of which were almost circular by plan. We managed to take measurements of four buildings. House N1 (Fig. 19). – N-S – 12 – 13; NOO – SWW – 4.0; House N2 (Fig. 24). NWW – SOO – 3.0; House N4 (Fig. 21). – NOO – SWW – 7.8; House N 7 (Fig. 22). – N-S – 12 – 2.8; O-W – 2.6

As in other settlements in the upper waist of the Tedzami basin, here too, one row of walls has been preserved. GPS coordinates: W – 38T04 35650; UtM 4631777; H – 821 m.; O – 38T04 35653; UtM 4631787; H – 821 m. – lower terrace; 38T0435942; UtM 4631597; H – 831 m. – upper terrace.

Settlement N2 (Tkemlana – 2) (Fig. 23-28). It is a relatively large settlement, which is built west of Tkemlana I, on a less steep slope covered with dense Rolling spin. The settlement is bordered on the O side by an unnamed dry ravine. The building material and construction method are the same as on all contemporary monuments here. Dimensions of buildings: house N1 (Fig. 23) – N-S – 10.0 – 1.1; House N 2 (Fig. 24) – N – S – 12.0; W – O – 10.0; House N3 (Fig. 25) – NWW– SOO – 3.0; House N4 (Fig. 26) –W–O –4.0; N – S – 5.2 m.; House N5 (Fig. 27). W – O – 5.5; N– S – 5,4 მ.; House N6 (Fig. 28). W – O – 2.6; N – S – 4.2 m. GPS coordinates of the settlement: W – 38T04 36067; UtM 46 31808; H – 821 m.; O – 38T04 356073; UTM 4631822; H – 820 m. – Lower terrace.

Settlement 3 (Tkemlana – 3) (Fig. 29, 29-a). Settlement Tkemlana – III is located in the immediate vicinity of Tkemlana – 2, 200 meters west of it. It occupies a small area; We fixed the remains of 2 buildings. GPS coordinates: 38T0436747; UTM 4642458; H – 843 m.

Settlement 4 (Tkemlana – 4) Here too, like settlement N1, several buildings had a circular layout. Most of the buildings had only one row of walls left; An exception is the remains of building N5, on the SOO side of which we fixed 4-5 rows of stone piles.

The settlement is almost completely covered with Rolling spin, various types of bushes and dry grass. Despite the frequency of green cover, we were able to measure the remains of two structures. The dimensions of the buildings do not differ much from the dimensions of the buildings observed in other settlements identified by us. Data of several buildings: House N1 (Fig. 30). N-S – 7.0; House N2 (Fig. 31) – NOO – SWW – 8.4; House N3 (Fig. 32) – NOO – SWW – 9.7 (+, – 1.0 m.); House N5 (Fig. 34) – NOO – SWW – 6,2; House N4 (Fig. 33); House N6 (Fig.35); House N7 (Fig. 36); GPS coordinates of the settlement: 38T0436723; UTM 4642414; H – 849 m.

Settlement 5 (Tkemlana – 5) (Fig. 20-26). The settlement is located on a less steep slope, which is covered with dense cypress trees (Fig. 28-34).

On the settlement, we noticed houses with rounded corners, almost oval plans. And, again – here, unlike the settlements described above, much larger local rock and cobblestones (1.0 x 0.8; 0.9 x 0.8;

0.75 x 0.54, etc.) are used for construction.

Dimensions of individual buildings: house N1 (Fig. 36) – 9.0 x 8.0; House N3 (Fig. 39) – 11.0 x 9.7 and so on. Even through this background, the almost circular building N 6 with a diameter of 13.5 m stood out. GPS coordinates of the settlement: 38T0436671; UTM 4642387; H – 847-852 m.

Settlement 6 (Tkemlana – 6) (Fig. 39-44). The settlement was built on the left bank of Tedzami, between the unnamed ravine and the water of the church, on the 1st terrace, 120-130 m from settlement N7. We observed 7 buildings on the settlement. The rest, of which we have five photos and GPS coordinates. The buildings are so incompletely preserved, plus, covered with thick cypress trees, that it is practically impossible to determine the plan and dimensions. House N1 (Fig. 40). GPS coordinates: 38T0435840; UTM 4631516; H – 831 m.; House N2 (Fig. 41). GPS coordinates: 38T0435854; UTM 4631658; H – 828 m.; House N3 (Fig. 42). GPS coordinates: 38T0435854; UTM 4631658; H – 828 m.; House N4 (Fig. 43). GPS coordinates: 38T0435830; UTM 4631518; H – 833 m. House N5 (Fig. 44). GPS coordinates: 38T0435832; UTM 4631528; H – 837 m. We observed several settlements on the left bank of the Tedzami River, between the unnamed ravine and the water of the church.

Settlement 7 It is located between the nameless ravine and settlement 8. Conventionally, we can call it a settlement. About a dozen randomly scattered cobblestones are remained.

Settlement 8 (Fig. 45-47). The settlement, like N6, was built on the left bank of the river, between the unnamed ravine and the church water; Only not on the 1st, but on the 2nd terrace, 120-130 m from the N1 settlement, and 260-280 m from the river bank. Sizes of the settlement: W – O – 190 (+, – 10) m.; N – S – 65 (+, – 10) m. The buildings are so incompletely preserved that, except for one, it is practically impossible to determine the plan and dimensions. Building – 1. Oval planning building: dm. – 12.8 (+, – 1) m. GPS coordinates of the settlement: 38T0433562; UTM 4631647; H – 845 m.

Settlement 9 (Fig. 48-51). The settlement was built on the 1st, rocky and quite steep terrace of the left bank of the river, between the nameless ravine and the church water. Distance from the bank of Tedzami river – 180-220 m. Dimensions: W – E – 67 (+, – 10) m.; N – S – 80 (+, – 10) m. We fixed 6 buildings, of which we were able to measure the dimensions of four buildings: House N1 (Fig. 48). W – O – 4.8; N – S – 5.6 m. GPS coordinates: 38T 0435855; UTM 4631541 (+, – 3); H-830 m.; House N4 (Fig. 51). W – O – 4.0; N – S – 5.2 m. GPS coordinates: 38T 0435830; UTM 4631518 (+, – 3); H-833 m.; House N5 (Fig. 50). W – O – 5.5; N – S – 5.4 m. GPS coordinates: 38T 0435832; UTM 4631527 (+, – 3); H-837 m.; House N6 (Fig. 55). W – O – 2.6; N – S – 4.2 m. GPS coordinates: 38T 0435823; UTM 4631500 (+, – 3); H-836 m. The building material is local rock sandstone and mainly cobblestones of medium and small size. Pile – dry.

Settlements of Eklesiis Gora (Church Hill). According to our guide Merab Gazashvili, to the west of Tkemlana, between two small ravines, the Ossetian population, who appeared in this microdistrict in the second half of the 19th century, called the mountain of the church (variant – rock). According to his own information, the name of one of the above-mentioned small ravines (to the east of the hill) is Church water, and the other one (to the west of Gara) is the Fitses ravine. It is on the rocky and rocky terraces of Church Hill between these ravines where we found some settlements, brief descriptions of which are given here.

Settlement N10 (Church Hill-1) (Fig. 52-53). The settlement, like other settlements in these areas, is located on the left, rocky bank of the Tedzami River. The settlement is bordered from the west by the Fitses ravine, the left bank of which is bordered by dry piles, a fence built with rock stones on the N – S line. Remaining length of fence – 19 (+, – 3); Width (in the middle part) – 2.0 m. N7. W – O – 2.6; N – S – 2.8 m.

In addition to the wall, we observed the remains of two buildings on the settlement (Fig. 55, 56). GPS coordinates: 38 T 0435888; UTM 4631571 (+, – 3 m.); H-837 m.

Settlement N11 (Church Hill – 2) (Fig. 57-59). The settlement is located on the terrace on the right rocky bank of the church ravine, to the west of the 1 settlement of Church Hill. We fixed the remains of

several buildings. For more clarity, I bring the data of several of them: House N1 (Fig. 57). 38 T 0435855; UTM 4631540 (+, - 3 m.); H-830 m.; House N2 (Fig. 57). W - O - 4.0. N - S - 5.2 m.; 38 T 0435854; UTM 4631534 (+, - 3 m.); H-832 m.; House N3 (Fig. 53). W - O - 4.0. N - S - 5.2 m.; 38 T 0435840; UTM 4631516 (+, - 3 m.); H-831 m.; House N4 - 38 T0435830; UTM 4631518 (+, - 3 m.); H-830 m.; House N5 (Fig. 57). W - O - 5.5; N - S - 4.4 m. 38 T 0435832; UTM 4631527 (+, - 3 m.); H-837 m.; House N6 (Fig. 60). W - O - 2.6; N - S - 4.2 m.; 38 T 0435827; UTM 4631487 (+, - 3 m.); H-827 m.

Settlement N12 (Natsisqvilari / remnants of mill) (Fig. 64, 65); Left side of Tedzami locates the place - Natsisqvilari (remnants of mill). The remains of the building N1, dimensions: W - O - 9.2; N - S - 7.8 m. 38 T 0435637; UTM 4631146 (+, - 3 m.); H-842 m. The remains of the building N2. Dimensions: W - O - 5.4; N - S - 3.4 m. 38 T 0435701; UTM 4631189 (+, - 3 m.); H-827 m.

Settlement N13 (Fig. 67). The settlement is located on the right bank of the Tedzami River, on the left side of the Chachubeti-Rkoni section of the highway; 1.9 km south-east away from the settlement of Vitskha. GPS coordinates: 38 T 0435657; UTM 4630809 (+, - 5 m.); H-852 m.

Settlement N14 Nearby the village of Rkoni (Fig. 66-65-b). A small settlement on the right bank of the Tedzami River. A wall built with dry piles is more common. Material - mainly cobblestone of different sizes (L - 1.05, H - 0.35; L - 0.65, H - 0.45; L-0.55, H-0.21, etc.). Wall length, with some gaps - 21.0, width - 2.3-2.5; Remaining (?) height - 0.85 - 0.9 m. Individual stone sizes: L - 1.05; H - 0.65; L - 0.65; H - 0.45. Very fragmentary remains of the settlement (or settlements) north of quarry. GPS coordinates: 38 T 0435657; UTM 4630809 (+, - 5 m.); H-852 m.

Vitskha settlement. Among the settlements studied by the expedition, we found out one whole settlement consisting of two areas on the left bank of the river Vitskha in the Tedzami and Vitskha Orkhevi, which we conventionally called the "Vitskha settlement"³.

Vitskha settlement was protected by a wide ravine from the east and a strong wall built with dry piles 4-5 meters from its edge (Fig. 97); It was bordered by a rocky massif from the north, and a rocky canyon of medium depth and width from the west (Fig. 68, 69a). The natural border of the settlement from the south was the river Vitskha, the left tributary of Tedzami (Fig. 70, 70-a). A series of terraces started from its bank, which were used by the Vitskhelian people for agricultural activities (the first three terraces from the river) and for living (terraces 4 and 5).

Terraces of different widths stretch from east to west. The terraces used for agricultural purposes are relatively narrow, unlike those selected for living. The width of the followings are 57 (+,-3) (the northernmost terrace on which the Church of the Baptist stands) and 64 (+,-3) (located south of it). The width of the terraces in the east-west sections is unequal. The total area of the settlement (both areas) is 114,000 sq.m. It is more than a meter.

Vitskha builders used only dry piles to build all kinds of constructions. This construction method appears to be common in the study area.

Briefly about each site. Site I. The eastern area of the Vitskha settlement can be seen early, which most likely had its own pre-Christian cult place - a stone idol, with a sacrificial square from the south (Fig. 71-79).

Site I of the settlement, compared to site II, is built on a much smaller area. It had both natural and handmade boundaries. From the W side, a small, unnamed ravine follows the site, the left bank of which was fortified in certain sections by a wall built with raised stones. Most likely it was built to protect against flooding. However, if the opinion regarding the early existence of this area as an independent settlement is acceptable in a certain period of time, then perhaps this wall had a fortification purpose.

To the south of the idol there is a wall built with dry piles (more likely, the remains of some kind of

3 T. Bibiluri is preparing a research about the settlement of Vitskha

building), which faces the western slope of the above-mentioned rocky platform from the O side (Fig. 81.82-a). Wall dimensions: length – 10.4; height on the W side – 0.7; W-2 – 1.0; Center – 0.75. Dimensions of individual stones: 1. 2.0 x 1.5 x 0.7; 2. 1.6 x 1.6 x 0.55; 3. 1.42 x 0.75 x 0.65, GPS coordinates – W – 38 T 04 35238; UTM 46 30642; H – 882 m.;

On the O side of the structure, on the N-S line – a wall made of large stones of the local rock, of which two boulders buried quite deep in the ground (or rather, covered with earth) are preserved, and at a distance of 3.5 meters from it – a well-worked rock monolith of outstanding dimensions (L – 4.2, H-1.03 (visible, buried quite deep in the ground), Q – 2.4 m.) (Fig. 83). We saw stones of similar size and more or less processed in the W section of the settlement and on the left side of the road leading from Ertatsminda to Chachubeti and from Chachubeti to Rkoni.

The above mentioned building separates the area of the idol from the residential area and blocks the massif of the rock, at the N end where the idol stone is erected.

Later, the site, as well as the entire settlement, came under the boundaries of a unified defense system, I will talk about it in detail a bit latter.

We managed to identify 11 buildings in the area, however, their number should have been much higher due to the density of the buildings. We cleaned three houses and determined: a) their plan; b) relationship with the surrounding houses.

House N1 (Fig. 84, 85). GPS coordinates: 38 T 04 353248; UTM 4630594; Dimensions: 7.1(N-S) x 3.1(W-O). For the construction of the remaining part of the walls, local rock (predominantly) and cobble stones of various types were used.

House N1a (Fig. 90). JPS coordinates: 38 T 04 353251; UTM 4630600; H – 871. Dimensions: 2.5 (N – S) x 9.0 (W-O). For the construction of the remaining part of the walls, local rock (mainly) and cobble stones of various types were used. Sizes of stones: 1. 0.6 x 0.35; 2. 0.4 x 0.3; 3. 0.42 x 0.17; 4. 0.5 x 0.38 m.

House N2 (Fig. 84,86-88). JPS coordinates: W side – 38 T 04 35246; UTM 4630608; S side – 38 T 0435251; UTM 4630651; N side – 38T 04 35 249; UTM 4630613; O side – 38 T 04 35 246; UTM 4630610; Dimensions: 7.1 (N-S) x 3.1 (W-O).

House N3 (Fig. 90). Dimensions: 7.1(N-S) x 3.1(W-O). GPS coordinates: T 04 353246; UTM 4630608; H – 873;

House N4 (Fig. 91). Dimensions: 7.6 (N-S) x 7.9 (W-O). GPS coordinates: T 04 353269; UTM4630576; H-876.

House N5 (Fig. 92,94). Dimensions: 6.3 (N-S) x 7.9 (W-O). GPS coordinates: T 04 353247; UTM46300574 – from N; T 04 353251; From UTM 4630563 H – 864 – S.

House N7 (Fig. 96,97). Dimensions: 6.4(N-S) x 7.2 (W-O). GPS coordinates: T 04 353238; UTM 4630590 – from N; T 04 353244; UTM 4630571 from S. H-869.

THE COMPLETE PICTURE WILL BE RESTORED ONLY AS A RESULT OF FULL-SCALE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS.

Site II. The second site of the unified settlement is much larger than the first. As a result of archaeological reconnaissance, we determined that the area next to the church of John the Baptist of Vitskha settlement (with our numbering – area II) is on 82460 km square. It is spread over the area (W – E – 380.0 m.; N – S – 217 m.) and is characterized by dense settlement.

The site is built on 5 natural terraces on the left bank of the Vitskha River. The two upper terraces, with a large area, are used for living, and the following three located to the south of them were used for agricultural purposes. The base of all terraces was reinforced with rocks and cobblestones (relatively rare) of different sizes (Fig. 102-105).

According to Merab Gazashvili, barley was sown on these terraces in the 70s and 80s of the last century. However, the settlement of Vitskha had turned into abandoned village since long ago. According to him, "Ivanenishi" (as the Ossetian population called it) was a deserted place even in the memory of his great-grandfather. By the way, on the W – O line of the 3rd terrace, traces of the old buildings are quite well preserved.

The area was bordered from the west by a wide and dry, rocky canyon-like sloped ravine; To the east, the site was surrounded by the single boundary of the Vitskha settlement, which was followed by a steeply sloping, wide, well-built wall with dry piles on the N-S axis. The mentioned wall did not follow the mouth of the ravine, but was separated from it by 3-4 meters (the distance depends on the outline of the ravine bank). The settlement had a natural boundary from the north – a rocky massif (Fig. 102).

The settlement areas were also separated from each other by a natural border – a rocky ravine (Fig. 98-100). As a result of intelligence, it became clear that the settlement, which consisted of several independent segments, had a rather complex and well-thought-out planning.

Due to its location, the cult center of the settlement holds a kind of dominant position – the church built in the name of John the Baptist, known among the population as the Baptist's sign, which stands on the upper N terrace, on the extreme NE side and borders the settlement from the north (Fig. 109-110-a)⁴. To the east of the church, at a distance of 9-10 meters, there is a pile of large stones, which was undoubtedly designed to strengthen the base of the terrace prepared for the construction of the church (Fig. 110-a, 113-b). Actual length of the construction – 31.0; height – 1.2 m. Dimensions of individual stones: 1.6 x 1.1; 1.3 x 1.0; 1.7 x 1.2; 0.9 x 0.7 and others.

GPS coordinates of the complex: P 0 – 38 T 04 351 52; UTM 46 305 40; H – 896; P 2 – 38 T 04 351 46; UTM 46 305 39; H – 894 m.; P 2 – 38 T 04 358 46; UTM 46 305 47; H – 895 m.;

To the north of the protective moat of the central terrace (terrace 1 on the S side of the baptistery), more or less processed monoliths are embedded at certain intervals along the entire length, separated from each other by an unequal distance (Fig. 112-114): the distance between I and II is 42.5 m.; between II and III – 35 m.; between III and IV – 79.4 m.; IV to V – 51.0 m.; V-VI – 62.0 m. The distance of individual stones from the protective wall of the terrace is also uneven; So, for example, the distance from II stone to the edge of the terrace is 20.5; from III – 33.8; from IV – 15; from V – 10.0 m; Obviously, such a difference is due to the outline of the relief, because the monoliths are located on the same line. GPS coordinates of monoliths: I – 38 T 04 351 97; UTM 46 305 79; h – 872 m.; II – 38 T 04 351 66; UTM 46 305 52; h – 870 m.; III – 38 T 04 351 34; UTM 46 305 34; h – 868 m.; IV – 38 T 04 35014; UTM 46 30480; h – 864 m.

Between monoliths 1 and 2 we found a stack of stones, which we initially thought was part of the protective wall between the two monoliths, but after cleaning it turned out to be the remains of two large structures. More on that below.

The western part of settlement II area looks very interesting, where the remains of different types of constructions made of large stones have been preserved (Fig. 112, 113). Large stones have also been used to construct several buildings. Clarifying their purpose is a matter of future research.

and also, here we have fixed the same monolith as the one in the NO corner of the settlement I area (Fig. 114). Dimensions: L – 4.7; Q-1,4; H-1.64-1.71. JPS coordinates: 38 T 04 349 41; UTM 46 304 95; H – 871 m.

Area II of the settlement is bordered from the south by three terraces of different widths, which were used for sowing different types of crops, mainly wheat. These terraces were used by the Georgian population of this section of Tedzami valley, and by the Ossetians, who came from the second half of the 19th century – for the same purpose.

4 The study of the Church of the Baptist was carried out by art critic Salome Gogolauri. Ms. Salome's work is attached to this report

Defense system. Previously, the castles built in the middle ages in the “Khertvisi” (at the confluence of two rivers) were not built here only because they were bounded by the river on two sides, but also because two roads followed these two rivers, i.e. There were crossroads as well (Khertvisi, Samshvilde, Dmanisi, Lore, etc.) [Berdzenishvili D. 1968:51] and most of the Georgian castles of the early and middle feudal times, a village of more or less size was located above it (The line is mine – T.B.) [Ibid. 53].

As I have already mentioned, Vitskha settlement is surrounded by a natural border from the east – a rather wide and sharply curved deep ravine. However, population of Vitskha was not satisfied with the natural boundary – they built a rather powerful wall with rocks and cobblestones of various sizes, which directly bordered the empty bank of the river Vitskha in the south; On the north side, area I is bounded by the massif of the rock (or small plateau) which is mentioned several times, on the N side of which an idol stone is erected (Fig. 125, 126); Area II was bordered by a rocky massif. A superficial observation shows that the eastern boundary had two walls, an inner and an outer one, and the space between them was filled with small cobblestones. How valid this assumption of mine is, there is possibility of find out only after a full-fledged archaeological research.

One point that drew attention – the wall is not built on the mouth of the ravine, but 3-4 meters away from it.

Vitskha settlement is bordered from the west side by a wide (18-24 m.), medium depth (3-5 m.) and dry, rocky ravine (Fig. 127,128). However, the name “dry ravine” is very conditional. According to my assumption, during rainfall, this ravine should not be unfamiliar with water falls. GPS coordinates: 38 T 04 34824; UTM 46 30557; H – 876-883 m.

On the right, rocky bank of the ravine, we observed the remains of a couple of small buildings (Fig. 131, 132). JPS coordinates: 38 T 04 349 41; UTM 46 304 95; H – 876 m. 10-0 meters from the remains of the building, on the SSO side, m. Gurgenidze found 3 fragments of the bottom-side of a small-sized jar burnt to a beige color (Fig. 133).

A completely uninhabitable rocky, rugged slope suggests that we are dealing here not with an ordinary dwelling, but with the remains of a guardhouse or something similar to it.

On the left bank of the ravine, we observed a section of a stone wall built with dry piles (N – S, 41 degrees from N to W). The length of the visible part of the pile is 14.5 m. One section of the wall is covered with earth. I do exclude that in case of excavation, we will be able to reveal and study the tangible part of the western protective wall of Vitskha settlement (Fig. 129, 130). GPS coordinates: 38 T 04 34890; UTM 46 305 43; H – 876 m.

To the east of this pile of the wall, 40 meters – on the N-S axis (18 degrees to the W), three medium-sized stones are located in a row. Dimensions: N – 0.7x0.6; middle – 1.0 x 0.7; S – 1.1 x 0.8 m. GPS coordinates: 38 T 04 34995; UTM 46 305 60; H – 894 m.

Even in this case, without further research, it is impossible to understand the purpose of these stones. Restoring the most complete picture of this fortification system, which is very interesting and contains many information, is possible again and again only through excavations.

At the site, we identified the remains of several dozen buildings (these preliminary data, most likely will change after the full-scale excavation), which are located to the south, southwest and southeast of the Church of John the Baptist. I consider it immature to draw conclusions about their function at this stage of the research, however, it is natural to think that most of the buildings were residential houses. Some buildings, depending on the size and planning of the people who were used to build them, are undoubtedly designed for a different purpose.

House N1 (Fig. 115). It is located in the western part of the site, 20 (+, – 3 m.) away from the canyon. Dimensions: N – S – 4.0; W – O – 4.6 m.

House N2 (Fig. 116). It is located in the western part of the site, 20 (+, – 3 m.) away from the canyon,

in the immediate vicinity of house N 1, east of it. Dimensions: N – S – 4.0; W – O – 6.0 m. GPS coordinates: 38 T 04 351 78; UTM 46305 11; h – 881 m.

House N3 (Fig. 117). It is located in the southern part of the central section of the site. Like all the houses in the settlement, they are built with medium and small stones of local rock and cobble (rarely) without mortar. Dimensions: N – S – 4.2; W – O – 5.5 m. GPS coordinates: 38 T 04 351 71; UTM 46 305 10; h – 881 m.

House N4 (Fig. 118). It is located in the southern part of the central section of the site, in the immediate vicinity of N3. Like all the houses in the settlement, they are built with medium and small stones of local rock and cobble (rarely) without mortar. Dimensions: N – S – 5.1; W – O – 7.2 m. GPS coordinates: 38 T 04 351 67; UTM 46 305 04; h – 881 m.

House N5 (Fig. 119). It is located in the southern part of the central section of the site. It is bordered from the south by house N4. Like all the houses in the settlement, it is built with medium and small stones of local rock and cobble (rarely), without mortar. Dimensions: N – S – 5.0; W – O – 6.0 m. GPS coordinates: 38 T 04 35022; UTM 46 305 03; h – 871 m.

House N6 (Fig. 120). It is located in the southern part of the central section of the site. It is bordered by house N5 from the south, and house N7 from the east. Like all the houses in the settlement, they are built with medium and small stones of local rock and cobble (rarely). Dimensions: N – S – 3.5 (+, – 0.6); W – O – 4.7 (+, – 0.3) m. GPS coordinates: 38 T 04 351 63; UTM 46 305 88; h – 879 m.

House N7 (Fig. 121). It is located in the southern part of the central section of the site. It is bordered from the west by house No. 6. Local rock and cobblestone (rarely) with medium and small stones were used as building materials. Dimensions: N – S – 3.2; W – O – 4.2 m. GPS coordinates: 38 T 04 351 47; UTM 46 305 78; h – 878 m.

House N8 (Fig. 122). It is located in the central part of the central section of the site. It is built with medium and small stones of local rock. Dimensions: N–S–3.2; W – O – 4.2 m. GPS coordinates: 38 T 04 351 37; UTM 46 305 73; h – 876 m.

House N11 (Fig. 123). 150 meters from the Church of the Baptist on the SW side. Large sizes (0.9x0.85; 1.2x1.15) were used for construction. rock stone GPS coordinates: 38 T 04 351 08; UTM 46 30618; h – 898 m.

In the central part of the site, on the extreme southern side, 4.8 m from the terrace's protective ditch, the remains of the building built with dry piles were cleared. In particular, the southern (length-8.5, width-1.7 m.) and eastern (length-3.0, width-1.7 m.) sections. The building is bordered from the N side by another rather large building (W-W – 15.0; N-S – 6.4 m.) (Fig. 124, 124-a).

Among the buildings known at this stage in the II area of Vitskha settlement, these two are undoubtedly distinguished in terms of size. They appear closer to the studied NN1, 2 and 1-A houses in the I area of the Vitskha settlement.

INSTEAD OF CONCLUSION

We have fully explored the area that will be covered with water after the completion of the Tedzami Reservoir project. Otherwise, the main part of the technical task is completed and nothing stands against of project implementation; However, it didn't happen by chance that we called this section of the fieldwork report – instead of conclusion.

Instead of conclusion, because the settlement, area of which exceeds 114,000 square meters, is distinguished by the density of the population and the abundance of buildings of various purposes, at this stage of the research, only the primary results of observation can be provided to the society interested in this topic.

Making real conclusions will be possible only as a result of scrupulous field-archaeological research. I can say with full responsibility that in the territory of Shida Kartli, there is no other settlement of

similar size and, most importantly, very well preserved from the medieval times till today.

Vitskha settlement in its scale and importance is much more than just a village-type settlement. In order to make a tangible and accurate result, in our deep belief, it is necessary to continue the study of the monument.

Due to the importance of the monument, in parallel with the implementation of the reservoir project, a full-fledged archaeological research of the Vitskha settlement should be carried out in order to avoid completely irreparable consequences caused by the expected damage of the monument, which carries a lot of historical information.

The study of the mentioned settlement is necessary and we would add – must, because it is a monument of the time when Tedzami valley and its tributaries were inhabited only by native Georgian ethnos and that all the monuments of material culture are the result of the creation of the ethnoculture of the autochthonous population... I entrust my colleagues and society to draw conclusions.

Archaeological research should be continued in order to:

Avoid destroying a certain part of the archaeological objects. In particular, a large number of buildings will be covered with water, including the lower part of the defensive border in the east, and the middle part is in the immediate vicinity of the flood zone, which obviously increases the risk of their damage – destruction;

Study terraces 1-3 and partly 4 of the settlement located in the flood zone;

Reveal the layers of the early settlement period;

Determine the place and role of the settlement, among the existing settlements in the upper part of the Tedzami basin (and not only);

The ethnic history of the settlement should be studied, which will give us the key to present a real picture of the past of the Tedzami valley population;

Fully explore the place considered to be a pagan place of worship, the study of which will reveal many interesting details;

Study the fortification system of the settlement. This is important, as in our reality there are not many defensive buildings of the medieval period, taken separately;

Trace the origins of such a dense and quite extensive settlement.

Determination of the entire spectrum of Vitskha population functioning (type, density, main branches of farming, time frames) should be carried out; This is possible only as a result of stationary archaeological research.

a) Complete archeological-ethnographic, historical-geographical and artistic research of the basins of the Tedzami and its upper waist tributaries;

b) The well-preserved and, most importantly, multifaceted interesting settlement in the area bordering Shida and Zemo Kartli will be comprehensively and fully studied;

c) A settlement that will enrich our knowledge for the study of the era with a number of noteworthy information;

d) The conservation-restoration project of the one-nave church of the Baptist will be prepared;

And, finally, at all stages of the expedition work, both in the field and in theoretical research, undergraduate and master's students of the relevant specialties of the Tbilisi State Art Academy are involved. So, this project is especially valuable.

BIBLIOGRAPHY:

A. Writtern Sources

1. Batonishvili Vakhushti. Description of the Kingdom of Georgia. Convention of Kartli, IV. Edited by S. Kaukhchishvili. Tbilisi 1973.
2. Beri Egnatashvili. New Kartli life Convention of Kartli, II. Edited by S. Kaukhchishvili. Tbilisi 1959.
3. Guldenstedt's trip to Georgia. G. Gelashvili edition. 1. Tbilisi 1962.
4. Documents from the social history of Georgia, edited by N. Berdzenishvili. Vol. 1. 1940
5. Vakhtangashvili M. For the settlement of Ossetians in the 19th century and the first quarter of the 20th century. Dissertation for the academic degree of Doctor of History. Tbilisi 2017.
6. Mroveli Leonti. The life of Georgian kings... Convention of Kartli, I. Edited by S. Kaukhchishvili. Tbilisi 1955.
7. Mroveli Leonti. Chronicles of Kartli/Matiane Kartlisai. Convention of Kartli, I. Edited by S. Kaukhchishvili. Tbilisi 1955.
8. Orbeliani P. The story of Kartli. E. Tsagareishvili's edition. "Science". Tbilisi 1981. Juansheri. Life of Vakhtang Gorgasali. Convention of Kartli, I. Edited by S. kaukhchishvili. Tbilisi 1955.
9. Juansher. Life of King Vaxtang Gorgasali, Convention of Kartli, I. Edited by S. Kaukhchishvili. Tbilisi 1955.
10. Ioseb Didmouraviani from Tiflis. Researched and edited by G. Leonidze. Tbilisi 1939.

b. literature

1. Beridze V. The architecture of Samtskhe. Tbilisi 1955.
2. Berdzenishvili D. Some issues of the study of castles. Dzeglis Megobari, N14. 1968.
3. Berdzenishvili D. Historical-geographical intelligence in the areas of Tedzami, Khovle and Ateni. XIII scientific conference of graduate students and young scientific workers. Tbilisi 1971.
4. Berdzenishvili D. Essays on the historical geography of Georgia. Zemo Kartli – Tori, Javakheti. "Metsniereba/Science", Tbilisi 1985.
5. Berdzenishvili N. Issues of Georgian history, I. Tbilisi 1963.
6. Berdzenishvili N. Issues of Georgian history. Materials for historical geography of Georgia. second edition. Ed. d. Berdzenishvili. "Metsniereba", Tbilisi 1990.
7. Gamrekeli V. Trade connections between Eastern Georgia and the North Caucasus in the 18th century. Tbilisi 1968.
8. Gvasalia J. Essays on the historical geography of Eastern Georgia – "Shida Kartli", 1983.
9. Gvritishvili D. Essays from the history of Georgia (XV-XVII centuries), Vol. 2. Tbilisi 1965.
10. Vakhtangashvili M. For the settlement of Ossetians in XIX century and first quarter of XX century. Dissertation for the academic degree of Doctor of History. Tbilisi 2017.
11. Makalatia S. Tedzami valley. Tbilisi 1959.
12. Topchishvili R. Ethnohistory issues of Osset settlement in Georgia and Shida Kartli. Tbilisi 1997.
13. Makalatia S. Borjomi ravine. Tbilisi 1955.
14. Makalatia S. Lekhura ravine. Tbilisi 1967.
15. Makalatia S. Ateni ravine. Tbilisi 1957.
16. Makalatia S. Kavtura ravine. Tbilisi 1960.
17. Melixet-Begi L. From an archaeological trip to the Kavtura ravine in 1923. Tbilisi University reporter. Tbilisi 1925.
18. Muskhelishvili D. The main issues of historical geography of Georgia, 1. Tbilisi 1977.
19. Muskhelishvili D. The main issues of historical geography of Georgia, 2. Tbilisi 1980.

20. Muskhelishvili L. An attempt to find out the genealogy of the Torahs. BGSM/SSMM. X-B. Tbilisi. 1940.
21. Muskhelishvili L. Issues of the historical geographer of Georgia N. Berdzenishvili's works. "Matsne", N2. Tbilisi 1965.
22. Rcheulishvili L. Old settlements in the vicinity of Borjom-Bakuriani. Essays on the history of Georgian art. Tbilisi 1994.
23. Tatishvili T. Materials for historical geography of Tana valley. Historical-geographic collection of Georgia. Vol. 2. Tbilisi 1964.
24. Kubaneishvili S. Chrestomathy of old Georgian literature, Vol. 1. Tbilisi 1996.
25. Chitaia G. A brief report of the ethnographic expedition of the Ksani ravine. "Moambe", IV. Tbilisi 1939.
26. Kharadze K. Historical Geography of Georgia, Shida Kartli. Tbilisi 1992.
27. Javakhishvili Iv. The King of Georgia and his rights. Work in 12 volumes. Vol. 12. Tbilisi 1998.
28. Javakhishvili Iv. The history of the Georgian nation. Work in 12 volumes. Vol. 3. Tbilisi 1982.
29. Dumbadze M., Lomidze B., Lortkipanidze M. On the history of mountainous Kartli in the V-XVIII centuries. Collection "Peculiarities of Socio-Economic Development of the Georgian Highlands in the Age of Feudalism". Tbilisi 1983.
30. Haxthausen. Transcaucasian region, part II. St. Petersburg 1857 (In Russ.).
31. The latest geographical and historical news about the Caucasus, collected and updated by Semyon Bronevsky. Part one. Moscow 1823 (In Russ.).
32. Kharadze K. Origin and development of toponyms of Shida Kartli, collection. "Ossetian inquire". Tbilisi 1994 (In Russ.).

Fig. 1. Chachubeti. Church of the Virgin Mary. Photo by T. Bibiluri

**Fig. 2. Vill. Chachubeti.
View from the SO;**

**Fig. 3. Vill. Chachubeti.
Dwelling habitation.
View from the SOO.
Photos by T. Bibiluri**

Fig. 4. “Long Stone Barrow-I”. Photo by T. Bibiluri

Fig. 5. “Long Stone Barrow-II”. Photo by T. Bibiluri

Fig.6. “Long Stone Barrow – III“, before removing the grass

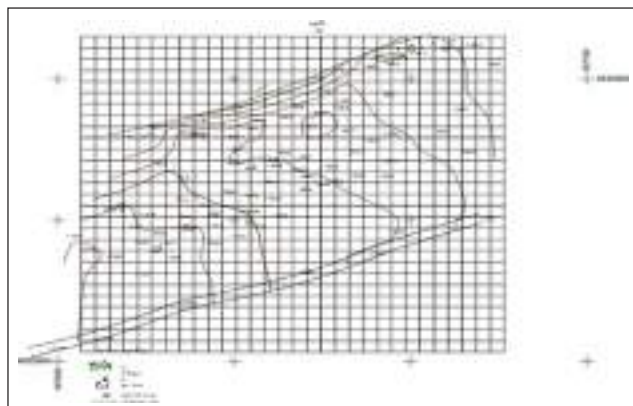

Fig.7. Archaeological net

Fig. 8. The process of removing the cover

**Fig. 9. After preparation
(Photo by T. Bibiluri)**

Fig. 10. “Long Stone Barrow-IV “

Fig. 11-12. “Long Stone Barrow – V”; “Long Stone Barrow –VI” (Photo by T. Bibiluri).

**Fig. 13,14. The remains of wall-I. In front of Vitskha settlement.
On the bank of riv. Tedzami.**

Fig. 15. The remains of the wall- II.

Fig. 16. The remains of the riprap

Fig. 17-18. The remains of the wall – III (Photo by T. Bibiluri)

Fig. 19. Settlement I (Tkemlana-I).

**Fig. 20. Settlement I (Tkemlana-I).
House N2**

**Fig. 21. Settlement I (Tkemlana-I).
House N4**

**Fig. 22. Settlement I (Tkemlana-I).
House N7**

**Fig. 23. Settlement II (Tkemlana-II).
дом N1**

**Fig. 24. Settlement II (Tkemlana-II).
House N2**

**Fig. 25. Settlement II (Tkemlana-II).
House N3**

**Fig. 26. Settlement II (Tkemlana-II).
House N4**

**Fig. 27. Settlement II (Tkemlana-II).
House N5**

**Fig. 28. Settlement II (Tkemlana-II).
House N6**

Fig. 29, 29-a. Settlement III (Tkemlana-III). House N1, N2. Photo by T. Bibiluri

**Fig. 30. Settlement IV (Tkemlana-IV).
House N1**

**Fig. 31. Settlement IV (Tkemlana-IV).
House N2**

**Fig. 32. Settlement IV (Tkemlana-IV).
House N3**

**Fig. 33. Settlement IV (Tkemlana-IV).
House N4**

**Fig. 34. Settlement IV (Tkemlana-IV).
House N5**

**Fig. 35. Settlement IV (Tkemlana-IV).
House N6**

Fig. 36. Settlement IV (Tkemlana-IV). House N7

Fig. 37,38. Settlement V (Tkemlana-V). House N1, house N2. Photo by T. Bibiluri

Fig. 39. Settlement VI (Tkemlana-VI). General view

**Fig. 40. Settlement VI (Tkemlana-VI).
House N1**

**Fig. 41. Settlement VI (Tkemlana-VI).
House N2**

Photo by T. Bibiluri

**Fig. 42. Settlement VI (Tkemlana-VI).
House N3**

**Fig. 43. Settlement VI (Tkemlana-VI).
House N4**

Fig. 44. Settlement VI (Tkemlana-VI). Large oval building N5

Photo by T. Bibiluri

Fig. 45-47. Settlement VIII. Remains of a large oval building N1.

Photo by T. Bibiluri

Fig. 48-51. Settlement IX

Fig. 52-53. Eklesiisgora (Church Hill) I.

Photo by T. Bibiluri

**Fig. 54. Eklesiisgora I. Riverside terrace.
Agricultural district of the settlement**

Fig. 55. Eklesiisgora – I. House N1

Fig. 56. Eklesiisgora – I. House N5

Photo by K. Pachoshvili

**Fig. 57. Settlement 11. Eklesiisgora – II.
House N2.**

**Fig. 58. Eklesiisgora – II.
House N3.**

Photo by T. Bibiluri

Fig. 59. Eklesiisgora – II. House N5.

Fig. 60. Eklesiisgora – II. House N6.

Fig. 61,62. In the 80s of the 20th century, a large massif of soil was cut off as a result of the flooding of the Tedzami river.

Photo by T. Bibiluri

Fig. 63, 64. The left bank of Tedzami river. "Natsisqvilari" (remnants of mill), general view of the settlement and the remains of the N1 building.

Photo by K. Pachoshvili

Fig. 65-65-b. Right bank of Tedzami river – settlement N14. Near of Rkoni village

Photo by T. Bibiluri

Fig. 66. Tedzami and Vitska rivers, view from N. Photo by T. Bibiluri

Fig. 67. Vitskha settlement, view from the south. Photo by T. Bibiluri

Fig. 67-a. Vitskha settlement, view from NNW. Photo by T. Bibiluri

Fig. 68. The natural border of Vitskha settlement, view from N. Photo by T. Bibiluri

Fig. 69. The natural border of Vitskha settlement, view from N – dry ravine. In the background – an idol

Fig. 70,70-Riv. Vitskha – Natural border of settlement, view from S and SW

Fig. 71, 71-a. Vitskha – The natural border of settlement from W

Fig. 72,73. A pagan idol. View from the Church of the Baptist.

Photo by T. Bibiluri

Fig.74. A pagan idol. View from NOO. Photo by T. Bibiluri

**Fig. 75-77. A pagan idol. Details of inserting the idol stone into the base.
View A.-B. from N; C. – from NOO.**

Photo by T. Bibiluri

**Fig. 78. Pagan idol. Some distance away: Tedzami river, vill.
Rkoni and Rkoni Castle. View from NOO.**

Photo by T. Bibiluri

Fig. 79-80. A mass of rock, at the N end of which stands an idol.

Fig. 81,82. The ravine to the east of Vitskha settlement

Fig. 83, 83-a. A wall built with dry piles on the SW-side of the idol

Fig. 84. The monolith on the S side of the dry pile wall

Fig. 85. Vitskha settlement. District I. House NN 1,2. View from the baptistery.
Photo by T. Bibiluri

Fig. 86,87. Vitskha settlement. District I. House N1и N2 after green covering and surface cleaning. View from the baptistery.
Photo by T. Bibiluri

Fig. 88,88-a. Vitskha settlement.
District I. House N2,
the details of wall pile

**Fig. 89-90. Vitskha settlement. Site I. Conservation process of house N2;
House 1-a**

Fig.91. Site I. House N3.

Fig. 92. Site I. House N4.

View from NNW. Photo by T. Bibiluri

**Fig. 93-94. Vitskha settlement. Site I. House N5. View from NNW; House N5. The
remains of wall pile (N). View from SSW.**

Photo by T. Bibiluri

Fig. 95. Vitskha settlement. House N6.

Fig. 96. After partially cleaning from the green cover. View from NNW.

Photo by T. Bibiluri

Fig. 97-99. Vitskha settlement. A ravine separating sites

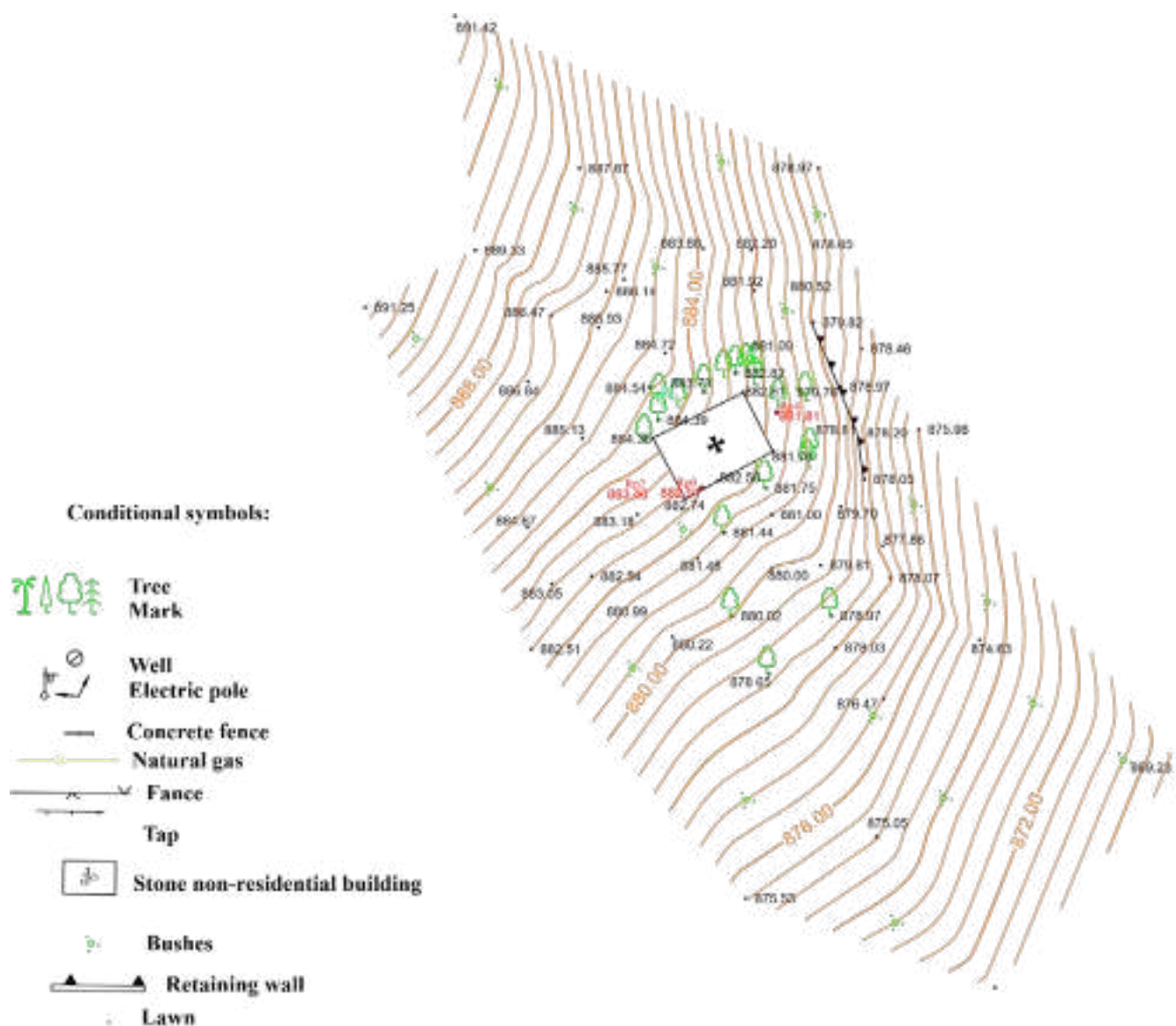

Fig. 100. Vitskha settlement-II. Section of the Church of John the Baptist. Topo-plan.

Topographer N. Kavlashvili

Fig. 101,102. Vitskha settlement. Site II. Terraces

Fig. 103,104. Piling of stone for reinforcement of the central terrace

Fig.105,106. Lower, Pile of reinforcing stone for the 1st terrace

Fig. 107,107-a. Lower, Pile of reinforcing stone for the 1st terrace

**Fig. 108. Vitskha settlement. The Church of the Baptist (“Baptist Niche”).
View from W; 108-a – View from S.
Photo by T. Bibiluri**

**Fig. 109. Vitskha settlement. Church of the Baptist, view from NNW.
Fig. 109-a – View from SOO. In the foreground – the foundation of the terrace,
created by monoliths. Photo by T. Bibiluri**

**Fig. 109-b. Vitskha settlement. Church of the Baptist. A foundation created by
monoliths. Photo by T. Bibiluri**

**Fig. 110-110-b. Vitskha settlement.
Site II. Monolith on the O – W axis. View from O.
Photo by T. Bibiluri**

Fig. 111-113. Monoliths in the W-part of the settlement

**Fig.114. Vitskha. Site II. part W.
House N1**

**Fig. 115. Vitskha. Site II. part W.
House N2**

**Fig.116. Vitskha. Site II. Part W.
House N3**

**Fig.117. Vitskha. Site II. Part S.
House N4**

**Fig.118. Vitskha. Site II. Part S.
House N5**

**Fig. 119. Vitskha. Site II. Part S.
House N6**

**Fig. 120. Vitskha. Site II.
In the Part of SW. building N7**

**Fig. 121. Vitskha. Site II.
In the Part of SW. building N8**

Fig. 122. Vitskha. Site II. Part SW. Building N11

**Fig. 123. Vitskha. Site II.
Large building**

**Fig.123-a. Conservation-reclamation
process**

Fig. 124,125. Vitskha settlement. O section of the fence

Fig. 126,127. Vitskha. Site II. A ravine bordering the W side

Fig. 128,129. Vitskha. District II. The fence of W side

**Fig. 130, 131. Vitskha settlement.
W side, right bank of the canyon,
Building N 0**

Fig. 132. Fragment of the bottom and side of bowl

Fig. 133. Passing road in the village Saorbis (today – Picesi)

2020

ДЕКАБРЬ, 11

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт Археологии Имени Академика
Андриа Апакидзе

ОТЧЕТ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ В ЗОНЕ СТРОИТЕЛЬСТВА ВОДОХРАНИЛИЩА ТЕДЗАМИ И НА ПРИЛЕГАЮЩЕЙ ТЕРРИТОРИИ 2019 Г.

Темур Бибилиури, Александр Нонешвили, Иванэ Бибилиури, Каха Пачошвили

*„Что касается исторического прошлого этого ущелья, оно до сих пор
не исследовано, поэтому мы менее знаем о нем“
(проф. Серги Макалатиа)*

ВСТУПЛЕНИЕ

Государственным ООО «Мелиорация Грузии», между деревнями Чачубети и Ркони (Шида Карти, муницип. Каспи), в верховьях р. Тедзма, планируется строительство водохранилища. Экспедиция НКО «Наследие Грузии» (председатель доктор Каха Трапаидзе) под руководством д-ра Теимураза Бибилиури¹ провела комплексное археологическо-искусствоведческое исследование в зоне работ и на прилегающей территории (основание – договор о специальных закупках 483/19-2019.29.VIII; удостоверение о проведении археологических работ N 6/17/109-2019.28.10)².

Общий обзор. А. Историко-географический контекст:

- 1 Состав экспедиции: Руковод. – д-р Темур Бибилиури; научн. Консультант – д-р. Каха Трапаидзе, менеджер – Гиорги Трапаидзе, археологи – д-р. Александре Нонешвили, магистр Иванэ Бибилиури; искусствовед – Саломе Гоголаури; архитектор – Кахи Пачошвили; топограф – Нодар Кавлашвили; фотофиксация – Темур Бибилиури, Иванэ Бибилиури, Кахи Пачошвили, Ана Чоладзе; студенты Тбилисской Академии Художеств – Нели Гачечиладзе, Микаэл Гургенидзе, Мариам Заридзе, Кристине Касрадзе, Ана Чоладзе; рабочие-препараторы – Симон Ахалкаци, Нодар Кавлашвили; фотофиксация – Темур Бибилиури, Иванэ Бибилиури, Кахи Пачошвили, Ана Чоладзе; студенты Тбилисской Академии Художеств – Нели Гачечиладзе, Макаэл Гургенидзе, Мариам Заридзе, Кристине Касрадзе, Ана Чоладзе; рабочие-препараторы – Симон Ахалкаци, Бесик Гочиашвили, Николоз Макарашвили, Мурман Кавтиашвили, Хвтисо Меребашвили, Генади Оханашвили, Хвича Папиашвили, Зура Кикодзе, водители – Теимураз Кубаташвили, Зураб Джавахишвили. Нашим проводником был житель дер. Ркони – г-н Мераб Газашвили, за что мы чистосердечно его благодарим.
- 2 Благодарим за оказанную помощь главу службы информационных систем Национального агентства защиты памятников культурного наследия Грузии г-жу Леилу Туманишвили, а также сотрудников агентства – г-на Тенгиза Чолокашвили и г-на Гиоргиа Бурджанадзе.

1. Письменные сведения о долине Тедзами и ее притоков. В грузинских нарративных исторических источниках, за исключением энциклопедического труда Вахушти Батонишвили «Описание царства Грузинского» (1973), нет источников о долине Тедзмы, даже грамоты в этом плане не дают сведений.

У нас имеется уникальный своим содержанием и информацией памятник, датированный 1259 г., сохраненный усилиями акад. Эквтиме Такаишвили – грамота о пожертвовании эриставт-эристави (великого князя) Кахи Торели монастырю Ркони; надпись в маленькой церкви в Ркони сохранила нам весть об уничтожении Рконского монастыря и близлежащих населенных пунктов ордами Тамерлана; есть еще несколько источников, но они не способствуют продвижению в исследованиях данного микрорайона.

Одно можно сказать наверняка – исследуемая территория, наряду с большей частью долины Тедзами, с XII-XIII вв. входила во владения Торели (Джавахишвили), о чем четко говорит грамота Кахи Торели о дарах церкви Ркони; позже она переходит во владения Саакадзе, хотя материальных источников того времени (не считая строения монастырского комплекса Ркони) нет – среднее и верхнее течение Тедзами с археологической, этнографической и культурно-географической точки зрения практически не исследовано.

В вышедшем в 1959 г. историко-этнографическом очерке о долине Тедзами о вышеозначенном факте писал проф. С. Макалатиа: «Что касается исторического прошлого этого ущелья, оно до сих пор не исследовано, поэтому мы менее знаем о нем». Исследователь с сожалением отмечал, что «только по известным памятникам материальной культуры и обрывочным письменным упоминаниям можно хотя бы в общих чертах осветить историческое прошлое локации».

С памятниками материальной культуры возникает проблема, т.к. исследуемый участок Тедзами, как уже было отмечено, фактически не изучен с археологической, историко-географической и этнографической точки зрения.

Даже через шестьдесят лет после публикации вышеупомянутого труда покойного ученого ситуация практически неизменна – даже не упоминая серьезную интердисциплинарную работу, со стороны отдельных направлений науки не было проведено никаких исследований.

Ситуация по изучению прошлого этого довольно важного района, на сегодняшний день, даже ухудшилась; по некоторым направлениям (почти все сегменты ономастики, этнография) многие признаки прошлых эпох либо безнадежно утеряны, либо настолько искажены, что их первоначальные наименования невозможно определить. К сожалению, причина до боли банальна – в этой части долины население несколько раз практически целиком изменилось – одну группу этнических грузин заменила другая, которую в 40-50ых гг. прошлого века переселили в Квемо Картли (Самгори) и Кахети (Дедоплисцкаро). Место грузинского населения, по причине сложности времен, а также другим объективным или субъективным причинам, занимает пока инфильтрированное в позднее средневековье с Северного Кавказа в Шида Картли, а затем, со второй половины XIX в., массово переселенное по причине жадности и недальновидности местной аристократии осетинское население, а начиная с 90ых гг. XX в. местность остается практически ненаселенной.

Выходит, что внешние факторы и не очень разумное отношение местного населения к собственной территории вызвало много отрицательных моментов и деструкционных аспектов, следствие чего мы пожинаем в некоторых регионах Грузии и, ежели отношение не улучшится, дальше станет только хуже...

ОБЗОР ПРОВЕДЕННЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ РАБОТ

На чачубетско-рконском участке Тедзами остались следы интенсивной жизнедеятельности, что особо видно на примере двуречья Тедзами с ее притоками Вицха, Эклесиисцкали и Пицеси, где на покатых от природы склонах нами было зафиксировано не одно сельбище, крупное или мелкое, разделены эти поселения были сухими оврагами каньонного типа, подобная густота поселения не удивительна, ибо до Ркони «... плодородна Тедзами лозами и фруктами», какое заявление подтверждено современными топонимами – Навенахари (бывший виноградник), Нацисквилари (бывшая мельница), также добавим неплохие условия для животноводства в тех краях, хотя не только вышеперечисленные факторы определяли интенсивное освоение территории человеком.

Верховья реки (в окрестностях Чкопиани и Ркони) богаты рудой – «тут много металла свинца, говорят, что и свинца»;

Через долину Тедзами проходили как торговые пути, так и важные военно-стратегические дороги, с помощью которых исследуемый регион был связан с: а. верхним и нижним участками Тедзами; б. долиной Тана; в. Тор-Джавахети и др. Остатки и след от этих дорог кое-где проглядываются и сегодня (рис.133).

Следовательно логично, что освоение этого локального района в Шида Картли началось издревле и продолжалось до позднего средневековья.

На сегодняшний момент старейшим из материальных памятников Тедзами является трехнефная базилика богородицы второй половины VII в. из монастырского комплекса Ркони, хотя есть надежда на обнаружение более древних памятников в результате будущих исследований.

Первостепенной целью экспедиции было изучение уже известных и выявление новых археологических и этнографических объектов, попадающих в ареал затопления, на первом этапе был проведен учет и исследование всех памятников такого типа.

Культурно-исторические объекты, обнаруженные экспедицией, были классифицированы в несколько групп: 1. Длинные каменные насыпи на правом берегу Тедзами; 2. Малые и средние сельбища на участках суши между Тедзами и ее левыми притоками 3. Остатки отдельных строений на обоих берегах Тедзами; 4. Стены сухой кладки, в основном на правом берегу; 5. Большое поселение, которое стоит обособленно от памятников, обнаруженных в зоне исследования.

Мы начинаем краткое описание зафиксированных объектов с длинных каменных насыпей на нескольких участках правого берега Тедзами.

I. Длинные каменные насыпи – На правом берегу р. Тедзами (в основном), на некоторых участках территории между сел. Чачубети и сел. Ркони нами зафиксировано несколько насыпей из гальки разной длины и ширины.

Во избежание любых недоразумений мы решили очистить один из них, расположенный в 2.8 км. от Чачубети (насыпь III; рис. 7-9) с координатами 38 Т 0437050; UtM 4632855; Н – 788 м. Непосредственно на берегу реки есть еще одна насыпь, которую можно считать бутом из средних и крупных камней (насыпь N3-а; рис. 10) с координатами: 38 Т 0437110; UtM 4632903; Н – 787 м. (рис. 11)

При снятии слоя травы и поверхностной препарации выяснилось, что это насыпи из гальки, нанесенной рекой при сезонном половодье, которым местные жители дали кое-какую упорядоченность, опять-таки для укрепления речного берега – половодье Тедзами, как это бывает с горными реками, весьма бурное. След одного из таких наводнений был обнаружен нами между Чачубети и Ркони, в месте Нацисквилари, где невооруженным глазом виден обвал большого пласта почвы, вызванный наводнением в 80-ых гг. прошлого века (рис. 55,56). Оборонительные стены и буты. На исследуемом участке, в основном на правом берегу Тедзами, были обнаружены стены сухой кладки из гальки и скальной породы. В двух случаях были использованы хорошо

обработанные прямоугольные камни среднего размера.

Остаток стены I. (рис. 13,14). Напротив сельбища Вицха, на правом берегу р. Тедзами. Исходя из расположения стены, возможно поселение на обоих сторонах малого оврага, о чем дает понять остатки галечной кладки в двух-трех местах. Чуть позже камни сельбища были использованы для укрепления новой дороги от массы, пригнутой рекой.

Характеристики стены. Кладка – сухая; материал – малая и средняя галька; сохранилось 3-4 ряда. Размеры. Фактическая высота – 0,67-0,82; длина – 1,3,1,45; размеры отдельных камней: 0,45x0,67; 0,56 x 0,72 и др. Координаты: 38 Т 0435804; UTM 4631062 (+, – 3 м.); Н-835 м.

Остаток стены II. (рис. 15). В 200 м. к западу от описанной стены, возможно возведена с той же целью. Описание стены: сухая кладка; галька удлиненной формы; сохранилось 2-3 ряда. Размеры: фактическая высота – 0,5-0,7; длина – 6-7 м.; размеры отдельных камней: 0,2x0,30; 0,24 x 0,4 и др. Координаты: Т 0435657; UTM 4630809 (+, – 3 м.); Н-852 м.

Остаток стены III. (рис. 17,18). На правом берегу Тедзами, на правой стороне автомобильной дороги, ведущей в Ркони. Эта стена из средних прямоугольных камней, бесспорно была возведена для укрепления берега, другую функцию, исходя из ее местоположения, невозможно представить. Описание стены – сухая кладка из гальки среднего размера; 10-12 рядов. Размеры: фактическая высота – 1,1-1,45; длина – 9,8-11,5; размеры отдельных камней: 0,2x0,45; 0,28 x 0,52; 0,31 x 0,62 м. и др. Координаты: 38 Т 0435562; UTM 4630739 (+, – 3 м.); Н-842 м.

Остаток бута (рис. 16). На низине под сельбищем сохранилась часть бута, построенная из гальки и скальной породы сухой кладкой. Сохранившаяся длина – 11,7 м.; координаты: 38Т0435827; UTM 4631487; Н – 836 м.

III. Сельбища. Большинство сельбищ или отдельных жилищ расположено на левых берегах Тедзами и его притока Вицха. Маленькие сельбища расположены на скальных террасах речных берегов, крупные же – террасообразно, на менее пологих склонах, покрытых в основном зарослями клена и граба.

Из маленьких и средних сельбищ в исследуемом микрорайоне особо четко выделяется сельбище, раскинувшееся на крупной площади в двуречье Тедзами и Вицха, о котором речь пойдет чуть позже.

Строения в сельбищах выполнены в сухой кладке, с использованием как гальки, так и скальных пород, в основном необработанных или слегка отесанных, лишь изредка встречаются хорошо обработанные камни.

Повторяя вышесказанное, можно заявить, что верховья и средняя часть бассейна Тедзами были интенсивно освоены человеком хотя бы с развитого средневековья – практически на всех склонах Тедзми и ее притоков Вицха и Шавцкала, пригодных для жилья, встречаются сельбища или следы хозяйственной деятельности человека.

Нами был зафиксирован целый ряд поселений на левом берегу Тедзами, в 1-1,2 км. к востоку от поселения Вицха, а два сельбища – через каньон к западу от того же поселения.

Все эти поселения объединяют следующие признаки: а. Все выстроены на покатых террасах скалистого берега; б. Все строения возведены сухой кладкой, с использованием песчаника местных скал и гальки. Несмотря на их близкое расположение, общность и, в некоторых случаях, фрагментарность, ниже приведены краткие описания каждого, по направлению от Чачубети до Ркони.

Вкратце о каждом объекте.

Сельбища в Ткемлана. Житель сел. Ркони (ошибочно называемой сельбищем, хотя там постоянно живет два семейства), 70 летний Мераб Газашвили, бывший нашим проводником, зовет один участок левого берега Тедзами Ткемлана.

Сельбищам, выявленным там, мы дали, кроме общей нумерации, и внутренние номера, напр. сельбище №1 (Ткемлана – 1). Всего в Ткемлана нами были обнаружены остатки шести сельбищ на пологих и менее пологих скалистых склонах Тедзами.

Для некоторых поселении было выбрано более-менее ровное место покрытое грабом и кустарниками, не дающее возможности для точной фиксации строения, а для других – отвесные скалы.

Сельбище **№1** (Ткемлана – 1) расположено на скалистой покатой террасе между безымянным оврагом («песчаный овраг» согласно нашему проводнику) и Эклесиисцкали. Были зафиксированы остатки семи строения, выполненных сухой кладкой из средних и маленьких галек и скальной породы, два из которых были практически полностью округлыми в планировке. Удалось замерить параметры четырех строения. Дом N1 (рис. 19). – N-S – 12 – 13; NOO – SWW – 4,0; дом N2 (рис. 24). NWW – SOO – 3,0; дом N 4 (рис. 21). – NOO – SWW – 7,8; дом N 7 (рис. 22). – N-S – 12 – 2,8; O – W – 2,6.

Также, как и в других сельбищах верхней части бассейна Тедзами, сохранился только один ряд стен. Координаты: W – 38T04 35650; UtM 4631777; H – 821 м.; O – 38T04 35653; UTM 4631787; H – 821 м. – нижняя терраса; 38T0435942; UtM 4631597; H – 831м. – верхняя терраса.

Сельбище **№2** (Ткемлана – 2) (рис. 23-28). Сравнительно большое сельбище к западу от Ткемлана 1, выстроенное на не очень покатом склоне, покрытом грабом. Со стороны O сельбище ограничено сухим безымянным оврагом. Способы и материалы строительства такие же, как и в остальных современных ему памятниках. Размеры строения: дом N1 (рис. 23)– N-S – 10,0 – 1,1; дом N 2 (рис. 24) – N – S – 12,0; W – O – 10,0; дом N 3 (рис. 25) – NWW– SOO – 3,0; дом N 4 (рис. 26) –W–O –4,0; N – S – 5,2 м.; дом N5 (рис. 27). W – O – 5,5; N– S – 5,4 м.; дом N 6 (рис. 28). W – O – 2,6; N – S – 4,2 м. Координаты: W – 38T04 36067; UtM 46 31808; H – 821 м.; O – 38T04 356073; UtM 4631822; H – 820 м. – нижняя терраса.

Сельбище **№3** (Ткемлана – 3) (рис. 29,29-а). Сельбище Ткемлана – III расположено в 200 м. к западу от Ткемлана – 2 и занимает малую площадь. Были зафиксированы остатки двух строения. Координаты: 38T0436747; UTM-4642458; H – 843 м.

Сельбище **№4** (Ткемлана – 4) Тут, как и в сельбище N1, некоторые здания имели округлую форму в основании. В большинстве строения сохранился только один ряд стен, за исключением здания N5, на SOO стороне которого нами зафиксировано 4-5 рядов каменной кладки.

Сельбище практически полностью покрыто грабом, разными кустами и сухой травой. Несмотря на интенсивность зарослей, получилось замерить два здания, которые не особо отличаются от размеров здания в других сельбищ. Данные некоторых здания: дом N1(рис. 30). N-S – 7,0; дом N2 (рис. 31) – NOO – SWW – 8,4; дом N3 (рис. 32) – NOO – SWW – 9,7 (+, – 1,0 м.); дом N5 (рис. 34) – NOO – SWW – 6,2; дом N4 (рис. 33); дом N6 (рис. 35); дом N7 (рис. 36); координаты: 38T0436723; UtM 4642414; H – 849 м.

Сельбище **№5** (Ткемлана – 5) (рис. 20-26). Сельбище расположено на не очень покатом склоне, густо покрытом грабом (рис. 28-34).

В сельбище были обнаружены строение практически овавной планировки, с округленными углами. В строениях, в отличие от других сельбищ, использованы гораздо более крупные скальные породы и галька (1,0 x 0,8; 0,9 x 0,8; 0,75 x 0,54 и т.д.).

Размеры отдельных строения: дом N1 (рис. 36) – 9,0 x 8,0; дом N3 (рис. 39) – 11,0 x 9,7 и т.д. Даже на их фоне выделяется практически полностью округлое строение N6 13,5 м. в диаметре. Координаты: 38T0436671; UtM 4642387; H – 847-852 м.

Сельбище **№6** (Ткемлана – 6) (рис. 39-44). Сельбище выстроено на левом берегу Тедзами, между безымянным оврагом и Эклесиисцкали на первой террасе, в 120-130 м. от сельбища N7. В сельбище зафиксированы остатки 7 строения, из которых мы приводим фотографии и координаты

пяти. Здания настолько повреждены и покрыты зарослями, что их размеры и планировку практически невозможно было установить. Дом N1 (рис. 40). Координаты: 38T0435840; UtM 4631516; Н – 831 м.; дом N2 (рис. 41). Координаты: 38T0435854; UtM 4631658; Н – 828 м.; дом N3 (рис. 42). Координаты: 38T0435854; UtM 4631658; Н – 828 м.; дом N4 (рис. 43). Координаты: 38T0435830; UtM 4631518; Н – 833 м. Дом N5 (рис. 44). Координаты: 38T0435832; UtM 4631528; Н – 837 м. Несколько сельбищ было зафиксировано на левом берегу Тедзами, между безымянным оврагом и Эклесиисцкали.

Сельбище **N7** Расположено между безымянным оврагом и сельбищем 8. Назвать его сельбищем можно очень условно – осталось до десяти разбросанных камней.

Сельбище **N8** (рис. 45-47). Наподобие сельбища N6, оно тоже построено на левом берегу Тедзами, между безымянным оврагом и Эклесиисцкали, только не на первой, а на второй террасе, в 120-130 м. от сельбища N1, в удалении 260-280 м. от берега. Размеры: W – O – 190 (+, – 10) м.; N – S – 65 (+, – 10) м. Здания настолько плохо сохранены, что план и размеры, помимо одного, практически невозможно установить. Здание – 1, овальная планировка: диам. – 12,8 (+, – 1) м. Координаты сельбища: 38T0433562; UtM 4631647; Н – 845 м.

Сельбище **N9** (рис. 48-51). Сельбище располагается на покатой скалистой 1ой террасе между безымянным оврагом и Эклесиисцкали, на расстоянии 180-220 м. от Тедзами, по левому берегу. Размеры: W – O – 67 (+, – 10) м.; N – S – 80 (+, – 10) м. Зафиксировано 6 строений, взять размеры удалось у 4: дом N1 (рис. 48). W – O – 4,8; N – S – 5,6 м. Координаты: 38T 0435855; UTM 4631541 (+, – 3); Н-830 м.; дом N4 (рис. 51). W – O – 4,0; N – S – 5,2 м. Координаты: 38T 0435830; UTM 4631518 (+, – 3); Н-833 м.; дом N5 (рис. 50). W – O – 5,5; N – S – 5,4 м. Координаты: 38T 0435832; UTM 4631527 (+, – 3); Н-837 м.; Дом N6 (рис. 55). W – O – 2,6; N – S – 4,2 м. Координаты: 38T 0435823; UTM 4631500 (+, – 3); Н-836 м. Строительные материалы – местный скальный песчаник и, в основном, средняя и мелкая галька, кладка – сухая.

Сельбища Эклесиис гора (Церковного холма) По словам нашего проводника Мераба Газашвили, холм со скалистыми склонами между двумя мелкими оврагами к западу от Ткемлана назывался осетинским селением, жившим там со второй половины XIX в. церковной горой или скалой. По его же сведениям восточный из этих оврагов зовется Эклесиисцкали, а западный – Фицесисхеви. Как раз на пологих и скалистых склонах Эклесиис гора мы зафиксировали несколько сельбищ, чьи описания будут приведены ниже.

Сельбище **N10 (Эклесиис гора-1)** (рис. 52-53). Подобно другим, и это сельбище расположено на скалистом левом берегу Тедзами, ограничено с запада – Фицесисхеви, с чьим отвесному левому берегу оно граничит в направлении N – S валом, построенным из скальных камней сухой кладкой, сохранившаяся длина которого – 19 (+, – 3); ширина посередине – 2,0 м. N 7. W – O – 2,6; N – S – 2,8 м.

Кроме вала мы обнаружили остатки двух строений (рис. 55, 56). Координаты: 38 T 0435888; UTM 4631571 (+, – 3 м.); Н-837 м.

Сельбище **N11 (Эклесиис гора – 2)** (рис. 57-59). Расположено к западу от Эклесиис гора – 1, на скальной террасе правого берега Эклесиисхеви. Нами было выявлено несколько зданий, для наглядного примера приводим данные некоторых: дом N1 (рис. 57). 38 T 0435855; UTM 4631540 (+, – 3 м.); Н-830 м.; дом N2 (рис. 57). W – O – 4,0. N – S – 5,2 м.; 38 T 0435854; UTM 4631534 (+, – 3 м.); Н-832 м.; дом N3 (рис. 58). W – O – 4,0. N – S – 5,2 м.; 38 T 0435840; UTM 4631516 (+, – 3 м.); Н-831 м.; дом N4 – 38 T 0435830; UTM 4631518 (+, – 3 м.); Н-830 м.; дом N5 (рис. 57). W – O – 5,5; N – S – 4,4 м. 38 T 0435832; UTM 4631527 (+, – 3 м.); Н-837 м.; дом N6. (рис. 60). W – O – 2,6; N – S – 4,2 м.; 38 T 0435827; UTM 4631487 (+, – 3 м.); Н-827 м.

Сельбище **N12 (Нацисквилари)** (рис. 64, 65); Левый берег Тедзами, место Нацисквилари, остаток строения N1. Размеры: W – O – 9,2; N – S – 7,8 м. 38 T 0435637; UTM 4631146 (+, – 3 м.); Н-842 м.

Остаток строения N2. Размеры: W – O – 5,4; N – S – 3,4 м. 38 Т 0435701; UTM 4631189 (+, – 3 м.); Н-827 м.

Сельбище **N13** (рис. 67). Расположено на правом берегу Тедзами, по левую сторону от участка автомобильной дороги Чачубети-Ркони, в 1,9 км. к юго-востоку от сельбища Вицха. Координаты: 38 Т 0435657; UTM 4630809 (+, – 5 м.); Н-852 м.

Сельбище **N14 У дер. Ркони** (рис. 65-65-б). Малое поселение на правом берегу Тедзами. Стена, а скорее бут, сухой кладки из гальки разного размера (L – 1,05, Н – 0,35; L – 0,65, Н – 0,45; L-0,55, Н-0,21 и др.). Длина стены с определенными погрешностями – 21,0, ширина – 2,3-2,5; сохранившаяся высота – 0,85 – 0,9 м. Размеры отдельных камней: L – 1,05; , Н – 0,65; L – 0,65; Н – 0,45. К северу от бута заметны очень фрагментарные остатки строения или строения. Координаты: 38 Т 0435657; UTM 4630809 (+, – 5 м.); Н-852 м.

Сельбище Вицха. Среди сельбищ, обследованных экспедицией, особо выделяется одно крупное, разделенное на две части сельбище, расположенное на левом берегу Вицха, в ее двуречье с Тедзами, которое было условно названо „сельбище Вицха“³.

С восточной стороны сельбище было защищено широким оврагом и мощной оборонительной стеной, возведенной сухой кладкой, в 4-5 м. от края оврага (рис. 97); с севера его ограничивал скальный массив, с запада каменистый каньон средней глубины и ширины (рис.68,69). С юга природной границей служил левый приток Тедзами – р. Вицха (рис. 70,70-а), с чьего берега начинается каскад террас разной ширины, протянутых с востока к западу, которые использовались для сельскохозяйственных нужд (первые три террасы от уровня реки) и для жилья (4 и 5 террасы).

Террасы сельскохозяйственного назначения, в отличие от жилых, шириной 57 (+,-3) (в случае северной террасы, на которой стоит церковь Крестителя) и 64 (+,-3) (южная от предыдущей) более узкие. Ширина террас по линии Восток-Запад – неравна. Общая площадь обоих участков сельбища более 114000 кв. м.

Строители Вицха применяли сухую кладку для возведения любых типов конструкции, и этот метод был разделен по всему исследуемому району.

Вкратце о каждом участке Вицха. I участок. Самым ранним является восточный участок, у которого, по всей видимости, было собственное, дохристианское культовое пространство – каменный идол с жертвенной площадкой к югу (см. рис. 71-79).

I УЧАСТОК сельбища выстроен на гораздо меньшей площади, чем второй, и у него была как природная, так и рукотворная граница.

Со стороны W участок ограждает мелкий безымянный овраг, который в определенных местах был укреплен стеной из крупных камней, построенной, вероятно, для защиты от половодья, хотя, если принимать во внимание теорию о древнем существовании этого участка в виде независимого поселения, то эта стена могла иметь и фортификационный характер.

К югу от идола стена сухой кладки (возможно часть отдельного строения), примыкающая стороной О к западной стороне скалистого массива (рис. 82,82-а). Размеры стены: длина – 10,4; высота на стороне W – 0,7; W-2 – 1,0; по центру – 0,75. Размеры отдельных камней: 1. 2,0 x 1,5 x 0,7; 2. 1,6 x 1,6 x 0,55; 3. 1,42 x 0,75 x 0,65 ... Координаты – W – 38 Т 04 35238; UTM 46 30642; Н – 882 м.;

На стороне О строения, по линии N-S – стена из больших кусков местной скальной породы, от которой остались два валуна, глубоко ушедшие под землю, а в 3,5 м. от них – выделяющийся размерами и неплохо обработанный монолит (L – 4,2, Н-1,03 (видимая часть, довольно глубоко ушло под землю), Q – 2,4 м.) (рис. 83). Более-менее обработанные камни подобного размера мы видели на стороне W поселения, также по левую сторону дороги от Эртацминда к Чачубети и от Чачубети к Ркони.

Вышеописанное строение отделяет территорию идола от жилой части и примыкает к скаль-

3 О сельбище Вицха Т. Бибилури готовит к печати отдельное исследование.

ному массиву, на стороне N у которого возведен валун-идол.

Позже этот участок, как и все поселение, попало в границы единой оборонительной системы, о которой чуть позже.

На участке мы зафиксировали 11 строений, хотя, исходя из плотности застройки, их должно было быть больше. Было расчищено три дома и установлено: а) планировка; б) направление в отношении примыкающих домов.

Дом N 1 (рис. 84, 85). Координаты: 38 Т 04 353248; UTM 4630594; размеры: 7,1(N-S) x 3,1 (W-O). Для возведения сохранившихся участков стен использовались валуны местной скальной породы и галька различной формы.

дом N 1-а (рис. 90). Координаты: 38 Т 04 353251; UTM 4630600; Н – 871. Размеры: 2,5 (N-х 9,0 (W-O). Для возведения сохранившихся участков стен использовались валуны местной скальной породы и галька различной формы. Размеры камней: 1. 0,6 x 0,35; 2. 0,4 x 0,3; 3. 0,42 x 0,17; 4. 0,5 x 0,38 м.

Дом N2 (рис. 84,86-88). Координаты: сторона W – 38 Т 04 35246; UTM 4630608; сторона S – 38 Т 0435251; UTM 4630651; сторона N – 38Т 04 35 249; UTM 4630613; сторона О – 38 Т 04 35 246; UTM 4630610; размеры: 7,1(N-S) x 3,1 (W-O).

Дом N3 (рис. 90). Размеры: 7,1(N-S) x 3,1 (W-O). Координаты: Т 04 353246; UTM 4630608; Н – 873;

Дом N4 (рис. 91). Размеры: 7,6 (N-S) x 7,9 (W-O). Координаты: Т 04 353269; UTM4630576; Н–876

Дом N5 (рис. 92,94). Размеры: 6,3 (N-S) x 7,9 (W-O). Координаты: Т 04 353247; UTM46300574 – от N; Т 04 353251; UTM 4630563 Н – 864 – от S.

Дом N7 (рис. 96,97). Размеры: 6,4(N-S) x 7,2 (W-O). Координаты: Т 04 353238; UTM 4630590 – от N; Т 04 353244; UTM 4630571 от S. Н – 869

Воссоздание полной картины будет возможно только в результате полноценных археологических раскопок.

УЧАСТОК II. участок единого поселения значительно крупнее первого. В результате археологической разведки было определено, что участок Вицха, примыкающий к церкви Иоанна Крестителя (по нашей нумерации – участок – II) занимает площадь 82460 кв. км. (W – О – 380,0 м.; N – S – 217 м.) и выделяется плотной застройкой.

Участок расположен на 5 природных террасах левого берега Вицха. Две крупные верхние террасы были жилыми, а расположенные к югу от них – сельскохозяйственными. Нижняя часть всех террас была укреплена скальными камнями и, сравнительно реже, галькой разных форм и размеров (рис. 102-105).

По сведениям Мераба Газашвили, в 70-80-ые гг. прошлого века на этих террасах сеяли овес, к тому же селение Вицха на тот момент уже давно было заброшенным. По его словам, «Иване-миши» (как его называет осетинское население) даже на памяти его деда было заброшенным. Кстати, на линии W) третьей террасы хорошо сохранились следы старой борозды.

С запада участок ограничен скалистым, каньонообразным оврагом участок; огражден с востока, по линии N – S – покатою стеной сухой кладки, хорошо построенной частью общего ограждения Вицха, в отдалении 3-4 м. от оврага вдоль его краев, а с севера – скалистым массивом (рис. 102).

Участки поселения были ограждены друг от друга скалистым ущельем (рис. 98-100). Разведки выявили сложную и хорошо продуманную общую планировку этого, вроде как разделенного на независимые сегменты, поселения.

Доминантное положение в сельбище занимает культовое сооружение – церковь Иоанна Крестителя, известная также как ниша Крестителя, построенная на крайней NO стороне верхней N террасы и ограничивает сельбище с севера (рис. 109-110-а)⁴. В 9-10 м. к востоку от церкви – кладка

4 Исследование церкви Крестителя проведено искусствоведом Саломе Гоголаури, чья работа приложена к

крупных камней, укрепляющая основание террасы для строительства церкви (рис. 110-а, 113-б). Фактическая длина конструкции – 31,0; высота – 1,2 м. Размеры отдельных камней: 1,6 x 1,1; 1,3 x 1,0; 1,7 x 1,2; 0,9 x 0,7 и др. Координаты: Р 0 – 38 Т 04 351 52; UTM 46 305 40; Н – 896; Р 2 – 38 Т 04 351 46; UTM 46 305 39; Н – 894 м.; Р 2 – 38 Т 04 358 46; UTM 46 305 47; Н – 895 м.;

К северу от оборонительного бута центральной террасы (первой со стороны S от Крестителя) расположены неравномерно отдаленные друг от друга кое-как обработанные монолиты (рис. 112-114): расстояние между I и II – 42,5 м.; II и III – 35 м.; III и IV – 79,4 м.; IV и V – 51,0 м.; V – VI – 62,0 м. Расстояние камней от террасы тоже неравномерно; напр., от II – 20,5; III – 33,8; IV – 15; V – 10,0 м.; что, конечно же, обусловлено рельефом, т.к. сами монолиты расположены на линии. Координаты монолитов: I – 38 Т 04 351 97; UTM 46 305 79; h – 872 м.;

– 38 Т 04 351 66; UTM 46 305 52; h – 870 м.; III – 38 Т 04 351 34; UTM 46 305 34; h – 868 м.; IV – 38 Т 04 350 14; UTM 46 304 80; h – 864 м.

Между первыми двумя монолитами мы обнаружили каменную кладку, которую поначалу приняли за часть оборонительной стены между ними, но после очистки выяснилось, что это остатки двух крупных зданий, о которых ниже.

Весьма интересен западный промежуток второго участка сельбища, на котором сохранились остатки различных конструкции из крупных камней (рис. 112, 113). Подобные камни использованы и для постройки здания, назначение которых – предмет будущих исследований.

Тут также зафиксирован монолит, подобный монолиту в углу NO первого участка (рис. 114). Размеры: L – 4,7; Q – 1,4; H – 1,64–1,71. Координаты: 38 Т 04 349 41; UTM 46 304 95; Н – 871 м.

С юга II участок сельбища граничит с тремя террасами различной ширины, которые использовались, в основном, для посевов пшеницы даже после того, как поселение было заброшено – вначале грузинским населением долины Тедзами, а со второй половины XIX в. – пришлым населением – осетинами.

Оборонительная система. „В раннее средневековье крепости, возведенные в двуречьях, строились там не только для того, чтоб были бы защищены с двух сторон, но и потому, что две реки означало два пути, т.е. тут был и перекресток дорог (Хертвиси, Самшвилде, Дманиси, Лорэ и др.) [Бердзенишвили Д. 1968:51], а также **„К большинству крепостей ранней и среднефеодальной эпох в Грузии прилагались деревни той или иной величины»** (выделено мной – Т.Б.)... [там же. 53].

Как уже было сказано, с востока Вицха граничит с широким и пологим ущельем, но жители этим не довольствовались и построили мощную стену из скальных камней и гальки разного размера, которая на юге примыкает с откосом берега р. Вицха; с севера первый участок граничит с неоднократно упомянутым скальным массивом (малым плато) с идолом-валуном на стороне N (рис. 125, 126); II участок также огражден скальным массивом. Поверхностным наблюдением выявлено, что у восточной ограды было два слоя, пространство между которыми было заполнено мелкой галькой, хотя это наблюдение может быть подтверждено только полноценным археологическим исследованием.

Интересен факт, что стена возведена не на краю ущелья, а в 3–4 м. в стороне.

С запада Вицха ограждено широким (18–24 м.), сухим и скалистым оврагом средней глубины (3–5 м.) и сложности (рис. 127, 128), хотя сухим он является условно – во время осадков овраг явно заполняется водой. Координаты: 38 Т 04 348 24; UTM 46 305 57; Н – 876–883 м.

На правом, скальном берегу оврага мы зафиксировали остатки двух маленьких строений (рис. 131, 132). Координаты: 38 Т 04 349 41; UTM 46 304 95; Н – 876 м. В 10 м., на стороне SSO, М. Гургенидзе было обнаружено 3 осколка дна и боков маленькой миски, обожженной до бежевого цвета (рис. 133).

Исходя из полной непригодности этого склона для жилья, можно считать, что эти раз-

валины – остатки сторожевых сооружений.

На левом берегу оврага зафиксирован участок каменной стены сухой кладки (N – S, от N до O 41 град.), длина видимой части – 14,5 м., остальной же участок скрыт под землей. Вероятно, что при его раскопках мы сможем изучить крупную часть западной оборонительной стены Вицха (рис.129,130).

Координаты: 38 Т 04 34890; UTM 46 305 43; Н – 876 მ.

В 40 м. к востоку от этой стены, по оси N-S (18 град. к W), в ряд расположено три средних камня, размеры: N – 0,7x0,6; средний – 1,0 x 0,7; S – 1,1 x 0.8 м. Координаты: 38 Т 04 34995; UTM 46 305 60; Н – 894 м.

Их назначение невозможно определить без дальнейшего изучения, также как и восстановление полной картины этой интересной и полной информации фортификационной системы.

По предварительным подсчетам, которые, возможно, изменятся в ходе дальнейших исследований, на участке были зафиксированы остатки нескольких десятков строений к югу, юго-западу и юго-востоку от церкви Иоанна Крестителя, о функции которых, на данном этапе, рано говорить, хотя можно предположить, что большинство были жилыми зданиями, хотя некоторые, исходя из их размеров и планировки, были созданы с иной целью.

Дом N1 (рис. 115). Расположен в западной части участка, в 20 (+, – 3 м.) от каньона. Размеры: N – S – 4,0; W – O – 4,6 м.

Дом N2 (рис. 116). Расположен в западной части участка, в 20 (+, – 3 მ.) от каньона, рядом, к востоку, с домом N 1. Размеры: N – S – 4,0; W – O – 6,0 м. Координаты: 38 Т 04 351 78; UTM 46305 11; h – 881 м.

Дом N3 (рис. 117). Расположен в южной части центральной части участка, построен, как и остальные дома в сельбище, из скальной породы и, редко, средней и мелкой гальки сухой кладкой. Размеры: N – S – 4,2; W – O – 5,5 м. Координаты: 38 Т 04 351 71; UTM 46 305 10; h – 881 м.

Дом N4 (рис. 118). Расположен в южной части центральной части участка, в непосредственной близости от дома N 3, построен, как и остальные дома в сельбище, из скальной породы и, редко, средней и мелкой гальки сухой кладкой. Размеры: N – S – 5,1; W – O – 7,2 м. Координаты: 38 Т 04 351 67; UTM 46 305 04; h – 881 м.

Дом N 5 (рис. 119). Расположен в южной части центральной части участка, от дома N 4, построен, как и остальные дома в сельбище, из скальной породы и, редко, средней и мелкой гальки сухой кладкой. Размеры: N – S – 5,0; W – O – 6,0 м. Координаты: 38 Т 04 35022; UTM 46 305 03; h – 871 м.

Дом N6 (рис. 120). Расположен на юге центральной части участка, с юга к нему примыкает дом N 5, а с востока – N 7, построен, как и остальные дома в сельбище, из скальной породы и, редко, средней и мелкой гальки сухой кладкой. Размеры: N – S – 3,5 (+, – 0,6); W – O – 4,7 (+,-0,3) м. Координаты: 38 Т 04 351 63; UTM 46 305 88; h – 879 м.

Дом N7 (рис. 121). Расположен на юге центральной части участка, к западу к нему примыкает дом N 6. построен из скальной породы и, редко, средней и мелкой гальки сухой кладкой. Размеры: N – S – 3,2 ; W – O – 4,2 м. Координаты: 38 Т 04 351 47; UTM 46 305 78; h – 878 м.

Дом N8 (рис. 122). Расположен в середине центральной части участка, построен из скальной породы и, редко, средней и мелкой гальки сухой кладкой. Размеры: N-S-3,2;W – O – 4,2 м. Координаты: 38 Т 04 351 37; UTM 46 305 73; h – 876 м.

Дом N11 (рис. 123). На стороне SW от церкви, в 150 м, построен из крупных (0,9x0,85; 1,2x1,15...) скальных камней. Координаты: 38 Т 04 351 08; UTM 46 30618; h – 898 м.

В крайней южной части центра участка, в 4.8 м. от оборонительного бута, были расчищены остатки здания – южный (длина – 8,5, ширина – 1,7 м.) и восточный (длина – 3,0, ширина – 1,7 м.) участки. К зданию со стороны N примыкает еще одно, довольно большое строение (W-O – 15.0; N-S – 6,4 м.) (рис. 124,124-а).

Из известных на данный момент строений II участка сельбища Вицха эти два особо выделяются своими размерами и похожи на дома NN 1, 2 и 1-а с первого участка.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЯ

Мы полностью изучили территорию, которая будет целиком затоплена по завершению проекта водохранилища Тедзами, основная часть технического задания полностью завершена и ничего не препятствует выполнению этого проекта, хотя эта часть работ не зря названа «вместо заключения».

Это название выбрано по причине того, что на данном этапе исследования мы можем предоставить широкой общественности только результаты первичных наблюдений над этим густонаселенным и богатым на постройки различных назначений сельбищем, чья площадь превышает 114000 кв. м.

Реальные выводы же можно представлять только в результате скрупулезных полевых археологических работ.

Мы можем заявить с полной ответственностью, что на территории Картли нет второго такого большого и хорошо сохранившегося поселения эпохи Средневековья, как это.

Сельбище Вицха своими масштабами и значением гораздо больше, чем обычное поселение деревенского типа, и, для получения результата, содержащего в себе точную информацию о нем, по нашему мнению, требуется продолжение исследования памятника.

Параллельно с проектом водохранилища, исходя из значимости памятника, требуется продолжить полноценное археологическое исследование сельбища Вицха, дабы избежать непоправимые последствия возможного повреждения этого важного памятника – носителя большой исторической информации.

Исследование этого сельбища важно и необходимо потому, что этот памятник относится к эпохе, когда в долине Тедзами и ее притоков обитало только коренное грузинское население, и что все памятники материальной культуры оттуда принадлежат этнокультуре автохтонных жителей. Выводы мы оставляем выносить коллегам и обществу.

Археологическое исследование требуется продолжить, дабы:

Не было бы уничтожена определенная часть археологических объектов (затопление большей части строения, в том числе нижней части восточных укреплений, тогда как центральная часть будет находится в непосредственной близости от зоны затопления, что тоже является непосредственной опасностью).

Были бы изучены 1-3 и, частично, 4 террасы сельбища, попадающие в зону затопления.

Были бы выявлены ранние слои сельбища.

Были бы определены роль и место сельбища среди поселения верхнего (и не только) участка бассейна Тедзами.

Была бы изучена этническая история поселения, что дало бы ключ к реальной картине прошлого жителей этой долины.

Было бы полностью изучено место т.н. языческого капища, что выявит не одну интересную деталь.

Была бы изучена фортификационная система поселения, что немаловажно, т.к. до нас дошло не так уж и много средневековых укреплений отдельно стоящих поселений.

Был бы обнаружен могильник такого густонаселенного поселения.

Был бы определен весь спектр (квалитативность, плотность, основные отрасли промышленности, временные рамки) функционирования сельбища, что возможно только при стационарном

археологическом исследовании.

В случае полноценных археологических раскопок сельбища Вицха, впервые будет проведено:

А) Полноценное археологическо-этнографическое, историко-географическое и искусствоведческое исследование бассейна Тедзами и ее притоков.

Б) Комплексное полноценное изучение хорошо сохранившегося и весьма интересного поселения на стыке Квемо и Шида Картли.

В) Обогащение наших знаний о той эпохе с помощью важной информации из сельбища.

Г) Подготовка проекта консервации и реставрации одностолбчатой церкви Крестителя.

И, в конце концов, этот проект особо важен полноценным участием как в теоретической, так и в полевой части экспедиции студентов бакалавриата и магистратуры Государственной Академии художеств Тбилиси.

БИБЛИОГРАФИЯ:

А. ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ

1. Батонишвили Вахушти. Описание царства Грузинского, Ж. К. IV. Под редакцией С. Каухчишвили. Тбилиси 1973 (Груз.).
2. Бери Эгнаташвили. Новое Житие Картли, II. Под редакцией С. Каухчишвили. Тбилиси 1959 (Груз.).
3. Путешествие Гюльденштедта по Грузии. Издание Г. Гелашвили. 1. Тбилиси 1962 (Груз.).
4. Документы из социальной истории Грузии, под ред. Н. Бердзенишвили. т. 1. 1940 (Груз.).
5. Вахтангишвили М. К вопросу о расселении осетин в XIX и первой четверти XX вв. Диссертация для получения академической степени доктора истории. Тбилиси 2017 (Груз.).
6. Мровели Леонти. Житие царей грузинских... Ж. К. I. Под редакцией С. Каухчишвили. Тбилиси 1955 (Груз.).
7. Мровели Леонти. Летопись Картли. Ж. К. I. Под редакцией С. Каухчишвили. Тбилиси 1955 (Груз.).
8. Орбелиани П. История Картли. Издание Эл. Цагареишвили. Тбилиси. «Наука» 1981 (Груз.).
9. Джуаншер. Жизнь Вахтанга Горгасали. Ж. К. I. Под редакцией С. Каухчишвили. Тбилиси 1955 (Груз.).
10. Тпилели Иосеб. Дидмоуравиани. С исследованием и под редакцией Г. Леонидзе. Тбилиси 1939 (Груз.).

Б. ЛИТЕРАТУРА

1. Беридзе В. Зодчество Самцхе. Тбилиси 1955 (Груз.).
2. Бердзенишвили Д. Некоторые вопросы изучения крепостей. Д. П. N14, 1968 (Груз.).
3. Бердзенишвили Д. Историко-географическая разведка в окрестностях Тедзами, Ховли и Атени. XIII научная конференция аспирантов и молодых научных сотрудников. Тбилиси 1971 (Груз.).
4. Бердзенишвили Д. Очерки из исторической географии Грузии. Верхний Картли – Тори, Джавахети. Изд. «Наука», Тбилиси 1985 (Груз.).

5. Бердзенишвили Н. Вопросы истории Грузии I. Тбилиси 1963 (Груз.).
6. Бердзенишвили Н. Вопросы истории Грузии. Материалы к исторической географии Грузии. Второе издание. Ред. Д. Бердзенишвили. Изд. «Наука». Тбилиси 1990 (Груз.).
7. Гамрекели В. Торговые связи между Восточной Грузией и Северным Кавказом в XVIII в. Тбилиси 1968 (Груз.).
8. Гвасалиа Дж. Очерки исторической географии Грузии – Шида Картли. Тбилиси 1983 (Груз.).
9. Гвретишвили Д. Очерки из истории Грузии (XV-XVII вв.). т. 2. Тбилиси 1965 (Груз.).
10. Вахтангишвили М. К вопросу о переселении осетин в XIX и первой четверти XX в. Диссертационная работа для получения академической степени доктора истории. Тбилиси 2017 (Груз.).
11. Макалатиа С. Долина Тедзами. Тбилиси 1960 (Груз.).
12. Топчишвили Р. Вопросы переселения осетин в Грузию и этноистории Шида Картли. Тбилиси 1997 (Груз.).
13. Макалатиа С. Борджомское ущелье. Тбилиси 1955 (Груз.).
14. Макалатиа С. Ущелье Лехура. Тбилиси 1967 (Груз.).
15. Макалатиа С. Ущелье Атени. Тбилиси 1957 (Груз.).
16. Макалатиа С. Ущелье Кавтура. Тбилиси 1960 (Груз.).
17. Меликсет-бег Л. Из археологического путешествия в ущелье Кавтура в 1923 г. Вестник Тбилисского университета. Тбилиси 1925 (Груз.).
18. Мухелишвили Д. Основные вопросы исторической географии Грузии I. Тбилиси 1977 (Груз.).
19. Мухелишвили Д. Основные вопросы исторической географии Грузии II. Тбилиси 1980 (Груз.).
20. Мухелишвили Л. Попытка выяснения генеалогии Торели. ВГМГ. X-V. Тбилиси 1940 (Груз.).
21. Мухелишвили Л. Вопросы исторической географии Грузии в трудах Н. Бердзенишвили. «Вестник» N 2. Тбилиси 1965 (Груз.).
22. Рчеулишвили Л. Старинные сельбища в окрестностях Борджоми и Бакуриани. Очерки истории искусств Грузии. Тбилиси 1994 (Груз.).
23. Татишвили Т. Материалы к исторической географии ущелья Тана. Сборник грузинской исторической географии т. 2. Тбилиси 1964 (Груз.).
24. Кубанеишвили С. Хрестоматия древней грузинской литературы т. 1. Тбилиси 1996 (Груз.).
25. Читаиа Г. Краткий отчет по этнографической экспедиции в долину Ксани. Вестник IV. Тбилиси 1939 (Груз.).
26. Харадзе К. Историческая география Грузии, Шида Картли. Тбилиси 1992 (Груз.).
27. Джавахишвили Ив. Царь Грузии и его права. Сочинения в 12 томах, т. 12. Тбилиси 1998 (Груз.).
28. Джавахишвили Ив. История грузинского народа. Сочинения в 12 томах. Т. 3. Тбилиси 1982 (Груз.).
29. Гакстгаузен. Закавказский край, ч. II, СПб, 1857.
30. Думбадзе М., Ломидзе Б., Лорткипанидзе М., К истории нагорной Картли в V-XVIII вв. сборн. «Особенности социал-экономического развития грузинского нагорья в эпоху феодализма». Тбилиси 1983.
31. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, собранные и пополненные Семеном Броневским. Часть первая. Москва 1823
32. Харадзе К., Происхождение и развитие топонимов Шида Картли, сб. Осетинский во-

рис. 1. Чачубети. Церковь деви Марии. Фото Т. Бибилури

*рис. 2. дер. Чачубети.
Вид с SO*

*рис. 3. Чачубети. Дачный поселок.
Вид с SOO. Фото Т. Бибилури*

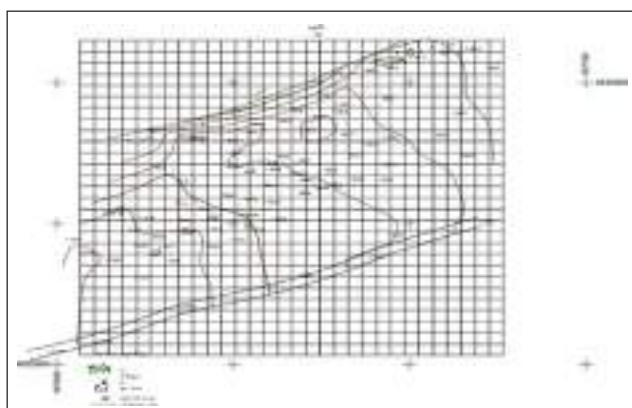
рис. 4 „длинная насыпь-I“. Фото Т. Бибилури

рис. 5 „длинная насыпь-II“. Фото Т. Бибилури

რის.6. „длинная насыпь-III“ до снятия растительного покрова

რის.7. Арх. сетка.

Рис. 8. Процесс снятия покрытия

Рис. 9. После препарации
(Фото Т. Бибилури)

рис. 10. „длинная насыпь-IV“.

Рис. 11-12. «Длинная насыпь-V»; «Длинная насыпь-VI» (Фото Т. Бибилури).

*рис. 13,14. Остатки стены-I.
Напротив сельбища Вицха. Правый берег р. Тедзами.*

рис. 15. Остатки стены – II.

рис. 16. Остатки бута

рис. 17-18. Остатки стены – III (Фото Т. Бибилури)

рис. 19. Сельбище I (Ткемлана-I).

*рис. 20. Сельбище I (Ткемлана-I).
дом N 2*

*рис. 21. Сельбище I (Ткемлана-I).
дом N 4*

*рис. 22. Сельбище I (Ткемлана-I).
дом N 7*

*рис. 23. Сельбище II (Ткемлана-II).
дом N 1*

*рис. 24. Сельбище II (Ткемлана-II).
дом N 2*

*рис. 25. Сельбище II (Ткемлана-II).
дом N 3*

*рис.26. Сельбище II (Ткемлана-II).
дом N 4*

*рис. 27. Сельбище II (Ткемлана-II).
дом N 5*

*рис.28. Сельбище II (Ткемлана-II).
дом N 6*

рис. 29, 29-а. Сельбище III (Ткемлана-III). дом N 1, N 2. Фото Т. Бибилури

*рис. 30. Сельбице IV (Ткемлана-IV),
дом N1*

*рис. 31. Сельбице IV (Ткемлана-IV).
дом N 2*

*рис. 32. Сельбице IV (Ткемлана-IV).
дом N3*

*рис. 33. Сельбице IV (Ткемлана-IV).
дом N 4*

*рис. 34. Сельбице IV (Ткемлана-IV).
дом N5*

*рис. 35. Сельбице IV (Ткемлана-IV).
дом N6*

რის. 36. Сельбище IV (Ткемлана-IV). дом N 7

რის. 37,38. Сельбище V (Ткемлана-V). дом N 1, дом N 2. Фото Т. Бибилури

рис. 39. Сельбище VI (Ткемлана-VI). Общий вид

*рис. 40. Сельбище VI (Ткемлана-VI).
дом N1*

*рис. 41. Сельбище VI (Ткемлана-VI).
дом N2*

Фото Т. Бибилури

*рис. 42. Сельбице VI (Ткемлана-VI).
дом N3*

*рис. 43. Сельбице VI (Ткемлана-VI).
дом N4*

рис. 44. Сельбице VI (Ткемлана-VI). Крупное овальное здание N5

Фото Т. Бибилури

рис. 45-47. Сельбище VIII. Остатки крупного овального строения N 1.

Фото Т. Бибилури

რის. 48-51. სელბიჯე IX

რის. 52-53. ეკლესიისგორა I. უჩასთკ უკრეპლენია.

ფოტო ტ. ბიბილური

*рис. 54. Эклесиисгора I. Приречная терраса.
Сельскохозяйственный участок поселения*

рис. 55. Эклесиисгора – I. дом N1

рис. 56. Эклесиисгора – I. дом N5

Фото К. Пачошвили

*рис. 57. Сельбище II. Эклесиисгора – II.
дом N2.*

*рис. 58. Эклесиисгора – II.
дом N 3.*

Фото Т. Бибилури

рис. 59. Эклесиисгора – II. дом N 5.

рис. 60. Эклесиисгора – II. дом N 6.

*рис. 61,62. Большой массив земли, сорванный при наводнении
р. Тедзами в 80ых гг. XX в.*

Фото Т. Бибилури

*рис. 63, 64. Левый берег Тедзами. Место Нацисквилари.
Общий вид сельбища и остатки строения N1.*

Фото К. Пачошвили

рис. 65-65-б. Правый берег Тедзами. Сельбище N 14. Возле дер. Ркони

Фото Т. Бибилури

რის. 66. დვურეჩე რეკ ტედამი დ ვიცხა. ვიდ სო სტორონი N. ფოტო T. ბიბილური

რის. 67. სელბიშე ვიცხა. ვიდ ს ჟოგა. ფოტო T. ბიბილური

рис. 67-а. Сельбице Вицха. Вид с NNW. Фото Т. Бибилури

Рис. 68. Природная граница сельбища Вицха со стороны N. Фото Т. Бибилури

*რის. 69. Природная граница сельбища Вицха со стороны О –
сухой овраг, на заднем плане – идол*

რის. 70. 70-ა რ. Вицხა – природная граница сельбища со стороны S и SW

რის. 71, 71-ა. Вицხა – природная граница сельбища со стороны W

рис. 72,73. Языческий идол. Вид от церкви Крестителя.

Фото Т. Бибилури

рис.74. Языческий идол. Вид со стороны NОО. Фото Т. Бибилури

*рис. 75-77. Языческий идол. Детали вставки камня в основание.
Виды а.-б. – со стороны N; в. – с NNO.*

Фото Т. Бибилури

рис. 78. Языческий идол. На дальнем плане – р. Тедзами, дер. Ркони и крепость Ркони. Вид со стороны NOO.

Фото Т. Бибилури

рис. 79-80. Скальный массив, на стороне N которого возведен идол

рис. 81,82. Овраг к востоку от сельбища Вицха

рис. 83, 83-а. Стена сухой кладки на стороне SW от идола

рис. 84. Монолит на стороне S от стены сухой кладки

*рис. 85. Сельбище Вицха. Участок. дома NN 1,2. Вид со стороны Крестителя.
Фото Т. Бибилури*

*рис. 86,87. Сельбище Вицха. Участок. дома N1и N 2 после снятия
растительного слоя и поверхностной очистки. Вид со стороны Крестителя.
Фото Т. Бибилури*

*рис. 88,88-а. Сельбище Вицха.
Участок. дом N 2,
детали кладки стены*

рис. 89-90. Сельбице Вицха. I участок. Детали процесса консервации дома N2 дом 1-а

рис.91. I.участок. Дом N 3.

рис. 92. I участок. дом N 4.

Вид со стороны NNW. Фото Т. Бибилури

рис. 93-94 Сельбице Вицха. I участок. дом N 5. Вид со стороны NNW; дом N 5. Остаток кладки стены N. Вид со стороны SSW. Фото Т. Бибилури

рис. 95. Сельбище Вицха. Дом N 6.

рис. 96. После частичного снятия растительного покрытия. Вид со стороны NNW. Фото Т. Бибилури

рис. 97-99 Сельбище Вицха. Овраг между участками

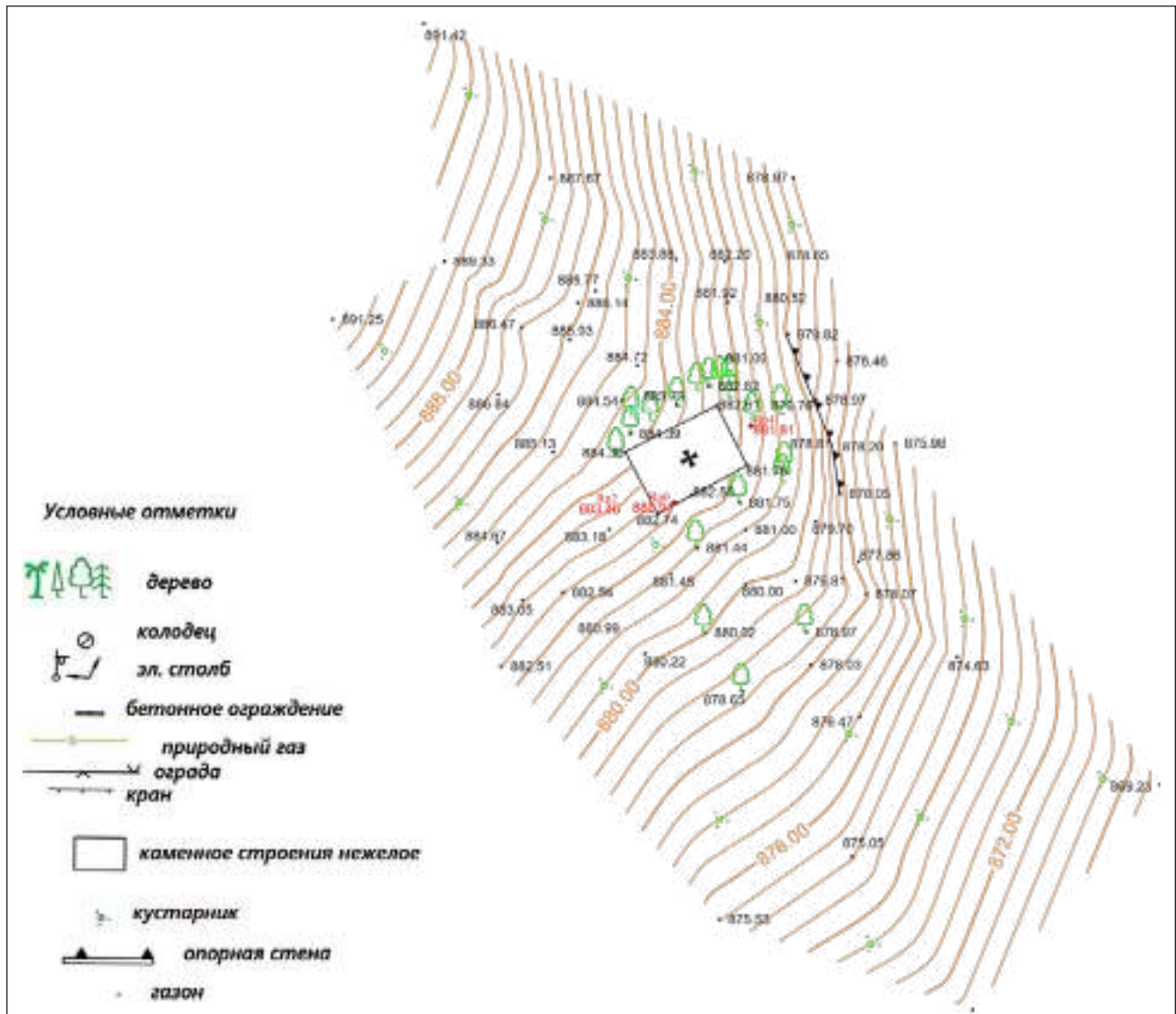

рис. 100. Сельбище Вицха-П. Участок церкви Крестителя. Топо-план.

Топограф Н. Кавлашвили

рис. 101,102. Сельбище Вицха. II участок. Террасы

рис. 103,104. Кладка-укрепление центральной террасы

Рис.105,106. Кладка-укрепление первой нижней террасы

рис. 107,107-а. Кладка-укрепление первой нижней террасы

*Сельбище Вицха. Церковь Крестителя („ниша Крестителя“).
рис. 108 – вид со стороны W; 108-а – со стороны S.
Фото Т. Бибилури*

*Сельбище Вицха. Церковь Крестителя. рис. 109 – вид со стороны NNW.
Рис. 109-а – со стороны SOO. На переднем плане – основание террасы,
сложенное из монолитов. Фото Т. Бибилури*

*рис. 109-б. Сельбище Вицха. Церковь Крестителя. Основание из монолитов.
Фото Т. Бибилури*

*рис. 110-110-б. Сельбище Вицха. II участок. Монолиты оси О – W.
Вид со стороны О.
Фото Т. Бибилури*

рис. 111-113. Монолиты в части W сельбища

*Рис. 114 Вицха. II участок. Часть W.
дом N1*

*рис. 115. Вицха. II участок.
Часть W. дом N2*

*Рис. 116.Вицха. II участок. Часть W.
дом N3*

*рис.117. Вицха. II участок. Часть S.
дом N4*

*рис. 118. Вицха. II участок. Часть S.
дом N5*

*рис. 119. Вицха. II участок. Часть S.
дом N6*

*рис. 120. Вицха. II участок.
Часть SW. Здан. N7*

*рис. 121. Вицха. II участок.
Часть SW. здан. N8*

Рис. 122. Вицха. II участок. Часть SW. здан. N11

*рис. 123. Вицха. II участок.
Большое здание*

*рис.123-а. Процесс консервации-
рекультивации*

რის. 124,125. სელბიშე ვიჰხა. უჰასოკ ო სენი

рис. 126,127. Вицха. II участок. Овраг, ограничивающий сторону W

რის. 128,129. ვიჟხა. II უფასო. ობორინელა სენა სორონა W

*рис. 130, 131. Сельбище Вицха.
сторона W, правая сторона каньона,
строение N 0*

рис. 132. Фрагменты дна и бока миски

რის. 133. Дороги в дер. Саорбиси (сегодня – Фицеси)

2020

11 დეკემბერი

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

თექმის წყაღსაცავის მშენებლობის ზონაში და მშენებლობის მიმდებარე ტერიტორიაზე 2019 წ. განხორციელებული არქეოლოგიური კვლევის ანგარიში

თემუხ ბიბიღუხი, ადექსანდრე ნონეშვილი, ივანე ბიბიღუხი, კახა ფაჩოშვილი

*„რაც შეეხება ამ ხეობის ისტორიულ წარსულს, ის დღემდე
შეუსწავლელია და ამიტომ მას ნაკლებად ვიცნობთ“ (პროფ. სერგი მაკალათია)*

შესავალი

სახედმწიფო შპს „საქაჩთვედოს მედიოხაციის“ მიერ მდ. თექმის ზემო წედში, სოფ. ჩაჩუბეთსა და სოფ. ხკონს შორის შიდა (შიდა ქაჩთდის ხეგონი, კასპის მუნიციპალიტეტი), დაგეგმილია წყაღსაცავის მშენებლობა. აიპ „საქაჩთვედოს მემკვიდრეობის“ თავმჯდომარე დოქტ. კახა გიჰაპიძე) ექსპედიციამ (ხედმდვანელი დოქტ. თეიმუხაზ ბიბიღუხი)¹, წყაღსაცავის მშენებლობის ზონაში და მშენებლობის ზონის მიმდებარე ტერიტორიაზე, განახორციელა კომპლექსური არქეოლოგიური-სახედოვნებამცოდნეო კვლევა (საფუძველი: ხედმეკხულება სპეციალური შესყიდვების შესახებ 483/19-2019.29.VIII; არქეოლოგიური სამუშაოებისსანებახოვო მოწმობა N 6/17/109-2019.28.10)².

- 1 ექსპედიციის შემადგენლობა: ხელ-ლი დოქტ. თემურ ბიბიღუხი; სამეცნ. კონსულტანტი – დოქტ. კახა ტრაპაიძე, მენეჯერი – გიორგი ტრაპაიძე, არქეოლოგები – დოქტ. ალექსანდრე ნონეშვილი, მაგისტრი – ივანე ბიბიღუხი; ხელოვნებამცოდნე – სალომე გოგოლაური; არქიტექტორი – კახი ფაჩოშვილი; ტოპოგრაფი – ნოდარ ყავლაშვილი; ფოტოფიქსაცია – თემურ ბიბიღუხი, ივანე ბიბიღუხი, კახი ფაჩოშვილი, ანა ჭოლაძე; თბილისის სამხატვრო აკადემიის სტუდენტები ნელი გაჩეჩილაძე, მიქაელ გურგენიძე, მარიამ ზარიძე, ქრისტინე კასრაძე, ანა ჭოლაძე; მუშა-პრეპარატორები – სიმონ ახალაყი, ბესიკ გოჩიაშვილი, ნიკოლოზ მაკარაშვილი, მურმან კავთიაშვილი, ხვთისო მერებაშვილი, გენადი ოხანაშვილი, ხვიჩა პაპიაშვილი, ზურა ქიქოძე, მძღოლები თეიმურაზ კუბათაშვილი, ზურაბ ჯავახიშვილი. მეგზურობას გვიწევდა სოფ. რკონის მცხოვრები ბატონი მერაბ გაზაშვილი, რისთვისაც მას გულწრფელ მადლობას მოვასწავებთ.
- 2 დახმარებისათვის მადლობას ვუხდით საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს საინფორმაციო სისტემების სამსახურის უფროსს ქალბატონ ლეილა თუმანიშვილს, თანამშრომლებს.

ზოგადი მიმოხილვა. ა. ისტორიულ-გეოგრაფიული კონტექსტი: 1. წეხილობითი წყახობის ცნობები თეძმისა და მისი შენაკადების ხეობების შესახებ. ქახთუდ ნახატიულ საისტოხოიო წყახობებში, თუ ახ ჩავთვდით ვახუშტი ბატონიშვილის ენციკლოპედიუხ ნაშ-ხომს „აღწეხა სამეფოსა საქაითვედოსა“ [1973], თეძმის ხეობის შესახებ, სხუდიად ახაა მონაცემები. სიგედ-გუჯებშიც ახაა ამ მხიივ სიუხვე. გვაქვს აკად. ექვთიმე თაყაიშვი-ლის წყადობით გადახჩენილი, 1259 წლით დათაიილებუდი, შინაახსითა და ინფოხმაციის სიმდიდხით სხუდიად უნიკადუხი ისტოხოიუდი ძეგდი – ეხისთავთ-ეხისთავ კახა თოხედის ხკონის მონასტრისადმი მიძღვნილი შეწიხუდობის სიგედი; ხკონის პატაია ეკდესიის წაიწეხამ შემოგვინახა თემუხ დენგის მაიბიედი დაშქის მიეხ ხკონის მონასტრისა და მიმდებახე დასახლებუდი პუნქტების გავეხანების ამბავი; გვაქვს კიდევ ხამდენიმე სა-ისტოხოიო მონაცემი, მაგხამ ისინი, ამ კონკხეგუდი მიკხოხაიონის კვდევის საქმეში დი-დად ვეი გვწევენ წინ.

ერთი, რაც დანამდვილებით შეგვიძლია ვთქვათ ისაა, რომ საკვლევი ტერიტორია, თეძმის ხეობის უდიდეს ნაწილთან ერთად, XII-XIII საუკუნეებიდან შედიოდა თორელთა (ჯავახიშვილ-თა), მფლობელობაში, რაზეც თვალნათლივ მიუთითებს ერისთავთ-ერისთავ კახა თორელის რკონის მონასტრისადმი მიძღვნილი შეწირულობის სიგელი, მოგვიანებით გადადის სააკაძე-თა საკუთრებაში. თუმცა, ამ დროის რაიმე ნივთიერი საბუთი (ცხადია, აქ არ ვგულისხმობ რკო-ნის სამონასტრო კომპლექსში შემავალ ნაგებობებს) არ მოგვეპოვება – თეძმის ხეობის შუა და ზემო წელი არქეოლოგიური, ეთნოგრაფიული და ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით, ფაქტობრივად შეუსწავლელია.

ამ ფაქტზე, 1959 წ. გამოსულ, თეძმის ხეობისადმი მიძღვნილ ისტორიულ-ეთნოგრაფი-ულ ნარკვევში, ყურადღებას ამახვილებდა პროფ. სერგი მაკალათია: „რაც შეეხება ამ ხეობის ისტორიულ წარსულს, ის დღემდე შეუსწავლელია და ამიტომ მას ნაკლებად ვიცნობთ. მკვლე-ვარი დანაწებით აღნიშნავდა, რომ „...მხოლოდ არსებული მატერიალური კულტურის ძეგლე-ბისა და მცირე და ნაწყვეტი წერილობითი ცნობების მიხედვითაა შესაძლებელი ზოგადად მაინც გაშუქდეს მისი ისტორიული წარსული“.

ნივთიერი კულტურის ძეგლებს რაც შეეხება, აქ გარკვეულ სირთულეებს ვაწყდებით, რა-დგან თეძმის ხეობის საკვლევი ნაწილი, განსხვავებით შუა და ქვემო მონაკვეთებისაგან, რო-გორც უკვე ვთქვი, არქეოლოგიური, ეთნოგრაფიული და ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზ-რისით, ფაქტობრივად შეუსწავლელია.

განსვენებული მკვლევარის აღნიშნული ნაშრომის გამოქვეყნებიდან სამოცი წლის შე-მდეგაც, ამ მხრივ, ისევ და ისევ, თეძმის ხეობის შუა და ზემო წელთან მიმართებაში, მდგო-მარეობა თითქმის უცვლელია – საფუძვლიან, ინტერდისციპლინარულ შესწავლას ვინ ჩივის, ქართველოლოგიური მეცნიერების ცალკეული დარგების მხრივაც კი, არავითარი კვლევა არ წარმოებულა.

ვითარება კი, ამ მეტად მნიშვნელოვანი მიკრორაიონის წარსულის შესასწავლად, დღე-ისათვის გაცილებით გაუარესებულია; მეტიც, ზოგიერთი მიმართულებით (მაგ., ონომასტიკის თითქმის ყველა სეგმენტი, ეთნოგრაფია) წარსულის ძალზედ ბევრი ნიშანი უიმედოდაა და-კარგული, ან ისეა დამახინჯებულ-გაუცხოებული, რომ მისი თავდაპირველი დასახელების მიკ-ვლევა პრაქტიკულად შეუძლებელია. სამწუხაროდ, მიზეზი ტკივილამდე ბანალურია – ხეობის ამ ნაწილში რამდენჯერმე თითქმის მთლიანად შეიცვალა მოსახლეობა. ავთოხთონი მოსა-ხლეობის – ეთნიკური ქართველების ერთი ჯგუფი, ჩაანაცვლა ასევე ქართული მოსახლეობის მეორე ჯგუფმა, რომელიც გასული საუკუნის 40-50-იან წლებში გაასახლეს ხეობიდან და ჩაა-სახლეს ქვემო ქართლსა (სამგორი) და კახეთში (დედოფლისწყარო). ჟამთა სიავისა და სხვა,

ბს ბატონ თენგიზ ჩოლოყაშვილს, ბატონ გიორგი ბურჯანაძეს.

ობიექტური თუ სუბიექტური მიზეზების გამო, ქართული მოსახლეობის ადგილს, ნაწილობრივ იკავებს შიდა ქართლში ჩრდილოეთ კავკასიიდან გვიან შუასაუკუნეებში ჯერ ინფილტრირებული, შემდეგ კი, XIX საუკუნის მე-2 ნახევრიდან, ქართველი დიდგვაროვნების ნაწილის სიხარბისა და არაშორსმჭვრეტელური ქმედებების გამო, მასიურად ჩამოსახლებული ოსური ეთნოსი... XX საუკუნის 90-იანი წლებიდან მოყოლებული, თედმის ხეობის საკვლევი მონაკვეთი თითქმის საერთოდ დაცლილია მოსახლეობისაგან...

ცხადია, გარე ფაქტორებმა და ქართველების გაუაზრებელმა, არც თუ გონივრულმა დამოკიდებულებამ საკუთარი მიწისადმი, ბევრი უარყოფითი მომენტი და მეტად დამაზიანებელი ასპექტების გააქტიურება გამოიწვია, რის შედეგებსაც დღეს ვიმკით საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში და, თუ ჭკუას არ მოვუხმეთ, მომავალში კიდევ უფრო მეტი უბედურება გველოდება...

განხორციელებული კვლევითი სამუშაოების მომოხილვა

მდ. თედმის ხეობის ჩაჩუბეთ-რკონის მონაკვეთზე მჭიდრო და ინტენსიური ცხოვრების კვალია შემორჩენილი. ეს, განსაკუთრებით ითქმის, მდ. თედმისა და მისი მარცხენა შენაკადების, ვიცხას, ეკლესიის წყლისა და ფიცხის ორხეობებზე, სადაც ბუნებრივ დამრეც ტერასებზე მიყოლებით, გვერდიგვერდ დავაფიქსირეთ არაერთი დიდ-პატარა ნამოსახლარი, ერთმანეთისაგან გამიჯნული მცირე, კანიონისმაგვარი მშრალი ხეობით; მოსახლეობის ასეთი სიმჭიდროვე არცაა გასაკვირი, რადგან რკონამდე „...არს თეძამი ვენახ-ხილითა ნაყოფიერი“. ენციკლოპედიისტს კვერს უკრავენ დღევანდელი ტოპონიმები – ნავენახარი, ნაწისქვილარი... ამას დავუმატოთ მდ. თედმისა და მისი შენაკადების აუზებში მეცხოველეობისათვის არსებული ერთობ ხელსაყრელი გარემო. თუმცა, მხოლოდ ეს ფაქტორები არ განაპირობებდა ადამიანის მიერ ამ ტერიტორიის ინტენსიურ ათვისებას.

თედმის ხეობის ზემო წელი (ჭყოპიანისა და რკონის მიდამოები), მდიდარი ყოფილა სხვადასხვა წიაღისეულით – „აქა არს ლითონი ბრპენისა მრავალი, იტყვიან ვეცხლსათა“;

და კიდევ, თედმის ხეობაზე გადიოდა გზები, რომელთაც არა მარტო სავაჭრო, არამედ სამხედრო-სტარატეგიული მნიშვნელობაც გააჩნდა. მათი მეშვეობით საკვლევი მიკრორაიონი უკავშირდებოდა: ა. თედმის ხეობის ზედა და ქვეთა მონაკვეთებს; ბ. ტანას ხეობას; გ. თორ-ჭავახეთსა და ა.შ. ამ გზებისა და ნაგებურების კვალი აქა-იქ დღემდეა შემორჩენილი (სურ. 133).

ამდენად, სრულიად ბუნებრივია, რომ შიდა ქართლის ამ ლოკალური რაიონის ათვისება, საკმაოდ ადრეული დროიდან დაიწყო და აქტიურად ხორციელდებოდა გვიან შუასაუკუნეებამდე.

თედმის ხეობის საკვლევი მონაკვეთზე, ნივთიერი ძეგლებიდან, დღეის მდგომარეობით, უადრესია რკონის სამონასტრო კომპლექსში შემავალი VII ს. მე-2 ნახევრით დათარიღებული მარიამ ღვთისმშობლის სახელობის სამნავიანი ბაზილიკა. თუმცა, ვიმედოვნებთ, რომ საფუძვლიანი კვლევის შედეგად, უფრო ადრეული ეპოქის ძეგლების კვალიც გამოვლინდება. ექსპედიციის საველე სამუშაოების უპირველესი მიზანიც სწორედ ეს იყო – შეგვესწავლა უკვე ცნობილი და გამოგვევლინა ახალი არქეოლოგიურ-ეთნოგრაფიული ობიექტები, რომლებიც დატბორვის არეალში ექცეოდნენ. საველე სამუშაოების პირველ ეტაპზე, მაქსიმალური სისრულით აღვწუსეთ და შევისწავლეთ სწორედ ის, რომ ამ რიგის ძეგლები.

ექსპედიციის მიერ გამოვლენილი კულტურულ-ისტორიული ობიექტები რამდენიმე ჯგუფში გავაერთიანეთ:

1. მდ. თედმის მარჯვენა ნაპირზე არსებული გრძელი ქვაყრილები;
2. მდ. თედმისა და მისი მარცხენა შენაკადების ხეობისებში არსებული მცირე და საშუალო სიდიდის ნამოსახლარები;
3. ცალკეული ნაგებობების ნაშთები მდ. თედმის ორივე ნაპირზე;

4. მშრალი წყობით ნაგები კედლები, უპირატესად თეძმის მარჯვენა ნაპირზე;

5. დიდი დასახლება, რომელიც განცალკევებით დგას საკვლევ ზონაში გამოვლენილ-შესწავლილი ძეგლებიდან.

დაფიქსირებული ობიექტების მოკლე დახასიათებას ვიწყებთ მდ. თეძმის მარჯვენა ნაპირზე რამდენიმე ადგილას არსებული გრძელი ქვაყრილებით.

გრძელი ქვაყრილები – სოფ. ჩაჩუბეთიდან სოფ. რკონამდე, მდ. თეძმის მარჯვენა ნაპირზე (ძირითადად), რამდენიმე მონაკვეთში დავაფიქსირეთ რიყის ქვების სხვადასხვა სიგრძისა და სიგანის ზვინულები.

ყოველგვარი გაუგებრობის თავიდან ასაცილებლად, გადავწყვიტეთ ერთი მათგანის, სოფ. ჩაჩუბეთიდან 2,8 კმ-ზე არსებული ზვინულის განმენდა (ქვაყრილი III; სურ. 7-9). ჯპს კოორდინატები 38 T 0437050; UTM 4632855; H – 788 მ. უშუალოდ მდინარის პირას კიდეც ერთი ქვაყრილია, რომელსაც უფრო საშუალო და დიდი ზომის რიყის ქვით ნაგები ყორე შეიძლება ვუწოდოთ (ქვაყრილი N3-ა; სურ. 10). ჯპს კოორდინატები: 38 T 0437110; UTM 4632903; H – 787 მ. (სურ. 11)

მწვანე საფარის მოხსნისა და ზედაპირული პრეპარაციის შედეგად, უდავოდ დადგინდა, რომ ესაა მდინარის სეზონური წყალმოვარდნების დროს ჩამოტანილ-მოზვინული ქვაყრილები, რომლებისთვისაც აქაურ მაცხოვრებლებს ალაგ-ალაგ, საჭიროების მიხედვით, გარკვეული სიმწყობრე მიუციათ; ცხადია, ისევ და ისევ მდინარისაგან სანაპირო ზოლის დასაცავად; მით უფრო, რომ თეძამს, როგორც ეს ახასიათებთ მთის მდინარეებს, საკმაოდ დამანგრეველი წყალმოვარდნა სცოდნია. წყალდიდობის ერთი ასეთი კვალი დავაფიქსირეთ ჩაჩუბეთსა და რკონს შორის მონაკვეთზე, ადგილ ნაწისქვილართან, სადაც თვალნათლივ ჩანს, გასული საუკუნის 80-იან წლებში სტიქიის მიერ მოჭრილ-მოწყვეტილი ნიადაგის დიდი მასივი (სურ. 55,56).

დამცავი კედლები და ყორეები. მდ. თეძმის საკვლევ მონაკვეთზე, ძირითადად მდინარის მარჯვენა ნაპირზე, დავაფიქსირეთ მშრალი წყობით ნაგები კლდისა და რიყის ქვის კედლები. ორ შემთხვევაში, სამშენებლო მასალად გამოუყენებიათ კარგად დამუშავებული საშუალო ზომის სწორკუთხა ქვები.

კედლის ნაშთი I (სურ.13,14). ვიცხას ნამოსახლარის პირდაპირ. მდ. თეძმის მარჯვენა ნაპირზე. კედლის ადგილმდებარეობიდან გამომდინარე, დიდი ალბათობით, აქ არსებული მცირე ხევის ორივე ნაპირზე არსებული ნასახლარის ნაშთი. ამაზე თვალნათლივ მიუთითებს ორსამ ადგილას რიყის ქვების წყობის ნაშთი. მოგვიანოდ, ნასახლარის ქვები გამოუყენებიათ აღნიშნული მცირე ხევიდან წამოსული მასისაგან ახლად გაყვანილი გზის დასაცავად აუგიათ.

კედლის დახასიათება. წყობა – მშრალი; მასალა – მცირე და საშუალო ზომის რიყის ქვა; შემორჩენილია 3-4 რიგი. ზომები: კედლის სიმაღლე (ფაქტობრივი მდგომარეობით) – 0.67-0.82; სიგრძე – 1,3,1,45; ცალკეული ქვების ზომები: 0.45x0.67; 0.56 x 0.72 და სხვ. ჯპს კოორდინატები: 38 T 0435804; UTM 4631062 (+, – 3 მ.); H-835 მ.

კედლის ნაშთი II (სურ. 15). აღწერილი კედლიდან დასავლეთით, 200-დე მეტრში. ვფიქრობ, იგივე დანიშნულებითაა აგებული. კედლის დახასიათება. მშრალი წყობა; რიყის მოგრძო მოყვანილობის ქვები; შემორჩენილია წყობის 2-3 რიგი. ზომები. კედლის სიმაღლე (ფაქტობრივი მდგომარეობით) – 0.5-0.7; სიგრძე – 6-7 მ.; ცალკეული ქვების ზომები: 0.2x0.30; 0,24 x 0,4 და სხვ. ჯპს კოორდინატები: 38 T 0435657; UTM 4630809 (+, – 3 მ.); H-852 მ.

კედლის ნაშთი III (სურ. 17,18). მდებარეობს მდ. თეძმის მარჯვენა ნაპირზე, რკონისაკენ მიმავალი საავტომობილო გზის მარჯვენა მხარეს. ეს, საშუალო ზომის სწორკუთხა ქვებით ნაგები კედელი, ყოველგვარი ეჭვის გარეშე, ნაპირის გასამაგრებლადაა აგებული. სხვა ფუნქცია, მისი მდებარეობიდან გამომდინარე წარმოუდგენელია. კედლის დახასიათება – მშრალი წყობა; რიყის საშუალო ზომის ქვებით. 10-12 რიგი; ზომები. კედლის სიმაღლე (ფაქტობრივი მდგომარეობით) – 1.1-1.45; სიგრძე – 9.8-11.5; ცალკეული ქვების ზომები: 0.2x0.45; 0.28 x 0.52; 0.31 x 0.62 მ. და სხვ.; ჯპს კოორდინატები: 38 T 0435562; UTM 4630739 (+, – 3 მ.); H-842 მ.

ყორეს ნაშთი (სურ. 16). ნამოსახლარის ძირში, დავაკებაზე შემორჩენილია მშრალი წყობით, კლდისა და რიყის ქვით ნაგები ყორეს ნაწილი. სიგრძე (შემორჩენილი) – 11,7 მ.; ჯპს კოორდინატები: 38T0435827; UtM 4631487; H – 836 მ.

III. ნამოსახლარები. ნამოსახლარებისა თუ ცალკეული ნასახლარების უმეტესობა მდებარეობს მდ. თეძმის მარცხენა ნაპირსა და მისი შენაკადის ვიცხას, ასევე მარცხენა ნაპირზე. მცირე ფართობის ნამოსახლარები უმთავრესად მდინარეთა ნაპირების კლდოვან ტერასებზეა შეფენილი; შედარებით დიდი ნამოსახლარები კი, ნეკერჩხლისა და რცხილის (უპირატესად) ხშირი კორუმებით დაფარულ, ნაკლებად დამრეც შეფერდებებზეა ტერასულად გაშენებული.

საკვლევ მიკრორაიონში დაფიქსირებული მცირე და საშუალო ფართობიანი ნამოსახლარების ფონზე, მკვეთრად გამოირჩევა მდ. თეძმისა და მისი მარცხენა შენაკადის ვიცხას ორხევი არსებული ნამოსახლარი, რომელიც საკმაოდ დიდ ფართობზეა განფენილი. ამ ნამოსახლარზე, ოდნავ მოგვიანებით, ვრცლად გვექნება საუბარი.

ნამოსახლარებზე არსებული ნაგებობები ნაშენია მშრალი წყობით; მასალად გამოუყენებიათ როგორც რიყის, ასევე ადგილობრივი კლდის სრულიად დაუმუშავებელი, ან ზერელედ ხელშევლებული ქვა. იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება მეტ-ნაკლებად გულდასმით დამუშავებული ქვები.

ზემოთ ვთქვით და განვმეორდებით – მდ. თეძმის აუზის შუა და ზემო წელი ინტენსიურადაა ათვისებული, ყოველ შემთხვევაში, განვითარებული შუასაუკუნეებიდან მაინც. თეძმისა და მისი შენაკადების – შავწყალასა და ვიცხას ნაპირებზე, საცხოვრებლად მეტ-ნაკლებად შესაფერის თითქმის ყველა ფერდობზე ვხვდებით ნამოსახლარებს ან ადამიანის სამეურნეო საქმიანობის სხვა ნაშთებს.

ნასახლარების მთელი წყება დავაფიქსირეთ მდ. თეძმის მარცხენა ნაპირზე, ვიცხას დასახლებიდან აღმოსავლეთით, მისგან 1.0-1.2 კმ-ს დაშორებით; ორიც, ვიცხას დასახლებიდან დასავლეთით, კანიონს გადაღმა.

ამ ნამოსახლარებს აერთიანებთ რამდენიმე ნიშანი: ა. ყველა მათგანი გაშენებული იყო დამრეცი, კლდოვანი ნაპირის ბუნებრივ ტერასებზე; ბ. ყველა შენობა მხოლოდ მშრალი წყობითაა ნაგები და სამშენებლო მასალად ადგილობრივი კლდის ქვიშაქვა და რიყის ქვაა გამოყენებული. მიუხედავად მათი ერთმანეთთან სიახლოვისა და ერთგვაროვნობის, რიგ შემთხვევაში, ფრაგმენტულობისა, მომაქვს თითოეული ობიექტის მოკლე დახასიათება, მარშრუტით ჩაჩუბებიდან სოფ. რკონამდე.

მოკლედ თითოეული ობიექტის შესახებ:

ტყემლნარას ნამოსახლარები. სოფ. რკონის (რომელსაც რატომღაც, ნასოფლარს უწოდებენ, თუმცა აქ ორი კომლი მუდმივად ცხოვრობს) მცხოვრები მერაბ გაბაშვილი (70 წლის), რომელიც მეგზურობას გვინევდა, თეძმის მარცხენა ნაპირის ერთ მონაკვეთს ტყემლანად მოიხსენიებს.

შესაბამისად, აქ გამოვლენილ ნასახლარებსაც ჩვენი საერთო ნუმერაციის გარდა დავუმატეთ შიდა ნომრებიც. მაგალითად, „ნამოსახლარი N1 (ტყემლანა – 1)“. სულ ადგილ ტყემლანას ტერიტორიაზე მივაკვლიეთ ექვსი ნამოსახლარის ნაშთს. ნამოსახლარები მდებარეობენ მდ. თეძმის მარცხენა ნაპირის დამრეც და ნაკლებად დამრეც კლდოვან ფერდობებზე.

ზოგიერთი დასახლების ადგილად შეურჩევიათ ფერდობზე არსებული მეტ-ნაკლებად სწორი ადგილი, ზოგიც ციცაბო, კლდოვან ფერდზეა შეკიდული. პირველი ჯგუფის ნასახლარები დაფარულია ცხილნარისა და სხვადასხვა ჯიშის ბუჩქნარის ხშირი ამონაყარით, რაც პრაქტიკულად შეუძლებელს ხდის აქ არსებული ნაგებობების ნაშთების ზუსტ ფიქსაციას.

ნამოსახლარი I (ტყემლანა – 1). N1 ნამოსახლარი ტყემლანა – 1 მდებარეობს უსახელო ხევსა (ჩვენი მეგზურის თქმით – „ქვიშიანი ხევი“) და ეკლესიის წყალს შორის არსებულ კლდოვან და დამრეც ტერასაზე. დავაფიქსირეთ მშრალი წყობით, საშუალო და პატარა ზომის რიყისა და

კლდის ქვებით ნაშენი, შვიდი ნაგებობის ნაშთი, რომელთაგან ორი გეგმაში თითქმის წრიული მოყვანილობის იყო. მოვახერხეთ ოთხი ნაგებობის ზომების აღება. სახლი N1 (სურ. 19). – N-S – 12 – 13; NOO – SWW – 4,0; სახლი N2 (სურ. 24). NWW – SOO – 3,0; სახლი N4 (სურ. 21). – NOO – SWW – 7,8; სახლი N7 (სურ. 22). – N-S – 12 – 2,8; O – W – 2,6.

ისევე, როგორც თეძმის აუზის ზედა წელის სხვა ნამოსახლარებზე, აქაც კედლების ერთი რიგია შემორჩენილი. ჯპს კოორდინატები: W – 38T04 35650; UtM 4631777; H – 821მ.; O – 38T04 35653; UtM 4631787; H – 821მ. – ქვედა ტერასა; 38T0435942; UtM 4631597; H – 831მ. – ზედა ტერასა.

ნამოსახლარი N2 (ტყემლანა – 2) (სურ. 23-28). შედარებით დიდი ნამოსახლარია, რომელიც გაშენებულია ტყემლანა I დასავლეთით, ხშირი რცხილნარით დაფარულ ნაკლებად დამრეც ფერდზე. ნამოსახლარს O მხრიდან საზღვრავს უსახელო მშრალი ხევი. სამშენებლო მასალა და აგების ხერხი, იგივეა, რაც ყველა აქ არსებულ თანადროულ ძეგლზე. ნაგებობების ზომები: სახლი N1 (სურ. 23) – N-S – 10,0 – 1,1; სახლი N2 (სურ. 24) – N – S – 12,0; W – O – 10,0; სახლი N3 (სურ. 25) – NWW – SOO – 3,0; სახლი N4 (სურ. 26) – W – O – 4,0; N – S – 5,2 მ.; სახლი N5 (სურ. 27). W – O – 5,5; N-S – 5,4 მ.; სახლი N6 (სურ. 28). W – O – 2,6; N – S – 4,2 მ. ნამოსახლარის ჯპს კოორდინატები: W – 38T04 36067; UtM 46 31808; H – 821მ.; O – 38T04 356073; UtM 4631822; H – 820 მ. – ქვედა ტერასა.

ნამოსახლარი 3 (ტყემლანა – 3) (სურ. 29,29-ა). ნამოსახლარი ტყემლანა – III მდებარეობს ტყემლანა – 2 უშუალო სიახლოვეს, მისგან დასავლეთით 200-დე მეტრის დაშორებით. მას უკავია მომცრო ფართობი; დავაფიქსირეთ 2 ნაგებობის ნაშთი. ჯპს კოორდინატები: 38T0436747; UtM 4642458; H – 843 მ.

ნამოსახლარი 4 (ტყემლანა – 4) აქაც, N1 ნამოსახლარის მსგავსად, რამდენიმე შენობას ჰქონდა წრიული მოყვანილობა. ნაგებობების უმრავლესობას კედლების მხოლოდ ერთი რიგი ჰქონდა შემორჩენილი; გამოწკლისია N5 შენობის ნაშთი, რომლის SOO მხარეს ქვის წყობის 4-5 რიგი დავაფიქსირეთ.

ნამოსახლარი თითქმის მთლიანადაა დაფარული რცხილნარით, სხვადასხვა სახის ბუჩქნარითა და ხმელი ბალახით. მწვანე საფარის სიხშირის მიუხედავად, შევძელით ორი ნაგებობის ნაშთის ზომების აღება. ნაგებობების ზომები დიდად არ განსხვავდება, ჩვენს მიერ გამოვლენილ სხვა ნამოსახლარებზე დაფიქსირებული ნაგებობების ზომებისაგან. რამდენიმე ნაგებობის მონაცემი: სახლი N1 (სურ. 30). N-S – 7,0; სახლი N2 (სურ. 31) – NOO – SWW – 8,4; სახლი N3 (სურ. 32) – NOO – SWW – 9,7 (+, – 1,0 მ.); სახლი N5 (სურ. 34) – NOO – SWW – 6,2; სახლი N4 (სურ. 33); სახლი N6 (სურ. 35); სახლი N7 (სურ. 36); ნამოსახლარის ჯპს კოორდინატები: 38T0436723; UtM 4642414; H – 849 მ.

ნამოსახლარი 5 (ტყემლანა – 5) (სურ. 20-26). ნამოსახლარი მდებარეობს ნაკლებად დამრეც ფერდობზე, რომელიც დაფარულია საკმაოდ ხშირი რცხილნარით (სურ. 28-34). ნამოსახლარზე დავაფიქსირეთ კუთხეებმომრგვალებული, თითქმის ოვალური გეგმარების სახლები. და, კიდევ – აქ, განსხვავებით ზემოთ აღწერილი ნამოსახლარებიდან, სამშენებლოდ გამოყენებულია გაცილებით დიდი ზომის ადგილობრივი კლდისა და რიყის ქვები (1,0 x 0,8; 0,9 x 0,8; 0,75 x 0,54 და ა.შ.).

ცალკეული ნაგებობების ზომები: სახლი N1 (სურ. 36) – 9,0 x 8,0; სახლი N3 (სურ. 39) – 11,0 x 9,7 და ა.შ. ამ ფონზეც კი, გამოირჩეოდა N6 თითქმის წრიული ნაგებობა, რომლის დიამეტრი 13,5 მ-ია. ნამოსახლარის ჯპს კოორდინატები: 38T0436671; UtM 4642387; H – 847-852 მ.

ნამოსახლარი 6 (ტყემლანა – 6) (სურ. 39-44). ნამოსახლარი გაშენებული იყო თეძმის მარცხენა ნაპირზე, უსახელო ხევსა და ეკლესიის წყალს შორის, 1-ელ ტერასაზე, N7 ნამოსახლარიდან 120-130 მ. ნამოსახლარზე დავაფიქსირეთ 7 ნაგებობის ნაშთი, რომელთაგან მოგვაქვს ხუთის ფოტო და ჯპს კოორდინატები. ნაგებობები იმდენად არასრულადაა შემონახული, პლუს, დაფარული ხშირი ცხილნარით, რომ გეგმისა და ზომების განსაზღვრა პრაქტიკულად შეუძლებელია. სახლი N1 (სურ. 40). ჯპს კოორდინატები: 38T0435840; UtM 4631516; H – 831 მ.; სახლი

N2 (სურ. 41). ჯპს კოორდინატები: 38T0435854; UtM 4631658; H – 828 მ.; სახლი N3 (სურ. 42). ჯპს კოორდინატები: 38T0435854; UtM 4631658; H – 828 მ.; სახლი N4 (სურ. 43). ჯპს კოორდინატები: 38T0435830; UtM 4631518; H – 833 მ. სახლი N5 (სურ. 44). ჯპს კოორდინატები: 38T0435832; UtM 4631528; H – 837 მ. რამდენიმე ნასახლარი დავაფიქსირეთ მდ.თეძმის მარცხენა ნაპირზე, უსახელო ხევსა და ეკლესიის წყალს შორის.

ნამოსახლარი 7 მდებარეობს უსახელო ხევსა და 8 ნამოსახლარს შორის. პირობითად შეიძლება ვუწოდოთ ნამოსახლარი. შემორჩენილია ერთ ათეულამდე უნესრიგოდ მიმოფანტული რიყის ქვა.

ნამოსახლარი 8 (სურ. 45-47). ნამოსახლარი, მსგავსად N6-სა გაშენებული იყო თეძმის მარცხენა ნაპირზე, უსახელო ხევსა და ეკლესიის წყალს შორის; მხოლოდ არა 1-ელ, არამედ მე-2 ტერასაზე, N1 ნამოსახლარიდან 120-130 მ., ხოლო მდინარის ნაპირიდან 260-280 მ. დაშორებით. ნამოსახლარის ზომები: W – O – 190 (+, – 10) მ.; N – S – 65 (+, -10) მ. ნაგებობები იმდენად არასრულადაა შემონახული, რომ ერთის გარდა, გეგმისა და ზომების განსაზღვრა პრაქტიკულად შეუძლებელია. ნაგებობა – 1. ოვალური გეგმარების ნაგებობა: დმ. – 12,8 (+, – 1) მ. ნამოსახლარის ჯპს კოორდინატები: 38T0433562; UtM 4631647; H – 845 მ.

ნამოსახლარი 9 (სურ. 48-51). ნამოსახლარის გაშენებული იყო თეძმის მარცხენა ნაპირის 1-ელ, კლდოვან და საკმაოდ დამრეც ტერასაზე, უსახელო ხევსა და ეკლესიის წყალს შორის. მდ. თეძმის ნაპირიდან დაშორება – 180-220 მ. ზომები: W – O – 67 (+, -10) მ.; N – S – 80 (+, -10) მ. დავაფიქსირეთ 6 ნაგებობა, რომელთაგან ოთხი ნაგებობის ზომების აღება შევძელით: სახლი N1 (სურ. 48). W – O – 4,8; N – S – 5,6 მ. ჯპს კოორდინატები: 38T 0435855; UTM 4631541 (+, -3); H-830 მ.; სახლი N4 (სურ. 51). W – O – 4,0; N – S – 5,2 მ. ჯპს კოორდინატები: 38T 0435830; UTM 4631518 (+, -3); H-833 მ.; სახლი N5 (სურ. 50). W – O – 5,5; N – S – 5,4 მ. ჯპს კოორდინატები: 38T 0435832; UTM 4631527 (+, -3); H-837 მ.; სახლი N6 (სურ. 55). W – O – 2,6; N – S – 4,2 მ. ჯპს კოორდინატები: 38T 0435823; UTM 4631500 (+, -3); H-836 მ. სამშენებლო მასალა ადგილობრივი კლდის ქვიშაქვა და უპირატესად რიყის საშუალო და პატარა ზომის ქვები. წყობა – მშრალი.

ეკლესიის გორის ნამოსახლარები. ჩვენი მეგზურის მერაბ გაბაშვილის თქმით, ტყემლანა-დან დასავლეთით, ორ მცირე ხევს შორის მოქცეულ გორასა და მის კლდოვან დაფერდებას, ოსური მოსახლეობა, რომელიც ამ მიკრორაიონში გამოჩნდა XIX საუკუნის მე-2 ნახევრიდან, უწოდებდა ეკლესიის მთას (ვარიანტი – კლდე). მისივე ცნობით, ზემოთ ნახსენები მცირე ხევი-ბიდან ერთის სახელია (გორადან აღმოსავლეთით) ეკლესიის წყალი, ხოლო მეორის (გარადან დასავლეთით) – ფიცესის ხევი. სწორედ ამ ხევებს შორის არსებულ ეკლესიის გორას კლდოვან და დამრეც ტერასებზე დავაფიქსირეთ რამდენიმე ნამოსახლარი, რომელთა მოკლე დახასიათებას აქ ვიძლევი.

ნამოსახლარი N10 (ეკლესიის გორა-1) (სურ. 52-53). ნამოსახლარი, მსგავსად ამ მიდამოებში არსებული სხვა დასახლებებისა, მდებარეობს მდ. თეძმის მარცხენა, კლდოვან დამრეც ნაპირზე. ნამოსახლარს დასავლეთიდან საზღვრავს ფიცესის ხევი, რომლის მარცხენა ფრიალო ნაპირს ებჯინება N – S ხაზზე მშრალი წყობით, კლდის ქვებით ნაგები ზღუდე. ზღუდის შემორჩენილი სიგრძე – 19 (+, -3); სიგანე (შუა ნაწილში) – 2.0 მ. N7. W – O – 2,6; N – S – 2,8 მ. ნამოსახლარზე, კედლის გარდა დავაფიქსირეთ ორი ნაგებობის ნაშთი (სურ. 55,56). ჯპს კოორდინატები: 38 T 0435888; UTM 4631571 (+, – 3 მ.); H-837 მ.

ნამოსახლარი N11 (ეკლესიის გორა – 2) (სურ. 57-59). ნამოსახლარი მდებარეობს ეკლესიის გორის 1-ლი ნამოსახლარის დასავლეთით, ეკლესიის ხევის მარჯვენა კლდოვან ნაპირზე არსებულ ტერასაზე. დავაფიქსირეთ რამდენიმე ნაგებობის ნაშთი. თვალსაჩინოებისათვის მომაქვს რამდენიმე მათგანის მონაცემები: სახლი N1 (სურ. 57). 38 T 0435855; UTM 4631540 (+, – 3 მ.); H-830 მ.; სახლი N2 (სურ. 57). W – O – 4,0. N – S – 5,2 მ.; 38 T 0435854; UTM 4631534 (+, – 3 მ.); H-832 მ.; სახლი N3 (სურ. 61). W – O – 4,0. N – S – 5,2 მ.; 38 T 0435840; UTM 4631516 (+, – 3 მ.); H-831 მ.; სახლი N4 – 38

T0435830; UTM 4631518 (+, - 3 მ.); H-830 მ.; სახლი N5 (სურ. 57). W - O - 5,5; N - S - 4,4 მ. 38 T 0435832; UTM 4631527 (+, - 3 მ.); H-837 მ.; სახლი N6 (სურ. 63). W - O - 2,6; N - S - 4,2 მ.; 38 T 0435827; UTM 4631487 (+, - 3 მ.); H-827 მ.

ნამოსახლარი N12 (ნაწილქვილარი) (სურ. 64,65); თეძმის მარცხენა ნაპირი. ადგილი ნაწილქვილარი. ნაგებობის ნაშთი N1. ზომები: W - O - 9,2; N - S - 7,8 მ. 38 T 0435637; UTM 4631146 (+, - 3 მ.); H-842 მ. ნაგებობის ნაშთი N 2. ზომები: W - O - 5,4; N - S - 3,4 მ. 38 T 0435701; UTM 4631189 (+, - 3 მ.); H-827 მ.

ნამოსახლარი N13 (სურ. 67). ნამოსახლარი მდებარეობს მდ. თეძმის მარჯვენა ნაპირზე, საავტომობილო გზის ჩაჩუბეთი რკონის მონაკვეთის მარცხენა მხარეს; ვიცხას ნამოსახლარიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, 1,9 კმ. დაშორებით. ჯპს კოორდინატები: 38 T 0435657; UTM 4630809 (+, - 5 მ.); H-852 მ.

ნამოსახლარი N14 სოფ. რკონის (სურ. 66-65-ბ). სიახლოვეს. მცირედი დასახლება მდ. თეძმის მარჯვენა ნაპირზე. მშრალი წყობით ნაგები კედელი, მეტად ყორე ეთქმის. მასალა - უპირატესად სხვადასხვა ზომის (L - 1.05, H - 0.35; L - 0.65, H - 0.45; L-0.55, H-0.21 და ა.შ.) რიყის ქვა. კედლის სიგრძე, გარკვეული ხარვეზებით - 21.0, სიგან - 2.3-2.5; შემორჩენილი (?) სიმაღლე - 0.85 - 0.9 მ. ცალკეული ქვის ზომები: L - 1.05; , H - 0.65; L - 0.65; H - 0,45. ყორედან ჩრდილოეთით ნასხლარის (თუ ნამოსახლარების?) ძალზედ ფრაგმენტული ნაშთები. ჯპს კოორდინატები: 38 T 0435657; UTM 4630809 (+, - 5 მ.); H-852 მ.

ვიცხას ნამოსახლარი. ექსპედიციის მიერ შესწავლილი ნამოსახლარებიდან გამოირჩევა თეძმისა და ვიცხის ორხევეში, მდ. ვიცხას მარცხენა ნაპირზე არსებული ორი უბნისაგან შემდგარი ერთი მთლიანი დასახლება, რომელსაც პირობითად ვუწოდეთ „ვიცხას ნამოსახლარი“³.

ვიცხას ნამოსახლარი აღმოსავლეთიდან განიერი ხევითა და მისი კიდედან 4-5 მ. დაშორებით, მშრალი წყობით ნაგები საკმაოდ მძლავრი კედლით იყო დაცული (სურ. 97); ჩრდილოეთიდან საზღვრავდა კლდოვანი მასივი, დასავლეთიდან საშუალო სიღრმისა და სიგანის ქვიანი კანიონი (სურ.68,69-ა). სამხრეთიდან დასახლების ბუნებრივ საზღვარს თეძმის მარცხენა შენაკადი მდ. ვიცხა წარმოადგენდა (სურ.70,70-ა). მისი ნაპირიდან იწყებოდა ტერასების წყება, რომლებიც ვიცხელებს გამოუყენებიათ სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობისა (მდინარიდან პირველი სამი ტერასა) და საცხოვრებლად (4 და 5 ტერასები).

სხვადასხვა სიგანის ტერასები, გაწელილი არიან აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულებით გამოსაყენებელი ტერასები შედარებით ვიწროა, საცხოვრისად შერჩეულებისაგან განსხვავებით. ამ უკანასკნელების სიგანეა 57 (+,-3) (უკიდურესი ჩრდილო ტერასა, რომელზეც ნათლისმცემლის ეკლესია დგას) და 64 (+,-3) (მისგან სამხრეთით მდებარე). ტერასების სიგანე აღმოსავლეთ დასავლეთ მონაკვეთებში არათანაბარია. ნამოსახლარის საერთო ფართობი (ორივე უბნის) 114,000 კვ. მეტრზე მეტია.

ვიცხას მშენებლები ყველანაირ კონსტრუქციის ასაგებად, მხოლოდ მშრალ წყობას იყენებდნენ. ეს სამშენებლო ხერხი საერთო ჩანს საკვლევ რაიონში.

მოკლედ თითოეული უბნის შესახებ. I უბანი. ადრეული ჩანს ვიცხას ნამოსახლარის აღმოსავლეთი უბანი, რომელსაც დიდი ალბათობით საკუთარი, წინარექრისტიანული საკულტო ადგილი გააჩნდა - ქვის კერპი, სამხრეთიდან სამსხვერპლო მოედნით (იხ. სურ. 71-79).

დასახლების I უბანი, II-სთან შედარებით, გაცილებით მცირე ფართობზეა გაშენებული. მას გააჩნდა როგორც ბუნებრივი, ასევე ხელთქმნილი საზღვრები. W მხრიდან უბანს დაუყვება მცირე, უსახელო ხევი, რომლის მარცხენა ნაპირი, გარკვეულ მონაკვეთებში გამაგრებული იყო მოზრდილი ქვებით ნაგები კედლით. დიდი ალბათობით, აგებული წყალმოვარდნისაგან დასაცავად. თუმცა, თუ მისაღებია მოსაზრება, ამ უბნის ადრეულობისა და დროის გარკვეულ

3 ვიცხას ნამოსახლარის შესახებ თ. ბიბილურის მიერ მზადდება გამოკვლევა.

მონაკვეთში დამოუკიდებელი დასახლების სახით არსებობის თაობაზე, მაშინ შესაძლოა, ამ კედელს საფორთიფიკაციო დანიშნულებაც ჰქონოდა.

კერპის სამხრეთით მშრალი წყობით ნაგები კედელია (მეტად, რაღაც ნაგებობის ნაშთი), რომელიც O მხრიდან ებჯინება ზემოთ ნახსენები კლდოვანი ბაქნის დასავლეთ კალთას (სურ. 81.82-ა). კედლის ზომები: სიგრძე – 10.4; სიმაღლე W მხარეს – 0.7; W-2 – 1.0; ცენტრი – 0.75. ცალკეული ქვების ზომები: 1. 2.0 x 1.5 x 0.7; 2. 1.6 x 1.6 x 0.55; 3. 1.42 x 0.75 x 0.65. ჯპს კოორდინატები – W – 38 T 0435238; UTM 46 30642; H – 882 მ;

ნაგებობის O მხარეს, N-S ხაზზე – ადგილობრივი კლდის დიდი ზომის ქვებით შედგენილი კედელი, რომლისგანაც შემორჩენილია მიწაში საკმაოდ ღრმად ჩაფლული (უფრო სწორად, მიწით დაფარული) ორი ლოდი და მისგან 3.5 მეტრით დაშორებით – გამოირჩევა ზომებით გამორჩეული, საკმაოდ კარგად დამუშავებული კლდის ქვის მონოლითი (L – 4.2, H-1.03 (ხილული, საკმაოდ ღრმადაა ჩაფლული მიწაში), Q – 2.4 მ. (სურ. 83). მსგავსი სიდიდისა და მეტ-ნაკლებად დამუშავებული ქვები ვნახეთ დასახლების W მონაკვეთში და ერთანმინდოდან ჩაჩუბეთისაკენ და ჩაჩუბეთიდან რკონისაკენ მიმავალი გზის მარცხენა მხარეს.

აღნიშნული ნაგებობა, კერპის ტერიტორიას ჰყოფს სამოსახლო უბნისაგან და ებჯინება კლდის იმ მასივს, რომლის N ბოლოში აღუმართავთ საკერპო ქვა.

მოგვიანებით, უბანი, ისევე როგორც მთლიანი დასახლება, მოექცა ერთიანი თავდაცვითი სისტემის საზღვრებში, რომლის შესახებაც ოდნავ ქვემოთ მექნება საუბარი.

უბანზე მოვახერხეთ 11 ნაგებობის დაფიქსირება, თუმცა, მათი რაოდენობა, გამომდინარე განაშენიანების სიმჭიდროვიდან, გაცილებით მეტი უნდა ყოფილიყო. გავწმინდეთ სამი სახლი და დავადგინეთ: ა) მათი გეგმა; ბ) მიმართება მიმდებარე სახლებთან.

სახლი N1 (სურ. 84, 85). ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 353248; UTM 4630594; ზომები: 7.1 (N-S) x 3.1 (W-O). კედლების შემორჩენილი ნაწილის ასაგებად გამოუყენებიათ ადგილობრივი კლდის (უპირატესად) და რიყის სხვადასხვა მოყვანილობის ქვები.

სახლი N1-ა (სურ. 90). ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 353251; UTM 4630600; H – 871. ზომები: 2.5 (N – S) x 9.0 (W-O). კედლების შემორჩენილი ნაწილის ასაგებად გამოუყენებიათ ადგილობრივი კლდის (უპირატესად) და რიყის სხვადასხვა მომყვანილობის ქვები. ქვების ზომები: 1. 0.6 x 0.35; 2. 0.4 x 0.3; 3. 0.42 x 0.17; 4. 0.5 x 0.38 მ.

სახლი N2 (სურ. 84,86-88). ჯპს კოორდინატები: W მხარე – 38 T 04 35246; UTM 4630608; S მხარე – 38 T 0435251; UTM 4630651; N მხარე – 38T 04 35 249; UTM 4630613; O მხარე – 38 T 04 35 246; UTM 4630610; ზომები: 7.1(N-S) x 3.1 (W-O).

სახლი N3 (სურ. 90). ზომები: 7.1(N-S) x 3.1 (W-O). ჯპს კოორდინატები: T 04 353246; UTM 4630608; H – 873;

სახლი N4 (სურ. 91). ზომები: 7.6 (N-S) x 7.9 (W-O). ჯპს კოორდინატები: T 04 353269; UTM4630576; H – 876.

სახლი N5 (სურ. 92,94). ზომები: 6.3 (N-S) x 7.9 (W-O). ჯპს კოორდინატები: T 04 353247; UTM46300574 – N-დან; T 04 353251; UTM 4630563 H – 864 – S-დან.

სახლი N7 (სურ. 96,97). ზომები: 6.4 (N-S) x 7.2 (W-O). ჯპს კოორდინატები: T 04 353238; UTM 4630590 – N-დან; T 04 353244; UTM 4630571 S-დან. H – 869.

სრული სურათის აღდგენა შესაძლებელი იქნება მხოლოდ სრულფასოვანი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად.

II უბანი. ერთიანი დასახლების II უბანი, პირველთან შედარებით გაცილებით დიდია. არქეოლოგიური დაზვერვის შედეგად დავადგინეთ, რომ ვიცხის ნამოსახლარის იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიის დაყოლებასზე არსებული უბანი (ჩვენი ნუმერაციით – უბანი – II) 82460 კმ. მ. ფართობზეა (W – O – 380.0 მ.; N – S – 217 მ.) გავრცელებული და გამოირჩევა მჭიდრო განაშენიანებით.

უბანი მდ. ვიცხის მარცხენა ნაპირზე, 5 ბუნებრივ ტერასაზეა გაშენებული. ზედა, ფართობით დიდი ორი ტერასა, გამოყენებულია საცხოვრებელად, ხოლო მათგან სამხრეთით არსებული სამი – სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულებით გამოიყენებოდა. ყველა ტერასის ძირი გამაგრებული იყო კლდისა და რიყის (შედარებით იშვიათად) სხვადასხვა ზომის ქვებით (სურ. 102-105).

მერაბ გაბაშვილის ინფორმაციით, ამ ტერასებზე, გასული საუკუნის 70-80-იან წლებშიც თესავდნენ ქერს. თუმცა, ვიცხას დასახლება იმ დროისათვის დიდი ხანია რაც ნასოფლარად იყო ქცეული. მისი თქმით, „ივანენიში“ (როგორც მას ოსი მოსახლეობა უწოდებდა) პაპამისის მახსოვრობაშიც უკაცრიელი ადგილი იყო. სხვათა შორის, მე-3 ტერასის W – O ხაზზე საკმაოდ კარგადაა შემორჩენილი ძველი ხნულების კვალი.

უბანს, დასავლეთიდან საზღვრავდა განიერი და მშრალი, კლდოვანი კანიონისმაგვარი დამრეცი ხევი; აღმოსავლეთით, უბანი მოქცეული ვიცხას დასახლების ერთიანი ზღუდის შიგნით, რომელიც N – S ღერძზე დაუყვებოდა მკვეთრად დამრეც კალთებიან, განიერი, მშრალი წყობით კარგად ნაგები კედელი. აღნიშნული კედელი ხევის პირს კი არ მიუყვებოდა, არამედ მისგან დაშორებული იყო 3-4 მეტრით (დაშორება ხევის ნაპირის მოხაზულობის მიხედვით). დასახლებას ჩრდილოეთიდან გააჩნდა ბუნებრივი ზღუდე – კლდოვანი მასივი (სურ. 102).

დასახლების უბნებიც გამიჯნული იყო ერთმანეთისაგან ბუნებრივი საზღვრით – კლდოვანი ხევით (სურ. 98-100). დაზვერვების შედეგად გაირკვა, რომ დასახლებას, რომელიც რამდენიმე, შეიძლება ითქვას, დამოუკიდებელი სეგმენტისაგან შედგებოდა, ჰქონდა საკმაოდ რთული და კარგად გააზრებული გეგმარება.

თავისი მდებარეობით ერთგვარად დომინანტური მდგომარეობა უჭირავს დასახლების საკულტო ცენტრს – მოსახლეობაში „ნათლისმცემლის ნიშად ცნობილ, იოანე ნათლისმცემლის სახელზე აგებულ ეკლესიას, რომელიც დგას ზედა N ტერასის, უკიდურეს NO მხარეს და ნასახლარს საზღვრავს ჩრდილოეთიდან (სურ. 104-110-ა)“⁴. ეკლესიის აღმოსავლეთით, 9-10 მ. დაშორებით დიდი ზომის ქვების წყობა, რომელიც უდავოდ, ეკლესიის ასაგებად მომზადებული ტერასის ძირის გასამაგრებლად იყო შექმნილი (სურ. 110-ა, 113-ბ). კონსტრუქციის ფაქტობრივი სიგრძე – 31.0; სიმაღლე – 1.2 მ. ცალკეული ქვების ზომები: 1.6 x 1.1; 1.3 x 1.0; 1.7 x 1.2; 0,9 x 0.7 და სხვ.

კომპლექსის ჯკს კოორდინატები: P 0 – 38 T 04 351 52; UTM 46 305 40; H – 896; P 2 – 38 T 04 351 46; UTM 46 305 39; H – 894 მ.; P 2 – 38 T 04 358 46; UTM 46 305 47; H – 895 მ.;

ცენტრალური ტერასის (ნათლისმცემლის S მხარეს 1-ლი ტერასა) დამცავი ყორიდან ჩრდილოეთით, მთელ სიგრძეზე გარკვეული ინტერვალებით, ერთმანეთისაგან არათანაბარი მანძილით დაშორებული, მეტ-ნაკლებად დამუშავებული მონოლითებია ჩადგმული (სურ. 112-114): I-სა და II-ს შორის მანძილი 42.5 მ.; II-სა და III-ს შორის – 35 მ.; III-სა და IV-ს შორის – 79.4 მ.; IV-დან V მდე – 51.0 მ.; V – VI – 62.0 მ. ასევე არათანაბრია ცალკეული ქვების დაშორება ტერასის დამცავი კედლიდან; ასე მაგალითად, II ქვიდან ტერასის პირამდე მანძილი 20.5; III-დან – 33.8; IV-დან – 15; V – დან – 10.0 მ-ია; ცხადია, ასეთი სხვაობა განპირობებულია რელიეფის მოხაზულობით, რადგან მონოლითები ერთ ხაზზეა განლაგებული. მონოლითების ჯკს კოორდინატები: I – 38 T 04 351 97; UTM 46 305 79; h – 872 მ.; II – 38 T 04 351 66; UTM 46 305 52; h – 870 მ.; III – 38 T 04 351 34; UTM 46 305 34; h – 868 მ.; IV – 38 T 04 350 14; UTM 46 304 80; h – 864 მ.

1-ელ და მე-2 მონოლითს შორის მივაკვლიეთ ქვების წყობას, რომელიც თავდაპირველად მივიჩნიეთ ორ მონოლითს შორის არსებულ დამცავი კედლის ნაწილად, თუმცა გაწმენდის შემდეგ გაირკვა, რომ ესაა დიდი ზომის ორი ნაგებობების ნაშთი. ამაზე ქვემოთ.

ძალზედ საინტერესო ჩანს დასახლების II უბნის დასავლეთი მონაკვეთი, სადაც შემორჩე-

4 ნათლისმცემლის ეკლესიის კვლევა განახორციელა ხელოვნებათმცოდნე სალომე გოგოლაურმა. ქალბატონ სალომეს ნაშრომი წინამდებარე ანგარიშს ერთვის.

ნილიადიდრონი ქვებით შექმნილი სხვადასხვა ტიპის კონსტრუქციების ნაშთები (სურ. 112,112). დიდი ქვები გამოყენებულია რამდენიმე შენობის ასაგებადაც. მათი დანიშნულების გარკვევა მომავალი კვლევის საქმეა.

და კიდევ, აქ დავაფიქსირეთ ისეთივე მონოლითი, როგორიც დასახლების I უბნის NO კუთხეში (სურ. 117). ზომები: L – 4.7 ; Q-1.4; H-1.64-1.71. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 349 41; UTM 46 304 95; H – 871 მ.

დასახლების II უბანს სამხრეთიდან ესაზღვრება სამი, განსხვავებული სიგანის ტერასა, რომელიც გამოიყენებოდა სხვადასხვა სახის, უპირატესად მაინც, ხორბლეულის დასათესად. ამ მიზნით, ეს ტერასები, დასახლების გაუკაცრიელებიდან საუკუნეების შემდეგაც იმავე მიზნით გამოიყენებოდა ჯერ თეძმის ხეობის ამ მონაკვეთის ქართველი მოსახლეობის, ხოლო XIX ს. მე-2 ნახევრიდან მოსული უცხო ეთნოსის – ოსების მიერ.

თავდაცვითი სისტემა. „ადრე შუა საუკუნეების „ხერთვისებში“ (ორი მდინარის შესაყარში) აგებული ციხეები მარტო იმიტომ კი არ შენდებოდნენ აქ, რომ ორი მხრიდან მდინარით იყვნენ მოზღუდულ-მიუვალნი, არამედ იმიტომაც, რომ ამ ორ მდინარეს ორი გზა მოჰყვებოდა, ე.ი. აქ გზასაყარიც იყო (ხერთვისი, სამშვილდე, დმანისი, ლორე და სხვა.) [ბერძენიშვილი დ. 1968:51] და „ადრე და შუა ფეოდალური ხანის საქართველოს ციხეთა უმეტესობას ზედ ეკრა მეტ-ნაკლები სიდიდის სოფელი (ხაზი ჩემია-თ. ბ.) [იქვე. 53].

ვიცხას დასახლებას, როგორც უკვე ვთქვი, აღმოსავლეთიდან აკრავს ბუნებრივი საზღვარი – საკმაოდ განიერი და მკვეთრად დამრეცი ღრმა ხევის სახით. თუმცა, ვიცხელები არ დაკმაყოფილებულან ბუნებრივი ზღუდით – კლდისა და რიყის სხვადასხვა ზომის ქვით აუგიათ საკმაოდ მძლავრი კედელი, რომელიც სამხრეთით უშუალოდ ებჯინებოდა მდ. ვიცხას შვეულ ნაპირს; ჩრდილო მხარეს I უბანს საზღვრავს, კი ზემოთ, არაერთგზის ნახსენებ იმ კლდის მასივს (გნებავთ – მცირე პლატოს), რომლის N მხარეს აღუმართავთ საკერპო ქვა (სურ. 125,126); II უბანს საზღვრავდა – ასევე კლდოვანი მასივი. ზედაპირული დაკვირვებით ისე ჩანს, რომ აღმოსავლეთის ზღუდეს ჰქონდა ორი, შიდა და გარე პერანგი, ხოლო მათ შორის სივრცე ამოვსებული იყო მცირე ზომის რიყის ქვით. თუ რამდენად მართებულია ჩემი ეს ვარაუდი, ამის გარკვევა შესაძლებელი იქნება მხოლოდ სრულფასოვანი არქეოლოგიური კვლევის შემდეგ.

ერთი მომენტი, რომელმაც მიიქცია ყურადღება – კედელი აგებულია არა ხევის პირზე, არამედ მისგან 3-4 მეტრის დაშორებით.

ვიცხას დასახლებას დასავლეთის მხრიდან საზღვრავს განიერი (18-24 მ.), საშუალო სიღრმისა (3-5 მ.) და სირთულის მშრალი, კლდოვანი ხევი (სურ. 127,128). თუმცა, სახელი „მშრალი ხევი“ ძალზედ პირობითია. ჩემი ვარაუდით, ნალექის დროს, ამ ხევისათვის წყალმოვარდნა უცხო არ უნდა იყოს. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 34824; UTM 46 30557; H – 876-883 მ.

ხევის მარჯვენა, კლდოვან ნაპირზე, ორიოდვე მცირედი ზომის ნაგებობის ნაშთი დავაფიქსირეთ (სურ. 131,132). ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 349 41; UTM 46 304 95; H – 876 მ. ნაგებობის ნაშთებიდან 10-0დე მეტრში, მისგან SSO მხარეს, მ. გურგენიძემ აღმოაჩინა ღია ჩალისფრად გამომწვარი მცირე ზომის ჯამის ძირ-გვერდის 3 ნატეხი (სურ. 133).

საცხოვრებლად სრულიად გამოუსადეგარი კლდოვანი, უსწორმასწორო ფერდობი მავარაუდებიებს, რომ აქ საქმე გვაქვს არა ჩვეულებრივ საცხოვრისთან, არამედ სადარაჯო ან რაღაც ამდაგვარი ნაგებობის ნაშთებთან.

ხევის მარცხენა ნაპირზე დავაფიქსირეთ ქვის, მშრალი წყობით ნაგები, კედლის მონაკვეთი (N – S, N-დან O-კენ 41 გრად.). წყობის ხილული ნაწილის სიგრძე – 14.5 მ. კედლის ერთი მონაკვეთი დაფარულია მიწით. არ გამოვრიცხავ, რომ გათხრის შემთხვევაში შევძლებთ ვიცხას დასახლების დასავლეთის დამცავი კედლის ხელშესახები ნაწილის გამოვლენა-შესწავლას (სურ.129,130). ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 34890; UTM 46 305 43; H – 876 მ.

კედლის ამ წყობიდან აღმოსავლეთით, 40-დე მეტრში – N-S ღერძზე (18 გრდ. W-კენ), ერთ

რიგად განლაგებული სამი, საშუალო ზომის ქვა. ზომები: N – 0.7x0.6; შუა – 1.0 x 0.7; S – 1.1 x 0.8 მ. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 34995; UTM 46 305 60; H – 894 მ.

ამ შემთხვევაშიც, შემდგომი კვლევის გარეშე, შეუძლებელია გავიგოთ ამ ქვების დანიშნულება. ამ, მეტად საინტერესო და არც თუ მცირე ინფორმაციის შემცველი საფორთიფიკაციო სისტემის მაქსიმალურად სრული სურათის აღდგენა, ისევ და ისევ მხოლოდ გათხრების მეშვეობითაა შესაძლებელი.

უბანზე დავაფიქსირეთ რამდენიმე ათეული ნაგებობის ნაშთი (ეს წინასწარული მონაცემები, დიდი ალბათობით, ეს მონაცემები სრულფასოვანი გათხრების შემდეგ შეიცვლება), რომლებიც განლაგებულია იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიის სამხრეთით, სამხრეთ-დასავლეთითა და სამხრეთ – აღმოსავლეთით. მათი ფუნქციის შესახებ დასკვნების გაკეთება, კვლევის ამ ეტაპზე ნაადრევად მიმაჩნია, თუმცა, ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ნაგებობების უმეტესობა სწორედაც, რომ საცხოვრებელ სახლებს წარმოადგენდა. ზოგიერთი ნაგებობა, მათ ასაშენებლად გამოყენებულ ქვების ზომებიდან და გეგმარებიდან გამომდინარე, უდავოდ განსხვავებული მიზნითაა შექმნილი.

სახლი N1 (სურ.115). მდებარეობს უბნის დასავლეთ მონაკვეთში, კანიონიდან 20 (+, – 3 მ.) დაშორებით. ზომები: N – S – 4.0; W – O – 4.6 მ.

სახლი N2 (სურ. 116). მდებარეობს უბნის დასავლეთ მონაკვეთში, კანიონიდან 20 (+, – 3 მ.) დაშორებით, N1 სახლის უშუალო სიახლოვეს, მისგან აღმოსავლეთით. ზომები: N – S – 4,0; W – O – 6,0 მ. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 351 78; UTM 46305 11; h – 881 მ.

სახლი N3 (სურ. 117). მდებარეობს უბნის ცენტრალური მონაკვეთის სამხრეთ ნაწილში. ისევე როგორც დასახლების ყველა სახლი, ნაგებია ადგილობრივი კლდისა და რიყის (იშვიათად) საშუალო და მცირე ზომის ქვებით, ხსნარის გარეშე. ზომები: N – S – 4.2; W – O – 5.5 მ. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 351 71; UTM 46 305 10; h – 881მ.

სახლი N4 (სურ. 118). მდებარეობს უბნის ცენტრალური მონაკვეთის სამხრეთ ნაწილში, N3 უშუალო სიახლოვეს. ისევე როგორც დასახლების ყველა სახლი, ნაგებია ადგილობრივი კლდისა და რიყის (იშვიათად) საშუალო და მცირე ზომის ქვებით, ხსნარის გარეშე. ზომები: N – S – 5.1; W – O – 7.2 მ. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 351 67; UTM 46 305 04; h – 881 მ.

სახლი N5 (სურ. 119). მდებარეობს უბნის ცენტრალური მონაკვეთის სამხრეთ ნაწილში. მას სამხრეთიდან ესაზღვრება სახლი N4. ისევე როგორც დასახლების ყველა სახლი, ნაგებია ადგილობრივი კლდისა და რიყის (იშვიათად) საშუალო და მცირე ზომის ქვებით, ხსნარის გარეშე. ზომები: N – S – 5,0; W – O – 6,0 მ. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 35022; UTM 46 305 03; h – 871 მ.

სახლი N6 (სურ. 120). მდებარეობს უბნის ცენტრალური მონაკვეთის სამხრეთ ნაწილში. მას სამხრეთიდან ესაზღვრება სახლი N5, აღმოსავლეთიდან – N7. ისევე როგორც დასახლების ყველა სახლი, ნაგებია ადგილობრივი კლდისა და რიყის (იშვიათად) საშუალო და მცირე ზომის ქვებით. ზომები: N – S – 3,5 (+, – 0,6); W – O – 4,7 (+,-0,3) მ. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 351 63; UTM 46 305 88; h – 879 მ.

სახლი N7 (სურ. 121). მდებარეობს უბნის ცენტრალური მონაკვეთის სამხრეთ ნაწილში. მას დასავლეთიდან ესაზღვრება სახლი N6. სამშენებლო მასალად გამოუყენებიათ ადგილობრივი კლდისა და რიყის (იშვიათად) საშუალო და მცირე ზომის ქვებით. ზომები: N – S – 3,2 ; W – O – 4,2 მ. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 351 47; UTM 46 305 78; h – 878 მ.

სახლი N8 (სურ. 122). მდებარეობს უბნის ცენტრალური მონაკვეთის ცენტრალურ ნაწილში. ნაგებია ადგილობრივი კლდის საშუალო და მცირე ზომის ქვებით. ზომები: N-S-3,2; W – O – 4,2 მ. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 351 37; UTM 46 305 73; h – 876 მ.

სახლი N11 (სურ. 123). ნათლისმცემლის ეკლესიიდან SW – მხარეს, 150 მეტრის დაშორებით. ასაგებად გამოუყენებიათ დიდი ზომის (0.9x0.85; 1.2x1.15...). კლდის ქვა. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 351 08; UTM 46 30618; h – 898 მ.

უბნის ცენტრალურ ნაწილში, უკიდურეს სამხრეთ მხარეს, ტერასის დამცავი ყორიდან 4,8 მ.გაიწმინდა მშრალი წყობით ნაგები შენობის ნაშთი. კერძოდ, სამხრეთის (სიგრძე-8.5, სიგანე – 1.7 მ.) და აღმოსავლეთის (სიგრძე-3.0, სიგანე – 1.7 მ.) მონაკვეთები. ნაგებობას N მხრიდან ესაზღვრება კიდევ ერთი, საკმაოდ დიდი ნაგებობა (W-O – 15.0; N-S – 6.4 მ.) (სურ. 124,124-ა).

ვიცხას ნამოსახლარის II უბანზე ამ ეტაპზე ცნობილი შენობებიდან, ეს ორი უდავოდ გამოირჩევა ზომებით. ისინი მეტ სიახლოვეს იჩენენ ვიცხის ნამოსახლარის I უბანზე შესწავლილ NN1, 2 და 1-ა სახლებთან.

დასკვნის მაგიერ

ჩვენ სრულად გამოვიკვლიეთ ის ტერიტორია, რომელიც თეძმის წყალსაცავის პროექტის დასრულების შემდეგ დაიფარება წყლით. სხვაგვარად, ტექნიკური დავალების ძირითადი ნაწილი დასრულებულია და პროექტის განხორციელებას წინ არაფერი უდგას; თუმცა, სავსე სამუშაოების ანგარიშის ამ ნაკვეთს შემთხვევით არ ვუწოდებთ დასკვნის მაგიერ.

დასკვნის მაგიერ იმიტომ, რომ დასახლების შესახებ, რომლის ფართობი 114,000 კვ. მეტრს აღემატება, ამასთან გამოირჩევა მოსახლეობის სიმჭიდროვითა და სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობების სიმრავლით, კვლევის ამ ეტაპზე, მხოლოდ დაკვირვების პირველადი შედეგების მიწოდებაა შესაძლებელი დაინტერესებული საზოგადოებისათვის.

რეალური დასკვნების გაკეთება კი, მხოლოდ სკრუპულოზური სავსე-არქეოლოგიური კვლევის შედეგად გახდება შესაძლებელი.

სრული პასუხისმგებლობით შემიძლია ვთქვათ, რომ შიდა ქართლის ტერიტორიაზე, შუასაუკუნეების დროის, მსგავსი სიდიდისა და რაც მთავარია, ჩვენს დრომდე ძალზედ კარგად შემონახული დასახლება, მეორე არ მეგულება.

ვიცხას დასახლება თავისი მასშტაბებითა და მნიშვნელობით გაცილებით მეტია, ვიდრე უბრალოდ სოფლის ტიპის სამოსახლო. იმისათვის, რომ დაიდოს ხელშესახები და პირუთვნელი ინფორმაციის შემცველი შედეგი, ჩვენი ღრმა რწმენით, აუცილებელია გაგრძელდეს ძეგლის კვლევა.

ძეგლის მნიშვნელობიდან გამომდინარე, წყალსაცავის პროექტის განხორციელების პარალელურად, უნდა განხორციელდეს ვიცხას ნამოსახლარის სრულფასოვანი არქეოლოგიური კვლევა, რათა თავიდან ავიცილოთ ძალზედ მნიშვნელოვანი და დიდი ისტორიული ინფორმაციის მატარებელი ძეგლის მოსალოდნელი დაზიანებით გამოწვეული სრულიად მოუხსნორებელი შედეგები.

აღნიშნული ნამოსახლარის კვლევა მით უფრო საჭიროა და დავამატებდით – აუცილებელიც, რადგან ის სწორედაც, რომ იმ დროის ძეგლია, როდესაც თეძმის ხეობისა და მისი შენაკადები დასახლებულია მხოლოდ მკვიდრი, ქართული ეთნოსით და, რომ ნივთიერი კულტურის ყველა ძეგლი, ავთოხთონი მოსახლეობის ეთნოკულტურის შემოქმედების შედეგია... დასკვნების გამოტანა კოლეგებისა და საზოგადოებისადმი მიმინდვია.

არქეოლოგიური კვლევა უნდა გაგრძელდეს, რათა:

- არ განადგურდეს არქეოლოგიური ობიექტების გარკვეული ნაწილი. კერძოდ, წყლით დაიფარება ნაგებობების საკმაოდ დიდი რაოდენობა, მათ შორის აღმოსავლეთით არსებული თავდაცვითი ზღუ დის ქვედა მონაკვეთი, ხოლო შუა ნაწილი ექცევა დატბორვის ზონის უშუალო სიახლოვეს, რაც ცხადია, ზრდის მათი დაზიანება – განადგურების საფრთხეს; შევისწავლოთ დატბორვის ზონაში მოქცეული ნამოსახლარის 1-3 და ნაწილობრივ, 4 ტერასები.

- გამოვავლინოთ დასახლების ადრეული დროის ფენები;

- განვსაზღვროთ დასახლების ადგილი და როლი, თეძმის აუზის ზედა მონაკვეთში (და არა მხოლოდ) არსებულ დასახლებათა შორის;

- შესწავლილ იქნას დასახლების ეთნიკური ისტორია, რაც მოგვცემს გასაღებს თემის ხეობის მოსახლეობის წარსულის რეალური სურათის წარმოსაჩენად;
 - სრულად გამოვიკვლიოთ წარმართულ სალოცავად მიჩნეული ადგილი, რომლის შესწავლაც არაერთ საინტერესო დეტალს გამოავლენს;
 - შევისწავლოთ დასახლების საფორთიფიკაციო სისტემა. ეს ძალზედ მნიშვნელოვანია, რადგან ჩვენს სინამდვილეში არც თუ მრავლადაა შუასაუკუნეების დროის, ცალკე აღებული დასახლების თავდაცვითი ნაგებობები;
 - მივაკვლიოთ ასეთი მჭიდრო და საკმაოდ ვრცელი დასახლების სამაროვანს.
- განხორციელდეს ვიცხას ნამოსახლარის ფუნქციონირების მთელი სპექტრის (რაგვარობა, სიმჭიდროვე, მეურნეობის უმთავრესი დარგები, დროითი ჩარჩოები) განსაზღვრა; ეს კი, მხოლოდ სტაციონალური არქეოლოგიური კვლევის შედეგადაა შესაძლებელი.
- ვიცხას ნამოსახლარზე სრულფასოვანი არქეოლოგიური გათხრების ჩატარების შემთხვევაში, პირველად განხორციელდება:
- ა) თემისა და მისი ზედა წელის შენაკადების აუზების სრულყოფილი არქეოლოგიურ – ეთნოგრაფიული, ისტორიულ-გეოგრაფიული და სახელოვნებო-მცოდნეობითი კვლევა;
 - ბ) კომპლექსურად და სრულად იქნება შესწავლილი შიდა და ზემო ქართლის მოსაზღვრე რაიონში არსებული შუასაუკუნეების კარგად შემონახული და, რაც ყველაზე მეტად მნიშვნელოვანია, მრავალმხრივ საინტერესო დასახლება;
 - გ) დასახლება, რომელიც არაერთი საყურადღებო ინფორმაციით გაამდიდრებს ჩვენს ცოდნას ეპოქის შესასწავლად;
 - დ) მომზადდება ნათლისმცემლის ერთნავიანი ეკლესიის კონსერვაცია-რესტავრაციის პროექტი;
- და ბოლოს, ექსპედიციის მუშაობის ყველა ეტაპზე, როგორც საველე, ასევე თეორიულ კვლევაში, ჩართული არიან თბილისის სახელმწიფო სამხატვრო აკადემიის შესაბამისი სპეციალობების ბაკალავრიატისა და მაგისტრატურის სტუდენტები. ამადაც არის ეს პროექტი განსაკუთრებით ღირებული.

ბიბლიოგრაფია:

ა. წერილობითი წყაროები

1. ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქ-ს ც-ა; IV. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით. თბილისი 1973.
2. ბერი ეგნატაშვილი. ახალი ქართლის ცხოვრება. ქ-ს ც-ა; II. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით. თბილისი 1959.
3. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. გ. გელაშვილის გამოცემა, 1. თბილისი 1962.
4. დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, ტ. 1. 1940.
5. ვახტანგაშვილი მ. ოსთა განსახლების საკითხისათვის XIX საუკუნესა და XX საუკუნის პირველ მეოთხედში. სადისერტაციო ნაშრომი ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი 2017.
6. მროველი ლეონტი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა ... ქ-ს ც-ა; I. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით. თბილისი 1955.
7. მროველი ლეონტი. მათიანე ქართლისაი. ქ-ს ც-ა; I. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით.

თბილისი 1955.

8. ორბელიანი პ. ამბავი ქართლისანი. ელ. ცაგარეიშვილის გამოცემა. „მეცნიერება“, თბილისი 1981.
9. ჯუანშერი. ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა. ქ-ს ც-ა; – I. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით. თბილისი 1955.
10. ტფილელი იოსებ. დიდმოურავიანი. გ. ლეონიძის გამოკვლევითა და რედაქციით. თბილისი 1939.

ბ. ლიტერატურა

1. ბერიძე ვ. სამცხის ხუროთმოძღვრება. თბილისი 1955.
2. ბერძენიშვილი დ. ციხეთა შესწავლის ზოგიერთი საკითხი. „ძეგლის მეგობარი“, N14. თბილისი 1968.
3. ბერძენიშვილი დ. ისტორიულ-გეოგრაფიული დაზვერვები თეძმის, ხოვლისა და ატენის მიდამოებში. ასპირანტთა და ასალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა XIII სამეცნიერო კონფერენცია. თბილისი 1971.
4. ბერძენიშვილი დ. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ზემო ქართლი – თორი, ჯავახეთი. „მეცნიერება“, თბილისი 1985.
5. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, I. თბილისი, 1963.
6. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები. მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის, მეორე გამოცემა. რედ. დ. ბერძენიშვილი. „მეცნიერება“, თბილისი 1990.
7. გამრეკელი ვ. სავაჭრო კავშირები აღმოსავლეთ საქართველოსა და ჩრდილოეთ კავკასიას შორის XVIII ს-ში. თბილისი 1968.
8. გვასალია ჯ. აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები – შიდა ქართლი“. თბილისი 1983.
9. გვრიტიშვილი დ. ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან (XV-XVII სს.), ტ. 2. თბილისი 1965.
10. ვახტანგაშვილი მ. ოსთა განსახლების საკითხისათვის XIX საუკუნესა და XX საუკუნის პირველ მეოთხედში. სადისერტაციო ნაშრომი ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი 2017.
11. მაკალათია ს. თეძმის ხეობა. თბილისი 1960.
12. თოფჩიშვილი რ. საქართველოში ოსთა ჩამოსახლებისა და შიდა ქართლის ეთნოისტორიის საკითხები. თბილისი 1997.
13. მაკალათია ს. ბორჯომის ხეობა. თბილისი 1955.
14. მაკალათია ს. ლეხურას ხეობა. თბილისი 1967.
15. მაკალათია ს. ატენის ხეობა. თბილისი 1957.
16. მაკალათია ს. კავთურას ხეობა. თბილისი 1960.
17. მელიქსეთ-ბეგი ლ. არქეოლოგიური მოგზაურობიდან კავთურას ხეობაში 1923 წელს. ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე. ტფილისი 1925.
18. მუსხელიშვილი დ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები I. თბილისი 1977.
19. მუსხელიშვილი დ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები 2. თბილისი 1980.
20. მუსხელიშვილი ლ. თორელთა გენეალოგიის გარკვევის ცდა. სსმმ. X-B. თბილისი 1940.

21. მუსხელიშვილი ლ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები ნ. ბერძენიშვილის შრომებში, „მაცნე“, N2. თბილისი 1965.
22. რჩეულიშვილი ლ. ძველი ნასახლარები ბორჯომ-ბაკურიანის მიდამოებში. ქართული ხელოვნების ისტორიის ნარკვევები. თბილისი 1994.
23. ტატიშვილი თ. მასალები ტანას ხეობის ისტორიული გეოგრაფიისთვის, საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული კრებული, ტ. 2. თბილისი 1964.
24. ყუბანეიშვილი ს. ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, ტ. 1. თბილისი 1996.
25. ჩიტაია გ. ქსნის ხეობის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მოკლე ანგარიში. „მოამბე“ IV. თბილისი 1939.
26. ხარაძე კ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია, შიდა ქართლი. თბილისი 1992.
27. ჯავახიშვილი ივ. საქართველოს მეფე და მისი უფლებები. თხზ. 12 ტომად, ტ. 12. თბილისი 1998.
28. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია. თხზ. 12 ტომად, ტ. 3. თბილისი 1982.
29. Гакстгаузен. Закавказский край, ч. II, СПб, 1857.
30. Думбадзе М., Ломидзе Б., Лорткипанидзе М. К истории нагорной Картли в V-VIII вв. კრებ. „საქართველოს მთიანეთის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების თავისებურებანი ფეოდალიზმის ხანაში“. თბილისი 1983.
31. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, собранные и пополненные Семеном Броневским, Часть первая. Москва 1823.
32. Харадзе К. Происхождение и развитие топонимов Шида Картли, сб. Осетинский вопрос, Тбилиси 1994.

სურ. 5. ჩაჩუბეთი. მარიამ ღვთისმშობლის ეკლესია. თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 6. სოფ. ჩაჩუბეთი. ხედი SO-დან
თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 7. ჩაჩუბეთი. სააგარაკო დასახლება. ხედი -SOO

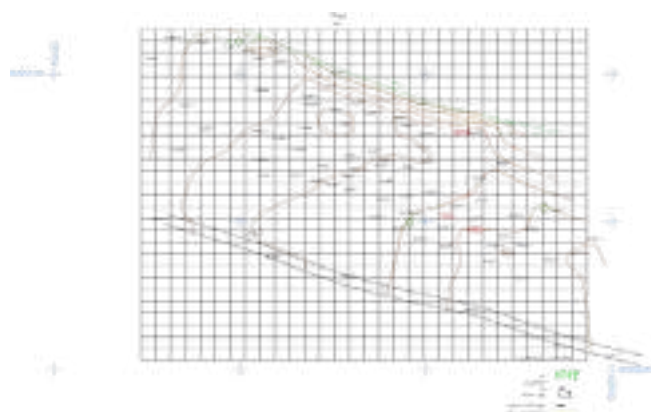
სურ.8 „გრძელი ქვყრილი-I“. თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 9. „გრძელი ქვყრილი-II“. თ.ბიბილურის ფოტო

სურ.10. „გრძელი ქვაყრილი-III“. მცენარული საფარის მოხსნამდე.

სურ.11. არქ. ბადე.

სურ.12. საფარის მოხსნის პროცესი

სურ.13. პრეპარაციის შემდეგ

თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 14. „გრძელი ქვყრილი-IV“.

სურ.15. „გრძელი ქვყრილი-V“.

სურ. 16. „გრძელი ქვყრილი-VI“.

თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 17,18. კედლის ნაშთი -I. ვიცხას ნამოსახლარის პირდაპირ. მდ. თემის მარჯვენა ნაპირზე.

სურ. 19. კედლის ნაშთი -II.

სურ. 20. ყორეს ნაშთი

სურ. 21,22. კედლის ნაშთი -III.

თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 23. ნამოსახ. I (ტყემლანა-I).

სურ. 24. ნამოსახ. I (ტყემლანა-I). სახლი N 2

სურ. 25. ნამოსახ. I (ტყემლანა-I). სახლი N 4

სურ. 26. ნამოსახ. I (ტყემლანა-I). სახლი N 7

სურ. 27. ნამოსახ. II (ტყემლანა-II). სახლი N 1

სურ. 28. ნამოსახ. II (ტყემლანა-II). სახლი N 2

სურ. 29. ნამოსახ. II (ტყემლანა-II). სახლი N 3

სურ.30. ნამოსახ. II (ტყემლანა-II). სახლი N 4

სურ. 31. ნამოსახ. II (ტყემლანა-II). სახლი N 5

სურ.32 ნამოსახ. II (ტყემლანა-II). სახლი N 6

სურ. 33, 33-ა. ნამოსახ. III (ტყემლანა-III). სახლი N 1, N 2. თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 34. ნამოსახ. IV (ტყემლანა-IV). სახლი N 1

სურ. 35. ნამოსახ. IV (ტყემლანა-IV). სახლი N 2

სურ. 36. ნამოსახ. IV (ტყემლანა-IV). სახლი N 3

სურ. 37. ნამოსახ. IV (ტყემლანა-IV). სახლი N 4

სურ. 38. ნამოსახ. IV (ტყემლანა-IV). სახლი N 5

სურ. 39. ნამოსახ. IV (ტყემლანა-IV). სახლი N 6

თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 40. ნამოსახ. IV (ტყემლანა-IV). სახლი N 7

სურ. 41,42. ნამოსახ. V (ტყემლანა-V). სახლი N 1, სახლი N 2. თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 43. ნამოსახ. VI (ტყემლანა-VI). საერთო ხედი.

სურ. 44. ნამოსახ. VI (ტყემლანა-VI). სახ. N 1

სურ. 45. ნამოსახ. VI (ტყემლანა-VI). სახ. N 2

თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 46. ნამოსახ. VI (ტყემლანა-VI). სახ. N 3

სურ. 47. ნამოსახ. VI (ტყემლანა-VI). სახ. N 4

სურ. 48. ნამოსახ. VI (ტყემლანა-VI). დიდი ოვალური ნაგებობა N 5

თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 49-51. ნამოსახ. VIII. დიდი ოვალური ნაგებობის ნაშთი. N 1. თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 52-55. ნამოსახ. IX.

სურ.56,57. ეკლესიის გორა I. ზღუდის მონაკვეთი. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 58. ეკლესიის გორა I. მდინარისპირა ტერასა. დასახლების სასოფლო-სამეურნეო უბანი.

სურ. 59. ეკლესიის გორა - I. სახლი N 1.
კ. ფაჩოშვილის ფოტო

სურ. 60. ეკლესიის გორა - I. სახლი N 5

სურ. 61. ნამ. 11. ეკლესიის გორა - II. სახლი N 2.

სურ. 62. ეკლესიის გორა - II. სახლი N 3.

თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 63. ეკლესიის გორა - II. სახლი N 5.

სურ. 64. ეკლესიის გორა - II. სახლი N 6.

სურ. 65,66. XX ს. 80-იან წლებში მდ. თემძის ადიდების შედეგად მოჭრილ-მოწყვეტილი წიადაგის დიდი მასივი. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 67, 68. თემძის მარცხენა ნაპირი. ადგილი ნაწისქვილარი. ნამოსახლარს საერთო ხედი და N1 ნაგებობის ნაშთი. კ. ფაჩოშვილის ფოტო

სურ. 69-69-ბ. თემის მარჯვენა ნაპირი. -ნამოსახლარი N 14. სოფ. რკონის მახლობლად
თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 70. მდ.თეძმისა და მდ. ვიცხას ორხევი. ხედი N-დან. თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 71. ვიცხას ნამოსახლარი. ხედი სამხრეთიდან. თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 71-ა. ვიცხას ნამოსახლარი. ხედი NNW-დან. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 72. ვიცხას ნამოსახლარის ბუნებრივი საზღვარი N-დან. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 73. ვიცხას ნამოსახლარის ბუნებრივი საზღვარი O-დან- მშრალი ხევი.უკანა პლანზე - კერპი

სურ. 74.74-ა მდ. ვიცხა - დასახლების ბუნებრივი საზღვარი S-დან და SW-დან

სურ. 75, 75-ა. ვიცხა - - დასახლების ბუნებრივი საზღვარი W მხრიდან

სურ. 76,77. წარმართული კერპი. ხედი ნათლისმცემლის ეკლესიიდან. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ.78. წარმართული კერპი. ხედი NOO - დან. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 79-81. წარმართული კერპი. საკერპო ქვის საფუძველში ჩასმის დეტალები.ხედი ა.-ბ. -N-დან; გ. -NNO - დან. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 82. წარმართული კერპი. შორ პლანზე: მდ. თეძამი, სოფ. რკონი და რკონის ციხე. ხედი NOO -დან. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 83,84. კლდის მასივი, რომლის N დაბოლოებაზე აღმართულია კერპი

სურ. 85,86. ვიცხას დასახლების აღმოსავლეთით არსებული ხევი.

სურ. 87, 87-ა. მშრალი წყობით ნაგები კედელი კერპის SW-მხარეს.

სურ. 88. მშრალი წყობით ნაგები კედლის S მხარეს მდებარე მონოლითი

სურ. 89. ვიცხას ნამოსახლარი. I უბანი. სახლი NN 1,2. ხედი ნათლისმცემლიდან.
თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 90,91. ვიცხას ნამოსახლარი. I უბანი. სახლი N1 და N 2 მწვანე საფარისა და ზედა-
პირული გაწმენდის შემდეგ. ხედი ნათლისმცემლიდან. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 92,92-ა. ვიცხას ნამოსახლარი. I უბანი. სახლი N 2, კედლის წყობის
დეტალები.

სურ. 93,94. ვიცხას ნამოსახლარი. I უბანი. სახლი N2 კონსერვაციის პროცესი. სახლი 1-ა .

სურ. 95 . I უბანი. სახლი N 3.

სურ. 96 . I უბანი. სახლი N 4.

ხედი NNW-დან. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 97. ვიცხას ნამოსახლარი. I უბანი.
სახლი N 5. ხედი NNW- დან.

სურ. 98. სახლი N 5. N კედლის. წყობის ნაშთი.
ხედი SSW-დან. თ. ბიბილურის ფოტო

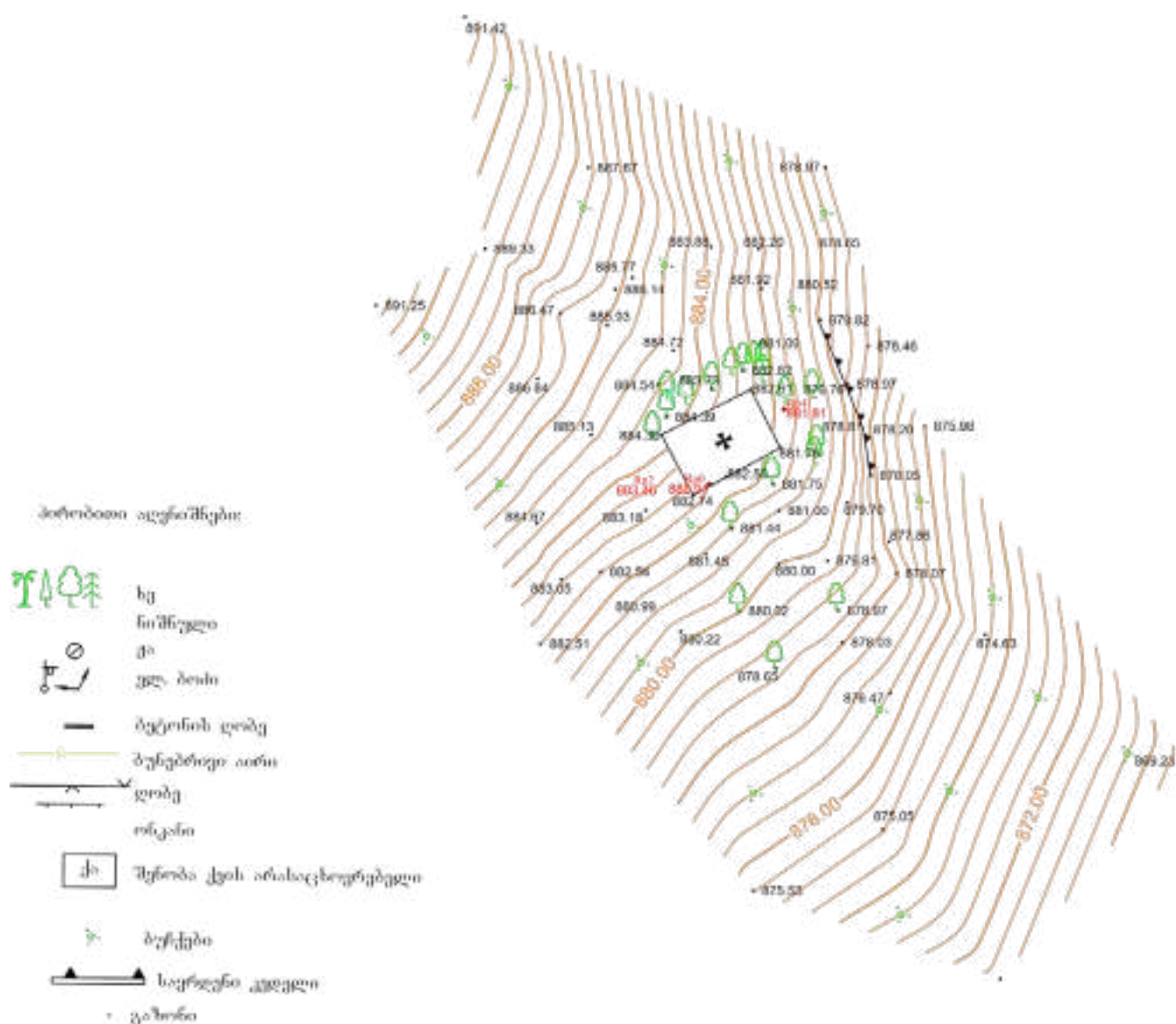
სურ. 99. ვიცხას ნამოსახლარი. სახლი N 6.

სურ. 100. მწვანე საფარისაგან ნაწილობრივ გაწმენდის შემდეგ. ხედი NNW-დან. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 101-103 ვიცხას დასახლება. უბნების გამყოფი ხევი

სურ. 104. ვიცხას ნამოსახლარი-II.ნათლისმცემლის ეკლესიის მონაკვეთი. ტოპო-გეგმა. ტოპოგრაფი ნ. ყავლაშვილი

სურ.105,106. ვიცხას ნამოსახლარი. II უბანი. ტერასები

სურ. 107,108. ცენტრალური ტერასის გასამაგრებელი ქვის წყობა.

სურ.109,110. ქვედა, 1-ლი ტერასის გასამაგრებელი ქვის წყობა.

სურ. 111,111-ა. ქვედა, 1-ლი ტერასის ტერასის გასამაგრებელი ქვის წყობა.

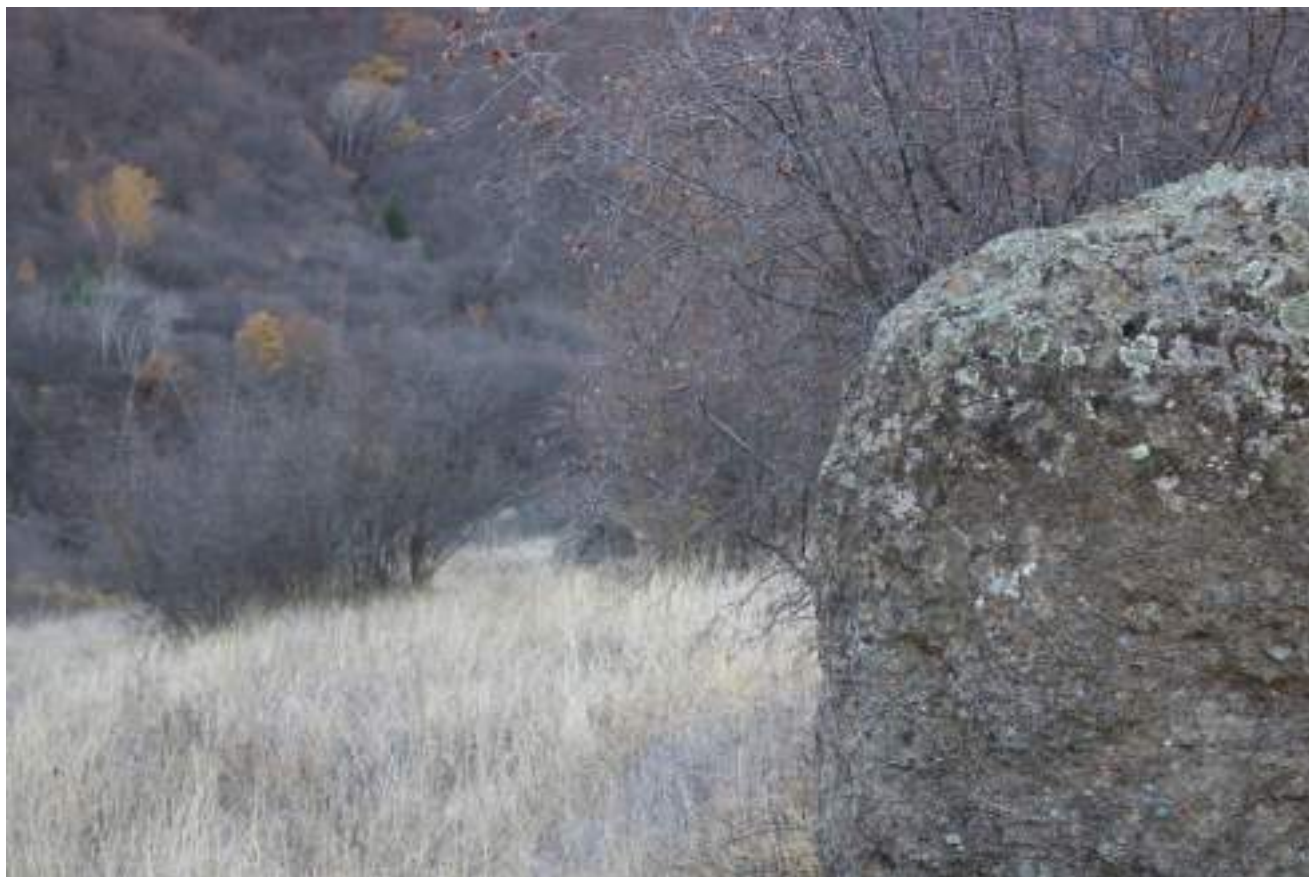
ვიცხას ნამოსახლარი.ნათლისმცემლის ეკლესია („ნათლისმცემლის ნიში“). სურ. 112– W-დან;
112-ა- ხედი S-დან. თ. ბიბილურის ფოტო

ვიცხას დასახლება. ნათლისმცემლის ეკლესია.სურ. 113 -ხედი NNW სურ113-ა - ხედი SOO-დან.
წინა პლანზე -ტერასის, მონოლითებით შექმნილი საფუძველი. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 113-ბ, ვიცხას დასახლება. ნათლისმცემლის ეკლესია.
მონოლითებით შექმნილი საფუძველი. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 114-114-ბ. ვიცხას ნამოსახლარი. II უბანი. მონოლითები O – W ღერძზე . ხედი O-დან.
თ. ბიბილურის ფოტო

სურ.115-117. მონოლითები დასახლების W-ნაწილში

სურ. 118. ვიცხა. II უბანი. W ნაწ. სახლი N 1

სურ. 119. ვიცხა. II უბანი. W ნაწ.. სახლი N 2

სურ. 120. ვიცხა. II უბანი. W ნაწ. სახლი N 3

სურ. 121. ვიცხა. II უბანი. S ნაწილი. სახლი N 4

სურ.122. ვიცხა. II უბანი. S ნაწილი. სახლი N 5

სურ.123 .ვიცხა. II უბანი. S ნაწილი. სახლი N 6

სურ. 124.ვიცხა. II უბანი.SW ნაწილი. ნაგ.N 7

სურ. 125.ვიცხა. II უბანი.SW ნაწილი. ნაგ.N 8

სურ. 126.ვიცხა. II უბანი. SW ნაწილი. ნაგ.N 11

სურ.127.ვიცხა. II უბანი.დიდი ნაგებობა

სურ.127-ა. კონსერვაცია-რეკულტივაციის პროცესი

სურ. 128,129. ვიცხას დასახლება. გალავნის O მონაკვეთი

სურ. 130,131. ვიცხა. II უბანი. W მხარის მოსაზღვრე ხევი

სურ. 132,133. ვიცხა. II უბანი. W მხარის გალავანი.

სურ. 134, 135. ვიცხას დასახლება. W მხარე, კანონის მარჯ. ნაპირი, ნაგებობა N 0

სურ. 136. ჯამის ძირ-გვერდის ფრაგმენტი

სურ. 137 . სოფ. საორბისში (დღ. ფიცესი) გადასასვლელი გზა

2020

11 DECEMBER

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute
of Archaeology of the European University

ODZRAKHE (ABASTUMANI) MONASTERY COMPLEX ARCHAEOLOGICAL RESEARCH REPORT-2019

Temur Bibiluri, Ivane Bibiluri

*“Upper (Zemo) Kartli is by no means Inner (Shida) Kartli. Upper Kartli is entirely
a place in Samtskhe, that is to say, Sameskheto”.
[Teimuraz Batonishvili. From the Foundation of Iberia,
that is Georgia, which is all of Georgia]*

The Odzrakhe monastery complex is located in historical Samtskhe, on a high rocky hill on the right bank of the rivers Otskha and Kurtskhanistskali (town/daba of Abastumani, Adigeni municipality, Samtskhe-Javakheti region).

The preliminary archaeological research of the monastery complex is a prerequisite for the restoration of the individual buildings included in it in the future (next year).

Description of the research question and a general overview of spiritual and material objects/monuments in the territory of Adigeni municipality.

“Odzrakhe ravine”, is one of the significant historical-geographical regions of both Samtskhe “...which is Zemo (Upper) Kartli”, and of all Georgia.

The study area has been used by humans since ancient times (Abastumani Eneolithic settlement) and life, with different intensities, in some cases, as well as in many parts of Georgia, with certain time gaps, since today.

The research from the onomastic point of view is very significant. The country of Odzrakhe attracts attention with very eloquent toponyms and hydronyms, which clearly indicate, on the one hand, the diversity and versatility of human economic activity in this historical-geographical region since ancient times; On the other hand, at the meeting of different Georgian streams and interrelationships; One, unfortunately, not a small part of the geographical names is a reflection of the sad reality of the oppressors of foreign ethnic cultures. Since ancient times, the importance of the “Odzrakhe country” was determined by its extremely favorable strategic location, which led to the abundance of roads of various types and importance. Through them, people from Odzrakhe were connected to Javakheti and Tori, Imereti, Guria-Adjara...Samt-

skhe, and in particular, the section of the important trade road marked on the map of Castorius, a Roman cartographer of the Late Antiquity, passed through Odzrakhe Ravine; and the point mentioned here, in the opinion of Professor N. Lomouri should represent the Odzrakhe 1958:108].

From the early stage, “Country of Odzrakhe” seems to be involved in many important events of the formation of the state of Georgia and its subsequent life; This situation is well reflected in written narrative or documentary sources; Among the oldest cities of Georgia, the national historical chronicles name Odzrakhe: Among the cities of the Kartli kingdom for the pre-Hellenistic period, Odzrakhe is named: “... Sarkine-city, Kaspi, Urbanisi and Odzrakhe, and their castles: The castle of Great Sarkini, Uplistsikhe of Kaspi, Urbanis and Odzrakhe” [Collection of Shatberdi of 10th century. 1979:320]; In terms of time, Leonti Mroveli moves the establishment of Odzrakhe even deeper: Mtskhetos, the son of Kartlos, gave the territory “from Tasiskari to the sea of Sperisa-the country is rocky, to the middle son, Odzrakhe”. This made Odzrakhe build two fortress-cities: “Odzrakhe and Tukharis” [Life of the Kings of Georgia ..., 1955:9,23-24].

The city of Odzrkhe has been the political and military-administrative center of the independent principality since the time of the territorial arrangement of Georgia by King Pharnavaz: Pharnavaz “sent the sixth to the Duke (Eristavi) of Odzrkhe, and gave him from Tashiskari rather than Arsianta, from the Noste to the sea, which is Samtske and Adjara” [Life of the Georgian Kings ..., 1955:24].

Duchies (Saeristavo) of Odzrkhe is divided into several macro and micro-districts. Odzrkhe ravine, Kurtskhana ravine, Benara-Zadengora, Ude-Arali, and Kvalbiani ravine attracts out attention at this stage of research. Each of them is distinguished by the quality and number of monuments.

It can be said with full confidence that the research activities conducted here, (not only in the direction of archaeology) will enrich the Georgian science with new objects of spiritual and material culture, containing very valuable information.

The reality described in the written sources is confirmed by the material culture objects/monuments of different times and purposes, which are abundantly preserved in the territory of the research municipality. However, it must be said that unlike Akhalkalaki, Akhaltsikhe and Aspindza districts included in the historical Samtskhe-Javakheti region, the territory of Adigeni municipality is less studied, both from an archaeological and ethnographic point of view.

The situation is well illustrated by the list of objects on the territory of Adigeni municipality, which were granted the status of monuments in 2006-2010, by the Ministry of Culture and Monument Protection (now also Sports). In this rather extensive list, we mainly find cult buildings, among them, there are mosques dating from the second half of the 19th century and two fortification complexes. The largest part of the list is occupied by the town/daba of Abastumani in the 19th century. Secular buildings built in the 2nd half of the XIX and the beginning of the XX century.

On the other hand, none of the objects in the Kurtskhana ravine were included in this list, including the 10th century hall-type churches, the castle on Bodoklde – mentioned many times in historical sources, the IV-III millennium AD. korghans recorded in the vicinity of the village of Udi, and the medieval castle-tower of Khandaki...

In the territory of Samtskhe-Javakheti there are actually completely unique underground complexes of Georgia – Darans, which, according to Sulkhan-Saba Orbeliani, are “... a house built under the ground, pretending to be soil and rock dug invisibly...” [1991:197]. In the Georgian Wikipedia, we read that in Meskhet-Javakheti, darans are traced in the municipalities of Akhaltsikhe (settlement Dumeila) and Aspindza (Upper Tmogvi, Bertakana, Khizabavra, Atsqita, etc.). Adigeni municipality is not mentioned there; It wouldn't even be possible, because in this region, not only research, but also registration of monuments of this kind has never been conducted; However, darans are a common occurrence in this part of Samtskhe as well (even the large and well-built daran found in the village of Zemo Entheli in 1986 by chance during earthworks there is so valuable).

A separate issue is the issue of studying (more precisely – not studying) the archaeological monuments of the territory of Adygeni municipality. If we do not include the reconnaissance routes conducted by Professor Levan (Lenko) Muskhelishvili in the 30s of the last century, the results of which are reflected in his unpublished diaries; In addition to the small-scale excavations carried out in the 50s-60s and 70s-80s, which also had a more reconnaissance character, the region, which is extremely interesting from a historical point of view, is completely unexplored from an archaeological point of view. Despite the actual unexplored nature of the region, a settlement containing very interesting information of the Eneolithic-Early Bronze Age was traced and excavated on the slope of the Kanobil mountain [see Kalandadze K.S. 1973; Pkhakadze G.G. and others. 1982]; Interesting results were observed during small-scale excavations in Zadengora and its surroundings [Bibiluri T. and others 1987].

The region is completely unexplored from an ethnographic point of view. However, a number of important events took place in this territory over the centuries, which were followed by the relationship of the autochthonous population with ethnic groups that came in different times and circumstances; The results of these long and multi-faceted (in many cases violent towards the local population) relations were reflected in various aspects of the life of the inhabitants of the region or those who came (mostly, it would be correct – those who came) (religion, household vocabulary, toponyms, hydronyms, architecture, etc.). The basis for saying this is provided by the well-known monuments of material culture and the results of the above-mentioned researches, as well as the richest toponyms and hydronyms, originating from the depths of millennia (Arali, Ude, Zadengora, Zanavi, Lelovani, Bodoklde, Kanobili, Datvieti, Tutajvari, Mokhe, Odzrakhe-Otskhe, Agobili, Kurtskhana, Pkhero, Kikineti, Uremakedi, Chorchani, Khevasheni, Chela, Chikheli); or relatively new (Enteli, Benara (“Belnara” in Turkish), Abastumani, Adigeni, Childari, Khatun Beglari, Khatun-kala, Tamghar Kutskhari...), arising as a result of the oppression of the Turkic-speaking ethnic group. In these laconic names are hidden not a few details of a century-old, and in some cases even several centuries-old history, which can be possibly found only with complex and systematic field trips and further theoretical research.

One specific example, Vakhushti Bagrationi, while determining the location of Odzrkhe, mentions Pantovani, the left tributary of the Riv. Kurtskhana: “...Otskhitskal is attached to Vashlobi, Pantovani ravine, which flows from Persati, and comes from the middle of the northwest and goes to the east-south”.

Today, if not a river, even a stream with a similar name is not found in Kurtskhaniskali and Otskhe basins. However, in 1982-85, the independent group of Zadengora (led by T. Bibiluri) repeatedly recorded the hydronym “Almasuri” with variants (“Almasouri”, “Almasauri”). It is interesting that both the river (= ravine, water) and the place are known by this name.

In 1931, Levan Muskhelishvili wrote in his diary “Almanare Valley” (in Georgian “Vashlnari” or “Vashlovani” (the Turkologist Mr. Mamuka Saralidze provided us with the necessary explanation, for which we express our sincere thanks).

In 1985, the hydronym “Almaisuri” was verified by the reconnaissance expedition of the historical museum of Samtskhe-Javakheti. For more accuracy, I will take a long excerpt from the mentioned report: On the tenth kilometer from the turn of the main road (meaning the Akhaltsikhe-Abastumani road – T.B.), a timber processing point has been built. As Iuri Demetradze, the chief master of the point, told us, the exploitation area of Kurtskhana ravine is called “Almaisuri”, which means “apple water” in Turkish. Local people (it means native, Meskhi population; I. Demetradze came late – T.B.) usually call all the settlements and shrines here “Almaisuri” [Lapachi Ts., Mokhevishvili N., Sulakvelidze T., Peikrishvili Z. 1986:54].

By comparing the information preserved in the encyclopedic work of Vakhushti Bagrationi and the name preserved in the word of today's population of the region, as well as taking into account the religions of this part of Georgia, the following situation is represented to us.

At first there was “Pantovani Ravine” (=water, like “Otskhistskali” (Otskhe water in English). Since some

time, South Georgia, including the research micro-unit, has come under the strong influence of the Turkic-speaking world; Moreover, in some places the local population was forcibly replaced by communities of Turkish origin. The result of the long “guest” of the people is rather sad – along with many other misfortunes, many geographical names were changed or directly translated from Georgian to Turkish (such as, the Golden Castle – Altunkala). The same fate befell the Pantovan ravine (=water, river), which became “Alma-sud”, a version of “Almanare” (apple water, river). This name was even established; In 1944, after the Muslim confession and the deportation of the representatives of the Turkish ethnic group in particular, many villages of Samtskhe-Javakheti were inhabited by Georgians from different regions. In Adigeni region, mainly from mountainous Imereti and partially from Racha. For them, “Almasu” sounded quite naturally like “Almasouri”, “Alamasauri”, produced from “Almas”.

Thus, we got the following picture: it was “Pantovani Khevi” (hydronym verified by Vakhushti Bagrationi in the 18th century) – “Alma-Su” (translated into Turkish) – “Almasauri”, with variants (newly settled Georgians); In addition, as we have seen, the original meaning of the hydronym has also been preserved (“...luri Demetradze told us that the exploited territory of the Kurzhani valley is called “Alamaisuri”, which means “apple water” in Turkish”).

I needed a long discussion on this one specific example in order to show how much the historical Zemo Kartli (and not only) many hydronyms and toponyms have been changed and confused; How time-consuming and difficult work is needed to take part, in order to find the facts reflecting the historical reality, to be able to separate the original layers from the general mass, as much as possible. Academician Ivane Javakhishvili pointed to this very difficult situation: “...names are often distorted in such a way that suddenly a person cannot even understand the real face of the distorted one” [1930:128].

It can be said with complete accuracy that today a large part of the territory of the municipality of Adigeni remains outside of multidisciplinary studies. Our expedition faced a much more modest task, limited in time and space – one specific, important, however, not mentioned in historical chronicles and still unexplored, archaeological research and preparation for the rehabilitation project of two buildings of the monastery complex.

THE LIST AND SEQUENCE OF THE STAGES OF THE IMPLEMENTED WORKS:

1. Preparatory works.

a) Source knowledge and historiographic research. At this stage of the research, we studied written sources as much as possible (Georgian, Armenian, Turkish and Russian historical chronicles, legal monuments, official correspondence, newspaper letters, various scientific or scientific-popular publications, diaries of individual researchers, etc.). In my point of view there is still left to work in this direction.

For the name and history of the monument. The research complex is distinguished, first of all, by the fact that no information about it can be found in historical sources.

At the time of the compilation of the “Great cadastre of the Gurjistan’s Vilaieti” (1595), historical Otskhe and surrounding villages were included in the Otskhe district of Akhaltsikhe Liva [Jikia S. 1958:163 and others];

Later, during 1694-1732 years, in “Jaba Davtar of Hildiri Eyaleti”, Otskhe nahaye was separated from Akhaltsikhe Liva and a new administrative unit was created – Otskhe Liva [1979].

It is mentioned in the “Great cadastre of the Gurjistan’s Vilaieti”, in the vicinity of Abastumani “Monastery”, although its exact location is not indicated; In the population, the majority of which came from different regions of Georgia after 1944 (mainly from mountainous Imereti), obviously, the original name of the complex has not survived either.

Brief information about the monastery complex selected as the object of research is preserved in the newspaper “Droeba” and again without a name: “Where the Otskhe and [K]urtskhani rivers join each other, on the shoulder and right, on a high rocky hill covered with forest, there is a half-ruined old Georgian monastery” [1879, N187; I refer to the work of Professor Sergi Jikia – Jikia S. 1958:176].

Researcher Levan Muskhelishvili, in 1931-1933, reviewed this monastery complex, which he refers to as Darejani monastery in his diaries [L. Muskhelishvili archive. National Center of Manuscripts named after Georgian Academician K. Kekelidze; cf. Berdzenishvili D. 2006:206];

During the conversation with me in 1984-86, the locals called the mentioned complex as well as Darejani monastery. However, they could not specify which Darejani they meant. In 2019, no one told me the name of this monastery. Doctor of History Devi Berdzenishvili refers to this monument as “The monastery complex” without a name [Berdzenishvili D. 2006:299, 309];

In the historical-architectural guidebook dedicated to Samtskhe, “the complex located at the confluence of the Otskhistskali and Kurtskhana valleys... is mentioned as the Rusudani Monastery” [Samtskhe. 1998:202].

It is interesting that one of the authors of the mentioned guide, Devi Berdzenishvili, in the works published in the following years, mentions the research of the monastery without a name [Berdzenishvili D. 2006: 299, 309, 311]. Moreover, in the article dedicated to Levan Muskhelishvili, he wrote that the researcher went to Darejani monastery (the line is mine – T.B.). In this case, he does not even mention the name of Rusudan in a comment: Levan Muskhelishvili “then (1931-1933 – T.B.), he has seen... the old arched bridge and the source of these two ravines (meaning the Otskhe and Kurtskhana rivers – T.B.) to the right of the junction, where he assumed an old settlement. Following the path from the bridge to the spring, the researcher reached the Darejan Monastery (my line – T.B.), where he saw the ruins of a 6-hall church, a large refectory building and 9 tents for monks...” [Berdzenishvili D. 2006:367].

In the tender materials of the National Agency for the Protection of Cultural Heritage of Georgia, the said monastery complex is referred to as a “Tsmida Ubani” (holy district), which according to the “Great cadastre of the Gurjistan’s Vilaieti” was part of Akhaltsikhe Liva Otskhe District: 1. The residential part of the village Otskhe’s Rabati together with the Tsmida Ubani and Kurdgeltubani (?-s. Jikia's note) and Kanubar (?-s. Jikia's note) as well as sown cultivated lands [Jikias. 1958:162].

The first publisher and researcher of “cadastre”, academician Sergi Jikia, had difficulty in accurately localizing the mentioned toponym: “Holy area near Rabat of Otskhe” is mentioned; It is difficult to find out what it means or where this area was, which may have been called Ananurtsminda (?)” (the line is mine – T.B.) [ibid. 166].

Thus, the unconditional identification of the research monastery with the toponym “holy area” still does not seem convincing.

“Cadastre” mentions the village of Monastery; In the archival lists, we also have “Монастер” – a village with 6 households, whose “population was taxed, but the Turkish people considered “Monastery” to be their own name, and the name of the monastery itself or the name of this place, as elsewhere, is not written here either” [Jikia S. 1958:175]. Academician Sergi Jikia wrote on the site: “Right next to Abastumani (meaning Abastumani village) is a monastery, a mowing place” [Jikia S. 1958:175]. However, the researcher makes the assumption that “it is also possible that this is the monastery about which the newspaper “Droeba” writes: “Where the rivers of Otskhe and [K]urtskhani join each other, on the right, on a high rocky hill covered with forest, there is a half-ruined old Georgian monastery” [1879, N 187];

Academician Sergi Jikia agrees with this last opinion. Doctor of Sciences Devi Berdzenishvili: “In the Great Register of the Province of Gurjistan”, the six-family monastery “... was considered by the scribes as their own name (8,162). This is the monastery often mentioned above at the confluence of Kurtskhana and Otskheskali” [Berdzenishvili D. 2006:311].

I think the academician Sergi Jikia's first assumption about the location of the "cadastre" "monastery" near the village of Abastumani is more correct, because 1. According to "cadastre", the monastery is located right next to the village of Abastumani; 2. The area of the monastery is a "mowing place" [Jikia S. 1958:175]. The research monastery complex is located near the entrance of Abastumani, approx. 2.5-3.0 km. away from the village of Abastumani. Moreover, due to the sharply sloping and rocky terrain, the descriptor could not refer to the area of the monastery as a "mowing place".

In the list of monuments of Samtskhe-Javakheti published in 2006, it is mentioned without a name as "monastery complex".

At present, taking into account the available data, we can say that the name of the research monastery complex is unknown; If we do not consider the later reality – (Darejani monastery), or the pronunciation of the name ("Rusudani monastery") without reference to the source.

According to Dr. Devi Berdzenishvili, the prayer-litany for the victory of the army sent by King Tamar to war in Basian and returning home safely "...was probably held in the monastery near Odzrakhe, where there were many monks and nuns" [Berdzenishvili D. 2006:309].

I fully agree with the given thesis of the researcher. It is true that there is no direct evidence in the written sources about the monastery complex of Odzrakhe, but there is no reason to doubt the validity of the researcher's opinion. The author of "Histories and Deeds of Sovereigns" (Historians and Azmani Shara-vandedtani) informs us: From Vardzia, "...King Tamar came to Odzrakhe. And she prayed and fasted. With her there were Theodore, the Catholicos of Kartli, a holy and virtuous man, and with him many bishops and nuns, virtuous of God, among whom were Ioane Shavteli...and Eulogius called Salos..." [Tsiskarishvili V. 1959:95]; Basil the pastor of the courtyard adds to the above: [Tsiskarishvili V. 1959:136,18] And there, "...when King Tamar was in Odzrakhe, there were followers praying and spending the night for the victory of the armies..." [1959:138,8]. I think that the situation described by the historians of Tamar ("... night praying and litanies"... prayers and night prayers) is exactly what would be possible and, most importantly, desirable in the monastery.

Research history. Obviously, during the past centuries, due to many reasons, the monument underwent not insignificant changes. However, due to the fact that no research has been carried out on the complex (here I do not mean the above-mentioned, mainly review papers) about these changes, for this period of time nothing could be said. Visual inspection does not show any traces of archaeological or other research; The same could be said about the restoration-conservation works, if we do not include, namely, the strengthening of the north slope of the roof of the hall church (building VI by our numbering) with wooden laths.

About the date. A number of researchers have seen the Odzrakhe monastery complex and expressed certain opinions.

At the beginning of the 20th century, no later than 1905, two slabs with lapidary inscriptions containing very important information were found in the khertis of Kurtskhana and Otskhe, which became the subject of discussion more than once. The text was first published by Acad. Ekvtime Takaishvili [Takaishvili E. 1905, II:63-66]. According to Ekvtime Takaishvili, "the slabs were found near Abastumani, right next to the ruins of the church, at the confluence of Kurtskhana and Abastumnisskali rivers" [Shoshiashvili N. 1980: 101]

After Ekvtime Takaishvili, at different times, the inscription was studied and published by Prof. Sargis Kakabadze, Vasil Tsiskarishvili, Valery Silogavam, Nodar Shoshiashvili, Teimuraz Barnaveli, Devi Berdzenishvili.

The above-mentioned inscription has been dated by researchers in different ways. Acad. Ekvtime Takaishvili, according to some paleographic signs, without a specific date, considered it "very old"; Sargis Kakabadze, Nodar Shoshiashvili and Devi Berdzenishvili dated it around the VII-VIII centuries [Kakabadze

S. 1924:104,105; Shoshiashvili N. 1980:36,37; Berdzenishvili D. 2006:298,299]; Teimuraz Barnaveli considered the date of creation of the inscription to be VI century AD. [Barnaveli T. 1969:138-141]. The researcher believed that the reference of the Byzantine emperor Justinian I in the inscription was the basis for this date: "By the order of Emperor Justinian, exalted by God [among] (?) his kin, and under the protection of the patrician Mampal Arshusha, and by the will of God, during the governance of Chrysopolis by Duke (Eristavi) Kavtar, [he] was summoned and built [this] in the name of the mother of God and the Holy cross, for my preayers and my brothers', for the aid of all names (above), for now and forever "avg kkhs" /chronikon/ (?) remember in payers" [Barnaveli T. 1969:141]; V. Silogava dated the inscription to the latest date, the 10th century [Silogava V. 1970].

A few words about the place of discovery of the tiles. At first glance, academician Ekvtime Takaishvili's statement that "Slabs...were found near Abastumani, right next to the ruins of the church, at the confluence of the rivers Kurtskhana and Abastumnistskali" [Takaishvili E. 1905, II:63].

According to the opinion of Dr. Devi Berdzenishvili, the lapidary monument "...must be taken from the monastery complex at the confluence of Kurtskhana – Odzrakhe" [Berdzenishvili D. 2006:298,299];

According to our assumption, the above-mentioned stone cross was erected directly on the monastery complex, on the rocky mountain on the right bank of the river Otskha, where the remnants of an uncertain complex built like a truncheon have been preserved. This is indicated in Acad. Ekvtime Takaishvili reports: "The slabs...were found near Abastumani, right next to the ruins of the church, at the confluence of the Kurtskhana and Abastumnistskali rivers" [Takaishvili E. 1905, II:63]. So, that is not on the territory of the monastery, but right next to it. Right next to the monastery is the high rocky hill we mentioned. This would be a much more convenient place to erect a tombstone, as it is visible from almost all sides.

In 1931-1933, Levan Muskhelishvili, while being treated in Abastumani, "...saw an old arched bridge and a spring on the right side of the confluence of these two ravines (referring to the Kurtskhana and Otskhe rivers – T.B.), where he assumed an old settlement (this is very noteworthy I will come back to the hint a little later – T.B.). From the bridge to the spring, the researcher ascended to the Darejani monastery, where he saw the ruins of a 6-hall church, a large refectory building and 9 tents for monks..." [Berdzenishvili D. 2006:367]. It could be seen that the researcher has examined deserted monastery and the surrounding area quite carefully and as fully as possible (as far as it was possible in the conditions of impassable jag-nar and mixed forest).

In 1997, the monastery complex was partially visited by a group of researchers; In particular, they described and carried out a graphic fixation of the existing buildings on the III terrace we allocated. However, some inaccuracies were allowed when characterizing the buildings [Berdzenishvili D., Nemsadze T., Elizbarashvili I., Zazadze E., Razmadze K. 1998]. Also, the activities of all those researchers who touched the above-mentioned monastery complex were limited only to theoretical studies or simply to ascertain the facts.

Until a complete study has been conducted, we cannot say anything about the initial period, individual stages and chronological boundaries of the monastery complex. Here, we only present opinions expressed in scientific publications.

In his diary, Levan Muskhelishvili limited himself to a very general phrase and considered Odzrakhe Monastery – a monument of "great antiquity" [Berdzenishvili D. 2006:307]; In the historical-architectural guidebook of Samtskhe prepared by a group of authors certified above, the four churches of the monastery are dated to the XIV-XV centuries [Samtskhe. 1998:202].

According to Devi Berdzenishvili, as I have already mentioned, the initial period of the monastery complex is the VII-VIII centuries [Berdzenishvili D. 2006:298,299]. As proof of his opinion, the researcher calls the lapidary inscription mentioned above and dated by some of the researchers to this period of time, which, in his opinion, "must have been taken from the monastery complex at the confluence of Kurtskhana-Otskhe" [ibid.].

In the list of monuments of Samtskhe-Javakheti mentioned in 2006, the date of the complex is mentioned as the medieval ages.

At least so far, we have no other valid argument for the dating of the monastery complex; However, the research of this large-scale complex is only at the initial stage, and we are sure that the main discoveries are still ahead. At present, the material documents at our disposal allow us to date one (I emphasize – one) of the past of the research monastery complex with the era of King Tamar and the following time.

b) Arrangement of access road to the monument. From the several access paths to the monastery complex, when we got there, one was more or less acceptable and one had little traces left. Using this path (it would be more accurate – a path) was not only inconvenient, but also extremely dangerous. Accordingly, before starting the field work, we decided 381 (+,-2) m. restoration and adjustment of the length and five-turn (Fig. 11-14);

Road construction works were carried out in parallel with the source knowledge and historiographical research and partially even after its completion; Its reinforcement-expansion was carried out as a result of field work – for this purpose, removed soil, gravel and grass cover were used.

After the work, the path was not only significantly widened, but where we could reach, guardrails were also made. However, for complete safety, it is necessary (even necessary) to make this kind of railing along almost the entire length of the pedestrian road and to widen and strengthen individual sections of the pedestrian road.

Only after completing this rather time-consuming and heavy work, it became possible to bring the tools and necessary instruments to the monument and, most importantly, the daily safe movement of the members of the expedition (especially in the rain).

With the restoration of the pedestrian road, one more thing was done – the complete configuration of one of the historical access roads to the monastery actually appeared. We hope, in case of continuing the research in the future, to restore as fully as possible another trail we have recorded.

We draw attention to this circumstance because without such components as the road, construction stone extraction and processing quarries, etc. without study, discussion on the research (and not only) monument will not be completely thorough.

c) Cleaning the research area from green cover. The monastery complex and the surrounding area are covered with coniferous and deciduous trees, various types of bushes, grass and a thick layer of moss. Bio-cover is so common that in some cases it is difficult to pass; Moreover, to see this or that building more or less completely. Here and there, trees grow directly on the roof of the building (Fig. 22, 23); Not to mention the different types of moss that cover almost all the stones with a thick layer.

In order to start full-fledged field work, it was necessary to thin out trees and bushes, and in some cases to cut them down completely. We used felled trees and bushes again and again to widen and strengthen the road.

d) Field research. After the preparatory works, the following were carried out: 1. A careful visual study of the territory; 2. Photographing the monument and the surrounding area; 3. planning-tracking; 4. Cleaning-fixing of collapsed walls and individual architectural details; 5. Marking according to layers and squares.

GPS coordinates and altitude. On the one hand, due to the complex terrain and the artificially constructed terraces of the monastery complex, and on the other hand, in order to obtain more material for judgment, we took GPS coordinates and other data at as many points as possible. This information is given in the description of a specific place.

And one more interesting things. Mr. Nodar Kavlashvili used GPS navigator during topographical survey, and we used standard GPS (Dacota-20) during field work. The heights measured by these two different instruments are different. In this report, as well as in subsequent publications, we use the data collected by us.

The research complex is located in the confluence of the rivers Otskhe and Kurtskhana, on the artificially created terraces on the slopes of the rocky mountain on the right bank of Kurtskhana; Accordingly, the height difference here is striking – from 1192 meters (the extreme eastern point of the foot of the mountain, on the right bank of the Otskhe River) and – 1209 (+, – 2 m.) (Also, the foot of the mountain, N side, the right bank of the Kurtskhana River) and up to 1287 meters (the highest point of III terrace, N 2 hall church). It can be said that in terms of height, this is not a limit. The next (IV, V, etc.) terraces are located even higher.

General description of terraces. The builders of the monastery complex (or the creators of the original settlement here – more on this at another time) did a very large volume of work – they created terraces of different widths and lengths on the steep slopes of the rock, on which they built different types of cult buildings, cells and other buildings necessary for monastery life.

At first glance, it can be seen that the work spent on creating 5-6 (as a result of further research, their number may increase) terraces of different lengths, widths and heights on a rather difficult rocky terrain should not be commensurate with the number of buildings included in the monastery complex and their scale.

The builders mainly used local rock stone for the construction of buildings, which on the one hand was specially prepared in local quarries, and on the other hand, building stone would remain in abundance during the process of cutting the rock massif into terraces.

Workshops similar to stone quarries observed in the area of historical Odzrkhe in 2016. We recorded it in two points of the Borjomi ravine – Likani and Kvabiskhevi [Bibiluri T. 2018:128,129,147,148].

Some of the stones used for facing and decoration were undoubtedly brought (untsi stone, basalt, traventine) and others. Some of the stones may have been taken from the remains of much earlier buildings.

At the initial stage of the research, we identified four terraces. We took the initial coordinates on the right bank of Kurtskhana, at the foot of the mountain. N41,727.62; O 04283939; H – 1209 (+, – 2) m.

I terrace. Stone quarry N1. N 41,727.20; O 04283862; H – 1217 (+, – 2) m.; 2. Second bend. N 41,727.92; O 04283787; H – 1233 (+, – 2) m.; 3. Third bend. N 41,727.97; O 04283843; H – 1263 (+, – 2) m.

The height difference between the 2nd and 3rd curves is quite large – 30 m.; This is more noticeable because above-mentioned section of the road is much shorter than others.

The terrace is located ten meters from the right bank of the Kurtskhana river. The width of the terrace is 3-4, sometimes 5-6 meters. The terrace was specially created for cutting and processing rock stone. Stone blocks of various shapes and sizes were cut and primary processed here (Fig. 15-21).

II terrace. height AMSL: – 1233 (+, – 2) m. terrace width – up to 20-32 meters; Here and in other cases, attention is drawn to the height difference between the terraces: about 15-16 m. from the lower level; About 28-30 m. from the upper level;

We could not determine the length of the terrace at this stage of the research. There are two reasons: a) high density of green cover, which actually makes it impossible to determine more or less accurate parameters; b) In several places, there are very inconvenient and dangerous sections, which also complicate the implementation of surveying works. It is practically impossible to study terraces I and II without removing the rather thick layer of trees, bushes and humus and cleaning individual sections from debris.

A large building. N 41,726.86; O 04283859; H – 1273 (+, – 2) m.

Cell N 0. N 41,726.70; O 04283802; H – 1272 (+, – 2) m. In fact, the large building and tent N 0 are located on the same level – the difference is – 1 m.

Massive stone block building N1. It is located to the east of No. 1 cell, 1.5-2.0 m away from it. A rock massif is used for the S wall. W Corner. N 41.726,77; O 04283810; H – 1272 (+, – 2) m.; SO Corner. N 41.726,82; O 04283817; H – 1275 (+, – 2) m.;

SW Corner. N 41.726,75; O 04283813; H – 1275 (+, – 2) m.; NO Corner. N 41.726,79; O 04283815; H – 1272 (+, – 2) m.; Upper part from S side. N 41.726,72; O 04283864; H – 1282 (+, – 2) m.

III terrace. On the terrace, the length of which is 176 (+, -5-6) m., there is a whole series of buildings: a three-nave basilica (Fig. 25-27), a three-hall church, one of them with fragments of paintings and a section of the water supply system at the extreme O point of the rocky mountain (Fig. 74-79). The latter one was discovered by Ivane Bibiluri and Nikoloz Beridze, members of the expedition; On the same terrace there is a spring (Fig. 70-73), a refectory (Fig. 40-62), the remains of unknown buildings and a part of the defense system.

The above-mentioned defense system limits well the monastery complex from the N and NNO sides; However, in the mentioned section, due to the relief, a protective wall was built on the III terrace. On the O side there is a natural barrier, in the form of a vertical rock. Height difference with the lower level – 3-4 m.;

According to the technical assignment, two of the buildings on the III terrace – the hall church (building N VI under our general numbering) and the refectory were the objects of our research.

Hall church (Fig. 29-38). GPS coordinates: NW corner – N 41,726.81; O 042,838.73; AMSL: – 1281; SW corner – N 41,726,73; O 042,838.75. AMSL: – 1281. NO corner – N 41,726,80 O 042,83880. AMSL: – 1282. SO corner – N 41,726,73. O 042,83881. AMSL: – 1284. At the beginning of the terrace (below, on the W side) is a small hall church, built mainly of local rock. The church was lined with thick slabs of fairly well-hewn stone. Separate parts of the shirt are preserved in the lower rows of the N wall of the building. The church has a threshold and one-step entrance from the north (Fig. 30. a, b); One of the 3 windows is placed in the upper eastern corner of the N wall of the building, and two opposite each other, also in the upper part of the O and W walls. All three windows are arched (Fig. 31. a-c);

Building dimensions: exterior: length – 5.94; Height – 5.15 (+ – 0.1) m. internal – length – 54.85; width – 3.21; Height – 4.83 m. wall thickness – 0.8; Dimensions of windows: N – height – 1.3; O – height – 0.75; W – height – 1.18; Width – 0.61 m.

The building is damaged – the N wall is almost completely destroyed; facing stones and the upper part of roof has been removed (Fig. 28).

We observed a large part of the building's cladding and other architectural details both in the interior of the church and outside it on the N and W sides. A certain number of stones may have been rolled onto the lower terrace.

After removing the bio-cover, we cleaned the central and W sections of the N side of the church from humus and soil; We left the southern section of the N wall intact, as the danger of the remaining part of the N wall and the N slope of the roof collapsing increases. We also partially cleaned the S wall; Partly because a) we got the necessary information for us and the architects through testing trench; b) In the case of completely exposing the S wall, the danger of damage and collapse of the structurally weakened building would increase dramatically. O Eastern wall is also constructed with rubble rock and dressed with facing stones, at this moment dismantled. The wall is built, in advance, on a strip cut into the rock. Stones of the super-foundation – squares processed with care and great art (Fig. 31).

Interior – the place of the sanctuary is separated by a pilaster made of stone blocks worked with high skill (Fig. 32, 33). We partially cleaned the interior, because in the apse part, in the not-so-distant past, an altar-like structure was built, in which the icons rest and are used to light candles (Fig. 34).

We preferred not to touch this corner arranged by the locals for this period of time, before the restoration works. We avoided annoying local residents.

In the interior of the church, the members of the expedition (I. Bibiluri, N. Koberidze), while cleaning the floor, most likely found a section of the water supply system. We will be able to talk about the water supply system of the monastery complex after the end of the next field season.

We took out testing trenches in all four corners of the church. Two of them – O outside the wall. The

preliminary assumption that the builders used rock as the foundation of the building was fully confirmed.

In the NW excavated testing trench, we observed stone hore-reliefs, a cone and a statue of a ram's head, which were specially buried side by side.

Decoration of temples with Ram and pinecone horeliefs of Likhuri built in XIV century. Church bell tower, built in 1422.

The two-pitched roof of the building, which has been removed, is currently covered with a thick layer of moss and grass (Fig. 28, 29-c). On the SO section of the southern part of the roof, stones of different types and purposes are arranged in an irregular manner (Fig. 29-c).

We picked out the stones on the W side of the church one by one and then put them back so that we would not create additional difficulties for the building during the long and harsh winter conditions.

During the selection process, it was possible to single out several dozen profiled stones and architectural details, whose illustrated catalog is attached to the report. In general, we see a rather strange picture. On the one hand, all buildings included in the monastery complex are damaged and destroyed, facing stones and cover roof are removed; On the other hand, some of the stones, including architectural elements, seem to have been specially stacked in several places. Sufficient capstones and lorphines (if you want their parts) for the three-nave basilica and other churches are not visible in the territory of monastery. It can be assumed that some of the stones fell under the ground over time, and some fell on the lower terrace. We cannot find any other logical explanation. If not, why did they need it and where did they get this number of capstones?

Near the monastery, there is no more or less valuable building, for the needs of which the stones taken from the monastery complex were brought down in a very inconvenient and difficult way.

The compilers of the historical-architectural guide of Samtskhe, about the church in question, write that "the crypt was held in church N2" [Samtskhe. 1998:202]. There is definitely some mistake...

After the partial removal of soil and construction debris on the S side of the building, it became clear that terraces III and IV were connected to each other in a rather wide way (Fig. 39).

refectory (Fig. 40-62). GPS coordinates: NW corner – N41,726.77. O 04283894; Height – 1279 m.; NO corner – N 41.726,96. O 04283899; Height – 1276 m.; SOO corner – N 41.726,60. O 04283901; Height – 1276 m. Among the buildings included in the monastery complex, the refectory is the largest. The structure is asymmetrical. Dimensions: a) outer length of N wall – 14.2; width-8.0; Height (remaining) – 2.9 m. The height of the wall is affected by the layer of earth from the outside – when removing the stones, after removing the layer of earth, the height of the wall was 3.15-3.25 m.; b) internal: length of N wall – 11.92; S wall – 11.43; width – W wall – 7.2; O wall – 5.2; Height – N wall – 4.0 m.; The thickness of the walls varies from 0.77 to 0.9 m.

The building had two doors – on the W and N sides. The width of the western doors – 1.55; The person entering the refectory from the west side had to enter a four-step staircase, which was arranged with thin and medium-thick oblong slabs of local rock stone (Fig. 52, 53). In the same way, there was a separate entrance to the three-nave basilica No. 1 (building VI); The north door, which had a head cut out of local rock stone (length-1.4; height-0.32; width-0.45 m.). height of doors – 1.4 m. (Fig. 54).

From the inner side of the refectory, along the O – W longitudinal axis, 2.8 m. wide terrace (Fig. 40, 55), in the SO corner of which there will be a large storage room, according to the technical task, considered as a refrigerator; However, based on its structural element, such as the hood, which served simultaneously as a vent and a chimney, we assume that it must have been a fireplace partially carved into the rock. Chimney dimensions: height from base to chimney – 4.0; width (internal) – 3.0; Depth – 2.4 m. (Fig. 49-51).

There were various types of work to be done in the interior of the refectory: 1. Removal of the bio-coating, which I have already mentioned above; 2. removal of a rather thick layer of humus (0.5-0.8 m.); 3. 0.7-0.9, in some cases – 1.0-1.2 m of soil and gravel (construction waste, resulting from demolition). taking a thick layer; 4. Removal of control panels in two corners (NW, NO) of the interior of the refectory; 5. In the

interior, the study of piles of construction stones resulting from the destruction of the building and distinguishing architectural details (Fig. 55-60).

The refectory, as well as the vast majority of buildings in the complex, is built on a pre-leveled rock surface. In order to avoid any further questions and completely useless work, we took out testing trench in four different places of the refectory (Fig. 63-69). Obviously, our assumption was confirmed – the refectory, like most of the buildings in the complex, is built on a previously leveled rock surface.

We carried out the study of the stones on the spot, because the area necessary for their movement and even temporary storage is not nearby. The only place where these stones could be stacked is the area of the three-nave basilica.

We refrained from this idea, because the case of the Nedzvi monastery complex remained a bad precedent – we actually blocked the way for the population, and we could not continue the research due to reasons independent of us and the Agency for the Protection of Cultural Heritage of Georgia...

We completely cleaned the eastern side of the terrace that divides the interior space of the refectory; As for its western part, we have not carried out active cleaning work here. The reason is again the strong damage of the building, this time to the given section of the S wall.

In the process of cleaning the refectory, one interesting detail was observed – most of the pottery was found in front of the fireplace or in its immediate vicinity.

On the third terrace of the monastery complex, in the middle of the hall church and the refectory, there are two buildings – a church and a spring. It is true that their research was not included in our 2019 work plan, but we consider it necessary to review them briefly.

Hall Church N2 (Fig. 28, 69). GPS coordinates: NW corner – N41,726.80. O 04283879; Height – 1282 m.; SO corner – N 41.726,78. O 04283887; Height – 1283 m. The height is taken from the base of the rock “postament”.

To the east of the hall church, at a distance of 1.2-1.3 from it, there is the second church (building VII according to our numbering), which was built on a pre-prepared high platform of the rock. There would be nothing particularly noteworthy here, if not for one circumstance – for the above-discussed N1-hall church (by our numbering – building VI) and the building created for the spring, between which the second church is located, the rocks were specially straightened and they were placed on a leveled area;

As the foundation of the discussed church, they also used a specially prepared elevated massif of rock.

While clearing its outer perimeter, at the base of the cliff, the workers came across a disorderly arrangement of human bones, partially covered by the massive stones of the structure. We got the impression that a person died as a result of the collapse of the building.

Spring. From the east, the nearest building of the second church (N7) is intended for the spring (Fig. 70-73). Natural rock array is used as the southern and partly eastern walls of the arched building. In the lower left corner, we noticed a clay pipe, most likely a part of the water pipeline that supplied drinking water to the monastery complex.

The members of the expedition, Ivane Bibiluri, Nika Beridze and Nodar Koberidze, traced the extreme eastern section of the mentioned water pipeline in the basement part under the floor of the hall church with frescoes (Fig. 74-79). We hope that if the research continues, it will be possible to study some more sections and branches of this rather interesting engineering-hydrological system.

All three of these buildings (two churches and a spring), as well as the refectory, were built one after the other, in a row.

While removing the green cover and humus-rich soil from the interior of the building, workers came across a human skeleton just above the water pipe level. The remains were in such an unnatural state that it is undoubtedly unnecessary to talk about any ritual here. By all signs, the person seems to have died as

a result of the collapse of the structure – there were two stones that had clearly fallen on the part of the body (Fig. 69-c). Human skeletons and individual parts were fixed on separate sections of the central and next, upper terrace of the monastery complex; The remains of several individuals, before our arrival, were collected in one section of the three-nave basilica of Father Iobi.

Such a situation could only be created as a result of sudden destruction. At this stage of the research, it is impossible to say what caused the destruction-damage with such heavy consequences. I can say one thing for sure – in the sections of the abandon monastery territory that we cleaned or carefully inspected, we did not find any traces of fire. We hope that next year we will be able to study fully the three nave basilica on the central terrace, the N2 and N3 hall churches, the spring and most importantly, the fortification system sections.

INSTEAD OF CONCLUDING

“Except for the ruins of the old castles, nothing has survived from the medieval city of Odzrkhe to this day... a preliminary archaeological survey would undoubtedly have found traces of the old city itself, but it has not yet been conducted” [Acad. Vakhtang Beridze. 1970:79].

This year's campaign of the study expedition of Odzrkhe monastery complex gave us the opportunity to express important conclusions and working hypotheses.

1. Determination of individual periods and the general date of the Odzrkhe monastery complex is still in the past.

The monastery itself, according to our preliminary assumption, was founded no earlier than the second half of the XI century; At the beginning of the XII – XIII centuries is the period of the rise of the Odzrakhe Monastery. At this time, specifically in 2002, during the Bassiani War, King Tamar stopped here with army and the priest hierarchies.

A more or less real picture of the subsequent events (multiple Mongol campaigns, the earthquake of 1319, etc.) may be restored after the completion of a complete and complex study of the great monastery complex of Odzrkhe.

Here, I would like to touch once again on the date given in the “Historical-Architectural Guide of Samtskhe”. All four churches seen and described by the compilers in the territory of the monastery are dated back to the XIV-XV centuries [Samtskhe. 1998:202]. I think that this is the final stage of the functioning of the Odzrakhe monastery complex, after which, most likely, the monastery complex ceases to exist within a short time.

2. Determining the boundaries of the Odzrkhe monastery complex and the number, purpose and, again, dating of the units included in it is a matter for future research.
3. According to our assumption, the territory where the XI-XII century monastery established was used much earlier and was a settlement with a completely different function.

The reason for saying this is given by:

a) An overview of the territory, which appears to be terraced-utilized on a much larger area than was used by the monastery complex;

b) I mentioned it above and I will repeat it here – at first glance, it seems that the work spent on creating 5-6 (as a result of further research, their number may increase) terraces of different lengths, widths and heights on a rather difficult, rocky terrain, should not be completely equal to those included in the monastery complex with the number of buildings and their scale.

c) If we add to this the fact that some of the worked stones used in the various buildings of the

monastery complex must have been “borrowed” from the buildings of a much earlier period, there is a suspicion that the monastery complex is a secondary event here; Initially, in this area, there was a settlement with a completely different function.

Obviously, this is only a preliminary working thesis that still needs to be properly substantiated.

One thing can be said for sure – the monastery complex, which for incomprehensible reasons is not mentioned at all in historical chronicles, moreover, we don't even know its name for sure, in the case of full-fledged, unhurried research, free of any conjecture, will help us in the understanding of many interesting and noteworthy events of the past of Odzrakhe and “Odzrakhe country”.

Otherwise, we will lose forever the facts reflecting the real situation of the “Odzrakhe country” and, more broadly, the history of Zemo Kartli.

BIBLIOGRAPHY:

1. Alkhazishvili I. Newspaper “Droeba”, N191. Tbilisi 1879. (In Geo.)
2. Barnaveli T. About one inscription of Abastumani. “Matsne”, N5. “Metsniereba”, Tbilisi 1969.
3. Batonishvili Vakhushiti. Description of the Kingdom of Georgia. The Georgian Chronicles / Life of Kartli. The text is established according to all the main manuscripts by S. Kaukhchishvili. IV. Tbilisi 1973.
4. Beridze V. The architecture of Samtskhe. Tbilisi 1955.
5. Beridze V. Architectural monuments of Samtskhe. Tbilisi 1975.
6. Berdzenishvili D. Essays on the historical geography of Georgia. Zemo Kartli – Tori, Javakheti. “Metsniereba”, Tbilisi 1985.
7. Berdzenishvili D., Nemsadze T., Elizbarashvili I., Zazadze E., Razmadze K. Samtskhe Historical-architectural guide. National Cultural Heritage Program, collection. Tbilisi 1998 (Text in Georgian and English languages).
8. Berdzenishvili D. Odzrkhevi. Essays. “Samkali”, Tbilisi 2006.
9. Berdzenishvili D. Field diaries of Levan Muskhelishvili. Essays. “Samkali”, Tbilisi 2006.
10. Bibiluri T. Zadengora. Encyclopedia “Georgia”.
11. Bibiluri T. Odzrkhe (localization attempt) (co-authored). Journal “Dzeglis Megobari”, N3 (108). Tbilisi 1998
12. Bibiluri T. Inventory of archaeological monuments in the territory of Borjomi municipality. I.
13. Bochoridze G. Journey to Samtskhe-Javakheti. Tbilisi 1992.
14. Someone Meskhi (Ivane Gvaramadze). Historical materials, Newspaper “Droeba”, N187. 1879.
15. Kakabadze S. Issues of the genesis of Georgian statehood. Historical reporter, I. 1924.
16. Lapidary inscriptions I. Eastern and Southern Georgia V-X centuries. Compiled and prepared for publication by N. Shoshiashvili. “Metsniereba”, Tbilisi 1983.
17. Lapachi Ts., Mokhevishvili N., Sulakvelidze T., Peikrishvili Z. Secrets of Kurtskhana Valley. Journal “Dzeglis Megobari”, N2. Tbilisi 1986.
18. Archive of Levan Muskhelishvili. National Center of Manuscript named after Acad. K. Kekekilidze.
19. Lomouri N. For the issue of trade routes. Proceedings of Ivane Javakhishvili History Institute, IV. I. Tbilisi 1958.

20. Makalatia S. Meskhet-Javakheti. Tbilisi 1938.
21. The Conversion of Kartli. The Satberdi codex from 10th century. "Metsniereba", Tbilisi 1979.
22. Mroveli Leonti. Description of the Kingdom of Georgia. The Georgian Chronicles / Life of Kartli. The text is established according to all the main manuscripts by S. Kaukhchishvili, I. Tbilisi 1955.
23. Mroveli Leonti. Matiane Kartlisai. The life of Kartli. The text is established according to all the main manuscripts by S. Kaukhchishvili. I. Tbilisi. 1955
24. Orbeliani P. History of Kartli. El. Tsagareishvili edition. "Metsniereba", Tbilisi 1981.
25. Orbeliani Sulchan-Saba. Georgian dictionary, Book 1. Tbilisi 1966.
26. The International Center for Christian Studies of the Georgian Orthodox Church. In the footsteps of Andrew the First-Called. Tbilisi 2009.
27. Catalog of epigraphic monuments of the National Museum of Georgia, compiled by A. Bakradze and S. Bolkvadze. 1953
28. Dictionary of Georgian Dialectal Speech, compiled by Alexander Ghlonti. "Ganatileba", Tbilisi 1974.
29. Samtskhe, Historical-architectural guide. Compilers: T. Nemsadze, D. Berdzenishvili, I. Elizbarashvili, E. Zazadze, K. Razmadze. National Heritage Program. Collection of reports. Tbilisi 1998.
30. Silogava V. For the reading and dating of the Abastumani inscription. XII Scientific Session of the K. Kekelidze Institute of Manuscripts. Theses. Tbilisi 1970.
31. Silogava V. Monuments of Georgian law in lapidary inscription of Western Georgia, "Matsne", N4. Tbilisi 1972.
32. Tsiskarishvili V. Javakheti epigraphy as a historical source. Tbilisi 1959.
33. Jaba Davtar of Ildiri Eyaleti, the Turkish text of the years 1694-1732 was prepared for publication with Georgian translation by Tsisana Abuladze; The research was added by Mikheil Svanidze.
34. Sources of Georgian history, 16. Foreign sources of Georgian history, 10. "Metsniereba", 1979.
35. Shubitidze V. Georgian fortresses, churches and monasteries. Tbilisi 2012.
36. Chincharauli Al. For the etymology of "Odzrkhe", I. "Saqartvelo", Tbilisi 1998.
37. Javakhishvili Iv. Economic history of Georgia, I. Tbilisi 1930.
38. Javakhishvili Iv. The history of the Georgian nation. Works in twelve Volumes. TSU Publishing House, Tbilisi 1983.
39. Jikia S. Great cadastre of Gurjistani's Vilaieti, III. Tbilisi 1958.
40. Bibiluri T. and others. Works of the Zadengora detachment (Meskhet – Javakheti expedition). Field Archaeological research (ПАИ) 1984-1985. Tbilisi 1987ю
41. Kalandadze K.S. The oldest settlement in Abastumani. Field Archaeological research (ПАИ) in 1972. Tbilisi 1973.
42. Pkhakadze G.G., Kalandadze K.S., Ordjonikidze A.Z. Results of the Abastumani expedition. Field Archaeological research (ПАИ) in 1980. Tbilisi 1982.
43. Takaishvili Ekv. Archaeological excursions, searches and notes, c. II. Tiflis 1905

Fig. 1. Photo from satellite

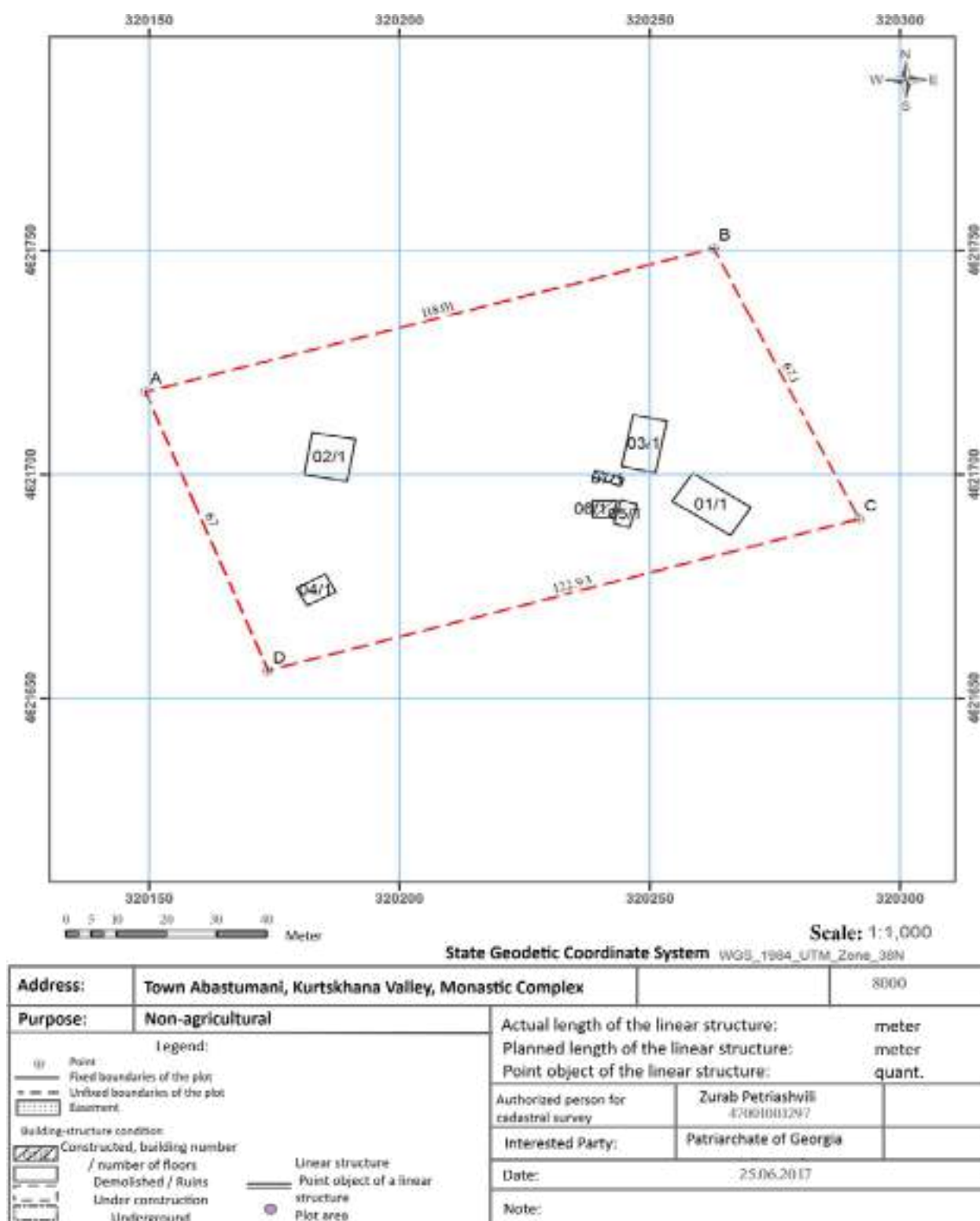

Fig. 2. Cadastral planning/measurement drawing

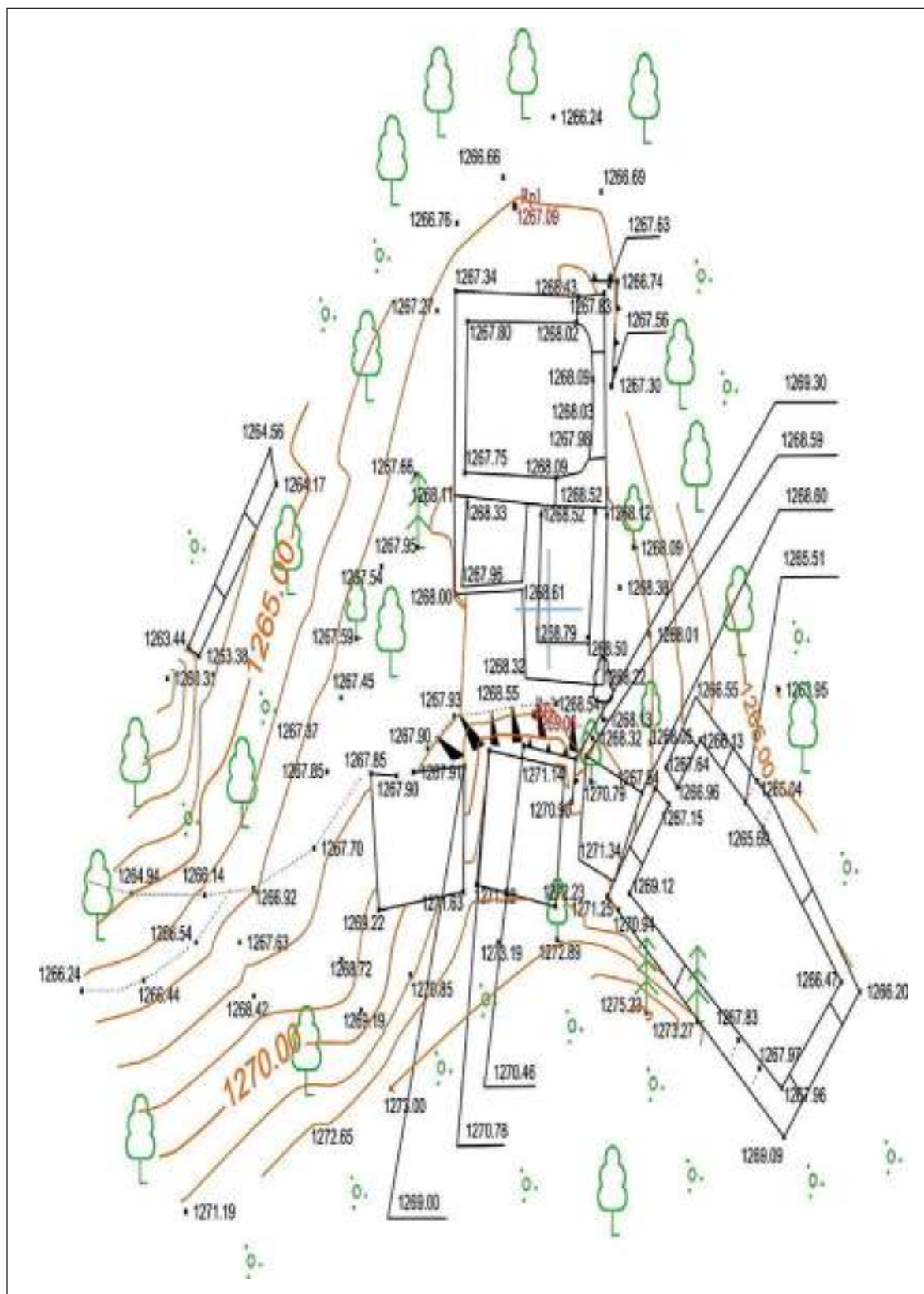

Fig. 3. Topoplan

COMMON VIEWS

Fig. 4-5. Confluence of Otskhe and Kurtskhanistskali

Fig. 6. Abastumani entrance. XIX – XX cc. Photo by Leon Kapoian

Fig. 7. View of Abastumani XIX – XX cc. Photo by Leon Kapoian

Fig. 8. General view of town/daba Abastumani. 2019 y. July

Fig. 9. Working process

Fig. 11-14. Pedestrian road restored by us Stone quarries

Fig. 15. On the side of Akhaltsikhe-Abastumani road. The left bank of riv. Otskhe

Fig. 16-21. I Stone quarrying and primary processing of stones

Fig. 22,23. II Trees growing on the ruins of the buildings. Photo by T. Bibiluri

Fig. 24. II terrace. A large building

**Fig. 25-27.
Three-nave basilica**

Fig. 28. Hall churches and spring. View from the N. Photo by T. Bibiluri

a)

b)

c)

**Fig. 29. Hall church: a) view from N; b) view from W; c) view from SO.
Photo by T. Bibiluri**

Fig. 30. a, b. Hall church, entrance. Step of the ladder

Fig. 31. Hall church (building N VI). Interior. Windows: a) O; b) W; c) N

Fig. 32-34. Interior

Fig. 35. Testing trench at the bottom of wall O: a) NO corner; b) – c) central part

Fig. 36-38. Testing trench at the base of NW corner of N wall; NO corner

Fig. 39. Road between III and IV terraces

REFECTORY

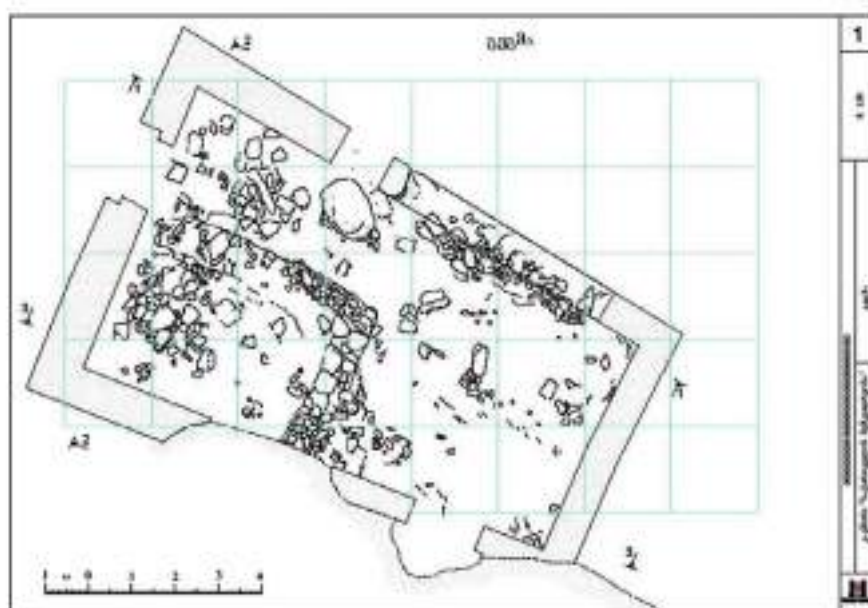

Fig. 40. Refectory. Plan. Upper view

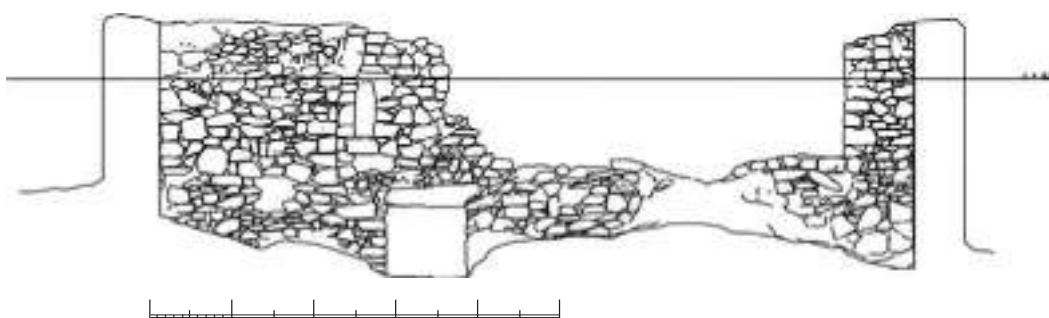

Fig. 41. Refectory. O wall. Cut 1: 1

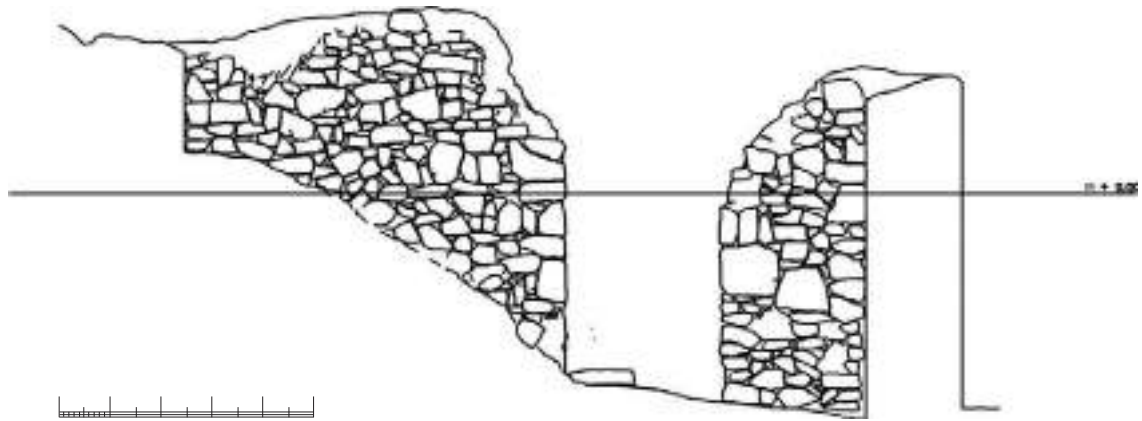

Fig. 42. Refectory. W wall. Cut 1: 2

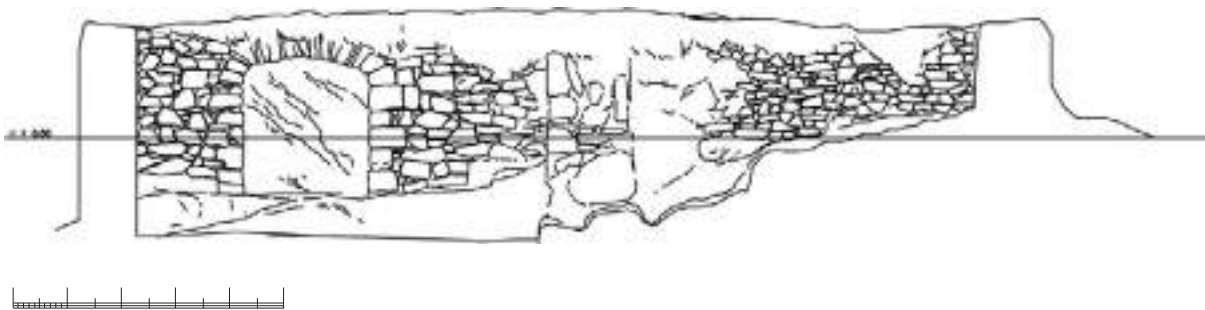

Fig. 43. Refectory. S wall. Cut 1: 3

**Fig. 44. N wall from outside.
View from NOO.**

**Fig. 45. N wall from outside.
View from NW.**

Fig. 46-48. The refectory before works. Photo by T. Bibiluri

Fig. 49-51. Refectory. Fireplace

**Fig. 52,53. Entrance from W.
Stone steps.**

Fig. 54. N Door rafter

Fig. 55-60. The refectory at various stages of work. Photo by T. Bibiluri

**Fig. 61,62. The refectory after removing the vegetation and soil.
Photo by T. Bibiluri**

Fig. 63-65. Testing trench. NO corner

Fig. 66, 67. Testing trench. NW corner

**Fig. 68. Testing trench.
Interior NW corner**

a)

b)

c)

**Fig. 69. Hall church on the foundation of the rock: a) general view from N;
b) - c). A human skeleton under stones**

Fig. 70-73. A spring with the remains of wall painting

Fig. 74-79. Hall church with the remains of wall painting

CATALOG OF MOVABLE MONUMENTS

a) Architectural-decorative-construction-engineering

**F. N20. Cornice. dimensions: 0,48 x 0,37 (broken); h – 0,44; 0,33 m.
Found in the interior of the hall church (building VI).**

F. N1. Ram's head. Local rock or basalt stone. The ears and horns are clearly defined. Four oval openings are present on the forehead and sides. Dimensions: length – 0,18; width from the back – 0,18; from the back to the end of the mouth – 0,19; hall church (building VI).

F. N2. Cone made of dark brown travertine. length – 0,22; cone – 0,17; dm. near the head – 0,22; depth of cavity – 0,25; depth of bordure – 0,05; width of bordure – 0,06; height -0,04 m. Hall church (building VI).

F. N3. Corner stone. Limestone (?). length – 0,52; width – 0,31; internal angle dimensions: – 0,12; 0,19; thickness – 0,14 m. Hall church (building VI).

Fig. N11. Architectural detail. Local rock stone. Length – 0,2; height – 0,13; width – 0,15. Hall church (building VI).

**F. N6. Corner stone. Length – 0,3; width – 0,2; height – 0,22 m.
Hall church (building VI).**

**F. N5. Hump. Local rock stone. Length – 0,65; height of sides – 0,18; 0,19;
width of the base – 0,24; Hall church (building VI).**

**F. N7. Hump. Length – 0,47; without cover – 0,44; height of sides – 0,21 m.
N1 Hall church (building VI).**

**F. N5,7. Hump joint. Reconstruction attempt.
Small hall church (building VI).**

**F. N8. The roller of flagging stone. Length – 0,35; width of the base – 0,16;
height – 0,1; – 0,12 m. Hall church (building VI).**

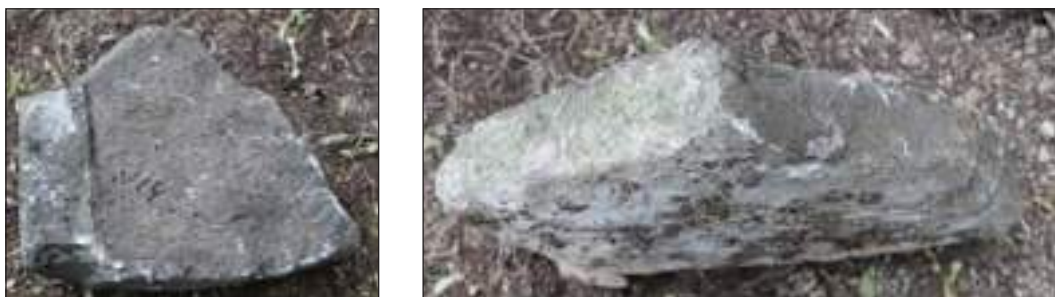
**F. N22. The roller, flawed. Length – 0,28; width of the base – 0,15; height – 0,1;
– 0,12 m. Hall church (building VI).**

F. N21. Flagging stone. Dimensions: length – 0,56; width – 0,26; thickness – 0,2 m. Hall church (building VI).

F. N9. Fragment of flagging stone (with roller). Dimensions: length – 0,37; width of the base – 0,13; height – 0,1; hump height – 0,04; thickness of flagging stone – 0,040,05; width of bordure – 0,06. Hall church (building VI).

F. N14. The flagging stone. Length – 0,37; width – 0,31; thickness – 0,055; width of bordure -0,08; height – 0,001 m. Hall church (building VI)

F. N19. Part of a pilaster. Height – 0,23; width – 0,2; thickness at the base – 0,13 m.

HALL CHURCH (BUILDING VI).

F. N18. The roller of the flagging stone. Flawed. Length – 0,35; width – 0,16; height – 0,1; -0,12 m. Hall church (building VI).

F. N25. The roller of the flagging stone. Flawed. Small hall church (building VI).

F. N10. Part of the flagging stone (?). Hall church (building VI).

F. N12. An architectural detail, with the shape of tip cut equilateral triangle. Height – 0.36; width of the base – 0,26; at the tip – 0.16; thickness – 0,16 m.

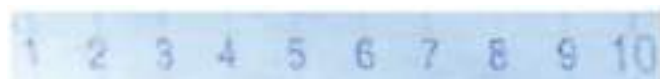

F. N23. The flagging stone. Length – 0,62; width – 0,29; height – 0,2 m. Hall church (building VI).

**F. N12. An architectural detail (part of an arch?). Length – 0,8;
height – 0.34; thickness – 0,15 m.**

CLAY POTS FOUND IN REFECTORY

2020

ДЕКАБРЬ, 11

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт Археологии Имени Академика
Андриа Апакидзе

МОНАСТЫРСКИЙ КОМПЛЕКС ОДЗРХЭ (АБАСТУМАНИ) ОТЧЕТ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ – 2019

Темур Бибилури, Иванэ Бибилури

*„Верхнее Картли никоим образом не Шида Картли.
Верхнее Картли целиком место в Самцхе, т.е. Самсхето.
[Теймураз Батонишвили. От основания Иберии,
т.е. Георгии, что есть целиком Грузия]*

Монастырский комплекс Одзрхэ расположен в исторической Самцхе, на скалистой горе справа от рек Оцхи и Курцханисцкали (село Абастумани, муниц. Адигени, регион Самцхе-Джавахети).

Предварительное археологическое исследование комплекса является преддверием (со следующего года) восстановления отдельных строений, входящих в него.

Описание предмета исследования и общий обзор культовых объектов и памятников на территории муниципалитета Адигени

«Ущелье Одзрхэ» один из значительных историко-географических районов как Самцхе, «... что есть суть Верхнее Картли», так и всей Грузии.

Исследуемая территория освоена человеком с древнейших времен (энеолитическое сельбище в Абастумани) и обитаема, как и в многих местах в Грузии, до сих пор (с небольшими временными помехами разной интенсивностью).

Очень важно исследование с ономастической точки зрения – говорящие гидронимы и топонимы указывают, с одной стороны, на многообразие хозяйственной деятельности человека, с другой – на взаимодействие различных картвельских народов, а не так уж и малая часть географических наименований выражает грустную реальность нашествия чужеродных этнокультур.

С древнейших времен значение «страны Одзрхэ» определялось ее очень удобным стратегическим положением, от чего зависело большое количество путей различной функции и значе-

ния, с помощью которых местные связывались с Джавахети и Тори, Имерети, Гурией и Аджарой, по ущелью Одзрхэ, по мнению проф. Н. Ломоури, проходил участок важного торгового пути, отмеченный на карте позднеантичного римского историка Касториуса [1958:108].

Как видно, Одзрхэ издревле принимало участие во многих важных событиях становления грузинского государства и его жизни, что хорошо отражено в письменных нарративных и документальных источниках; исторические хроники называют Одзрхэ среди древнейших городов Грузии: «Обращение Картли» называет его среди раннеэллинистических городов Картли: «...город Саркине, Каспи, Урбниси и Одзрахэ, и их крепости: крепость большая Саркине, цитадели Каспи, Урбниси и Одзрахэ» [сборник Шатберти X века. 1979:320]; Леонти Мровели же отодвигает Одзрхэ хронологически гораздо в более древнюю эпоху: Мцхетос, сын Картлоса, дал своему среднему сыну Одзрхосу территорию «от Ташискарри до моря Сперского, страну скалистую, где тот построил два города-крепости: Одзрхэ и Тухарис» [Житие царей Картли..., 1955:9,23-24].

Со времен территориального устройства Грузии царем Фарнавазом, город Одзрхэ был политическим и военно-административным центром независимого эриставства: Фарнаваз «шестого же отправил быть эриставом Одзрхэ и дал ему от Ташискарри до Арсианта, от начала Носте и до моря, землю, что есть Самцхе и Аджара» [Житие царей Картли..., 1955:24].

Эриставство Одзрхэ делится на несколько макро и микрорайонов, из которых нас интересует ущелье Одзрхэ, ущелье Курцхани, Бенара-Заденгора, Удэ-Арали, ущелье Кваблиани, каждое из которых выделяется многообразием памятников.

Можно уверенно заявлять, что исследования (не только археологические), проведенные в этой местности, обогатят картвелологическую науку памятниками материальной и духовной культуры, носящими важную информацию.

Реальность, описанная в письменных источниках, подтверждается и объектами и памятниками материальной культуры разных периодов и назначения, которых в достатке сохранилось в означенном муниципалитете, хотя территория муниц. Адигени менее изучена археологами и этнографами, чем Ахалкалаки, Ахалцихе и Аспиндза, также входящие в историческое Самцхе-Джавахети.

Ситуация хорошо выявлена в списке объектов, которым в 2006-2010 гг. был дан статус памятника министерством культуры и охраны памятников (теперь уже и спорта), в который входит много культовых строений, в том числе и мечети второй половины XIX в. и двух фортификационных комплексов. Большую часть списка занимают светские постройки второй половины XIX и начала XX вв. в Абастумани, но, при этом туда не попал ни один объект из ущелья Курцхани, даже зальные церкви X в., крепость Бодиклдэ, неоднократно упомянутая в летописях, курганы IV-III тысяч. до н.э. возле дер. Удэ и средневековый замок Хандаки...

На территории Самцхе-Джавахети зафиксированы уникальные для Грузии подземные комплексы – дарани, которые по пояснению Сулхан-Саба Орбелиани «... дома, построенные под землей, либо вырытые незаметно в земле и скале...» [1991:197]. В грузинской Википедии указано, что в Месхет-Джавахети дарани обнаружены в муниц. Ахалцихе (сельбище Думейла) и Аспиндза (Верхний Тмогви, Бертакана, Хизабавра, Ацквита и др.), а Адигени не упоминается, т.к. такие памятники не только не были исследованы, но даже учтены; хотя дарани и тут обычное дело (к примеру, случайно обнаруженный при обработке земли в дер. Энтели в 1986 г. большой и качественный дарани).

Отдельный вопрос – отсутствие исследования археологических памятников муниц. Адигени – если не считать разведовательные маршруты проф. Левана (Ленко) Мухелишвили в 30-ых гг. прошлого века, описанные в его по большей части неопубликованных дневниках, а также небольших, по большей части разведовательных раскопок 50-60-ых и 70-80-ых гг., этот чрезвычайно интересный с исторической точки зрения регион практически не исследован археологами. Не-

смотря на это, на отрогах горы Канобили было обнаружено и раскопано весьма интересное сельбище эпохи энеолита и ранней бронзы [см. Каландадзе К.С. 1973; Пхакадзе Г.Г. и др. 1982]; интересные результаты дали и малые раскопки на Заденгоре и ее окрестностях [Бибилури Т. и др. 1987].

Район также абсолютно не изучен с этнографической стороны, несмотря на то, что на его территории на протяжении столетии было множество важных событий, связанных с взаимодействием автохтонного населения с другими этносами, весьма часто насильственным по отношению к местным жителям, следствие этих событий влияло на различные аспекты жизни (религия, лексика, топонимы, гидронимы, архитектура и др.) как Утверждать все это нам дают право как известные памятники материальной культуры и результаты вышеперечисленных исследований, так и древнейшие (Арали, Уде, Заденгора, Занава, Леловани, Бодоклде, Канобили, Датвиети, Тутаджвари, Мохе, Одзрахэ-Оцхэ, Агобили, Курцхана, Пхеро, Кикинети, Уремакеди, Чорчани, Хевашени, Чела, Чихели) и сравнительно современные, возникшие после расселения тюркоязычного этноса (Энтели, Бенара (Белнара), Абастумани, Адигени, Чилдари, Хатунбеглари, Хатункала, Тмгар Куцхари) топонимы и гидронимы, в которых скрыты немаловажные детали вековой истории, открытие которых возможно только после систематических и комплексных полевых и теоретических работ.

Например, при определении местоположения Орцхэ, Вахушти Багратиони вспоминает левый приток р. Курцхани – Пантовани: «...у Оцхисцкали рядом с Вашлоби есть ущелье Пантовани, что выходит из Персати и идет в середине Северо-Запада и к Юго-Востоку».

В наши дни в бассейнах Курцханисцкали и Оцхэ нет не то что реки, но даже и ручья такого наименования, но в 1982-85 гг. независимый отряд Заденгоры (рук. Т. Бибилури) не раз зафиксировал гидроним «Алмасури» (варианты Алмасоури и Алмасаури), а также и место с таким наименованием.

В 1931 г. Л. Мухелишвили упоминает в своих записях ущелье Алманаре (Вашлнари или Вашловани – яблочные заросли на грузинском языке, перевод нам дал тюрколог Мамука Саралидзе за что ему благодарность.).

В 1985 г. разведовательной экспедицией исторического музея Самцхе-Джавахети был подтвержден гидроним Алмаисури: «На десятом километре от поворота на главную дорогу (имеется в виду дорога Ахалцихе-Абастумани – Т. Б.) есть пункт переработки древесины. Как нам сказал главный мастер Юрий Деметрадзе, эксплуатируемую территорию ущелья Курцхани называют Аламаисури, что по турецки означает – яблочная вода. Местное население (имеются в виду коренные жители – месхи, Ю. Деметрадзе переехал позже – Т. Б.) называет все сельбища и святилища тут Алмаисури» [Лапачи Ц., Мохевишвили Н., Сулаквелидзе Т., Пеикришвили З. 1986:54].

При сличении сведений, приведенных Вахушти и устного наименования местности современным населением, учитывая рельеф означенного края, получаем следующее обстоятельство.

Изначально было «Пантованисхеви – ущелье Пантовани» (=цкали (вода), как в Оцхисцкали), позже Южная Грузия, в том числе и исследуемый участок попали под большое влияние тюркоязычного мира, в некоторых местах происходило насильственное заселение тюрков на место местных жителей, в результате чего, помимо прочего, поменялись или были переведены прямо на турецкий, многие грузинские названия (к слову, Окросцихе (золотая крепость) стала Алтункала), что и случилось с Пантовани – «Алмасу», либо «Алманар» (яблочная вода, река), а после переселения мусульман в 1944 г. во многие деревни Самцхе-Джавахети заселили грузин с разных регионов, в основном горной Имерети и Рачи, для которых «Алмасу», как Алмасоури, Аламасаури, звучало, как натуральное производное от слова алмаз.

Следовательно, получаем следующую картину: «Пантовани» (подтверждено в XVIII в. Вахушти Багратиони) – «Алма-су» (турецкий перевод) – «Алмасаури» со своими вариантами (заселенные

грузины); вместе с этим сохраняется первоначальное, фруктовое значение гидронима (Аламаи-сури – яблочная вода, по сведенью Юрия Деметрадзе).

Такой длительный разбор этого конкретного примера нужен, чтоб наглядно представить изменения в гидронимах и топонимах исторического Верхнего Картли и не только, насколько кропотливая работа требуется для обнаружения фактов, отражающих историческую реальность и для выделения из общей массы первоначальных слоев. Как раз об этом тяжелом обстоятельстве и писал акад. Иванэ Джавахишвили: «...наименования зачастую настолько изуродованы, что чужак даже и не сможет понять истинного названия» [Лapidарные надписи I. 1930:128].

С полной ответственностью можно заявить, что на сегодняшний день большая часть территории муниц. Адигени осталась вне мультидисциплинарных исследований. Перед нашей экспедицией лежала гораздо более скромная, ограниченная во времени и пространстве задача – археологическое исследование и подготовка к реабилитации двух строений одного очень важного, но не упомянутого в хрониках монастырского комплекса.

ПЕРЕЧЕНЬ И ПОРЯДОК ЭТАПОВ РАБОТ:

1. Подготовительные работы.

а) Источниковедческое и историографическое исследование. Над данным этапе мы максимально изучили письменные источники (грузинские, армянские, турецкие и русские исторические хроники, юридические документы, официальную переписку, газетные статьи различные научные и научно-популярные труды, дневники отдельных исследователей и т.д.). Полагаю, что в этом направлении надо еще работать и работать.

К названию и истории памятника. Исследуемый комплекс, в первую очередь, выделяется полным отсутствием упоминания в источниках.

При составлении «Большого списка Гурджистанского вилайета» (1595 г.), Оцхэ и прилегающие деревни входили в нахайе Оцхэ ахалцихского лива [Джикиа С. 1958:163 и далее.]; Позже, в 1694-1732 гг. В «джаба списке Чилдирского эйалета», нахайе Оцхе выделено из ахалцихского лива в отдельную административную единицу – лив Оцхэ [Обращение Картли. 1979].

В «Большом списке Гурджистанского вилайета» упоминается монастырь в окрестностях Абастумани, но без указания точного местоположения и наименования, которое, натурально, не отражено и в памяти местного, заселенного после 1944 г. из горного Имерети населения.

Краткая информация об исследуемом монастыре, опять таки без упоминания названия, есть в газете «Дрозба»: «Там, где сливаются реки Оцхэ и [К]урцхани, справа, на высокой, покрытой лесами скалистой горе, стоит полуразрушенный древний грузинский монастырь» [1879,N187; указано по труду проф. С. Джикиа – Джикиа С. 1958:176].

Покойный исследователь Леван Мухелишвили в 1931-1933 гг. осмотрел этот комплекс, который он в своих дневниках называет монастырем Дареджан [Архив Л. Мухелишвили. Национальный рукописный центр Грузии им. акад. К. Кекелидзе; сравн. Бердзенишвили Д. 2006:206];

В 1984-86 гг. В беседе со мной местное население также называли этот комплекс монастырь именем Дареджан, хотя не могут конкретизировать, которой, а в 2019 уже никто не смог назвать даже это название. Доктор исторических наук Дэви Бердзенишвили в своем труде называет его монастырским комплексом, без упоминания названия [Бердзенишвили Д. 2006:299, 309];

В историческо-архитектурном путеводителе Самцхе данный комплекс зовется монастырем Русудан [Самцхе. 1998:202].

Что интересно, один из авторов этого путеводителя, все тот же Д. Бердзенишвили, в поздних работах опять упоминает этот монастырь без наименования [Бердзенишвили Д. 2006: 299, 309, 311], а в статье о Л. Мухелишвили пишет, что исследователь поднялся на монастырь Дареджан (выделено мной – Т.Б.), и не упоминает имя Русудан даже в виде комментария: Леван Мухелишвили «тогда (1931-1933 гг. – Т.Б.) видел... старый дугообразный мост и источник этих двух ущельи (имеются в виду реки Оцхэ и Курцхана – Т. Б.) справа от слияния, где он предполагал древнее поселение. От моста по тропинке возле источника он поднялся на монастырь Дареджан (выделено мной – Т.Б.), где видел развалины 6 зальных церквей, большую трапезную и 9 кельи для монахов...» [Бердзенишвили Д. 2006:367].

В тендерных материалах Национального агентства по защите культурного наследия Грузии этот комплекс упоминается, как «Цмида убани (Священный район)», который, согласно «Списку Гурджистанского Вилайета», входил в нахайе Оцхэ ахалцихского лива:1. Жилая часть дер. Оцхэ вместе с Цмида убани и Курдгелатубани (? – замечание С. Джикиа) и Канубар (? – замечание С. Джикиа) с засеянными землями [Джикиа С. 1958:162].

Первый издатель и исследователь «Списка», акад. С. Джикиа, затруднялся точно определить местоположение указанного топонима: упоминается «Святой район возле рабата Оцхэ». сложно определить, что значит это имя или где был, собственно, этот район, который мог носить имя Анануртцминда (?)» (выделено мной – Т.Б.) [там же. 166].

Следовательно, окончательное отождествление исследуемого монастыря с топонимом «Цмида Убани» не особо убедительно.

В «Списке» упоминается сел. Монастери с 6 домашними хозяйствами, чье «население было обложено оброком, но турки считали это слово именем собственным, и как звался либо монастырь, либо село, нам неизвестно, не указывается ни тут, ни где-либо еще» [Джикиа С. 1958:175]. Акад. С. Джикиа писал: «Напротив сел. Абастумани – монастырь и место для сенокошения» [Джикиа С. 1958:175], хотя и предполагал там-же, что это мог быть и тот монастырь, о котором писали в газете «Дрозба» [1879, N187]».

С этим заявлением С. Джикиа согласен и Д. Бердзенишвили: «В Большом списке Гурджистанского вилайета» шестихозяйственный монастырь... те, кто проводил опись, приняли за имя собственное (8,162). Это и есть часто упоминавшийся выше монастырь у слияния Курцхани и Оцхисцкали» [Бердзенишвили Д. 2006:311].

Полагаю, что первое мнение С. Джикиа о расположении монастыря из «списка» более правильное, т.к. 1. Согласно «Списку», монастырь расположен напротив Абастумани, 2. Окрестности и впрямь «место для сенокошения» [Джикиа С. 1958:175], а исследуемый монастырь расположен в 2.5-3 км. от въезда в сел. Абастумани, да и окрестности – отроги скал.

В списке памятников Самцхе-Джавахети 2006 г., объект упоминается, как неназванный «монастырский комплекс».

В настоящее время можно заявить, что название исследуемого монастырского комплекса неизвестно, если не учитывать поздние реалии – монастырь Дареджан, или наименование без указания источника – монастырь Русудан.

По мнению Д. Бердзенишвили, литании и молитвы на победу воинства царя Тamar и их безопасного возвращения из битвы при Басиани «наверно проводились в монастыре возле Одзрхэ, где много было монашеских келий» [Бердзенишвили Д. 2006:309].

Несмотря на отсутствие прямых указаний на монастырь Одзрхэ в письменных источниках, нет и опровержения мнения Д. Бердзенишвили. Автор «Истории и деянии венценосных» говорит: от Вардзии «...пришла царь Тamar в Одзрахэ и вознесла молитвы и пост держала. Там перед ней Тевдорэ, каталикос Картли, человек благой и видный, и вместе с ним многие епископы и

монахи, богобоязненные, среди которых был Иоанэ Шавтели... и Эвлоги, называемый Салосом...» [Цискаришвили В. 1959:95]; настоятель двора Басили добавляет к вышесказанному: «..были последующие бодрствования и литания» [Цискаришвили В. 1959:136,18], и там же: «в пребывание царя Тamar в Одзрахэ были молитвы и бдения на победу воинств...», эти обстоятельства, полагаю, были возможны как раз в монастыре.

История исследования. Само собой разумеется, что на протяжении веков, памятник претерпел значительные изменения, однако, из-за отсутствия исследований (не считая вышеупомянутые обзоры), нельзя с точностью заявлять о природе этих изменений. При визуальном осмотре не заметно следов ни археологических, ни реставрационно-консервационных работ, кроме укрепления деревянными скобами северного ската крыши зальной церкви (VI здание по нашей нумерации).

О датировке. Монастырский комплекс Одзрахэ посетил не один исследователь, выразивший свое мнение по данному вопросу.

В начале прошлого века, не позже 1905 г., в двуречье Оцхэ и Курцхани обнаружены были две плиты с важной лапидарной надписью, которая неоднократно стала предметом обсуждения. Текст надписи впервые был опубликован акад. Э. Такаишвили [Такаишвили Э. 1905, II:63-66]. «По сведенью Э. Такаишвили, плиты обнаружены возле Абастумани, у развалин церкви, неподалеку от слияния Курцхани и Абастумнисцкали» [Шошиашвили Н. 1980:101].

После Эквтимэ Такаишвили, надпись в разное время изучали и публиковали проф. Саргис Какабадзе, Васили Цискаришвили, Валери Силогава, Нодар Шошиашвили, Теймураз Барнавели и Деви Бердзенишвили.

Надпись эта датируется по разному, напр. Э. Такаишвили, согласно палеографическому знаку, писал, без конкретики, что она «очень старая», Какабадзе, Шошиашвили и Бердзенишвили относили ее к стыку VII-VIII вв. [Какабадзе С. 1924:104,105; Шошиашвили Н. 1980:36,37; Бердзенишвили Д. 2006:298,299]; Барнавели считал датой ее создания VI в. [Барнавели Т. 1969:138-141], обосновывая это упоминанием императора Юстиниана I: «Юстинианом царем от бога возвышенным [среди] (?) родичей приказом, защищенным мампалом Аршуша патрицием и волей божей, при управлении Хризеполем еристава Кавтара, призван был и выстроил (на) имя Богородицы и креста достопочтенного для молитв своих и братьев своих с помощью любой (?) для времени этого и навеки в молитвах поминайте» [Барнавели Т. 1969:141]; а самой поздней датой, X в., датировал надпись В. Силогава [Силогава В. 1970].

В двух словах о месте обнаружения плит. Мнение Э. Такаишвили о том, что «плиты... обнаружены были возле Абастумани, напротив развалин церкви, у слияния рек Курцхани и Абастумнисцкал» [Такаишвили Э. 1905, II:63], на первый взгляд, лишено конкретики.

По мнению Д. Бердзенишвили, лапидарный памятник «...должен был быть принесен из монастырского комплекса у слияния Курцхана и Одзрхисцкали» [Бердзенишвили Д. 2006:298,299].

По нашему мнению, означенный каменный крест был возведен прямо перед монастырским комплексом, на скалистой горе на правом берегу Оцхэ, где сохранились остатки неопределенного комплекса, выстроенного колотым камнем с применением раствора, что совпадает и с сведеньем Э. Такаишвили о том, что плиты нашли напротив развалин церкви у слияния рек [Такаишвили Э. 1905, II:63], т.е. не на территории монастыря, а напротив, где как раз расположена означенная гора, видная со всех сторон, что является удобным местом для установки креста.

При лечении в Абастумани в 1931-1933 гг., Леван Мухелишвили «...видел старинный арочный мост и родник справа от единения этих двух рек (Курцхана и Оцхэ – Т.Б.), где он предположил старинное поселение (К этому важному указанию мы еще вернемся – Т.Б.). По пути через мост и вдоль ручья, исследователь, поднялся на монастырь Дареджан, где видел развалины 6 зальных

церквей, большую трапезную и 9 монашеских келий...» [Бердзенишвили Д. 2006:367].

Видно, что покойный исследователь максимально, насколько это позволяли густые заросли и смешанный лес, осмотрел территорию монастыря и его окрестности.

В 1997 г. Комплекс был частично осмотрен группой исследователей, которые описали и графически зафиксировали строения на III террасе, хотя и допустили погрешности при их описании [Бердзенишвили Д., Немсадзе Т., Элизбарашвили И., Зазадзе Э., Размадзе К. 1998]. В целом, работа любых исследователей над этим комплексом ограничивалась либо теоретическими измышлениями, либо констатацией фактов.

Об отдельных этапах и хронологических границах первоначального периода этого монастыря ничего точного нельзя сказать до полноценного исследования, поэтому приведем лишь предположения из научных публикации на эту тему.

В своем дневнике Л. Мухелишвили ограничился общей фразой, о том, что монастырь – памятник «великой старины» [Бердзенишвили Д. 2006:307];

В уже упомянутом архитектурном путеводителе Самцхе, монастырь датирован XIV-XV вв. [Самцхе. 1998:202].

Как уже было сказано, Д. Бердзенишвили считал стартовой датой монастыря грань VII-VIII вв. [Бердзенишвили Д. 2006:298,299], подтверждением чего указывает вышеупомянутую лапидарную надпись, которая, по его мнению, была вынесена из монастырского комплекса у слияния рек Курцхана-Оцхэ [там же].

В списке памятников Самцхе-Джавахети 2006 г. комплекс датируется развитым средневековьем.

На данном этапе у нас нет убедительных аргументов в пользу той или иной датировки, но, учитывая тот факт, что изучение этого небольшого комплекса только началось, все еще впереди. Единственное, что пока можно сказать на основе материальных доказательств, имеющих у нас, это то, что один из периодов прошлого (один из!) можно отнести к эпохе царя Тamar.

б) Обустройство пути к памятнику. Из троп, ведущих к монастырю, во время нашего визита одна была более-менее в приемлемом состоянии, а от еще одной кое-где сохранился след, пользоваться которым было не только неудобно, но и опасно, поэтому, до начала основных работ, было решено восстановление этой тропы, длиной 381 м. (+2) с 5 поворотами (рис. 11-14); работа эта велась параллельно с источниковедческими и историографическими исследованиями, а также и после их окончания, укрепительные работы и расширение велись параллельно с полевыми, для работ над тропой использовались вырытая земля, щебень и растительный покров. После проведенных работ, тропинка не только расширилась, но и получила кое-где поручни, хотя для полной безопасности необходимо установить их по всей протяженности, также как и укрепить тропу в некоторых местах.

Только после проведения этих трудоемких работ стало возможным поднять на объект орудия труда и необходимую аппаратуру, а также ежедневное безопасное прибытие участников экспедиции к памятнику, особенно после дождя.

Восстановление тропы послужило и для восстановления аутентичной конфигурации одного из монастырских путей. Мы также надеемся, что в будущем выйдет восстановить еще одну зафиксированную историческую тропу.

Мы заострили на этом обстоятельстве столько внимание, потому что без изучения таких важных компонентов, как дороги, каменные карьеры и т.д., нельзя полноценно рассматривать памятник.

в) Очитка исследуемой территории от растительного покрова. Монастырский комплекс с прилегающей территорией покрыты плотным слоем хвойных и лиственных деревьев, кустар-

ником, травой и мхом, через который иногда сложно пройти и который полностью покрывает некоторые здания, на крышах ряда строений растут деревья, а мох покрывает практически все камни (рис. 22, 23).

Для начала полноценных полевых работ необходимо было проредить или полностью вырубить лес и кустарник, который пошел на укрепление и расширение тропы.

г) Полевое исследование. После подготовительных работ были проведены: 1. Тщательное визуальное исследование территории; 2. Фотофиксация памятника и прилегающей территории; 3. Замер и разметка; 4. Расчистка и фиксация обрушенных стен и отдельных архитектурных деталей; 5. Отметка по слоям и квадратам.

GPS координаты и высота над уровнем моря. Из-за сложного рельефа и расположения монастырского комплекса на искусственных террасах, а также для обнаружения большего количества материала GPS координаты были взяты максимально с большого количества точек.

Одна деталь – при топографических замерах г-н. Нодар Кавлашвили использовал навигатор GPS, а в полевых работах мы использовали стандартный GPS (Dacota-20) и данные измеренных высот несколько отличаются, так что как в этом отчете, так и в будущих публикациях используются данные, полученные нашим аппаратом.

Исследуемый комплекс расположен у слияния Оцхэ и Курцхანი, на искусственных террасах пологого склона скалистой горы на правом берегу Курцхანი, след. разница в высотах заметна – от 1192 м. (крайне восточная точка основания горы, правый берег Оцхэ) и – 1209 (+, – 2) м. (сторона N основания горы, правый берег Куцхана) до 1287 м. (высшая точка III террасы у зальной церкви N2), хотя смело можно заявить, что это не границы в плане высоты, террасы IV, V и др. расположены еще выше.

Общее описание террас. Строители монастырского комплекса либо существовавшего там изначально поселения (подробнее об этом в другой раз) провели огромный объем работ – на крутых склонах скалы создали 5-6 (а то и более, предмет будущих исследований) террас разной длины и ширины, на которых выстроили как культовые строения, так и кельи и прочие здания, необходимые для монастырской жизни и, на первый взгляд, может показаться, что труд был несоизмерим количеством и масштабу построек.

При постройке здания были использованы, в основном, куски местной скальной породы, которую как добывали в местных карьерах, так и собрали при срезе террас.

Карьеры, подобные бывшим в окрестностях исторического Одзрхэ, мы зафиксировали в 2016 г. двух пунктах Борджомского ущелья – Ликани и Квабисхеви [Бибилури Т. 2018:128,129,147,148].

Облицовочные и декоративные камни (базальт, камен меловой породы) были доставлены издалека, а частично взяты из остатков прошлых строений. На первом этапе мы выделили 4 террасы, чьи изначальные координаты взяты с подножья горы на правом берегу Курцхана N 41.727,62; O 04283939; N – 1209 (+, – 2) м.

I терраса. Каменный карьер N 1. N 41.727,20; O 04283862; N – 1217 (+, – 2) м.; 2. Второй поворот. N 41.727,92; O 04283787; N – 1233 (+, – 2) м.; 3. Третий поворот. N 41.727,97; O 04283843; N – 1263 (+, – 2) м.

Разница в высоте между двумя поворотами велика – 30 м.; что заметно, ибо участок дороги тут гораздо короче других.

Терраса расположена в десятке метров от правого берега Курцхана, ширина – 3-4, местами 5-6 м., была создана для добычи и обработки камня, вырезания блоков разной формы и размеров (рис. 15-21).

II терраса. Высота над ур. моря – 1233 (+, – 2) м. ширина – 20-32 м.; тут, как и в других случаях, интересна разница между высотами террас – от нижнего уровня – 15-16 м.; от верхнего – 28-30 м.; установить длину на данном этапе, мы не смогли. Причины две: а) густой растительный по-

кров, мешающий установлению точных параметров; б) Есть несколько очень неудобных и опасных участков, мешающих проведению точных измерительных работ. Без очистки I и II террас от деревьев, кустов, почвы, а также сточных желобов, их изучение практически невозможно.

Большое строение: N – 41.726,86; O – 04283859; H – 1273 (+, – 2) м.

Келья N O. N 41.726,70; O 04283802; H – 1272 (+, – 2) м., расположена на одном уровне с большим строением с разницей в 1 м.

Здание из крупных каменных блоков N 1. Расположено к востоку от кельи N 1 в 1,5-2,0 м., в роли стены S частично использована скала массив. W угол. N 41.726,77; O 04283810; H – 1272 (+, – 2) м.; SO угол. N 41.726,82; O 04283817; H – 1275 (+, – 2) м.; SW угол. N 41.726,75; O 04283813; H – 1275 (+, – 2) м.; NO угол. N 41.726,79; O 04283815; H – 1272 (+, – 2) м.; верхняя часть со стороны S. N 41.726,72; O 04283864; H – 1282 (+, – 2) м.

III терраса. На террасе длиной 176 (+,-5-6) м., целый ряд зданий: трехнефная базилика (рис. 25-27), три зальные церкви, на крайней точке O одной из них, обнаруженной членами экспедиции И. Бибилури и Н. Беридзе, сохранились фрагменты узоров и участок водопроводной системы (рис. 74-79), на той же террасе есть родник (рис. 70-73), трапезная (рис. 40-62), остатки пока что неопределенных строений и часть оборонительной системы, которая, исходя из особенностей рельефа, выстроена на этой террасе и хорошо закрывает комплекс со стороны N и NNO; на стороне O – природная защита в виде вертикальной отвесной скалы. Разница в высотах с нижней частью – 3-4 м.; Два из строений на III террасе – зальная церковь (постройка N VI по нашей общей нумерации) и трапезная являлись, согласно техническому заданию, объектами нашего исследования.

Зальная церковь (рис. 29-38). Координаты GPS: угол NW – N 41,726.81; O 042,838.73; над у/м. – 1281; угол SW – N 41,726,73; O 042,838.75. над у/м. – 1281. Угол NO – N 41,726,80 O 042,83880. над у/м. – 1282. Угол SO – N 41,726,73. O 042,83881. над у/м. – 1284. В начале террасы (снизу, со стороны W) расположена маленькая зальная церковь, построенная, в основном, из местного камня, облицованная хорошо обработанными толстыми плитами, часть облицовки сохранилась. В нижних рядах стены N сохранился вход с порогом и одной ступенью (рис. 30. А,б); одно из 3 окон-бойниц расположено в верхнем восточном краю стены N, остальные два же – друг напротив друга, в верхних частях стен O и W, все три окна сводчатые (рис. 31. А-в);

Внешние размеры: длина – 5,94; высота – 5,15 (+-0,1) м. внутренние – длина – 54,85; ширина – 3,21; высота – 4,83

. Толщина стен – 0,8; размеры окон: N – высота – 1,3; O – высота – 0,75; W – высота – 1,18; ширина – 0,61 м.

Строение повреждено – стена N практически полностью обрушена; облицовка и верхний слой крыши утрачены (рис. 28).

Большая часть облицовки и различных архитектурных деталей были зафиксированы как внутри церкви, так и снаружи, со стороны N и W, часть камней, возможно, скатилась на нижнюю террасу.

После снятия биопокрытия, мы очистили центральный и W участки стороны N, южный участок стены N оставили нетронутым, так как возникала опасность обваливания как ее, так и N ската крыши.

Также частично была расчищена стена S; частично потому, что а) с помощью шурфов была получена информация, необходимая для нас и архитекторов; б) в случае полной очистки стены S росла опасность обвала и без того конструкционно ослабленного строения. Стена O построена на заранее вырезанной и выровненной в скале линии из скальной породы и была облицована утраченной ныне облицовкой, в роли опоры – превосходно обработанные каменные блоки (рис. 31).

Интерьер – алтарная часть выделена пилястром из каменных блоков, обработанных с большим мастерством (рис. 32, 33).

Интерьер был очищен только частично, т.к. не так уж и давно в апсиде местные жители устроили подобие алтаря, где установлены иконы и зажигаются свечи (рис. 34), и было решено до начала реставрационных работ не трогать этот угол, во избежание конфликта с местными жителями.

Членами экспедиции И. Бибилури и Н. Коберидзе, во время очистки пола, был обнаружен участок скорее всего водопроводной системы, о которой можно будет предметно рассуждать по завершению следующего сезона работ.

Во всех углах церкви были взяты пробные шурфы, два из которых были во внешней стороне стены О, версия о строительстве церкви на скале в качестве основания была полностью подтверждена.

В шурфе NW были зафиксированы настенные горельефы в виде шишек и головы овна, подобные горельефам из колокольни (1422 г.) церкви XIV в. в Лихаури.

Двускатная крыша, лишенная черепицы, покрыта толстым слоем мха и травы (рис. 28, 29-в), на участке SO южного ската беспорядочно сложены камни разной формы и назначения (рис. 29-в).

Камни со стороны W церкви были перебраны по отдельности, затем их вернули на место, т.к. строение не было бы дополнительно повреждено во время жесткой зимы.

В этом процессе выявилось несколько профилированных камней и архитектурных деталей, иллюстрированный каталог которых прилагается к отчету.

В целом, ситуация странная. С одной стороны, все строения монастыря повреждены, лишены облицовки и обрамления крыш; с другой стороны часть камней, в том числе и архитектурные детали, уложены у стен будто бы специально, а облицовочных камней и черепицы, достаточной для трехнефной базилики и остальных церквей на территории монастыря незаметно. Возможно часть из них со временем ушла под землю, а иные скатились на нижнюю террасу, но вопрос открыт – зачем и кому понадобилось такое большое количество облицовки, если учесть, что неподалеку нет таких строений, ради которых стоило таскать камни по этому неподъемному спуску.

Составители историко-архитектурного путеводителя по Самцхе указывают, что в исследуемой церкви был и склеп [Самцхе. 1998:202], но, по всей видимости, была допущена какая-то ошибка...

После очистки стороны S здания от строительных отходов и земли стало очевидно, что III и IV террасы связывались между собой довольно широкой дорогой (рис. 39).

Трапезная (рис. 40-62). GPS координаты: угол NW – N41,726.77. O 04283894; высота – 1279 м.; угол NO – N 41.726,96. O 04283899; высота – 1276 м.; угол SOO – N 41.726,60. O 04283901; высота – 1276 м.

Из здания монастырского комплекса своими размерами выделяется трапезный зал ассиметричной формы. Размеры: а) внешняя длина стены N – 14,2; ширина – 8,0; высота (сохранившаяся) – 2,9 м. На внешнюю высоту стены влияет уровень земли после снятия земляного слоя и взятия шурфов, высота стены составила 3,15-3,25 м.; б) внутренняя длина стены N – 11,92; стены S – 11,43; ширина – стены W – 7,2; стены O – 5,2; высота – стены N – 4,0 м.; толщина стен варьируется от 0,77 до 0,9 м.

У постройки было две стены, со стороны W и N, ширина западной – 1,55; входящий через нее должен был пройти лестницу с четырьмя ступенями из длинных, тонких или средних плит (рис. 52,53), таким же образом был устроен вход N 1 (строен. VI) в трехнефную базилику; у северной же двери было вырезанное из камня стропило (длина – 1,4; высота-0,32; толщина-0,45 м.), высота двери – 1,4 м. (рис. 54).

Со внутренней стороны трапезной, по продольной оси O – W следует терраса толщиной 2,8

м. (рис. 40,55), в углу SO которой была кладовка, выполняющая, согласно техническому заданию, функции холодильника; хотя, исходя из наличия у ее конструкции вытяжки, которая служила и дымоходом, и вентиляцией, мы считаем эту кладовку камином, наполовину высеченным в скале. Размеры камина: высота от основания до дымохода – 4,0; внутренняя толщина – 3,0; глубина – 2,4 м. (рис. 49-51).

В интерьере трапезной требовалось проводить различные работы: 1. Снятие биопокрытия, о чем уже говорилось выше; 2. Удаление слоя перегноя, толщиной 0,5-0,8 м.; 3. Снятие слоя земли и щебня толщиной 0,7-0,9, в ряде случаев – 1,0 – 1,2 м.; 4. Взятие контрольных шурфов в углах NW, NO интерьера; 5. Исследование кучи камней, появившейся при разрушении, и выявление в ней архитектурных деталей (рис. 55-60).

Как и абсолютное большинство здания комплекса, трапезная построена на заранее выровненной скальной поверхности. Для исключения любых дополнительных вопросов и ненужных предположений, мы взяли пробные шурфы в четырех точках строения (рис. 63-69), что подтвердило предположение про заранее выровненную поверхность.

Исходя из отсутствия места для переноса и складирования камней из трапезной, за исключением трехнефной базилики, решено было их изучать на месте, т.к. у нас уже был плохой прецедент в монастырском комплексе Недзви – нами случайно была перекрыта дорога местным жителям, а исследование, по независимым от нас и агентства охраны культурного наследия, пришлось прекратить.

Мы полностью очистили восточную сторону террасы, делящей трапезную надвое, а в западной не удалось провести полноценных очистительных работ по причине сильных повреждения участка стены S.

В процессе очистки трапезной выявилась интересная деталь – большинство глиняной посуды обнаружена либо перед камином, либо в непосредственной от него близости.

На III террасе комплекса, между зальной церковью и трапезной, расположены два строения – церковь и родник и, несмотря на то, что их исследование не входило в рабочий план 2019 г., мы сочли необходимым предоставить их краткий обзор.

Зальная церковь **N2** (рис. 28,69). GPS координаты: угол NW – N41,726.80. O 04283879; высота – 1282 м.; угол SO – N 41.726,78. O 04283887; высота – 1283 м. Высота взята от основания «постамент» скалы.

В 1,2-1,3 м. к востоку от зальной церкви расположена вторая (VII здание нашей нумерации), возведенное на заранее подготовленной высокой скальной платформе, где не было бы ничего особенного, если бы не одно обстоятельство – для пространства вышеописанной первой зальной церкви и строения родника, между которыми расположена вторая церковь, в срочном порядке были очищены скальные породы и нивелирована площадь, также, как и платформа для второй церкви.

При очистке внешнего периметра, в основании скалы, рабочие натолкнулись на беспорядочно расположенные человеческие кости, скрытые большими осколками от здания так, что осталось ощущение гибели человека от разрушения строения.

Родник. Сооружение, примыкающее с востока ко второй церкви (N7) являлось родником (рис. 70-73), роль южной и, частично, восточной стены которого использован природный скальный массив. На нижнем левом краю зафиксирована глиняная труба, которая, по всей вероятности, была частью водопроводной системы монастыря, крайняя восточная часть которой была обнаружена членами экспедиции И. Бибилури, Н. Беридзе и Н. Коберидзе в подвальной части под полом зальной церкви с фресками (рис. 74-79). Мы надеемся, что в случае продолжения исследования, будет возможно изучение и других частей и ответвлении этой интересной инженерной системы.

Все три эти здания (две церкви и родник) построены подряд, впритык друг к другу.

При снятии растительного покрова и почвы в интерьере, рабочие на уровне чуть выше водопровода обнаружили человеческий скелет в настолько ненатуральной позе, что не стоило даже предполагать похоронный ритуал. Скорее всего усопший погиб в результате разрушения здания – на его теле были два, явно упавших, камня (рис. 69-в).

Скелеты и отдельные части человеческих тел фиксированны на центральной и следующей верхней террасе комплекса; остатки некоторых индивидов до нашего прихода были собраны отцом Иобом в одном участке трехнефной базилики.

Подобное обстоятельство возможно только в случае внезапного разрушения, о причинах которого на данном этапе судить пока что невозможно, кроме одной важной детали – никаких следов пожара на исследуемой территории не обнаружено.

Надеемся, что в будущем году у нас будет возможность полного изучения трехнефной базилики, зальных церквей N2 и N3, родника и, что главное, участков фортификационной системы центральной террасы.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЯ

«От средневекового города Одзрхэ ничего, кроме остатков старых крепостей, до наших дней не сохранилось... Особое археологическое исследование, конечно же, выявило бы след самого города, но подобного не проводилось» [Акад. Вахтанг Беридзе 1970:79].

Кампания экспедиции по изучению монастырского комплекса Одзрхэ в этом году дала нам возможность делать важные выводы и рабочие гипотезы.

1. Все еще рано поределять общие и отдельные даты в связи с монастырским комплексом Одзрхэ.

Сам монастырь, по нашим предположениям, был построен не ранее второй половины XI в.; начало XII – XIII вв. – период его расцвета, как раз в это время, в 1002 г. царь Тамара со свитой и церковными иерархами останавливаются тут во время битвы у Басиани.

Более-менее реальную картину последующих события (неоднократные нашествия монголов, землетрясение 1319 г.) можно будет восстановить только по окончании полноценного комплексного исследования.

Здесь же надо еще раз коснуться указанной составителями историко-архитектурного путеводителя Самцхе даты – все четыре церкви датированы XIV-XV вв. [1998:202], что, по моему мнению, является финальным этапом функционирования монастырского комплекса, по окончании которого он внезапно прекращает существование.

2. Установление границ монастырского комплекса Одзрхэ и количества, назначения и датировки элементов, в него входящих, также дело будущих исследований.
3. По нашему мнению, территория, на которой в XI – XII вв. возвели монастырь, была освоена гораздо ранее и с другим назначением, основание на это мнение дает: а. обзор на территорию, террасы которой расстилаются на большем участке, чем освоено монастырем; б. как уже отмечено, труд, затраченный на постройку 5-6 (а то и более) террас разной длины, ширины и высоты на сложном, скалистом рельефе не совсем сообразен количеству и масштабу здания монастырского комплекса; в. в добавку к этому, часть обработанных камней, использованных

в разных постройках комплекса, были «одолжены» у более старых построек, что порождает соблазн предположить вторичность существования этого комплекса на этой территории, первоначальное поселение, наверно, носило иную функцию.

Само собой, это предварительные рабочие тезисы, которым необходимы соответственные вещественные доказательства.

Одно можно сказать наверняка – монастырский комплекс, который почему-то не упомянут в исторических хрониках, без сохранившегося точного названия, в случае полноценного, размеренного, свободного от конъюнктуры исследования поможет раскрыть многие интересные и важные детали истории «земли Одзрхэ», в противном же случае мы потеряем все еще сохранившиеся факты из реальной истории верхнего Картли и самого Одзрхэ.

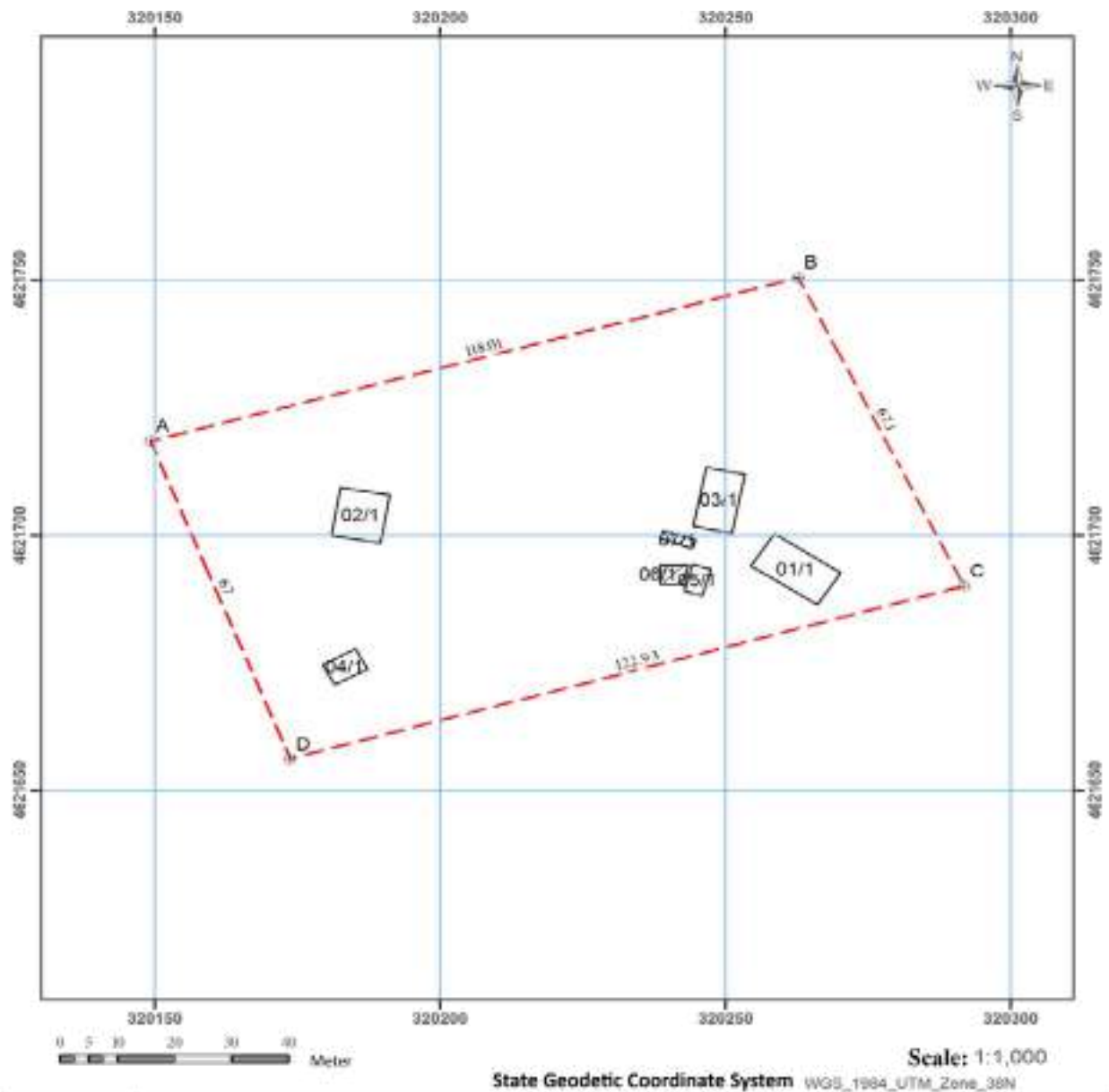
БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Алхазишвили И., Газета «Дрозба», N191. Тбилиси 1879 (Груз.)
2. Барнавели Т., Об одной надписи из Абастумани, N5. «Муцниереба», Тбилиси 1969 (Груз.)
3. Батонишвили Вахушти, Описание царства Грузинского. Житие Картли. Текст восстановлен по всем основным рукописям С. Каухчишвили IV. Тбилиси 1973 (Груз.)
4. Беридзе В., Архитектура Самцхе. Тбилиси 1955 (Груз.)
5. Беридзе В., Архитектурные памятники Самцхе. Тбилиси 1975 (Груз.)
6. Бердзенишвили Д., Очерки исторической географии Грузии. Верхнее Картли – Тори, Джавахети. «Муцниереба», Тбилиси 1985 (Груз.)
7. Бердзенишвили Д., Немсадзе Т., Элизбарашвили И., Зазадзе Э., Размадзе К., Самцхе. Историко-архитектурный путеводитель. Программа национального культурного наследия: Сборник отчетов. Тбилиси 1998 (Груз. и англ.)
8. Бердзенишвили Д., Одзрхеви. Очерки. изд. «Самкали», Тбилиси 2006 (Груз.)
9. Бердзенишвили Деви. Полевые дневники Левана Мухелишвили. Очерки. Изд. «Самкали», Тбилиси 2006 (Груз.)
10. Бибилури Т., Заденгора. Энциклопедия «Грузия» (Груз.)
11. Бибилури Т., Одзрхэ (попытка локализации), (в соавторстве). Журнал «Дзеглис Мегобари», N3 (108). Тбилиси 1998 (Груз.)
12. Бибилури Т., Инвентаризация археологических памятников муниц. Борджоми I (Груз.)
13. Бочоридзе Г., Путешествие в Самцхе-Джавахети. Тбилиси 1992 (Груз.)
14. Некий месх (Иванэ Гварамдзе). Исторические материалы. газ. «Дрозба», N187. 1879. (Груз.)
15. Какабадзе С., Вопросы генезиса грузинской государственной. Исторический вестник I. 1924 (Груз.)
16. Лапидарные надписи I. Восточная и южная Грузия V-X вв. Составил и подготовил к изданию Н. Шоиашишвили. «Муцниереба», Тбилиси 1983 (Груз.)
17. Лапачи Ц., Мохевишвили Н., Сулаквелидзе Т., Пеикришвили З., Тайны ущелья Курцхана Журнал «Дзеглис Мегобари», N 2. Тбилиси 1986 (Груз.)
18. Архивы Левана Мухелишвили. Национальный центр рукописей им. Акад. К. Кекелидзе (Груз.)

19. Ломоури Н., К вопросу о торговых путях Грузии. Труды института им. Ив. Джавахишвили, IV разд. I. Тбилиси 1958 (Груз.)
20. Макалатиа С., Месхет-Джавахеги. Тбилиси 1938 (Груз.)
21. Обращение Картли. Список из Шатберди X века. «Муцниереба», Тбилиси 1979 (Груз.)
22. Мровели Леонти. Жизнь царей грузинских... Житие Картли. Текст установлен по всем основным рукописям С. Каухчишвили I. Тбилиси 1955 (Груз.)
23. Мровели Леонти. Летопись Картли. Житие Картли. Текст установлен по всем основным рукописям С. Каухчишвили I. Тбилиси 1955 (Груз.)
24. Орбелиани Папуна. История Картли. Изд. Эл. Цагареишвили. «Муцниереба», Тбилиси 1981 (Груз.)
25. Орбелиани Сулхан-Саба. Грузинский лексикон 1. Тбилиси 1966 (Груз.)
26. Международный центр христианских исследований при Православной церкви. По следам Андрея Первозданного. Тбилиси 2009 (Груз.)
27. Каталог эпиграфических памятников Национального музея Грузии. Составлен А. Бакрадзе и С. Болквадзе. 1953 (Груз.)
28. Словарь диалектной речи Грузии. Составил Александре Глonti. «Ганатлеба», Тбилиси 1974 (Груз.)
29. Самцхе. Историко-архитектурный путеводитель. Составители: Немсадзе Т., Бердзенишвили Д., Элизбарашвили И., Зазадзе Э., Размадзе К., Программа национального наследия. Сборник отчетов. Тбилиси 1998 (Груз.)
30. Силогава В. К прочтению и датировке надписи из Абастумани. XII научная сессия Института рукописей им. К. Кекелидзе. Тбилиси 1970 (Груз.)
31. Силогава В. Памятники грузинского права в лапидарных надписях Западной Грузии, «Мацне», N4. Тбилиси 1972 (Груз.)
32. Цискаришвили В. Эпиграфика Джавахети как исторический источник. Тбилиси 1959 (Груз.)
33. Джаба список илдирского эйалета 1694-1732 гг. Турецкий текст с грузинским переводом к изданию подготовила Цисана Абуладзе, исследование предоставил Михеил Сванидзе (Тур. Груз.)
34. Источники истории Грузии 16. Иностранные источники истории Грузии 10. «Муцниереба», 1979 (Груз.)
35. Шубитидзе В. Грузинские крепости, монастыри и церкви. Тбилиси 2012 (Груз.)
36. Чинчараули Ал. К этимологии «Одзрхэ» I. Тбилиси 1998 (Груз.)
37. Джавахишвили Ив. Экономическая история Грузии I. Тбилиси 1930 (Груз.)
38. Джавахишвили Ив. История грузинского народа. Сочинения в двенадцати томах. Издательство ТГУ. Тбилиси 1983 (Груз.)
39. Джикиа С. Большой список гурджистанского вилайетам III. Тбилиси 1958 (Груз.)
40. Бибилури Т., и др. Работы Заденгорского отряда (Месхет – Джавахетская экспедиция). ПАИ. 1984-1985. Тбилиси 1987.
41. Каландадзе К.С. Древнейшее поселение в Абастумани. ПАИ в 1972 году. Тбилиси 1973.
42. Пхакадзе Г.Г., Каландадзе К.С., Орджоникидзе А.З., Результаты работ Абастуманской экспедиции. ПАИ в 1980 году. Тбилиси 1982.
43. Такашвили Э. Археологические экскурсии, розыскания и заметки, в. II. Тифлис 1905.

рис. 1. Фото со спутника

Address:	Town Abastumani, Kurtskhana Valley, Monastic Complex		8000	
Purpose:	Non-agricultural			
Legend: (•) Point — Fixed boundaries of the plot - - - - - Unfixed boundaries of the plot □ Easement Building-structure condition: Constructed, building number / number of floors Demolished / Ruins Under construction Underground Linear structure Point object of a linear structure Plot area		Actual length of the linear structure:	meter	
		Planned length of the linear structure:	meter	
		Point object of the linear structure:	quant.	
		Authorized person for cadastral survey	Zurab Petriashvili 47001001297	
		Interested Party:	Patriarchate of Georgia	
Date:		25.06.2017		
Note:				

რის. 2. Чертеж кадастрового планирования

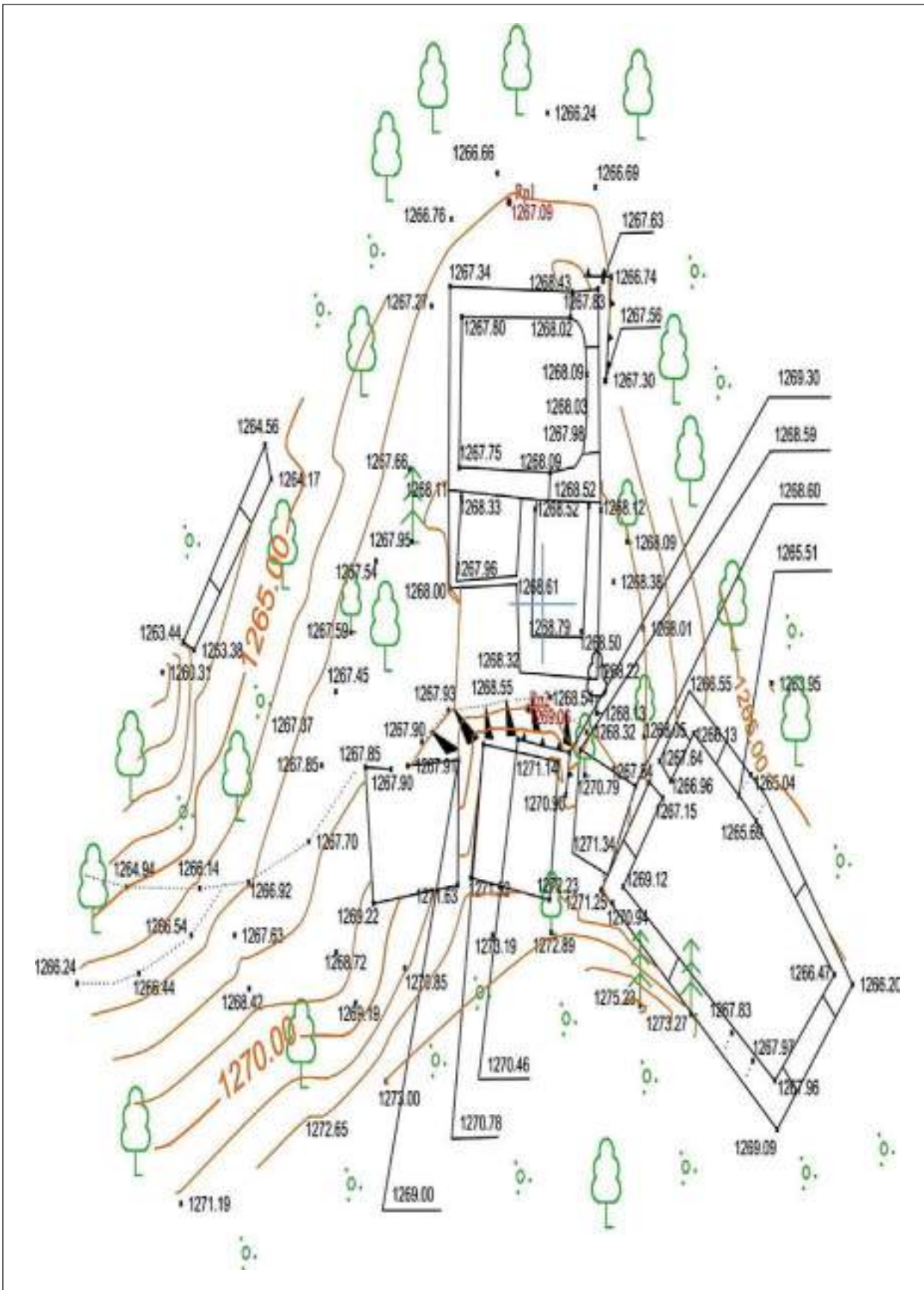

Рис. 3 топлан

ОБЩИЕ ВИДЫ

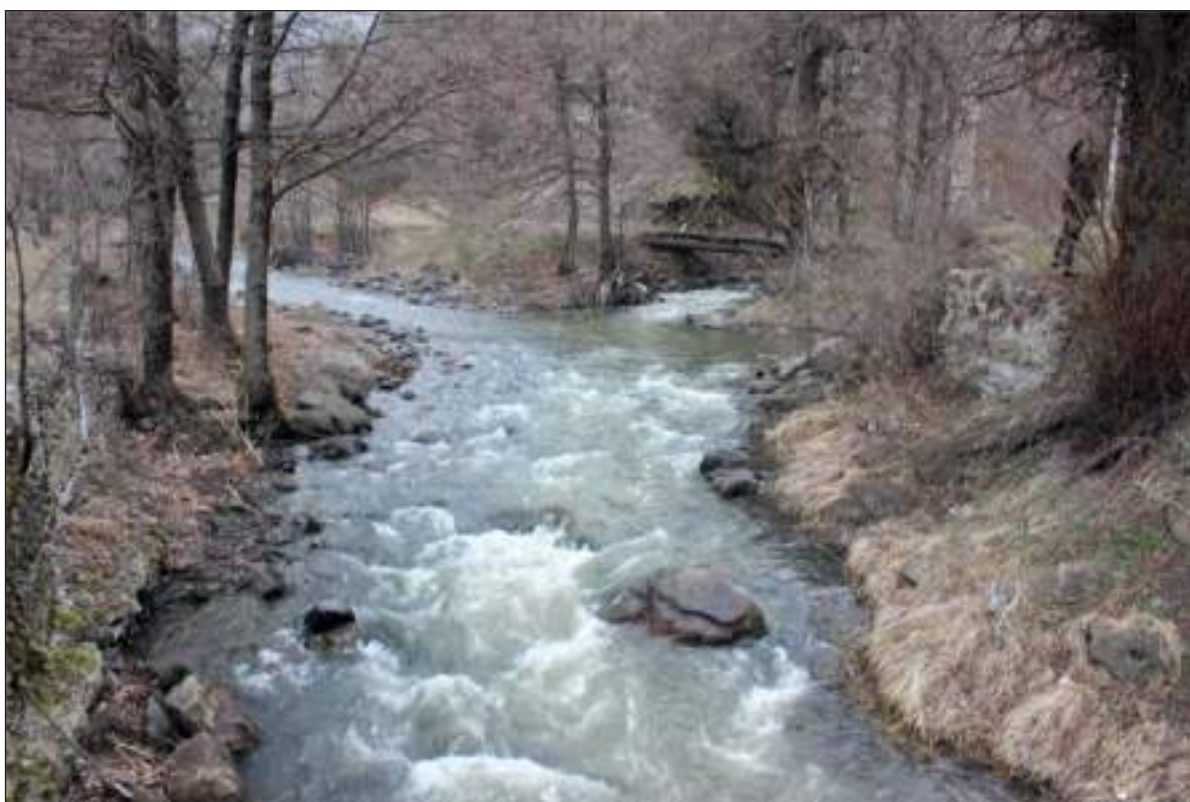

рис. 4-5. Слияние Оцхэ и Курцханисцкали

рис. 6. Въезд в Абастумани. XIX – XX вв. Фото Леона Капояна

рис. 7. Вид Абастумани XIX – XX вв. Фото Леона Капояна.

რის. 8. ობიი ვიდ ოსელკა აბასუმანი. 2019 ო. იული

რის. 9. რაბოიი პროცესი

*рис. 11-14. Восстановленная нами тропа
Каменные карьеры*

рис. 15. Западный берег Оцхэ у дороги Ахалцихе-Абастумани

რის. 16-21. I ტერრასა. კაენოლომნია და პერვიჩნაა ობრაბოტკა კამნეი

рис. 22,23. II терраса. Деревья, выросшие на строениях. Фото Т. Бибилиури

рис. 24. II терраса. Большое здание

*рис. 25-27.
Трехнефная
базилика*

რის. 28. Зальные церкви и родник. Вид со стороны N. Фото Т. Бибилури

ა)

ბ)

ვ)

რის. 29. Зальная церковь: а) Вид с N; б) с W; в) с SO. Фото Т. Бибилури

რის. 30. ა, ბ. Зальная церковь N, вход и ступень

а)

б)

в)

рис. 31. Зальная церковь (строение N VI). Интерьер, окна: а) О; б) W; в) N

рис. 32-34. Интерьер

а)

б)

в)

*рис. 35. Контрольный шурф в основании стены О: а) угол NO;
б) – в) центральная часть*

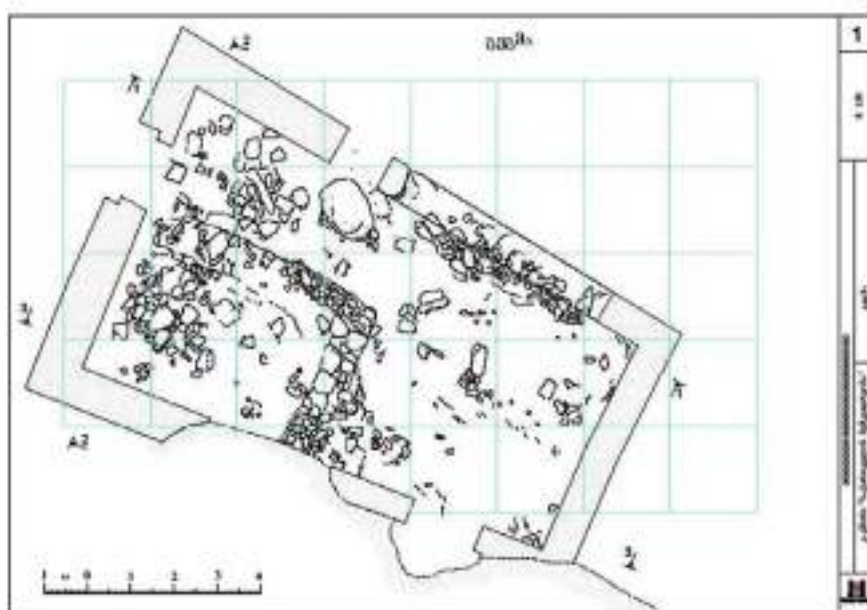

рис. 36-38. Контрольный шурф в основании угла NW стены N; угол NO;

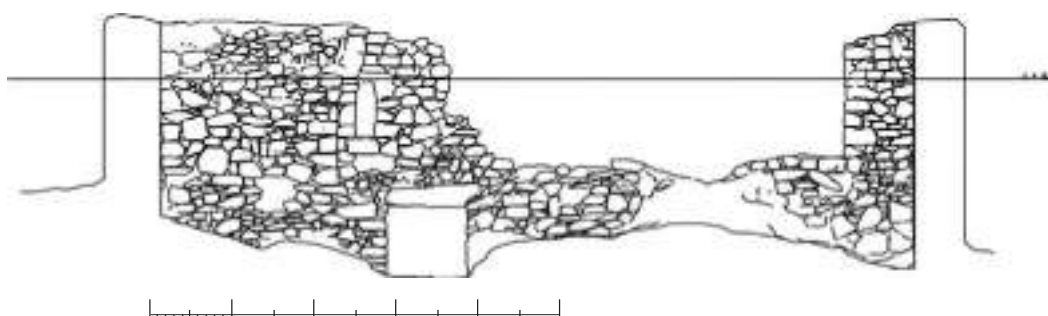

რის. 39. Путь между III и IV террасами.

ТРАПЕЗНАЯ

რის. 40. Трапезная. Вид сверху. План

რის. 41. Трапезная. Стена О. Срез 1:1

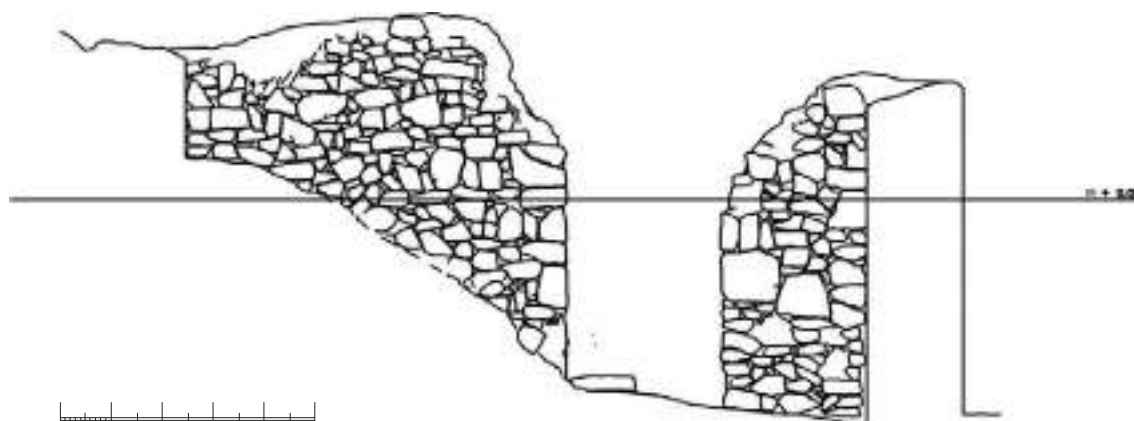

рис. 42. Трапезная. Стена W. Срез 1: 2

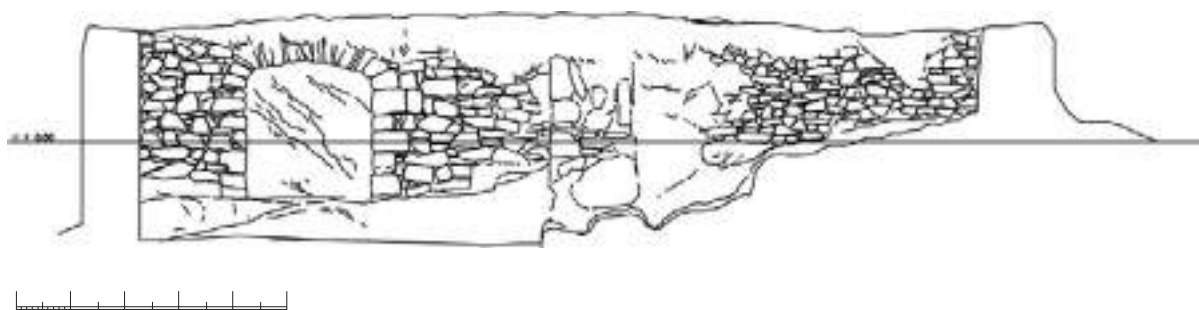

рис. 43. Трапезная. Стена S. Срез 1: 3

*рис. 44. Стена N снаружи
со стороны NOO.*

*рис. 45. Стена N снаружи
со стороны NW.*

რის. 46-48. ტრაპეზია დო ნაჩალა რაბოტ. ფოტო ტ. ბიბილური

რის. 49-51. ტრაპეზია. კამინ

*რის. 52,53. ვხოდ სო სტორონი W.
კამენნიე სტუპენი.*

რის. 54. სტროპილო დვერი N

рис. 55-60. Трапезная на различных этапах работ. Фото Т. Бибилури

*рис. 61,62. Трапезная после снятия растительного покрова и земли.
Фото Т. Бибилури*

рис. 63-65. Шурф. Угол NO

рис. 66, 67. Шурф. Угол NW

рис 68. Шурф.
Угол NW интерьера

а)

б)

в)

рис. 69. Зальная церковь на скальном основании: а) Общий вид с N;
б) – в). Скелет человека под камнями

рис. 70-73. Родник с остатками настенной живописи

рис. 74-79. Зальная церковь с остатками настенной живописи

КАТАЛОГ ДВИЖИМЫХ ПАМЯТНИКОВ

а) Архитектурные-декоративные-строительные-инженерные

*Пол. Ном-20. Карниз. Размеры: 0,48 x 0,37 (обломан); h – 0,44; 0,33 м.
Обнаружен в интерьере зальной церкви (строение VI).*

Пол. Ном-1. Голова овна. Базальт либо местный скальный камень. Четко выражена форма ушей и рогов. Четыре овальных отверстия на лбу и боках. Размеры: Длина – 0,18; ширина с задней стороны – 0,18; от затылка до кончика морды – 0,19; зальная церковь (строение VI).

Пол. Ном-2. Шишка, из темно-коричневого камня. Длина – 0,22; шишка-0,17; дм. наверху-0,22; -0,25; глубина углубления-0,05; Толщина бордюра-0,06; высота-0,04 в. Зальная церковь (Строение VI).

Пол. Ном-3. Угольный камень. Известняк (?). длина-0,52; ширина-0,31; размеры внутреннего угла: – 0,12; 0,19; толщина-0,14 м. Зальная церковь (строение VI).

Пол. Ном-11. Архитектурная деталь. Местная скальная порода. Длина-0,2; высота-0,13; толщина-0,15. Малая зальная церковь (строение VI).

*Пол. Nom-6. Угольный камень. Длина-0,3; ширина-0,2; высота-0,22 м.
Зальная церковь (строение VI).*

*Пол. Nom-5. Конек. Местная скальная порода. длина-0,65; высота крыльев- 0,18;
0,19; толщина основания-0,24 Зальная церковь (строение VI).*

*Пол. Nom-7. Конек. Длина-0,47; без перекрытие-0,44; высота сторон-0,21 м.
N 1 зальная церковь (строение VI).*

*Пол. Nom-5,7. Соединение конька. Попытка реконструкции.
Малая зальная церковь (строение VI).*

*Пол. Nom-8. Черепичная ось. длина-0,35; ширина основания-0,16;
высота-0,1; – 0,12 м. Зальная церковь (строение VI).*

Пол. Nom-22. Осколок оси. длина-0,28; ширина основания-0,15; высота-0,1; – 0,12

*Пол. Ном-21. Обломок оси. Размеры: длина-0,56; ширина – 0,26; толщина -0,2 м.
Зальная церковь (строение VI).*

По. Ном-9. Осколок оси с черепицей. Размеры: длина-0,37; ширина основания-0,13; высота-0,1; высота конька -0,04; толщина оси-0,040,05; ширина бордюра-0,06. Зальная церковь (Строение VI).

Пол. Ном-14. Ось. Длина-0,37; ширина-0,31; толщина 0,055; ширина бордюра-0,08; высота-0,001 м. Зальная церковь (строение VI)

Пол. Ном-19. Часть пилястра. Высота-0,23; ширина-0,2; толщина у основания-0,13 м.

ЗАЛЬНАЯ ЦЕРКОВЬ (СТРОЕНИЕ VI).

Пол. Ном-18. Часть оси с черепицей. Длина-0,35; ширина-0,16; высота-0,1; -0,12 м. Зальная церковь (строение VI).

Пол. Ном-25. Часть черепичной оси. Малая зальная церковь (Строение VI).

Пол. Ном-10. Часть оси (?). Зальная церковь (строение VI).

Пол. Ном-12. Архитектурная деталь в форме усеченного равнобедренного треугольника. Высота-0,36; Ширина основания-0,26; у конца-0,16; толщина-0,16 м.

Пол. Ном-23. ось. длина-0,62; ширина-0,29; высота-0,2 м. Зальная церковь (строение VI).

*Пол. Ном -12. Архитектурная деталь (часть арки?).
длина-0,8; высота-0,34; толщина-0,15 м.*

ГЛИНЯНАЯ ПОСУДА, НАЙДЕННАЯ В ТРАПЕЗНОЙ

2020

11 დეკემბერი

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

ოდრხის (აბასთუმნის) სამონასტრო კომპლექსი არქეოლოგიური კვლევის ანგარიში-2019

თემუხ ბიბიღუჩი, ივანე ბიბიღუჩი

*„ზემო ქართლი არა თუ შიდა ქართლი არს. ზემო ქართლი სამცხისა,
ესე იგი სამესხეთოსო ადგილნი არიან“*

*[თეიმურაზ ბატონიშვილი. დაწყებითგან ივერიისა, ესე იგი გეორგიისა,
რომელ არს სრულიად საქართველომსა]*

ოდრხის სამონასტრო კომპლექსი მდებარეობს ისტორიულ სამცხეში, მდინარეების ოცხი-სა და კურცხანისწყლის ხერთვისის ხელმარჯვნივ არსებულ მაღალ კლდოვან გორაზე (დაბა აბასთუმანი, ადიგენის მუნიციპალიტეტი, სამცხე-ჯავახეთის რეგიონი).

სამონასტრო კომპლექსის წინასწარული არქეოლოგიური კვლევა, სამომავლოდ (მომავალი წლიდან), მასში შემავალი ცალკეული ნაგებობების აღდგენის წინაპირობაა.

საკვლევი საკითხის აღწერა და ადიგენის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე არსებული სულიერი და ნივთიერი ობიექტების/ძეგლების ზოგადი მიმოხილვა.

„ოდრხის ხევი“, სამცხისა „...რომელ არს ზემო ქართლი“, და საზოგადოდ, საქართველოს ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ისტორიულ-გეოგრაფიული რაიონია.

საკვლევი ტერიტორია ადამიანის მიერ ათვისებულია უძველესი დროიდან (აბასთუმნის ენეოლითური ხანის ნამოსახლარი) და ცხოვრება, სხვადასხვა ინტენსივობით, რიგ შემთხვევაში, ისევე როგორც საქართველოს არაერთ კუთხეში, გარკვეული დროითი ხარვეზებით, დღემდე გრძელდება.

ძალზედ მინიშნელოვანია კვლევა ონომასტიკური კუთხით. ოდრის ქვეყანა ყურადღებას იქცევს ძალზედ მეტყველი ტოპონიმებითა და ჰიდრონიმებით, რომლებიც თვალნათლივ მიუთითებენ ერთი მხრივ, ამ ისტორიულ-გეოგრაფიულ რეგიონში, უძველესი დროიდან ადამიანის სამეურნეო საქმიანობის მრავალფეროვნებასა და მრავალმხრივობაზე; მეორე მხრივ, სხვადასხვა ქართველური ნაკადების შეხვედრებსა და ურთიერთკავშირებზე; გე-

ოგრაფიულ სახელთა ერთი, სამწუხაროდ არც თუ მცირე ნაწილი, უცხო ეთნოკულტურების მოძალების სავალალო რეალობის ამსახველია. უძველესი დროიდან „ოდრხის ქვეყნის“ მნიშვნელობა განისაზღვრებოდა მისი უაღრესად ხელსაყრელი სტრატეგიული მდებარეობით, რამაც განაპირობა სხვადასხვა სახისა და მნიშვნელობის გზების სიმრავლე. მათი მეშვეობით ოდრხელები უკავშირდებოდნენ ჯავახეთსა და თორს, იმერეთს, გურია-აჭარას... სამცხეზე, კერძოდ კი ოდრხის ხევზე გადიოდა გვიანანტიკური ხანის რომაელი კარტოგრაფის კასტორიუსის რუკაზე დატანილი მნიშვნელოვანი სავაჭრო გზის მონაკვეთი; ხოლო აქ აღნიშნული პუნქტი, პროფ. ნ. ლომოურის მოსაზრებით, ოდრხეს უნდა წარმოადგენდეს 1958:108].

„ოდრხის ქვეყანა“ ადრეული ეტაპიდანვე ჩანს ჩართული ქართული სახელმწიფოს ჩამოყალიბებისა და შემდგომი ცხოვრების ბევრ მნიშვნელოვან მოვლენაში; ეს ვითარება, კარგად აისახა წერილობით ნარატიულ თუ დოკუმენტურ წყაროებში; საქართველოს უძველეს ქალაქებს შორის, ეროვნული საისტორიო ქრონიკები ასახელებენ ოდრხეს: „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, ადრეელინისტური ხანისათვის ქართლის სამეფოს ქალაქთა შორის ასახელებს ოდრხეს: „... სარკინე-ქალაქი, კასპი, ურბნისი და ოძრაჲ, და ციხენი მათნი: ციხჱ დიდი სარკინისაჲ, უფლისციხჱ კასპისა, ურბნისისა და ოძრაჲსაჲ“ [შატბერდის კრებული X საუკუნისა. 1979:320]; დროის თვალსაზრისით კიდევ უფრო სიღრმეში გადააქვს ოდრხის დაარსება ლეონტი მროველს: ქართლოსის ძემ მცხეთოსმა შუათანა ვაჟს ოძრჱოს მისცა ტერიტორია „ტასისკარიტგან ვიდრე ზღუამდე სპერისა, ქუეყანა კლდოვანი. ამან ოძრჱოს აღაშენა ორნი ციხე-ქალაქნი: ოძრჱე და თუხარისი“ [ცხოვრება ქართუელთა მეფეთა ..., 1955:9,23-24].

ქალაქი ოძრჱე, მეფე ფარნავაზის მიერ საქართველოს ტერიტორიული მოწყობის დროიდან, დამოუკიდებელი საერისთავოს პოლიტიკური და სამხედრო-ადმინისტრაციული ცენტრია: ფარნავაზმა „მეექვსე გაგზავნა ოძრჱის ერისთავად, და მისცა ტასისკარიტგან ვიდრე არსიანთამდის, ნოსტის თავითგან ვიდრე ზღუამდის, რომელ არს სამცხე და აჭარა“ [ცხოვრება ქართუელთა მეფეთა ..., 1955:24].

ოდრხის საერისთავო რამდენიმე მაკრო და მიკრორაიონად იყოფა, რომელთაგან ჩვენთვის კვლევის ამ ეტაპზე საინტერესოა ოდრხის ხევი, კურცხანის ხეობა, ბენარა – ზადენგორა, უდე-არალი, ქვაბლიანის ხეობა. თითოეული მათგანი გამოირჩევა ძეგლების რაგვარობითა რაოდენობით.

სრული დარწმუნებით შეიძლება ითქვას, რომ აქ ჩატარებული საძიებო-კვლევითი საქმიანობა (არა მხოლოდ არქეოლოგიის მიმართულებით) ძალზედ ღირებული ინფორმაციის შემცველი სულიერი და ნივთიერი კულტურის ახალი ობიექტებით გაამდიდრებს ქართველოლოგიურ მეცნიერებას.

წერილობით წყაროებში აღწერილ რეალობას, ამტკიცებენ სხვადასხვა დროისა და დანიშნულების ნივთიერი კულტურის ობიექტები/ძეგლები, რომლებიც მრავლადაა შემორჩენილი საკვლევი მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ განსხვავებით ისტორიული სამცხე-ჯავახეთის რეგიონში შემავალი ახალქალაქის, ახალციხისა და ასპინძის რაიონებისაგან, ადიგენის მუნიციპალიტეტის ტერიტორია ნაკლებადაა შესწავლილი, როგორც არქეოლოგიური, ასევე ეთნოგრაფიული კუთხით.

ვითარებას კარგად ასახავს კულტურისა და ძეგლთა დაცვის (ამჟამად სპორტისაც) სამინისტროს მიერ ადიგენის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე არსებული ობიექტების ჩამონათვალი, რომელთაც ძეგლის სტატუსი მიენიჭათ 2006-2010 წწ. ამ, საკმაოდ ვრცელ ჩამონათვალში უპირატესად ვხვდებით საკულტო ნაგებობებს, მათ შორის XIX ს. მე-2 ნახ. დათარიღებულ მეჩეთებს და ორიოდ საფორთიფიკაციო კომპლექსს. სიის უდიდესი ნაწილი უჭირავს დაბა აბასთუმანში XIX ს. მე-2 ნახ. და XX ს. დასაწყისში აგებულ საერო შენობებს.

სამაგიეროდ, ამ სიაში ვერ მოხვდა კურცხანის ხეობაში არსებული ვერცერთი ობიექტი, მათ შორის X ს. დარბაზული ტიპის ეკლესიები, ბოდოკლდეზე არსებული ციხე, მრავალგზის

მოხსენიებული საისტორიო წყაროებში, სოფ. უდის მიდამოებში დაფიქსირებული ძვ. წ. IV-III ათასწლეულის ყორღანები და ხანდაკის შუა საუკუნეების ციხე-კოშკი...

სამცხე-ჯავახეთის ტერიტორიაზე დაფიქსირებულია, საქართველოს სინამდვილეში სრულიად უნიკალური მიწისქვეშა კომპლექსები – დარნები (დარანი), რომლებიც სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით არის „... სახლი მიწას ქვეშ ნაგები, გინა მიწა და კლდე შეთხრილი უჩინრად...“ [1991:197]. ქართულ ვიკიპედიაში ვკითხულობთ, რომ მესხეთ-ჯავახეთში დარნები მიკვლეულია ახალციხისა (ნასოფლარი დუმელია) და ასპინძის (ზ. თმოგვი, ბერთაყანა, ხიზაბავრა, აწკვიტა და ა.შ.) მუნიციპალიტეტებში. ადიგენის მუნიციპალიტეტი ნახსენები არაა; ვერც იქნებოდა, რადგან ამ რაიონში ამ სახის ძეგლების არათუ კვლევა, აღრიცხვაც არასდროს ჩატარებულა; თუმცა, დარნები სამცხის ამ კუთხეშიც ჩვეულებრივი მოვლენა იყო (თუნდაც. სოფ. ზემო ენთელში არსებული 1986 წელს შემთხვევით, მიწის სამუშაოებისას აღმოჩენილი დიდი და კეთილნაშენი დარანი რად ღირს).

ცალკე საკითხია ადიგენის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიის არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლის (უფრო ზუსტად – შეუსწავლელობის) საკითხი. თუ არ ჩავთვლით გასული საუკუნის 30-იან წწ. პროფ. ლევან (ლენკო) მუსხელიშვილის მიერ განხორციელებულ სადაზვერვო მარშრუტებს, რომელთა შედეგები ასახულია მის, დიდწილად გამოუქვეყნებელ დღიურებში, აგრეთვე 50 – 60-იან და 70-80-იან წწ. განხორციელებულ მცირე მოცულობის გათხრებს, რომელთაც ასევე უფრო დაზვერვითი ხასიათი ჰქონდათ, ისტორიული თვალსაზრისით უაღრესად საინტერესო რეგიონი, არქეოლოგიურად სრულიად შეუსწავლელია. მიუხედავად რაიონის ფაქტობრივი შეუსწავლელობისა, ყანობილის მთის ფერდობზე მიკვლეულ და გათხრილ იქნა ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის ძალზედ საყურადღებო ინფორმაციის შემცველი ნასახლარი [იხ. Каландадзе К.С. 1973; Пхакაძე Г.Г. და სხვ. 1982]; საინტერესო შედეგები დაფიქსირდა ზადენგორასა და მის მიდამოებში ჩატარებული მცირე მასშტაბის გათხრების დროს [Бибилюри Т. и др. 1987].

სრულიად შეუსწავლელია რაიონი ეთნოგრაფიული კუთხით. არადა, ამ ტერიტორიაზე საუკუნეების მანძილზე მომხდარა არაერთი მნიშვნელოვანი მოვლენა, რომელსაც თან სდევდა ავთოხთონი მოსახლეობის ურთიერთობა სხვადასხვა დროსა და ვითარებაში მოსულ ეთნოსებთან; ამ ხანგრძლივი და მრავალმხრივი (ხშირ შემთხვევაში ადგილობრივი მოსახლეობის მიმართ ძალადობრივი) ურთიერთობების შედეგები, აისახა მხარის მკვიდრთა თუ მოსულთა (უმეტესწილად, მართებული იქნებოდა – მომხდურთა) ცხოვრების სხვადასხვა მხარეზე (რელიგია, საყოფაცხოვრებო ლექსიკა, ტოპონიმები, ჰიდრონიმები, ხუროთმოძღვრება და ა.შ.).

აღნიშნულის თქმის საფუძველს გვაძლევს როგორც ნივთიერი კულტურის ცნობილი ძეგლები და ზემოთ ნახსენები კვლევების შედეგები, ასევე უმდიდრესი, ათასწლეულების წიაღიდან მომინარე (არალი, უდე, ზადენგორა, ზანავი, ლელოვანი, ბოდოკლდე, ყანობილი, დათვიეთი, თუთაჯვარი, მოხე, ოძრჯე-ოცხე, ალობილი, კურცხანა, ფხერო, ქიქინეთი, ურემა ქედი, ჩორჩანი, ხევაშენი, ქელა, ჭიხელი...); თუ შედარებით ახალი, თურქულენოვანი ეთნოსის მოძალების შედეგად გაჩენილი (ენთელი, ბენარა (თურქულად „ბელნარა“), აბასთუმანი, ადიგენი, ჩილდარი, ხათუნ ბეგლარი, ხათუნ-ყალა, ტამლარ კუცხარი...) ტოპონიმები და ჰიდრონიმები. ამ ლაკონურ სახელებში დამალულია ასწლოვანი, რიგ შემთხვევაში კი მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის არც თუ მცირე დეტალები, რომელთა გამომზეურება მხოლოდ კომპლექსური და სისტემური საველე გასვლებითა და შემდგომი თეორიული კვლევითაა შესაძლებელი.

ერთი კონკრეტული მაგალითი, ვახუშტი ბაგრატიონი, ოძრხის მდებარეობის განსაზღვრისას, იხსენიებს პანტოვანს, მდ. კურცხანის მარცხენა შენაკადს: „...ოცხისწყალს ერთვის ვაშლობს, პანტოვანის ხევი, გამოდინარე ფერსათისა, და მოდის ჩრდილო-დასავლეთს შუადან და აღმოსავლეთ-სამხრით“.

დღეისათვის მსგავსი სახელწოდების არა თუ მდინარე, ნაკადულიც არ იძებნება კურცხანისწყლისა და ოცხის აუზებში. სამაგიეროდ, 1982-85 წლებში, ზადენგორის დამოუკიდებელი

რაზმის (ხელ. თ. ბიბილური) მიერ, არაერთგზის დაფიქსირდა ჰიდრონიმი „ალმასური“, ვარიანტებით („ალმასოური“, „ალმასაური“). საინტერესოა, რომ ამ სახელწოდებით ცნობილია როგორც მდინარე (= ხევი, წყალი), ასევე ადგილი.

1931 წ. ლევან მუსხელიშვილმა დღიურში ჩაწერა „ალმანარეს ხეობა“ (ქართულად „ვაშლნარი“, ან „ვაშლოვანი“ (საჭირო განმარტება მოგვანოდა თურქოლოგმა ბატონმა მამუკა სარალიძემ, რისთვისაც მას წრფელ მადლობას მოვახსენებთ).

1985 წ. სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმის სადაზვერვო ექსპედიციის მიერ დამოწმდა ჰიდრონიმი „ალმასური“. მეტი სიზუსტისათვის დავიმოწმებ ვრცელ ამონარიდს ხსენებული ანგარიშიდან: „მთავარი გზის გადასახვევიდან (იგულისხმება ახალციხე-აბასთუმნის გზა – თ.ბ.) მეთავე კილომეტრზე, ხე-ტყის დამამზადებელი პუნქტია გაშენებული. როგორც პუნქტის მთავარმა ოსტატმა იური დემეტრაძემ გვითხრა, კურცხანის ხეობის საექსპლოატაციო ტერიტორიას „ალამასური“ ჰქვია, რაც თურქულად „ვაშლის წყალს“ ნიშნავს. აქ არსებულ ყველა ნამოსახლარსა და სალოცავს, ადგილობრივი ხალხი (იგულისხმება, მკვიდრი, მესხი მოსახლეობა; ი. დემეტრაძე გვიანაა მოსული – თ.ბ.) ჩვეულებრივად „ალმასურს“ უწოდებს“ [ლაფაჩი ც., მოხევიშვილი ნ., სულაქველიძე თ., ფეიქრიშვილი ზ. 1986:54].

ვახუშტი ბაგრატიონის საენციკლოპედიო ნაშრომში დაცული ცნობისა და მხარის დღევანდელი მოსახლეობის ზეპირსიტყვიერებაში შემონახული სახელწოდების ურთიერთშეჯერებით, აგრეთვე, საქართველოს ამ კუთხის რელიეფის გათვალისწინებით, შემდეგი ვითარება გვესახება.

თავდაპირველად იყო „პანტოვანის ხევი“ (=წყალი, მსგავსად „ოცხისწყლისა“). გარკვეული დროიდან, სამხრეთ საქართველო, მათ შორის საკვლევი მიკროერთეულიც, მოექცა თურქულენოვანი სამყაროს ძლიერი გავლენის ქვეშ; მეტიც, ადგილ-ადგილ ხდებოდა ადგილობრივი მოსახლეობის თურქული მოდგმის თემებით იძულებით ჩანაცვლება. შედეგი მომხდურთა ხანგრძლივი „სტუმრობისა“ ერთობ სავალალოა – სხვა ბევრ უბედურებასთან ერთად, მრავალი გეოგრაფიული სახელი გადაკეთდა, ან პირდაპირ ითარგმნა ქართულიდან თურქულად (მარტო ოქროს ციხე – ალთუნყალას მაგალითი რად ღირს). იგივე ბედი ეწია პანტოვანის ხევსაც (=წყალს, მდინარეს), რომელიც იქცა „ალმა-სუდ“, ვარიანტი „ალმანარე“ (ვაშლის წყალი, მდინარე). ეს სახელი დამკვიდრა კიდეც; 1944 წელს, მუსლიმანური აღმსარებლობისა და ნაწილობრივ, საკუთრივ თურქული ეთნოსის წარმომადგენელთა გასახლების შემდეგ, სამცხე – ჯავახეთის ბევრ სოფელში ჩამოასხალეს ქართველობა სხვადასხვა რაიონიდან. ადიგენის რაიონში, ძირითადად მთიანი იმერეთიდან და ნაწილობრივ რაჭიდან. მათთვის „ალმასუ“, სრულიად ბუნებრივად აჟღერდა, როგორც „ალმასოური“, „ალმასაური“, ნაწარმოები „ალმასიდან“.

ამრიგად, მივიღეთ შემდეგი სურათი: იყო „პანტოვანის ხევი“ (ჰიდრონიმი დამოწმებულია ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ XVIII საუკუნეში) – „ალმა-სუ“ (თურქულ ენაზე ნათარგმნი) – „ალმასაური“, ვარიანტებით (ახლად დასახლებული ქართველობა); ამასთან, როგორც ვნახეთ, შემორჩენილია ჰიდრონიმის თავდაპირველი მნიშვნელობაც („...იური დემეტრაძემ გვითხრა, კურცხანის ხეობის საექსპლოატაციო ტერიტორიას „ალამასური“, რაც თურქულად „ვაშლის წყალს“ ნიშნავს“).

ამ ერთ კონკრეტულ მაგალითზე ვრცელი საუბარი იმად დამჭირდა, რომ მეჩვენებინა, თუ რამდენადაა შეცვლილ-შერყვნილი ისტორიული ზემო ქართლის (და არა მხოლოდ) არაერთი ჰიდრონიმი თუ ტოპონიმი; რამდენად შრომატევადი და რთული სამუშაოა ჩასატარებელი, რათა მოძიებულ იქნას ისტორიული რეალობის ამსახველი ფაქტები, მაქსიმალურად მოხერხდეს საერთო მასიდან თავდაპირველი შრეების გამოყოფა. სწორედ ამ მიძიმე ვითარებაზე მიუთითებდა აკად. ივანე ჯავახიშვილი: „...სახელები ხშირად ისეა დამახინჯებული, რომ უცბად ადამიანი დამახინჯებულის ნამდვილ სახეს ვერც კი მიჰხვდება“ [1930:128].

სრული დაბეჭდვით შეიძლება ითქვას, რომ დღეისათვის ადიგენის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიის დიდი ნაწილი მულტიდისციპლინარული კვლევების მიღმა დარჩენილი. ჩვენი

ექსპედიციის წინაშე გაცილებით მოკრძალებული, დროსა და სივრცეში შეზღუდული ამოცანა იდგა – ერთი კონკრეტული, მნიშვნელოვანი, თუმცა, საისტორიო ქრონიკებში არ მოხსენიებული და დღემდე გამოუკვლეველი სამონასტრო კომპლექსის, ორი ნაგებობის არქეოლოგიური კვლევა-მომზადება სარეაბილიტაციო პროექტისათვის.

განსახორციელებული სამუშაოების ეტაპების ჩამონათვალი და თანმიმდევრობა:

1. მოსამზადებელი სამუშაოები.

ა) წყაროთმცოდნეობითი და ისტორიოგრაფიული კვლევა. კვლევის ამ ეტაპზე, შეძლებისდაგვარად მაქსიმალურად შევისწავლეთ წერილობითი წყაროები (ქართული, სომხური, თურქული და რუსული საისტორიო ქრონიკები, სამართლის ძეგლები, ოფიციალური მიმოწერა, საგაზეთო წერილები, სხვადასხვა სახის სამეცნიერო თუ სამეცნიერო-პოპულარული ხასიათის პუბლიკაციები, ცალკეულ მკვლევართა დღიურები და სხვ. ვფიქრობ, ამ მიმართულებით ჯერ კიდევ არის სამუშაო.

ძეგლის სახელისა და ისტორიისათვის. საკვლევი კომპლექსი, უპირველეს ყოვლისა, იმით გამოირჩევა, რომ მის შესახებ საისტორიო წყაროებში არავითარი ცნობა არ მოიპოვება.

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ შედგენის დროს (1595 წ.), ისტორიული ოცხე და მიმდებარე სოფლები შედიოდა ახალციხის ლივის ოცხის ნაჰაიეში [ჯიქია ს. 1958:163 და შმდ.];

მოგვიანოდ, 1694-1732 წწ. „ჰილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარ“-ში კი, ოცხეს ნაჰაიე

გამოყოფილია ახალციხის ლივიდან და შექმნილია ახალი ადმინისტრაციული ერთეული – ოცხის ლივა [1979].

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“, აბასთუმნის მიდამოებში იხსენიება

„მონასტერი“, თუმცა მისი ზუსტი ადგილმდებარეობა არაა მითითებული; მოსახლეობაში, რომლის უმრავლესობა 1944 წლის შემდეგაა მოსული საქართველოს სხვადასხვა რაიონიდან (უპირატესად მთიანი იმერეთიდან), ცხადია, ასევე არაა შემორჩენილი კომპლექსის თავდაპირველი სახელი.

კვლევის ობიექტად შერჩეული სამონასტრო კომპლექსის შესახებ მოკლე ინფორმაცია დაცულია გაზეთ „დროებაში“ და კვლავ სახელის გარეშე: „იქ სადაც ოცხეს და [კ]ურცხანის მდინარეები შეერთვიან ერთმანეთს, მხარ-მარჯვნივ, ტყით შემოსილ მაღალ კლდიან გორაზე დგას ნახევრად მონგრეული ძველი ქართული მონასტერი“ [1879, N187; ვუთითებ პროფ. სერგი ჯიქიას ნაშრომის მიხედვით – ჯიქია ს. 1958:176].

განსვენებულმა მკვლევარმა ლევან მუსხელიშვილმა, 1931-1933 წწ., მიმოიხილა საკვლევი სამონასტრო კომპლექსი, რომელსაც დღიურებში დარეჯანის მონასტრად მოიხსენიებს [ლ. მუსხელიშვილის არქივი. საქართველოს აკად. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი; შდრ. დ. ბერძენიშვილი. 2006:206];

1984-86 წწ., ჩემთან საუბარში, ადგილობრივები აღნიშნულ კომპლექსს, ასევე დარეჯანის მონასტერს უწოდებდნენ. თუმცა, ვერ აკონკრეტებდნენ, რომელ დარეჯანს გულისხმობდნენ. 2019 წელს კი, ამ მონასტრის სახელი ვერავინ მითხრა. სახელწოდების გარეშე, „სამონასტრო კომპლექსად“ მოიხსენიებს აღნიშნულ ძეგლს, ისტ. მეცნ. დოქტ. დევი ბერძენიშვილი [ბერძენიშვილი დ. 2006:299, 309];

სამცხისადმი მიძღვნილ ისტორიულ-ხუროთმოძღვრულ გზამკვლევში, „ოცხისწყლისა და კურცხანას ხეობების შესაყართან მდებარე კომპლექსი... რუსუდანის მონასტრის“ სახელით მოიხსენიება [1998:202].

საინტერესოა, რომ ნახსენები გზამკვლევის ერთ-ერთი ავტორი, ან განსვენებული დევი ბერძენიშვილი, მომდევნო წლებში გამოქვეყნებულ ნაშრომებში საკვლევ მონასტერს სახე-

ლის გარეშე მოიხსენიებს [ბერძენიშვილი დ. 2006: 299, 309, 311]. მეტიც, ლევან მუსხელიშვილი-სადმი მიძღვნილ სტატიაში იგი წერდა, რომ მკვლევარი დარეჯანის მონასტერზე ასულა (ხაზი ჩემია – თ. ბ.). ამ შემთხვევაში, თუნდაც კომენტარის სახით არ ახსენებს რუსუდანის სახელს: ლევან მუსხელიშვილს „მაშინ (1931-1933 წწ. – თ.ბ.), უნახავს... ძველი თაღოვანი ხიდი და წყარო ამ ორი ხევის (იგულისხმება მდინარეები ოცხე და კურცხანა – თ.ბ.) შესაყარის მარჯვნივ, სადაც მან ძველი სამოსახლო ივარაუდა. ხიდიდან წყაროზე გამოვლილი ბილიკით მკვლევარი დარეჯანის მონასტერზე (ხაზი ჩემია – თ.ბ.) ასულა, სადაც უნახავს 6 დარბაზული ეკლესიის ნანგრევი, დიდი სატრაპეზოს შენობა და 9 სენაკი ბერებისათვის..." [ბერძენიშვილი დ. 2006: 367].

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს სატენდერო მასალებში აღნიშნული სამონასტრო კომპლექსი იხსენიება, როგორც „წმიდა უბანი“, რომელიც „გურჯისტანის ვილაიეთის დავთრის“ მიხედვით, შედიოდა ახალციხის ლივის ოცხის ნაჰაიეში: 1. სოფ. ოცხის რაბათი წმინდა უბნითა და კურდღელათუბან (? – ს. ჭიქიას შენიშვნა) და ყანუბარ (? – ს. ჭიქიას შენიშვნა) სათესველებით [ჭიქია ს. 1958: 162].

„დავთრის“ პირველ გამომცემელსა და მკვლევარს, ან განსვენებულ აკად. სერგი ჭიქიას უჭირდა ნახსენები ტოპონიმის ზუსტი ლოკალიზება: „ოცხის რაბათთან წმინდა უბანი „იხსენიება; ძნელია გაირკვეს რას ნიშნავს ან სახელდობრ სად იყო ეს უბანი, რომელსაც შეიძლება ანანურწმინდა (?) რქმეოდა“ (ხაზი ჩემია – თ.ბ.) [იქვე. 166].

ამდენად, საკვლევი მონასტრის უპირობოდ გაიგივება ტოპონომ „წმიდა უბან“-თან, მაინცდამაინც დამატებული არ ჩანს.

„დავთარში“ იხსენიება სოფ. მონასტერი; არქივისეულ სიებშიც „Монастер-ი გვაქვს“ – 6 კომლიანი სოფელი, რომლის „მოსახლეობა დაბეგრული ყოფილა, მაგრამ თურქებს „მონასტერი“ საკუთარ სახელად მიაჩნდათ და თვით მონასტერს ან ამ ადგილს რა ერქვა, როგორც სხვაგან, აქაც დაწერილი არ არის“ [ჭიქია ს. 1958: 175]. აკად. სერგი ჭიქიას ადგილზე ჩაუწერია: „აბასთუმნის (იგულისხმება აბასთუმან სოფელი) პირდაპირ – მონასტერი, სათიბი ადგილია“ [ჭიქია ს. 1958: 175]. თუმცა, მკვლევარი იქვე უშვებს ვარაუდს, რომ „შესაძლებელია, აგრეთვე ეს იყოს ის მონასტერი, რომელზეც გაზეთი „დროება“ წერს: „იქ სადაც ოცხეს და [კ]ურცხანის მდინარეები შეერთვიან ერთმანეთს, მხარ-მარჯვნივ, ტყით შემოსილ მაღალ კლდიან გორაზე დგას ნახევრად მონგრეული ძველი ქართული მონასტერი“ [1879, N 187];

აკად. სერგი ჭიქიას ამ უკანასკნელ მოსაზრებას, ეთანხმება ისტ. მეც. დოქტ. დევი ბერძენიშვილი: „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ ექვსკომლიანი მონასტერი „...აღმწერლებს საკუთარ სახელად მიუჩნევიათ (8,162). ესაა ზემოთ ხშირად ნახსენები მონასტერი კურცხანისა და ოცხისწყლის შესართავთან“ [ბერძენიშვილი დ. 2006:311].

ვფიქრობ, აკად. სერგი ჭიქიას პირველი ვარაუდი, „დავთრის“ „მონასტრის“ სოფ. აბასთუმნის მახლობლად მდებარეობის შესახებ უფრო მართებულია, რადგან 1. „დავთრის“ მიხედვით, მონასტერი მდებარეობს სწორედ სოფელ აბასთუმნის პირდაპირ; მონასტრის მიდამოები „სათიბი ადგილია“ [ჭიქია ს. 1958:175]. საკვლევი სამონასტრო კომპლექსი კი, მდებარეობს დაბა აბასთუმნის შესასვლელის სიახლოვეს, სოფ. აბასთუმნიდან დაახ. 2,5-3,0 კმ. დაშორებით; თანაც მონასტრის მიდამოებს, გამომდინარე მკვეთრად დამრეცი და კლდოვანი რელიეფიდან, აღმწერელი „სათიბ ადგილად“ ვერანაირად ვერ მოიხსენიებდა.

2006 წ. გამოქვეყნებულ სამცხე-ჯავახეთის ძეგლების სიაში ის სახელის გარეშე მოიხსენიება როგორც „სამონასტრო კომპლექსი“.

დღეისათვის, ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემების გათვალისწინებით, შეიძლება ვთქვათ, რომ საკვლევი სამონასტრო კომპლექსის სახელწოდება უცნობია; თუ არ ჩავთვლით გვიანდელ რეალობას – (დარეჯანის მონასტერი), ან წყაროს მითითებების გარეშე სახელის („რუსუდანის მონასტერი“) გაჟღერებას.

ისტ. მეცნ. დოქტ. დევი ბერძენიშვილის მოსაზრებით, მეფე თამარის მიერ ბასიანში სა-

ომრად გაგზავნილი ჯარის მტერზე გამარჯვებისა და შინ უვნებლად დაბრუნებისათვის ლოცვა-ლიტანიობა „...ალბათ ოძრხესთან მდებარე მონასტერში ტარდებოდა, სადაც ბერ-მონაზონთა სენაკები მრავლად იყო“ [ბერძენიშვილი დ. 2006:309].

სრულად ვიზიარებ განსვენებული მკვლევარის მოცემულ თეზას. მართალია, ოძრხის სამონასტრო კომპლექსის შესახებ წერილობით წყაროებში პირდაპირი ჩვენება არაა, მაგრამ მკვლევარის მოსაზრების მართებულობაში ეჭვის შეტანის საფუძველი არ არსებობს. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“-ს ავტორი გვაუწყებს: ვარძიიდან „...მეფე თამარ მოვიდა ოძრჯეს. და მოცალა ლოცვად და მარხვად. მუნ წინაშე მისსა თევდორე, ქართლისა კათალიკოზი, კაცი წმინდა და სახიერი, და მას თანა მრავალი ეპისკოპოსნი და მონაზონნი, ღმრთისა სათნონი, რომელთა თანა იყო იოანე შავთელი...და ევლოგი სალოსად წოდებული...“ [ცისკარიშვილი ვ. 1959:95]; ბასილი ეზოს მოძღვარი, აღნიშნულს უმატებს: „...იყვნეს მიმდემნი ღამისთევანი და ლიტანიობანი“ [ცისკარიშვილი ვ. 1959:136,18]. და იქვე, „...მეფისა თამარისა ოძრჯეს ყოფასა შინა იყვნეს რა მიმდევარნი ლოცვანი და ღამისთევანი ლაშქართა გამარჯვებისათვის...“ [1959:138,8]. ვფიქრობ, თამარის ისტორიკოსთა მიერ აღწერილი ვითარება (...ღამისთევანი და ლიტანიობანი... ლოცვანი და ღამისთევანი), სწორედამ რომ მონასტერში თუ იქნებოდა შესაძლებელი და მთავარია, სასურველი.

კვლევის ისტორია. ცხადია, განვლილი ასწლეულების განმავლობაში, მიზეზთა და მიზეზთა გამო, ძეგლი განიცდიდა არცთუ უმნიშვნელო ცვლილებებს. თუმცა, გამომდინარე იქიდან, რომ, კომპლექსზე არანაირი კვლევა არ განხორციელებულა (აქ არ ვგულისხმობ, ზემოთ ნახსენებ, უმთავრესად მიმოხილვითი ხასიათის ნაშრომებს) ამ ცვლილებათა შესახებ, ამ დროისათვის, დაბეჭდვით არაფრის თქმა არ შეიძლება. ვიზუალური დათვალიერებით, რაიმე სახის არქეოლოგიური ან სხვა სახის კვლევის კვალი არ ჩანს; იგივე ითქმის სარესტავრაციო-საკონსერვაციო სამუშაოების შესახებაც, თუ არ ჩავთვლით, სახელდახელოდ, ხის ლარტყებით დარბაზული ეკლესიის (ჩვენი ნუმერაციით VI ნაგებობა) სახურავის ჩრდილო ქანობის გამაგრებას.

თარიღის შესახებ. ოძრხის სამონასტრო კომპლექსი არაერთმა მკვლევარმა ნახა და გარკვეული მოსაზრებები გამოთქვა.

XX ს. დასაწყისში, არაუგვიანეს 1905 წ., კურცხანისა და ოცხის ხერთვისში აღმოჩნდა ორი ფილა, ძალზედ მნიშვნელოვანი ინფორმაციის შემცველი ლაპიდარული წარწერით, რომელიც არაერთგზის გახდა მსჯელობის საგანი. ტექსტი პირველად გამოაქვეყნა აკად. ექვთიმე თაყაიშვილმა [თაყაიშვილი ე. 1905, II: 63-66]. „ფილები ე. თაყაიშვილის ცნობით, აღმოჩნდა აბასთუმანთან, ეკლესიის ნანგრევების პირდაპირ, მდინარეების კურცხანისა და აბასთუმნისწყლის შესართავთან“ [შოშიაშვილი ნ. 1980:101]

ექვთიმე თაყაიშვილის შემდეგ, სხვადასხვა დროს, წარწერა შეისწავლეს და გამოსცეს პროფ. სარგის კაკაბაძემ, ვასილ ცისკარიშვილმა, ვალერი სილოგავამ, ნოდარ შოშიაშვილმა თეიმურაზ ბარნაველმა, დევი ბერძენიშვილმა.

აღნიშნული წარწერა მკვლევართა მიერ სხვადასხვაგვარაა დათარიღებული. აკად. ექვთიმე თაყაიშვილმა, ზოგიერთი პალეოგრაფიული ნიშნის მიხედვით, კონკრეტული თარიღის გარეშე, ის მიიჩნია „ძალიან ძველად“; სარგის კაკაბაძე, ნოდარ შოშიაშვილი და დევი ბერძენიშვილი ათარიღებდნენ VII-VIII სს. მიჯნით [კაკაბაძე ს. 1924:104,105; შოშიაშვილი ნ. 1980:36,37; ბერძენიშვილი დ. 2006:298,299]; თეიმურაზ ბარნაველი, წარწერის შექმნის თარიღად მიიჩნევდა ახ. VI საუკუნეს [ბარნაველი თ. 1969:138-141]. განსვენებულ მკვლევარს, ამ თარიღის საფუძველად მიაჩნდა ბიზანტიის იმპერატორ იუსტინიანეს I მოხსენიება წარწერაში: „...დუსტინიანე მეფესა ზე ჰყავ ღმერთმან განდიდებული ნათესავთა [შორის] (?) ბრძანებითა ღმრთივ დაცულსა მამფალისა არშუშა პატრიკიოზისა და ნებითა ღმრთისათა, ქავთარისა ერისთავისა ქრიზეპოლის ციხისთავობასა, მოწოდებულ ვიყავ და აღვმართევ პატიოსანი ჯვარი-წმინდისა ღმრთის-მშობლისა სახელსა (ზედა), სალოცველად ჩემდა ძმათა ჩემდა, მეოხებისათვის ყოვლისა სა-

ხელსა ზედა, სალოცველად ჩემდა ძმათა ჩემდა მეოხებისათვის ყოვლისა (?) ამის საწუთროდ-სა, და საუკუნოდ ავგ კხს (?) ლოცვასა მოიწესენებდეთ“ [ბარნაველი თ. 1969:141]; ყველაზე გვიანი დროით, X საუკუნით ათარიღებდა ვალერი სილოგავა [სილოგავა ვ. 1970].

ორიოდ სიტყვით ფილების აღმოჩენის ადგილის შესახებ. ერთი შეხედვით, კონკრეტულობასაა მოკლებული აკად. ექვთიმე თაყაიშვილის ცნობა იმის თაობაზე, რომ „ფილები... აღმოჩნდა აბასთუმანთან, ეკლესიის ნანგრევების პირდაპირ, მდინარეების კურცხანისა და აბასთუმნისწყლის შესართავთან“ [თაყაიშვილი ე. 1905, II:63].

ისტ. მეცნ. დოქ. დევი ბერძენიშვილის მოსაზრებით, ლაპიდარული ძეგლი „...კურცხანა – ოძრხის წყლის შესართავთან არსებული სამონასტრო კომპლექსიდან უნდა იყოს წამოღებული“ [ბერძენიშვილი დ. 2006:298,299]; ჩვენი ვარაუდით, აღნიშნული ქვაჯვარი აღმართული იყო სამონასტრო კომპლექსის პირდაპირ, მდ. ოცხის მარჯვენა ნაპირზე არსებულ კლდოვან მთაზე, სადაც შემორჩენილია დუღაბზე ტეხილი ქვით ნაშენი გაურკვეველი კომპლექსის ნაშთი. თითქოს ამაზე მიუთითებს აკად. ექვთიმე თაყაიშვილის ცნობაც: „ფილები...აღმოჩნდა აბასთუმანთან, ეკლესიის ნანგრევების პირდაპირ, მდინარეების კურცხანისა და აბასთუმნისწყლის შესართავთან“ [თაყაიშვილი ე. 1905, II:63]. ანუ, მონასტრის ტერიტორიაზე კი არა, არამედ, მის პირდაპირ. მონასტრის პირდაპირ კი, სწორედაც რომ ჩვენს მიერ ნახსენები მაღალი კლდოვანი გორაა. ეს უკანასკნელი გაცილებით მოსახერხებელი ადგილი იქნებოდა ქვაჯვარის აღსამართავად, რადგან ის ჩანს თითქმის ყველა მხრიდან.

1931-1933 წწ., ლევან მუსხელიშვილს, აბასთუმანში მკურნალობისას, „...უნახავს ძველი თაღოვანი ხიდი და წყარო ამ ორი ხევის (იგულისხმება მდინარეები კურცხანა და ოცხე – თ. ბ.) შესაყარის მარჯვნივ, სადაც მან ძველი სამოსახლო ივარაუდა (ამ, მეტად საყურადღებო მინიშნებას, ოდნავ მოგვიანებით, კიდევ დავუბრუნდები – თ.ბ.). ხიდიდან წყაროზე გამოვლილი ბილიკით მკვლევარი „დარეჯანის მონასტერზე ასულა, სადაც უნახავს 6 დარბაზული ეკლესიის ნანგრევი, დიდი სატრაპეზოს შენობა და 9 სენაკი ბერებისათვის...“ [ბერძენიშვილი დ. 2006:367].

ჩანს, რომ განსვენებულ მკვლევარს, საკმაოდ ყურადღებით და მაქსიმალურად სრულად (რამდენადაც ეს შესაძლებელი იყო გაუვალისა და შერეული ტყის პირობებში) დაუთვალიერებია ნამონასტრალისა და მიმდებარე ტერიტორია.

1997 წ. სამონასტრო კომპლექსი ნაწილობრივ მოიხილა მკვლევართა ჯგუფმა; კერძოდ, მათ აღწერეს და განახორციელეს ჩვენს მიერ გამოყოფილ III ტერასაზე არსებული ნაგებობების გრაფიკული ფიქსაცია. თუმცა, ნაგებობების დახასიათებისას, დაუშვეს რამდენიმე უზუსტობა [ბერძენიშვილი დ., ნემსაძე თ., ელიზბარაშვილი ი., ზაზაძე ე., რაზმაძე კ. 1998]. ასევე, მხოლოდ თეორიული შტუდიებითა თუ უბრალოდ, ფაქტის კონსტატაციით შემოიფარგლებოდა ყველა იმ მკვლევართა საქმიანობა, ვინც შეეხო აღნიშნულ სამონასტრო კომპლექსს.

ვიდრე სრული კვლევა არ ჩატარებულა, სამონასტრო კომპლექსის საწყისი პერიოდის, ცალკეული ეტაპებისა და ქრონოლოგიური საზღვრების შესახებ, დაბეჭითებით ვერაფერს ვიტყვით. აქ, მხოლოდ მოვიტანთ სამეცნიერო პუბლიკაციებში გაჟღერებულ მოსაზრებებს.

ლევან მუსხელიშვილი თავის დღიურში, შემოიფარგლა ძალზედ ზოგადი ფრაზით და ოძრხის მონასტერი მიიჩნია – „დიდი სიძველის“ ძეგლად [ბერძენიშვილი დ. 2006:307]; ზემოთ დამოწმებულ, ავტორთა ჯგუფის მიერ მომზადებულ სამცხის ისტორიულ – ხუროთმოძღვრულ გზამკვლევში, მონასტრის ოთხი ეკლესია დათარიღებულია XIV-XV სს. [სამცხე. 1998:202].

ისტ. მეცნ. დოქტ. დევი ბერძენიშვილი, როგორც უკვე ვთქვი, სამონასტრო კომპლექსის საწყის პერიოდად VII-VIII სს. მიჯნას ვარაუდობს [ბერძენიშვილი დ. 2006:298,299]. მკვლევარი თავისი მოსაზრების საბუთად იხმობს ზემოთ ნახსენებ და მკვლევართა ნაწილის მიერ დროის სწორედ ამ მონაკვეთით დათარიღებულ ლაპიდარულ წარწერას, რომელიც მისი აზრით, „კურცხანა-ოძრხის წყლის შესართავთან არსებული სამონასტრო კომპლექსიდან უნდა იყოს წამოღებული“ [იქვე].

2006 წ. სამცხე-ჯავახეთის ძეგლების ნახსენებ სიაში, კამპლექსის თარიღად დასახელებულია განვითარებული შუა საუკუნეები.

ჯერჯერობით მაინც, სხვა რამ ხელჩასაჭიდი არგუმენტი, სამონასტრო კომპლექსის დართარღებისა არ გაგვაჩნია; თუმცა, ამ დიდი მასშტაბის კომპლექსის კვლევა, მხოლოდ საწყის ეტაპზეა და დარწმუნებული ვართ, რომ მთავარი აღმოჩენები ჯერ კიდევ წინაა. დღეისათვის, ჩვენს ხელთ არსებული ნივთიერი საბუთები, იძლევა იმის საშუალებას, რომ საკვლევი სამონასტრო კომპლექსის წარსულის ერთ-ერთი (ხაზს ვუსვამ – ერთ-ერთი) მონაკვეთი შესაძლოა დავათარილოთ, სწორედაც, რომ თამარის ეპოქითა და მომდევნო დროით.

ბ) ძეგლთან მისასვლელი გზის მოწყობა. სამონასტრო კომპლექსთან მისასვლელი რამდენიმე ბილიკიდან, ჩვენი იქ მისვლისას, ერთი მეტ-ნაკლებად მისაღები და ერთისაც მცირედი კვალი იყო შემორჩენილი. ამ ბილიკით (უფრო ზუსტი იქნება – ნაბილიკარით) სარგებლობა არა მარტო მოუხერხებელი, არამედ მომეტებული ხიფათის შემცველიც იყო. შესაბამისად, საველე სამუშაოების დაწყებამდე, გადაწყვიტეთ 381 (+,-2) მ. სიგრძისა და ხუთ მოსახვევიანი ნაბილიკარის აღდგენა-მოწესრიგება (სურ. 11-14);

გზის მოწყობის სამუშაოები მიმდინარეობდა წყაროთმცოდნეობითი და ისტორიო – გრაფიული კვლევის პარალელურად და ნაწილობრივ, მისი დასრულების შემდეგაც; მისი გამაგრება-გაფართოება ხორციელდებოდა საველე სამუშაოების კვალად – ამ მიზნით გამოყენებულ იქნა მოხსნილი მიწა, ღორღი და მცენარეული საფარი.

ჩატარებული სამუშაოს შემდეგ, ბილიკი არა მარტო საგრძნობლად გაგანიერდა, არამედ, სადაც ხელი მიგვიწვდა, დამცავი მოაჯირებიც გაკეთდა. თუმცა, სრული უსაფრთხოების მიზნით, საჭიროა (მეტიც – აუცილებელი) ამ სახის მოაჯირების საცალფეხო გზის თითქმის მთელ სიგრძეზე გაკეთება და საცალფეხო გზის ცალკეული მონაკვეთების გაგანიერება-გამაგრება.

მხოლოდ ამ, საკმაოდ შრომატევადი და მძიმე სამუშაოს შესრულების შემდეგ გახდა შესაძლებელი, ძეგლზე შრომის იარაღებისა და საჭირო ხელსაწყოების ატანა და რაც მთავარია, ექსპედიციის წევრების ყოველდღიური უსაფრთხო გადაადგილება (განსაკუთრებით ნაწვიმარზე).

საცალფეხო გზის აღდგენით, კიდევ ერთი საქმე გაკეთდა – რეალურად გამოჩნდა ისტორიულად მონასტერთან მისასვლელი გზებიდან ერთ-ერთის სრული კონფიგურაცია. ვიმედოვნებთ, სამომავლოდ კვლევის გაგრძელების შემთხვევაში, შეძლებისდაგვარად სრულად აღვადგინოთ, ჩვენს მიერ დავაფიქსირებული კიდევ ერთი ბილიკი.

ამ გარემოებაზე იმითომ ვამახვილებთ ყურადღებას, რომ ისეთი კომპონენტების გარეშე, როგორებიცაა გზის, სამშენებლო ქვის მოსაპოვებელ-დასამუშავებელი კარიერებისა და ა.შ., შესწავლის გარეშე, საკვლევ (და არა მარტო) ძეგლზე მსჯელობა ბოლომდე საფუძვლიანი ვერ იქნება.

გ) საკვლევი ტერიტორიის მწვანე საფარისაგან განმეხდა. სამონასტრო კომპლექსი და მიმდებარე ტერიტორია დაფარულია წიწვოვანი და ფოთლოვანი ხეებით, სხვადასხვა ჯიშის ბუჩქნარით, ბალახითა და ხავსის სქელი ფენით. ბიოსაფარი იმდენად ხშირია, რომ რიგ შემთხვევაში ჭირს გავლა; მეტიც, ამა თუ იმ ნაგებობის მეტ-ნაკლებად სრულად დანახვა. აქა-იქ, ხეები ამოსულია პირდაპირ ნაგებობის სახურავზე (სურ. 22,23); აღარაფერს ვამბობთ სხვადასხვა სახეობის ხავსზე, რომელსაც სქელი ფენით აქვს დაფარული თითქმის ყველა ქვა.

სრულფასოვანი საველე სამუშაოების დასაწყებად, აუცილებელი იყო ხე-ბუჩქნარის გამოხშირვა, რიგ შემთხვევაში სრულად გაკაფვა. ნაკაფი ხეები და ბუჩქნარი გამოვიყენეთ ისევ და ისევ, გზის გასაფართოებლად და გასამაგრებლად.

დ) საველე კვლევა. მოსამზადებელი სამუშაოების შემდეგ განხორციელდა: 1. ტერიტორიის გულდასმითი ვიზუალური შესწავლა; 2. ძეგლისა და მომდებარე ტერიტორიის ფოტოფიქსაცია; 3. აგეგმვა-დაკვალვა; 4. გადმოქცეული კედლებისა და ცალკეული ხუროთმოძღვრული დეტალ ების განმეხდა-ფიქსაცია; 5. ფენებისა და კვადრატების მიხედვით მონიშვნა.

GPS კოორდინატები და სიმაღლე ზღვის დონიდან. ერთის მხრივ, რთული რელიეფისა და სამონასტრო კომპლექსის ხელოვნურად ტერასებზე განაშენიანების გამო, და მეორეს მხრივ, განსჯისათვის მეტი მასალის მოპოვების მიზნით, მაქსიმალურად ბევრ წერტილში ავიღეთ GPS კოორდინატები და სხვა მონაცემები. აღნიშნული ინფორმაცია მოცემულია კონკრეტული ადგილის დახასიათებისას.

და კიდევ ერთი. ბატონი ნოდარ ყავლაშვილი, ტოპოგრაფიული აზომვის დროს იყენებდა ჯპს ნავიგატორს, ხოლო ჩვენ საველე სამუშაოების დროს სტანდარტულ ჯპს (Dacota-20). ამ ორი, სხვადასხვა ხელსაწყოთი გაზომილი სიმაღლეები განსხვავდებიან. წინამდებარე ანგარიშში, ისევე როგორც მომდევნო პუბლიკაციებშიც ვიყენებთ ჩვენს მიერ აღებულ მონაცემებს. საკვლევი კომპლექსი მდებარეობს მდინარეების ოცხისა და კურცხანის ხერთვისში, კურცხანის მარჯვენა ნაპირზე არსებული კლდოვანი მთის დამრეც კალთებზე ხელოვნურად შექმნილ ტერასებზე; შესაბამისად, სიმაღლეთა სხვაობა აქ თვალში საცემია – 1192 მეტრიდან (მთის ძირის უკიდურესი აღმოსავლეთი წერტილი, მდინარე ოცხის მარჯვენა ნაპირზე) და – 1209 (+, – 2) მ. (ასევე, მთის ძირი, N მხარე, მდ. კურცხანის მარჯვენა ნაპირი) და 1287 მეტრამდე (III ტერასის უმაღლესი წერტილი, N 2 დარბაზულ ეკლესიასთან).

დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ სიმაღლის თვალსაზრისით, ეს არაა ზღვარი. მომდევნო (IV, V და ...) ტერასები კიდევ უფრო მაღლა მდებარეობენ.

ტერასების ზოგადი დახასიათება. სამონასტრო კომპლექსის ამშენებლებს (თუ აქ არსებული თავდაპირველი დასახლების შემქმნელებს – ამაზე ვრცლად, სხვა დროს) ძალზედ დიდი მოცულობის სამუშაო განუხორციელებიათ – კლდის მკვეთრად დამრეც კალთებზე შეუქმნიათ სხვადასხვა სიგანისა და სიგრძის ტერასები, რომლებზეც აუგიათ როგორც საკულტო ნაგებობები, ასევე კელიები და სამონასტრო ცხოვრებისათვის აუცილებელი სხვა შენობები.

ერთი შეხედვითაც ჩანს, რომ საკმაოდ რთულ, კლდოვან რელიეფზე 5-6 (შემდგომი კვლევის შედეგად, შესაძლოა მათი რიცხვი გაიზარდოს) სხვადასხვა სიგრძის, სიგანისა და სიმაღლის ტერასების შექმნაზე დახარჯული შრომა, მთლად თანაბარზომიერი არ უნდა იყოს სამონასტრო კომპლექსში შემავალი ნაგებობების რაოდენობასა და მათ მასშტაბებთან.

მშენებლებს, ნაგებობების ასაგებად უპირატესად, გამოუყენებიათ ადგილობრივი კლდის ქვა, რომელსაც ერთის მხრივ, საგანგებოდ ამზადებდნენ ადგილობრივ კარიერებში, მეორეს მხრივ კი, სამშენებლო ქვა უხვად დარჩებოდათ კლდის მასივის ტერასებად მოჭრის პროცესში.

ისტორიული ოძრხის მიდამოებში დაფიქსირებული ქვის კარიერების მსგავსი სახელოსნოები 2016 წ. დავაფიქსირეთ ბორჯომის ხეობის ორ პუნქტში – ლიკანსა და ქვაბისხევში [ბიბილური თ. 2018:128,129,147,148].

საპირე და მოსართავად გამოყენებული ქვების ნაწილი უდავოდ მოტანილია (უნწის ქვა, ბაზალტი, შირიმი) და სხვ. ქვების ნაწილი კი, შესაძლოა, გაცილებით ადრეული ნაგებობების ნაშთებიდანაა აღებული.

კვლევის სანყის ეტაპზე გამოვყავით ოთხი ტერასა. სანყისი კოორდინატები ავიღეთ კურცხანის მარჯვენა ნაპირზე, მთის ძირში. N 41.727,62; O 04283939; H – 1209 (+, – 2) მ.

I ტერასა. ქვის კარიერი N1. N 41.727,20; O 04283862; H – 1217 (+, – 2) მ.; 2. მე-2

მოსახვევი. N 41.727,92; O 04283787; H – 1233 (+, – 2) მ.; 3. მე – 3 მოსახვევი. N 41.727,97; O 04283843; H – 1263 (+, – 2) მ.

მე-2 და მე-3 მოსახვევებს შორის სიმაღლეში სხვაობა საკმაოდ დიდია – 30 მ.; ეს, მით უფრო თვალში საცემია, რომ გზის აღნიშნული მონაკვეთი გაცილებით მოკლეა სხვებთან შედარებით.

ტერასა მდებარეობს მდ. კურცხანის მარჯვენა ნაპირიდან ათიოდ მეტრში. ტერასის სიგანე 3-4, ადგილ-ადგილ 5-6 მეტრია. ტერასა შეუქმნიათ საგანგებოდ კლდის ქვის მოსაჭრელად და დასამუშავებლად. აქ ხდებოდა კლდის მასივიდან სხვადასხვა ფორმისა და სიდიდის ქვის ბლოკების მოჭრა და პირველადი დამუშავება (სურ. 15-21).

II ტერასა. სიმაღლე ზ. დ. – 1233 (+, – 2) მ. ტერასის სიგანე – 20-32 მეტრამდე; აქაც და სხვა შემთხვევაშიც, ყურადღებას იქცევს სიმაღლეთა სხვაობა ტერასებს შორის: ქვედა დონესთან დაახლ. 15-16 მ.; ზედა დონესთან – 28-30 მ.;

ტერასის სიგრძის დადგენა კვლევის ამ ეტაპზე ვერ მოვახერხეთ. მიზეზი ორია: ა) ძალზედ ხშირი მწვანე საფარი, რომელიც ფაქტობრივად შეუძლებელს ხდის მეტ-ნაკლებად ზუსტი პარამეტრების დადგენას; ბ) რამდენიმე ადგილას ძალზედ მოუხერხებელი და სახიფათო მონაკვეთია, რომლებიც ასევე ართულებენ აზომვითი სამუშაოების განხორციელებას. ხეების, ბუჩქნარისა და ნეშომპალის საკმაოდ სქელი ფენის მოშორებისა და ნალვარევებისაგან ცალკეული მონაკვეთების განმედიის გაგარეშე I და II ტერასების შესწავლა პრაქტიკულად შეუძლებელია.

დიდი ნაგებობა. N 41.726,86; O 04283859; H – 1273 (+, – 2) მ.

სენაკი N 0. N 41.726,70; O 04283802; H – 1272 (+, – 2) მ. ფაქტობრივად, დიდი ნაგებობა და სენაკი N 0, ერთ დონეზე მდებარეობენ – სხვაობა – 1 მ.

დიდრონი ქვის კვადრებით ნაგები შენობა N1. მდებარეობს N1 სენაკის აღმოსავლეთით, მისგან 1.5-2.0 მ. დაშორებით. S კედლად ნაწილობრივ კლდის მასივია გამოყენებული. W კუთხე. N 41.726,77; O 04283810; H – 1272 (+, – 2) მ.; SO კუთხე. N 41.726,82; O 04283817; H – 1275 (+, – 2) მ.; SW კუთხე. N 41.726,75; O 04283813; H – 1275 (+, – 2) მ.; NO კუთხე. N 41.726,79; O 04283815; H – 1272 (+, – 2) მ.; ზედა ნაწილი, S მხრიდან. N 41.726,72; O 04283864; H – 1282 (+, – 2) მ.

III ტერასა. ტერასაზე, რომლის სიგრძე 176 (+, -5-6) მ., ნაგებობათა მთელი წყებაა: სამნავიანი ბაზილიკა (სურ. 25-27), სამი დარბაზული ეკლესია, მათგან ერთი, კლდოვანი მთის უკიდურეს O წერტილში მოხატულობის ფრაგმენტებითა და წყალგაყვანილობის სისტემის მონაკვეთით (სურ. 74-79). ეს უკანასკნელი აღმოაჩინეს ექსპედიციის წევრებმა ივანე ბიბილურმა და ნიკოლოზ ბერიძემ; ამავე ტერასაზეა წყარო (სურ. 70-73), სატრაპეზო (სურ. 40-62), ჯერჯერობით გაურკვევლი ნაგებობების ნაშთები და სათავდაცვო სისტემის ნაწილი.

აღნიშნული სათავდაცვო სისტემა კარგად ზღუდავს სამონასტრო კომპლექსს N და NNO მხრიდან; თუმცა, აღნიშნულ მონაკვეთზე, რელიეფიდან გამომდინარე, დამცავი კედელი აუგიათ III ტერასაზე. O მხარეს ბუნებრივი ზღუდეა, ვერტიკალური, ფრიალო კლდის სახით. სიმაღლეთა სხვაობა ქვედა დონესთან – 3-4 მ.;

სწორედ III ტერასაზე არსებული ნაგებობებიდან ორი – დარბაზული ეკლესია (ჩვენი საერთო ნუმერაციით ნაგებობა N VI) და სატრაპეზო წარმოადგენდა, ტექნიკური დავალების თანახმად, ჩვენი კვლევის ობიექტს.

დარბაზული ეკლესია (სურ. 29-38). GPS კოორდინატები: NW კუთხე – N 41,726.81; O 042,838.73; ზ/დ. – 1281; SW კუთხე – N 41,726,73; O 042,838.75. ზ/დ. – 1281. NO კუთხე – N 41,726,80 O 042,83880. ზ/დ. – 1282. SO კუთხე – N 41,726,73. O 042,83881. ზ/დ. – 1284. ტერასის დასაწყისში (ქვემო-დან, W მხრიდან) მდებარეობს მცირე ზომის დარბაზული ეკლესია, ნაგები უპირატესად ადგილობრივი კლდის ქვით. ეკლესია შემოსილი იყო საკმაოდ კარგად დამუშავებული ქვის სქელი ფილებით. პერანგის ცალკეული ნაწილები შემორჩენილია შენობის N კედლის ქვედა რიგებში. ეკლესიას ზღურბლიანი და ერთსაფეხურიანი შესასვლელი ჩრდილოეთიდან აქვს დატანილი (სურ. 30. ა,ბ); 3 სარკმლიდან ერთი დატანილია შენობის N კედლის აღმოსავლეთ ზედა კუთხეში, ხოლო ორიც ერთმანეთის საპირისპიროდ, O და W კედლების ასევე ზედა ნაწილში. სამივე სარკმელი თაღოვანია (სურ. 31. ა-გ);

ნაგებობის ზომები: გარე: სიგრძე – 5,94; სიმაღლე – 5,15 (+-0,1) მ. შიდა – სიგრძე – 5,485; სიგანე – 3,21; სიმაღლე – 4,83 მ. კედლების სისქე – 0,8; სარკმლების ზომები: N – სიმაღლე – 1,3; O – სიმაღლე – 0,75; W – სიმაღლე – 1,18; სიგანე – 0,61 მ.

ნაგებობა დაზიანებულია – თითქმის მთლიანადაა მონგრეული N კედელი; შემოცლილი აქვს საპირე ქვები და სახურავის ზედა ფენა (სურ. 28).

ნაგებობის პერანგის დიდი ნაწილი და სხვა არქიტექტურული დეტალები დავაფიქსირეთ როგორც ეკლესიის ინტერიერში, ასევე მის გარეთ N და W მხარეს. შესაძლოა, ქვების გარკვეული რაოდენობა ჩაგორებულია ქვედა ტერსაზე.

ბიოსაფარის მოხსნის შემდეგ, ნეშომპალისა და მიწისაგან გავწმინდეთ ეკლესიის N მხარის ცენტრალური და W მონაკვეთი; N კედლის სამხრეთი მონაკვეთი ხელუხლებლად დავტოვეთ, რადგან ძალისმიერი შეხებისას N კედლის დარჩენილი ნაწილისა და სახურავის N ქანობის ჩამონგრევის საფრთხე იზრდება.

ასევე ნაწილობრივ გავწმინდეთ S კედელიც; ნაწილობრივ იმიტომ, რომ ა) შურფების შევებით მივიღეთ ჩვენთვის და არქიტექტორებისათვის საჭირო ინფორმაცია; ბ) S კედლის სრულად გაშიშვლების შემთხვევაში, მკვეთრად გაიზრდებოდა კონსტრუქციულად საკმაოდ დასუსტებული შენობის დაზიანება-დანგრევის საფრთხე.

O კედელიც ნაგებია ტეხილი კლდის ქვით და შემოსილი იყო პერანგით, ამჟამად შემოძარცვულით. კედელი ნაშენია, წინასწარ, კლდეში ჩაჭრილ – მოსწორებულ ზოლზე; ზესაძირკვლის ქვები – გულდასმით და დიდი ხელოვნებით დამუშავებული კვადრები (სურ. 31).

ინტერიერი – საკურთხევლის ადგილი გამოყოფილია საკმაოდ მაღალი ოსტატობით დამუშავებული ქვის კვადრებით ნაგები პილასტრით (სურ. 32, 33). ინტერიერი გავწმინდეთ ნაწილობრივ, რადგან აბსიდის ნაწილში, არცთუ შორეულ წარსულში, მოუწყვიათ საკურთხევლის მაგვარი კონსტრუქცია, რომელშიც დასვენებულია ხატები და იყენებენ სანთლების დასანთებად (სურ. 34).

ვამჯობინეთ დროებით, სარესტავრაციო სამუშაოების დაწყებამდე, ხელი არ გვეხლო ადგილობრივთა მიერ მოწყობილი ამ კუთხისათვის. მოვერიდეთ ადგილობრივ მცხოვრებთა ცუდ-უბრალოდ გაღიზიანებას.

ეკლესიის ინტერიერში, ექსპედიციის წევრებმა (ი. ბიბილური, ნ. კობერიძე), იატაკის გაწმენდის დროს, დააფიქსირეს დიდი ალბათობით, წყალგაყვანილობის სისტემის მონაკვეთი. სამონასტრო კომპლექსის წყალგაყვანილობის სისტემის შესახებ, მომავალი საველე სეზონის დასრულების შემდეგ შეგვეძლება საგნობრივი საუბარი.

ეკლესიის ოთხივე კუთხეში ამოვიღეთ საცდელი შურფები. მათგან ორი – O კედლის გარეთ. სრულად დადასტურდა წინასწარული ვარაუდი იმის თაობაზე, რომ მშენებლებმა ნაგებობის საფუძვლად კლდე გამოიყენეს.

NW ამოღებულ შურფში დავაფიქსირეთ კედლის შესამკობი ქვის ჰორელიეფები გირჩი და ვერძის თავის ქანდაკება, რომლებიც გვერდიგვერდ, საგანგებოდ იყო დამარხული.

ტაძრების შემკობა ვერძისა და გირჩის ჰორელიეფებით ლიხაურის XIV ს. ეკლესიის სამრეკლო, აშენებული 1422 წ.

ნაგებობის ორკალთიანი და საბურველ მოხსნილი სახურავი, ამჟამად დაფარულია ხავსისა და ბალახის სქელი ფენით (სურ. 28, 29-გ). სახურავის სამხრეთი კალთის SO მონაკვეთზე უნესრიგოდ აწყვია სხვადასხვა მოყვანილობისა და დანიშნულების ქვები (სურ. 29-გ).

ეკლესიის W მხარეს არსებული ქვები სათითაოდ გადავარჩიეთ და შემდეგ დავაბრუნეთ უკან, რათა ხანგრძლივი და მკაცრი ზამთრის პირობებში დამატებითი სირთულეები არ შეგვექმნა ნაგებობისათვის.

გადარჩევის პროცესში, მოხერხდა რამდენიმე ათეული პროფილირებული ქვისა და არქიტექტურული დეტალის გამორჩევა, რომელთა ილუსტრირებული კატალოგი ერთვის ანგარიშს საზოგადოდ, საკმაოდ უცნაურ სურათს ვხედავთ. ერთის მხრივ, სამონასტრო კომპლექსში შემაჯავლი ყველა ნაგებობა დაზიანებულ-დანგრეული, პერანგ და სახურავის საბურველ შემოცლილია; მეორეს მხრივ, ქვების ნაწილი, მათ შორის არქიტექტურული ელემენტები, რამდენიმე ადგილას თითქოსდა საგანგებოდაა დანაწობილი. სამნავიანი ბაზილიკის და სხვა დანარჩენი ეკლესიებისათვის საკმარისი საპირე ქვები და ლორფინები (გნებავთ მათი ნაწილები) ნამო-

ნასტრალის ტერიტორიაზე არ ჩანს. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ქვების ნაწილი დროთა განმავლობაში მოექცა მიწის ქვეშ, ნაწილიც ჩაგორდა ქვედა ტერასაზე. სხვა ლოგიკურ ახსნას ვერ ვპოულობთ. თუ ეს ასე არაა, რისთვის დაჭირდათ და სად წაიღეს ამ რაოდენობის საპირე ქვა?

მონასტრის ახლო-მახლო, რაიმე, მეტნაკლებად ღირებული შენობა არ დგას, რომლის საჭიროებისათვის სამონასტრო კომპლექსიდან აღებულ ქვებს ძალზედ მოუხერხებელი და რთული გზით ქვემოთ ჩაიტანდნენ.

„სამცხის ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევის შემდგენლები, განსახილველი ეკლესიის შესახებ წერენ, რომ „N2 ეკლესიაში საძვალე იყო გამართული“ [სამცხე. 1998:202]. უდავოდ რაღაც შეცდომაა...

შენობის S მხარეს მიწისა და სამშენებლო ნარჩენების ნაწილობრივი მოხსნის შემდეგ, კარგად გამოჩნდა რომ III და IV ტერასები ერთმანეთს უკავშირდებოდნენ საკმაოდ განიერი გზით (სურ. 39).

სატრაპეზო (სურ. 40-62). GPS კოორდინატები: NW კუთხე – N41,726.77. O 04283894; სიმაღლე – 1279 მ.; NO კუთხე – N 41.726,96. O 04283899; სიმაღლე – 1276 მ.; SOO კუთხე – N 41.726,60. O 04283901; სიმაღლე – 1276 მ.

სამონასტრო კომპლექსში შემავალი ნაგებობებიდან, სიდიდით გამოირჩევა სატრაპეზო დარბაზი. ნაგებობა ასიმეტრიულია. ზომები: ა) გარე სიგრძე N კედლის – 14.2; სიგანე-8.0; სიმაღლე (შემორჩენილი) – 2.9 მ. კედლის სიმაღლეზე გარედან მიწის ფენა ახდენს გავლენას – შურფების ამოღებისას, მიწის ფენის მოხსნის შემდეგ, კედლის სიმაღლემ შეადგინა 3.15-3.25 მ.; ბ) შიდა: სიგრძე N კედლის – 11,92; S კედლის – 11,43; სიგანე – W კედლის – 7.2; O კედლის – 5.2; სიმაღლე – N კედლის – 4.0 მ.; კედლების სისქე მერყობს – 0.77 – 0.9 მ-დე.

ნაგებობას ორი კარი ჰქონდა დატანილი – W და N მხრიდან. დასავლეთის კარების სიგანე – 1.55; დასავლეთის მხრიდან სატრაპეზოში შემსვლელს უნდა ჩაეარა ოთხ საფეხურიანი კიბე რომელიც მოწყობილი იყო ადგილობრივი კლდის ქვის თხელი და საშუალო სისქის, მოგრძო ფილებით (სურ. 52,53). იმგვარადვე იყო მოწყობილი შესასვლელი N1 (ნაგ. VI) სამნავიან ბაზილიკაში; ჩრდილო კარი, რომელსაც ჰქონდა ადგილობრივი კლდის ქვისაგან გამოჭრილი თავხე (სიგრძე-1.4; სიმაღლე-0.32; სიგანე-0.45 მ.). კარების სიმაღლე – 1,4 მ. (სურ. 54).

სატრაპეზოს შიდა მხრიდან, O – W გრძივ ღერძზე მიუყვება 2.8 მ. სიგანის ტერასა (სურ. 40,55), რომლის SO კუთხეში გაუმართავთ დიდი ზომის სათავსი, ტექნიკური დავალების თანახმად, მაცივრად მიჩნეული; თუმცა, გამომდინარე მისი ისეთი კონსტრუქციული ელემენტიდან, როგორიცაა გამწოვი, რომელიც ერთდროულად საჭაეროსა და საკვამურის დანიშნულებას ასრულებდა, ჩვენი ვარაუდით, ბუხარი უნდა ყოფილიყო, რომელიც ნაწილობრივ კლდეშია გამოკვეთილი. ბუხრის ზომები: სიმაღლე ძირიდან საკვამურამდე – 4,0; სიგანე (შიდა) – 3.0; სიღრმე-2.4 მ. (სურ. 49-51).

სატრაპეზოს ინტერიერში სხვადასხვა სახის სამუშაოები იყო ჩასატარებელი: 1. ბიოსაფარის მოშორება, რაზეც ზემოთ უკვე ვთქვი; 2. ნეშომპალის საკმაოდ სქელი ფენის (0,5-08 მ.) მოხსნა; 3. მიწისა და ღორღის (სამშენებლო ნარჩენები, წარმოშობილი ნგრევის შედეგად) 0.7-0.9, რიგ შემთხვევაში – 1.0 – 1.2 მ. სისქის ფენის აღება; 4. სატრაპეზოს ინტერიერის ორ კუთხეში (NW, NO) საკონტროლო შურფების ამოღება; 5. ინტერიერში, შენობის ნგრევის შედეგად წარმოშობილი სამშენებლო ქვების გროვის შესწავლა და არქიტექტურული დეტალების გამორჩევა (სურ. 55-60).

სატრაპეზო, ისევე როგორც კომპლექსში შემავალი ნაგებობების აბსოლუტური უმრავლესობა, აგებულია წინასწარ მოსწორებულ-მოშანდაკებულ კლდოვან ზედაპირზე. ყოველგვარი დამატებითი კითხვებისა და ყოვლად უსარგებლო ვარაუდების თავიდან ასაცილებლად, სატრაპეზოს ოთხ სხვადასხვა ადგილას ამოვიღეთ საცდელი შურფები (სურ. 63-69). ცხადია, ჩვენი

ვარაუდი დადასტურდა – სატრაპეზო, ისე როგორც კომპლექსში შემავალი შენობების უმეტესობა, აგებულია წინასწარ მოსწორებულ-მოშანდაკებულ კლდოვან ზედაპირზე.

ქვების შესწავლა ადგილზევე განვახორციელეთ, რადგან მათი გადაადგილებისა და თუნდაც დროებით დასაწყობებისათვის საჭირო ტერიტორია იქვე ახლო-მახლო არ არის. ერთადერთი ადგილი, სადაც შეიძლებოდა აღნიშნული ქვების დაწყობა, სამნავიანი ბაზილიკის ტერიტორიაა.

ამ აზრისაგან თავი შევიკავეთ, რადგან ნეძვის სამონასტრო კომპლექსის შემთხვევა ცუდ პრეცედენტად დარჩა – მოსახლეობას, ფაქტობრივად, გზა გადაუკეტეთ, კვლევის გაგრძელება კი, ჩვენგან და საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოსაგან დამოუკიდებელი მიზეზების გამო ვეღარ გავაგრძელეთ...

სატრაპეზოს შიდა სივრცის ორად გამყოფი ტერასის აღმოსავლეთი მხარე სრულად გავწმინდეთ; რაც შეეხება მის დასავლეთ ნაწილს, აქ აქტიური განმენდითი სამუშაო არ ჩატარებია. მიზეზი ისევ და ისევ ნაგებობის, ამჯერად, S კედლის მოცემული მონაკვეთის ძლიერი დაზიანებაა.

სატრაპეზოს განმენდის პროცესში ერთი საინტერესო დეტალი დაფიქსირდა – თიხის ქურჭლის უმეტესობა აღმოჩენილ იქნა ბუხრის წინ ან მის უშუალო სიახლოვეს. სამონასტრო კომპლექსის III ტერასაზე, დარბაზულ ეკლესიასა და სატრაპეზოს შუაში ორი ნაგებობაა – ეკლესია და წყარო. მართალია, მათი კვლევა არ შედიოდა ჩვენს 2019 წ. სამუშაო გეგმაში, მაგრამ საჭიროდ ვთვლით მოკლედ მიმოვიხილო ისინი.

დარბაზული ეკლესია N2 (სურ. 28,69). GPS კოორდინატები: NW კუთხე – N41,726.80. O 04283879; სიმაღლე – 1282 მ.; SO კუთხე – N 41.726,78. O 04283887; სიმაღლე – 1283 მ. სიმაღლე აღებულია კლდის „პოსტამენტის“ ძირიდან.

დარბაზული ეკლესიის აღმოსავლეთით, მისგან 1.2-1.3 დაშორებით, მდებარეობს მე-2 ეკლესია (ჩვენი ნუმერაციით – VII ნაგებობა), რომელიც აუგიათ კლდის წინასწარ შემზადებულ მაღალ ბაქანზე. აქ არაფერი განსაკუთრებულად აღსანიშნავი არ იქნებოდა, რომ არა ერთი გარემოება – ზემოთ განხილული N1 დარბაზული ეკლესიისა (ჩვენი ნუმერაციით – VI ნაგებობა) და წყაროსათვის შექმნილი ნაგებობისათვის, რომელთა შორისაც მდებარეობს მე-2 ეკლესია, საგანგებოდ მოუსწორებიათ კლდოვანი ქანები და ისინი ჩაუდგამთ ნიველირებულ ფართობზე;

განსახილველი ეკლესიის საფუძვლად კი, გამოუყენებიათ, ასევე საგანგებოდ მომზადებული კლდის შემალვებული მასივი.

მისი გარე პერიმეტრის განმენდისას, კლდის ძირში, მუშები წააწყდნენ ადამიანის უწესრიგოდ განლაგებულ ძვლებს, რომელსაც ზემოდან ნაწილობრივ ფარავდა ნაგებობის დიდრონი ქვები. ისეთი შთაბეჭდილება დაგვრჩა, რომ ადამიანი დაიღუპა შენობის ნგრევის შედეგად.

წყარო. აღმოსავლეთიდან, მე-2 ეკლესიის (N7) მომიჯნავე ნაგებობა წყაროსთვისაა გაკუთვნილი (სურ. 70-73). თალისებრი მოყვანილობის შენობის სამხრეთ და ნაწილობრივ აღმოსავლეთ კედლებად გამოყენებულია ბუნებრივი კლდის მასივი. მარცხენა, ქვედა კიდეში დავაფიქსირეთ თიხის მილი, დიდი ალბათობით, იმ წყალგაყვანილობის ნაწილი, რომლითაც სამონასტრო კომპლექსი მარაგდებოდა სასმელი წყლით.

აღნიშნული წყალგაყვანილობის უკიდურეს აღმოსავლეთ მონაკვეთს, ექსპედიციის წევრებმა ივანე ბიბილურმა, ნიკა ბერიძემ და ნოდარ კობერიძემ, მიაკვლიეს ფრესკებიანი დარბაზული ეკლესიის იატაკის ქვეშ მოწყობილ სასარდაფო ნაწილში (სურ. 74-79). ვიმედოვნებთ, რომ კვლევის გაგრძელების შემთხვევაში, შესაძლებელი იქნება ამ საკმაოდ საინტერესო საინჟინრო-ჰიდროლოგიური სისტემის კიდევ რამდენიმე მონაკვეთისა და განშტოების შესწავლა.

სამივე ეს ნაგებობა (ორი ეკლესია და წყარო), ისევე როგორც სატრაპეზო, ერთმანეთის მიყოლებით, მიჯრით აუშენებიათ.

ნაგებობის ინტერიერის მწვანე საფარისა და ნეშომპალა-ლორდიანი მიწის ამოღებისას, მუშები წყალგაყვანილობის მილის დონეზე ოდნავ მაღლა წააწყდნენ ადამიანის ჩონჩხს. ნეშოტი იმდენად არაბუნებრივ მდგომარეობაში იყო, რომ უდავოდ აქ რაიმე რიტუალზე საუბარი ზედმეტია. ყველა ნიშნით, პიროვნება დაღუპული ჩანს ნაგებობის ნგრევის შედეგად – სხეულის ნაწილები აშკარად გადმოვარდნილი ორი ქვა ეგდო (სურ. 69-გ). ადამიანის ჩონჩხები და ცალკეული ნაწილები ფიქსირდებოდა სამონასტრო კომპლექსის ცენტრალური და მომდევნო, ზედა ტერასის ცალკეულ მონაკვეთებზე; რამდენიმე ინდივიდის ნაშთი, ჩვენს მისვლამდე, შეუგროვებია მამა იობს სამნავიანი ბაზილიკის ერთ ერთ მონაკვეთზე.

მსგავსი ვითარება შეიძლება მხოლოდ მოულოდნელ ნგრევის შედეგად შექმნილიყო. თუ რამ გამოიწვია ასეთი მძიმე შედეგების მომტანი ნგრევა-დაზიანება, კვლევის ამ ეტაპზე ამის თქმა შეუძლებელია. ერთი დანამდვილებით შემიძლიავთქვა – ნამოსტრალის ტერიტორიის იმ მონაკვეთებზე, რომლებიც ჩვენ გავწმინდეთ ან გულდასმით დავათვალიერეთ, ხანძრის რაიმე კვალი არ დაგვიფიქსირებია. ვიმედოვნებთ, რომ ცენტრალურ ტერასაზე არსებულ სამნავიანი ბაზილიკის, N2 და N3 დარბაზულ ეკლესიების, წყაროსა და რაც მთავარია, საფორთიფიკაციო სისტემის მონაკვეთების სრული შესწავლის საშუალება მოგვეცემა მომავალ წელს.

დასკვნის მაგიერ

„შუა საუკუნეთა ქალაქ ოძრხისგან, ძველ ციხეთა ნანგრევების გარდა დღემდის აღარაფერს მოუღწევია... საგანგებო არქეოლოგიური კვლევა ძიება, უეჭველია, თვით ძველი ქალაქის ნაკვალევსაც აღმოაჩენდა, მაგრამ იგი ჯერ არ ჩატარებულა“ [აკად. ვახტანგ ბერიძე. 1970:79].

ოძრხის სამონასტრო კომპლექსის შემსწავლელი ექსპედიციის წლევანდელმა კამპანიამ, მნიშვნელოვანი დასკვნებისა და სამუშაო ჰიპოთეზების გამოთქმის საშუალება მოგვცა.

1. ოძრხის სამონასტრო კომპლექსის ცალკეული პერიოდებისა და ზოგადი თარიღის განსაზღვრა, ჯერ კიდევ წინაა.

საკუთრივ მონასტერი, ჩვენი წინასწარული ვარაუდით, დააფუძნეს არა უადრეს XI საუკუნის მე-2 ნახევრისა; XII – XIII ს. დასაწყისი ოძრხის მონასტრის აღზევების პერიოდია. სწორედ ამ დროს, კონკრეტულად კი 2002 წ., ბასიანის ომის დროს ჩერდება აქ მეფე თამარი ამალითა და სამღვდლო იერარქებით.

შემდგომი მოვლენების (მონღოლთა არაერთგზის ლაშქრობა, 1319 წლის მიწისძვრა და სხვ.) მეტ-ნაკლებად რეალური სურათის აღდგენა შესაძლოა მოხდეს ოძრხის დიდი სამონასტრო კომპლექსის სრული და კომპლექსური კვლევის დასრულების შემდეგ.

აქვე მინდა, კიდევ ერთხელ შევხებ „სამცხის ისტორიულ-ხუროთმოძღვრულ გზამკვლევში“ მოცემულ თარიღს. შემდგენელთა მიერ, მონასტრის ტერიტორიაზე ნანახ – აღწერილი ოთხივე ეკლესია, დათარიღებულია XIV-XV სს. [სამცხე. 1998:202]. ვფიქრობ, სწორედ ესაა ოძრხის სამონასტრო კომპლექსის ფუნქციონირების ფინალური ეტაპი, რის შემდეგაც, დიდი ალბათობით, მოკლე დროში, სამონასტრო კომპლექსი წყვეტს არსებობას.

2. ოძრხის სამონასტრო კომპლექსის საზღვრების დადგენა და მასში შემავალი ერთეულების რაოდენობის, დანიშნულებისა და ისევ და ისევ, დათარიღების საკითხი მომავალი კვლევის საქმეა.
3. ჩვენი ვარაუდით, ტერიტორია, სადაც XI-XII სს. მონასტერი დაფუძნდა, ათვისებული იყო გაცილებით ადრეულ პერიოდში და სულ სხვა ფუნქციის მატარებელი დასახლება იყო. ამის თქმის საფუძველს მაძლევს:

ა. ტერიტორიის მიმოხილვა, რომელიც გაცილებით მეტ ფართობზე ჩანს დატერასებული-ათვისებული, ვიდრე გამოყენებული აქვს სამონასტრო კომპლექსს;

ბ. ზემოთაც აღვნიშნე და აქაც განვმეორდები – ერთი შეხედვითაც ჩანს, რომ საკმაოდ რთულ, კლდოვან რელიეფზე 5-6 (შემდგომი კვლევის შედეგად, შესაძლოა მათი რიცხვი გაიზარდოს) სხვადასხვა სიგრძის, სიგანისა და სიმაღლის ტერასების შექმნაზე დახარჯული შრომა, მთლად თანაბარზომიერი არ უნდა იყოს სამონასტრო კომპლექსში შემავალი ნაგებობების რაოდენობასა და მათ მასშტაბებთან.

გ. ამას თუ დავუმატებთ იმას, რომ სამონასტრო კომპლექსის სხვადასხვა შენობაში გამოყენებული დამუშავებული ქვების ნაწილი, გაცილებით ადრეული პერიოდის ნაგებობებიდან უნდა იყოს „ნასესხები“, ჩნდება საცთური, ვივარაუდოდ, რომ სამონასტრო კომპლექსი აქ მეორადი მოვლენაა; თავდაპირველად კი, ამ ტერიტორიაზე, სულ სხვა ფუნქციის მატარებელი დასახლება იყო.

ცხადია, ეს მხოლოდ და მხოლოდ წინასწარული სამუშაო თეზაა, რომელსაც ჯერ კიდევ სჭირდება სათანადო საფუძვლიანობით დასაბუთება.

ერთი კი დანამდვილებით შეიძლება ითქვას – სამონასტრო კომპლექსი, რომელიც გაუგებარი მიზეზებით საერთოდ არაა საისტორიო ქრონიკებში ნახსენები, მეტიც, მისი სახელწოდებაც კი არ ვიცით დანამდვილებით, სრულფასოვანი, აუქჩარებელი, ყოველგვარი კონიუქტური-საგან თავისუფალი კვლევის შემთხვევაში, ოძრხისა და „ოძრხის ქვეყნის“ წარსულის, ბევრს საინტერესო და საყურადღებო მოვლენის გაგებაში დგვხმარება.

სხვა შემთხვევაში, სამუდამოდ დავკარგავთ „ოძრხის ქვეყნისა“ და უფრო ფართოდ, ზემო ქართლის ისტორიის, ჯერ კიდევ შემორჩენილი რეალური ვითარების ამსახველ ფაქტებს.

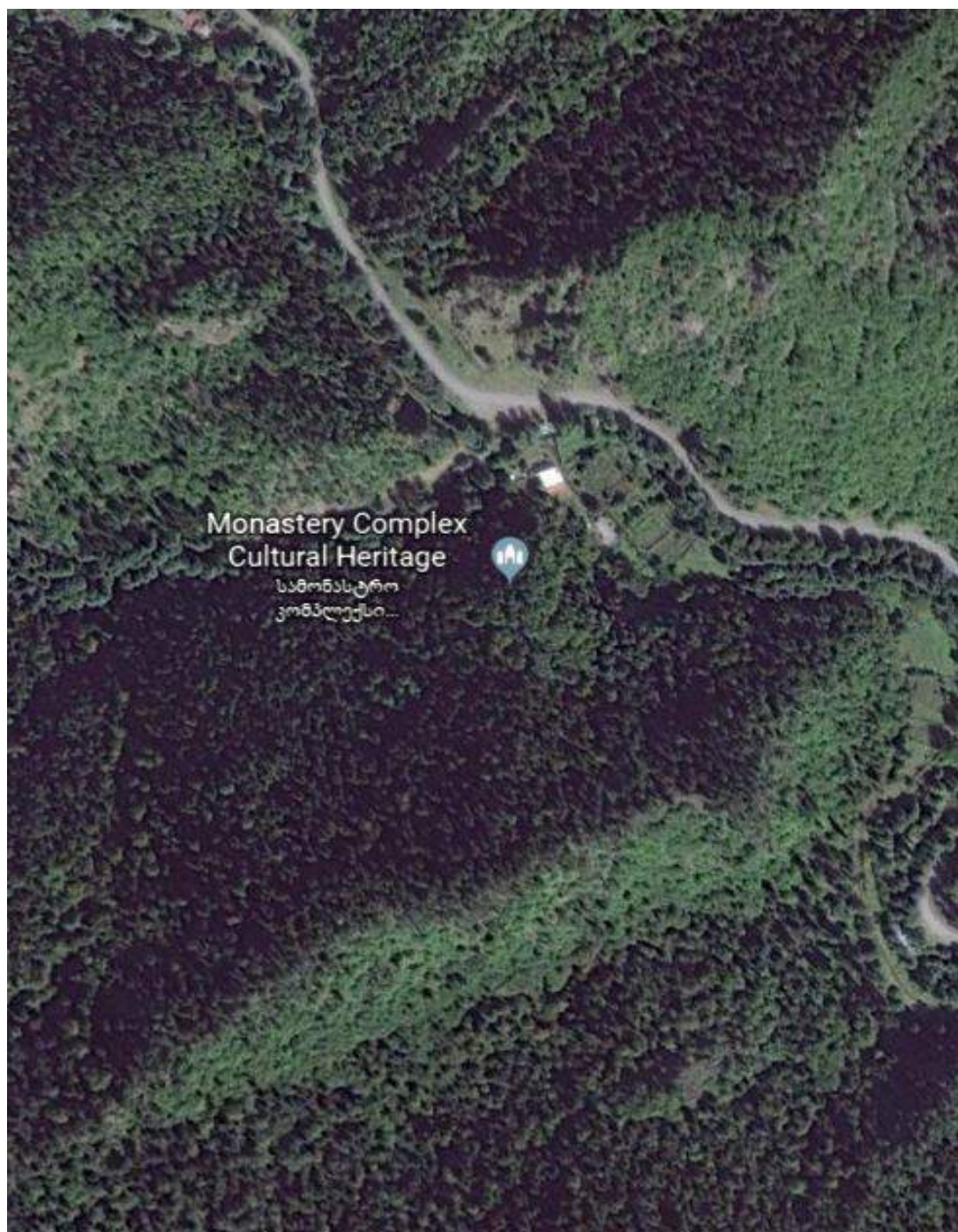
ბიბლიოგრაფია:

1. ალხაზიშვილი ი. გაზეთი „დროება“, N191. ტფილისი 1879.
2. ბარნაველი თ. აბასთუმნის ერთი წარწერის შესახებ. „მაცნე“, N5. „მეცნიერება“, თბილისი 1969.
3. ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, IV. თბილისი 1973.
4. ბერიძე ვ. სამცხის ხუროთმოძღვრება. თბილისი 1955.
5. ბერიძე ვ. სამცხის ხუროთმოძღვრული ძეგლები. თბილისი, 1975.
6. ბერძენიშვილი დ. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ზემო ქართლი – თორი, ჭავჭავაძე. „მეცნიერება“, თბილისი 1985.
7. ბერძენიშვილი დ., ნემსაძე თ., ელიზბარაშვილი ი., ზაზაძე ე., რაზმაძე კ. სამცხე. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი. ეროვნული კულტურული მემკვიდრეობის პროგრამა: საანგაროშო კრებული. თბილისი 1998 (ტექსტი ქართულ და ინგლისურ ენებზე).
8. ბერძენიშვილი დ. ოძრხევი, ნარკვევები. „სამკალი“, თბილისი 2006.
9. ბერძენიშვილი დ. ლევან მუსხელიშვილის საველ დღიურები, ნარკვევები. „სამკალი“, თბილისი 2006.
10. ბიბილური თ. ზადენგორა. ენციკლოპედია „საქართველო“.
11. ბიბილური თ. ოძრხე (ლოკალიზაციის ცდა) (თანავტორობით). ჟურნალი „ძეგლის მეგობარი“, N3 (108). თბილისი 1998.
12. ბიბილური თ. ბორჯომის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე არსებული არქეოლოგი-

ური ძეგლების ინვენტარიზაცია, I.

13. ბოჭორიძე გ. მოგზაურობა სამცხე-ჯავახეთში. თბილისი 1992.
14. ვინმე მესხი (ივანე გვარამაძე). ისტორიული მასალები. გაზეთი „დროება“, N187. 1879.
15. კაკაბაძე ს. ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები. საისტორიო მოამბე, I. 1924.
16. ლაპიდარული წარწერები, I. აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს. შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა. „მეცნიერება“, თბილისი 1983.
17. ლაფაჩი ც., მოხევიშვილი ნ., სულაქველიძე თ., ფეიქრიშვილი ზ. კურცხანის ხეობის საიდუმლოებანი. ჟურნალი „ძეგლის მეგობარი“, N2. თბილისი 1986.
18. ლევან მუსხელიშვილის არქივი. საქართველოს აკად. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.
19. ლომოური ნ. საქართველოს სავაჭრო გზების საკითხისათვის. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, IV ნაკვ. I. თბილისი 1958.
20. მაკალათია ს. მესხეთ-ჯავახეთი. თბილისი 1938.
21. მოქცევაი ქართლისაი. შატერდის კრებული X საუკუნისა. „მეცნიერება“, თბილისი 1979.
22. მროველი ლეონტი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა... ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I. თბილისი 1955.
23. მროველი ლეონტი. მათიანე ქართლისაი. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I. თბილისი 1955.
24. ორბელიანი პ. ამბავი ქართლისანი. ელ. ცაგარეიშვილის გამოცემა. „მეცნიერება“, თბილისი 1981.
25. ორბელიანი სულხან-საბა. ლექსიკონი ქართული, ნ. 1. თბილისი 1966.
26. საქართველოს მართლმადიდებლურ ეკლესიასთან არსებული ქრისტიანული კვლევის საერთაშორისო ცენტრი. ანდრია პირველწოდებულის ნაკვალევზე. თბილისი 2009.
27. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეპიგრაფიკული ძეგლების კატალოგი შედგენილი ა. ბაქრაძისა და ს. ბოლქვაძის მიერ. 1953.
28. ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა. შეადგინა ალექსანდრე ლლონტმა. „განათლება“, თბილისი 1974.
29. სამცხე. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი. შემდგენლები: ნემსაძე თ., ბერძენიშვილი დ., ელიზბარაშვილი ი., ზაზაძე ე., რაზმაძე კ. ეროვნული მემკვიდრეობის პროგრამა, საანგარიშო კრებული. თბილისი 1998.
30. სილოგავა ვ. აბასთუმნის წარწერის წაკითხვისა და დათარიღებისათვის. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის XII სამეცნიერო სესია, თეზისები. თბილისი 1970.
31. სილოგავა ვ. ქართული სამართლის ძეგლები დასავლეთ საქართველოს ლაპიდარულ წარწერებში, „მაცნე“, N4. თბილისი 1972.
32. ცისკარიშვილი ვ. ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო. თბილისი 1959.
33. ილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი 1694-1732 წწ. თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა ცისანა აბულაძემ ; გამოკვლევა დაურთო მიხეილ სვანიძემ.
34. საქართველოს ისტორიის წყაროები, 16. საქართველოს ისტორიის უცხოური წყაროები, 10. „მეცნიერება“, 1979.

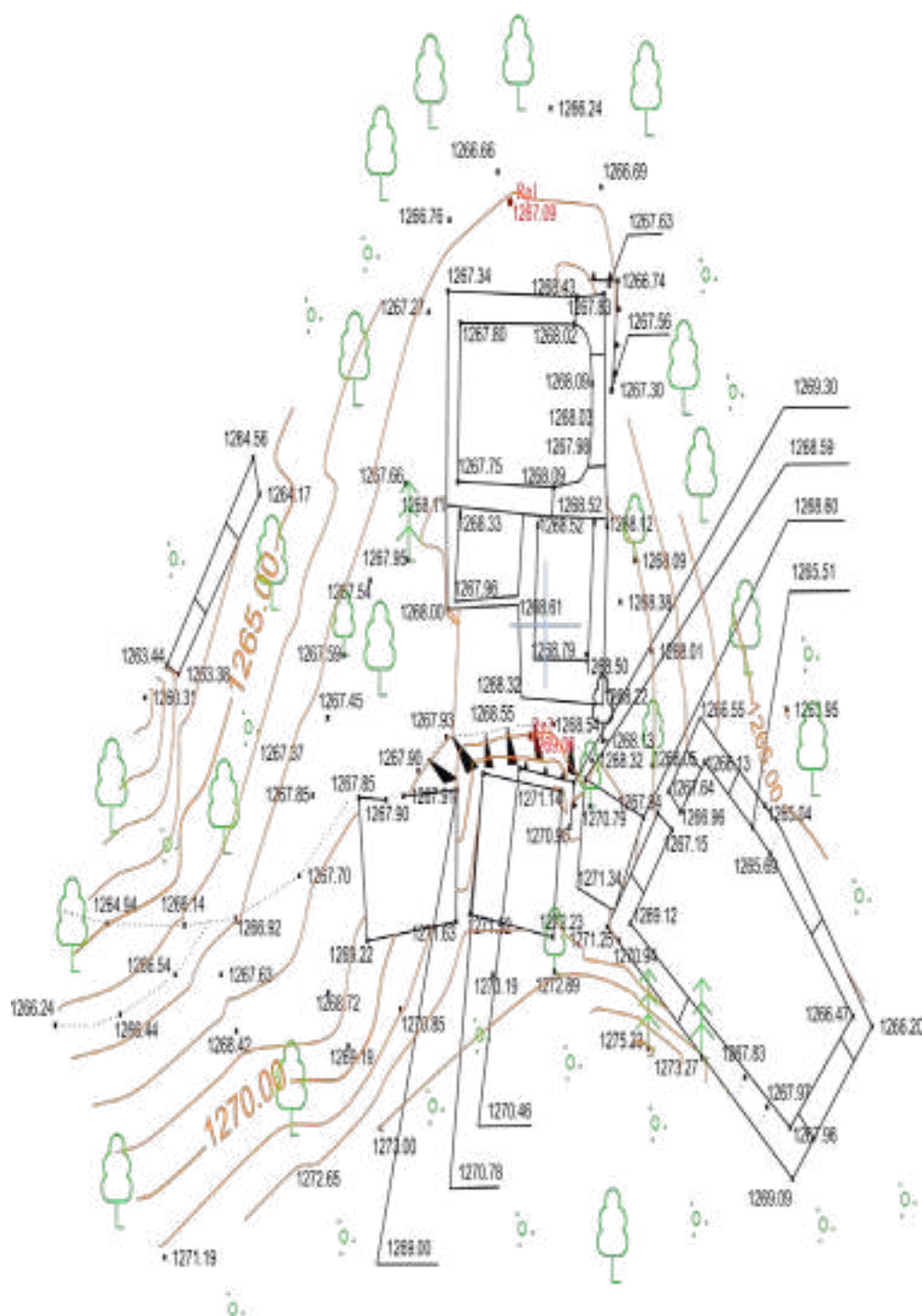
35. შუბითიძე ვ. ქართული ციხესიმაგრეები და ეკლესია-მონასტრები. თბილისი 2012.
36. ქინჭარაული ალ. "ოძრხის" ეტიმოლოგიისათვის, I. „საქართველო“, თბილისი 1998.
37. ჭავჭავაძე ივ. საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I. თბილისი 1930.
38. ჭავჭავაძე ივ. ქართველი ერის ისტორია. თხზულებები XII ტომად. თსუ გამომცემლობა, თბილისი 1983.
39. ჭიქია ს. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, III. თბილისი 1958.
40. Бибилури Т. и др. Работы Заденгорского отряда (Месхет-Джавахетская экспедиция). ПАИ, 1984-1985. Тбилиси 1987.
41. Каландадзе К.С. Древнейшее поселение в Абастумани. ПАИ в 1972 году. Тбилиси 1973.
42. Пхакадзе Г.Г., Каландадзе К.С., Орджоникидзе А.З. Результаты работ Абастуманской экспедиции. ПАИ в 1980 году. Тбилиси 1982.
43. Такаишвили Э.кв. Археологические экскурсии, розыскания и заметки, в. II. Тифлис 1905.

სურ. 1. ფოტო თანამგზავრიდან.

archeologia.ge

საერთო ხედები

სურ. 4-5. ოგხისა და კურცხანისწყლის ხეობისი

სურ. 6. აბასთუმნის შესასვლელი. XIX - XX სს. ლეონ კაპოანის ფოტო.

სურ. 7. აბასთუმნის ხედი XIX - XX სს. ლეონ კაპოანის ფოტო.

სურ. 8. დაბა აბასთუმნის საერთო ხედი. 2019 წ. ივლისი

სურ. 9. მუშაობის პროცესი

სურ. 11-14. ჩვენს მიერ აღდგენილი საცალფეხო გზა
ქვის კარიერები

სურ. 15. ახალციხე-აბასთუმნის გზის პირას. მდ. ოცხის
მარცხენა ნაპირი.

სურ. 16-21. I ტერასა. ქვის სამტეხლო და ქვების პირველადი დამუშავება

სურ. 22,23. II. ტერსა. ნაგებობის ნანგრევებზე ამოსული ხეები. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 24. II ტერასა. დიდი ნაგებობა

სურ. 25-27. სამნავიანი ბაზილიკა

სურ. 28. დარბაზული ეკლესიები და წყარო. ხედი N-დან. თ. ბიბილურის ფოტო

ა)

ბ)

გ)

სურ. 29. დარბაზული ეკლესია: ა) ხედი N-დან; ბ) W-დან; გ) SO-დან. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 30. ა, ბ. N დარბაზული ეკლესია. შესასვლელი. კიბის საფეხური

ა)

ბ)

გ)

სურ. 31. დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა N VI). ინტერიერი. სარკმლები: ა) O; ბ) W; გ) N

სურ. 32-34. ინტერიერი

ა)

ბ) - გ)

სურ. 35. საკონტროლო შურფი O კედლის ძირში: ა) NO კუთხე; ბ) - გ) ცენტრალური ნაწილი

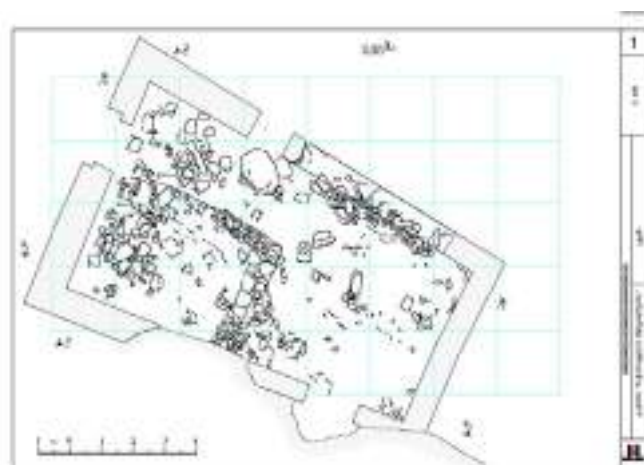

სურ. 36-38. საკონტროლო შურფი N კედლის NW კუთხის ძირში; NO კუთხე;

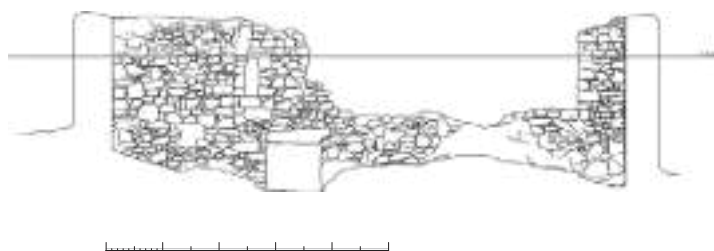

სურ 39. გზა III და IV ტერასებს შორის.

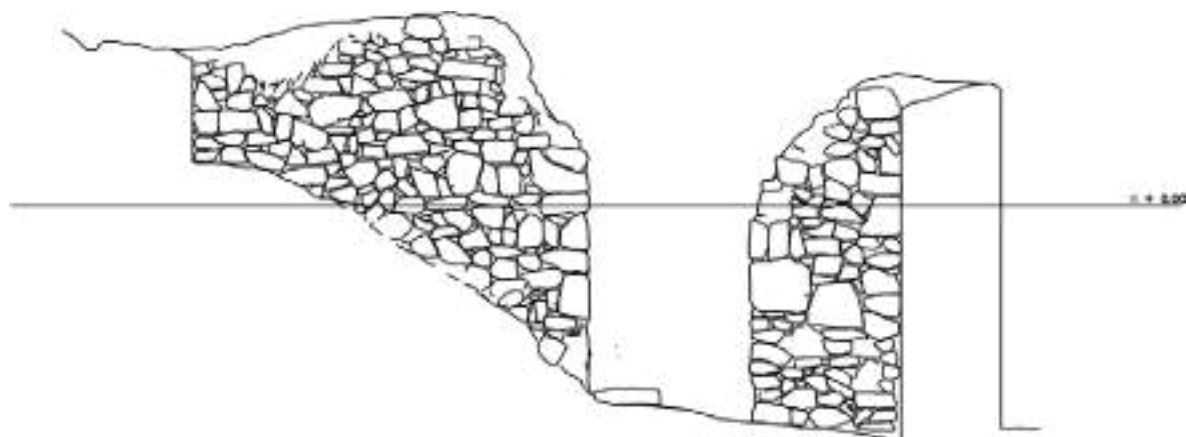
სატრაპეზო

სურ 40. სატრაპეზო გეგმა. ზღუდელ

სურ 41. სატრაპეზო O კედელი. ჭრილი 1:1

სურ. 42. სატრაპეზო W კედელი. ჭრილი 1: 2

სურ. 43. სატრაპეზო. S კედელი ჭრილი 1: 3

სურ. 44. N კედელი გარედან. ხედი NOO-დან. სურ. 45. N კედელი გარედან. ხედი NW-დან.

სურ. 46-48. სატრაპეზო სამუშაოების დაწყებამდე. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 49-51. სატრაპეზო. ბუხარი

სურ. 52,53. შესასვლელი W-დან. ქვის საფეხურები. სურ. 54. N კარების თავზე

სურ. 55-60. სატრაპეზო სამუშაოების სხვადასხვა ეტაპზე. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 61,62. სატრაპეზო მწვანე საფარისა და მიწის მოხსნის შემდეგ. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 63-65. შურფი. NO კუთხე

სურ. 66,67. შურფი. NW კუთხე

68. შურფი. ინტერიერის NW კუთხე

ა)

ბ)-გ)

სურ. 69. დარბაზული ეკლესია კლდის საფუძველზე: ა) საერთო ხედი ნ-დან; ბ)-გ). ქვების ქვეშ მოყოლილი ადამიანის ჩონჩხი

სურ. 70-73. წყარო, კედლის მხატვრობის ნაშთით

სურ. 74-79. დარბაზული ეკლესია კედლის მხატვრობის ნაშთით

მოძრავი ძეგლების კატალოგი

ა) არქიტექტურულ-დეკორატიული-სამშენებლო-საინჟინრო

სავ. N ომ-20. კარნიზი. ზომები: 0,48 x 0,37 (ჩამოტეხილია); h – 0,44; 0,33 მ. აღმოჩნდა დარბაზული ეკლესიის ინტერიერში (ნაგებობა VI).

სავ. N ომ-1. ვერძის თავი. დგილობრივი კლდის ან ბაზალტის ქვა. მკვეთრად გამოყვანილი ყურისა რქის მოხაზულობა. ოთხი ოვალური ნახვრეტი შუბლსა და გვერდებზე. ზომები: სიგრძე - 0,18; სიგანე, ზურგის მხრიდან - 0,18; ზურგიდან პირის დაბოლოებამდე - 0,19; დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI);

სავ. N ომ-2. გირჩი, მუქი ყავისფერი შირიმის (?) ქვისაგან დამზადებული. სიგრძე- 0,22; გირჩის-0,17; დმ. თავთან-0,22; -0,25; ფოსოს სიღრმე-0,05; ბორღურის სიგანე-0,06; სიმაღლე-0,04 მ. დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI).

სავ. N ომ-3. კუთხის ქვა. კირქვა (?). სიგრძე-0,52; სიგანე-0,31; შიდა კუთხის ზომები: - 0,12; 0,19; სისქე-0,14 მ. დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N ომ-11. არქიტექტურული დეტალი. ადგილობრივი კლდის ქვა. სიგრძე-0,2; სიმაღლე-0,13; სიგანე-0,15 მცირე დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N ომ-6. კუთხის ქვა. სიგრძე-0,3; სიგანე-0,2; სიმაღლე-0,22 მ. დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N ომ-5. კეხი. ადგილობრივი კლდის ქვა. სიგრძე-0,65; კალთების სიმაღლე- 0,18; 0,19; ძირის სიგანე-0,24 სიგანე-დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N ომ-7. კეხი. სიგრძე-0,47; გადასაბმელის გარეშე-0,44; გვერდების სიმაღლე-0,21 მ. N 1 დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N ომ-5. კეხი. ნაკლული. დარბაზული ეკლესიის (ნაგებობა N VI)

სავ. N ომ-5,7. კეხის შეერთება. რეკონსტრუქციის ცდა. მცირე დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N ომ-8. ლორწინის ლილვი. სიგრძე-0,35; სიგანე, ძირის-0,16; სიმაღლე-0,1; - 0,12 მ. დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)-

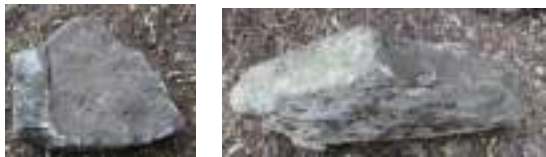
სავ. N ომ-22. ლილვი, ნაკლული. სიგრძე-0,28; სიგანე, ძირის-0,15; სიმაღლე-0,1; - 0,12 მ. დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N 21. ლორფინი. ნაკლული. ზომები: სიგრძე-0,56; სიგანე-0,26; სისქე-0,2 მ. დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N 9. ლორფინის ფრაგმენტი ლილვით. სიგრძე-0,37; სიგანე, ძირის-0,13; სიმაღლე-0,1; კუხის სიმაღლე-0,04; ლორფინის სისქე-0,040,05; ბორდურის სიგანე-0,06 მ. დარბაზული ეკლესია (ნაგებ. VI)

სავ. N 14. ლორფინი. სიგრძე-0,37; სიგანე-0,31; სისქე 0,055; ბორდურის სიგანე-0,08; სიმაღლე-0,001 მ. დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N 19. პილასტრის ნაწილი. სიმაღლე-0,23; სიგანე-0,2; სისქე ძირთან-0,13 მ. დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N 18. ლორფინის ლილვი. ნაკლული. სიგრძე-0,35; სიგანე-0,16; სიმაღლე-0,1; -0,12 მ. დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

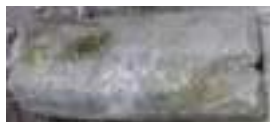
სავ. N 25. ლორფინის ლილვი. ნაკლული. მცირე დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

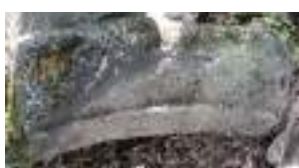
სავ. N 10. ლორფინის ნაწილი(?). დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N ომ-12. არქიტექტურული დეტალი.
წვერკვეთილი ტოლფერდა სამკუთხედის ფორმის. სიმაღლე-0.36; სიგანე ფუძის-0,26; წვერთან-0.16;
სისქე-0,16 მ.

სავ. N ომ-23. ლილვი. სიგრძე-0,62; სიგანე-0,29; სიმაღლე-0,2 მ.
დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N ომ-12. არქიტექტურული დეტალი (თაღის ნაწილი?). სიგრძე-0,8;
სიმაღლე-0.34; სისქე-0,15 მ.

სატრაპეზოში აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლედი

2020

11 DECEMBER

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute
of Archaeology of the European University

MIKHAIL THE SON OF PETRE BARATAEV (BARATASHVILI) FOUNDER OF GEORGIAN NUMISMATICS

Guram Lortkipanidze

Corresponding Member of the Georgian National Academy of Sciences

Gocha Geradze

Culturologist; Expert at the Levan Samkharauli National Forensics Bureau

ABSTRACT

The article is dedicated to the life and work of Prince Mikhail Barataev the son of Petre (Baratashvili, 1784–1856), the founder of Georgian scientific numismatics. Born in the Russian city of Simbirsk into the family of Baratashvili who had accompanied King Vakhtang VI into exile. Barataev arrived in Georgia in 1839 and served as head of the Transcaucasian Customs Office. During his stay, he collected and studied a unique set of Georgian coins. In 1844, he published in St. Petersburg a fundamental monograph titled Numismatic Facts of the Kingdom of Georgia, written in Russian, Georgian, and French, devoted to Georgian coinage from the 5th to the 18th centuries. The book played a significant role in awakening Georgian national self-awareness.

*Barataev was the first to describe, classify, and date Georgian coins, thereby laying the foundations for Georgian scientific numismatics and its terminology. He also invented an original method for reproducing coin impressions. Despite being highly recognized in Europe, his contribution remained largely unappreciated in Georgia. Unfortunately, his unique collection was lost — the Georgian coins were acquired by the Berlin Museum, while the remaining pieces dispersed into private collections. Barataev's scholarly successor is considered to be E.A. Pakhomov, who published *The Coins of Georgia* in 1910.*

Barataev's contribution to the development of Georgian historiography is immense, and it is essential that his role in Georgian culture be duly acknowledged.

Nobleman Mikhail Barataev the son of Petre (1784-1856)¹ is fairly considered as the founder of Georgian scientific numismatics. He was born in Russia, in the city of Simbirsk, in the family of Petre Barataev the son of Mikhail, the deputy of the king of this region, the governor-general Poruchik. His grandfather Melkisedeg (Mikheil) Baratashvili was in the Army of Vakhtang VI in 1724 and never returned to Georgia. Estates in Simbirsk, which is known as “Barataevka”, were gifted to him. His first-born son, Petre Mikhaili’s son, got a suitable education. In 1820-1835, he was a head of nobility of the Simbirsk governorate, before that he participated in the 1809 military campaign in Europe² – he sympathized with the Decembrists, for which he was arrested in St. Petersburg for short period of time. He is the founder of the Masonic Lodge of Simbirsk. In addition to it, according to the Brockhaus encyclopedia, Petre the son of Mikhail was known “as an archaeologist and a numismatist”. He started collecting coins from his youth. We do not know whether Mikhail Barataev’s family had any connection with Georgia, or was he fluent in his native language before arriving in Georgia. One thing is clear, the fact that in 1839 he was able to serve in Georgia and it should be explained by his great love for the homeland of his ancestors. He was appointed as the “Chief of Custom of the Transcaucasian District” and he served in this position (Civil General) for less than three years and then got retired³. Here, his collection of Georgian coins should be significantly expanded. M. Barataev lived in Tbilisi in Sololak, in the house of the Shadinovs, and for this the Department of Foreign Trade of the Ministry of Finance paid him 25 manats per month.

This house, which was newly built at that period of time, is still preserved (former Bebutov Street, then Engels, today Lado Asatiani N30). Later, Walter Siemens, a representative of the German firm “Siemens and Halges” owned an apartment here (1860-1868). The Khatishvils bought a house (Fig. 1).

M. Barataev has restored his family ties with the Baratashvili and Chavchavadze aristocratic families, including Meliton and Nikoloz Baratashvili. It is significant that Nikoloz Baratashvili dedicated his poem “Tomb of King Irakli” to him, dated back to 1842⁴. The poet’s following lines are directly related to M. Barataev’s work in Georgia: “Departed through the passage of time, you children in the vicinity bring enlightenment and pleasant tidings to the homeland”.

After the eternal separation from Georgia, at the end of 1844, he published a serious scientific study in St. Petersburg, a monograph dedicated to Georgian coins (V-XVIII centuries AD.) “Numismatic facts of the Georgian kingdom” (Photos of the header page of the book, see Fig. 2-4), in Russian and French, with extensive Georgian comments. It seems that Nikoloz Baratashvili should have participated in the preparation of this book, at least in its Georgian version, together with Professor D. Chubinashvili. However, nothing is said about this in the preface of Barataev’s book. Only the following passage of the letter of Mikhail Barataev to Meliton Baratashvili that has reached us, allows us to express this assumption: “I would be more than happy if our common beloved Nicholas the son of Meliton would supplement the first work of his old grandfather with his abundant knowledge and talent”. In addition, he kept another card fragment, this time N. Baratashvili’s letter to Grigol Orbeliani, where it says⁵: “Here is my last poem, which I wrote in Kniaz Barataev’s album at his request⁶. He also goes back to St. Petersburg in two days. with a large supply of information about historical Georgia”. Philologist Sh. Gozalishvili drew attention to

1 D. Kapanadze, Georgian Numismatics, second edition. Tbilisi 1969, p. 23.

2 F.A. Brockhaus, I.A. Effen, Encyclopedic Dictionary edited by Prof. I. Andreevsky, vol. III. St. Petersburg 1891.

3 On November 20, 1842, by the Supreme Decree of Alexander II, the position Chief of Custom of the Transcaucasian District was abolished («упразднена»), followed by «оставление его за штатом». National Historical Archive of Georgia, f. 378, recorded 1, f. 149.

4 Poems written by T.N. Baratashvili. Tbilisi 1876, p. 55.

5 N. Baratashvili, works. Tbilisi 1945, p. 96.

6 Barataev’s abovementioned album is preserved in the manuscripts department of the Moscow State Historical

the mentioned circumstance for the first time, following in the footsteps of G. Leonidze and M. Chikovani, he showed Nikoloz Baratashvili's professional interest in the problems of Georgian history⁷.

It is quite acceptable – Nikoloz Baratashvili also has a certain contribution in “creating a stock of information about historical Georgia”. Coins found in Georgia are also meant here.

Objectively, M. Barataev's book published in late 1844 and early 1845, despite the fact that it was dedicated to Nicholas I, it had to play an important role in the awakening of national self-awareness within Georgian society. The book emphasizes the fact that in the XIX century, Georgia had its own money, so independent statehood. The author of this book – “Numismatic Facts or Old Money of the Kingdom of Georgia” – considered himself a debtor in the introduction, addressing Georgians directly with the following words: “My short period in your wonderful and very beautiful country instilled deep in my heart the feeling of sincere love and gratitude... This work of mine will remain as your only memory in my heart, and I will also hope that you will remind me of an ancestor full of respect to you”. We don't know what response this book has had in Georgia. The evaluation of contemporaries in Russia according to the Brockhaus encyclopedia is: “This excellent work is inappropriately evaluated in Georgia (emphasis is ours G.L., G.G.) it was received with great sympathy in Europe” (B.E., III, c. 38). Two years after the publication of this book, a review by Academician Marie Brose was published in St. Petersburg under the title “Response to the work “Numismatic Facts of the Kingdom of Georgia” and Review of Georgian Numismatics”⁸. Later, the famous French numismatist V. Langlois published the book “Georgian Numismatics” based on Barataev⁹.

In 1846, members of the Russian Academy of Sciences, academicians Ustlyarov, Dorn and Brose has published a review with the title – “Analysis of the work of Prince Barataev entitled “Numismatic facts of the Georgian kingdom,” compiled by academicians Ustliaroy, Dorn and Brosse” (p. 237-246), in a collection of St. Petersburg “XV awarding of awards established by P.N. Demidov”. It should be considered as a remarkable event.

What is meant under “inappropriately evaluated in the homeland” – we do not exactly know, because we have not yet been able to trace the responses to this work in this period of time, unless we take into account One of D. Bakradze's letters, in which he gives a high evaluation of M. Barataev's scientific work¹⁰. In any case, the fact that shortly after the publication of the book, Mikhail Baratashvili resigned from his job and Georgia forever and returned to his estate in Barataevka, Simbirsk (Ulianovsk). It is possible that Mikhail Barataev, like Nikoloz Baratashvili, suffered constant silent persecution because of his patriotic activities. In 1845, Nikoloz Baratashvili, stationed in Ganja, became a victim of this persecution, who was not able to see the beloved book of Mikhail Barataev. The last period of Barataev's work is unknown to us. It must be assumed that he continued to fill and edit his collection, which is visible in archive materials revealed from Sh. Gozalishvili. In particular, in 1898, at the exhibition dedicated to the 250th anniversary of Simbirsk (Ulianovsk), M. Barataev's three-volume manuscript “Metal facts for the history of Georgia” has been represented¹¹.

He died on July 30, 1856, his grave is lost.

Georgian society did not respond to the death of Mikhail Barataev, unlike Russian periodicals. It is worth noting the rather extensive unauthored obituary¹² published by the authoritative scientific body

museum. Sh. Gozalishvili, Mikhail Baratashvili. Tbilisi 1987, p. 70.

7 Sh. Gozalishvili, abovementioned work, p. 68-71.

8 Brosset., Rapport sur l'ouvrage intitule “Нумизматические факты Грузинского царства” et Revue de Numismatique georgienne. Spb., 1847.

9 V. Langlaas, Numismatic de la Georgie. Paris 1852.

10 Tsiskari, 32. 1857, pp. 57-58.

11 Sh. Gozalishvili, abovementioned work, p. 56.

12 ЖМР, VII departm., SPB. 1856. Pp. 107-108.

“Magazine of the Ministry of Public Education” under the heading “News and Mix”. Its Georgian translation, with some part of it is here: “On July 30, at the age of 76, one of the most respected noblemen, Kniaz Mikhail the son of Petre Baratov, died in his estate Barataevka near Simbirsk. He is known to the public for his service as the leader of the nobility of the province in 1820-1835. Then, as the chairman of the Christian Charity Society, the chairman of the building committee of the Simbirsk Trinity Cathedral and Chairman of the charitable society of Gymnasium. In scientific circles, he is known for his book dedicated to Emperor Nikoloz the son of Pavel.

“Numismatic facts of the Kingdom of Georgia” (in Russian, Georgian and French languages), in 1844. His work has been repeatedly celebrated with supreme prescriptions. He is a member of Russian and foreign scientific societies. The fruit of his numismatic researches, in addition to the mentioned work, is a collection of ancient coins and medals. Many of them are collected only here and kept in his cabinet, where other rarities are also presented. The Academy of Sciences of Paris accepted him as its member for the invention of numismatic work and the method of taking the faces of coins”.

It is significant that the method he invented for taking the faces of coins, which is described in detail in this book, is still popular among numismatists today. (Taking a face through foil and casting an exact face with plaster. This was taught to me personally by the famous Russian numismatist K. Golenko – – G. Lortkifanidze). 15 years after his death, in 1871, his heirs offered a collection of paternal coins and medals to the Imperial Hermitage. Due to the some unclear situation, after Marie Brose's examination, the Hermitage refused to get M. Barataev's collection, which was immediately purchased by the Berlin Museum!¹³ Today, the place of this collection is unknown. According to other data, the blame for this goes to the numismatist, Lieutenant General of the Russian Army I.A. Bartholomew (1813-1870). He worked in the Caucasus. He was with the Caucasus department of the Russian Geographical Society in 1854. Director of the established museum. The museum had a numismatic collection consisting of 384 coins. “Caucasian calendar”, the official colonial body published in Tbilisi, in the sixties of the 19th century, regularly published information about the coins entered into the museum. Bartholomew had a connection with the “Hermitage” of St. Petersburg, which he supplied with coins, including Georgian ones. In 1857, he wrote a negative conclusion about the collection of Mikhail Barataev, which was first offered by the heirs for the museum of the Caucasus department. “Because of the amount of the price specified”, “and even more, because it constitutes a subject for the purposes of a completely irrelevant section”?! (For details, see Dundua G. Dundua D. Vol. I. 2006, p. 20).

As they say, “comments are unnecessary”. Georgia has indeed lost another part of its priceless national heritage...

It is known that the second collection of Georgian coins of that period had belonged to Lieutenant General Alexander Komarov (1823-1904), a senior official of the Viceroy's Chancellery who worked in the Caucasus for a long time and was fond of archaeology and numismatics¹⁴. His collection was sold to the Hermitage in 1892 for 25,000 manats¹⁵.

The second part of M.P. Barataev's unique collection – Greco-Roman and Eastern, including Armenian coins, was scattered in various private collections and it is practically impossible to find them today. For example, the famous Russian numismatist and collector A.G. Golikov had King Tamar's 20 rare coins in collection¹⁶.

13 I. Spasky, Numismatics in the Hermitage, St. Petersburg “Numismatics and Epigraphy”, VIII. Moscow 1970, pp. 176, 180.

14 See about it: Military encyclopedia, vol. XIII, St. Petersburg. 1913, p. 64., Collection of unpublished Georgian coins from the collection of A.V. Komarov, F. Bayer and V.N. Vyrubaeva. Moscow 1997, p. 5.

15 I. Spasky, Numismatics in the Hermitage.

16 L.A. Zavorotnaya, Collector Alexander Grigorievich Golikov (1865-1940). Sat. Coins and medals, II. Moscow 2004, p. 259.

We have a happy exception. One of the most valuable collection of Georgian coins, including unique items, was acquired by a Russian scientist and collector working in Baku, Prof. E.A. Pakhomov (1890-1965) he gave this collection to National Museum of Georgia named after S. Janashia; As noted by Prof. d. Kapanadze¹⁷, the collection inherited by E. Pakhomov significantly filled the gaps, revealed previously unknown and inaccessible coins.

E. Pakhomov will present himself as the continuation of the case of Mikhail the son of Petre Barataev (Baratashvili). In 1910, in St. Petersburg, he published the book "Coins of Georgia I", which remained as a textbook in Georgian numismatics for a long time¹⁸. Its second completed edition was published in Tbilisi in 1970, by with Prof. D. Kapanadze's foreword and comments¹⁹. He calls E. Pakhomov his teacher, and He considers himself as a heir of M.P. Barataev²⁰.

Although M.P. Barataev (Baratashvili) played an important role in the development of Georgian historiography, he was not really appreciated in his homeland. For example, nothing is said about his work in such a solid study as "Essays on the History of Georgia"²¹ and this, despite the already existing precedent in Russia, when in the first volume of "Essays on the History of Historical Science of the Soviet Union" edited by Academician M. Tikhomirov²², this Georgian historian of the "bourgeois era" was given high praise as a pioneer in the study of Georgian coins.

Nowadays, M. Baratashvili (Barataev)'s contribution to Georgian culture is widely known. He was the first to describe, group and date Georgian coins, thereby laying the foundation for Georgian numismatics and its scientific terminology. According to academician A. Afakidze, he was the first to pay attention to the information about Tbilisi preserved in the classical historical sources of the VI century. His work is characterized by a deeply patriotic and progressive concept of Georgians and the kingdom of Georgians, the unity of Georgia²³. In Georgian historiography the gap caused by not studying M. Barataev's work was filled by Sh. Gozalishvili, with the work quoted by us many times – "Mikhail Baratashvili" Vol. 1987. The newspaper "Georgian Book", in its November 2, 2002 issue (N2, 14) (p. 7) published G. Sarajishvili's letter with the title: "Mikhail Baratashvili, the inventor of the numismatic catalog printing", which is mainly written by Sh. Gozalishvili's monograph, without reference. It is also a misunderstanding that M. Baratashvili is the inventor of the printing of numismatic catalogs!

Also there is not mentioned the fact that the picture of Mikhail the son of Petre Barataev was spread by Sh. Gozalishvili for the first time and thus he returned the famous son of Georgia back once again.

M. Barataev's monograph: "Numismatic Facts, or Old Money of the Kingdom of Georgia" played a leading role in the history of Georgian culture. In the introduction to the book, M. Barataev wrote: "I consider myself happy if my first work in your beautiful estate awakens the desire to continue such work, to complete and deepen the work I started. Then this work of mine will remain as your only memory in my heart, and I will also hope that you will remind me of my ancestor full of respect for you".

The next stage in the development of Georgian numismatics is connected with the 5th Congress of Russian Archaeologists held in Tbilisi on September 8-21, 1881, where Petre Baratashvili's name was mentioned many times. One of the heads and organizers of the congress was a numismatics lover and collector Lieutenant General Komarov.

17 D. Kapanadze, abovementioned work. p. 3.

18 See S. Janashia, TSU Program in Paleography and Numismatics, Proceedings, vol. V. 1987, p. 182.

19 E.A. Pakhomov, Coins of Georgia. Tbilisi 1970.

20 D. Kapanadze, Georgian numismatics. Moscow 1955, p. 8.

21 Essays on the history of Georgia, Vol. V. Georgia in the 30s-90s of the XIX. "Metsniereba", Tbilisi 1970, p. 818-823. See also A. Surguladze, Essays on the history of Georgian culture of the 19th century. Tbilisi 1980.

22 Essays on the history of historical science in the USSR, vol. 1. Moscow 1955, p. 638.

23 A. Apakidze, Baratashvili (Barataev), M.P. Georgian Soviet Encyclopedia, Vol. 2. 1977, p. 199.

Fig. 1. Shadinov's house in Sololak (former Bebutov, today Lado Asatiani Street), where Mikheil the son of Petre Barataev (Baratashvili) lived.

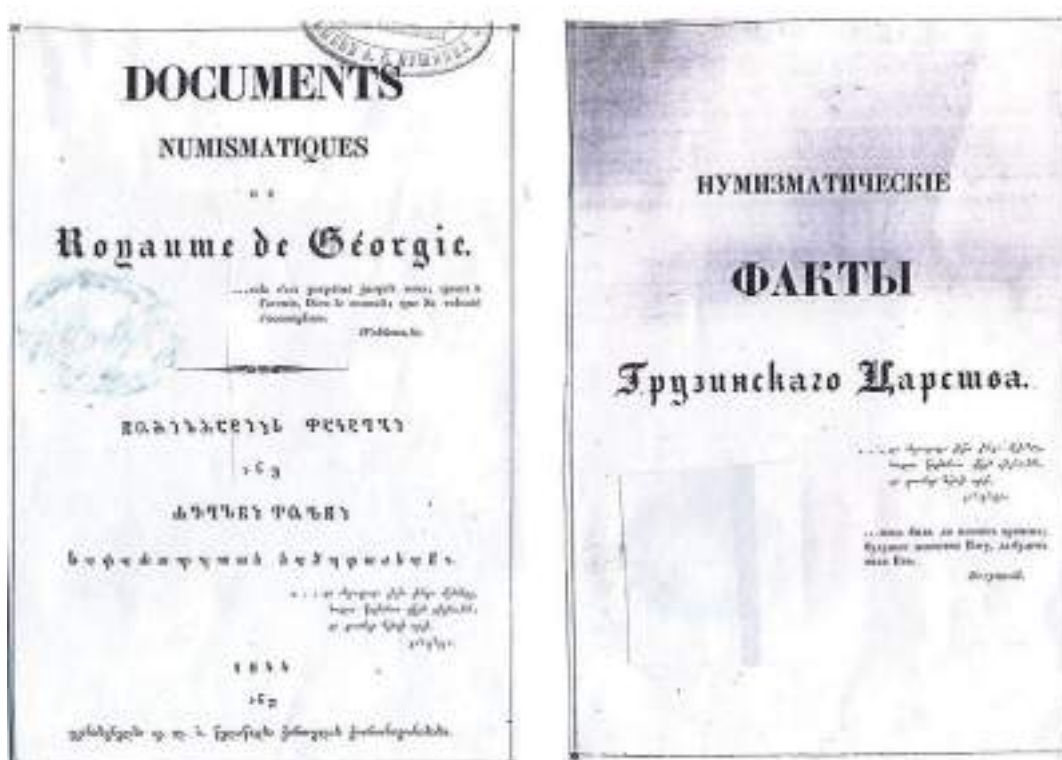

Fig. 2-3. introduction to M. Barataev's book

Fig. 4. Mikheil the son of Petre Barataev (Baratashvili)

2020

ДЕКАБРЬ, 11

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт Археологии Имени Академика
Андриа Апакидзе

МИХАИЛ ПЕТРОВИЧ БАРАТАЕВ (БАРАТАШВИЛИ) – ОСНОВАТЕЛЬ ГРУЗИНСКОЙ НУМИЗМАТИКИ

Гурам Лорткипанидзе

Член-корреспондент Национальной академии наук Грузии

Гоча Герадзе

Культуролог; Эксперт Национального бюро судебной экспертизы им. Левана Самхараули

АБСТРАКТ

Статья посвящается жизни и работе основателя грузинской научной нумизматики, князя Михаила Петровича Баратаева (Бараташвили, 1784-1856). Баратаев, который родился в России, г. Симбирске, в семье потомков Бараташвили из свиты царя Вахтанга VI, в 1839 г. приехал в Грузию и служил на посту главы таможенной службы Закавказского округа. Во время пребывания в Грузии он собрал и изучил уникальную коллекцию грузинских монет. В 1844 в Петербурге была издана его фундаментальная монография «Нумизматические факты царства Грузинского» на русском, грузинском и французском языках, посвящена она была грузинским монетам V-XVIII вв. Книга сыграла важную роль в пробуждении национального самосознания. Баратаев первым описал, классифицировал и датировал грузинские монеты, заложил основание грузинской научной нумизматики и ее терминологии, изобрел оригинальный метод снятия изображения с поверхности монет. Несмотря на высокое признание в Европе, его работы не были оценены должным образом в Грузии. К сожалению его уникальная коллекция была утрачена – грузинские монеты приобрел музей в Берлине, а остальные осели в частных коллекциях. Наследником Баратаева признан Е. А. Пахомов, который в 1910 г. издал «Монеты Грузии».

Вклад Баратаева в развитие грузинской историографии действительно велик и оценка работ этого выдающегося ученого в грузинской культуре необходима.

Основателем научной грузинской нумизматики заслуженно считается князь М.П. Баратаев (1784-1856)¹. Он родился в России, г. Симбирске, в семье наместника императора, губернатора генерал-поручика Петра Михайловича Баратаева. Его дед, Мелкиседек (Михаил) Бараташвили был в свите Грузинского царя Вахтанга VI в 1724 г. и не вернулся в Грузию. Ему подарили земли в Симбирске, которые известны под названием Баратаевки. Его сын, Петр Михайлович, получив соответствующее образование, в 1820-35 гг. был предводителем дворянства губернии, до того участвовал в военной кампании 1809 в Европе², также сочувствовал декабристам, за что был ненадолго арестован в Петербурге, помимо всего этого он также был основателем масонской ложи Симбирска. Согласно энциклопедии Брокгауза, Петр Михайлович был еще археологом и нумизматом, собирать монеты начал с молодости.

Нам неизвестно, была ли у семьи Михаила Баратаева связь с Грузией, знал ли он полноценно родной язык до приезда в Грузию. Лишь одно понятно – исключительной любовью его предков можно объяснить факт того, что он сумел в 1839 г. получить назначение в Грузию по работе – становится «начальником таможенного округа Закавказья» и прослужил на этой службе в роли действительного статского советника (гражданского генерала) на протяжении трех лет, после чего вышел на пенсию³. Тут его коллекция грузинских монет должна была существенно пополниться.

В Тбилиси М. Баратаев жил в Сололаки, в доме Шадиновых, за что получал от департамента внешней торговли министерства финансов ежемесячно 25 рубл. Этот, на тот момент новый, дом сохранился до сих пор (бывш. Бебутовская ул., затем Энгельса, ныне – Ладო Асатиани № 30). Позже (1860-1868 гг.) тут жил представитель немецкой фирмы «Сименс и Хальге» Вальтер Сименс, а дом был приобретен Хатисовыми (рис. 1).

М. Баратаев возобновил родственные связи с аристократическими семьями Бараташвили и Чавчавадзе, в том числе с Мелитоном и Николозом Бараташвили. Надо отметить, что именно ему посвятил Н. Бараташвили свой стих 1842 г. «Могила царя Ираклия»⁴, и именно его касаются строки этой поэмы: «Изгнанников теперешний возврат оказывает родине услугу. Они назад с познаниями спешат, льды Севера расплавив сердцем Юга».

После окончательного прощания с Грузией этот «изгнанник» издал в Петербурге, в конце 1844 г., серьезную публикацию – монографию на русском и французском языках с пространными грузинскими комментариями, о грузинских монетах (V-XVIII вв.): «Нумизматические факты грузинского царства» (форзац книги см. рис. 2-4). Как видно, в подготовке этой книги или хотя бы ее грузинского варианта, наряду с проф. Д. Чубинашвили, принимал участие и Н. Бараташвили, хотя в предисловии об этом не упоминается, и основание этой версии дает лишь пассаж из письма М. Баратаева к М. Бараташвили: «буду очень рад, ежели наш любимый Николоз Мелитонович своими большими знаниями и огромными способностями первую публикацию пожилого деда», также сохранился фрагмент послания Н. Бараташвили к Григолу Орбелиани, где говорится⁵: «Вот, мой последний стих, который я записал в альбом князю Баратаеву по его просьбе⁶, который два дня назад отправился в Петербург с большим запасом сведений об исторической Грузии». На это обстоятельство первым обратил внимание филолог С. Гозалишвили, который, следом за Г. Леонидзе и М. Чикова-

1 Д. Капанадзе, Грузинская нумизматика, второе издание. Тбилиси 1969, стр. 23.

2 Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, Энциклопедический словарь под редакцией проф. И. Андреевского, т. III, Спр., 1891.

3 По высочайшему повелению Александра II от 20 ноября 1842 г. Должность начальника таможенного округа Закавказья была упразднена, за чем последовала «оставление его за штатом». Гос. Ист. Арх. Груз. f. 378, опис. 1, f. 149.

4 Стихи, поведенные Н. Бараташвили. Тбилиси 1876, стр. 55.

5 Н. Бараташвили, Сочинения. Тбилиси 1945, стр. 96.

6 Данный альбом М. Баратаева хранится в отделе рукописей Московского государственного исторического музея. С. Гозалишвили, М. Бараташвили. Тбилиси 1987, стр. 70.

ни, выявил профессиональный интерес Н. Бараташвили к проблемам истории Грузии⁷.

Вполне вероятно, что и Н. Бараташвили принимал участие в собирании «большого запаса сведений об исторической Грузии», в чем, вероятно, подразумеваются и обнаруженные в Грузии монеты.

Несмотря на посвящение Николаю II, книга М. Баратаева, вышедшая в конце 1844-начале 1845 г. должна была, объективно, сослужить службу пробуждению национальной самоидентификации и сыграть определенную роль в рассвете общественности. В книге подчеркнуто то обстоятельство, что до XIX в. во всех эпохах в Грузии были свои деньги, т.е. независимое государство. Автор этой книги – «Нумизматические факты или старинные деньги царства Грузинского» счел нужным в предисловии обратиться к грузинскому народу – : «Мое краткое пребывание в вашей чудесной и очень красивой стране глубоко укоренило в моем сердце чувство кристальной любви и благодарности... Эта моя работа останется, как память о вас в моем сердце и, надеюсь, и вы вспомните меня, окрыленного чувством уважения к вам вашего предка».

Мы не знаем, какой отклик вызвала эта книга в Грузии, а оценки современников в России и не только, согласно энциклопедии Брокгауза, мало сказать, удивляют: «Этот превосходный труд, недостаточно хорошо принятый в Грузии (Выделено нами – Г.Л., Г.Г.), был с большим сочувствием принят в Европе» (Б.Э., III, с. 38). Через два года после выхода книги, в Санкт-Петербурге была напечатана рецензия акад. М. Броссе под названием «Отклик на работу «Нумизматические факты царства грузинского» и «обзор грузинской нумизматики»⁸, а позже известный французский нумизмат В. Ланглау, основываясь на Баратаева, издал книгу «Грузинская нумизматика»⁹.

В 1846 г. члены российской Академии наук Устлиаров, Дорн и Броссе в сборнике: «XV приращение учрежденных П.Н. Демидовым наград» в Петербурге издали рецензию под названием «Разбор сочинения князя Баратаева под названием «Нумизматические факты Грузинского царства», составленный академиками Устлиаровым, Дорном и Броссе» (стр. 237-246), что можно считать знаменательным событием.

Мы не знаем, что точно подразумевается под «недостаточно оцененный на Родине», т.к. не смогли обнаружить отзывов в современной труду грузинской периодике, за исключением письма Д. Бакрадзе в журнале Цискари (1857 г.), где, при обзоре источников истории Грузии высокую оценку дает научной деятельности М. Баратаева¹⁰, а то обстоятельство, что вскоре после публикации книги М. Баратаев бросает работу и возвращается в свое поместье Баратаевку в Симбирске (Ульяновск), наводит на некоторые мысли – вдруг, как и Николоз Бараташвили, ставший ее жертвой в 1845 г. в Гандже, не дожив до ожидаемой публикации М. Баратаева, Баратаев ощущал безмолвное преследование за свою патриотическую деятельность. Последний период жизни Баратаева нам неизвестен. Можно предположить, что он продолжал пополнение и обработку нумизматической коллекции, что видно из архивных материалов, обнаруженных С. Гозалишвили, конкретно же в 1898 г. на выставке к 250летию Симбирска был выставлен трехтомный рукописный труд М. Баратаева «Металлические факты к истории Грузии»¹¹.

М. Баратаев скончался 30 июля 1856 г. Его могила утеряна.

В отличие от русской, грузинская общественность никак не откликнулась на его смерть. Стоит отметить некролог¹² неизвестного автора в авторитетном научном издании «журнал министерства народного образования», предлагаем сокращенный вариант: «30 июля в Симбирске, в своем по-

7 С. Гозалишвили... там же, стр. 68-71.

8 М. Броссе, Отчет о работе «Нумизматические факты Грузинского царства» и обзор грузинской нумизматики. СПб, 1847.

9 В. Ланглау, Нумизматика Грузии. Париж 1852.

10 Цискари. 1857, 32, стр. 57-58.

11 С. Гозалишвили, упомянутая работа. Стр. 56.

12 ЖМР, СПб, 1856, VII, отд. Стр. 107-108.

местье Баратаевка, в возрасте 76 лет скончался один из достойнейших дворян, действительный статский советник, князь Михаил Петрович Баратаев. Обществу он известен своей работой в должности предводителя дворянства губернии в 1820-35 гг., как председатель общества христианской благотворительности, также строительного комитета собора Троицы в Симбирске и благотворительного общества гимназического пансиона благородных. В научных кругах покойный известен книгой 1844 г., посвященной императору Николаю Павловичу: «Нумизматические факты царства Грузинского» на русском, грузинском и французском языках. Его деятельность была неоднократно отмечена высочайшими рескрипциями, он член российских и иностранных научных сообществ. Плодами его нумизматических исследований можно счесть не только упомянутый труд, но и большую коллекцию древнейших монет и медалей, некоторые из которых встречаются только тут, в его кабинете, где представлены и другие редкости. За нумизматическую деятельность и изобретения метода скопирования монет покойный стал членом самой Парижской академии наук».

Надо отметить, что упомянутый метод копирования монет, подробно описанный в книге Баратаева, до сих пор популярен среди нумизматов (имеется в виду взятие отпечатка с помощью фольги и отливка его в гипсе. Меня этому приему научил известный русский нумизмат К. Голенок. – Г. Лорткипанидзе).

Через 15 лет после его кончины, в 1871 г. наследницы Баратаева предложили коллекцию медалей и монет своего отца императорскому Эрмитажу, но, в мутных обстоятельствах, после экспертизы М. Броссе, Эрмитаж отказался от этой коллекции, которую сразу же приобрел Берлинский музей¹³! Сегодня местоположение коллекции неизвестно.

По некоторым данным, вина в отказе от коллекции лежит на нумизмате, генерал-лейтенанте российской армии И.А. Бартоломей (1813-1870), который служил на Кавказе и был директором музея, основанного в 1854 г. при кавказском отделении российского географического общества. У этого музея имелась нумизматическая коллекция в 384 монеты, а сведения о поступлениях регулярно публиковались в 60-е годы XIX в. в официальной колониальной газете «Кавказский календарь». У Бартоломей были связи с петербургским Эрмитажем, коллекцию которого он пополнял монетами, в том числе и грузинскими. В 1857 г., когда дочери Баратаева предложили его коллекцию пока музею кавказского отделения, он написал к ней отрицательную рецензию «по причине высокой предложенной цены», «а более потому, что это предмет, полностью не соответствующий целям отделения (?)» (подр. см. Дундуа Г., Дундуа Т. I, 2006, стр. 20).

Комментарии, как говорится, тут излишни, а Грузия в очередной раз лишилась бесценной части своего национального наследия...

Известна вторая коллекция грузинских монет, которая принадлежала любителю археологии и нумизматики, долгое время работающему на Кавказе, чиновнику канцелярии императорского наместника, генерал-лейтенанту Александру Комарову (1823-1904гг.)¹⁴, коллекцию эту в 1892 г. за 25 тыс. рублей приобрел Эрмитаж¹⁵.

Вторая часть уникальной коллекции М.П. Баратаева – греко-римские и восточные, в том числе армянские монеты, была разбита на части и осела в разных частных коллекциях, обнаружить эти монеты сегодня, практически, невозможно. Напр. в коллекции известного русского нумизмата и коллекционера А.Г. Голикова было 20 редких монет одной только царя Тамар¹⁶.

Есть и счастливое исключение – богатейшая коллекция грузинских монет, в том числе и уни-

13 И. Спасский, Нумизматика в эрмитаже, СПб. «Нумизматика и эпиграфика», VIII. Москва 1970. Стр. 176, 180.

14 О нем см.: Военная энциклопедия, т. XIII, СПб. 1913, стр. 64. Сборник неизданных грузинских монет из собрания А.В. Комарова, Ф. Байера и В.Н. Вырубаева. Москва 1997, стр. 5.

15 И. Спасский, Нумизматика в эрмитаже.

16 Л.А. Заворотная, Коллекционер Александр Григорьевич Голиков (1865-1940). Сб. Монеты и медали, II. Москва 2004, стр. 259.

кальных, которую завещал Государственному музею Грузии им. С. Джанашиа русский ученый и коллекционер, работающий в Баку, проф. Е.А. Пахомов (1890-1965 гг.); как отмечал проф. Д. Капанадзе¹⁷, коллекция Е. Пахомова значительно восполнила пробелы в наших познаниях о нумизматике Грузии и выявила многие дотоле неизвестные или недоступные монеты.

В целом, Е. Пахомов предстает перед нами, как продолжатель дела М.П. Баратаева (Бараташвили).

В 1910 г. в Петербурге, он издал книгу «Грузинские монеты I», которая долгое время оставалась учебником грузинской нумизматики¹⁸, ее второе, дополненное издание вышло в Тбилиси в 1970 г., под редакцией и с предисловием проф. Д. Капанадзе¹⁹, который считал Пахомова своим учителем, а себя – продолжателем дела Баратаева²⁰.

Несмотря на важнейшую роль М.П. Баратаева (Бараташвили) в развитии грузинской историографии, он остается недооцененным. Например, о его деятельности ничего не сказано в таком солидном исследовании, как «Очерки Истории Грузии»²¹, несмотря на прецедент – в первом томе «Очерков истории исторических наук Советского союза» под ред. акад. М. Тихомирова²² этот грузинский историк «буржуазной эпохи» получил высокую оценку, как пионер изучения грузинских монет.

Сегодня вклад М. Бараташвили (Баратаева) в грузинскую культуру всеобщее известен, он первым описал, классифицировал и датировал грузинские монеты, заложив этим самым основы грузинской нумизматики и ее научной терминологии. По наблюдению акад. А. Апакидзе, он первым обратил внимание на сведения о Тбилиси в классических исторических источниках VI в. Его труд характеризуется глубоко патриотичной и прогрессивной концепцией о единстве грузин, грузинского царства и Грузии²³. Пробел в грузинской историографии, вызванный забвением работы Баратаева, заполнил М. Гозалишвили своим неоднократно цитируемым нами трудом «Михеил Бараташвили» (Тб. 1987). Газета «Грузинская книга» в номере за 2 ноября 2002 г. (#2, 14, стр. 7) напечатала письмо Г. Сараджишвили «Михеил Бараташвили – изобретатель печатанья нумизматических каталогов», которое, в основном, опирается на монографию С. Гозалишвили, но без ссылок на нее, не говоря уж о заблуждении, будто бы Баратаев изобрел печатанье каталогов. Там также не упоминается, что фигуру М.П. Баратаева у нас впервые выявил С. Гозалишвили, повторно вернув этим самым в Грузию ее значимого отпрыска.

Монография М. Баратаева «Нумизматические факты, т.е. древние деньги царства Грузинского» выполнила ведущую роль в истории грузинской культуры, выполнив его желание: «Я буду счастлив, если мой первый труд пробудит в вашей прекрасной Родине желание продолжить подобную работу, для дополнения и углубления начатого мной... Тогда Эта моя работа останется, как память о вас в моем сердце и, надеюсь, и вы вспомните меня, окрыленного чувством уважения к вам предка».

Следующий этап развития грузинской нумизматики связан с V съездом российских археологов в Тбилиси (8-21 сент. 1881), организованным нумизматом-любителем и коллекционером генерал-лейтенантом Комаровым, на котором неоднократно прозвучало имя Бараташвили.

17 Д. Капанадзе, упомянут. Труд. Стр. 3.

18 См. Джанашиа, Программа ТГУ по палеографии и нумизматике, труды V. Тбилиси 1987, стр. 182.

19 Е.А. Пахомов, Монеты Грузии. Тбилиси 1970.

20 Д. Капанадзе, Грузинская нумизматика. Москва 1955, стр. 8.

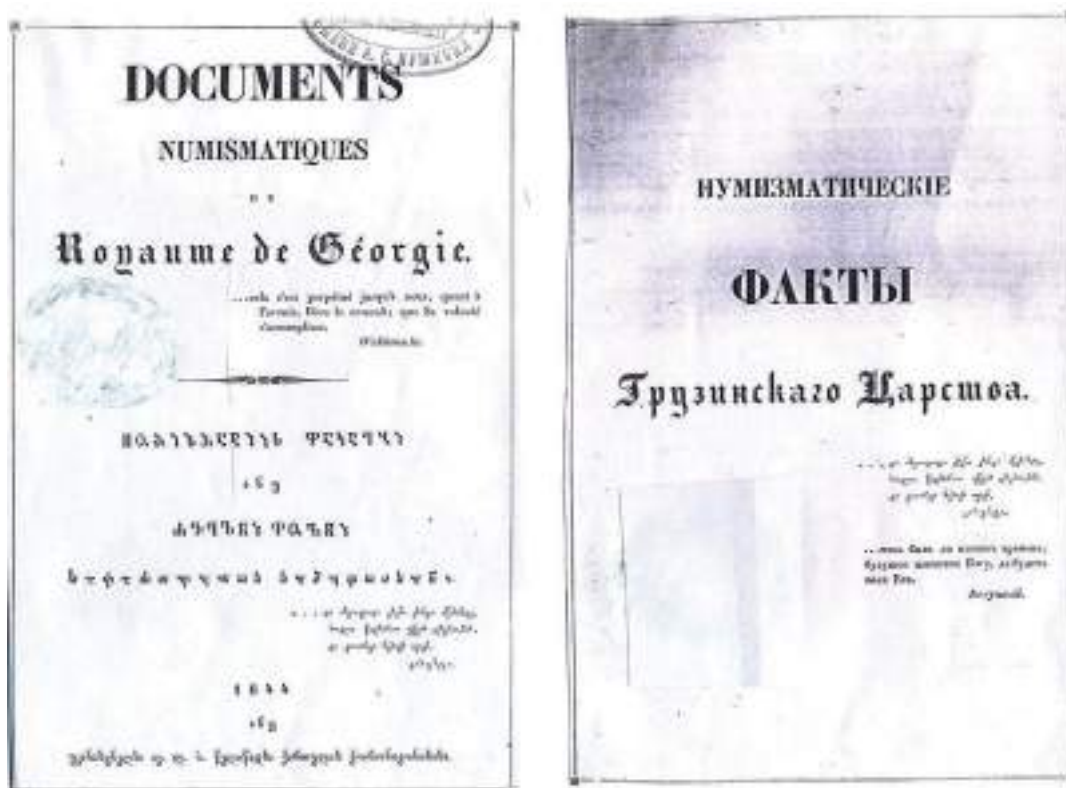
21 Очерки истории Грузии V. Грузия в 30-90 гг. XIX в. См. параграф «Наука», Тбилиси 1970, стр. 818-823. См. также А. Сургуладзе, Очерки по истории грузинской культуры XIX в. Тбилиси 1980.

22 Очерки истории исторической науки в СССР, т.1. Москва 1955, стр. 638.

23 А. Апакидзе, Бараташвили (Баратаев) М.П. Грузинская Советская энциклопедия, т. 2. Тбилиси 1977, стр. 199.

რის. 1. Дом Шадиновых в Сололаки (бывшая ул. Бебутова, сегодня ул. Ладосатиани), в котором жил М.П. Баратаев (Бараташвили)

რის. 2-4 Форзац книги Баратаева

рис. 5. М.П. Баратаев (Бараташвили)

2020

11 დეკემბერი

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

მიხეილ პეტრეს ძე ბარათაევი (ბარათაშვილი) ქართული ნუმისმატიკის ფუძემდებელი

გუჰამ დოხოთიფანიძე

საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის წევრ-კორესპოდენტი

გოჩა გეხაძე

კულტუროლოგი; ლევან სამხარაულის სასამართლო ექსპერტიზის ეროვნული ბიუროს
ექსპერტი

აბსტრაქტი

სტატია ეძღვნება ქართული სამეცნიერო ნუმისმატიკის ფუძემდებლის, თავადი მიხეილ პეტრეს ძე ბარათაევის (ბარათაშვილი, 1784-1856) ცხოვრებასა და მოღვაწეობას. ბარათაევი, რომელიც დაიბადა ხუსეთის ქადაქ სიმბიხისკში ვახტანგ VI-ის ამადაში მყოფი ბარათაშვილების შთამომავლის ოჯახში, 1839 წელს საქართველოში ჩამოვიდა და ამიეჩკავკასიის ოდქის საბაჟოს უფროსის თანამდებობაზე იმსახურა. საქართველოში ყოფნის პეხიოდში მან შეაგროვა და შეისწავდა ქართული მონეტების უნიკალური კოლექცია. 1844 წელს პეტეხბუხგში გამოსცა ფუნდამენტური მონოგრაფია „ნუმისმატიკური ფაქტები საქართველოს სამეფოსანი“ ხუსუდ, ქართუდ და ფხანგუდ ენებზე, რომელიც ეძღვნებოდა V-XVIII საუკუნეების ქართუდ მონეტებს. წიგნმა მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ქართული ეხოვნური თვითშეგნების გამოფხიზდების საქმეში. ბარათაევმა პიხვედმა აღწეხა, დაატგუფა და დაათაილა ქართული მონეტები, ჩაუყაია საფუძვედი ქართუდ სამეცნიერო ნუმისმატიკას და მის გეხმინოლოგიას, გამოიგონა მონეტების პიხების გადალების ოხიგინადუხი მეთოდი. მიუხედავად ევხოპაში მაღალი აღიახებისა, საქართველოში მისი მოღვაწეობა სათანადოდ ვეხ შეფასდა. სამწუხაროდ, მისი უნიკალური კოლექცია დაიკაჰა

– ქართული მონეტები ბეჰდინის მუზეუმმა შეიძინა, ხოლო დანახჩენი ნაწიდი გაიფანტა კეხძო კოდექსებში. ბაჩათაევის მემკვიდრე მირჩინევა ე.ა. პახომოვი, რომელმაც 1910 წელს გამოსცა „საქართველოს მონეტები“.

ბაჩათაევის ღვაწდი ნამდვირად დიდია ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების მიმართებით. აუცილებელია ამ გამოჩენილი მეცნიერის წვლილი სათანადოდ იქნეს შეფასებული ქართულ კულტურაში.

ქართული სამეცნიერო ნუმისმატიკის ფუძემდებლად სამართლიანად არის მიჩნეული თავადი მიხეილ პეტრეს ძე ბარათაევი (1784-1856)¹. ის დაიბადა რუსეთში, ქალაქ სიმბირსკში, ამ მხარის მეფის ნაცვალის, გუბერნატორის გენერალ-პორუჩიკის პეტრე მიხეილის ძე ბარათაევის ოჯახში. მისი პაპა მელიქსედე (მიხეილ) ბარათაშვილი 1724 წელს ვახტანგ VI-ის ამაღლაში ყოფილა და საქართველოში აღარ დაბრუნებულა. მისთვის უბოძებიათ მამულები სიმბირსკში, რომელიც „ბარათაევკას“ სახელით არის ცნობილი. მის პირმშოს, პეტრე მიხეილის ძეს, შესაფერისი განათლება მიუღია. 1820-1835 წწ. ის სიმბირსკის გუბერნიის თავად-აზნაურთა წინამძღოლია, მანამდე მონაწილეობდა 1809 წლის სამხედრო კამპანიაში ევროპაში² – თანაუგრძნობდა დეკაბრისტებს, რისთვისაც მცირე ხნით პეტერბურგში დაუკავებიათ. ის სიმბირსკის მასონთა ლოჟის დამაარსებელია. ბროკჰაუზის ენციკლოპედიის თანახმად, გარდა ამისა პეტრე მიხეილის ძე ცნობილი ყოფილა „როგორც არქეოლოგი და ნუმისმატი“. მონეტების შეგროვებას ის ახალგაზრდობიდანვე შესდგომია. ჩვენ არ ვიცით, ჰქონდა თუ არა მიხეილ ბარათაევის ოჯახს კავშირი საქართველოსთან, ფლობდა თუ არა ის სრულყოფილად მშობლიურ ენას, საქართველოში ჩამოსვლამდე. ერთი კი ცხადია, წინაპართა სამშობლოსადმი უდიდესი სიყვარულით უნდა აიხსნას ის ფაქტი, რომ 1839 წელს მას მოუხერხებია საქართველოში სამსახურში განწესება. ის ინიშნება „ამიერკავკასიის ოლქის საბაჟოს უფროსად“ და ამ თანამდებობაზე „დეისტვიტელნი სტატსკი სოვეტნიკ“ (სამოქალაქო გენერალი) ჩინით მან არა სრული სამი წელიწადი იმსახურა და პენსიაზე გავიდა³. აქ მნიშვნელოვნად უნდა შეევსო ქართული მონეტების კოლექცია. მ. ბარათაევს თბილისში უცხოვრია სოლოლაკში, შადინოვების სახლში და ამისათვის ფინანსთა სამინისტროს საგარეო ვაჭრობის დეპარტამენტი 25 მანეთს უხდიდა თვიურად.

ეს სახლი, რომელიც მაშინ ახლადაშენებული გახლდათ, დღემდეა შემონახული. (ყოფილი ბებუთოვის ქუჩა, შემდეგ ენგელსის, დღეს ლადო ასათიანის №30). შემდგომში აქ ბინა დაუდია (1860-1868 წწ.) გერმანული ფირმის „სიმენსი და ჰალგეს“ წარმომადგენელს ვალტერ სიმენსს. სახლი შეუძენიათ ხატისოვებს (სურ. 1).

მ. ბარათაევს აღუდგენია ნათესაური კავშირები ბარათაშვილების და ჭავჭავაძეების არისტოკრატიულ ოჯახებთან, მათ შორის მელიტონ და ნიკოლოზ ბარათაშვილებთან. ნიშანდობლივია, რომ სწორედ მას მიუძღვნა ნიკოლოზ ბარათაშვილმა თავისი ლექსი „საფლავი მეფის ირაკლისა“, რომელიც 1842 წლით არის დათარიღებული⁴. უშუალოდ მ. ბარათაევის მოღვაწეობას საქართველოში ეხება პოეტის შემდეგი სტრიქონები: „ჟამვითარებით გარდახვეწილთ, შენ შვილთ მიდამო, მოაქვთ მამულში განათლება და ხმა საამო“.

ამ „გარდახვეწილმა“, საქართველოსთან სამუდამო განშორების შემდეგ, 1844 წლის მიწურულს პეტერბურგში გამოსცა სერიოზული სამეცნიერო გამოკვლევა, ქართული მონეტებისადმი (V-XVIII სს.) მიძღვნილი მონოგრაფია: „Нумизматические факты грузинского царства“ (წიგნის თავ-

1 დ. კაპანაძე, ქართული ნუმისმატიკა, მეორე გამოცემა. თბილისი 1969, გვ. 23.

2 Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, Энциклопедический словарь под редакцией проф. И. Андреевского, т. III, Спр., 1891.

3 1842 წლის 20 ნოემბერს ალექსანდრე II-ის უზენაესი განკარგულებით ამიერკავკასიის საბაჟო ოლქის უფროსის თანამდებობა გაუქმებულ ქნა («упразднена»), რასაც მოჰყვა «оставление его за штатом», საქ. სახ. საისტ. არქივი, ფ. 378, აღწ. 1, ფ. 149.

4 ლექსნი თქმულნი თ.წ. ბარათაშვილისაგან. ტფილისი 1876, გვ. 55.

სართის ფოტოები იხ. სურ. 2-4), რუსულ და ფრანგულ ენებზე, ვრცელი ქართული კომენტარებით. როგორც ჩანს, ამ წიგნის, ყოველ შემთხვევაში მისი ქართული ვარიანტის, მომზადებაში პროფ. დ. ჩუბინაშვილთან ერთად ნიკოლოზ ბარათაშვილსაც უნდა მიეღო გარკვეული მონაწილეობა; თუმცა ბარათაშვილის წიგნის წინასიტყვაობაში ამაზე არაფერია ნათქვამი. ამ ვარაუდის გამოთქმის საშუალებას იძლევა მხოლოდ მიხეილ ბარათაშვილის მელიტონ ბარათაშვილისადმი მიწერილი ერთი ჩვენამდე მოღწეული წერილის შემდეგი პასაჟი: „მეტისმეტად გამახარებდა ჩვენი საერთო საყვარელი ნიკოლოზ მელიტონის-ძე, თუ კი შეავსებდა თავისი უხვი ცოდნითა და ნიჭით თავისი მოხუცი პაპის პირველ ნაშრომს“. გარდა ამისა, შემოინახა კიდევ ერთი ბარათის ფრაგმენტი, ამჯერად ნ. ბარათაშვილის მიერ მიწერილი გრიგოლ ორბელიანისადმი, სადაც ნათქვამია⁵: „აი, ჩემი უკანასკნელი ლექსი, რომელიც კნიაზ ბარათაშვილს ალბომში ჩავუწერე მისი თხოვნით⁶. ისიც ორ დღეს უკან მიდის პეტერბურგში: „с большим запасом сведения об исторической Грузии“. აღნიშნულ გარემოებას პირველმა მიაქცია ყურადღება სწავლულმა ფილოლოგმა შ. გოზალიშვილმა, რომელმაც გ. ლეონიძის, მ. ჩიქოვანის კვალდაკვალ წარმოაჩინა ნიკოლოზ ბარათაშვილის პროფესიული დაინტერესება საქართველოს ისტორიის პრობლემებით⁷.

სავსებით დასაშვებია – “ისტორიული საქართველოს შესახებ ცნობების მარაგის შექმნა”-ში, ნიკოლოზ ბარათაშვილსაც მიუძღვის გარკვეული წილი. აქ ალბათ საქართველოში მოძიებული მონეტებიც იგულისხმება.

ობიექტურად, მ. ბარათაშვილის 1844 წლის ბოლოსა და 1845 წლის დასაწყისში გამოსულ წიგნს, მიუხედავად იმისა რომ ის ნიკოლოზ I-ს ეძღვნებოდა, ეროვნული თვითშეგნებისა და ქართული საზოგადოების გამოფხიზლების საქმეში მნიშვნელოვანი როლი უნდა ეთამაშა. წიგნში ხაზგასმულია ის გარემოება, რომ XIX ს. საქართველოს ყველა ეპოქაში თავისი ფული ანუ დამოუკიდებელი სახელმწიფოებრიობა ჰქონდა. ამ წიგნის – „ნუმიზმატიკური ფაქტები ანუ ძველნი ფულნი საქართველოს სამეფოსანი“ – ავტორმა შესავალში მოვალედ ჩათვალა თავი, უშუალოდ ქართველებისადმი მიემართა შემდეგი სიტყვებით: „თქვენს საუცხოვო და დიდად მშვენიერ ქვეყანაში ჩემმა მცირე ხნით ყოფნამ გულში ღრმად ჩამინერგა გრძნობა უწრფელესი სიყვარულისა და მადლობისა... ეს ჩემი ნაშრომი დარჩება, როგორც მხოლოდ თქვენი სახსოვარი ჩემს გულში და მეც იმედი მექნება, გამიხსენებთ თქვენდამი პატივისცემის გრძნობით აღსავსე წინაპარს“. ჩვენ არ ვიცით, რა გამოხმაურება მოჰყვა ამ წიგნს საქართველოში. თანამედროვეთა შეფასება რუსეთში ბროკჰაუზის ენციკლოპედიის თანახმად მეტი რომ არაფერი ვთქვათ, საკმაოდ უცნაურია: „ეს შესანიშნავი ნაშრომი არასათანადოდ შეფასებული საქართველოში (ხაზგასმა ჩვენი გ.ლ., გ.გ.) დიდი თანაგრძნობით იქნა მიღებული ევროპაში“ (Б.Э., III, с. 38). ამ წიგნის გამოსვლიდან ორი წლის შემდეგ სანკტ-პეტერბურგში დაიბეჭდა აკად. მარი ბროსეს რეცენზია სათაურით „გამოხმაურება შრომაზე „ნუმიზმატიკური ფაქტები საქართველოს სამეფოსი“ და ქართული ნუმიზმატიკის მიმოხილვა“⁸. მოგვიანებით ცნობილმა ფრანგმა ნუმიზმატმა ვ. ლანგლუამ ბარათაშვილზე დაყრნობით გამოსცა წიგნი „საქართველოს ნუმიზმატიკა“⁹.

1846 წელს რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის წევრებმა, აკადემიკოსებმა უსტლიაროვმა, დორნმა და ბროსემ პეტერბურგში კრებულში: „XV присуждение учрежденных П Н Демидовым наград“. გამოაქვეყნეს რეცენზია სათაურით – “Разбор сочинения князя Баратаева под названием „Нумизматические факты Грузинского царства,“ составленный академиками Устлиаровым, Дорном и Броссе” (გვ. 237-246), რაც ღირსშესანიშნავ მოვლენად უნდა მივიჩნიოთ.

5 ნ. ბარათაშვილი, თხზულებები. თბილისი 1945, გვ. 96.

6 ბარათაშვილის აღნიშნული ალბომი დაცულია მოსკოვის სახელმწიფო საისტორიო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში, შ. გოზალიშვილი. მიხეილ ბარათაშვილი, თბილისი 1987, გვ. 70.

7 შ. გოზალიშვილი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 68-71.

8 M. Brosset, Rapport sur l'ouvrage intitulé «Нумизматические факты Грузинского царства» et Revue de Numismatique georgienne. Spb., 1847.

9 V. Langlaas, Numismatique de la Georgie. Paris 1852.

თუ რა იგულისხმება „недостаточно оцененный на Родине“-ს ქვეშ, ჩვენ არ ვიცით, რადგან ამ ნაშრომზე გამოხმაურებებს იმ დროინდელ ჩვენს პერიოდიკაში ჯერ-ჯერობით ვერ მივაკვლიეთ, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ 1857 წელს ჟურნალ ცისკარში დაბეჭდილ დ. ბაქრაძის ერთ წერილს, სადაც საქართველოს ისტორიის წყაროების მიმოხილვისას მაღალ შეფასებას აძლევს მ. ბარათაევის სამეცნიერო მოღვაწეობას¹⁰. ყოველ შემთხვევაში დასაფიქრებელია ის გარემოება, რომ სულ მალე წიგნის გამოსვლის შემდეგ, მიხეილ ბარათაშვილი სამსახურიდან გადადგა, სამუდამოდ მიატოვა საქართველო, დაბრუნდა რა თავის მამულში – ბარათაევკაში, სიმბირსკში (ულიანოვსკი). იქნებ მიხეილ ბარათაევი, ისევე როგორც ნიკოლოზ ბარათაშვილი, თავისი პატრიოტული მოღვაწეობის გამო, მუდმივ ჩუმ დევნას განიცდიდა. 1845 წელს ამ დევნის მსხვერპლი გახდა განჯაში განწესებული ნიკოლოზ ბარათაშვილი, რომელსაც არ ეღირსა მ. ბარათაევის სანუკვარი წიგნის ხილვა. ბარათაევის მოღვაწეობის ბოლო პერიოდი ჩვენთვის უცნობია. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ის განაგრძობდა თავისი კოლექციის შევსება-დამუშავებას, რაც ჩანს მ. გოზალიშვილის გამოვლენილი საარქივო მასალიდან. კერძოდ, 1898 წელს სიმბირსკის (ულიანოვსკი) 250 წლისთავისადმი მიძღვნილ გამოფენაზე წარმოდგენილი ყოფილა მ. ბარათაევის სამტომიანი ხელნაწერი ნაშრომი „ლითონური ფაქტები საქართველოს ისტორიისათვის“¹¹.

იგი გარდაიცვალა 1856 წლის 30 ივლისს, მისი საფლავი დაკარგულია.

მ. ბარათაევის სიკვდილს ქართული საზოგადოებრიობა არ გამოხმაურებია, რუსული პერიოდიკისაგან განსხვავებით. აღსანიშნავია ავტორიტეტული სამეცნიერო ორგანო „სახალხო განათლების სამინისტროს ჟურნალში“ რუბრიკით „ახალი ამბები და ნარევი“ დაბეჭდილი საკმაოდ ვრცელი უავტორო ნეკროლოგი¹² მისი ქართული თარგმანი, მცირე შემოკლებით, აქ მოგვყავს: „კნიაზ მ.პ. ბარათაევი. 30 ივლისს სიმბირსკთან, თავის მამულ ბარათაევკაში, 76 წლის ასაკში გარდაიცვალა ერთ-ერთი უპატივცემუღესი აზნაური, დეისტვიტელნი სტატსკი სოვეტნიკი კნიაზ მიხეილ პეტრეს-ძე ბარათოვი. საზოგადოებისთვის ის ცნობილია თავისი სამსახურით გუბერნიის თავად-აზნაურობის წინამძღოლის თანამდებობაზე 1820-1835 წლებში, შემდეგ, როგორც ქრისტიანული ქველმოქმედების საზოგადოების თავმჯდომარე, სიმბირსკის სამების ტაძრის სამშენებლო კომიტეტის და კეთილშობილთა საგიმნაზიო პანსიონის საქველმოქმედო საზოგადოების თავმჯდომარე. სამეცნიერო წრეებისათვის გარდაცვლილი ცნობილია იმპერატორ ნიკოლოზ პავლეს-ძისადმი მიძღვნილი წიგნით: „საქართველოს სამეფოს ნუმიზმატიკური ფაქტები“, რუსულ, ქართულ და ფრანგულ ენებზე 1844წ. მისი მოღვაწეობა არაერთხელ აღუნიშნავთ უზენაესი რესკრიპციებით. ის გახლავთ წევრი რუსული და უცხოური სამეცნიერო საზოგადოებებისა. მისი ნუმიზმატიკური გამოკვლევების ნაყოფს, გარდა ნახსენები ნაშრომისა, წარმოადგენს უძველეს მონეტათა და მედლების კოლექცია. აქედან, ბევრი მათგანი მხოლოდ და მხოლოდ აქ არის თავმოყრილი და მის კაბინეტში ინახება, სადაც სხვა იშვიათობებიც არის წარმოდგენილი. ნუმიზმატიკური მოღვაწეობისა და მონეტების პირების აღების ხერხის გამოგონებისათვის პარიზის მეცნიერებათა აკადემიამ ის თავის წევრად მიიღო“.

ნიშანდობლივია, რომ მონეტების პირების გადაღების მის მიერ გამოგონილი ხერხი, რომელიც დაწვრილებით არის აღწერილი აღნიშნულ წიგნში, დღესაც პოპულარულია ნუმიზმატებში (ფოლგის მეშვეობით ანაბეჭდის აღება და თაბაშირით ზუსტი პირის ჩამოსხმა. პირადად მე ეს შემასწავლა ცნობილმა რუსმა ნუმიზმატმა კ. გოლენკომ – გ. ლორთქიფანიძე). გარდაცვალებიდან 15 წლის შემდეგ, 1871 წელს მის მემკვიდრე ქალბატონებს მამისეული მონეტებისა და მედლების კოლექცია, საიმპერატორო ერმიტაჟისთვის შეუთავაზებიათ. ბნელით მოცული ვითარების გამო, მ. ბროსეს ექსპერტიზის შემდეგ ერმიტაჟს უარი უთქვამს მ. ბარათაევის კო-

10 ცისკარი, 1857, 32, გვ. 57-58.

11 მ. გოზალიშვილი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 68-71.

12 ЖМП, СПб, 1856, VII განყ., გვ. 107-108.

ლექციაზე, რომელიც უმაღლესი შუქი ბერლინის მუზეუმს!¹³ დღეს მისი ადგილსამყოფელი უცნობია.

სხვა მონაცემების თანახმად ამაში ბრალი ნუმისმატს, რუსეთის არმიის გენერალ – ლეიტენანტს ი.ა. ბართოლომეის (1813-1870) მიუძღვის. ის კავკასიაში მოღვაწეობდა. იყო რუსეთის გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილებასთან 1854 წ. დაარსებული მუზეუმის დირექტორი. მუზეუმს ჰქონდა სხვადასხვა, 384 მონეტისაგან შემდგარი ნუმისმატიკური კოლექცია. „Кавказский календарь“ თბილისში გამომავალი ოფიციალური კოლონიური ორგანო XIX ს. სამოციან წლებში რეგულარულად აქვეყნებდა ცნობებს მუზეუმში შემოსული მონეტების შესახებ. ბართოლომეის კავშირი ჰქონდა პეტერბურგის „ერმიტაჟთან“, რომელსაც მონეტებით, მათ შორის ქართული საფასეებითაც, ამარაგებდა. მას 1857 წელს დაუწერია უარყოფითი დასკვნა მიხეილ ბარათაევის კოლექციის შესახებ, რომელიც ჯერ კავკასიის განყოფილების მუზეუმისათვის შეუთავაზებითაა შემკვიდრეებს. „დანიშნული ფასის სიდიდის გამო“, „და უფრო იმიტომაც, რომ ის შეადგენს საგანს სრულიად შეუსაბამოს განყოფილების მიზნებისათვის“?! (დანვრ. იხ. დუნდუა გ., დუნდუა თ. I. 2006: 20). როგორც იტყვიან „კომენტარები ზედმეტია“. საქართველომ მართლაც დაკარგა კიდევ ერთი თავისი ფასდაუდებელი ეროვნული მემკვიდრეობის ნაწილი...

ცნობილია იმ დროის მეორე, ქართული მონეტების კოლექცია, რომელიც კავკასიაში დიდხანს მოღვაწე, არქეოლოგიისა და ნუმისმატიკის მოყვარულ მეფის ნაცვლის კანცელარიის მაღალ ჩინოსანს გენერალ-ლეიტენანტ ალექსანდრე კომაროვს (1823-1904 წწ.) ეკუთვნოდა¹⁴. მისი კოლექცია 1892 წელს ერმიტაჟს უყიდია 25 000 მანეთად¹⁵.

მ.პ. ბარათაევის უნიკალური კოლექციის მეორე ნაწილი – ბერძნულ-რომაული და აღმოსავლური, მათ შორის სომხური მონეტები დაიქსაქსა, გაიფანტა სხვადასხვა კერძო კოლექციებში და პრაქტიკულად შეუძლებელია დღეს მათი გამოვლენა... მაგალითად, ცნობილი რუსი ნუმისმატიკისა და კოლექციონერის ა.გ. გოლიკოვის კოლექციაში მართო თამარ მეფის 20 იშვიათი მონეტა ყოფილა¹⁶.

გვაქვს ბედნიერი გამონაკლისიც. ქართული მონეტების უძვირფასესი კოლექცია, რომელშიც უნიკუმებიც შედიოდა, ბაქოში მოღვაწე რუსმა მეცნიერმა და კოლექციონერმა პროფ. ე.ა. პახომოვმა (1890-1965 წწ.) უანდერძა საქართველოს ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმს; როგორც აღნიშნავდა პროფ. დ. კაპანაძე¹⁷, ე. პახომოვის მიერ მემკვიდრეობით დატოვებულმა კოლექციამ საგრძნობლად შეავსო ხარვეზები, გამოამზეურა მანამდე უცნობი და მიუწვდომელი მონეტები.

ე. პახომოვი მიხეილ პეტრეს-ძე ბარათაევის (ბარათაშვილი) საქმის გამგრძელებლად წარმოგვიდგება. 1910 წელს პეტერბურგში მან გამოსცა წიგნი „საქართველოს მონეტები, I“, რომელიც დიდი ხნის განმავლობაში რჩებოდა სახელმძღვანელო წიგნად ქართულ ნუმისმატიკაში¹⁸. მისი მეორე შევსებული გამოცემა გამოვიდა თბილისში 1970 წელს, პროფ. დ. კაპანაძის წინასიტყვაობით და კომენტარებით¹⁹. ის ე. პახომოვს თავის მასწავლებლად, ხოლო თავს მ.პ. ბარათაევის საქმის მემკვიდრედ მიიჩნევდა²⁰.

13 И. Спаский, Нумизматика в эрмитаже, СПб. «Нумизматика и эпиграфика», VIII. Москва 1970. Стр. 176, 180.

14 მის შესახებ იხ. Военная энциклопедия, т. XIII, СПб. 1913, стр. 64. Сборник неизданных грузинских монет из собрания А.В. Комарова, Ф. Байера и В.Н. Вырубаева. Москва 1997, стр. 5.

15 И. Спаский, Нумизматика в эрмитаже.

16 Л.А. Заворотная, Коллекционер Александр Григорьевич Голиков (1865-1940). Сб. Монеты и медали, II. Москва 2004, стр. 259

17 დ. კაპანაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 3.

18 იხ. ს. ჯანაშია, თსუ პროგრამა პალეოგრაფიასა და ნუმისმატიკაში, შრომები, V. თბილისი 1987, გვ. 182.

19 Е.А. Пахомов, Монеты Грузии. Тбилиси 1970.

20 Д. Капанадзе, Грузинская нумизматика. Москва 1955, стр. 8.

მიუხედავად იმისა, რომ მ.პ. ბარათაევმა (ბარათაშვილმა) მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარებაში, სამშობლოში ის მართლაც არ აღმოჩნდა სათანადოდ დაფასებული. მაგალითად, მისი მოღვაწეობის შესახებ არაფერია ნათქვამი ისეთ სოლიდურ გამოკვლევებში, როგორიცაა „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები“²¹ და ეს, მიუხედავად რუსეთში უკვე არსებული პრეცედენტისა, როდესაც აკად. მ. ტიხომიროვის რედაქტორობით გამოსულ „საბჭოთა კავშირის ისტორიული მეცნიერების ისტორიის ნარკვევების“ პირველ ტომში²² „ბურჟუაზიული ეპოქის“ ამ ქართველ ისტორიკოსს მაღალი შეფასება ჰქონდა მიცემული, როგორც ქართული მონეტების შესწავლის პიონერს.

დღეს საყოველთაოდ ცნობილია მ. ბარათაშვილის (ბარათაევი) ღვაწლი ქართული კულტურის წინაშე. მან პირველმა აღწერა, დააჯგუფა და დაათარიღა ქართული მონეტები, რითაც საფუძველი ჩაუყარა ქართულ ნუმისმატიკას, მის მეცნიერულ ტერმინოლოგიას. აკად. ა. აფაქიძის დაკვირვებით, მან პირველმა მიაქცია ყურადღება VI ს. კლასიკურ საისტორიო წყაროებში დაცულ ცნობას თბილისის შესახებ. მის შრომას ახასიათებს ღრმად პატრიოტული და პროგრესული კონცეფცია ქართველთა და ქართველთა სამეფოს, საქართველოს ერთიანობის შესახებ²³. ქართულ ისტორიოგრაფიაში მ. ბარათაევის მოღვაწეობის შეუსწავლელობით გამოწვეული ხარვეზი შეავსო შ. გოზალიშვილმა, ჩვენს მიერ არაერთხელ ციტირებული ნაშრომით – „მიხეილ ბარათაშვილი“ თბ. 1987. გაზეთმა „ქართული წიგნი“ 2002 წლის 2 ნოემბრის (N2, 14) ნომერში (გვ. 7) დაბეჭდა გ. სარაჯიშვილის წერილი სათაურით: „მიხეილ ბარათაშვილი ნუმისმატიკური კატალოგების ბეჭდის გამომგონებელი“, რომელიც ძირითადად შ. გოზალიშვილის მონოგრაფიას ეყრდნობა მითითების გარეშე. ასევე გაუგებრობაა ის, რომ თითქოს მ. ბარათაშვილი ნუმისმატიკური კატალოგების ბეჭდის გამომგონებელია! ასევე არ არის აღნიშნული ის ფაქტი, რომ მიხეილ პეტრეს ძე ბარათაევის სურათი პირველად ჩვენში შ. გოზალიშვილმა გამომამზეურა და ამით კიდევ ერთხელ დაუბრუნა საქართველოს სახელოვანი შვილი.

მ. ბარათაევის მონოგრაფიამ: „ნუმისმატიკური ფაქტები ანუ ძველნი ფულნი საქართველოს სამეფოსანი“ შეასრულა თავისი წამყვანი როლი ქართული კულტურის ისტორიაში. წიგნის შესავალში მ. ბარათაევი წერდა: „მე თავს ბედნიერად ვთვლი, თუ ჩემი პირველი ნაშრომი თქვენს მშვენიერ მამულში გააღვიძებს სურვილს ამგვარი მუშაობის განგრძობისას, ჩემგან დაწყებული საქმის შესავსებად და გასაღრმავებლად... მაშინ ეს ჩემი ნაშრომი დარჩება, როგორც მხოლოდ თქვენი სახსოვარი ჩემს გულში და მეც იმედი მექნება გამიხსენებთ თქვენდამი პატივისცემის გრძნობით აღსავსე წინაპარს“.

შემდეგი ეტაპი ქართული ნუმისმატიკის განვითარებაში დაკავშირებულია თბილისში 1881 წლის 8-21 სექტემბერს ჩატარებულ რუსეთის არქეოლოგთა V ყრილობასთან, სადაც არაერთხელ გაიჟღერა პეტრე ბარათაშვილის სახელმა. ყრილობის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი და ორგანიზატორი ნუმისმატიკის მოყვარული და კოლექციონერი გენერალ-ლეიტენანტი კომაროვი გახლდათ.

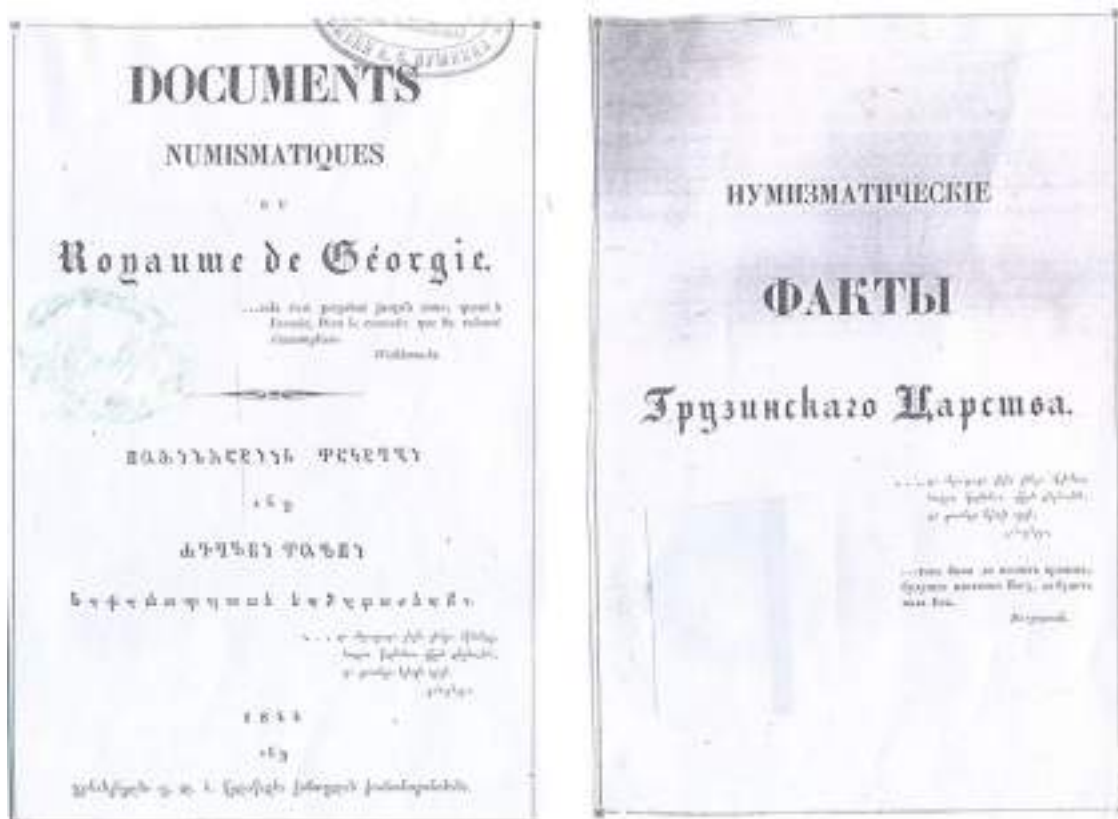
21 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. V. საქართველო XIX ს. 30-90 წლებში. თბილისი 1970. იხ. პარაგრაფი „მეცნიერება“, გვ. 818-823. იხ. აგრეთვე A. Сургуладзе, Очерки по истории грузинской культуры XIX в. Тбилиси 1980.

22 Очерки истории исторической науки в СССР, т.1. Москва 1955, стр. 638.

23 ა. აფაქიძე, ბარათაშვილი (ბარათაევი), მ.პ. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 2. თბილისი 1977, გვ. 199.

სუხ. 1. შადინოვების სახლი სოლოდაკში (ყოფილი ბებუთოვის, დღეს დედო ასათიანის ქუჩაზე), რომელშიც ცხოვრობდა მიხეილ პეტიხეს ძე ბახათაევი (ბახათაშვიდი)

სუხ. 2-4. მ. ბახათაევის წიგნის თავსახურები

სურ. 5. მიხეილ პეტრეს ძე ბარათაევი (ბარათაშვილი)

2020

11 DECEMBER

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute
of Archaeology of the European University

WHAT DO WE READ ABOUT THE QUEEN RUSUDAN'S COINS?

Goga Gabashvili

Architect; Research Associate at the Georgian National Museum

ABSTRACT

The article is dedicated to the study of Queen Rusudan's (1223–1245) copper coins and to the comprehensive analysis of a coin hoard discovered in 2019 in the town/daba of Tskneti, consisting of 97 coins. The hoard contained the so-called “well-struck” copper coins of Queen Rusudan, among which only eight were foreign issues.

The paper provides a detailed description of the copper and silver coins, including their typological features, weight and graphic characteristics, as well as an analysis of the Georgian and Arabic inscriptions found on them. It also systematizes the mintmarks, identifying five distinct variants.

The study concludes that the examined coins represent one of the most significant finds in the history of Georgian numismatic research, allowing for a more precise determination of the chronological and geographical extent of Queen Rusudan's monetary policy.

A HOARD OF COPPER COINS OF THE QUEEN RUSUDAN FROM TOWN/DABA TSKNETI

PREFACE

During the last 2014–2019 years, private collections of Georgian and foreign numismatists, with the help of dealers, were filled with coins found by black archaeologists, as well as Georgian and foreign numismatic artifacts.

That kind of situation is very sad, because these coins are not included in the museum's collections and there is no possibility to study them.

Coin hoards also, often fall into the hands of dealers, in most cases these hoards are scattered among collectors and amateur numismatists, lose their historical significance, and the coins included in the hoard no longer represent anything for history.

Facing such a serious problem, it is very difficult to resist such an illegal act, and the problem remains in the air, so I have to cover all ethical and moral problems.

After making arrangements with dealers and black archaeologists for a small fee, I fully record the coin hoards they have found and some, individual interesting coins.

Photo materials recorded by me are available to any numismatist for non-commercial use only. After expressing your desire to receive specific materials, after the necessary interview, the desired materials will be delivered to you in full within a short period of time.

QUEEN RUSUDAN (1223 – 1245)

The Queen Rusudan was born around 1194. He ascended the throne in 1223. Due to the infancy of Davit, the son of Giorgi IV Lasha, that is why the nobles recognized Rusudan as the queen. During the Rusudan period, Georgia had close relations with the Seljuks of Asia Minor; In 1223, Rusudan herself married to the son of Erzurum Sultan Toghrul Shah¹ - Moghi Ed-Din², who had convert to christianity in advance according to the agreement.

Queen Rusudan gave birth to a daughter who was named after her grandmother Tamari³ and a son David. In 1236, Tamar, later known as Gurji-Khatun, was married to the Sultan of Rome Kais Ed-Din Kay Khosrov II⁴. Tamar was at the Sultan's door, and in 1136 the Sultan engraved her face on the minted money (Sun in Leo). This is how the famous emblem Shir-u-Khirshid (lion and sun) appeared in the East, which was later used by other sultans, and this type of coin was used by the Mongols during the copper emission, and later it was established in Persia as well, both on silver and copper. In 1239-1231, Rusudan proclaimed his son Davit at the age of as her co-chairman and blessed him in Imereti⁵ in the city of Kutaisi. In the first years of the 13th century, the extensive state of the Khorezmshaks fell after a strong invasion of the Mongols on the Trans-Caspian coast, and Jalal Ed-Din Manguberdi (or Mankburn)⁶, the son of Khwarezm Shah Alaadin Muhammad II⁷, saved himself by escaping and, after a series of adventures, gathered a helpless horde to conquer Western Persia and Azerbaijan, then attacked the Carthian provinces of Armenia. He camped at Aderbai Jan⁸.

In 1225, he approached Rusudan with a proposal to marry him and recognize him as the king of Georgia, after receiving a refusal, Jalal Ed-Din invaded Georgia, defeated the Georgian army, which was commanded by Ivane⁹ Atabag¹⁰- Amirspasalar¹¹ and Khvaraz people besieged Tbilisi in 1226. Jalal Ed-in

1 The reign of Toghrul Shah (1188–1225).

2 The materials on Mogi Ed-Din need to be clarified!

3 Years of birth and death are unknown.

4 Kais Ed-Din Kay Khosrov II, period of rule (1236-1245).

5 Imereti, one of the historical-geographic regions of Western Georgia.

6 Alaadin Muhammad II, Shah of the Khwarezm Empire (1200-1220). During the invasion of Genghis Khan in 1220, he was unable to put up an organized resistance.

7 Jalal -Ed-Din Manguberdi (or Mankburn) period of rule 1220-1231. In 1231, he was killed by an assassin hired by the Seljuks.

8 Modern Azerbaijan.

9 Ivane I Mkhargrdzeli (d. 1227) - Georgian nobleman at the end of the 12th century and the first third of the 13th century. He was the tutor of Davit IV Lasha.

10 Atabag was one of the viziers in Georgia. His duties included raising the heir of the throne.

11 Amirspasalar (Arabic-Persian Amir - chief, Persian Sefahsalar - commander) - Vizier of United Feudal Georgia, Com-

took Tbilisi on March 9, 1226. The Khvaraz people destroyed the Christian population of the city (Georgians and Armenians) and took a lot of property. Queen Rusudan and the royal court moved to Kutaisi.

Jalal Ed-Din stayed in Tbilisi for two years, during this time he continued to plunder and destroyed eastern and southern Georgia. In 1228, he got busy with other things and went south with his army, leaving a weak garrison in Tbilisi. The Georgians took advantage of this and expelled the Khorezm people from the city, but temporarily, because in 1229 Jalal Ed-Din returned and expelled the Georgian army from Tbilisi again. In 1230, Jalal Ed-Din again marched south towards the city of Khlat¹² and took it, but soon harassed by the Mongols, who had already taken Adarbaijan, he was defeated by the allied army of al-Addin Kaiqubat¹³, fled to Kurdistan, and was killed in 1231. After the death of Jalal Ed-Din, his army scattered in Georgia, the Georgians easily destroyed them and regained Tbilisi.

In 1226-1231, in just 5 years, Khorezmians caused great economic damage to Georgia, killed many Christians, stole goods, burned fields and gardens. Jalal Ed Din's campaign also left its mark on Georgian numismatics, only his money was in circulation in eastern and southern Georgia, which was further facilitated by the isolation of this area. The short period after Jalal Ed-Din was characterized by peace. Around 1235, Rusudan returned to Tbilisi with the royal court, took advantage of the peace and coronation of little David and gave a crown to him, and sent Lashagiorgi's son David to his son-in-law, at the court of Seljuk Sultan Qiya Ed-Din Kay Khosrow II of Rome, where he was put in the prison by his son-in-law after the intrigues of the Queen Rusudan, he was released only in 1235-1236 after the Mongols conquered Georgia.

In 1235, the Mongols took Gandza¹⁴ (Ganja), the capital of Georgia, and marched towards Tbilisi. The queen left Tbilisi and returned to Imereti. carried out money reform; renewed minting of silver coins.

In the early 1240s, the Mongols completely subjugated Georgia, forced the queen to hand over her son to them, and deposed Rusudan from the throne.

In 1245, the Queen Rusudan fell ill from despair and died.

COINS OF THE QUEEN RUSUDAN

We already know from historical sources that the Queen Rusudan married Ed-Dini of Moghi in 1223 and took the royal throne in the same year, despite her reign, she minted her first copper coin in Koronikon¹⁵ 447 year=1227 year And the silver drum of Koronikon 450 years = 1230 years. Thus, he resumed the minting of silver money in Georgia, which was stopped about 100 years earlier due to the shortage of copper.

It seems that in the first years of the reign, the mass of copper coins in the state of Rusudan was enough for trade circulation both inside the country and outside the country, the consumption of copper money did not present any kind of problem, because the countries of the East and even Byzantium seemed to have a shortage of silver, at the same time, Georgia clearly dominated the surrounding neighboring countries.

After the capture of Tbilisi by Jalal Ed-Din, the queen moved to Imereti and probably took part of the treasury with her, but due to the shortage of money, she started minting money in western Georgia. Jalal Ed-Din, who has left an enormous mass of copper money after the annexation, began to remint this money. His coins bear only one date of Hijri¹⁶ 623 year=1126 year. In private collections and state

mander-in-Chief. He ruled the permanent army.

12 The city of Khlat in Armenia belongs to Erzurumsk province of Turkey, it is located in the north-west of Lake Van.

13 Al-eddin Kaiqubat (1288-1237) ruled (1220-1237) was the Seljuk Sultan of Rome.

14 A city in Azerbaijan formerly (Ganja Dynasty).

15 Chronicon, (Greek: Χρόνος - time, time, year) is an old system of chronology, which was adopted in Christian countries, including Georgia.

16 In 622, the people of Mecca were dissatisfied with Muhammad's preaching, which is why he was expelled from Mecca

museums, there are coins of Jalal Ed-Din, which is visible despite the remint; Traces of coins of Demetrius I¹⁷, George III¹⁸, Tamar Dedofli¹⁹ and George IV Lasha²⁰.

On the coins of the Queen Rusudan, as well as on the coins of her predecessor kings, the first year of minting is indicated, and in subsequent years the coins are minted with the same date.

An interesting issue is the stamps of the Queen Russian. 5 of her stamp are known to us, which are presented below, but I will focus on this issue when I will present a complete description of the coins of the Rusudan Queen.

As we already know, the first coin of Rusudan is copper and looks like this;

Obv. In the center, there is the tilden name of the queen in Asomatruli²¹ alphabet Rsn (from Rusudan), her own garland already woven into the ornament is placed on its top;

Outside the square, in the upper segment, there is a candle of Rusudan's name, which is rendered in Arabic;

(RSU/რსუ) (Rusudan). In other three segments, the date of tilde is written in Asomtavruli;

(chcn/ჯჯ) (umz/უმზ) Chronicon) (447=1227).

Rev. Arabic inscription in the center of the coin;

(Queen of kings and queens, beauty of the country, royalty and religion, Rusudan, daughter of Tamar, worshiper of the Messiah, may God glorify her mighty).

to Medina, the Hijra year became the first year of the Islamic lunar calendar.

17 Demetrius I – King of Georgia 1125-1156, the eldest son and successor of Davit Agmashenebeli.

18 The year of birth of George III is unknown, he died in 1184, the king of Georgia from 1156, the son of Demetrius I, a descendant of the Bagration family.

19 Tamar, King Tamar was born about in 1160 and died in 1213, maybe in 1210 or 1207, Monarch of Georgia since 1184, daughter of George III.

20 Giorgi IV Lasha (d. 1192 - g. January 18, 1223) king of Georgia in 1213-1223. Son of King Tamar and Davit Soslan.

21 Asomtavruli is the oldest form of Georgian writing. The word itself "Asomtavruli" is can be found since the 16th century, in earlier monuments it is known as "Mrgvlovani" - this name refers to the rounded outlines of the letters.

Obv. Image of the Savior in the center, Greek inscription on the sides **IC XC**.

Rev. In the center, the tilden name of Rusudan in Asomtavruli; (**RSN**) (Rusudan).

As I told you these coins have different reverses, I present to you;

Nº1

Nº2

Nº3

Nº4

Nº5

This reverse of the coin is unique and not found on any other coin, the Queen's name is interestingly engraved as shown above (**RSDN**) (**Rusudan**).

e. Pakhomov writes that Queen Rusudan's drams and Muslim dirhams differ very little in weight. The average weight of the best-preserved coins in the collection of the Imperial Hermitage of St. Petersburg is 2.6 grams, while the average weight of Seljuk coins is 2.8 grams.

QUEEN RUSUDAN'S STAMPS ON GEORGIAN AND FOREIGN COINS

The stamps of the Queen Rusudan is found in an extremely large number on the coins of her predecessor Georgian kings, it seems that Rusudan in 1223-1226 limited herself to mint already existing coins. The most frequently used stamp was N10, followed by N9, there are often cases when both of these stamps are struck together on one coin. The stamps N8, N7 are very rare to find, which are stuck only on the minted coins of Tamar and Davit Soslani²², so-called Dvini²³ (these coins contain many errors, they differ in the writing of Arabic letters).

22 Davit Soslani, the second wife of the royal king, got married in 1187 in the Didube palace. The statesman, the chronicler describes him as a pleasant-looking man, adorned with moral and chivalrous qualities (died in 1205).

23 Dvini, the medieval capital of Armenia. Built by King Khosrov III Kotak of Great Armenia in 335. From the same year, the royal residence of the Arshakians moved to this city.

Tamar-Daviti,

Stamp № 8

Tamar-Daviti,

Stamp № 8

King Tamar,

Stamp № 9

Giorgi IV Lasha,

Stamp № 9

Giorgi V Lasha,

Stamp № 9

№ 10

Jalal Ed-Din,
Stamp № 10

Ildegizid,
Stamp № 10

Taking into account the given material, it is confirmed that the four stamps from 1223 to 1227 were used, because these stamps are not used on Rusudan silver coins.

The very interesting stamp is №1, which is read as Asomtavruli (f), this stamp is mostly found on copper coins of Rusudan and it seems that, the stamp have been stuck after the reform of 1230, as the given stamp No. 3 is found on silver coins of Rusudan;

Stamp № 1

If we turn this stamp over and look at it horizontally, we can read something like this Arabic letter Kh, however, this opinion was disproved after a silver coin of Rusudan was found, where the master has cut out the letter F from the beginning;

Stamp (f) Foreign coins have also been revived;

Ildegizidi,
Stamp № 5

Byzantin,
stamp № 2

Based on the given numismatic artifacts, we can say that the use of the Rusudan coin began in 1230, and it is practically impossible to determine until which year it was in use.

Queen Rusudan's Copper Treasure from town/daba Tskneti

In the summer of 2019, in August, a hoard of Queen Rusudan's coins containing 97 coins was found in town/daba Tskneti (Republic of Georgia). The hoard consisted of the so-called (correctly stamped) copper coins of the Queen Rusudan, from where only 8 foreign coins are included in the hoard. The rest of them are the Queen Rusudan's coins, including 43 coins minted with her own stamp (f). 2 pieces of foreign coins are stamped with the same stamp. There are several variants of stamp (f) in the treasure, we present to you;

WE PRESENT THE PHOTO MATERIAL OF THE TREASURE FOUND IN
TOWN/DABA TSKNETI

№1 Weight: 4.11g. Size.: 25-24mm.

№2 Weight: 3.64g. Size.: 24-23mm.

№3 Weight: 3.64g. Size.: 25.5-25mm.

№4 Weight: 3.38g. Size.: 25.5-25mm.

№5 Weight: 4.86g. Size.: 25-24mm.

№6 Weight: 4.78g. Size.: 25mm.

№7 Weight: 4.29g. Size.: 24-23mm.

№8 Weight: 5.29g. Size.: 26-24mm.

№9 Weight: 5.26g. Size.: 23-22mm.

№10 Weight: 5.18g. Size.: 25mm.

№11 Weight: 5.10g. Size.: 25-24mm.

№12 Weight: 5.05g. Size.: 25-24mm.

№13 Weight: 6.13g. Size.: 24-23mm.

№14 Weight: 6.7g. Size.: 24mm.

№15 Weight: 5.55g. Size.: 24mm.

№16 Weight: 5.39g. Size.: 24.5mm.

№17 Weight: 7.06g. Size.: 25mm

№18 Weight: 6.79g. Size.: 25-24mm.

№19 Weight: 3.47g. Size.: 24mm.

№20 Weight: 7.18g. Size.: 25mm.

№21 Weight: 3.13g. Size.: 25-24mm.

№22 Weight: 1.67g. Size.: 19-17mm.

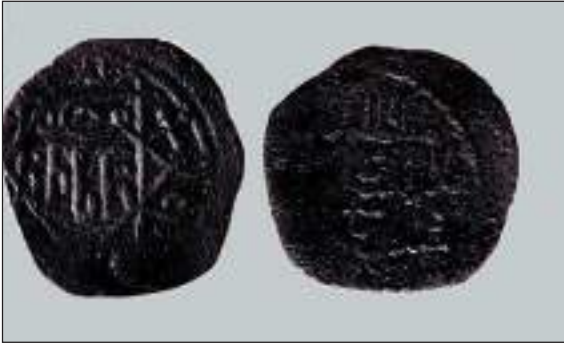
№23 Weight: 2.96g. Size.: 25mm.

№24 Weight: 2.94g. Size.: 25mm.

№25 Weight: 3.55g. Size.: 25-23.5mm.

№26 Weight: 3.82g. Size.: 25mm.

№27 Weight: 3.92g. Size.: 25mm.

№28 Weight: 4.28g. Size.: 26-24mm.

№29 Weight: 4.28g. Size.: 24.5mm.

№30 Weight: 4.32g. Size.: 25-23mm.

№31 Weight: 4.37g. Size.: 25-24mm.

№32 Weight: 4.56g. Size.: 24-23mm.

№33 Weight: 6.24g. Size.: 24-22mm.

№34 Weight: 6.78g. Size.: 23mm.

№35 Weight: 7.28g. Size.: 24mm.

№36 Weight: 7.44g. Size.: 24mm.

№37 Weight: 7.91g. Size.: 24-23mm.

№38 Weight: 1.67g. Size.: 22-18mm.

№39 Weight: 2.92g. Size.: 25-23mm.

№40 Weight: 3.88g. Size.: 25mm.

№41 Weight: 3.14g. Size.: 25-23.5mm.

№42 Weight: 3.31g. Size.: 24-23mm..

№43 Weight: 3.93g. Size.: 25mm.

№44 Weight: 5.7g. Size.: 24-21mm.

№45 Weight: 5.41g. Size.: 25-24mm.

№46 Weight: 6.19g. Size.: 25-24mm.

№47 Weight: 7.28g. Size.: 25-21mm.

№48 Weight: 8.78g. Size.: 25-24mm.

COINS WITH STAMPS

№49 Weight: 2.23g. Size.: 25-24mm.

Stamp №1

№50 Weight: 2.62g. Size.: 26-25mm.

Stamp №2

№51 Weight: 2.96g. Size.: 25-23mm.

Stamp №3

№52 Weight: 3.07g. Size.: 25.24mm.

Stamp №3

№53 Weight: 3.13g. Size.: 22-17mm.

Stamp №5

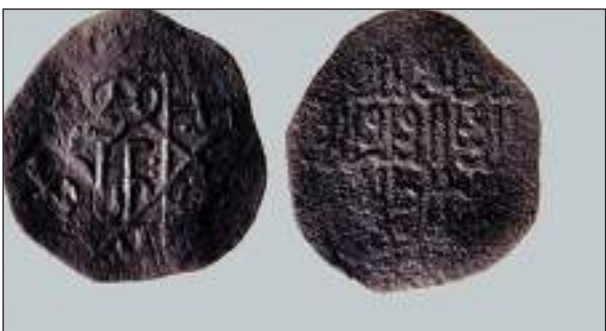
№54 Weight: 3.19g. Size.: 26-25mm.

Stamp №2

№55 Weight: 3.37g. Size.: 23-21mm.

Stamp №1

№56 Weight: 3.39g. Size.: 24-23mm.

Stamp №1

№57 Weight: 3.56g. Size.: 24-23mm.

Stamp №1

№58 Weight: 3.73g. Size.: 25-23mm.

Stamp №3

№59 Weight: 3.87g. Size.: 25-24mm.

Stamp №1

№60 Weight: 4.02g. Size.: 25-23mm.

Stamp №1

№61 Weight: 4.02g. Size.: 28-27mm.

Stamp №4

№62 Weight: 4.5g. Size.: 24mm.

Stamp №3

№63 Weight: 4.09g. Size.: 25mm.

Stamp №5

№64 Weight: 4.11g. Size.: 26mm.

Stamp №2

№65 Weight: 4.46g. Size.: 24-23mm.

Stamp №2

№66 Weight: 4.51g. Size.: 25-23mm.

Stamp №1

№67 Weight: 4.72g. Size.: 25-24mm.

Stamp №1

№68 Weight: 4.77g. Size.: 26mm.

Stamp №2

№69 Weight: 4.78g. Size.: 24-22mm.

Stamp №3

№70 Weight: 5.06g. Size.: 26mm.

Stamp №3

№71 Weight: 5.07g. Size.: 27-25mm.

Stamp №2

№72 Weight: 5.32g. Size.: 24mm.

Stamp №4

№73 Weight: 5.38g. Size.: 24mm.

Stamp №4

№74 Weight: 5.38g. Size.: 24-23mm.

Stamp №1

№75 Weight: 5.42g. Size.: 25mm.

Stamp №5

№76 Weight: 5.69g. Size.: 26-24mm.

Stamp №2

№77 Weight: 6.03g. Size.: 25mm.

Stamp №2

№78 Weight: 6.05g. Size.: 25-23mm.

Stamp №3

№79 Weight: 6.10g. Size.: 26-24mm.

Stamp №3

№80 Weight: 6.13g. Size.: 25-24mm.

Stamp №4

№81 Weight: 6.17g. Size.: 24mm.

Stamp №1

№82 Weight: 6.28g. Size.: 24mm.

Stamp №5

№83 Weight: 6.36g. Size.: 27-25mm.

Stamp №3

№84 Weight: 6.67g. Size.: 24mm.

Stamp №1

№85 Weight: 6.82g. Size.: 30-28mm.

Stamp №4

№86 Weight: 6.99g. Size.: 25-24mm.

Stamp №5

№87 Weight: 7.3g. Size.: 27-24mm.

Stamp №2

№88 Weight: 7.09g. Size.: 27-26mm.

Stamp №5

№89 Weight: 7.39g. Size.: 27-24mm.

Stamp №5

QUEEN RUSUDAN'S STAMPS ON FOREIGN COINS

№90 Weight: 6.86g. Size.: 26-25mm.

Stamp №5

№91 Weight: 2.67g. Size.: 20mm.

Stamp №3

FOREIGN COINS

№92 Weight: 6.37g. Size.: 28-25mm.

№93 Weight: 4.86g. Size.: 26-23mm.

№94 Weight: 4.92g. Size.: 29-25mm.

№95 Weight: 2.33g. Size.: 25-24mm.

№96 Weight: 6.87g. Size.: 25-23mm.

№97 Weight: 3.45g. Size.: 27-26mm.

BIBLIOGRAPHY

1. Pakhomov E.A. Coins of Georgia.
2. Barataev M.P. Numismatic facts of the Kingdom of Georgia.
3. Kapanadze D. Numismatics of Georgia.
4. Javakhishvili Iv. History of the Georgian Nation book, vol. 3. 1966.
5. Chronicler, Life of Kartli II.
6. Takaishvili E. Armenian-Saorbelos inscriptions, part II. Paris 1929.
7. Silogava E. Lower Kartli inscriptions, Dmanisi II. "Metsniereba", Tbilisi 2000.
8. Essays on the history of Georgia, Volume III. Tbilisi 1979.

2020

ДЕКАБРЬ, 11

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт Археологии Имени Академика
Андриа Апакидзе

КЛАД МЕДНЫХ МОНЕТ ЦАРИЦЫ РУСУДАН ИЗ ПОС. ЦХНЕТИ

Что мы читаем на монетах царицы Русудан

Гога Габашвили

Архитектор; научный сотрудник Национального музея Грузии

АБСТРАКТ

Статья посвящена изучению медных монет царицы Русудан (1223-1245) и комплексному анализу монетного клада из 97 монет, обнаруженному в 2019 г. в Цхнети. Клад состоял из т.н. монет Русудан правильной ковки, из которых только 8 были иностранными.

В труде представлено детальное описание медных и серебрянных монет, типологические особенности, графические и весовые данные, анализ имеющихся на них грузинских и арабских надписей, также систематизация монетных клейм (всего 5 вариантов).

Можно с уверенностью сказать, что рассмотренные монеты являются одним из важных открытий в истории изучения грузинских монет, что дает нам средства к лучшему пониманию границ и времени распространения монетарной политики Русудан.

ПРЕДИСЛОВИЕ

На протяжении 2014–2019 гг. частные коллекции грузинских и иностранных нумизматовполнились, при помощи дилеров, грузинскими и иностранными монетами и нумизматическими артефактами, добытыми при помощи черной археологии.

Это обстоятельство очень печально, т.к. эти монеты не входят в музейный фонд и их изучение попросту не происходит.

Часто в руки дилеров попадают целые монетные клады, которые, как правило, позднее разбиваются и оседают у коллекционеров и нумизматов-любителей, теряя свою историческую значимость и ценность.

Сопротивляться такому беззаконию крайне тяжело, и проблема остается актуальной, даже при забытии этической и моральной составляющей.

По договоренности, взамен за некоторое вознаграждение, с дилерами и черными археологами, я публикую все найденные ими монетные клады и отдельные интересные монеты.

Фотоматериалы, зафиксированные мною, доступны в некоммерческих целях для любого нумизмата. В случае заинтересованности в конкретных материалах, вскоре после краткого собеседования, вы полностью получите необходимые материалы.

ЦАРИЦА РУСУДАН (1223-1245)

Царица Русудан родилась приблизительно в 1194 г., на трон взошла в 1223 г. по причине малолетства Давида, сына Гиоргия IV Лаши, и была признана правительницей аристократами. Во время ее правления у Грузии были близкие отношения с малоазиатскими сельджуками; сама царица в 1223 г. вышла замуж за сына султана Эрзерума Тогрул-шаха¹ Могис ад-Дина², который, по договоренности, предварительно крестился.

У них родилось двое детей – сын Давит и дочь, названная в честь бабушки Тамар³, позже прозванная Гурджи-хатун, которую в 1236 г. выдали замуж за румского султана Каис ад-Дина Кей Хосров II⁴. Тамар хорошо показала себя при дворе султана и он приказал чеканить ее лицо на монете 1136 г. (солнце в зодиаке льва). Так на Востоке появился знак Шир-у-Хиршид (лев и солнце), который использовали и другие султаны, также этим типом монет пользовались монголы в период медной эмиссии, а затем символ льва и солнца занял свое место на серебряных и медных персидских монетах. В 1229–1231 г. Русудан назначила соправителем своего пятилетнего сына Давита, помазав его на царствие в Имерети⁵, г. Кутаиси.

В начале XIII в. большое транс-каспийское государство хорезмшахов пало под давлением монголов, сын хорезмшаха Ала-ад-Дина Мухаммада II⁶ Джалал ад-Дин Мангуберды (или Манкбурни)⁷ спасся бегством, после чего собрал огромную армию, захватил западную Персию, напал на грузинские провинции в Армении, а ставкой своей сделал Адарбайджан⁸.

В 1225 г. Джелал-ад-Дин обратился к Русудан с предложением женитьбы и признания его царем Грузии. После отказа Джелал-ад-дин вторгся в Грузию, разбил грузинскую армию под предводительством Иванэ⁹ атабаг¹⁰ – амирспасалара¹¹ и в 1226 г. осадил Тбилиси, 9 марта того же года он взял Тбилиси и хорезмийцы вырезали христианское (грузинское и армянское) население города, а также захватили несметные богатства. Русудан и весь царский двор перешли в Кутаиси.

1 Период правления Тогрул-шаха (1188–1225).

2 Материалы о Могис-ад-Дине требуется уточнить!

3 Даты рождения и смерти неизвестны.

4 Период правления Кайс-ад-Дина Кей Хосров II (1236–1245).

5 Историко-географическая область в Западной Грузии.

6 Ала-ад-Дин Мухаммад II (1200–1220). В 1220 г. не смог оказать организованное сопротивление Чингисхану.

7 Период правления Джелал ад-Дина Марнуберды (1220–1231). В 1231 его убил нанятый сельджуками убийца.

8 Современный Азербайджан.

9 Иванэ I Мхаргрдзели (ум. в 1227 г.) – грузинский аристократ конца XII – первой трети XIII вв., воспитатель Гиорги IV Лаши.

10 Атабаг в Грузии – один из везирей, в чьи обязанности входило воспитание наследника престола.

11 Амирспасалар (араб-перс. амир – глава, перс. сепасалар – военачальник) – везирь объединенной феодальной Грузии, глава регулярной армии.

Во время своего двухлетнего пребывания в Тбилиси, Джелал-ад-Дин грабил и разрушал восточную и южную Грузию, а в 1228 г., оставив в Тбилиси малый гарнизон, он и его орда отправились куда-то на юг, чем воспользовались грузины, отбив столицу обратно, но в 1229 г. вернувшийся Джелал-ад-Дин заново захватил город. В 1230 г. Джелал-ад-Дин захватывает город Хлат¹² на юге, но вскоре, притесненные захватившими Адарбайджан монголами, потерпел поражения от союзных Ала-ад-Дину Кайкубаду¹³ войск, после чего бежал в Курдистан, где и был убит в 1231 г.

После смерти Джелал-ад-Дина, грузины уничтожили его людей, оставленных в Грузии и вернули себе Тбилиси. За пять лет своего пребывания в Грузии, в 1226–1231 гг., хорезмийцы нанесли огромный экономический урон, перебили множество христиан, расхитили скот, выжгли посевы и сады. Их вторжение отразилось и на нумизматике, в изолированных восточной и южной Грузии в обиходе были лишь монеты Джелал-ад-Дина.

Краткий период после хорезмийского вторжения был довольно мирным. В 1235 г. Русудан вместе со своим двором вернулась в Тбилиси, где короновала малолетнего Давита, а Давита – сына Гиорги-Лаши отправила ко двору своего зятя Киас-ад-Дина Кей Хосрова II, где его, в следствии интриг Русудан, заточили в тюрьму, откуда он вышел только после завоевания Грузии монголами.

В 1235 монголы захватывают вассала Грузии – г. Ганджу¹⁴ и направляются к Тбилиси, царица опять бежала в Имерети, откуда провела денежную реформу и возобновила чеканку серебряных монет.

В начале 40-ых гг. монголы полностью захватывают Грузию, свергают царицу и берут в заложники ее сына.

В 1245 г. Русудан от отчаяния слегла и скончалась.

МОНЕТЫ ЦАРИЦЫ РУСУДАН

Как известно из источников, в 1223 г. Русудан вышла замуж за Могис-ад-Дина и, в том же году, короновалась, но первые медные монеты отчеканила лишь в 447 г. по хороникону¹⁵ 447 б. =1227 г., а серебряные драмы – в 450 г. по хор. =1230 г., чем возобновила чеканку серебряных монет, прерванную почти за 100 лет до того по причине дефицита металла.

Как видно, массы медных монет, бывших в государстве в первые годы царствия Русудан, было достаточно как для внутреннего, так и для внешнего оборота, что не являлось проблемой по причине дефицита серебра в странах Востока и Византии и доминирования Грузии в регионе.

После взятия хорезмийцами Тбилиси, при бегстве царицы в Имерети, часть казны, скорее всего, отправилась с ней, но, по причине дефицита, чеканка монеты продолжилась уже в западной Грузии, а огромную массу медных монет, которые остались на востоке, перечеканили по приказу Джелал-ад-Дина, датированы все они только одним годом – 623 от хиджры¹⁶=1126 г. В музейных и частных коллекциях хранятся монеты Джелал-ад-Дина, на которых, несмотря на пе-

12 Хлат – армянский город к северо-западу от оз. Ван, расположен в вилайете Эрзерум в Турции.

13 Ала-ад-Дин Кейкубад (1288–1237), даты правления (1220–1237) – султан румских сельджуков.

14 Город в бывшем ганджинском ханстве Азербайджана.

15 Хороникон, (греч. Χρόνος – время, год) древняя система летоисчисления, принятая в христианских странах, в том числе и в Грузии.

16 В 622 г. жители Мекки, недовольные проповедями Мухаммеда, изгнали его в Медину. Год хиджры стал первым годом мусульманского лунного календаря.

речеканку, видны следы символики Деметре I¹⁷, Гиоргия III¹⁸, Тамары¹⁹ и Гиоргия IV Лаши²⁰.

Как и на монетах ее предшественников, на монетах Русудан также отмечен первый год их чеканки, и выпускались они под этой датой и впоследствии.

Очень интересны клейма на монетах царицы Русудан, из которых нам известны 5, представленные ниже, но на этом вопросе я заострю внимание позже, когда представлю вам полное описание ее монет.

Первая монета Русудан изготовлена из меди и выглядит следующим образом;

Аверс: В центре – стилизованное имя Русудан, написанное алфавитом асомтаврули²¹ - **rsn** (რსნ)(Русудан), над ним то же сокращение, вписанное в орнамент;

В верхнем сегменте, за пределами квадрата расположено еще одно сокращение имени Русудан, на этот раз на арабском;

رسلو (PCY/რსუ) (Русудан). В остальных трех сегментах читается сокращение даты, переданное в асомтаврули:

ჟგზ (XKN/ჯგზ) (УМЗ/უმზ) (по хороникону) (447=1227 г.).

Реверс: В центре монеты арабская надпись.

الملكة الملوك و الملكات جلال الدنيا والدولة والدين روسدان بنت تمار ظهير
المسيح اعز الله انصاره

(Царица царей и цариц, краса земли, царства и веры, Русудан, дочь Тамар, почитатель Мессии, да возвеличит Господь ее подвиги).

17 Деметре I - царь Грузии в 1125-1156 гг., старший сын и преемник Давита Строителя.

18 Гиорги III - дата рождения неизвестна, скончался в 1184, царь Грузии из рода Багратионов с 1156 г., сын Деметре I.

19 Тамара - родилась прим. в 1160 г., скончалась либо в 1207, либо в 1210, либо в 1213 г., царь Грузии с 1184 г. Дочь Гиорги III.

20 Гиорги IV Лаши (род. 1192 - ум. 18 января, 1223). Царь Грузии в 1213-1223 гг. Сын царя Тамар и Давита Сослана.

21 Асомтаврули (главная письменность) – древнейшая разновидность грузинской письменности, сам термин поздний, встречается с XVI в, в ранних памятниках написание зовется «мргловани» (округлое), исходя из формы букв.

Ремедиум монет взвешенных мною медных монет русудан весьма странный, т.к. наименьший вес был 1.8 г., а наибольший – 8.9 г., коллекционеры замечают, что встречали номиналы крупнее (что пока что не подтверждено). На медных монетах этого типа встречается лишь клеймо типа № 3. К этому вопросу вернемся позже.

В отличие от медных, серебряные монеты Русудан более разнообразны, в основном за счет маленьких нюансов на реверсе, при повторяющихся стандартных надписях на обеих сторонах.

Аверс: В центре изображение Христа, по сторонам греческая надпись IC XC . Вокруг надпись на асomtаврули;

$\text{საქრთმეძე იესო ქრისტიანე რუსუდანი + 45}$

(Именем Божьим отчеканено по хороникону (УН)

(450=1230 г.)

Реверс: По центру сокращение имени Русудан на асomtаврули; (РСН) (Русудан). Вокруг надпись на арабском

(الملكة الملكات جلالة الدنيا و الدين روسدان بنت تمار ظهير المسيح)

(Царица цариц, краса земли и веры, Русудан дочь Тамар, почитательница Мессии).

Аверс: В центре изображение Христа, отличное от других монет, по краям греческая надпись с примесью асomtаврули; IC XC , вокруг Христа надпись на асomtаврули;

$\text{საქრთმეძე იესო ქრისტიანე რუსუდანი + 45}$

(Именем Божьим отчеканено по хороникону УЛ (450=1230 г.).

Реверс: По центру сокращение имени Русудан на асomtаврули; (РСН) (Русудан). Вокруг надпись на арабском

(الملكات جلالة الدنيا و الدين روسدان بنت تمار ظهير المسيح)

(Царица цариц, краса земли и веры, Русудан дочь Тамар, почитательница Мессии).

Изредка встречаются монеты в полдрамы, весом припл. 1.20-1.25 г.

Аверс: В центре изображение Христа, по сторонам греческая надпись IC XC .

Реверс: В центре сокращение имени Русудан на асомтаврули; (PCH) (Русудан).

Как уже сказано, у этих монет отличаются реверсы;

№1

№2

№3

№4

№5

Эти реверсы нигде не повторяются, интересно и сокращение имени царицы (PCDH) (Русудан).

Е. Пахомов писал, что драмы Русудан и мусульманские дирхемы очень мало отличались по весу – средний вес отлично сохранившихся монет из коллекции Эрмитажа – 2.6 г., а у сельджукских монет – 2.8. г.

КЛЕЙМА ЦАРИЦЫ РУСУДАН НА ГРУЗИНСКИХ И ИНОСТРАННЫХ МОНЕТАХ

Клейма царицы Русудан в огромном количестве встречаются на монетах ее предшественников, как видно в 1223-1226гг. она ограничилась перечекалкой уже существующих денег.

Чаще всего использовалось клеймо № 10, потом № 9, зачастую встречаются случаи обоих на одной и той же монете. Клейма № 8, № 7 крайне редки и нанесены только в т.н. монетах Тамар и Давита Сослана²² из города Двин²³ (Эти монеты, содержащие много ошибок, различаются арабскими надписями).

22 Давит Сослан – второй муж Тамар, поженились в 1187 г. в Дидубийской резиденции. Придворный летописец описывает его, как человека моральных и рыцарских качеств, хорошего собой. Умер в 1205 г.

23 Двин – столицы средневековой Армении, построен царем Великой Армении Хосровом III Котакком в 335 г., туда перешла царская резиденция Аршакидов.

ტამარ-დავით, კლემო

№ 8

ტამარ-დავით,
კლემ № 8ტამარ,
კლემო № 9გიორგი IV ლაშა,
კლემო

№ 9

გიორგი IV ლაშა, კლემო

№ 9

№ 10

Джелал ад-Дин,
клеймо
№10

Йилдегизид,
клеймо
№ 10

Предоставленный материал подтверждает, что эти клейма использовались в 1223-1227 гг. т.к. не встречаются на серебряных монетах Русудан.

№10

№9

№7

№8

Очень интересно клеймо №1, которое читается, как Ф алфавита асомтавури, встречается в основном на медных монетах Русудан и, как видно, набито после реформы 1230 г., т.к. данное клеймо № 3 есть на серебряных монетах;

клеймо № 1

Если посмотреть на это клеймо в перевернутом горизонтальном положении, то его можно прочесть, как арабскую Х, но утверждение это опровергается монетой, на которой изначально была выбита буква Ф;

Клеймо (Ф) также было использовано для оборота иностранных монет;

Йилдегизид,

клеймо

№ 5

Византия,

клеймо

№ 2

Судя по приведенным артефактам можно заявить, что использование этого клейма Русудан началось с 1230 г., но год окончания обихода установить практически невозможно.

Клад медных монет царицы Русудан из пос. Цкнети

В августе 2019 г. в поселке Цкнети (Грузия) был обнаружен клад из 97 монет Русудан, состоящий из медных монет т.н. правильной ковки, из которых лишь 8 были иностранными. 43 метсные и 2 иностранные монеты перебиты ее же Ф клеймом в нескольких вариантах, представленных ниже:

ФОТОМАТЕРИАЛ КЛАДА ИЗ ПОС. ЦКНЕТИ

№1 Вес: 4.11г. Разм.: 25-24мм.

№2 Вес: 3.64г. Разм.: 24-23мм.

№3 Вес: 3.64г. Разм.: 25.5-25мм.

№4 Вес: 3.38г. Разм.: 25.5-25мм.

№5 Вес: 4.86г. Разм.: 25-24мм.

№6 Вес: 4.78г. Разм.: 25мм.

№7 Вес: 4.29г. Разм.: 24-23мм.

№8 Вес: 5.29г. Разм.: 26-24мм.

№9 Вес: 5.26г. Разм.: 23-22мм.

№10 Вес: 5.18г. Разм.: 25мм.

№11 Вес: 5.10г. Разм.: 25-24мм.

№12 Вес: 5.05г. Разм.: 25-24мм.

№13 Вес: 6.13г. Разм.: 24-23мм.

№14 Вес: 6.7г. Разм.: 24мм.

№15 Вес: 5.55г. Разм.: 24мм.

№16 Вес: 5.39г. Разм.: 24.5мм

№17 Вес: 7.06г. Разм.: 25мм.

№18 Вес: 6.79г. Разм.: 25-24мм.

№19 Вес: 3.47г. Разм.: 24мм.

№20 Вес: 7.18г. Разм.: 25мм.

№21 Вес: 3.13г. Разм.: 25-24мм.

№22 Вес: 1.67г. Разм.: 19-17мм.

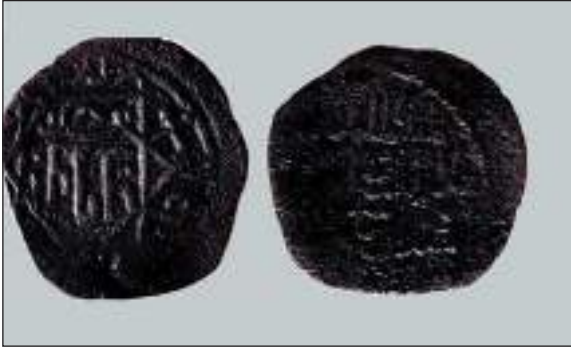
№23 Вес: 2.96г. Разм.: 25мм.

№24 Вес: 2.94г. Разм.: 25мм.

№25 Вес: 3.55г. Разм.: 25-23.5мм.

№26 Вес: 3.82г. Разм.: 25мм.

№27 Вес: 3.92г. Разм.: 25мм.

№28 Вес: 4.28г. Разм.: 26-24мм.

№29 Вес: 4.28г. Разм.: 24.5мм.

№30 Вес: 4.32г. Разм.: 25-23мм.

№31 Вес: 4.37г. Разм.: 25-24мм.

№32 Вес: 4.56г. Разм.: 24-23мм.

№33 Вес: 6.24г. Разм.: 24-22мм.

№34 Вес: 6.78г. Разм.: 23мм.

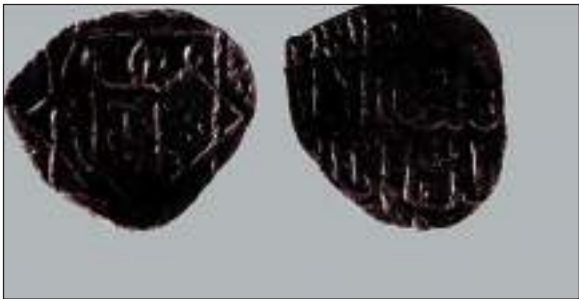
№35 Вес: 7.28г. Разм.: 24мм.

№36 Вес: 7.44г. Разм.: 24мм.

№37 Вес: 7.91г. Разм.: 24-23мм.

№38 Вес: 1.67г. Разм.: 22-18мм.

№39 Вес: 2.92г. Разм.: 25-23мм.

№40 Вес: 3.88г. Разм.: 25мм.

№41 Вес: 3.14г. Разм.: 25-23.5мм.

№42 Вес: 3.31г. Разм.: 24-23мм.

№43 Вес: 3.93г. Разм.: 25мм.

№44 Вес: 5.7г. Разм.: 24-21мм.

№45 Вес: 5.41г. Разм.: 25-24мм.

№46 Вес: 6.19г. Разм.: 25-24мм.

№47 Вес: 7.28г. Разм.: 25-21мм.

№48 Вес: 8.78г. Разм.: 25-24мм.

МОНЕТЫ С КЛЕЙМОМ

№49 Вес: 2.23г. Разм.: 25-24мм.

Клеймо №1

№50 Вес: 2.62г. Разм.: 26-25мм.

Клеймо №2

№51 Вес: 2.96г. Разм.: 25-23мм.

Клеймо №3

№52 Вес: 3.07г. Разм.: 25.24мм.

Клеймо №3

№53 Вес: 3.13г. Разм.: 22-17мм.

Клеймо №5

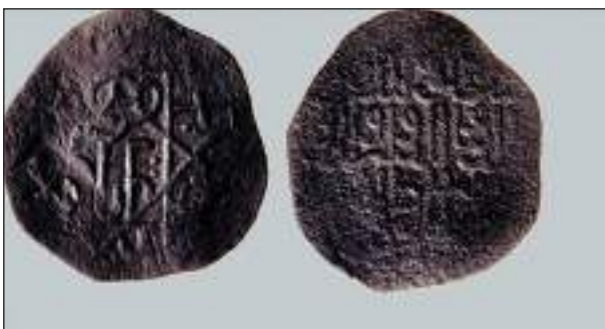
№54 Вес: 3.19г. Разм.: 26-25мм.

Клеймо №2

№55 Вес: 3.37г. Разм.: 23-21мм.

Клеймо №1

№56 Вес: 3.39г. Разм.: 24-23мм.

Клеймо №1

№57 Вес: 3.56г. Разм.: 24-23мм.

Клеймо №1

№58 Вес: 3.73г. Разм.: 25-23мм.

Клеймо №3

№59 Вес: 3.87г. Разм.: 25-24мм.

Клеймо №1

№60 Вес: 4.02г. Разм.: 25-23мм.

Клеймо №1

№61 Вес: 4.02г. Разм.: 28-27мм.

Клеймо №4

№62 Вес: 4.5г. Разм.: 24мм.

Клеймо №3

№63 Вес: 4.09г. Разм.: 25мм.

Клеймо №5

№64 Вес: 4.11г. Разм.: 26мм.

Клеймо №2

№65 Вес: 4.46г. Разм.: 24-23мм.

Клеймо №2

№66 Вес: 4.51г. Разм.: 25-23мм.

Клеймо №1

№67 Вес: 4.72г. Разм.: 25-24мм.

Клеймо №1

№68 Вес: 4.77г. Разм.: 26мм.

Клеймо №2

№69 Вес: 4.78г. Разм.: 24-22мм.

Клеймо №3

№70 Вес: 5.06г. Разм.: 26мм.

Клеймо №3

№71 Вес: 5.07г. Разм.: 27-25мм.

Клеймо №2

№72 Вес: 5.32г. Разм.: 24мм.

Клеймо №4

№73 Вес: 5.38г. Разм.: 24мм.

Клеймо №4

№74 Вес: 5.38г. Разм.: 24-23мм.

Клеймо №1

№75 Вес: 5.42г. Разм.: 25мм.

Клеймо №5

№76 Вес: 5.69г. Разм.: 26-24мм.

Клеймо №2

№77 Вес: 6.03г. Разм.: 25мм.

Клеймо №2

№78 Вес: 6.05г. Разм.: 25-23мм.

Клеймо №3

№79 Вес: 6.10г. Разм.: 26-24мм.

Клеймо №3

№80 Вес: 6.13г. Разм.: 25-24мм.

Клеймо №4

№81 Вес: 6.17г. Разм.: 24мм.

Клеймо №1

№82 Вес: 6.28г. Разм.: 24мм.

Клеймо №5

№83 Вес: 6.36г. Разм.: 27-25мм.

Клеймо №3

№84 Вес: 6.67г. Разм.: 24мм.

Клеймо №1

№85 Вес: 6.82г. Разм.: 30-28мм.

Клеймо №4

№86 Вес: 6.99г. Разм.: 25-24мм.

Клеймо №5

№87 Вес: 7.3г. Разм.: 27-24мм.

Клеймо №2

№88 Вес: 7.09г. Разм.: 27-26мм.

Клеймо №5

№89 Вес: 7.39г. Разм.: 27-24мм.

Клеймо №5

КЛЕЙМА РУСУДАН НА ИНОСТРАННЫХ МОНЕТАХ

№90 Вес: 6.86г. Разм.: 26-25мм.

Клеймо №5

№91 Вес: 2.67г. Разм.: 20мм.

Клеймо №3

ИНОСТРАННЫЕ МОНЕТЫ

№92 Вес: 6.37г. Разм.: 28-25мм.

№93 Вес: 4.86г. Разм.: 26-23мм.

№94 Вес: 4.92г. Разм.: 29-25мм.

№95 Вес: 2.33г. Разм.: 25-24мм.

№96 Вес: 6.87г. Разм.: 25-23мм.

№97 Вес: 3.45г. Разм.: 27-26мм.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Пахомов Е.А., Монеты Грузии.
2. Баратаев М.П., Нумизматические факты Грузинского царства.
3. Капанадзе Д., Нумизматика Грузии (Груз.)
4. Джавахишвили Ив., История народа грузинского 3. Тбилиси 1966 (Груз.)
5. Житие Картли II (Груз.)
6. Такаишвили Э., Надписи Сомхит-Сорбели II. Париж 1929 (Груз.)
7. Силогава Е., Надписи Квемо Картли, Дманиси II. изд. «Наука», Тбилиси 2000 (Груз.)
8. Очерки истории Грузии III. Тбилиси 1979 (Груз.)

2020

11 დეკემბერი

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

რუსუდან დედოფლის სპილენძის მონეტების განძი დაბა წყნეთიდან რას ვპითხოვლობთ რუსუდან დედოფლის მონეტებზე

გოგა გაბაშვილი

არქიტექტორი; საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მეცნიერ-თანამშრომელი

აბსტრაქტი

სტატია ეძღვნება რუსუდან დედოფლის (1223-1245) სპილენძის მონეტების კვლევასა და 2019 წელს დაბა წყნეთში აღმოჩენილ, 97 მონეტისგან შემდგარი სამონეტო განძის კომპლექსურ ანალიზს. განძი შეიცავდა ეგზეთწოდებულ (სწოხად ნაჭედ) რუსუდან დედოფლის სპილენძის მონეტებს, რომელთაგან მხოლოდ 8 ცალია უცხოური მონეტა.

ნაშრომში წახმოდგენილია სპილენძისა და ვეხცხდის მონეტების დეტალური აღწერა, ტიპოლოგიური თავისებულებები, წონითი და გეომეტრიული მონაცემები, მათზე ახსებული ქაჩიური და ახაბური წახწელების ანალიზი, ასევე სამონეტო დამღების (საეხთო ხუთი ვა-ჩიანგი) სისტემატიზაცია.

დანამდვირებით შეიძლება ითქვას, რომ განხილული მონეტები წახმოადგენს ერთ-ერთ მნიშვნელოვან მონაპოვას ქაჩიური მონეტების შესწავლის ისტორიაში, რაც საშუალებას გვაძლევს უფრო ზუსტად განვსაზღვროთ რუსუდან დედოფლის მონეტაჰური პოლიტიკის გავ-ხცელების დრო და საზღვრები.

წინასიტყვაობა

ბოლო 2014–2019 წლების განმავლობაში ქართული და უცხოელი ნუმისმატების კერძო კოლექციები, დილერების დახმარებით, შეივსო შავი არქეოლოგიების მიერ მოპოვებული მონეტებით, როგორც ქართული ასევე უცხოური ნუმისმატური არტეფაქტებით.

ძალიან სამწუხაროა ასეთი მდგომარეობა, რადგან მუზეუმის ფონდებში ეს მონეტები არ შედის და მათი შესწავლა ვერ ხერხდება. დილერების ხელში ასევე ხშირად ხვდება სამონეტო განძები, უმეტეს შემთხვევებში ეს განძები იფანტება კოლექციონერებსა და მოყვარულ ნუმის-

მატებს შორის, კარგავს თავის ისტორიულ მნიშვნელობას და განძში ჩართული მონეტები უკვე არაფერს წარმოადგენს ისტორიისათვის.

ასეთი სერიოზული პრობლემის წინაშე მდგომისათვის წინააღმდეგობის გაწევა მზგავსი უკანონო ქმედებისადმი ძალზე ძნელია, პრობლემა კი ისევ ჰაერში ჩამოკიდებულ მდგომარეობაში რჩება, ამდენად მიწვევს ყოველგვარი ეთიკური და მორალური პრობლემების გადაფარვა.

დილერებსა და შავ არქეოლოგებთან შეთანხმებით მცირედი ანაზღაურების შემდეგ, სრულად დაფიქსირებ მათ მიერ აღმოჩენილ სამონეტო განძებს და ზოგიერთ საინტერესო მონეტას.

ჩემ მიერ დაფიქსირებული ფოტო მასალები მისაწვდომია ნებისმიერი ნუმიზმატიკისათვის, მხოლოდ არაკომერციული გამოყენების მიზნით. კონკრეტული მასალების მიღებაზე სურვილის გამოთქმის შემდგომ, აუცილებელი გასაუბრების შემდეგ, მოკლე ვადაში სრულად გადმოგეცემათ სასურველი მასალები.

რუსუდან დედოფალი (1223 – 1245)

რუსუდან დედოფალი დაიბადა დაახლოებით 1194 წ. ტახტზე აღზევდა 1223 წ. გიორგი IV ლაშას ვაჟის, დავითის ჩვილობის გამო დიდებულებამაც რუსუდანი აღიარეს დედოფლად. საქართველოს რუსუდანის პერიოდში ახლო ურთიერთობები ჰქონდა მცირე აზიის სელჩუკებთან; თავად რუსუდანმა 1223 წელს იქორწინა ერზურუმის სულთნის თოდრულ შაჰის¹ ძე მოლის ედ-დინზე², რომელიც პირობის თანახმად წინასწარ გაქრისტიანდა.

რუსუდან დედოფალს შეეძინა ქალიშვილი რომელსაც დაარქვეს ბებიის სახელი თამარი³ და ვაჟი დავითი. 1236 წელს თამარი, შემდგომში გურჯი-ხათუნად წოდებული მიათხოვეს რუმის სულთან ყაის ედ-დინ ქეი ხოსროვ II-ეს⁴. თამარმა კარგი განწყობა დაიმსახურა სულთანის კარზე და 1136 წელს მოჭრილ ფულზე სულთანმა ამოატვიფრინა მისი სახე (მზე ლომის ზოდიაქოში). ასე გაჩნდა აღმოსავლეთში ცნობილი ემბლემა შირ-უ-ხირშიდ (ლომი და მზე), რომელიც შემდგომ სხვა სულთნებმა გამოიყენეს, ასევე ეს ტიპი მონეტისა გამოიყენეს მონგოლებმა სპილენძის ემისიის დროს, მოგვიანებით კი სპარსეთშიც დამკვიდრდა როგორც ვერცხლზე ისე სპილენძზე. 1239–1231 წელს რუსუდანმა თავისი ვაჟი დავითი 5 წლის ასაკში გომოაცხადა თავის თანამოსაყდრედ და აკურთხებინა იმერეთში⁵ ქალაქ ქუთაისში.

XIII საუკუნის პირველ წლებში ხორეზმშახთა ვრცელი სახელმწიფო ტრანს-კასპიის სანაპიროზე მონღოლთა ძლიერი დაწოლის შემდეგ დაეცა და ხვარეზმ შახის ალაადინ მუჰამად II-ის⁶ ვაჟი ჯალალ ად-დინ მანგუბერდი (ან მანკებურნი)⁷ თავს უშველა გაქცევით და რიგი თავგადასავლების შემდეგ შეაგროვა უშველებელი ურდო დაეუფლა დასავლეთ სპარსეთს და ადერბაიჯანს, შემდგომ თავს დაესხა სასომხეთის ქართულ პროვინციებს. დაბანაკდა ადერბაიჯანში⁸.

1225 წელს მიმართა რუსუდანს წინადადებით, რომ გაჰყოლოდა მას ცოლად და ელიარებინა საქართველოს მეფედ, მას შემდეგ რაც პასუხად მიიღო უარი, ჯალალ ად-დინი შემოიჭრა საქართველოში, დაამარცხა საქართველოს ლაშქარი, რომელსაც ივანე⁹ ათაბაგ¹⁰ – ამირს-

1 თოდრულ შაჰის მმართველობის პერიოდი (118-1225).

2 მასალები მოლის ედ-დინზე დასაზუსტებელია!

3 დაბადების და გარდაცვალების წლები უცნობია.

4 ყაის ედ-დინ ქეი ხოსროვ II, მმართველობის პერიოდი (1236-1245).

5 იმერეთი, დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი ისტორიულ-გეოგრაფიული მხარე.

6 ალაადინ მუჰამად II, ხვარაზმის იმპერიის შაჰი (1200-1220). 1220 წელს ჩინგიზ ყაანის შემოტევის დროს ვერ შეძლო ორგანიზირებული წინააღმდეგობის გაწევა.

7 ჯალალ-ად-დინ მანგუბერდი (ან მანკებურნი) მმართველობის პერიოდი (1220-1231). 1231 წელს იგი სელჩუკების მიერ დაქირავებულმა მკვლელებმა მოკლეს.

8 თანამედროვე აზერბაიჯანი.

9 ივანე მხარგრძელი (გ. 1227) – საქართველოს დიდებული XII საუკუნის ბოლოსა და XIII საუკუნის პირველ მესამედში. იყო დავით IV ლაშას აღმზრდელი.

10 საქართველოში ათაბაგი იყო ერთ-ერთი ვეზირი. მის ფუნქციებში შედიოდა ტახტის მემკვიდრის აღზრდა.

პასალარი¹¹ მეთაურობდა და ხვარაზმელებმა 1226 წელს თბილისს ალყა შემოარტყა. ჯალალ ედ-დინმა 1226 წლის 9 მარტს თბილისი აიღო. ხვარაზმელებმა განყვითეს ქალაქის ქრისტიანული მოსახლეობა (ქართველები და სომხები) და დიდძალი ქონება იგდეს ხელთ. დედოფალი რუსუდანი და სამეფო კარი ქუთაისში გადავიდა.

ჯალალ ედ-დინი თბილისში ორი წელი გაჩერდა, ამ დროის განმავლობაში განაგრძობდა ძარცვას და ანადგურებდა აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს. 1228 წელს რაღაც სხვა საქმეებით დაკავდა და თავის ურდოსთან ერთად სამხრეთით წავიდა, თბილისში სუსტი გარნიზონი დატოვა. ქართველებმა ისარგებლეს ამით და ხორეზმელები განდევნეს ქალაქიდან, მაგრამ დროებით, რადგან 1229 წელს ჯალალ ედ-დინი უკან დაბრუნდა და ქართული ლაშქარი კვლავ განდევნა თბილისიდან. 1230 წელს ჯალალ ედ-დინი ისევ გაილაშქრა სამხრეთით ქალაქ ხლათის¹² მიმართულებით და აიღო იგი, მაგრამ მალე მონღოლებისაგან შევიწროვებულმა, რომლებმაც უკვე აიღეს ადარბაიჯანი, დამარცხდა ალ-ედდინ კაიკუბათის¹³ მოკავშირე ჯარებთან, გაიქცა ქურთისტანში და 1231 წელს იქნა მოკლული.

ჯალალ ედ-დინის სიკვდილის შემდეგ მისი ჯარი საქართველოში გაიფანტა, ქართველებმა ადვილად გაანადგურეს ისინი და დაიბრუნეს თბილისი. 1226-1231 წლებში სულ რაღაც 5 წლის განმავლობაში ხორეზმელება დიდი ეკონომიკური ზარალი მიაყენეს საქართველოს, დახოცეს მრავალი ქრისტიანი, გაიტაცეს საქონელი, გადაწვეს ყანები და ბაღები. ჯალალ ედ-დინის ლაშქრობამ კვალი საქართველოს ნუმიზმატიკასაც დაატყო, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოში მხოლოდ მისი ფული იყო მიმოქცევაში რასაც კიდევ ხელს უწყობდა ამ ტერიტორიის იზოლაცია.

ჯალალ ედ-დინის შემდგომი მცირე პერიოდი გამოირჩეოდა სიმშვიდით. დაახლოებით 1235 წელს რუსუდანი სამეფო კართან ერთად თბილისში დაბრუნდა, ისარგებლა რა სიმშვიდით ჩაატარა პატარა დავითის კორონაცია და მას გვირგვინი დაადგა, ხოლო ლაშაგიორგის ვაჟი დავითი გაგზავნა თავის სიძესთან, რუმის სელჩუკ სულთან ყიას ედ-დინ ქეი ხოსრო II-ის კარზე სადაც ის რუსუდან დედოფლის იბტრიგების შემდეგ სიძემ დილეგში ჩასვეს, გაანთავისუფლეს მხოლოდ 1235-1236 წ. მას შემდეგ რაც მონღოლებმა საქართველო დაიპყრეს.

1235 წელს მონღოლებმა აიღეს საქართველოს ყმადნაფიცი განძა¹⁴ (განჯა) და თბილისისკენ დაიძრნენ. დედოფალმა თბილისი დატოვა და კვლავ იმერეთში გაიხიზნა. ჩაატარა ფულის რეფორმა; განაახლა ვერცხლის მონეტების მოჭრა.

ორმოციანი წლების დასაწყისში მონღოლები მთლიანად იმორჩილებენ საქართველოს, დედოფალს აიძულებენ, რომ გადასცეს მათ შვილი და რუსუდანს გადააყენებენ ტახტიდან. 1245 წელს რუსუდან დედოფალი სასონარკვეთისგან დასნეულდა და გარდაიცვლა.

რუსუდან დედოფლის მონეტები

ისტორიული წყაროებიდან ჩვენთვის უკვე ცნობილია, რომ რუსუდან დედოფალი 1223 წ. დაქორწინდა მოლის ედ-დინზე და ამავე წელს სამეფო ტახტზე აღზევდა, მიუხედავად მისი მეფობის პირველი თავისი სპილენძის მონეტა მოჭრა ქორონიკონის¹⁵ 447 წ. = 1227 წ. ხოლო ვერცხლის დრამი ქორონიკონის 450 წ. = 1230 წ. რითიც განაახლა საქართველოში ვერცხლის ფულის მოჭრა, რომელიც სპილენძის დეფიციტის გამო დაახლოებით 100 წლით ადრე შეწყდა.

როგორც ჩანს მეფობის პირველ წლებში რუსუდანს სახელმწიფოში არსებული სპილენ-

11 ამირსპასალარი (არაბ.-სპარს. ამირ – უფროსი, სპარს. სეფაჰსალარ – სარდალი) – გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს ვეზირი, მთავრსარდალი. განაგებდა მუდმივ ჯარს.

12 ხლათი ქალაქი სასომხეთში ეკუთვნის თურქეთის ვილაიეთ ერსრუმს, მდებარეობს ვანის ტბის ჩრდილო-დასავლეთით.

13 ალ-ედდინ კაიკუბათი (1288-1237), მმართველობდა (1220-1237), იყო რომის შელჩუკების სულთანი.

14 ქალაქი აზერბაიჯანში, ყოფილი (განჯის სახანო).

15 ქორონიკონი, (ბერძ. Χρόνος – დრო, ჟამი, წელიწადი) წელთაღრიცხვის ძველი სისტემა, რომელიც მიღებული იყო ქრისტიანულ ქვეყნებში და მათ შორის საქართველოშიც.

ძის მონეტების მასა ყოფნიდა სავაჭრო ბრუნვისათვის როგორც ქვეყნის შიგნით ასევე ქვეყნის გარეთ, სპილენძის ფულის მოხმარება არ წარმოადგენდა არანაირ პრობლემას, რადგან აღმოსავლეთის ქვეყნებს და ბიზანტიასაც კი ეტყობოდა ვერცხლის დეფიციტი, ამავე დროს საქართველო აშკარად დომინირებდა გარშემომყოფ მეზობელ ქვეყნებზე.

ჯალალ ედ-დინის მიერ თბილისის აღების შემდეგ დედოფალი იმერეთში გაიხიზნა და ალბათ ხაზინის ნაწილი თან გაიყოლა, მაგრამ წარმოქმნილი ფულის დეფიციტის გამო დასავლეთ საქართველოში დაიწყო ფულის ქედვა. ჯალალ ედ-დინმა, რომელსაც სპილენძის ფულის უშვებელი მასა დარჩა ანექსიის შემდეგ, დაიწყო ამ ფულის გადაჭედვა. მისი მონეტები დათარიღებულია მხოლოდ ერთი თარიღით ჰიჯრის¹⁶ 623წ.=1126 წ. კერძო კოლექციებში და სახელმწიფო მუზეუმებში არის დაცული ჯალალ ედ-დინის მონეტები, რომლებზეც გადაჭედვის მიუხედავად ჩანს: დემეტრე I¹⁷-ის, გიორგი III¹⁸-ის, თამარ დედოფლის¹⁹-ის და გიორგი IV ლაშას²⁰ მონეტების კვალი.

რუსუდან დედოფლის მონეტებზე, ისევე როგორც მისი წინამორბედი მეფეების მონეტებზე, აღნიშნულია მოჭრის პირველი წელი და შემდგომ წლებშიც, მონეტები ამავე თარიღით იჭრება. საინტერესო საკითხია რუსუდან დედოფლის სამონეტო დამღები. ჩვენთვის ცნობილია მისი 5 დამღა, რომლებიც ქვემოთ არის წარმოდგენილი, მაგრამ ამ საკითხზე გავამახვილებ ყურადღებას მას მერე, რაც რუსუდან დედოფლის მონეტების სრულ აღწერას წარმოგიდგენთ.

როგორც უკვე ვიცით რუსუდანის პირველი მონეტა სპილენძისაა და გამოიყურება შემდეგნაირად;

Obv. ცენტრში მოთავსებულია დედოფლის დაქარაგმებული სახელი ასომთავრული²¹ ანბანით **JSN** (რსნ)(რუსუდან), მის თავზე უკვე ორნამენტში ჩაქსოვილი მისივე ქარაგმა;

კვადრატის გარეთ, ზედა სეგმენტში მოთავსებულია ისევ რუსუდანის სახელის ქარაგმა რომელიც გადმოცემული არაბულად;

- 16 622 წელს მექას მოსახლეობა, უკმაყოფილონი იყვნენ მუჰამედის ქადაგებით, რის გამოც იგი მექადან მედინაში განდევნეს, ჰიჯრას წელი გახდა ისლამური, მთვარის კალენდრის პირველი წელი.
- 17 დემეტრე I – საქართველოს მეფე 1125-1156, დავით აღმაშენებლის უფროსი ვაჟი და მემკვიდრე.
- 18 გიორგი III დაბადების წელი უცნობია, გარდაიცვალა 1184წ., საქართველოს მეფე 1156 წლიდან, დემეტრე I-ის ძე ბაგრატიონთა გვარის შთამომავალი.
- 19 თამარი, თამარ მეფე დაიბადა დაახლოებით 1160წ., გარდაიცვალა 1213წ., შესაძლოა 1210 ან 1207. საქართველოს მონარქი 1184 წლიდან, გიორგი III-ეს ასული.
- 20 გიორგი IV ლაშა (დ. 1192 – გ. 18 იანვარი, 1223). საქართველოს მეფე 1213-1223 წლებში. თამარ მეფის და დავით სოსლანის ძე.
- 21 ასომთავრული, ქართული დამწერლობის უძველესი სახეა. თავად სიტყვა „ასომთავრული“ გვიანდელია და XVI საუკუნიდან გვხვდება, უფრო ადრეულ ძეგლებში იგი „მრგლოვანის“ სახელწოდებითაა ცნობილი – ეს სახელწოდება ასოთა მომრგვალებულ მოხაზულობებზე მიუთითებს.

ፊደላዊ ስራዎች ገጽ ፩፡፮፡፭፡ (ፊደላዊ ስራዎች ገጽ ፩፡፮፡፭፡)

(المَلِكَةُ - المَلَكاتُ جَلالةُ الدُّنيا و الدِّينِ رُوسِدان - بنتُ تَamar ظَهِيرُ المَسيح)

№1

№2

№3

№4

№5

ISSN 2960-9321

რუსუდან დედოფლის დამლები ქართულ და უცხოურ მონეტებზე

რუსუდან დედოფლის დამლები უზომოდ დიდი რაოდენობით გვხვდება თავისი წინამორბედი ქართველი მეფეების მონეტებზე, როგორც ჩანს რუსუდანი 1223-1226 წლებში შემოიფარგლა უკვე არსებული მონეტების გადაჭედვით. ყველაზე ხშირად გამოიყენებოდა დამლა №10 შემდეგ №9, ხშირია შემთხვევები როდესაც ორივე ეს დამლა ერთადაა დაკრული ერთ მონეტაზე. ძაან იშვიათად გვხვდება დამლები №8, №7, რომლებიც დაკრულია მხოლოდ თამარ და დავით სოსლანის²² ეგრეთწოდებულ დვინში²³ (ეს მონეტები ბევრ შეცდომებს შეიცავს, განსხვავდება არაბული ასოების დანერვილობით) მოჭრილ მონეტებზე.

თამარ-დავითი,
დამლა
№ 8

თამარ-დავითი,
დამლა
№ 8

დედოფალი თამარი,
დამლა
№ 9

გიორგი IV ლაშა,
დამლა
№ 9

22 დავით სოსლანი თამარ მეფის მეორე მეუღლე, იქორწინეს 1187 წელს დიდუბის სასახლეში. სახელმწიფო მოღვაწე, მემკვიდრე ახასიათებს როგორც ზნეობრივი და რაინდული თვისებებით შემკულ, სასიამოვნო გარეგნობის მამაკაცს (გარდაიცვალა 1205წ.).

23 დვინი შუა საუკუნოვანი სომხეთის დედაქალაქი. აშენებული დიდი სომხეთის მეფის ხოსროვ III კოტაქის მიერ 335 წელს. ამავე წლიდან არშაკიანების სამეფო რეზიდენცია სწორედ ამ ქალაქში გადავიდა.

გიორგი IV ლაშა,
დამლა
№ 9

№ 10

ქალალ ალ-დინი,
დამლა
№ 10

ილდეგიზიდი,
დამლა
№ 10

მოცემული მასალის გათვალისწინებით დასტურდება, რომ ქვემოთ მოცემული ოთხი დამლა 1223 წლიდან 1227 წლამდე იყო გამოყენებული, რადგან ეს დამლები რუსუდანის ვერცხლის მონეტებზე გამოყენებული არ არის.

ძალიან საინტერესოა დამლა №1, რომელსაც ვკითხულობ როგორც ასომთავრული ასო (ფ), ეს დამლა ძირითადად გვხვდება რუსუდანის სპილენზის მონეტებზე და როგორც ჩანს დაკრულია 1230 წლის რეფორმის შემდეგ, რადგან მოცემული №3 დამლა გვხვდება რუსუდანის ვერცხლის მონეტებზე;

დამლა № 1

თუ ამ დამლას გადავებრუნებთ და ჰორიზონტალურად მდგომარეობაში შევხედავთ შეიძლება წავიკითხოთ როგორც არაბული ასო (ჟ) (ხ), მაგრამ ეს მოსაზრება გაქარწყლდა მას შემდეგ რაც აღმოჩნდა რუსუდანის ვერცხლის მონეტა, რომლის სიქაზე ოსტატს ასო (ჟ) (ფ) თავიდანვე ამოუჭრია;

დამლა (ჟ) (ფ) ასევე გაცოცხლებული აქვს უცხოურ მონეტებზე;

ილდეგიზიდი,
დამლა № 5ბიზანტია,
დამლა № 2

მოცემულ ნუმიზმატურ არტეფაქტებზე დაყრდნობით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ რუსუდანის ამ დამლის მოხმარება დაიწყო 1230 წელს, ხოლო რომელ წლამდე იყო გამოყენებაში ამის განსაზღვრა პრაქტიკულად შეუძლებელია.

რუსუდან დედოფლის სპილენძის განძი დაბა წყნეთიდან

2019 წლის ზაფხულში, აგვისტოს თვეს დაბა წყნეთში (საქართველოს რესპუბლიკა) იქნა ნაპოვნი რუსუდან დედოფლის მონეტების განძი, რომელიც შეიცავდა 97 მონეტას. განძი შედგებოდა ეგრეთწოდებული (სწორად ნაჭედ) რუსუდან დედოფლის სპილენძის მონეტებისაგან, აქედან განძში არის ჩართული მხოლოდ 8 უცხოური მონეტა. დანარჩენი რუსუდან დედოფლის მონეტებია, მათ შორის 43 მონეტა გადადამღულია მისივე ჟ (ფ) დამლით, უცხოური მონეტებიდან 2 ცალი იგივე დამლით არის გადაჭედილი. განძში დამლა ჟ (ფ)-ს რამდენიმე ვარიანტია, წარმოგიდგენთ;

წარმოგიდგენთ დაბა წყნეთში ნაპოვნი
განძის ფოტო მასალას

№1

Weight: 4.11g. Size: 25-24mm.

№2

Weight: 3.64g. Size: 24-23mm.

№3

Weight: 3.64g. Size: 25.5-25mm.

№4

Weight: 3.38g. Size: 25.5-25mm.

№5

Weight: 4.86g. Size: 25-24mm.

№6

Weight: 4.78g. Size: 25mm.

№7

Weight: 4.29g. Size: 24-23mm.

№8

Weight: 5.29g. Size: 26-24mm.

№9

Weight: 5.26g. Size: 23-22mm.

№10

Weight: 5.18g. Size: 25mm.

№11

Weight: 5.10g. Size: 25-24mm.

№12

Weight: 5.05g. Size: 25-24mm.

№13

Weight: 6.13g. Size: 24-23mm.

№14

Weight: 6.7g. Size: 24mm.

№15

Weight: 5.55g. Size: 24mm.

№16

Weight: 5.39g. Size: 24.5mm.

№17

Weight: 7.06g. Size: 25mm.

№18

Weight: 6.79g. Size: 25-24mm.

№19

Weight: 3.47g. Size: 24mm.

№20

Weight: 7.18g. Size: 25mm.

№21

Weight: 3.13g. Size: 25-24mm.

№22

Weight: 1.67g. Size: 19-17mm.

№23

Weight: 2.96g. Size: 25mm.

№24

Weight: 2.94g. Size: 25mm.

№25

Weight: 3.55g. Size: 25-23.5mm.

№26

Weight: 3.82g. Size: 25mm.

№27

Weight: 3.92g. Size: 25mm.

№28

Weight: 4.28g. Size: 26-24mm.

№29

Weight: 4.28g. Size: 24.5mm.

№30

Weight: 4.32g. Size: 25-23mm.

№31

Weight: 4.37g. Size: 25-24mm.

№32

Weight: 4.56g. Size: 24-23mm.

№33

Weight: 6.24g. Size: 24-22mm.

№34

Weight: 6.78g. Size: 23mm.

№35

Weight: 7.28g. Size: 24mm.

№36

Weight: 7.44g. Size: 24mm.

№37

Weight: 7.91g. Size: 24-23mm.

№38

Weight: 1.67g. Size: 22-18mm.

№39

Weight: 2.92g. Size: 25-23mm.

№40

Weight: 3.88g. Size: 25mm.

№41

Weight: 3.14g. Size: 25-23.5mm.

№42

Weight: 3.31g. Size: 24-23mm.

№43

Weight: 3.93g. Size: 25mm.

№44

Weight: 5.7g. Size: 24-21mm.

№45

Weight: 5.41g. Size: 25-24mm.

№46

Weight: 6.19g. Size: 25-24mm.

№47

Weight: 7.28g. Size: 25-21mm.

№48

Weight: 8.78g. Size: 25-24mm.

დადამღული მონეტები

Coins with stamps

№49

Weight: 2.23g. Size: 25-24mm.

On the coin a stamp №1

№50

Weight: 2.62g. Size: 26-25mm.

On the coin a stamp №2

№51

Weight: 2.96g. Size: 25-23mm.

On the coin a stamp №3

№52

Weight: 3.07g. Size: 25.24mm.

On the coin a stamp №3

№53

Weight: 3.13g. Size: 22-17mm.

On the coin a stamp №5

№54

Weight: 3.19g. Size: 26-25mm.

On the coin a stamp №2

№55

Weight: 3.37g. Size: 23-21mm.

On the coin a stamp №1

№56

Weight: 3.39g. Size: 24-23mm.

On the coin a stamp №1

№57

Weight: 3.56g. Size: 24-23mm.

On the coin a stamp №1

№58

Weight: 3.73g. Size: 25-23mm.

On the coin a stamp №3

№59

Weight: 3.87g. Size: 25-24mm.

On the coin a stamp №1

№60

Weight: 4.02g. Size: 25-23mm.

On the coin a stamp №1

№61

Weight: 4.02g. Size: 28-27mm.

On the coin a stamp №4

№62

Weight: 4.5g. Size: 24mm.

On the coin a stamp №3

№63

Weight: 4.09g. Size: 25mm.

On the coin a stamp №5

№64

Weight: 4.11g. Size: 26mm.

On the coin a stamp №2

№65

Weight: 4.46g. Size: 24-23mm.

On the coin a stamp №2

№66

Weight: 4.51g. Size: 25-23mm.

On the coin a stamp №1

№67

Weight: 4.72g. Size: 25-24mm.

On the coin a stamp №1

№68

Weight: 4.77g.

Size: 26mm.

On the coin a stamp №2

№69

Weight: 4.78g. Size: 24-22mm.

On the coin a stamp №3

№70

Weight: 5.06. Size: 26mm.

On the coin a stamp №3

№71

Weight: 5.07g. Size: 27-25mm.

On the coin a stamp №2

№72

Weight: 5.32g. Size: 24mm.

On the coin a stamp №4

№73

Weight: 5.38g. Size: 24mm.

On the coin a stamp №4

№74

Weight: 5.38g. Size: 24-23mm.

On the coin a stamp №1

№75

Weight: 5.42g. Size: 25mm.

On the coin a stamp №5

№76

Weight: 5.69g. Size: 26-24mm.

On the coin a stamp №2

№77

Weight: 6.03g. Size: 25mm.

On the coin a stamp №2

№78

Weight: 6.05g. Size: 25-23mm.

On the coin a stamp №3

№79

Weight: 6.10g. Size: 26-24mm.

On the coin a stamp №3

№80

Weight: 6.13g. Size: 25-24mm.

On the coin a stamp №4

№81

Weight: 6.17g. Size: 24mm.

On the coin a stamp №1

№82

Weight: 6.28g. Size: 24mm.

On the coin a stamp №5

№83

Weight: 6.36g. Size: 27-25mm.

On the coin a stamp №3

№84

Weight: 6.67g. Size: 24mm.

On the coin a stamp №1

№85

Weight: 6.82g.

Size: 30-28mm.

On the coin a stamp №4

№86

Weight: 6.99g. Size: 25-24mm.

On the coin a stamp №5

№87

Weight: 7.3g.

Size: 27-24mm.

On the coin a stamp №2

№88

Weight: 7.09g. Size: 27-26mm.

On the coin a stamp №5

№89

Weight: 7.39g. Size: 27-24mm.

On the coin a stamp №5

რუსუდან დედოფლის დამლები უცხოურ მონეტებზე

№90

Weight: 6.86g.

Size: 26-25mm.

On the coin a stamp №5

№91

Weight: 2.67. Size: 20mm.

On the coin a stamp №3

უცხოური მონეტები

№92

Weight: 6.37g.

Size: 28-25mm.

№93

Weight: 4.86g. Size: 26-23mm.

№94

Weight: 4.92g.

Size: 29-25mm.

№95

Weight: 2.33g. Size: 25-24mm.

№96

Weight: 6.87g. Size: 25-23mm.

№97

Weight: 3.45g. Size: 27-26mm.

ლიტერატურა:

1. Пахомов Е.А. Монеты Грузии.
2. Баратаев М.П. «Нумизматические факты Грузинского царства».
3. კაპანაძე დ. საქართველოს ნუმიზმატიკა.
4. ჭავჭავაძე ივ. ქართველი ერის ისტორია, წიგ. 3. თბილისი 1966.
5. ქართლის ცხოვრება II.
6. თაყაიშვილი ე. სომხით-საორბელის წარწერები, ნაწილი II. პარიზი 1929.
7. სილოგავა ე. ქვემო ქართლის წარწერები, დმანისი II. „მეცნიერება“, თბილისი 2000.
8. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტომი III. თბილისი 1979.

2020

11 DECEMBER

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute
of Archaeology of the European University

OLYMPIC SPORTS AND NUMISMATICS

Guram Philipashvili

Lawyer

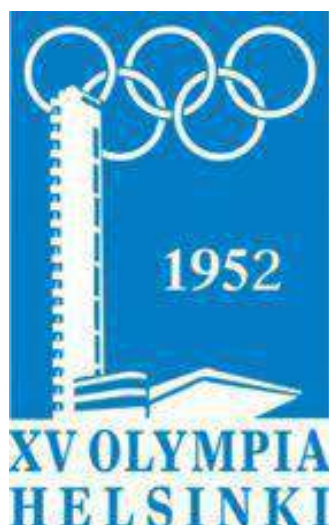
ABSTRACT

The article is dedicated to the relationship between the history of the Olympic Games and numismatics, focusing on the systematization and analysis of commemorative coins issued for the Summer Olympic Games held between 1952 and 1980. The study covers seven Olympiads – the XV Helsinki (1952), XVIII Tokyo (1964), XIX Mexico City (1968), XX Munich (1972), XXI Montreal (1976), and XXII Moscow (1980) Games. It provides a detailed description of the commemorative coins, their emblematic symbolism, technical characteristics (composition, diameter, weight, thickness), and design features.

A special emphasis is placed on the unique 30-coin series of the 1976 Montreal Olympics (28 silver and 2 gold coins), divided into seven thematic groups, and on the extensive series of the 1980 Moscow Olympics (6 nickel-bronze, 28 silver, 6 gold, and 5 platinum coins), which depict both Olympic and traditional national sports of the USSR. The study highlights the role of various mints (Leningrad, Moscow, Karlsruhe, Stuttgart, Hamburg), the contributions of coin designers, and data on mintages.

The article underscores the importance of Olympic numismatics as a means of preserving cultural heritage, documenting the history of sports, and symbolizing international cooperation. The material serves as a valuable resource for numismatists and researchers interested in Olympic themes.

THE XV SUMMER OLYMPIC GAMES, HELSINKI, FINLAND, 1952

The XV Summer Olympic Games were held in Helsinki, the capital of Finland, from July 19 to August 3, 1952. These were the first and last Olympic Games held in Finland. Holding the Olympic Games in Finland had great international importance. Helsinki was previously chosen as the venue for the 1940 Olympics, but the Olympics were not held there due to World War II. It is the most north posist city where the Olympic Games were held. These were the first games to be held in a non-Indo-European speaking country. The Soviet Union, People's Republic of China, Indonesia, Israel, Thailand and Saar made their debuts at the 1952 Olympics.

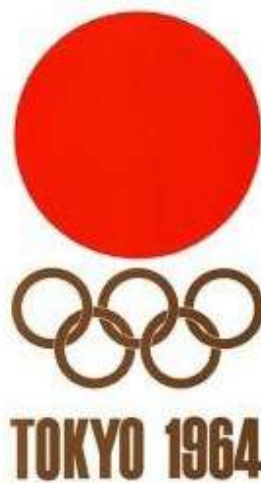
The dome of the stadium is depicted on the left side of the emblem. The Olympic rings are placed above it. In the middle, on the right, the number "1952" – the year of the Olympic Games is indicated. Inscription below: "XV OLYMPIA HELSINKI", "Helsinki XV Olympiad", which meant where and what Olympiad was held. During the Olympic Games, as a distinctive sign, it was worn by officials and guests of the Olympics.

In 1951, the Finnish government sanctioned the minting of commemorative 500-mark coins for the Olympic Games. In 1951, it was released in the amount of 18 500 pieces, and in 1952, in the amount of 586.000 pieces. The composition and design of the coins issued in both years are the same. The coin was made of silver (0.500 alloy), copper (0.400 alloy) and nickel (0.100 alloy). Its diameter is 32.0 mm, weight – 12,000 grams, thickness – 2 mm. The painting is done by A. Altonen and M. Vishanti. Obverse of the coin: the symbol of the Olympic Games with five rings is depicted in the middle. Above it, "XV" is marked in Roman numerals, and "Olympia" is written in the upper circle of the coin, in a semi-arc above it. Below the Olympic rings is the year of issue "1951" or "1952". At the bottom of the coin there is the inscription "Helsinki" in a half circle. The reverse of the coin, inscribed with the number "500" in the middle, denoting the denomination of the coin, is placed in the leafy branches of a tree. "Suomi" and "Finland" are written in a semicircle on the upper side of the coin (Finns refer to their country as "Suomi", aka "Finland"). At the bottom, in the semi-circle of the coin, the money sign "marka" is written in Finnish. The coin was minted at the Finnish mint.

During the 1956 XVI Olympic Games, Melbourne (Australia) and in Stockholm (Sweden), and during the 1960 XVII Olympic Games in Rome (Italy), no single Olympic commemorative coin was issued.

THE XVIII SUMMER OLYMPIC GAMES, TOKYO, JAPAN

From October 10 to October 28, 1964, the Olympic Games were held for the first time in the Asian subcontinent, in Tokyo, the capital of Japan. However, back in 1940, Japan was supposed to hold the XII Olympic Games, but it was canceled due to the Second World War.

The emblem of the XVIII Olympic Games consists of the Olympic rings, above which is depicted the symbol of the rising sun, the flag of Japan, it was created by Yusaku Kamekura (in Japanese – Yusaku Kamekura), whose project was selected by the organizing committee out of many projects.

In 1964, during the XVIII Olympic Games in Tokyo, 2 different types of Olympic coins with denominations of 100 and 1000 yen were minted.

The Olympic Games were held in the capital city of Tokyo in Japan from 10 October to 28 October 1964, for the first time in the Asian country. In 1940, however, Japan had to host the XII Olympic Games, but it was canceled due to World War II.

The logo of the XVIII Olympic Games consists of the Olympic rings, above which there are the images of the rising sun symbol, the flag of Japan, and the author is Yusaku Kamekura, whose project was selected by the Organizing Committee from other numerous projects.

During the 1964 Tokyo XVIII Olympic Games, 2 different types of Olympic coins were minted of values 100 and 1000 yen.

100 yen. Composition: silver with 0.600 alloy, copper with 0.300 alloy and zinc with 0.100 alloy. Its diameter is 22.6 mm, weight – 4.800 grams, thickness – 1.7 mm. 80,000,000 pieces have been released. **Obverse** of the coin: The Olympic torch and the Olympic rings are depicted. **Reverse:** the numeral “100”

(denomination amount) is depicted in the center, the rising sun and an olive leaf, above the coin, in a semicircle, the inscription “Tokyo – 1964”. In a semicircle below the coin, a Japanese legend marking the 39th year of the reign of “Seva”. The artwork is done by Miss Shoko Maejima.

Composition of **1000 yen**: silver with 0.925 alloy and copper with 0.075 alloy. Its diameter is 35.0 mm, weight – 20.000 grams, thickness – 2.5 mm. 15.000 000 pieces have been released. **Obverse**: Mount Fuji and cherry branches on both sides. **Reverse**: the figure “1000 YEN” (yen) and the Olympic rings are depicted in the center. A Japanese legend celebrating the 39th year of Seva's reign (The artist is not indicated. Officially, the mint is mentioned).

THE XIX SUMMER OLYMPIC GAMES, MEXICO, 1968

The XIX Summer Olympics of 1968 were held in Mexico City from October 12 to October 27. It was the first international sports competition held in Mexico. It was also the first to be held in a Latin American and Spanish speaking country. For the first time in this Olympics, instead of field running tracks, sand tracks were used.

The emblem consists of a combination of the five Olympic rings and the inscription “MEXICO68”. The number “68” has the Olympic rings on top. Three Mexican architects-artists worked on the design of the emblem: Pedro, Ramírez and Bascos, as well as the President of the Organizing Committee of the Olympic Games, Eduardo Terrasas (Mexico) and Lance Wyman (USA). The design of the emblem reminds us the Indian Huichol.

The Bank of Mexico issued the only commemorative coin for the Olympic Games.

25 pesos. Composition: silver (0.720 alloy), copper (0.280 alloy). The diameter is 38.0 mm, weight – 22.500 grams, thickness – 2.0 mm. 30,000,000 pieces have been released. The artwork is done by Ricardo Luna y Vasco. **Obverse**: snake fighting with eagle, legend “Estados Unidos Mexicanos”, words “LEY

0.720" and "25 pesos". **Reverse:** Aztec ollamalitzli (ballgame) player, Olympic rings, inscription on the underside of the coin and around the coin: legend "JUGOS DE LA OLIMPIADA MEXICO 1968". "1968 Mexico Olympics". Painter Rolendo Raphael.

THE XX SUMMER OLYMPIC GAMES, MUNICH, GERMANY 1972

Munich1972

XX Summer Olympics were held in Munich (Federal Republic of Germany). From August 26 to September 10, 1972.

The emblem expresses a bunch of rays and the spirit of the Munich Olympic Games, light, freshness and kindness, reflected in the design "Munich Illuminated". The author is Otto Eicher, whose project was selected from 2,000 submitted projects.

The German government issued 6 different types of commemorative coins to celebrate the Olympic Games in the Federal Republic of Germany, with a denomination of 10 German marks. The composition of all species was the same. Coin composition – silver (0.625 alloy) and copper (0.375 alloy). Its diameter is 32.5 mm, weight – 15.500 grams, thickness – 2.25 mm. It is worth noting the fact that 11 city banks have been minting coins in Germany since ancient times, but during the Olympics, they were minted in 4 cities and all cities had their own letters of the alphabet. D – Munich, F – Stuttgart, G – Karlsruhe and J – Hamburg. These letters are printed on the coins along with the year of issue.

First series: obverse: Munich 1972 Olympic emblem. Nicknamed "Ring of Fortune" and the legend "XX Olympic Games of Germany" ("SPIELE-DER-XX OLYMPIADE DEUTSCHLAND"). **Reverse:** Stylized German eagle and legend "10 Deutschmark, Bundesrepublik Deutschland". The painting is done by Greta Lippi Heinsen. The date is 1972 (issued in the month of January 1970). Below the eagle's right claw are the letters D, F, G or J. 125,000 pieces of improved quality (Proof) were issued, and 2,375,000 pieces of ordinary ones. The amount of coins minted from the banks of all four cities are similar.

It is noteworthy that during the release of the first series, a dispute arose between the Federal

Republic of Germany and the German Democratic Republic regarding the legend where it was written "In Germany" ("In Deutschland"). In later series, the legend Germany was changed to Munich ("In Munchen"). i.e. Germany was indicated as the venue of the Olympic Games, which was changed to Munich, because the Democratic Republic was also referred as Germany.

Second series: obverse: on a grooved disc, chains are connected to each other and the legend with the inscription "Olympic Games 1972 in Munich" ("Olympische Spiele 1972 in München"). **Reverse:** Stylized German eagle and "10 Deutsche Mark, Bundesrepublik Deutschland" ("10 Deutsche Mark Bundesrepublik Deutschland"). The painting is done by Reinhart Heinsdorf. The date is 1972 (issued in the month of July 1971). Below the eagle's left claw are the letters D, F, G or J. 125,000 pieces of improved quality (Proof) were issued, and 4 875 000 pieces of ordinary ones. The amount of coins minted from the banks of all four cities are similar.

Third series: obverse: male player with ball, female gymnast and legend and inscription "Olympic Games 1972 in Munich" ("Olympische Spiele 1972 in München"). **Reverse:** Stylized German eagle and legend "10 Deutschmark, Bundesrepublik Deutschland" ("10 Deutsche Mark Bundesrepublik Deutschland"). Painting is made by Sigmund Schütz. The date is 1972 (issued in the month of December 1971). Below the eagle's right wing are the letters D, F, G or J. 150.000 pieces of the improved quality (Proof) are issued, and 4.850 000 of the regular ones. The number of coins minted from all four city banks are similar.

Fourth series: Obverse: Munich Stadium from a bird's eye view and the legend with the inscription "Olympic Games Munich 26.8-10.9 1972" ("Olympische Spiele Munchen 26.8-10.9 1972"). **Reverse:** Stylized German eagle and legend: "10 German marks, German Bundesrepublik" ("10 Deutsche Mark Bundesrepublik Deutschland"). Painting done by Doris Was-Schbaltz. The date of issue is 1972 (issued in the month of May 1972). Below the legend is written D, F, G or J. 150.000 pieces of improved quality (Proof) were issued, and 4.850 000 pieces of ordinary ones. The number of coins minted from all four city banks are similar.

Fifth series: Obverse: Munich 1972 Games emblem and legend with inscription "Olympic Games 1972 Munich" ("Spiele der XX Olympiade 1972 in München"). **Reverse:** stylized German eagle and the legend "10 German marks, German Bundesrepublik" ("10 Deutsche Mark Bundesrepublik Deutschland"). The painting is done by Greta Lippi Heinsen. The date is 1972 (issued in the month of July 1972). Below the legend is written D, F, G or J. 150.000 pieces of improved quality (Proof) were issued, and 2.350 000 pieces of ordinary ones. The number of coins minted from all four city banks is the similar.

Sixth Series: Obverse: Flame and small emblem of Munich above, rings below and date 1972. Stadium and legend with inscription "Olympic Games 1972 in Munich" ("Spiele der XX Olympiade 1972 in München"). **Reverse:** Stylized German eagle and the legend "10 German Marks, German Bundesrepublik" ("10 Deutsche Mark Bundesrepublik Deutschland"). Painting is done by Doris Wassk-Baltz. The date of release is 1972 (issued in July 1972). Below the legend is written D, F, G or J. 150.000 pieces of improved quality (Proof) were issued, and 4.850 000 pieces of ordinary ones. The number of coins minted from all four city banks are similar.

THE XXI SUMMER OLYMPIC GAMES, MONTREAL, CANADA 1976

The XXI Summer Olympic Games were held in the Canadian city of Montreal from July 17 to August 1, 1976.

The emblem of the Montreal Olympic Games consists of the Olympic rings attached to the Olympic pedestal and at the same time represents a graphic interpretation of the first letter “M” of Montreal. The emblem is a symbol of friendship, both the Olympic ideal and the glory of the winner, courtesy in competition and association with the Olympic city of Montreal.

Since February 1973, an ambitious program was created. At the request of the federal government, then Prime Minister Pierre Elliott Trudeau decided that the issued coins would fund the 1976 Summer Olympics. The plan was to issue 30 types of Olympic coins. Silver (0.925 alloy), 14 different types of \$5, 14 different types of \$10 and two types of \$100 gold coins. The issue of coins was determined by seven themes: 1. Geographical 2. Olympic motifs 3. Early Canadian sports 4. Olympic athletics 5. Olympic summer sports 6. Olympic teams and sports 7. Olympic souvenirs.

1 series (type), coin number 1. 10 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 45.00 mm and weight is 48.600 grams. **Obverse:** “Elizabeth II” is depicted with the right part of portrait. Below, on the left side, in a circle, there is written “ELIZABED II” in English, and on the lower right side, there is also written in a circle, “CANADA 1973”, indicating the year of issue. Between the inscriptions, below in the middle, there is a maple leaf, the symbol of Canada. **Reverse:** In the center, below is a world map with “Montreal 1976” written above the American continent. Above, the emblem of the Montreal Olympic Games and the inscription “Olympiad”. Below it there is written “XXI” and “Olympiad”, which expresses the order of the Olympiad. Below the world map is written the value of the denomination “10 dollars”. The contour around the coin is a relief image. Painting by Arnold Mahrin. In 1973, 103.426 units were produced, with improved quality – 165.203 units. 320 copies in 1974.

I series. Coin No. 2. 5 dollars. Composition: silver (0.925 alloy), copper (0.075 alloy). Its diameter is 38.00 mm. Weight – 24.300 grams. **Obverse:** depicts a young “Elizabeth II”. Engraved with right side of portrait. Below, on the left side, in a circle, there is written “ELIZABED II” in English, and on the lower right side is also written in a circle, “CANADA 1973”, indicating the year of issue. Between the inscriptions, below, in the middle, there is a maple leaf, the symbol of Canada. The engraving was done by Arnold Mahrin. **Reverse:** In the center, the three-sailboat “Kingston” is depicted in the background of the port below. Above, in the left is written “Montreal 1976”, the year when Olympics were held. Above, the emblem of the Montreal Olympic Games and the inscription “Olympiad”. Below “XXI” and “Olympiad”, which expresses the order of the Olympiad. Below the sailboats in the middle, there is the image with the value of \$5. The border around the coin is a relief image. The painting is done by Georges Huell.

The Standard Catalog of World Coins 1901 – 2000, Issue 43, published in 2016, edited by Georg S. Kouhaj, Thomas Mihail, lists the issue date of the \$5 as 1973, with the first blank column i.e. The number of issued coins is not mentioned. In the second column of 1973, the number of coins issued with improved quality (Proof) is indicated – 165.203. According to the Wikipedia encyclopedia “Summer Olympic Coins”, 537.898 coins of the mentioned type have been issued.

I series. Coin No. 3. 10 dollars. Composition: silver (0.925 alloy), copper (0.075 alloy). Its diameter is 45.00 mm. Weight – 48.600 grams. **Obverse:** depicts a young “Elizabeth II”, Engraving right side of portrait. Below, on the left side, in a circle, there is written “ELIZABED II” in English, and on the lower side, right, there is also written in a circle, “CANADA 1973”, indicating the year of issue. Between the inscriptions, in the middle, below, there is a maple leaf, the symbol of Canada. The engraving was done by Arnold Mahrin. **Reverse:** In the center, below, there are the notable architectural buildings of Montreal against the sky. Below them, there are a passenger ship and a tanker. Above, left side, there is written “Montreal 1976”, the year when Olympics were held. Above, the emblem of the Montreal Olympic Games and the inscription “Olympiad”. Below, there is written “XXI” and “Olympiad”, which expresses the order of the Olympiad. At the bottom, in the middle, the value of the denomination is 10 dollars. The border around the coin is a relief image. The painting is done by Georges Huell.

The Standard Catalog of World Coins 1901 – 2000, edited by Georg S. Kouhaj, Thomas Mikhail, 43 issues, issued in 2016, the 10-dollar issue date is 1973, the first column of which indicates the number of 103.426 coins issued. In the second column, the number of coins issued with improved quality (Proof) is indicated as 165.203. In 1974, 320 pieces were released. According to the Wikipedia encyclopedia “Summer Olympic Coins”, only the year 1973 is indicated and 543.098 pieces of coins of this type have been issued.

I series. Coin No. 4. 5 dollars. Composition: silver (0.925 alloy), copper (0.075 alloy). Its diameter is 38.00 mm. Weight – 24.300 grams. **Obverse:** depicts a young “Elizabeth II”. Engraved with the right side of her portrait. Below of it, on the left side, in a circle, there is written “ELIZABETH II” in English, and on the lower right side is also written in a circle, “CANADA 1973”, indicating the year of issue. Between the inscriptions, in the lower middle, there is a maple leaf, the symbol of Canada. The engraving was done by Arnold Mahrin. **Reverse:** In the center, below is a map of North America. Above, on the left side, there is written “Montreal 1976”, the year of the Olympics. At the top, the emblem of the Montreal Olympic Games and the inscription “Olympiad”. Below of it “XXI” and “Olympiad”, which expresses the order of the Olympiad. Below the map, there is the value of the coin – \$5. The border around the coin is a relief image. The painting is done by Georges Huell.

The Standard Catalog of World Coins 1901 – 2000, Georg S. Kouháj’s 43 issues, edited by Thomas Mihail is issued in 2016. The date of issue of 5 dollars is 1973, the first column of which is empty i.e. The number of issued coins is not mentioned. In the same second column of 1973, the number of coins issued with improved quality (Proof) is indicated as 165 203. According to the Wikipedia encyclopedia “Summer Olympic Coins”, 537 898 coins of the mentioned type have been issued.

II series (species). Coin No. 5. 10 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 45.00 mm and weight is 48.600 grams. **Obverse:** There is depicted Elizabeth II. Below the portrait, on the left, “ELIZABETH II” is written in English, and below, on the right side, “CANADA 1974”. A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** In the center, below, there is depicted the head of Zeus, to the left of which, above, there is written “Montreal 1976”. At the top – the Olympic rings and the inscription “Olympiad”. Below of it – “XXI” and “Olympiad”. Below the Zeus – 10 dollars, the value of the coin. The border around the coin is a relief image. Painting by Antony Mann. Circulation is 1 990 570 pieces.

II series (species). coin No. 6. 5 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 36.00 mm and weight is 24.300 of the grams. **The obverse** series depicts Elizabeth II. Below the portrait, on the left, there is written in English: "ELIZABED II" and below, on the right, "CANADA 1974". A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** In the center, below, there is an athlete with a lighted torch in his hand, above which, on the left, there is written "Montreal 1976". At the top – Olympic rings and the inscription "Olympiad". Below of it "XXI" and "Olympiad". Below the athlete – 5 dollars, the value of the coin. The border around the coin is a relief image. Painting by Antony Mann. Circulation is 1 974 939 pieces.

II series (species). Coin No. 7. 10 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 45.00 mm and weight is 48.600 grams. **Obverse:** There is depicted Elizabeth II. Below the portrait, on the left, there is written in English: "ELIZABED II" and below, on the right, "CANADA 1974". A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** in the center, below, there is depicted the temple of Zeus, to the left of above, which, there is written "Montreal 1976". At the top, the Olympic rings and the inscription "Olympiad". Under of it, "XXI" and "Olympiad". Below the temple – 10 dollars, the value of the coin. The border around the coin is a relief image. Painting by Antony Mann. Circulation is 1 990 570 pieces.

II series (species). Coin No. 8. 5 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 36.00 mm and weight is 24.300 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left, there is written in English: "ELIZABED II" and on the lower right, "CANADA 1974". A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** In the center, below, there are the Olympic rings

and a crown resting on it, above of it, on the left, there is written inscription “Montreal 1976” left. At the top, the Olympic rings and the inscription “Olympiad”. At the bottom – “XXI” and “Olympiad”. Below the Olympic rings – 5 dollars, the value of the coin. The border around the coin is a relief image. Painting by Antony Mann. Circulation is 1 974 939 pieces.

III series (species). Coin number 9. 10 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 45.00 mm and weight is 48.600 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left, there is written in English: “ELIZABED II” and below, on the right, “CANADA 1974”. A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** In the center, below, there are Lacrosse (an old Canadian sport) players with Lacrosse sticks in their hands. above, to the left – “Montreal 1976” inscription. At the top – the Olympic rings and the inscription “Olympiad”. Below of it “XXI” and “Olympiad”. At the bottom – the value of the coin – \$10. The border around the coin is a relief image. Artwork by Ken Danby. Circulation is 1 990 570 pieces.

III series (species). Coin number 10. 5 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 36.00 mm and weight is 24.300 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left, there is written in English: “ELIZABED II” and below, on the right – “CANADA 1974”. A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** In the center, below, there is a canoe swimmer, above, on the left, inscription “Montreal 1976”. At the top – the Olympic rings and the inscription “Olympiad”. Below of it “XXI” and “Olympiad”. Below the Canoe swimmer – 5 dollars, the value of the coin. The border around the coin is a relief image. Artwork by Ken Danby. Circulation is 1 974 939 pieces.

III series (species). Coin number 11. 10 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 45.00 mm and weight is 48.600 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left side, it is written in English: "ELIZABED II" and below, on the right side, "CANADA 1974". A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** In the center, below, three cyclists are depicted, above, to the left, there is written "Montreal 1976". At the top – the Olympic rings and the inscription "O-Olympiada". Below of it "XXI" and "Olympiad". Below the Cyclists – \$10, the value of the coin. The border around the coin is a relief image. Artwork by Ken Danby. Circulation is 1 990 570 pieces.

III series (species). Coin number 12. 5 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 36.00 mm and weight is 24.300 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left, there is written in English: "ELIZABED II" and below, on the right, "CANADA 1974". A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** In the center, below, the Rower while swimming is depicted, above, on the left – the inscription "Montreal 1976". At the top – the Olympic rings and the inscription "Olympiade XXI Olympiad". Below of it "XXI" and "Olympiad". At the bottom – there is the value of the coin – 5 dollars. The border around the coin is a relief image. Artwork by Ken Danby. Circulation is 1 974 939 pieces.

IV series (species). Coin number 13. 10 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 45.00 mm and weight is 48.600 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left side, there is written in English: "ELIZABED II" and below, on the right side, "CANADA 1975". A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** In the center, below, there is a man crossing the barriers. Above, on the left, there is the inscription – "Montreal 1976". At the top – the Olympic rings and the inscription "Olympiad". At the bottom – "XXI" and "Olympiad". At the bottom – \$10, the value of the coin. The border around the coin is a relief image. Painting by Leo Yerha. Circulation is 1 985 000 pieces.

IV series (species). Coin number 14. 5 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 36.00 mm. Weight 24.300 grams. **Obverse:** Depicts Elizabeth II. Below the portrait, on the left side, there is written in English: "ELIZABED II" and below, on the right side, "CANADA 1975". A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** In the center, below, there is depicted a marathon runner, above, on the left – the inscription "Montreal 1976". At the top – the Olympic rings and the inscription "Olympiad". Below of it "XXI" and "Olympiad". At the bottom – the value of the coin – 5 dollars. The border around the coin is a relief image. Painting by Leo Yerha. Circulation is 2 476 217 pieces.

IV series (species). Coin number 15. 10 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 45.00 mm and weight is 48.600 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left side, there is written in English: "ELIZABED II" and below, on the right side, "CANADA 1975". A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** in the Center, below, there is depicted the Women's Shot Put, to the left of which, above, there is written "Montreal 1976". At the top – the Olympic rings and the inscription "Olympiad". Below of it "XXI" and "Olympiad". At the bottom – \$10, the value of the coin. The border around the coin is a relief image. Painting by Leo Yerha. Circulation is 1 985 000 pieces.

IV series (species). Coin number 16. 5 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 36.00 mm and weight is 24.300 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left side, there is written in English: "ELIZABED II" and below, on the right side, "CANADA 1975". A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** in the center, below there is a woman throwing a spear. Above, on the left – the inscription "Montreal 1976". At the top – Olympic rings and the inscription "Olympiad". Below of it "XXI" and "Olympiad". At the bottom – \$5, the value of the coin. The border around the coin is in relief. Painting by Leo Yerha. Circulation is 2 476 217 pieces.

IV series (species). Coin number 17. 10 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 45.00 mm and weight is 48.600 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left side, there is written in English: “ELIZABED II” and below, on the right side, “CANADA 1975”. A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** in the center, below, a canoeist is depicted, to the left of which, above, there is written “Montreal 1976”. At the top, there are Olympic rings and the inscription “Olympiad”. Below of it “XXI” and “Olympiad”. At the bottom – 10 dollars, the value of the coin. The border around the coin is a relief image. Painting by Linda Cooper. Circulation is 1 985 000 pieces.

IV series (species). Coin number 18. 5 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 36.00 mm and weight is 24.300 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left side, there is written in English: “ELIZABED II” and below, on the right side – “CANADA 1975”. A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** In the center, below, there is a diver's platform. Above of it, on the left – the inscription “Montreal 1976”. At the top, the Olympic rings and the inscription “Olympiad”. Below of it – “XXI” and “Olympiad”. At the bottom – the value of the coin – 5 dollars. The border around the coin is a relief image. Painting by Linda Cooper. Circulation is 2 4217 pieces.

IV series (species). coin number 19. 10 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 45.00 mm and weight is 48.600 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left side, it is written in English: “ELIZABED II” and on the lower right side, “CANADA 1975”. A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** In the center, below, there is a figure of swimmers in a sailing boat, with the inscription “Montreal 1976” above, on the left side. At the top, there are the Olympic rings and the inscription – “Olympiad”. Below of it “XXI” and “Olympiad”. At the bottom – \$10, the value of the coin. The border around the coin is a relief image. Painting by Linda Cooper. Circulation is 1 985 000 pieces.

IV series (species). Coin number 20. 5 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 36.00 mm and weight is 24.300 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left side, there is written in English: "ELIZABED II" and on the lower right side, "CANADA 1975". A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** in the center, below there is a woman throwing a spear, with the inscription "Montreal 1976" on the upper left. At the top, there are Olympic rings and the inscription "Olympiad". Below of it – "XXI" and "Olympiad". At the bottom – the value of the coin – 5 dollars. The border around the coin is a relief image. Painting by Linda Cooper. The circulation is 2 476 217 pieces.

VI series (species). Coin number 21. 10 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 45.00 mm and weight is 48.600 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left side, there is written in English: "ELIZABED II" and on the lower right side, "CANADA 1976". A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** In the center, below, there are field hockey players in action, with the inscription "Montreal 1976" above, to the left. At the top, the Olympic rings and the inscription "Olympiad". Below of it "XXI" and "Olympiad". At the bottom – \$10, the value of the coin. The border around the coin is a relief image. The artwork is done by Shigeo Fukadi. Circulation will be 1 887 630 pieces.

VI series (species). Coin number 22. 5 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 36.00 mm and weight is 24.300 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left, there is written in English: "ELIZABED II" and on the lower right – "CANADA 1976". A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** In the centre, below – fencers in competition. Above, on the left – the inscription "Montreal 1976". At the top – the Olympic rings and the inscription "Olympiad". Below of it "XXI" and "Olympiad". At the bottom the fencers, there is – \$5 fac, the value of the coin. The border around the coin is in relief. The artwork is done by Shigeo Fukadi. Circulation is 1 985 257 pieces.

VI series (species). Coin number 23. 10 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 45.00 mm and weight is 48.600 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left side, there is written in English: “ELIZABED II” and on the lower right side, “CANADA 1976”. A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** In the centre, below, there are the players in action, with “Montreal 1976” written above to their left. At the top – Olympic rings and the inscription “Olympiad”. Below of it – “XXI” and “Olympiad”. Below the Football players – 10 dollars, the value of the coin. The border around the coin is a relief image. The artwork is done by Shigeo Fukadi. Circulation is 1 887 630 pieces.

VI series (species). Coin number 24. 5 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 36.00 mm and weight is 24.300 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left, there is written in English: “ELIZABED II” and on the lower right – “CANADA 1976”. A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** In the center, below, there are boxers while fighting. Above, on the left – the inscription “Montreal 1976”. At the top – the Olympic rings and the inscription “Olympiad”. Below of it – “XXI” and “Olympiad”. Below the Boxers – \$5, the value of the coin. The border around the coin is in relief. The artwork is done by Shigeo Fukadi. Circulation is 1 985 257 pieces.

VII series (species). Coin number 25. 10 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 45.00 mm and weight is 48.600 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left side, it is written in English: “ELIZABED II” and on the lower right side – “CANADA 1976”. A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** In the center, below, there is the Olympic Stadium. Above, on the left – “Montreal 1976”. At the top – Olympic rings and the inscription “Olympiad”. At the bottom – “XXI” and “Olympiad”. Below the Olympic Stadium – 10 dollars, the value of the coin. The border around the coin is a relief image. Painting by Elliott John Morrison. Circulation is 1 887 630 pieces. The border around the coin is a relief image. Painting by Elliott John Morrison. Circulation is 1 887 630 pieces.

VI series (species). Coin number 26. 5 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 36.00 mm and weight is 24.300 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left side, there is written in English: "ELIZABED II" and on the lower right side, "CANADA 1976". A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** In the center, below, there is the Olympic Village. Above, on the left – with the words "Montreal 1976". At the top, there are the Olympic rings and "Olympiada". Below of it "XXI" and "Olympiad". Below – 5 dollars, the value of the coin. The border around the coin is a relief image. The painting is done by Shigeo Fukadi. Circulation is 1 985 257 pieces.

VII series (species). Coin number 27. 10 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 45.00 mm and weight is 48.600 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left side, there is written in English: "ELIZABED II" and on the lower right side, "CANADA 1976". A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** In the center, below, there is the Olympic Velotrack, with the inscription "Montreal 1976" above, to the left. At the top – the Olympic rings and the inscription "O-Olympiada". At the bottom – "XXI" and "Olympiad". Below the Velotrack – 10 dollars, the value of the coin. The border around the coin is in relief. Painting by Elliott John Morrison. Circulation is 1 887 630 pieces.

VI series (species). Coin number 28. 5 dollars. Composition: silver 0.925, copper 0.075. Its diameter is 36.00 mm and weight is 24.300 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left, there is written in English: "ELIZABED II" and below, on the right – "CANADA 1976". A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** in the center, below, the Olympic torch is depicted, above of it, on the left – the inscription "Montreal 1976". At the top – Olympic rings and "Olympiada". Under of it – "XXI" and "Olympiad". Below the olympic torch – 5 dollars, the value of the coin. The border around the coin is in relief. Painting by Elliott John Morrison. Circulation is 1 985 257 pieces.

100 dollars. Composition: gold 0.583, copper 0.075. Its diameter 27.00 mm and weight 13.340 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left side, there is written in English: "ELIZABED II" and on the lower right side – "CANADA 1976". A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** In the center, the Olympic figures are depicted: a woman holding a spear in her right arm and a man holding a crown in his right hand. Behind the figures, on the left, there is inscription perpendicularly: "776 B. C. – 1976 A. D." (776 BC – 1976 AD). 100 dollars is written to the right of the figures. Below the figures, there is written in Greek "Olympiad" and 21, which means the order of the olympiads since its beginning. The border around the coin is a relief image. Painting by Dora de Rebery-Hunt. Circulation is 650 000 pieces.

100 dollars. Composition: gold 0.917, copper 0.075. Its diameter is 25.00 mm and weight 13.340 grams. **Obverse:** Elizabeth II is depicted. Below the portrait, on the left side, there is written in English: "ELIZABED II" and on the lower right side, "CANADA 1976". A maple leaf (symbol of Canada) is depicted between the inscriptions. **Reverse:** In the center, the Olympic figures are depicted: a woman holding a spear in her right arm and a man holding a crown in his right hand. Behind the figures, on the left, perpendicularly is the inscription: "776 B. C. – 1976 A. D." (776 AD – 1976 AD). 100 dollars is written to the right of the figures. Below the figures, there are written in Greek "Olympiad" and "21", which means the order of the olympiads since its beginning. The border around the coin is a relief image. Painting by Dora de Rebery-Hunt. Circulation is 350 000 pieces.

THE XXII SUMMER OLIMPIC GAMES, MOSCOW, USSR 1980

The XXII Summer Olympic Games were held in Moscow, the capital of the USSR, from July 19 to August 3, 1980. It was the first time in the history of the Olympic Games when the Olympic Games were held on the territory of Eastern Europe and also the first time in a socialist country. Some sports of the Olympic Games were held in the cities of the USSR: Leningrad (now St. Petersburg), Tallinn, Minsk and Kiev.

The emblem of the Moscow Olympic Games was created by Vladimir Arsentev. It consists of the Olympic rings, on which are placed parallel lines that form a pyramid and a five-pointed star, symbolizing the Moscow, Kremlin.

The Soviet government sanctioned the Ministry of Finance and the USSR State Bank to issue 6 types of 1 ruble nickel-copper alloy, 28 types of silver 5 and 10 ruble, 6 types of gold 100 ruble and 5 types of platinum 150 ruble.

1 ruble, all have the same composition: nickel-copper coated with white color. Its diameter is 31.0 mm, weight – 12.800 grams, thickness – 2.3 mm. The front side (obverse) of all six series has the same description, particularly: the upper half of the coin shows the State Emblem of the Soviet Union, with two-two letters on the right and left side, in total “СССР”. At the bottom of the coin are two stanzas: “1 ruble”, which indicates the value of the coin. The coin has a prominent edge around it. The images and inscriptions on it are in relief. 1 ruble coins of all types of the Moscow Olympics are issued by the Leningrad Mint.

I series. Reverse: in the center, there is the emblem of the XXII Olympic Games in Moscow, below it is the year of issue of the coin “1977”. Around the coin is written in Russian “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980” and also prominent carved edge with relief images and inscriptions. The painting is done by I.A. Lukyanov. The coin was minted at the Leningrad Mint. Its total circulation is 9 million pieces, including 335 000 pieces of improved quality (Proof).

II series. Reverse: the dome of the Moscow, Kremlin is depicted in the center, the palace and two domes: “Vodovzodnaya” and “Borovitskaya” to the left of the Kremlin wall, and the palace and domes: “Troitskaya” and “Nikolskaya” to the right. In the lower part of the coin, the emblem of the Olympics and the year of holding the olympics “1980”. Below the dome of the Kremlin, on the right side, the year of issue of the coin “1978” is marked. Around the coin, there is written in Russian “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. The coin was minted at the Leningrad Mint. Its total circulation is 7 million pieces, including 509 500 pieces of improved quality (Proof).

III series. Reverse: in the center, there is depicted M.V. Lomonosov Moscow State University, below of it – the date of issue of the coin – “1979”. On the right, above, there is the emblem of the 1980 Olympics. Around the coin is written in Russian “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. The coin was minted at the Leningrad Mint. The total circulation is 5 million pieces, including 334 500 pieces of improved quality (Proof).

IV series. Reverse: In the center, there is a monument commemorating the greatest achievement of the Soviet people in the exploitation of space, the first man-made spacecraft on Earth and the orbital scientific research complex at the background of space. To the left, below, the year of issue of the coin “1979”. On the right, below, the emblem of the 1980 Olympics. Around the coin, there is written in Russian: “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. The coin was minted at the Leningrad Mint. The total circulation is 5 million pieces, including 334 500 pieces of improved quality (Proof).

V series. Reverse: In the center, there is the statue of Yuri Dogorukov in Moscow, with “Mossovet” in the background. Below, there is the year of issue of the coin – “1980”. On the right, below, there is the emblem of the 1980 Olympics. Around the coin, there is written in Russian: “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. The coin was minted at the Leningrad Mint. The total circulation is 5 million pieces, including 509 500 pieces of improved quality (Proof).

VI series. Reverse: in the center, there is depicted a hand with a lit torch and in its background symbolic sketches of the sports arena and the city of Moscow, historical landmarks, modern architectural buildings. Coin issue date “1980” – below, on the right. On the left, the emblem of the 1980 Olympiad. Around the coin, there is written in Russian: “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. The coin was minted at the Leningrad Mint. The total circulation is 5 million pieces, including 509 500 pieces of improved quality (Proof).

The metallic composition of 5-ruble coins is silver 0.900%, copper 0.100%, their diameter is 33.0 mm, weight 16.670 grams and thickness 2.4 mm.

The front side (obverse) of the 5-ruble coins has all the same description. Namely, in the upper half of the coin, the coat of arms of the USSR is depicted, with two letters on each side, in total: “СССР”. Two stanzas at the bottom of the coin: “5 Rubles”, indicating the value of the coin. The coin has a prominent edge around it. Its images and inscriptions are relief.

The first series. Reverse: the historical and cultural monuments and architectural buildings of the city of Leningrad are depicted in the center. Above them, there is the emblem of the 1980 Olympic Games, and below, on the right, there is the inscription “Leningrad”. Parallel to it, on the left, there is the trademark of the Leningrad or Moscow mints and the year of issue “1977”. Around the coin, there is written in Russian “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.V. Nikitin. Coins were minted by the Leningrad Mint in 125 205 pieces, 60 708 pieces of improved quality. 125 206 pieces were minted by the Moscow Mint and 60 709 pieces of improved quality.

Second series. Reverse: in the center, there is a panorama of the city of Tallinn with two sailing boats in the background. Above them, there is the emblem of the 1980 Olympic Games, and below, to the left, there is the inscription "Tallinn". Below of it, the trademark of the Leningrad or Moscow mints and the year of issue "1977". Around the coin, there is written in Russian: "ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980". Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. 125 205 pieces of coins were minted by the Leningrad Mint and 61 083 pieces of improved quality. 125 206 pieces were minted by the Moscow Mint and 61 084 pieces of improved quality.

The third series. Reverse: in the center, there is depicted a symbolic view of the city of Minsk, with historical monuments and modern architectural buildings. Below of them, the emblem of the 1980 Olympic Games, and the inscription "Minsk" on the lower left side. Below of it, there is the trademark of the Leningrad Mint and the year of issue "1977". Around the coin, there is written in Russian: "ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980". Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is done by I.A. Lukyanov. Only 250 040 coins were minted by the Leningrad Mint and 121 137 of improved quality.

The fourth series. Reverse: in the center, there is depicted a symbolic view of the city of Kyiv, historical monuments and modern architectural buildings. Above them, there is the emblem of the 1980 Olympic Games, and below of it, there is the inscription "Kiev". Below, on the left, Leningrad mint trade mark and year of issue "1977". Around the coin, there is written in Russian: "ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980". Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is done by I.A. Lukyanov. 125 205 coins were minted by the Leningrad Mint and 60 708 of improved quality. 125 206 pieces were minted by the Moscow Mint and 60 709 pieces of improved quality.

The fifth series. Reverse: in the, there is M.V. Lomonosov Moscow State University building and in the background of the large sports arena named after V.I. Lenin Central Stadium, an athletics athlete is depicted at the moment of running a distance. The coin's year of issue "1978" is marked on the left. Below of it, the trademark of the Leningrad or Moscow mints. Below the stands, on the left, there is the 1980 Olympic Games emblem. There is an inscription in the shape of a semicircle below "МОСКВА. 1980". In the upper part of the coin, on the left, the emblem of the 1980 Olympic Games is marked. Around the top of the coin is a semicircular inscription in Russian: "ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980". Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. 226 655 coins were minted by the Leningrad Mint, and 118 352 coins of improved quality were minted by the Moscow Mint.

The sixth series. Reverse: In the center, a swimmer is depicted, in the background of a swimming pool. On the right, there is the trademark of the Leningrad Mint. Below the swimmer, the year of issue of the coin "1978" and to the left, the emblem of the 1980 Olympic Games. Above the coin, there is written in Russian: "ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ". Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. The coin was minted by the Leningrad Mint in 226 655 pieces, and 118 353 pieces of improved quality in the Moscow Mint.

The seventh series. Reverse: in the center, M.V. Lomonosov Moscow State University building and in the background of the large sports arena named after V.I. Lenin Central Stadium, a track and field athlete performing a high jump is depicted. Below, on the left, the year of issue of the coin is marked "1978". Below of it, the trademark of the Leningrad or Moscow mints. Below the stands, on the left, there is the 1980 Olympic Games emblem. At the very bottom is the inscription "МОСКВА. 1980" in the shape of a semicircle. In the upper part of the coin, on the left, the emblem of the 1980 Olympic Games is marked. Around the top of the coin, there is a semicircular inscription in Russian "ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ". Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. 110 292 coins were minted by the Leningrad Mint and 59 572 pieces of improved quality. 110 291 pieces were minted by the Moscow Mint and 59 571 pieces of improved quality.

The seventh series. Reverse: in the center, M.V. Lomonosov Moscow State University building and in the background of the large sports arena named after V.I. Lenin Central Stadium, a track and field athlete, performing a high jump is depicted. Below, on the left, the year of issue of the coin is marked "1978". Below of it, the trademark of the Leningrad or Moscow mints. Below the stands, on the left, there is 1980 Olympic Games emblem. At the very bottom, there is the inscription "МОСКВА. 1980" in the shape of a semicircle. In the upper part of the coin, on the left, the emblem of the 1980 Olympic Games is marked. Around the top of the coin, there is a semicircular inscription in Russian "ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ". Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. Coins were minted by the Leningrad Mint in 110 292 pieces and 59 572 pieces of improved quality. 110 291 pieces were minted by the Moscow Mint and 59 571 pieces of improved quality.

The eighth series. Reverse: in the center, in the background of the tribunes of the Equestrian Sports Complex, an athlete is depicted on a horse, overcoming obstacles. Below, on the left, the year of issue of the coin is marked "1978". Below of it, there is the trademark of the Leningrad or Moscow mints. To the left of the image of the stands, there is the emblem of the 1980 Olympic Games. In the upper part, around the coin, it is written in Russian in a semicircle "ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980". Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. Coins were minted by the Leningrad Mint in 110 302 pieces and 59 572 pieces of improved quality. 110 301 pieces were minted by the Moscow Mint and 59 571 pieces of improved quality.

The ninth series. Reverse: in the center, in the background of the “Izmailovo” Sports Palace, a weightlifter is depicted performing a weightlifting trick. On the right, there is the emblem of the 1980 Olympic Games. Below, the year of issue of the coin “1979” is marked on the left. Below, on the left, there is the trademark of the Leningrad or Moscow mints. Below, in the segment, the border is separated by two lines, below which, in the middle, the year of issue of the coin “1979” is indicated. Around the upper part, there is written in Russian, in a semicircle “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. 103 539 Coins were minted by the Leningrad Mint and 53 964 pieces of improved quality. 103 539 pieces were minted by the Moscow Mint and 53 964 pieces of improved quality.

Tenth series. Reverse: in the center, in the background of the Central Stadium large sports arena named after V.I. Lenin, the Uro fighter is depicted in the shooting sector at the moment of shooting. Below of it, there is marked the year of issue of the coin “1979” and to the left, the trademark of the Leningrad or Moscow mints. Above, on the right, there is the emblem of the 1980 Olympic Games. Around the upper part, there is written in Russian, in a semicircle “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. 103 539 pieces of coins were minted by the Leningrad Mint in 103 539 and 53 964 pieces of improved quality. 103 539 pieces were minted by the Moscow Mint and 53 964 pieces of improved quality.

The eleventh series. Reverse: in the center, in the background of the Central Stadium large sports arena named after V.I. Lenin, a gymnast is depicted performing a vault on the taich (“Brevnoze Uprazhneniya”). On the right, there is the emblem of the 1980 Olympic Games, and on the left, there is the trademark of the Leningrad or Moscow mints. On the top, in a semicircle – there is written in Russian “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. The coin was minted in Leningrad and Moscow mints. The total circulation is 221 640 pieces, including 95 420 pieces of improved quality (Proof).

The twelfth series. Reverse: Against the background of the archery field of the stadium tribunes in “Krylatskov” is depicted an archer, a female athlete, performing an archery trick. On the left is the emblem of the 1980 Olympic Games. The coin's year of issue is “1980” in the segment below. Above the line to the right is the trademark of the Leningrad or Moscow mints. Around the upper part, it is written in Russian, in a semicircle “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. 63 011 pieces of coins were minted by the Leningrad Mint and 47 710 pieces of improved quality. 63 011 pieces were minted by the Moscow Mint and 47 710 pieces of improved quality.

The thirteenth series. Reverse: athlete playing “Gorodki” at the moment of throwing the stick. On the left and right of it, there are depicted “Gorodki” toy figures. In the segment below, above the curb, the national ornaments with the emblem of the 1980 Olympic Games and the year of issue “1980” are expressed. Above the ornaments, to the left, there is the trademark of the Leningrad or Moscow mints. Around the upper part, in a semicircle, there is written in Russian “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. Painting is done by V.A. Ermakov. 126 220 coins were minted by the Leningrad Mint and 95 520 pieces of improved quality (Proof).

The fourteenth series. Reverse: in the center, there are depicted two riders on horses, at the moment of playing the Georgian national game “Isindi”. In the segment below, the Georgian national ornaments with the emblem of the 1980 Olympic Games and above the curb, the year of issue “1980” are expressed. Above the ornaments, to the left, there is the trademark of the Leningrad or Moscow mints. Around the upper part, there is written in Russian in a semicircle “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. 126 220 coins were minted by the Leningrad Mint and 95 520 pieces of improved quality (Proof).

The metal composition of 10 ruble coins is silver 0.900%, copper 0.100%, their diameter is 39.0mm, weight 33.300 grams and thickness 2.4mm. The obverses of the coins have all of the same description. Namely: the upper half of the coin depicts the coat of arms of the USSR, with two letters on both sides – “СССР”. In the lower segment of the coin, two stanzas: “10 rubles”, indicating the value of the coin. The coin is surrounded by a raised border, images and relief inscriptions.

10 ruble coins are issued in 15 types (series).

The first series. Reverse: a panorama of the Moscow Kremlin is depicted in the center. Above, there is the emblem of the 1980 Olympic Games. Below, there is the release year “1977”. Below, on the right, there is the trademark of the Leningrad or Moscow Mint. In the upper part, there is written in Russian, in a semicircle “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. 125 207 coins were minted by the Leningrad Mint in and 60 711 pieces of improved quality. 125 207 pieces were minted by the Moscow Mint and 60 712 pieces of improved quality.

Second series. Reverse: The emblem of the 1980 Olympic Games is depicted on the background of the map of the USSR. Below, there is the year of release “1977”. Below, on the right, there is the trademark of the Leningrad or Moscow mints. Around the upper part, it is written in Russian, in a semicircle “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. 250 414 coins issued by the Leningrad Mint and 121 137 pieces of improved quality (Proof).

The third series. Reverse: a cyclist is depicted in the center on the background of a bicycle track. On the left, there is the emblem of the 1980 Olympic Games. The lower segment of the coin, it is separated by two lines, below which is the year of issue “1978” and to the right, there is the trademark of the Leningrad Mint. Around the upper part, it is written in Russian, in a semicircle “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. 227 670 coins were minted by the Leningrad Mint and 118 453 pieces of improved quality (Proof).

The fourth series. Reverse: Rowing athletes in a pair of canoes are depicted in the center, against the tribunes of the Krylat rowing canal. On the left, there is the emblem of the 1980 Olympic Games. The segment below, separated by a boat and waves, shows the year of issue “1978”, indicating the date the coin was issued. On the left, there is the trademark of the Leningrad or Moscow mints. Around the upper part, there is written in a semicircle “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting was done by V.A. Ermakov. 227 670 coins were minted by the Leningrad Mint and 118 453 pieces of improved quality (Proof).

The fifth series. Reverse: in the center, there is depicted a riding girl and a riding boy dressed in national clothes, participants of the “catch up with the girl” competition (Кыз кyy) at the moment of riding. Above them, there is the emblem of the 1980 Olympic Games. The segment below is separated by a border of the Kyrgyz National Ornaments, where it is marked “1978”, indicating the date of issue of the coin. Above, to the right of the ornaments, there is the trademark of the Leningrad or Moscow mints. Around the upper part, at the border, there is written in semicircle, in Russian “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. 113 202 coins were minted by the Leningrad Mint. 113 201 pieces were minted by the Moscow Mint and 59 204 pieces of improved quality.

The sixth series. Reverse: in the center, In the background of the Central Stadium large sports arena named after V.I. Lenin, a pole vaulter is depicted at the moment of performing a jump. Below of it, on the left, there is the trademark of the Leningrad or Moscow mints. On the right – the emblem of the 1980 Olympic Games. Below of it, there is the coin's year of issue “1978”. Around the upper part, in a semicircle the Russian inscription is written “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin,

there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. 110 291 coins were minted at the Leningrad Mint and 59 672 pieces of improved quality. 110 292 pieces were minted by the Moscow Mint and 59 671 pieces of improved quality.

The seventh series. Reverse: In the center, in the background of the central palace of the Army Central Sports Club, basketball players are depicted in a moment of playing basketball. On the right – the emblem of the 1980 Olympic Games. Below of it, in the middle of the drawn line, there is the year of issue of the coin “1979”. Above, to the right of the line, there is the trademark of the Leningrad or Moscow mints. Around the upper part, it is written in Russian in a semicircle “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is done by V.A. Ermakov. 110 291 coins are minted by the Leningrad Mint pieces and 59 672 pieces improved quality. 110 292 pieces minted by the Moscow Mint and 59 671 pieces of improved quality.

The eighth series. Reverse: in the center, in the background of the small sports arena of the central stadium named after V.I. Lenin, volleyball players are depicted at the moment of the game. On the left, there is the emblem of the 1980 Olympic Games. Below, in the middle of the drawn line, “1979” – the date of issue of the coin is noted. Above, to the right side of the line, there is the trademark of the Leningrad Mint. Around the upper part, in a semicircle, it is written in Russian “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. Coins were minted by the Leningrad Mint in 110 342 pieces and 59 622 pieces of improved quality (Proof).

The ninth series. Reverse: in the center, in the background of the Sports Palace of the Central Stadium named after V.I. Lenin, judoka wrestlers are depicted at the moment of the fighting, above – the emblem of the 1980 Olympic Games. Below the line defined in the segment “1979”, the date of issue of the coin is indicated. Above, to the right of the line, there is the trademark of the Leningrad Mint. Around the upper part, it is written in Russian in a semicircle “ИГРИХХII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. 103 539 coins were minted by the Leningrad Mint and 53 964 pieces of improved quality. 103 539 pieces were minted by the Moscow Mint and 53 964 pieces of improved quality.

Tenth series. Reverse: in the center, against the background of the closed stadium on Peace Avenue, boxer athletes are depicted at the moment of a fighting. Above, on the left, the emblem of the 1980 Olympic Games is depicted. Below, three lines are drawn in the segment and the year of issue of the coin “1979” is depicted. On the right, there is the trademark of the Leningrad Mint. Around in the upper part, in a semicircle, there is written in Russian “ИГРИ ХХII ОЛИМПИАДЯ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. 207 078 pieces of coins are issued by the Leningrad Mint and 107 928 pieces of improved quality (Proof).

The eleventh series. Reverse: on the background of fragments of Russian ornaments, the Russian sports competition “Lifting the Giants” is depicted. Above, on the right – the emblem of the 1980 Olympic Games. Below the line drawn in the segment is the year of issue of the coin – “1979”, and above the line – the trademark of the Leningrad Mint. Around the upper part, it is written in Russian in a semicircle – “ИГРИ ХХII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. 207 078 pieces of coins were issued by the Leningrad Mint and 107 928 pieces of improved quality (Proof).

The twelfth series. Reverse: the participants of the Tuva national sports competition “Khuresh” are depicted in the foreground. On the second, the performer of the ritual dance “Orla” and the runner-up of the competition. On the left, there is the emblem of the 1980 Olympic Games. Below, the segment is separated by a line and a border of national ornaments, where the year of issue of the coin is “1980”. On the right, there is the trademark of the Leningrad and Moscow mints. Around the upper part, it is written in Russian in a semicircle “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. The coin was minted in Leningrad and Moscow mints. The total circulation is 221 640 pieces, including 95 420 pieces of improved quality (Proof).

The thirteenth series. The reverse (back side) depicts deer running (the national sport of the people of the extreme north). Below, in the segment bordered by the line, there are fragments of the ornaments of the USSR peoples, with the emblem of the 1980 Olympic Games and “1980” – the date of issue of the coin. On the left, there is the trademark of the Leningrad Mint. Around the upper part, it is written in Russian in a semicircle – “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. The coin was minted in Leningrad and Moscow mints. The total circulation is 315 006 pieces, including 107 928 pieces of improved quality (Proof).

The fourteenth series. The reverse (back side) depicts running reindeer (the national sport of the people of the extreme north). Below, in the segment bordered by the line, there are fragments of the people's ornaments of the USSR, with the emblem of the 1980 Olympic Games and “1980” – the date of issue of the coin. On the left, there is the trademark of the Leningrad Mint. Around the upper part, it is written in Russian, in a semicircle – “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. The coin was minted in Leningrad and Moscow mints. The total circulation is 315 006 pieces, including 107 928 pieces of improved quality (Proof).

Fifteenth series. The reverse (back side) depicts the participants of the national competition in the tug-of-war. Above them, there is the emblem of the 1980 Olympic Games. Below, in the segment bordered by the line, there are fragments of the ornaments of the USSR people and "1980" – the date of issue of the coin. On the left, there is the trademark of the Leningrad Mint. Around the upper part, in a semicircle, there is written in Russian – "ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980". Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. The coin was minted in Leningrad and Moscow mints. The total circulation is 221 640 pieces, including 95 420 pieces of improved quality (Proof).

Commemorative 100 ruble gold coins all have the same description on the obverse side, namely: the upper half of the coin shows the coat of arms of the USSR with two letters on both sides, total "СССР". In the lower segment of the coin, two stanzas: "100 rubles", indicating the value of the coin. The coin has a raised border around it. Images and captions.

There are 6 types of 100 ruble coins. The composition is pure gold 15.550 grams, 0.900 grain, diameter 30.0 mm, weight 17.280 grams and thickness 1.8 mm.

First series (species), reverse: the earth on a background of a ball and a palm branch, the emblem of the 1980 Olympic Games in the center. Below, on the right, there is the trademark of the Leningrad or Moscow mints. Below the images "1977" – the date of issue of the coin. Around the upper part, it is written in Russian in a semicircle – "ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980". Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. The total circulation is 81 572 pieces, including 38 036 pieces of the highest quality (Proof).

The second series (species), the back side (reverse), in the center, there is depicted Large sports arena named after V.I. Lenin. On the left “1977” – the year of issue of the coin and the emblem of the 1980 Olympic Games. Below the images, on the right, there is the trademark of the Leningrad or Moscow mints. Around the upper part, it is written in Russian in a semicircle – “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ”. Below, with semicircle “МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. The total circulation is 107 340 pieces, including 45 317 pieces of the highest quality (Proof).

The third series (species), the back side (reverse), in the center, there is depicted – “Гребной канал в Крылатском”. Below of it, there is “1978” – the year of issue of the coin. Above, there is the emblem of the 1980 Olympic Games. Below, on the right, there is the trademark of the Leningrad or Moscow mints. Around the upper part, it is written in Russian in a semicircle “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. The total circulation is 100 406 pieces, including 43 253 pieces of the highest quality (Proof).

Fourth series (species), reverse: in the center, there is an indoor bicycle track in Krylatsk. Above of it, there is the emblem of the 1980 Olympic Games. On the right – “1979” – the year of issue of the coin. Below the image, there is the trademark of the Leningrad or Moscow mints. In the upper part, it is written in Russian in a semicircle – “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ”. Below, in semicircle – “МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting was done by V.A. Ermakov. The total circulation is 97 126 pieces, including 42 213 pieces of the highest quality (Proof).

Fifth series (species), back side (reverse), in the center, there is depicted the universal sports hall “Druzhba” in Luzhniki. On the left, there is the trademark of the Moscow Mint. Above, there is the emblem of the 1980 Olympic Games”. Below, on the right, “1979” – the year the coin was issued. “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЯ” is written in Russian in a semicircle around the upper part. Below, in semicircle “МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. The total circulation is 91 506 pieces, including 38 003 pieces of the highest quality (Proof).

Sixth series (species), back side (reverse), in the center, in the background of the grandstands of the great sports arena named after V.I. Lenin, the architectural buildings of Moscow are depicted and the emblem of the 1980 Olympic Games, the torch with the Olympic flame. On the left, there is the trademark of the Moscow Mint. Below, on the left – “1980” – the year of issue of the coin. Around the upper part, it is written in Russian in a semicircle “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. by Ermakov. The total circulation is 52 440 pieces, including 27 820 pieces of the highest quality (Proof).

obverse of commemorative 150 ruble platinum coins all have the same description, namely: the upper half of the coin shows the coat of arms of the USSR with two letters on both sides, total “СССР”. In the lower segment of the coin, two stanzas: “150 rubles”, indicating the value of the coin. The coin has a raised border around it. Images and captions. 150 rubles, issued in 5 varieties. Platinum 99.930, diameter 28.6 mm, weight 15.550 grams, thickness 1.5 mm.

The first series (species), reverse: in the center of the laurel wreath, the emblem of the 1980 Olympic Games is depicted. On the left, there is the trademark of the Leningrad Mint. Below the image, there is “1977”, the year the coin was issued. Around the upper part, it is written in Russian in a semicircle – “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin, there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. The total circulation is 34 070 pieces, including 24 160 pieces of the highest quality (Proof).

The second series (species), reverse: in the center there is a sculpture of a discus thrower (author – ancient Greek sculptor – Myron). On the right, the emblem of the 1980 Olympic Games. Below the image line is the trademark of the Leningrad Mint and “1978” – the year of issue of the coin. Around the upper part, in a semicircle, there is written in Russian “ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. The total circulation is 33 256 pieces, including 19 853 pieces of the highest quality (Proof).

The third series (variety), reverse: in the center, a sculpture of ancient wrestlers is depicted against the background of the Olympic ruins. Above, the emblem of the 1980 Olympic Games. On the left, below, the trademark of the Leningrad Mint and below “1979” – the year of issue of the coin. Around the upper part, there is written in Russian in a semicircle – “ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. The total circulation is 32 556 pieces, including 18 978 pieces of the highest quality (Proof).

The fourth series (species), reverse: in the center, there is depicted the participants of the ancient Greek charioteers (quadrigi) in a horse race. On the left, above, the emblem of the 1980 Olympic Games. In the segment below, two prominent lines are depicted “1979” – the year of issue of the coin and the trademark of the Leningrad Mint, on the left. Around the upper part, in a semicircle, there is written in

Russian “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. The total circulation is 20 690 pieces, including 12 870 pieces of the highest quality (Proof).

The fifth series (species), reverse: in the center, there is depicted two ancient runners in competition. On the right, the emblem of the 1980 Olympic Games. In the lower segment of the coin, with the above ornamentation (fragments of clay vessel paintings by ancient Greek artists), the date “1979” – the year of issue of the coin. On the right, there is the trademark of the Leningrad Mint. Around the upper part, in a semicircle, there is written in Russian – “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. Around the coin there is a border with relief images and inscriptions. The painting is made by V.A. Ermakov. The total circulation is 20 690 pieces, including 12 870 pieces of the highest quality (Proof).

2020

ДЕКАБРЬ, 11

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт Археологии Имени Академика
Андриа Апакидзе

ОЛИМПИЙСКИЙ СПОРТ И НУМИЗМАТИКА (Ч. II)

Гурам Филипашвили

Юрист

АБСТРАКТ

Статья посвящена взаимной связи истории Олимпийского спорта и нумизматики, конкретнее – систематизации и анализу юбилейных памятных монет, посвященных Летним Олимпийским Играм 1952-1980 гг. Исследование включает детальное описание юбилейных монет семи Олимпиад (XV Хельсинки 1952, XVIII Токио 1964, XIX Мехико 1968, XX Мюнхен 1972, XXI Монреаль 1976, XXII Москва 1980), особенности символики их эмблем, дизайна и технических характеристик (состав, диаметр, вес, толщина). Представлена серия из 30 уникальных монет (28 серебрянных и 2 золотые) Олимпиады 1976 в Монреале, которые поделены на 7 тематических групп. Также рассмотрена длинная серия Олимпиады 1980 в Москве (6 никеле-медных, 28 серебрянных, 6 золотых, 5 платиновых), на которых изображены виды как Олимпийского спорта, так и национальные виды спорта народов СССР. Исследование приводит роль монетных дворов (Ленинград, Москва, Карлсруэ, Штуттгарт, Гамбург), также вклад художников и данные по тиражам. Подчеркнута роль олимпийской нумизматики в сохранении культурного наследия, документации истории спорта и символа международного сотрудничества. Статья является важным источником для нумизматов и исследователей, заинтересованных олимпийской тематикой.

XV ЛЕТНЯЯ ОЛИМПИАДА, ХЕЛЬСИНКИ, ФИНЛЯНДИЯ 1952

XV летние Олимпийские игры прошли в столице Финляндии Хельсинки с 19 июля по 3 августа 1952 г. и были первой и последней Олимпиадой, проведенной в Финляндии, хотя эта локация и носила в себе международное значение – именно там должны были проходить игры 1940 г., но не прошли по причине Второй Мировой Войны. Хельсинки – самый северный город, где проходили игры, первые, прошедшие в стране, не говорящей на индоевропейском языке. На играх 1952 г. дебютировали Советский союз, КНР, Индонезия, Израиль, Таиланд и Саар.

На левой стороне эмблемы изображен купол стадиона, над которым олимпийские кольца. Справа по центру – год проведения игр «1952», а внизу надпись: «XV OLYMPIA HELSINKI», «XV Олимпиада Хельсинки», что обозначает место проведения и номер игр. Эту эмблему во время проведения Олимпиады носили официальные лица и гости.

В 1951 г. правительство Финляндии выдало санкцию на изготовление юбилейных памятных монет в **500 марок**, в том же году было выпущено 18500, а 1952 – 586000 штук, с одним и тем же составом – смесь серебра (проба 0.500), меди (0.400) и никеля (0.100), и дизайном., диаметр – 32.0 мм., вес – 12.000 г., толщина – 2 мм.

Изображение исполнено А. Алтонени и М. Вишанти. Аверс: В середине – 5 олимпийских колец, над которыми нанесено число XV, еще выше, во внешнем кругу – «Олимпия». Под кольцами – год выпуска (1951 или 1952), в самом низу, во внешнем кругу – надпись «Хельсинки». Реверс: В центре номинал монеты "500", помещенный среди ветвей с листьями, в верхней части – надпись «Суоми» (самоназвание Финляндии) и «Финляндия», в самом низу, на внешнем круге – денежный знак «марка» на финском языке. Монета отчеканена монетным двором Финляндии.

Во время XVI Олимпийских игр 1956 г. в Мельбурне (Австралия) и Стокгольме (Швеция), а также XVII игр 1960 г. в Риме (Италия) не было выпущено ни одной памятной олимпийской монеты.

XVIII ЛЕТНЯЯ ОЛИМПИАДА. ТОКИО, ЯПОНИЯ, 1964

Впервые Олимпийские игры в азиатской стране, в столице Японии – Токио проводились с 10 по 28 октября 1964 г., хотя еще в 1940 г. там должны были пройти отмененные по причине войны XII игры.

Эмблема XVIII Олимпийских игр – олимпийские кольца, над которыми изображено восходящее солнце – флаг Японии, автором эмблемы является Юсаку Камекура, чей проект был выбран орг. комитетом из многих.

Для XVIII игр 1964 г. в Токио было выпущено два вида монет номиналом в 100 и 1000 йен.

100 йен. Состав: серебро, проба 0.600, медь, проба 0.300 и цинк, проба 0.100. Диаметр – 22,6 мм., вес – 4.800 г., толщина – 1,7 мм. Выпущено 80 000 000 штук. Аверс: Факел и олимпийские кольца. Реверс: В центре – цифра «100» (номинал), восходящее солнце и оливковая ветвь, в верхней части, по полукругу, надпись «Токио – 1964», внизу, по полукругу, японская легенда, означающая 39 год правления «сева». Автор изображения – Шоко Маэдзима.

1000 йен. Состав: серебро, проба 0,925 и медь, проба 0,075. Диаметр 35.0 мм, вес – 20,000 г., толщина – 2.5 мм. Изготовлено 15 000 000 шт. Аверс: Гора Фудзи и вишневые ветви по сторонам. Реверс: В центре – «1000 YEN» (йен) и олимпийские кольца. Японская легенда с указанием 39го г. правления «сева» (художник не указан, отмечено казначейство).

ХІХ ЛЕТНЯЯ ОЛИМПИАДА. МЕХИКО, МЕКСИКА 1968

ХІХ летняя Олимпиада 1968 г. проводилась в столице Мексики – Мехико с 12 по 27 октября и была первым международным спортивным соревнованием, проведенным в Мексике, первой Олимпиадой, проведенной в Латинской Америке, испаноязычной стране и первыми Олимпийскими играми, где травяная беговая дорожка была заменена на песчаную.

Эмблема состоит из комбинации надписи “MEXICO68” и олимпийских колец, нанесенных поверх цифры «68». Над ее дизайном работало три мексиканских художника и архитектора – Педро, Рамирез и Баскес, а также президент организационного комитета по проведению игр Эдуардо Терасас (мексика) и Лэнс Ваймэн (США). Дизайн эмблемы напоминает мотивы рукоделия уичолы из творчества индейцев.

Банк Мексики для этих игр выпустил единственную монету одного типа.

25 песо. Состав: серебро (0.720), медь (0.280). Диаметр – 38.0 мм., вес – 22.500 г., толщина – 2,0 мм. Выпущено 30 000 000 шт. Художник – Рикардо Луна и Васко. Аверс: поединок орла со змеей, легенда “Estados Unidos Mexicanos”, слова “LEY 0.720” и “25 песо”. Реверс: Ацтек-бейсболист, олимпийские кольца, внизу и вокруг монеты надпись: легенда “JUGOS DE LA OLIMPIADA MEXICO 1968”. «Олимпиада 1968 г. в Мексике». Художник Лоренцо Рафаэль.

XX ЛЕТНИЕ ОЛИМПИЙСКИЕ ИГРЫ. МЮНХЕН, ГЕРМАНИЯ 1972

Munich1972

XX Летние Олимпийские игры были проведены в Мюнхене (Федеративная республика Германии) с 26 августа по 10 сентября (включительно) 1972 года.

Эмблема выражает дух олимпиады в Мюнхене – солнечный свет, новшество и доброта (в

виде букета из лучей) – который представлен в дизайне «Светлый Мюнхен». Автором эмблемы является Отто Айхер, работа которого была отображена среди представленных 2000 проектов.

В честь олимпийских игр немецкое правительство выпустило 6 серии монет, каждая достоинством в 10 марок с идентичным составом: серебро (0.625) и медь (0.375) диаметр каждой 32.5 мм, вес – 15.5 гр., толщина – 2.25 мм. Примечательно, что традиционно в Германии монеты выпускали банки 11 городов, но чеканку олимпийских монет доверили 4 банкам, каждому из которых была присвоена одна буква. D – Мюнхен, F – Штуттгарт, G – Карлсруэ и J – Гамбург. Эти буквы изображены на монетах вместе с годом выпуска.

Первая серия: аверс, эмблема олимпиады «колесо Фортуны» и легенда с надписью «Немецкие XX Олимпийские игры» (“SPIELE-DER-XX OLYMPIADE DEUTSCHLAND”). Реверс: стилизованный германский орел и легенда «10 немецких марок, Бундесреспублика Германии» (“10 Deutsche Mark Bundesrepublik Deutschland”), художник Грета Липи Хайнсен. Дата на монете – 1972 год, но монета выпущена в январе 1970. Под правым когтем орла нанесена одна из следующих букв: D, F, G или J. Монеты с улучшенным качеством (Proof) были выпущены в количестве 125 000 штук, обычные – 2 375 000 штук. Все четыре банка выпустили равное количество монет.

Вследствии протеста со стороны Германской Демократической Республики на монетах, начиная со второй серии, вместо легенды «в Германии» (“In Deutschland”), была помещена легенда «в Мюнхене» (“In Munchen”), а надпись про Германию красуется только на монетах первой серии, т.к. ГДР тоже являлась Германией.

Вторая серия: аверс: на диске с канавками переплетены цепи, легенда «Олимпийские Игры в Мюнхене 1972» (“Olympische Spiele 1972 in München”). Реверс: стилизованный германский орел и надпись «10 немецких марок, Бундесреспублика Германии» (“10 Deutsche Mark Bundesrepublik Deutschland”), художник Рейнхарт Хайнсдорф. Указанная дата 1972 г., но отчеканена монета в июле 1971 г. Под левым когтем орла буква D, F, G или J. С улучшенным качеством (Proof) было выпущено 125 000 штук, с обычным – 4 875 000 штук. Все 4 банка выпустили одинаковое количество монет.

Третья серия: аверс: спортсмен с мячом, гимнастка и легенда «Олимпийские игры 1972 года в Мюнхене» (“Olympische Spiele 1972 in München”). Реверс: стилизованный германский орел и легенда: «10 немецких марок, Бундесреспублика Германии» (“10 Deutsche Mark Bundesrepublik Deutschland”),

художник – Зигмунд Шютц, монета датируется 1972ым годом, но отчеканена в декабре 1971. Под правым крылом орла буква D, F, G или J. С улучшенным качеством (Proof) было выпущено 150 000 штук, а с обычным – 4 850 000 штук. Все 4 банка выпустили одинаковое количество монет.

Четвертая серия: Аверс: Мюнхенский стадион с птичьего полета и легенда с надписью «Олимпийские игры Мюнхен 26.8-10.9 1972». („Olympische Spiele Munchen 26.8-10.9 1972“). Реверс: Стилизованный немецкий орел и легенда: «10 германских марок, Бундесреспублика Германии» („10 Deutsche Mark Bundesrepublik Deutschland“). Художник – Дорис Васшкбальц. Датирована 1972 годом (май). Под легендой – D, F, G или J. С улучшенным качеством (Proof) – 150 000 штук, с обычным – 4 850 000. Количество монет, выпущенных банками четырех городов, одинаковое.

Пятая серия: аверс: Эмблема игр 1972 г. и легенда с надписью «Олимпийские игры 1972 в Мюнхене» („Spiele der XX Olympiade 1972 in München“). Реверс: Стилизованный немецкий орел и легенда: «10 германских марок, Бундесреспублика Германии» („10 Deutsche Mark Bundesrepublik Deutschland“). Художник Грета Липи Хайенс. Дата 1972 г. (июль). Под легендой – D, F, G или J. С улучшенным качеством (Proof) выпущено 150 000 шт., с обычным – 2 350 000. Количество монет, выпущенных банками четырех городов, одинаковое.

Шестая серия: Аверс: Сверху языки пламени и маленькая эмблема Мюнхена, снизу кольца и легенда с надписью «Олимпийские игры 1972 в Мюнхене» („Spiele der XX Olympiade 1972 in München“). Реверс: Стилизованный немецкий орел и легенда: «10 германских марок, Бундесреспублика Германии» („10 Deutsche Mark Bundesrepublik Deutschland“). Художник – Дорис Васшк-

бальц. Датирована 1972 г. (июль). Под легендой – D, F, G или J. С улучшенным качеством (Proof) выпущено 150 000 шт., с обычным – 4 850 000. Количество монет, выпущенных банками четырех городов, одинаковое.

XXI ЛЕТНЯЯ ОЛИМПИАДА, МОНРЕАЛЬ, КАНАДА 1976

XXI летние Олимпийские игры прошли в Канаде, Монреале с 17 июля по 1 августа 1976 г.

Эмблема игр состоит из колец, закрепленных на олимпийском пьедестале и являет собой графическую интерпретацию буквы «М». Эмблема – символ дружбы, как олимпийского идеала, а также величия победы, вежливости в состязаниях и присоединения Монреаля к городам-олимпийцам.

Начиная с февраля 1973 г., была создана весьма амбициозная программа. По просьбе федерального правительства, премьер министр Пьер Эллиот Трюдо решил профинансировать Олимпиаду с помощью олимпийских монет, которых должно было быть 30 разновидностей – 14 различных серебряных пятидолларовых (0.925), 14 различных десятидолларовых и 2 различные золотые стодолларовые. Было решено выпустить эти монеты по 7 различным темам: 1. Географическая, 2. Олимпийские мотивы, 3. Виды спорта Канады, 4. Олимпийская борьба, 5. Виды летнего олимпийского спорта, 6. Олимпийская сборная и спорт, 7. Олимпийские сувениры.

1 серия (разновидность), монета № 1. **10 долларов.** Состав: серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр 45.00 мм., вес 48.600 г. Аверс: Портрет Елизаветы II лицом вправо, слева внизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа внизу – "CANADA 1973", указывающая на дату выхода. Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: Внизу в центре – карта мира с надписью «Монреаль 1976» над американским континентом, наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", Под картой нанесен номинал 10 долларов. Контур вокруг монеты четко рельефен. Художник Арнольд Махрин. В 1973 г. выпущено было 103 426 шт., с улучшенным качеством – 165 203 шт., а в 1974 – 320 шт.

I серия. Монета № 2. 5 долларов. Состав: серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр 38,00 мм., вес – 24.300 г. Аверс: Изображение гравюры Елизаветы II (автор – Арнольд Махрин) лицом вправо, слева под ним надпись полукругом "ELIZABETH II", справа – "CANADA 1973". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: Внизу центра – три парусные лодки на фоне порта Кингстон, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", в центре, под лодками – номинал 5 долларов. Художник Георгес Хуэль.

В стандартном каталоге мировых монет 1901-2000 гг. Георга С. Кухаджа (ред. Томас Михаил, издание 43, 2016) датой выпуска пятидолларовой указан 1973 г., а первая графа – тираж – не заполнена, во второй – (Proof) – указано количество 165 203 шт. Согласно Википедии, эта разновидность была выпущена тиражом в 537 898 шт.

I серия. Монета № 3. 10 долларов. Состав: серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр – 45,00 мм. Вес – 48.600 г. Аверс: Изображение гравюры Елизаветы II (автор – Арнольд Махрин) лицом вправо, слева под ним надпись полукругом "ELIZABETH II", справа – "CANADA 1973". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: Внизу по центру – архитектурные достопримечательности Монреаля, под которыми – корабль и нефтяной танкер, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", в центре, под лодками – номинал 10 долларов. Контур вокруг монеты четко рельефен. Художник Георгес Хуэль.

В стандартном каталоге мировых монет 1901-2000 гг. Георга С. Кухаджа (ред. Томас Михаил, издание 43, 2016) датой выпуска пятидолларовой указан 1973 г., в графе обычного тиража указано 103 426 шт., в графе Proof – 165 203. В 1974 выпущено 320 шт. В Википедии датой выпуска указан только 1973 г., а тираж – 543 098.

1 серия. Монета № 4. 5 долларов. Состав: Серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр – 38,00 мм. Вес – 24.300 г. Аверс: Изображение гравюры Елизаветы II (автор – Арнольд Махрин) лицом вправо, слева под ним надпись полукругом "ELIZABETH II", справа – "CANADA 1973". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: В центре внизу – карта Северной Америки. слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", в центре, под лодками – номинал 5 долларов. Контур вокруг монеты четко рельефен. Художник Георгес Хуэль.

В стандартном каталоге мировых монет 1901-2000 гг. Георга С. Кухаджа (ред. Томас Михаил, издание 43, 2016) датой выпуска пятидолларовой указан 1973 г., а первая графа – тираж – не заполнена, во второй – (Proof) – указано количество 165.203. Согласно Википедии, было выпущено 537 898 шт. монет данной разновидности.

2 серия, монета № 5. 10 долларов. Состав: Серебро 0.925, медь 0.075. диаметр – 45.00 мм. Вес – 48.600 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева понижу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа па внизу – "CANADA 1973". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: В центре па внизу – голова Зевсе. слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", в центре, под Зевсом – номинал 10 долларов. Контур вокруг монеты четко рельефен. Художник – Энтони Ман. Тираж – 1 990 570 шт.

2 серия, монета № 6. 5 долларов. Состав: серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр 36.00 мм. Вес 24.300 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева понижу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа понижу – "CANADA 1974". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: В центре внизу – атлет с зажженным факелом, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", в центре, под атлетом – номинал 5 долларов. Контур вокруг монеты четко рельефен. Художник – Энтони Ман. Тираж – 1 974 939 шт.

2 серия, монета № 7. 10 долларов. Состав: Серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр – 45.00 мм. Вес – 48.600 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева внизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа внизу – "CANADA 1974". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: В центре внизу – храм Зевса, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", в центре, под храмом – номинал 10 долларов. Контур вокруг монеты четко рельефен. Художник – Энтони Ман. Тираж – 1 990 570 шт.

2 серия, монета № 8. 5 долларов. Состав: серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр 36.00 мм. Вес 24.300 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева внизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа внизу – "CANADA 1974". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: В центре внизу – олимпийские кольца, обрамленные лавровым венком, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", в центре, под кольцами – номинал 5 долларов. Контур вокруг монеты четко рельефен. Художник – Энтони Ман. Тираж – 1 974 939 шт.

3 серия, монета № 9. 10 долларов. Состав: Серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр – 45.00 мм. Вес – 48.600 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева внизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа внизу – "CANADA 1974". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: Внизу по центру – игроки в лакросе (старинный канадский вид спорта) с ракетками, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", внизу – номинал 10 долларов. Художник Кен Данби. Тираж – 1 990 570 шт.

3 серия, монета № 10. 5 долларов. Состав: серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр 36.00 мм. Вес 24.300 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева понизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа понизу – "CANADA 1974". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: В центре внизу – гребец на каноэ, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", в центре, под гребцом – номинал 5 долларов. Контур вокруг монеты четко рельефен. Художник Кен Данби. Тираж 1 974 939 шт.

3 серия, монета № 11. 10 долларов. Состав: Серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр – 45.00 мм. Вес – 48.600 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева понизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа понизу – "CANADA 1974". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: Внизу по центру – три велосипедиста, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", внизу – номинал 10 долларов. Художник Кен Данби. Тираж – 1 990 570 шт.

3 серия, монета № 12. 5 долларов. Состав: серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр 36.00 мм. Вес 24.300 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева понизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа понизу – "CANADA 1974". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: В центре внизу – гребец во время заплыва, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", в центре, под гребцом – номинал 5 долларов. Контур вокруг монеты четко рельефен. Художник Кен Данби. Тираж 1 974 939 шт.

4 серия, монета № 13. 10 долларов. Состав: Серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр – 45.00 мм. Вес – 48.600 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева понизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа понизу – "CANADA 1975". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: Внизу

по центру – мужчина, преодолевающий барьер, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", внизу – номинал 10 долларов. Художник – Лео Йерха. Тираж – 1 985 000 шт.

4 серия, монета № 14. 5 долларов. Состав: серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр 36.00 мм. Вес 24.300 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева понизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа понизу – "CANADA 1975". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: В центре внизу – марафонец на пробежке, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", в центре, под марафонцем – номинал 5 долларов. Контур вокруг монеты четко рельефен. Художник – Лео Йерха. Тираж – 2.476.217 шт.

4 серия, монета № 15. 10 долларов. Состав: Серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр – 45.00 мм. Вес – 48.600 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева понизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа понизу – "CANADA 1975". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: Внизу по центру – установка выстрела женщины (Women's Shot Put), слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", внизу – номинал 10 долларов. Художник – Лео Йерха. Тираж – 1 985 000 шт.

4 серия, монета № 16. 5 долларов. Состав: серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр 36.00 мм. Вес 24.300 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева понизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа понизу – "CANADA 1975". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: В центре внизу – женщина, мечущая копье, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", в центре, под женской фигурой – номинал 5 долларов. Контур вокруг монеты четко рельефен. Художник – Лео Йерха. Тираж – 2.476.217 шт.

4 серия, монета № 17. 10 долларов. Состав: Серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр – 45.00 мм. Вес – 48.600 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева понизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа понизу – "CANADA 1975". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: Внизу по центру – гребец каноэ, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", внизу – номинал 10 долларов. Художник – Линда Купер. Тираж – 1 985 000 шт.

4 серия, монета № 18. 5 долларов. Состав: серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр 36.00 мм. Вес 24.300 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева понизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа понизу – "CANADA 1975". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: В центре внизу – платформа для дайвинга, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", в центре, под платформой – номинал 5 долларов. Контур вокруг монеты четко рельефен. Художник – Линда Купер. Тираж – 2.476.217 шт.

4 серия, монета № 19. 10 долларов. Состав: Серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр – 45.00 мм. Вес – 48.600 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева понизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа понизу – "CANADA 1975". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: Внизу по центру – гребцы на парусниках, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", внизу – номинал 10 долларов. Контур вокруг монеты рельефен. Художник – Линда Купер. Тираж – 1 985 000 шт.

4 серия, монета № 20. 5 долларов. Состав: серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр 36.00 мм. Вес 24.300 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева внизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа внизу – "CANADA 1975". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: В центре внизу – женщина, мечущая копье, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", в центре, под женской фигурой – номинал 5 долларов. Контур вокруг монеты четко рельефен. Художник – Линда Купер. Тираж – 2.476.217 шт.

6 серия, монета № 21. 10 долларов. Состав: Серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр – 45.00 мм. Вес – 48.600 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева внизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа внизу – "CANADA 1976". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: Внизу по центру – игроки в травяной хоккей, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", внизу – номинал 10 долларов. Художник – Шигео Фукади. Тираж – 1 887 630 шт.

6 серия, монета № 22. 5 долларов. Состав: серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр 36.00 мм. Вес 24.300 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева внизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа внизу – "CANADA 1976". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: В центре внизу – фехтовальщики, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", в центре, под фехтовальщиками – номинал 5 долларов. Контур вокруг монеты четко рельефен. Художник – Шигео Фукади. Тираж – 1 985 257 шт.

6 серия, монета № 23. 10 долларов. Состав: Серебро 0.925, медь 0.075. диаметр – 45.00 мм. Вес – 48.600 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева внизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа внизу – "CANADA 1976". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: Внизу

по центру – игроки в футбол, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", внизу – номинал 10 долларов. Художник – Шигео Фукади. Тираж – 1 887 630 шт.

6 серия, монета № 24. 5 долларов. Состав: серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр 36.00 мм. Вес 24.300 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева понизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа понизу – "CANADA 1976". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: В центре внизу – борцы, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", в центре, под борцами – номинал 5 долларов. Контур вокруг монеты четко рельефен. Художник – Шигео Фукади. Тираж – 1 985 257 шт.

7 серия, монета № 25. 10 долларов. Состав: Серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр – 45.00 мм. Вес – 48.600 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева внизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа внизу – "CANADA 1976". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: Внизу по центру – олимпийский стадион, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", внизу – номинал 10 долларов. Художник – Эллиот Джон Моррисон. Тираж – 1 887 630 шт.

6 серия, монета № 26. 5 долларов. Состав: серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр 36.00 мм. Вес 24.300 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева внизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа внизу – "CANADA 1976". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: В центре внизу – олимпийская деревня, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", внизу – номинал 5 долларов. Контур вокруг монеты четко рельефен. Художник – Шигео Фукади. Тираж – 1 985 257 шт.

5 серия, монета № 27. 10 долларов. Состав: Серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр – 45.00 мм. Вес – 48.600 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева внизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа внизу – "CANADA 1976". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: Внизу по центру – олимпийский велотрек, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", внизу – номинал 10 долларов. Художник – Эллиот Джон Моррисон. Тираж – 1 887 630 шт.

6 серия, монета № 28. 5 долларов. Состав: серебро 0.925, медь 0.075. Диаметр 36.00 мм. Вес 24.300 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева внизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа внизу – "CANADA 1976". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: В центре внизу – олимпийский факел, слева наверху – надпись «Монреаль 1976», наверху – эмблема игр и надпись «Олимпиада», а под ней – "XXI" и "Олимпиада", внизу – номинал 5 долларов. Контур вокруг монеты четко рельефен. Художник – Эллиот Джон Моррисон. Тираж – 1 985 257 шт.

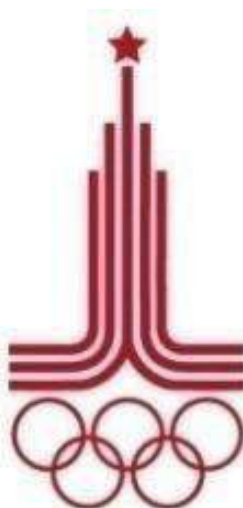
100 долларов. Состав: золото 0.583, медь 0.075. Диаметр 27.00 мм. Вес 13.340 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева внизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа внизу – "CANADA 1976". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: В центре – олимпийские фигуры: женщина с копьем в правой руке и мужчина с венцом в правой руке, позади которых перпендикулярная надпись: "776 B. C. – 1976 A. D." (776 до н.э.-1976 н.э.). Справа от фигур – надпись 100 долларов, внизу от них – греческая надпись «Олимпиада» и 21 (порядковый номер от начала современного исчисления). Контур вокруг монеты четко рельефен. Художник – Дора де Ребери-Хунт. Тираж – 650 000 шт.

100 долларов. Состав: золото 0.917, медь 0.075. Диаметр 27.00 мм. Вес 13.340 г. Аверс: Портрет Елизаветы II, слева внизу надпись полукругом "ELIZABETH II", справа внизу – "CANADA 1976". Между этими надписями символ Канады – кленовый лист. Реверс: В центре – олимпийские фигуры: женщина с копьем в правой руке и мужчина с венцом в правой руке, позади которых перпендикулярная надпись: "776 B. C. – 1976 A. D." (776 до н.э.-1976 н.э.). Справа от фигур – надпись 100 долларов, внизу от них – греческая надпись «Олимпиада» и 21 (порядковый номер от начала современного исчисления). Контур вокруг монеты четко рельефен. Художник – Дора де Ребери-Хунт. Тираж – 350 000 шт.

XXII ЛЕТНЯЯ ОЛИМПИАДА, МОСКВА, СССР 1980

XXII летние Олимпийские игры прошли с 19 июля по 3 августа 1980 г. в столице Советского Союза – Москве. Это был первый случай проведения игр в Восточной Европе, также в социалистической стране. Соревнования по некоторым видам спорта прошли в других советских городах – Ленинграде (ныне Санкт-Петербург), Таллине, Минске и Киеве.

Эмблема московских игр была создана Владимиром Арсентьевым и представляла собой

кольца, над которыми возвышались параллельные линии, образующие пирамиду, венчающуюся пятиконечной звездой – символ московского кремля.

Советская власть выдала санкцию министерству финансов и Госбанку на выпуск 6 разновидностей однорублевой монеты из сплава меди и никеля, 28 разновидностей серебряных 5 и 10 рублевых, 6 разновидностей золотых сторублевых и 5 видов платиновых 150 рублевых.

1 рубль, с одинаковым составом: никель-медь, покрытие белого цвета. Диаметр 31.00 мм. Вес – 12.800 г. Толщина – 2.3 мм. Аверс всех 6 серии одинаков – герб СССР наверху, по краям по две буквы, в итоге образующие аббревиатуру СССР. В нижней части указан номинал – 1 рубль. Вокруг монеты – рельефный контур, надписи и рисунки – рельефны. Все рублевые монеты Олимпиады выпущены Ленинградским монетным двором.

1 серия. Реверс: В центре – эмблема XXII игр в Москве, ниже – дата выпуска 1977, а вокруг – надпись "ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980", контур и изображения с надписями рельефны. Художник – И. А. Лукьянов. Тираж – 9 миллионов шт., среди них улучшенного качества (Proof) – 335 000 шт.

2 серия. Реверс: В центре – кремлевский купол, слева – дворец и две башни – «Водоводная» и «Боровицкая», справа – дворец и две башни – «Троицкая» и «Никольская», внизу – эмблема игр и их дата – 1980. Справа внизу от купола – дата выпуска монеты «1978», вокруг – «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения с надписями рельефны. Художник В. А. Ермаков. Тираж – 7 миллионов шт., из которых улучшенного качества (Proof) – 509 500 шт.

4 серия. Реверс: В центре – МГУ им. М. В. Ломоносова, под ним – дата выпуска монеты «1979», а сверху справа – эмблема олимпиады, вокруг – «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980», контур и изображения с надписями рельефны. Художник В. А. Ермаков. Тираж – 5 миллионов шт., из которых улучшенного качества (Proof) – 334 500 шт.

5 серия. Реверс: В центре монумент, обозначающий достижения советского народа в освоении космоса, первый искусственный спутник и орбитальный исследовательский комплекс на фоне космоса, под ним – дата выпуска монеты «1979», а сверху справа – эмблема олимпиады, вокруг – «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980», контур и изображения с надписями рельефны. Художник В. А. Ермаков. Тираж – 5 миллионов шт., из которых улучшенного качества (Proof) – 334 500 шт.

6 серия. Реверс: В центре памятник Юрию Долгорукому на фоне здания Моссовета, под ними – дата выпуска монеты «1980», а сверху справа – эмблема олимпиады, вокруг – «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980», контур и изображения с надписями рельефны. Художник В. А. Ермаков. Тираж – 5 миллионов шт., из которых улучшенного качества (Proof) – 509 500 шт.

7 серия. Реверс: в центре – рука с зажженным факелом, по сторонам – исторические и современные достопримечательности Москвы, под ними – дата выпуска монеты «1980», а сверху справа – эмблема олимпиады, вокруг – «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980», контур и изображения с надписями рельефны. Художник В. А. Ермаков. Тираж – 5 миллионов шт., из которых улучшенного качества (Proof) – 509 500 шт.

Состав 5 рублевых – серебро 0.900 %, медь 0.100 %, диаметр 33.0 мм., вес 16.670 г., толщина 2.4 мм.

Аверс во всех сериях одинаков: герб СССР наверху, по краям по две буквы, в итоге образующие аббревиатуру СССР. В нижней части указан номинал – 5 рублей. Вокруг монеты – рельефный контур, надписи и рисунки – рельефны.

Первая серия. Реверс: В центре – исторические достопримечательности и новые постройки Ленинграда, над ними – эмблема игр, внизу справа – надпись «Ленинград», параллельно которой – торговый знак московского или ленинградского монетных дворов и дата выпуска «1977», а вокруг – надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980».

Контур и изображения с надписями рельефны. Художник В. В. Никитин. Ленинградским монетным двором выпущено 125 205 шт. (Proof 60 708), а московским – 125 206 (Proof 60 709).

Вторая серия. Реверс: В центре – панорама Таллина и две парусные лодки, над ними – эмблема игр, внизу справа – надпись «Таллин», параллельно которой – торговый знак московского или ленинградского монетных дворов и дата выпуска «1977», а вокруг – надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения с надписями рельефны. Художник В. А. Ермаков. Ленинградским монетным двором выпущено 125 205 шт. (Proof 61 083), а московским – 125 206 (Proof 61 084).

Третья серия. Реверс: В центре виды Минска с историческими и современными постройками над ними – эмблема игр, внизу справа – надпись «Таллин», параллельно которой – торговый знак ленинградского монетного двора и дата выпуска «1977», а вокруг – надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения с надписями рельефны. Художник И. А. Лукьянов. Тираж – 250 040 (Proof 121 137).

Четвертая серия. Реверс: В центре – панорама Киева с историческими и современными строениями, над ними – эмблема игр, внизу справа – надпись «Киев», параллельно которой – торговый знак московского или ленинградского монетных дворов и дата выпуска «1977», а вокруг – надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения с надписями рельефны. Художник И. А. Лукьянов. Ленинградским монетным двором выпущено 125 205 шт. (Proof 60 708), а московским – 125 206 (Proof 60 709).

Пятая серия. Реверс: В центре – атлет во время пробежки дистанции на фоне здания МГУ и большой спортарены им. В. И. Ленина, над ним – эмблема игр, внизу справа – надпись «Москва», параллельно которой – торговый знак московского или ленинградского монетных дворов и дата выпуска «1978», а вокруг – надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения с надписями рельефны. Художник В. А. Ермаков. Ленинградским монетным двором выпущено 226 655 шт., а московским – 118 352 улучшенного качества.

Шестая серия. Реверс: В центре – пловец на фоне бассейна, справа – знак ленинградского монетного двора, внизу дата выпуска «1978» и эмблема, а вокруг – надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. Москва. 1980». Контур и изображения с надписями рельефны. Художник В. А. Ермаков. Ленинградским монетным двором выпущено 226 655 шт., а московским – 118 353 улучшенного качества.

Седьмая серия. Реверс: В центре – атлет во время прыжка в высоту на фоне здания МГУ и большой спортарены им. В. И. Ленина, под ним дата выпуска «1978» и знак московского или ленинградского монетных дворов, слева внизу – эмблема, внизу полукругом – надпись «МОСКВА. 1980». Наверху – эмблема игр и полукругом – «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ». Контур и изображения с надписями рельефны. Художник В. А. Ермаков. Ленинградским монетным двором выпущено 110 292 шт., улучшенного качества – 59 572, а московским – 110 291, а улучшенного качества – 59 571.

Восьмая серия. Реверс: В центре, на фоне трибун для конного спорта, атлет на коне при преодолении барьера, под которым дата выпуска – 1978, под которой знак ленинградского или московского монетного двора. Слева – эмблема игр, наверху полукругом «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения рельефны. Художник В. А. Ермаков. Ленинградским монетным двором изготовлено 110 302 шт., улучшенных – 59 572, а московским – 110 301, улучшенных 59 571.

Девятая серия. Реверс: В центре спортсмен, поднимающий тяжесть, на фоне Измайловского дворца спорта, справа – эмблема игр, внизу слева – дата выпуска 1979 и знак ленинградского или московского монетного дворов. Нижний сегмент выделен двумя линиями, под которыми год выпуска. Наверху надпись полукругом "ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980". Контур и изображения рельефны. Художник В. А. Ермаков. Ленинградским монетным двором изготовлено 103 539 шт., улучшенных – 53 964, а московским – 103 539, улучшенных 53 964.

Десятая серия. Реверс: В центре метатель молота на фоне спортарены им. В. И. Ленина, под которым дата выпуска "1979" и знак ленинградского или московского монетных дворов. Справа сверху эмблема, над ней надпись полукругом «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения рельефны. Художник В. А. Ермаков. Ленинградским монетным двором изготовлено 103 539 шт., улучшенных – 53 964, а московским – 103 539, улучшенных 53 964.

Одинадцатая серия. Реверс: В центре гимнастка во время упражнении на бревне на фоне спортарены им. В. И. Ленина, справа – эмблема олимпиады, слева – торговый знак ленинградского или московского монетных дворов, наверху надпись полукругом «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения рельефны. Художник В. А. Ермаков. Общий тираж – 221 640 шт., Proof – 95 420.

Двенадцатая серия. Реверс: На фоне стрельбища в Крылатское изображена лучница в момент стрельбы, слева – эмблема игр, внизу – дата выпуска 1980, справа торговый знак московско-

го или ленинградского монетных дворов, наверху надпись полукругом «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения рельефны. Художник В. А. Ермаков. Ленинградским двором было выпущено 63 011 шт., улучшенным качеством – 47 710, а московским – 63 011 шт., Proof – 47 710.

Тринадцатая серия. Реверс: Игрок в городки, мечущий шест, на фоне фигур для игры в городки. В нижнем сегменте над бордюром – национальный орнамент с эмблемой олимпиады и датой выпуска «1980». Наверху справа торговый знак ленинградского монетного двора, наверху надпись полукругом «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения рельефны. Художник В. А. Ермаков. Ленинградским двором было выпущено 126.220 шт., с улучшенным качеством – 95 520.

Четырнадцатая серия. Реверс: В центре – два всадника, играющие в грузинскую игру Исинди, ниже – грузинские орнаменты с эмблемой олимпиады и дата выпуска 1980. Сверху слева – торговый знак московского или ленинградского монетных дворов, наверху надпись полукругом «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения рельефны. Художник В. А. Ермаков. Ленинградским двором было выпущено 126 220 шт., Proof – 95 520.

Состав 10 рублевых монет – серебро 0.900 %, медь 0.100 %, диаметр 39.0 мм., вес 33.300 г., ширина 2.4 мм. Все аверсы одинаковые: герб СССР, по двум сторонам от которого СС и СР, внизу – номинал «10 рублей». Контур и изображения рельефны.

10 РУБЛЕВЫЕ МОНЕТЫ ВЫПУЩЕНЫ В 15 СЕРИЯХ.

Первая серия. Реверс: В центре – панорама московского кремля, над которым эмблема игр, а под ним – дата выпуска 1977, справа внизу – торговый знак ленинградского или московского монетных дворов. Наверху полукругом – надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Ленинградским двором выпущено 125 207 шт., с улучшенным качеством – 60 711, московским – 125 207 шт., с улучшенным качеством – 60 712.

Вторая серия. Реверс: Эмблема игр на фоне карты СССР, под которой – дата выпуска 1977, справа внизу – торговый знак ленинградского или московского монетных дворов. Наверху полукругом – надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Ленинградским двором выпущено 250 414 шт., Proof 121 137.

Третья серия. Реверс: В центре – велосипедист на фоне велотрека, слева – эмблема игр. Нижний сегмент выделен двумя линиями, под которыми – дата выпуска 1978, а справа – торговый знак ленинградского монетного двора. Сверху полукругом надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Ленинградским двором выпущено 227 670 шт., Proof – 118 453.

Четвертая серия. Реверс: В центре – парные гребцы каноэ на фоне трибун Крылатского гребного канала, слева – эмблема игр, внизу, в сегменте, выделенном волнами и лодкой, дата выпуска 1978, слева – торговый знак ленинградского или московского монетных дворов. Сверху полукругом надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Ленинградским двором выпущено 227 670 шт., Proof – 118 453.

Пятая серия. Реверс: В центре – всадник и всадница во время скачек Кыз Куу (догони женщину), над ними – эмблема игр. Нижний сегмент выделен киргизским народным орнаментом, под которым дата выпуска 1978. Справа сверху – знак ленинградского или московского монетных дворов. Сверху полукругом надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Ленинградским двором выпущено 113 202 шт., московским – 113 201, а Proof – 59 204.

Шестая серия. Реверс: В центре – прыжок с шестом на фоне спортарены им. В. И. Ленина, внизу слева – торговый знак московского или ленинградского монетных дворов, справа – эмблема игр, под которой дата выпуска 1978. Сверху полукругом надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Ленинградским двором выпущено 110 291, Proof – 59 672, а московским – 110 292, Proof – 59 671.

Седьмая серия. Реверс: В центре баскетболисты на фоне центрального дворца центрального спортклуба, справа – эмблема игр, под ней, в центре проведенной линии – дата выпуска 1979, справа – знак ленинградского или московского монетных дворов. Сверху полукругом надпись "ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980". Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Ленинградским двором выпущено 110 291, Proof – 59 672, а московским – 110 292, Proof – 59 671.

Восьмая серия. Реверс: В центре – волейболисты на фоне спортарены им. В. И. Ленина, слева – эмблема игр, под ней, в центре проведенной линии – дата выпуска 1979, справа – знак ленинградского или московского монетных дворов. Сверху полукругом надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Ленинградским монетным двором выпущено 110 342 шт., Proof – 59 622.

Девятая серия. Реверс: В центре дзюдоисты на фоне дворца спорта центрального стадиона, сверху – эмблема игр, внизу, под выделяющей сегмент линией, дата выпуска 1979, над линией справа – знак ленинградского или московского монетных дворов. Сверху полукругом надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Ленинградским двором выпущено 103 539 шт., с улучшенным качеством – 53 964, московским – 103 539, с улучшенным качеством – 53 964.

Десятая серия. Реверс: В центре боксеры во время поединка на фоне закрытого стадиона на проспекте Мира, слева – эмблема игр, внизу, в сегменте, три черты и дата выпуска 1979, справа – торговый знак ленинградского монетного двора. Сверху полукругом надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Ленинградским двором выпущено 207 078 шт. Proof – 107 928.

Одинадцатая серия. Реверс: Русская игра «поднятие гирь» на фоне русских орнаментов, справа сверху – эмблема игр, внизу, под линией – дата выпуска 1979, над линией – знак ленинградского монетного двора. Сверху полукругом надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Ленинградским двором выпущено 207 078 шт., Proof – 107 928.

Двенадцатая серия. Реверс: На первом плане – тувинские спортсмены народного соревнования «хуреш», на втором – секундант и танцоры ритуального танца «орла». Слева – эмблема игр, нижний сегмент выделен линией и бордюром из национального орнамента, где указана дата выпуска 1980, справа – торговые знаки ленинградского и московского монетных дворов. Сверху полукругом надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Общий тираж – 221 640 шт., Proof – 95 420.

Тринадцатая серия. Реверс: Изображен спорт жителей Крайнего Севера – езда на оленях, внизу, в ограниченном бордюром сегменте, орнаменты народов СССР, эмблема игр и дата выпуска – 1980. Слева – знак ленинградского монетного двора. Сверху полукругом надпись "ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980". Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Ленинградским двором выпущено 315 006 шт., Proof 107 928.

Четырнадцатая серия. Реверс, Изображен спорт жителей Крайнего Севера – езда на оленях, внизу, в ограниченном бордюром сегменте, орнаменты народов СССР, эмблема игр и дата выпуска – 1980. Слева – знак ленинградского монетного двора. Сверху полукругом надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Ленинградским двором выпущено 315 006 шт., Proof 107 928.

Пятнадцатая серия. Реверс, изображены спортсмены, перетягивающие канат, сверху – эмблема, внизу, в выделенном сегменте, орнаменты народов СССР и дата выпуска – 1980, слева – знак ленинградского монетного двора. Сверху полукругом надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Ленинградским двором выпущено 221 640 шт., Proof – 95 420.

Аверс всех памятных 100 рублевых золотых монет одинаков: в верхней части герб СССР, по сторонам – буквы СС и СР, внизу – надпись с номиналом «100 рублей». Контур, надписи и изображения рельефны.

Было выпущено 6 разновидностей этих монет, состав – 15.550 г. чистого золота, проба 0,900, диаметр 30.0 мм., вес 17.280 г., толщина 1.8 мм.

Первая серия, реверс, земной шар на фоне мяча и пальмовой ветви, в центре – эмблема, справа снизу – торговый знак ленинградского или московского монетных дворов, под изображением – дата выпуска 1977. Сверху полукругом надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Общий тираж – 81 572 шт., Proof – 38 036.

Вторая серия, реверс, в центре – большая спортарена им. В. И. Ленина, слева – дата выпуска 1977 и эмблема игр, справа снизу – знак ленинградского или московского монетных дворов. Сверху полукругом надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Общий тираж – 107 340, Proof – 45 317.

Третья серия, реверс, в центре – гребной канал в Крылатском, под ним – дата выпуска 1978, над ним – эмблема игр. Внизу справа – торговый знак ленинградского или московского монетных дворов. Сверху полукругом надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Общий тираж – 100 406 шт., Proof – 43 253.

Четвертая серия, реверс, в центре – закрытый велотрек в Крылатске, над ним – эмблема игр, справа – дата выпуска 1979, внизу – знак ленинградского или московского монетных дворов. Сверху полукругом надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Общий тираж – 97 126, Proof – 42 213.

Пятая серия, реверс, в центре – универсальный спортзал «Дружба» в Лужниках, слева – торговый знак московского монетного двора, сверху – эмблема, справа снизу – дата 1979. Сверху полукругом надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Общий тираж – 91 506, Proof – 38 003.

Шестая серия, реверс, в центре – архитектурные строения Москвы и эмблема игр на фоне трибун спортивной арены им. В. И. Ленина, также зажженный факел. Слева – знак московского монетного двора, слева внизу – дата выпуска 1980. Сверху полукругом надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Тираж – 52 440 шт., Proof – 27 820.

Реверс памятных платиновых **150 рублевых** монет одинаков: в верхней половине – герб СССР, по сторонам от него – СС и СР, в нижнем сегменте – номинал «150 рублей». Контур, надписи и изображения рельефны. Выпущено 5 разновидностей монет, платина 99,930 пробы, диаметр 28.6 мм., общий вес 15.550 г., толщина 1.5 мм.

Первая серия, аверс: в центре – эмблема игр на фоне лаврового венка, слева – знак ленинградского монетного двора, внизу – дата 1977. Сверху полукругом надпись "ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ".

АДЫ. МОСКВА. 1980". Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Тираж – 34 070 шт., Proof 24 160 шт.

Вторая серия, аверс: в центре – скульптура дискобола (автор – древнегреческий ваятель Мирон), справа – эмблема игр, под основанием изображения – знак ленинградского монетного двора и дата выпуска 1978. Сверху полукругом надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Тираж – 33 256 шт., Proof – 19 853.

Третья серия, аверс: в центре – древняя скульптура борцов на фоне развалин Олимпии, сверху – эмблема игр, слева снизу – знак ленинградского монетного двора, ниже – дата выпуска 1979. Сверху полукругом надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Тираж – 32 556 шт., Proof – 18 978.

Четвертая серия, аверс: в центре – древнегреческие наездники на квадригах, слева наверху – эмблема игр, внизу, в сегменте, выделенном двумя линиями, дата выпуска 1979, слева – торговый знак ленинградского монетного двора. Сверху полукругом надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Тираж – 20 690 шт., Proof – 12 870.

Пятая серия, реверс: в центре – два древних бегуна, справа – эмблема игр, в нижнем сегменте, вместе с фрагментами росписей древнегреческих сосудов, дата выпуска 1979, справа – знак ленинградского монетного двора. Сверху полукругом надпись «ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980». Контур и изображения – рельефны. Художник – В. А. Ермаков. Тираж 20 690 шт., в том числе высочайшего качества (Proof) – 12 870 шт.

2020

11 დეკემბერი

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

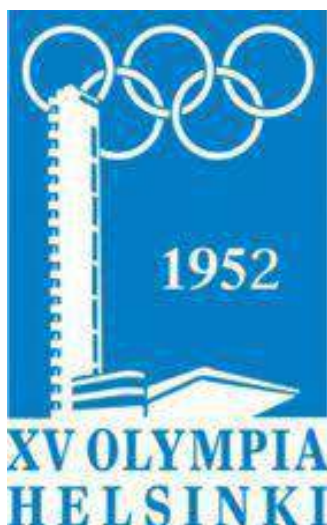
ოლიმპიური სპორტი და ნუმისმატიკა

გუჩამ ფიდიპაშვიდი
იურისტი

აბსტრაქტი

სტატია ეძღვნება ოლიმპიური სპორტის ისტორიისა და ნუმისმატიკის ურთიერთკავშირს, კერძოდ, 1952-1980 წლებში გამართული ზაფხულის ოლიმპიური თამაშებისადმი მიძღვნილი საიუბილეო სამახსოვრო მონეტების სისტემატიზაციას და ანალიზს. კვლევა მოიცავს შვიდი ოლიმპიადის (XV ჰელსინკი 1952, XVIII ტოკიო 1964, XIX მეხიკო 1968, XX მიუნხენი 1972, XXI მონრეალი 1976, XXII მოსკოვი 1980) საიუბილეო მონეტების დეტალურ აღწერას, მათი ემბლემების სიმბოლიკას, ტექნიკურ მახასიათებლებს (შემადგენლობა, დიამეტრი, წონა, სისქე) და დიზაინის თავისებურებებს. წარმოდგენილია 1976 წლის მონრეალის ოლიმპიადის უნიკალური 30 მონეტის სერია (28 ვერცხლის, 2 ოქროს), რომელიც შვიდ თემატურ ჯგუფად იყოფა. ასევე, განხილულია 1980 წლის მოსკოვის ოლიმპიადის ვრცელი სერია (6 ნიკელ-სპილენძის, 28 ვერცხლის, 6 ოქროს, 5 პლატინის), რომელზეც წარმოდგენილია როგორც ოლიმპიური, ასევე სსრკ-ის ხალხთა ნაციონალური სპორტის სახეობები. კვლევა ასახავს სამონეტო ეზოების (ლენინგრადი, მოსკოვი, კარლსრუე, შტუტგარდი, ჰამბურგი) როლს, მხატვრების წვლილს და ტირაჟების მონაცემებს. საზგასმითაა წარმოდგენილი ოლიმპიური ნუმისმატიკის მნიშვნელობა როგორც კულტურული მემკვიდრეობის, სპორტის ისტორიის დოკუმენტირებისა და საერთაშორისო თანამშრომლობის სიმბოლოს შენარჩუნების მხრივ. მასალა წარმოადგენს ღირებულ წყაროს ნუმისმატიკისა და ოლიმპიური თემატიკით დაინტერესებული მკვლევარებისთვის.

XV ზაფხულის ოლიმპიადა, ჰელსინკი, ფინეთი, 1952

XV ზაფხულის ოლიმპიური თამაშები ფინეთის დედაქალაქ ჰელსინკში 1952 წლის 19 ივლისიდან 3 აგვისტოს ჩათვლით გაიმართა. ეს იყო პირველი და უკანასკნელი ოლიმპიური თამაშები, რომელიც ფინეთში ჩატარდა. ოლიმპიური თამაშების ფინეთში ჩატარებას უდუდესი საერთაშორისო მნიშვნელობა ჰქონდა. ჰელსინკი ადრე, 1940 წელს ოლიმპიური თამაშების ჩატარების ადგილად იყო არჩეული, მაგრამ მეორე მსოფლიო ომის გამო აქ ოლიმპიური თამაშები არ ჩატარებულა. ეს არის ყველაზე ჩრდილო ქალაქი, სადაც ჩატარდა ოლიმპიური თამაშები. ეს იყო პირველი თამაშები, რომელიც არაინდოევროპულ ენაზე მოლაპარაკე ქვეყანაში ჩატარდა. 1952 წლის ოლიმპიადებზე თავიანთი პირველი დებიუტი ჰქონდათ საბჭოთა კავშირს, ჩინეთის სახალხო რესპუბლიკას, ინდონეზიას, ისრაელს, ტაილანდს და საარს.

ემბლემის მარცხენა მხარეს სტადიონის გუმბათია გამოსახული. მის ზემოთ კი ოლიმპიური რგოლებია მოთავსებული. შუაში, მარჯვნივ, ციფრი „1952“ – ოლიმპიური თამაშების ჩატარების წელია მინიშნებული. ქვემოთ წარწერა: „XV OLYMPIA HELSINKI“, „ჰელსინკის XV ოლიმპიადა“, რაც აღმნიშვნელია სად და მერამდენე ოლიმპიადა ტარდებოდა. ოლიმპიური თამაშების პერიოდში, როგორც განმასხვავებელი ნიშანი, მას ატარებდნენ ოფიციალური პირები და ოლიმპიადის სტუმრები.

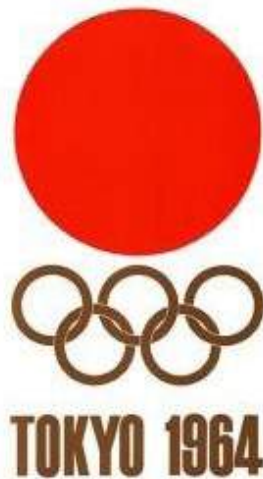
ფინეთის სახელმწიფომ, 1951 წელს სანქცია გასცა, რომ ოლიმპიურ თამაშებთან დაკავშირებით მოეჭრათ საიუბილეო სამახსოვრო 500 მარკიანი მონეტები. 1951 წელს 18 500 ცალის რაოდენობით, ხოლო 1952 წელს 586 000 ცალის რაოდენობით იყო გამოშვებული. ორივე წელს გამოშვებული მონეტების შემადგენლობა და დიზაინი ერთნაირია. მონეტა დამზადებული იყო ვერცხლის (სინჯი 0,500), სპილენძის (0,400) და ნიკელის (0,100) შემადგენლობით. მისი დიამეტრია 32,0 მმ., წონა – 12,000 გრამი, სისქე – 2 მმ. მხატვრობა შესრულებულია ა. ალტონენისა და მ. ვიშანტის მიერ.

მონეტის ავერსი: შუაში გამოსახულია ოლიმპიური თამაშების სიმბოლო ხუთი რგოლით. მის ზემოთ, რომაული ციფრით აღნიშნულია „XV“ და სულ ზემოთ მონეტის ზედა წრეში, ნახევარ რკალში, ჩაწერილია „ოლიმპია“. ოლიმპიური რგოლების ქვემოთ აღნიშნულია გამოშვების წელი „1951“ ან „1952“. სულ ქვემოთ მონეტის ნახევარ წრეში ჩაწერილია „ჰელსინკი“. მონეტის რევერსი, შუაში ჩაწერილია ციფრი „500“, რაც აღნიშნავს მონეტის ნომინალს, მოთავსებული ხის ფოთლებიან ტოტეებში. მონეტის ზედა მხარეს ნახევარ წრეში ჩაწერილია „სუომი“ და „ფინლანდია“. (ფინელები თავიანთ ქვეყანას მოიხსენიებენ „სუომი“, იგივე „ფინეთი“). სულ ქვემოთ, მონეტის ნახევარ წრეში ფინურ ენაზე ჩაწერილია ფულის ნიშანი „მარკა“. მონეტა მოჭრილია ფინეთის სამონეტო ეზოში.

1956 წლის XVI ოლიმპიური თამაშების დროს, მელბურნი-ავსტრალია და სტოკჰოლმი – შვედეთი და 1960 წლის, XVII – ოლიმპიური თამაშების დროს, რომი-იტალია, არც ერთი ოლიმპიური სამახსოვრო მონეტა არ გამოსულა.

XVIII ზაფხულის ოლიმპიადა. ტოკიო, იაპონია 1964

1964 წლის 10 ოქტომბრიდან 28 ოქტომბრის ჩათვლით პირველად აზიურ ქვეყანაში, იაპონიის დედაქალაქ ტოკიოში ჩატარდა ოლიმპიური თამაშები. თუმცა ჯერ კიდევ 1940 წელს იაპონიას უნდა ჩაეტარებინა XII ოლიმპიური თამაშები, მაგრამ მეორე მსოფლიო ომის გამო მოიხსნა მისი ჩატარება.

XVIII ოლიმპიური თამაშების ემბლემა შედგება ოლიმპიური რგოლებისაგან, რომლის ზემოთ გამოსახულია ამომავალი მზის სიმბოლო, იაპონიის დროშა, მისი ავტორია იუსაკი კამეკურა (იაპონურად – Yusaku Kamekura), რომლის პროექტიც საორგანიზაციო კომიტეტის მიერ, უამრავი პროექტებისაგან იქნა ამორჩეული.

1964 წლის, ტოკიოს XVIII ოლიმპიური თამაშების დროს 2 სხვადასხვა სახეობის ოლიმპიური მონეტა 100 და 1000 იენის ნომინალით იქნა მოჭრილი.

100 იენი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.600 სინჯით, სპილენძი 0.300 სინჯით და ცინკი 0.100 სინჯით. მისი დიამეტრი არის 22,6 მმ, წონა – 4.800 გრამი, სისქე – 1,7 მმ. გამოშვებულია 80 000 000 ცალი. მონეტის ავერსი: გამოსახულია ოლიმპიური ჩირაღდანი და ოლიმპიური რგოლები. რევერსი: ცენტრში გამოსახულია ციფრი „100“ (ნომინალის რაოდენობა), ამომავალი მზე და ზეთისხილის ფოთოლი, მონეტის ზემოთ, ნახევარწრეში, წარწერაა „ტოკიო – 1964“. მონეტის ქვემოთ ნახევარწრეში, იაპონური ლეგენდა, რომელიც აღნიშნავს „სევას“ მეფობის 39 წელს. მხატვრობა შესრულებულია მის შოკო მატეიმას მიერ.

1000 იენის შემადგენლობა: ვერცხლი 0,925 სინჯით და სპილენძი 0,075 სინჯით. მისი დიამეტრია 35.0 მმ, წონა – 20,000 გრამი, სისქე – 2.5 მმ. გამოშვებულია 15 000 000 ცალი. ავერსი: გამოსახულია მთა ფუძი და ორივე მხარეს ალუბლის ტოტები. რევერსი: ცენტრში გამოსახულია ციფრი “1000 YEN” (იენი) და ოლიმპიური რგოლები. იაპონური ლეგენდა, რომელიც აღნიშნავს „სევას“ მეფობის 39 წელს (მხატვარი მითითებული არ არის. ოფიციალურად კი ზარაფხანაა აღნიშნული).

XIX ზაფხულის ოლიმპიადა. მეხიკო, მექსიკა 1968

1968 წლის XIX ზაფხულის ოლიმპიადა ჩატარდა მექსიკის დედაქალაქ მეხიკოში 12 ოქტომბრიდან 27 ოქტომბრის ჩათვლით. ეს იყო პირველი საერთაშორისო სპორტული შეჯიბრება, რომელიც ჩატარდა მექსიკაში. ასევე იყო პირველი, რომელიც ჩატარდა ლათინურ ამერიკულ და ესპანურ ენოვან ქვეყანაში. პირველად ამ ოლიმპიადაზე მინდვრის სარბენი ბილიკების ნაცვლად, სილის ბილიკები იყო გამოყენებული.

ემბლემა შედგება ოლიმპიური ხუთი რგოლის კომბინაციისგან და წარწერა “MEXICO68”-გან. ციფრ „68“-ზე ზემოდან ოლიმპიური რგოლებია გამოსახული. ემბლემის დიზაინზე მუშაობდნენ მექსიკის სამი არქიტექტორ – მხატვარი: პედრო, რამირესი და ბასკესი, ასევე ოლიმპიური თამაშების ჩატარების საორგანიზაციო კომიტეტის პრეზიდენტი ედუარდო ტერასასი (მექსიკა) და ლანს ვაიმენი (აშშ). ემბლემის დიზაინი გაგვახსენებს ინდიელთა უიჩოლის ნართებს.

ოლიმპიური თამაშებისათვის მექსიკის ბანკმა გამოუშვა ერთადერთი საიუბილეო მონეტა.

25 პესო. შემადგენლობა: ვერცხლი, (0.720 სინჯი), სპილენძი (0.280 სინჯი). დიამეტრი არის 38.0 მმ, წონა – 22.500 გრამი, სისქე – 2,0 მმ. გამოშვებულია 30 000 000 ცალი. მხატვარობა რი-

კარდო ლუნა ი ვასკოს მიერაა შესრულებული. ავერსი: გველის შებრძოლება არწივთან, ლეგენდა “Estados Unidos Mexicanos”, სიტყვებით “LEY 0.720” და „25 პესო“. რევერსი: აცტეკის ბენიბოლისტი, ოლიმპიური რგოლები, მონეტის ქვედა მხარეს და მონეტის ირგვლივ წარწერა: ლეგენდა “JUGOS DE LA OLIMPIADA MEXICO 1968”. „1968 წლის მექსიკის ოლიმპიადა“. მხატვარი როლენცო რაფაელი.

XX ზაფხული ოლიმპიადა. მიუნჰენი, გერმანია 1972

Munich1972

XX ზაფხულის ოლიმპიადა ჩატარდა მიუნჰენში, (გერმანიის ფედერაციული რესპუბლიკა). 1972 წლის 26 აგვისტოდან 10 სექტემბრის ჩათვლით.

ემბლემა გამოხატავს სხივების თაიგულს და მიუნხენის ოლიმპიური თამაშების სულს, სინათლეს, სიახლესა და სიკეთეს, რომელიც ასახულია დიზაინში „განათებული მიუნჰენი“. ავტორია ოტო აიხერი, რომლის პროექტიც 2 000 წარდგენილი პროექტებიდან იქნა ამორჩეული.

გერმანიის მთავრობამ ოლიმპიური თამაშების გერმანიის ფედერაციულ რესპუბლიკაში ჩატარების აღსანიშნავად გამოუშვა 6 სხვადასხვა სახეობის საიუბილიო მონეტა. ნომინალით 10 გერმანული მარკა. შემადგენლობა ყველა სახეობის იყო ერთნაირი. მონეტის შემადგენლობა – ვერცხლი (0.625 სინჯი) და სპილენძი (0.375 სინჯი). მისი დიამეტრია 32.5 მმ., წონა – 15.500 გრამი, სისქე – 2.25 მმ. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ გერმანიაში ოდითგანვე მონეტების მოჭრას აწარმოებდა 11 ქალაქის ბანკი, მაგრამ ოლიმპიადის დროს მოიჭრა 4 ქალაქში და ყველა ქალაქს ჰქონდა მიკუთვნებული თავისი ალფავიტის ასოები. D – მიუნჰენი, F – შტუტგარდი, G – კარლსრუე და J – ჰამბურგი. ეს ასოები ჩაბეჭდილია მონეტებზე, გამოშვების წელთან ერთად.

პირველი სერია: ავერსი: მიუნჰენის 1972 წლის ოლიმპიადის ემბლემა. მეტსახელად „ფორტუნის რგოლი“ და ლეგენდა წარწერით „გერმანიის XX ოლიმპიური თამაშები“ (“SPIELDER-XX OLYMPIADE DEUTSCHLAND”). რევერსი: სტილიზებული გერმანული არწივი და ლეგენდა „10 გერმანული მარკა, გერმანიის ბუნდეს რესპუბლიკა“ (“10 Deutsche Mark Bundesrepublik Deutschland”). მხატვრობა შესრულებულია გრეტა ლიპი ჰაინსენის მიერ. თარიღი აწერია 1972 წელი (გამოშვებულია 1970 წლის იანვრის თვეში). არწივის მარჯვენა კლანჭის ქვემოთ წერია ასოები D, F, G ან J. გაუმჯობესებული ხარისხით (Proof) გამოშვებულია 125 000 ცალი, ხოლო ჩვეულებრივი – 2 375 000 ცალი. ოთხივე ქალაქის ბანკიდან მოჭრილი მონეტების რაოდენობა ერთნაირია.

საყურადღებოა ის გარემოება, რომ პირველი სერიის გამოშვების დროს შეიქმნა დავა გერმანიის ფედერაციულ რესპუბლიკასა და გერმანიის დემოკრატიულ რესპუბლიკას შორის ლეგენდის თაობაზე სადაც ეწერა „გერმანიაში“ („In Deutschland“). შემდგომ სერიებში, შეცვლილ იქნა ლეგენდა გერმანია მიუნჰენად („In München“). ე.ი. ილიმპიური თამაშების ჩატარების ადგილად მითითებული იყო გერმანია, რაც შეიცვალა მიუნჰენად, რადგან დემოკრატიული რესპუბლიკაც გერმანიად მოიხსენიებოდა.

მეორე სერია: ავერსი: დაღარულ დისკზე ჯაჭვები ეხლართება ერთმანეთს და ლეგენდა წარწერით „ოლიმპიური თამაშები 1972 მიუნჰენში“ („Olympische Spiele 1972 in München“). რევერსი: სტილიზებული გერმანული არწივი და „10 გერმანული მარკა, გერმანიის ბუნდეს რესპუბლიკა“ („10 Deutsche Mark Bundesrepublik Deutschland“). მხატვრობა შესრულებულია რეინჰარტ ჰეინსდორფის მიერ. თარიღი აწერია 1972 წელი (გამოშვებულია 1971 წლის ივლისის თვეში). არწივის მარცხენა კლანჭის ქვემოთ წერია ასოები D, F, G ან J. გაუმჯობესებული ხარისხით (Proof) გამოშვებულია 125 000 ცალი, ხოლო ჩვეულებრივი – 4 875 000 ცალი. ოთხივე ქალაქის ბანკიდან მოჭრილი მონეტების რაოდენობა ერთნაირია.

მესამე სერია: ავერსი: მოთამაშე კაცი ბურთით, ტანმოვარჯიშე ქალი და ლეგენდა წარწერით „ოლიმპიური თამაშები 1972 მიუნჰენში“ („Olympische Spiele 1972 in München“). რევერსი: სტილიზებული გერმანული არწივი და ლეგენდა „10 გერმანული მარკა, გერმანიის ბუნდეს რესპუბლიკა“ („10 Deutsche Mark Bundesrepublik Deutschland“). მხატვრობა შესრულებულია ზიგმუნდ შიუტცის მიერ. თარიღი აწერია 1972 წელი (გამოშვებულია 1971 წლის დეკემბრის თვეში). არწივის მარჯვენა ფრთის ქვემოთ წერია ასოები D, F, G ან J. გაუმჯობესებული ხარისხით (Proof) გამოშვებულია 150 000 ცალი, ხოლო ჩვეულებრივი – 4 850 000 ცალი. ოთხივე ქალაქის ბანკიდან მოჭრილი მონეტების რაოდენობა ერთნაირია.

მეოთხე სერია: ავერსი: ფრინველის ფრენის სიმაღლიდან მიუნჰენის სტადიონი და ლეგენდა წარწერით „ოლიმპიური თამაშები მიუნჰენი 26.8-10.9 1972“ („Olympische Spiele Munchen 26.8-10.9 1972“). რევერსი: სტილიზებული გერმანული არწივი და ლეგენდა: „10 გერმანული მარკა, გერმანიის ბუნდეს რესპუბლიკა“ („10 Deutsche Mark Bundesrepublik Deutschland“). მხატვრობა შესრულებულია დორის ვასშკ-ბალცის მიერ. გამოშვების თარიღი აწერია 1972 წელი (გამოშვებულია 1972 წლის მაისის თვეში). ლეგენდის ქვემოთ წერია D, F, G ან J. გაუმჯობესებული ხარისხით (Proof) გამოშვებულია 150 000 ცალი, ხოლო ჩვეულებრივი – 4 850 000 ცალი. ოთხივე ქალაქის ბანკიდან მოჭრილი მონეტების რაოდენობა ერთნაირია.

მეხუთე სერია: ავერსი: მიუნჰენის 1972 წლის თამაშების ემბლემა და ლეგენდა წარწერით „ოლიმპიური თამაშები 1972 მიუნჰენში“ („Spiele der XX Olympiade 1972 in München“). რევერსი: სტილიზებული გერმანული არწივი და ლეგენდა „10 გერმანული მარკა, გერმანიის ბუნდეს რესპუბლიკა“ („10 Deutsche Mark Bundesrepublik Deutschland“). მხატვრობა შესრულებულია გრეტა ლიპი ჰაინსენის მიერ. თარიღი აწერია 1972 წელი (გამოშვებულია 1972 წლის ივლისის თვეში). ლეგენდის ქვემოთ წერია D, F, G ან J. გაუმჯობესებული ხარისხით (Proof) გამოშვებულია 150 000 ცალი, ხოლო ჩვეულებრივი – 2 350 000 ცალი. ოთხივე ქალაქის ბანკიდან მოჭრილი მონეტების რაოდენობა ერთნაირია.

მეექვსე სერია: ავერსი: ცეცხლის ალი და მიუნჰენის პატარა ემბლემა ზემოთ, ქვემოთ რგოლები და 1972 წელი. სტადიონი და ლეგენდა წარწერით „ოლიმპიური თამაშები 1972 მიუნჰენში“ („Spiele der XX Olympiade 1972 in München“). რევერსი: სტილიზებული გერმანული არწივი და ლეგენდა „10 გერმანული მარკა, გერმანიის ბუნდეს რესპუბლიკა“ („10 Deutsche Mark Bundesrepublik Deutschland“). მხატვრობა შესრულებულია დორის ვასშკ-ბალცის მიერ. გამოშვების თარიღი აწერია 1972 წელი (გამოშვებულია 1972 წლის ივლისის თვეში). ლეგენდის ქვემოთ წერია D, F, G ან J. გაუმჯობესებული ხარისხით (Proof) გამოშვებულია 150 000 ცალი, ხოლო ჩვეულებრივი – 4 850 000 ცალი. ოთხივე ქალაქის ბანკიდან მოჭრილი მონეტების რაოდენობა ერთნაირია.

XXI ზაფხულის ოლიმპიადა, მონრეალი, კანადა 1976

XXI ზაფხულის ოლიმპიური თამაშები, კანადის ქალაქ მონრეალში, 1976 წლის 17 ივლისიდან 1 აგვისტოს ჩათვლით ჩატარდა.

მონრეალის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა შედგება ოლიმპიური რგოლებისაგან, რომელიც დამაგრებულია ოლიმპიურ პედესტალზე და ამავე დროს, წარმოადგენს მონრეალის პირველი "M" ასოს გრაფიკულ ინტერპრეტაციას. ემბლემა არის მეგობრობის სიმბოლო, როგორც ოლიმპიური იდეალი, ასევე გამარჯვებულის დიდება, შეჯიბრებაში თავაზიანობა და მონრეალის ოლიმპიურ ქალაქებთან შეერთება.

1973 წლის თებერვლიდან დაწყებული შეიქმნა ამბიციური პროგრამა. ფედერალური მთავრობის თხოვნით, მაშინდელმა პრემიერ მინისტრმა პიერ ელიოტე ტრიუდომ გადაწყვიტა, რომ გამოშვებული მონეტები დააფინანსებდნენ 1976 წლის ზაფხულის ოლიმპიურ თამაშებს. გეგმა შედგებოდა შემდეგში, რომ უნდა გამოცემულიყო 30 სახეობის ოლიმპიური მონეტა. ვერცხლის (0.925 სინჯით), 14 სხვადასხვა სახეობის 5 დოლარიანი, 14 სხვადასხვა სახეობის 10 დოლარიანი და ორი სახეობის 100 დოლარიანი ოქროს მონეტა. მონეტების გამოშვება განისაზღვრა შვიდი თემატიკის მიხედვით: 1. გეოგრაფიული 2. ოლიმპიური მოტივები 3. კანადის ადრინდელი სპორტის სახეობები 4. ოლიმპიური მძლეოსნობა 5. ოლიმპიური ზაფხულის სპორტის სახეობები 6. ოლიმპიური ნაკრები და სპორტი 7. ოლიმპიური სუვენირები.

1 სერია (სახეობა), მონეტა №1. 10 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 45.00 მმ და წონა 48.600 გრამი. ავერსი: გამოსახულია „ელიზაბედ II“-ს პორტრეტი სახით მარჯვნივ. მის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს წრიულად, ინგლისურად წერია "ELIZABED II" და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს ასევე წრიულად წერია "CANADA 1973", რომელიც მიუთითებს მონეტის გამოშვების წელზე. წარწერებს შორის, ქვემოთ შუაში გამოსახულია კანადის სიმბოლო ნეკერჩხლის ფოთოლი. რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ მსოფლიო რუკაა გამოსახული, სადაც ამერიკის კონტინენტის ზემოთ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ მონრეალის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა და წარწერა „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ "XXI" და „ოლიმპიადა“, რომელიც გამოხატავს ოლიმპიადის რიგითობას. მსოფლიო რუკის ქვემოთ წერია ნომინალის ღირებულება „10 დოლარი“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია არნოლდ მაპრინის მიერ. 1973 წელს გამოშვებულია 103 426 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხით – 165 203 ცალი. 1974 წელს 320 ეგზემპლარი.

I სერია. მონეტა №2. 5 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი (0.925 სინჯის), სპილენძი (0.075 სინჯის). მისი დიამეტრია 38,00 მმ. წონა – 24.300 გრამი. ავერსი: გამოსახულია ახალგაზრდა „ელიზაბედ II“-ს. გრავიურა სახით მარჯვნივ. მის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს წრიულად, ინგლისურად წერია „ELIZABED II“ და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს ასევე წრიულად წერია „CANADA 1973“, რომელიც მიუთითებს მონეტის გამოშვების წელზე. წარწერებს შორის, ქვემოთ შუაში გამოსახულია კანადის სიმბოლო ნეკერჩხლის ფოთოლი. გრავიურა შესრულებულია არნოლდ მაჰრინის მიერ. რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ პორტის ფონზე გამოსახულია სამი აფრიკელი ნავი „კინგსტონი“. ზემოთ მარცხნივ წერია „მონრეალი 1976“, ოლიმპიადის ჩატარების წელი. სულ ზემოთ მონრეალის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა და წარწერა „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ „XXI“ და „ოლიმპიადა“, რომელიც გამოხატავს ოლიმპიადის რიგითობას. აფრიკელი ნავების ქვემოთ შუაში გამოსახულია ნომინალის ღირებულება 5 დოლარი. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია გეორგეს ჰუელის მიერ.

გეორგ ს. კუჰატის, თომას მიჰაილის რედაქტორობით მსოფლიო მონეტების სტანდარტული კატალოგის 1901 – 2000 წლები, 43 გამოშვება, გამოცემული 2016 წელს, 5 დოლარიანის გამოშვების თარიღად მითითებულია 1973 წელი, რომლის პირველი გრაფა ცარიელია ე.ი. არ არის აღნიშნული გამოშვებული მონეტების რაოდენობა. იმავე, 1973 წლის მეორე გრაფაში გაუმჯობესებული ხარისხით (Proof) გამოშვებული მონეტების რაოდენობა მითითებულია 165.203. ვიკიპედია ენციკლოპედიის „ზაფხულის ოლიმპიური მონეტები“-ს მიხედვით, ხსენებული სახეობის 537.898 ცალი მონეტაა გამოშვებული.

I სერია. მონეტა №3. 10 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი (0.925 სინჯის), სპილენძი (0.075 სინჯის). მისი დიამეტრია 45,00 მმ. წონა – 48.600 გრამი. ავერსი: გამოსახულია ახალგაზრდა „ელიზაბედ II“-ს. გრავიურა სახით მარჯვნივ. მის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს წრიულად, ინგლისურად წერია „ELIZABED II“ და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს ასევე წრიულად წერია „CANADA 1973“, რომელიც მიუთითებს მონეტის გამოშვების წელზე. წარწერებს შორის, ქვემოთ შუაში გამოსახულია კანადის სიმბოლო ნეკერჩხლის ფოთოლი. გრავიურა შესრულებულია არნოლდ მაჰრინის მიერ. რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ გამოსახულია მონრეალის ღირშესანიშნავი არქიტექტურული შენობები ცის ფონზე. მათ ქვემოთ გამოსახულია სამგზავრო ხომალდი და ტანკერი. ზემოთ მარცხნივ წერია „მონრეალი 1976“, ოლიმპიადის ჩატარების წელი. სულ ზემოთ მონრეალის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა და წარწერა „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ „XXI“ და „ოლიმპიადა“, რომელიც გამოხატავს ოლიმპიადის რიგითობას. სულ ქვემოთ შუაში გამოსახუ-

ლია ნომინალის ღირებულება 10 დოლარი. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია გეორგეს ჰუელის მიერ.

გეორგ ს. კუჰაჯის, თომას მიხაილის რედაქტორობით მსოფლიო მონეტების სტანდარტული კატალოგი 1901 – 2000 წლები, 43 გამოშვება, გამოცემული 2016 წელს, 10 დოლარიანის გამოშვების თარიღად მითითებულია 1973 წელი, რომლის პირველი გრაფაში მითითებულია გამოშვებული 103.426 მონეტების რაოდენობა. მეორე გრაფაში გაუმჯობესებული ხარისხით (Proof) გამოშვებული მონეტების რაოდენობა მითითებულია 165.203. 1974 წელი კი გამოშვებულია 320 ცალი. ვიკიპედიის ენციკლოპედიის „ზაფხულის ოლიმპიური მონეტები“-ს მიხედვით, მითითებულია მხოლოდ 1973 წელია მითითებული და ხსენებული სახეობის 543.098 ცალი მონეტაა გამოშვებული.

I სერია. მონეტა № 4. 5 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი (0.925 სინჯის), სპილენძი (0.075 სინჯის). მისი დიამეტრია 38,00 მმ. წონა – 24.300 გრამი. ავერსი: გამოსახულია ახალგაზრდა „ელიზაბედ II“-ს. გრავიურა სახით მარჯვნივ. მის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს წრიულად, ინგლისურად წერია „ELIZABED II“ და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს ასევე წრიულად წერია „CANADA 1973“, რომელიც მიუთითებს მონეტის გამოშვების წელზე. წარწერებს შორის, ქვემოთ შუაში გამოსახულია კანადის სიმბოლო ნეკერჩხლის ფოთოლი. გრავიურა შესრულებულია არნოლდ მაჰრინის მიერ. რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ გამოსახულია ჩრდილო ამერიკის რუკა. ზემოთ მარცხნივ წერია „მონრეალი 1976“, ოლიმპიადის ჩატარების წელი. სულ ზემოთ მონრეალის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა და წარწერა „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ "XXI" და „ოლიმპიადა“, რომელიც გამოხატავს ოლიმპიადის რიგითობას. რუკის ქვემოთ გამოსახულია ნომინალის ღირებულება 5 დოლარი. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია გეორგეს ჰუელის მიერ.

გეორგ ს. კუჰაჯის, თომას მიჰაილის რედაქტორობით მსოფლიო მონეტების სტანდარტული კატალოგის 1901 – 2000 წლები, 43 გამოშვება, გამოცემული 2016 წელს, 5 დოლარიანის გამოშვების თარიღად მითითებულია 1973 წელი, რომლის პირველი გრაფა ცარიელია ე.ი. არ არის აღნიშნული გამოშვებული მონეტების რაოდენობა. იმავე, 1973 წლის მეორე გრაფაში გაუმჯობესებული ხარისხით (Proof) გამოშვებული მონეტების რაოდენობა მითითებულია 165.203. ვიკიპედია ენციკლოპედიის „ზაფხულის ოლიმპიური მონეტები“-ს მიხედვით, ხსენებული სახეობის 537.898 ცალი მონეტაა გამოშვებული.

2 სერია (სახეობა), მონეტა № 5. 10 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 45.00მმ და წონა 48.600 გრამი. სერიის წინა მხარე ავერსი: გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: "ELIZABED II" და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს "CANADA 1974". წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). უკანა მხარე რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ გამოსახულია ზევსის თავი, რომლის მარცხნივ, ზემოთ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ "XXI" და „ოლიმპიადა“. ზევსის ქვემოთ 10 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია ანტონი მანის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 1 990 570 ცალს.

2 სერია (სახეობა), მონეტა № 6. 5 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 36.00 მმ და წონა 24.300 გრამი. სერიის წინა მხარე (ავერსი) გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: "ELIZABED II" და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს "CANADA 1974". წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). უკანა მხარე (რევერსი): ცენტრში, ქვემოთ, გამოსახულია ათლეტი ანთებული ჩირაღდნით ხელში, რომლის ზემოთ მარცხნივ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ "XXI" და „ოლიმპიადა“. ათლეტის ქვემოთ 5 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია ანტონი მანის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 1 974 939 ცალს.

2 სერია (სახეობა), მონეტა № 7. 10 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 45.00 მმ და წონა 48.600 გრამი. სერიის წინა მხარე (ავერსი): გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: "ELIZABED II" და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს "CANADA 1974". წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). უკანა მხარე (რევერსი): ცენტრში, ქვემოთ, გამოსახულია ზევსის ტაძარი, რომლის მარცხნივ, ზემოთ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ "XXI" და „ოლიმპიადა“. ტაძრის ქვემოთ 10 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია ანტონი მანის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 1 990 570 ცალს.

2 სერია (სახეობა), მონეტა № 8. 5 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 36.00 მმ და წონა 24.300 გრამი. სერიის წინა მხარე (ავერსი): გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: "ELIZABED II" და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს "CANADA 1974". წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). უკანა მხარე (რევერსი): ცენტრში, ქვემოთ, გამოსახულია ოლიმპიური რგოლები და მასზე დადებული გვირგვინი, რომლის ზემოთ მარცხნივ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ "XXI" და „ოლიმპიადა“. ოლიმპიური რგოლების ქვემოთ 5 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია ანტონი მანის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 1 974 939 ცალს.

3 სერია (სახეობა), მონეტა № 9. 10 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 45.00 მმ და წონა 48.600 გრამი. ავერსი: გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: "ELIZABED II" და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს "CANADA 1974". წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ, გამოსახულია ლაკროსეს (კანადის სპორტის ძველი სახეობა) მოთამაშეები, ჩოგნებით ხელში თამაშის დროს, რომლის მარცხნივ, ზემოთ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ, ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ "XXI" და „ოლიმპიადა“. ქვემოთ 10 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია კენ დანბის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 1 990 570 ცალს.

3 სერია (სახეობა), მონეტა № 10. 5 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 36.00 მმ და წონა 24.300 გრამი. ავერსი: გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: "ELIZABED II" და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს "CANADA 1974". წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ, გამოსახულია კანოეთი მოცურავე, რომლის ზემოთ მარცხნივ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ "XXI" და „ოლიმპიადა“. კანოეთი მოცურავის ქვემოთ 5 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია კენ დანბის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 1 974 939 ცალს.

3 სერია (სახეობა), მონეტა № 11. 10 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 45.00 მმ და წონა 48.600 გრამი. ავერსი: გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: "ELIZABED II" და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს "CANADA 1974". წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ გამოსახულია სამი ველოსიპედისტი, რომელთა მარცხნივ, ზემოთ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ "XXI" და „ოლიმპიადა“. ველოსიპედისტების ქვემოთ 10 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია კენ დანბის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 1 990 570 ცალს.

3 სერია (სახეობა), მონეტა № 12. 5 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 36.00 მმ და წონა 24.300 გრამი. ავერსი: გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: "ELIZABED II" და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს "CANADA 1974". წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ გამოსახულია მენიჩბე ცურვის დროს, რომლის ზემოთ მარცხნივ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ "XXI" და „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ 5 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია კენ დანბის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 1 974 939 ცალს.

4 სერია (სახეობა), მონეტა № 13. 10 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 45.00 მმ და წონა 48.600 გრამი. სერიის წინა მხარე (ავერსი): გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: "ELIZABED II" და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს "CANADA 1975". წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლი ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). უკანა მხარე (რევერსი): ცენტრში, ქვემოთ გამოსახულია მამაკაცი ბარიერების გადალახვის დროს, მარცხნივ ზემოთ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ "XXI" და „ოლიმპიადა“. სულ ქვემოთ 10 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია ლეო იერჰას მიერ. ტირაჟი შეადგენს 1 985 000 ცალს.

4 სერია (სახეობა), მონეტა № 14. 5 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 36.00 მმ. წონა 24.300 გრამი. ავერსი: გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: "ELIZABED II" და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს "CANADA 1975". წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ, გამოსახულია მარათონელი სირბილის დროს, რომლის ზემოთ მარცხნივ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ "XXI" და „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ 5 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია ლეო იერჰას მიერ. ტირაჟი შეადგენს 2.476.217 ცალს.

4 სერია (სახეობა), მონეტა № 15. 10 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 45.00 მმ და წონა 48.600 გრამი. ავერსი: გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: "ELIZABED II" და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს "CANADA 1975". წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ, გამოსახულია ქალთა გასროლის დაყენება, (Women's Shot Put), რომელთა მარცხნივ, ზემოთ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები

და წარწერა „ოლიმპიკადა“. მის ქვემოთ „XXI“ და „ოლიმპიკადა“. სულ ქვემოთ 10 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია ლეო იერჰას მიერ. ტირაჟი შეადგენს 1 985 000 ცალს.

4 სერია (სახეობა), მონეტა № 16. 5 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 36.00 მმ და წონა 24.300 გრამი. სერიის წინა მხარე (ავერსი): გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: „ELIZABED II“ და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს „CANADA 1975“. წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). უკანა მხარე (რევერსი): ცენტრში, ქვემოთ გამოსახულია ქალის მიერ შუბის ტყორცნის მომენტი, რომლის ზემოთ მარცხნივ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიკადა“. მის ქვემოთ „XXI“ და „ოლიმპიკადა“. სულ ქვემოთ 5 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია ლეო იერჰას მიერ. ტირაჟი შეადგენს 2 476 217 ცალს.

5 სერია (სახეობა), მონეტა № 17. 10 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 45.00 მმ და წონა 48.600 გრამი. სერიის წინა მხარე (ავერსი): გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: „ELIZABED II“ და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს „CANADA 1975“. წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). უკანა მხარე (რევერსი): ცენტრში, ქვემოთ, გამოსახულია კანოეით მოცურავე, რომლის მარცხნივ, ზემოთ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიკადა“. მის ქვემოთ „XXI“ და „ოლიმპიკადა“. სულ ქვემოთ 10 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია ლინდა კუპერის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 1 985 000 ცალს.

5 სერია (სახეობა), მონეტა № 18. 5 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 36.00 მმ და წონა 24.300 გრამი. სერიის წინა მხარე (ავერსი): გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: “ELIZABED II” და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს “CANADA 1975”. წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). უკანა მხარე (რევერსი): ცენტრში, ქვემოთ გამოსახულია დაივერის პლათფორმა, რომლის ზემოთ მარცხნივ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ “XXI” და „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ 5 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებებისაა. მხატვრობა შესრულებულია ლინდა კუპერის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 2 4217 ცალს.

5 სერია (სახეობა), მონეტა № 19. 10 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 45.00 მმ და წონა 48.600 გრამი. ავერსი: გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: “ELIZABED II” და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს “CANADA 1975”. წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ გამოსახულია აფრიანის ნავით მოცურავეები, რომელთა მარცხნივ, ზემოთ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ “XXI” და „ოლიმპიადა“. სულ ქვემოთ 10 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებებისაა. მხატვრობა შესრულებულია ლინდა კუპერის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 1 985 000 ცალს.

5 სერია (სახეობა), მონეტა № 20. 5 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 36.00 მმ და წონა 24.300 გრამი. ავერსი: გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: “ELIZABED II” და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს “CANADA 1975”. წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ გამოსახულია ქალის მიერ შუბის ტყორცნის მომენტი, რომლის ზემოთ მარცხნივ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ “XXI” და „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ 5 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებებისაა. მხატვრობა შესრულებულია ლინდა კუპერის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 2 476 217 ცალს.

6 სერია (სახეობა), მონეტა № 21. 10 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 45.00 მმ და წონა 48.600 გრამი. ავერსი: გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: "ELIZABED II" და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს "CANADA 1976". წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ გამოსახულია ბალახის ჰოკეისტები თამაშის მომენტში, რომლის მარცხნივ, ზემოთ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ "XXI" და „ოლიმპიადა“. სულ ქვემოთ 10 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია შიგეო ფუკადის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 1 887 630 ცალს.

6 სერია (სახეობა), მონეტა № 22. 5 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 36.00 მმ და წონა 24.300 გრამი. ავერსი: გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: "ELIZABED II" და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს "CANADA 1976". წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ გამოსახულია მოფარიკავეები შეჯიბრების დროს, რომლის ზემოთ მარცხნივ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ "XXI" და „ოლიმპიადა“. მოფარიკავეების ქვემოთ 5 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებითაა. მხატვრობა შესრულებულია შიგეო ფუკადის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 1 985 257 ცალს.

6 სერია (სახეობა), მონეტა № 23. 10 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 45.00 მმ და წონა 48.600 გრამი. ავერსი: გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: "ELIZABED II" და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს "CANADA 1976". წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ გამოსახულია ფეხბურთელები თამაშის მომენტში, რომელ-

თა მარცხნივ, ზემოთ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიკადა“. მის ქვემოთ „XXI“ და „ოლიმპიკადა“. ფეხბურთელების ქვემოთ 10 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია შიგეო ფუკადის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 1 887 630 ცალს.

6 სერია (სახეობა), მონეტა № 24. 5 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 36.00 მმ და წონა 24.300 გრამი. ავერსი: გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: „ELIZABED II“ და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს „CANADA 1976“. წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ გამოსახულია მოკრივეები ორთაბრძოლის დროს, რომლის ზემოთ მარცხნივ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიკადა“. მის ქვემოთ „XXI“ და „ოლიმპიკადა“. მოკრივეების ქვემოთ 5 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია შიგეო ფუკადის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 1 985 257 ცალს.

7 სერია (სახეობა), მონეტა № 25. 10 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 45.00 მმ და წონა 48.600 გრამი. ავერსი: გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: „ELIZABED II“ და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს „CANADA 1976“. წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ გამოსახულია ოლიმპიური სტადიონი, რომლის მარცხნივ, ზემოთ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიკადა“. მის ქვემოთ „XXI“ და „ოლიმპიკადა“. ოლიმპიური სტადიონის ქვემოთ 10 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია ელიოტ ჯონ მორისონის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 1 887 630 ცალს.

6 სერია (სახეობა), მონეტა № 26. 5 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 36.00 მმ და წონა 24.300 გრამი. ავერსი: გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: „ELIZABED II“ და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს „CANADA 1976“. წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ გამოსახულია ოლიმპიური სტადიონი, რომლის მარცხნივ, ზემოთ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიკადა“. მის ქვემოთ „XXI“ და „ოლიმპიკადა“. ოლიმპიური სტადიონის ქვემოთ 5 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია ელიოტ ჯონ მორისონის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 1 887 630 ცალს.

რეს "CANADA 1976". წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლი ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ, გამოსახულია ოლიმპიური სოფელი, რომლის ზემოთ მარცხნივ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ "XXI" და „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ 5 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია შიგეო ფუკადის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 1 985 257 ცალს.

7 სერია (სახეობა), მონეტა № 27. 10 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 45.00 მმ და წონა 48.600 გრამი. ავერსი: გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: "ELIZABED II" და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს "CANADA 1976". წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ გამოსახულია ოლიმპიური ველოტრეკი, რომლის მარცხნივ, ზემოთ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და წარწერა „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ "XXI" და „ოლიმპიადა“. ველოტრეკის ქვემოთ 10 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია ელიოტ ჯონ მორისონის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 1 887 630 ცალს.

6 სერია (სახეობა), მონეტა № 28. 5 დოლარი. შემადგენლობა: ვერცხლი 0.925, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 36.00 მმ და წონა 24.300 გრამი. ავერსი: გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: "ELIZABED II" და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს "CANADA 1976". წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). რევერსი: ცენტრში, ქვემოთ, გამოსახულია ოლიმპიური ჩირაღდანი, რომლის ზემოთ მარცხნივ წერია „მონრეალი 1976“. სულ ზემოთ ოლიმპიური რგოლები და „ოლიმპიადა“. მის ქვემოთ "XXI" და „ოლიმპიადა“. ოლიმპიური ჩირაღდნის ქვემოთ 5 დოლარი ნომინალის ღირებულება. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია ელიოტ ჯონ მორისონის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 1 985 257 ცალს.

100 დოლარი. შემადგენლობა: ოქრო 0.583, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 27.00 მმ და წონა 13.340 გრამი. ავერსი: გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: “ELIZABED II” და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს “CANADA 1976”. წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). რევერსი: ცენტრში, გამოსახულია ოლიმპიური ფიგურები: ქალი, რომელსაც მარჯვენა მკლავით შუბი უჭირავს და მამაკაცი, რომელსაც მარჯვენა ხელში გვირგვინი უჭირავს. ფიგურების უკან, მარცხენა მხარეს პერპენდიკულარულად წარწერაა: “776 BC. – 1976 AD.” (776 ჩვენს წელთაღრიცხვამდე – 1976 ჩვენი წელთაღრიცხვის). ფიგურების მარჯვნივ წერია 100 დოლარი. ფიგურების ქვემოთ ბერძნულ ენაზე წერია „ოლიმპიადა“ და 21 რაც მის მის რაოდენობას ნიშნავს თანამედროების ჩატარების ათვლიდან. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია დორა დე რებერი-ჰუნტის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 650 000 ცალს.

100 დოლარი. შემადგენლობა: ოქრო 0.917, სპილენძი 0.075. მისი დიამეტრია 25.00 მმ და წონა 13.340 გრამი. ავერსი: გამოსახულია ელიზაბედ II. პორტრეტის ქვემოთ, მარცხენა მხარეს ინგლისურად წერია: “ELIZABED II” და ქვემოთ მარჯვენა მხარეს “CANADA 1976”. წარწერებს შორის გამოსახულია ნეკერჩხლის ფოთოლი (კანადის სიმბოლო). რევერსი: ცენტრში, გამოსახულია ოლიმპიური ფიგურები: ქალი, რომელსაც მარჯვენა მკლავით შუბი უჭირავს და მამაკაცი, რომელსაც მარჯვენა ხელში გვირგვინი უჭირავს. ფიგურების უკან, მარცხენა მხარეს პერპენდიკულარულად წარწერაა: “776 BC. – 1976 AD.” (776 ჩვენს წელთაღრიცხვამდე – 1976 ჩვენი წელთაღრიცხვის). ფიგურების მარჯვნივ წერია 100 დოლარი. ფიგურების ქვემოთ ბერძნულ ენაზე წერია „ოლიმპიადა“ და „21“, რაც მის მის რაოდენობას ნიშნავს თანამედროების ჩატარების ათვლიდან. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებისაა. მხატვრობა შესრულებულია დორა დე რებერი-ჰუნტის მიერ. ტირაჟი შეადგენს 350 000 ცალს.

XXII ზაფხულის ოლიმპიადა, მოსკოვი, სსრკ 1980

XXII ზაფხულის ოლიმპიური თამაშები ჩატარდა, სსრ კავშირის დედაქალაქ მოსკოვში, 1980 წლის 19 ივლისიდან 3 აგვისტოს ჩათვლით. ოლიმპიური თამაშების ისტორიაში ეს იყო პირველი შემთხვევა, როდესაც ოლიმპიური თამაშები ჩატარდა აღმოსავლეთ ევროპის ტერიტორიაზე და ასევე, პირველად სოციალისტურ ქვეყანაში. ოლიმპიური თამაშების ზოგიერთი სახეობის სპორტული თამაშები ჩატარდა სსრ კავშირის ქალაქებში: ლენინგრადში (ამჟამად სანკტ პეტერბურგი), ტალინში, მინსკში და კიევში.

მოსკოვის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა შექმნილი იყო ვლადიმერ არსენტევის მიერ. იგი შედგება ოლიმპიური რგოლებისაგან, რომელზედაც განთავსებულია პარალელური ხაზები, რომლებიც ქმნიან პირამიდას და ხუთქიმიან ვარსკვლავს, რაც სიმბოლურად წარმოადგენს მოსკოვის კრემლს.

საბჭოთა მთავრობამ გასცა სანქცია, რომ ფინანსთა სამინისტროსა და სსრ კავშირის სახელმწიფო ბანკს გამოეშვათ 6 სახეობის 1 რუბლიანი ნიკელ-სპილენძის შენაერთის, 28 სახეობის ვერცხლის 5 და 10 რუბლიანი, ოქროს 100 რუბლიანი 6 სახეობის და ხუთი სახეობის პლატინის 150 რუბლიანი.

1 რუბლი, ყველა ერთნაირი შემადგენლობისაა: ნიკელ-სპილენძი დაფარული თეთრი ფერით. მისი დიამეტრია 31.0 მმ, წონა – 12.800 გრამი, სისქე – 2,3 მმ. ექვსივე სერიის წინა მხარე (ავერსი) ერთნაირი აღწერილობისაა, კერძოდ: მონეტის ზედა ნახევარში გამოსახულია სსრ კავშირის გერბი, რომლის მარჯვენა და მარცხენა მხარეს გამოსახულია ორ-ორი ასო, საერთო ჯამში “СССР”. მონეტის ქვედა ნაწილში დატანილია ორი სტროფი: „1 რუბლი“, რომელიც აღნიშნავს მონეტის ღირებულებას. მონეტას ირგვლივ შემოყოლებული აქვს გამოკვეთილი კანტი. მასზე დატანილი გამოსახულებები და წარწერები რელიეფურია. მოსკოვის ოლიმპიადის ყველა სახეობის 1 რუბლიანი მონეტა გამოშვებულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ.

1 სერია. რევერსი: ცენტრში გამოსახულია მოსკოვის XXII ოლიმპიური თამაშების ემბლემა, მის ქვემოთ მონეტის გამოშვების წელი „1977“. მონეტის ირგვლივ რუსულად ჩაწერილია “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980” და ასევე, გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ი.ა. ლუკიანოვის მიერ. მონეტა ჩამოსხმულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოში. მისი საერთო ტირაჟი შეადგენს 9 მილიონ ცალს, მათ შორის გაუმჯობესებუ ლი ხარისხისაა (Proof) 335 000 ცალი.

2 სერია. რევერსი: ცენტრში გამოსახულია მოსკოვის კრემლის გუმბათი, კრემლის კედლის მარცხნივ სასახლე და ორი გუმბათი: „ვოდოვზოდნაია“ და „ბოროვიცკაია“, მარჯვნივ კი სასახლე და გუმბათები: „ტროიცკაია“ და „ნიკოლსკაია“. მონეტის ქვემო ნაწილში ოლიმპიადის ემბლემა და ჩატარების წელი „1980“. კრემლის გუმბათის ქვემოთ მარჯვენა მხარეს დატანილია მონეტის გამოშვების წელი „1978“. მონეტის ირგვლივ რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980“. მონეტის ირგვლივ არის გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტა ჩამოსხმულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოში. მისი საერთო ტირაჟი შეადგენს 7 მილიონ ცალს, მათ შორის გაუმჯობესებული ხარისხისაა (Proof) 509 500 ცალი.

3 სერია. რევერსი: ცენტრში გამოსახულია მ.ვ. ლომონოსოვის სახელობის მოსკოვის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, მის ქვემოთ მონეტის გამოშვების თარიღი „1979“. მარჯვნივ, ზემოთ კი 1980 წლის ოლიმპიადის ემბლემა. მონეტის ირგვლივ რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტა ჩამოსხმულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოში. საერთო ტირაჟი შეადგენს 5 მილიონი ცალს, მათ შორის გაუმჯობესებული ხარისხისაა (Proof) 334 500 ცალი.

4 სერია. რევერსი: ცენტრში გამოსახულია მონუმენტი, რომელიც აღნიშნავს საბჭოთა ხალხის უდიდეს მიღწევას კოსმოსური სივრცის ათვისებაში, დედამიწის პირველი ხელოვნური ხომალდისა და ორბიტალური სამეცნიერო-გამოკვლევითი კომპლექსი კოსმოსის ფონზე. მარცხნივ, ქვემოთ, მონეტის გამოშვების წელი „1979“. მარჯვნივ, ქვემოთ, 1980 წლის ოლიმპიადის ემბლემა. მონეტის ირგვლივ რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტა ჩამოსხმულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოში. საერთო ტირაჟი შეადგენს 5 მილიონ ცალს, მათ შორის გაუმჯობესებული ხარისხისაა (Proof) 334 500 ცალი.

5 სერია. რევერსი: ცენტრში გამოსახულია იური დოგორუკოვის ძეგლი მოსკოვში, „მოსსოვეტის“ ფონზე. ქვემოთ, მონეტის გამოშვების წელი „1980“. მარჯვნივ, ქვემოთ, 1980 წლის ოლიმპიადის ემბლემაა. მონეტის ირგვლივ რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტა ჩამოსხმულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოში. საერთო ტირაჟი შეადგენს 5 მილიონ ცალს, მათ შორის გაუმჯობესებული ხარისხისაა (Proof) 509 500 ცალი.

6 სერია. რევერსი: ცენტრში გამოსახულია ხელი ანთებული ჩირაღდნით და მის ფონზე სიმბოლური ჩანახატები სპორტული არენის და ქალაქ მოსკოვის, ისტორიული ღირშესანიშნაობები, თანამედროვე არქიტექტურული მშენებლობებით. ქვემოთ მარჯვნივ მონეტის გამოშვების თარიღი „1980“. მარცხნივ, 1980 წლის ოლიმპიადის ემბლემა. მონეტის ირგვლივ რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტა ჩამოსხმულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოში. საერთო ტირაჟი შეადგენს 5 მილიონი ცალს, მათ შორის გაუმჯობესებული ხარისხისაა (Proof) 509 500 ცალი.

5-რუბლიანი მონეტების მეტალის შემადგენლობა არის ვერცხლი 0.900 %, სპილენძი 0.100 %, მათი დიამეტრია 33.0 მმ, წონა 16.670 გრამი და სისქე 2.4 მმ.

5-რუბლიანი მონეტების წინა მხარე (ავერსი) ყველა ერთნაირი აღწერილობისაა, კერძოდ, მონეტის ზედა ნახევარში, გამოსახულია სსრ კავშირის გერბი, რომლის ორივე მხარეს გამოხატულია ორ-ორი ასო, ჯამში „СССР“. მონეტის ქვედა ნაწილში ორი სტროფი: „5 რუბლი“, რაც აღნიშნავს მონეტის ღირებულებას. მონეტას ირგვლივ შემოყოლებული აქვს გამოკვეთილი კანტი. მისი გამოსახულებები და წარწერები რელიეფურია.

პირველი სერია. რევერსი: ცენტრში გამოსახულია ქალაქ ლენინგრადის ისტორიულ-კულტურული ძეგლები და არქიტექტურული მშენებლობები. მათ ზემოთ 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა, ხოლო ქვემოთ მარცხნივ წარწერა „ლენინგრადი“. მის პარალელურად მარცხნივ ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი და გამოშვების წელი „1977“. მონეტის ირგვლივ რუსულად ჩაწერილია "ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980". მონეტის ირგვლივ არის გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ვ. ნიკიტინის მიერ. მონეტები ჩამოსხმულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 125 205 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 60 708 ცალი. მოსკოვის სამონეტო ეზოს მიერ მოჭრილია 125 206 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 60 709 ცალი.

მეორე სერია. რევერსი: ცენტრში გამოსახულია ქალაქ ტალინის პანორამა და მის ფონზე ორი აფრიანი ნავი. მათ ზემოთ 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა, ხოლო ქვემოთ მარცხნივ, წარწერა „ტალინი“. მის ქვემოთ ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი და გამოშვების წელი „1977“. მონეტის ირგვლივ რუსულად ჩაწერილია "ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980". მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი არის კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტები ჩამოსხმულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 125 205 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 61 083 ცალი. მოსკოვის სამონეტო ეზოს მიერ მოჭრილია 125 206 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 61 084 ცალი.

მესამე სერია. რევერსი: ცენტრში გამოსახულია ქალაქ მინსკის სიმბოლური ხედი, ისტორიული ძეგლები და თანამედროვე არქიტექტურული მშენებლობებით. მათ ქვემოთ, 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა, ხოლო ქვემოთ მარცხნივ წარწერა „მინსკი“. მის ქვემოთ ლენინგრადის სამონეტო ეზოს სავაჭრო ნიშანი და გამოშვების წელი „1977“. მონეტის ირგვლივ რუსულად ჩაწერილია "ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980". მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი არის კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ი.ა. ლუკიანოვის მიერ. მონეტები ჩამოსხმულია მხოლოდ ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 250 040 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 121 137 ცალი.

მეოთხე სერია. რევერსი: ცენტრში გამოსახულია ქალაქ კიევის სიმბოლური ხედი ისტორიული ძეგლები და თანამედროვე არქიტექტურული მშენებლობები. მათ ზემოთ 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა, ხოლო ქვემოთ წარწერა „კიევი“. ქვემოთ მარცხნივ, ლენინგრადის სამონეტო ეზოს სავაჭრო ნიშანი და სულ ქვემოთ გამოშვების წელი „1977“. მონეტის ირგვლივ რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ი.ა. ლუკიანოვის მიერ. მონეტები ჩამოსხმულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 125 205 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 60 708 ცალი. მოსკოვის სამონეტო ეზოს მიერ მოჭრილია 125 206 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 60 709 ცალი.

მეხუთე სერია. რევერსი: ცენტრში მ.ვ. ლომონოსოვის სახელობის მოსკოვის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შენობისა და ვ.ი. ლენინის სახელობის დიდ სპორტულ არენის, ცენტრალური სტადიონის ფონზე გამოსახულია მძლეოსნობის ათლეტი, დისტანციის გარბენის მომენტში. მარცხნივ აღნიშნულია მონეტის გამოშვების წელი „1978“. მის ქვემოთ, ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. ტრიბუნების ქვემოთ მარცხნივ აღნიშნულია 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. სულ ქვემოთ ნახევარ წრის ფორმის წარწერაა „МОСКВА. 1980“. მონეტის ზემოთ ნაწილში, მარცხნივ აღნიშნულია 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. მონეტის ირგვლივ ზემოთ, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტები ჩამოსხმულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 226 655 ცალი, ხოლო მოსკოვის სამონეტო ეზოს მიერ მოჭრილია გაუმჯობესებული ხარისხის 118 352 ცალი.

მეექვსე სერია. რევერსი: ცენტრში გამოსახულია მოცურავე, საცურაო აუზის ფონზე. მარჯვნივ ლენინგრადის სამონეტო ეზოს სავაჭრო ნიშანი. მოცურავის ქვემოთ მონეტის გამოშვების წელი „1978“ და მარცხნივ, 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. მონეტის ირგვლივ ზემოთ რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტა ჩამოსხმულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 226 655 ცალი, ხოლო მოსკოვის სამონეტო ეზოს მიერ მოჭრილია გაუმჯობესებული ხარისხის 118 353 ცალი.

მეშვიდე სერია. რევერსი: ცენტრში მ.ვ. ლომონოსოვის სახელობის მოსკოვის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შენობისა და ვ.ი. ლენინის სახელობის დიდ სპორტულ არენის, ცენტრალური სტადიონის ფონზე გამოსახულია მძლეოსნობის ათლეტი, რომელიც ახორციელებს სიმაღლეზე ხტომას. თამასის ქვემოთ, მარცხნივ აღნიშნულია მონეტის გამოშვების წელი „1978“. მის ქვემოთ, ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. ტრიბუნების ქვემოთ მარცხნივ აღნიშნულია 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. სულ ქვემოთ ნახევარ წრის ფორმის წარწერაა „МОСКВА. 1980“. მონეტის ზემოთ ნაწილში, მარცხნივ აღნიშნულია 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. მონეტის ირგვლივ ზემოთ, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტები მოჭრილია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 110 292 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 59 572 ცალი. მოსკოვის სამონეტო ეზოს მიერ მოჭრილია 110 291 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 59 571 ცალი.

მეშვიდე სერია. რევერსი: ცენტრში მ.ვ. ლომონოსოვის სახელობის მოსკოვის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შენობისა და ვ.ი. ლენინის სახელობის დიდ სპორტულ არენის, ცენტრალური სტადიონის ფონზე გამოსახულია მძლეოსნობის ათლეტი, რომელიც ახორციელებს სიმაღლეზე ხტომას. თამასის ქვემოთ, მარცხნივ აღნიშნულია მონეტის გამოშვების წელი „1978“. მის ქვემოთ, ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. ტრიბუნების ქვემოთ მარცხნივ აღნიშნულია 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. სულ ქვემოთ ნახევარ წრის ფორმის წარწერაა „МОСКВА. 1980“. მონეტის ზემოთ ნაწილში, მარცხნივ აღნიშნულია 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. მონეტის ირგვლივ ზემოთ, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი

რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტები მოჭრილია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 110 292 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 59 572 ცალი. მოსკოვის სამონეტო ეზოს მიერ მოჭრილია 110 291 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 59 571 ცალი.

მერვე სერია. რევერსი: ცენტრში საცხენოსნო სპორტის კომპლექსის ტრიბუნების ფონზე გამოსახულია ცხენზე მჯდარი სპორტსმენი, წინააღმდეგობების გადალახვის დროს. ქვემოთ, მარცხნივ, აღნიშნულია მონეტის გამოშვების წელი „1978“. მის ქვემოთ ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. ტრიბუნების გამოსახულების მარცხნივ, აღნიშნულია 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. მონეტის ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტები მოჭრილია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 110 302 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 59 572 ცალი. მოსკოვის სამონეტო ეზოს მიერ მოჭრილია 110 301 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 59 571 ცალი.

მეცხრე სერია. რევერსი: ცენტრში „იზმაილოვოს“ სპორტის სასახლის ფონზე გამოსახულია ძალოსანი სპორტსმენი, რომელიც ასრულებს სიმძიმის აკვრის ილეთს. მარჯვნივ აღნიშნულია 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. ქვემოთ, მარცხნივ აღნიშნულია მონეტის გამოშვების წელი „1979“. მარცხნივ, ქვემოთ ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. ქვემოთ სეგმენტში გამოყოფილია ზღვარი ორი ხაზით, რომლის ქვემოთ, შუაში აღნიშნულია მონეტის გამოშვების წელი „1979“. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტები მოჭრილია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 103 539 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 53 964 ცალი. მოსკოვის სამონეტო ეზოს მიერ მოჭრილია 103 539 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 53 964 ცალი.

მეათე სერია. რევერსი: ცენტრში ვ.ი. ლენინის სახელობის დიდ სპორტულ არენის, ცენტრალური სტადიონის ფონზე გამოსახულია უროს მტყორცნელი, სროლის მომენტში სროლის სექტორში. მის ქვემოთ აღნიშნულია მონეტის გამოშვების წელი „1979“ და მარცხნივ ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. მარჯვნივ ზემოთ აღნიშნულია 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტები მოჭრილია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 103 539 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 53 964 ცალი. მოსკოვის სამონეტო ეზოს მიერ მოჭრილია 103 539 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 53 964 ცალი.

მეთერთმეტე სერია. რევერსი: ცენტრში ვ.ი. ლენინის სახელობის დიდ სპორტული არენის, ცენტრალური სტადიონის ფონზე გამოსახულია ტანმოვარჯიშე („ბრევენოზე უპრაჟენიის“) ტაიქზე ილეთის შესრულების დროს. მარჯვნივ აღნიშნულია 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა და მის მარცხნივ ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტა ჩამოსხმულია ლენინგრადისა და მოსკოვის სამონეტო ეზოებში. საერთო ტირაჟი შეადგენს 221 640 ცალს, მათ შორის გაუმჯობესებული ხარისხის (Proof) 95 420 ცალი.

მეთორმეტე სერია. რევერსი: სტადიონის ტრიბუნების მშვილდით სასროლ მინდვრის ფონზე „კრილატსკოვში“ გამოსახულია მშვილდით მსროლელი, სპორტსმენი ქალი, მშვილდით სროლის ილეთის შესრულების დროს. მარცხნივ აღნიშნულია 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. ქვემოთ სეგმენტში აღნიშნულია მონეტის გამოშვების წელი „1980“. მარჯვნივ ხაზის ზემოთ ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტები მოჭრილია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 63 011 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 47 710 ცალი. მოსკოვის სამონეტო ეზოს მიერ მოჭრილია 63 011 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 47 710 ცალი.

მეცამეტე სერია. რევერსი: „გოროდკი“-ს მოთამაშე სპორტსმენი ჯოხის სროლის მომენტში. მის მარცხნივ და მარჯვნივ გამოსახულია „გოროდკი“-ს სათამაშო ფიგურები. ქვემოთ სეგმენტში ბორდიურის ზემოთ გამოხატულია ნაციონალური ორნამენტები 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემით და გამოშვების წელი „1980“. ორნამენტების ზემოთ, მარცხნივ აღნიშნულია ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტები ჩამოსხმულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 126.220 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის (Proof) 95 520 ცალი.

მეთოთხმეტე სერია. რევერსი: ცენტრში გამოსახულია ცხენზე მჯდომი ორი მხედარი, ქართული ნაციონალური თამაშის „ისინდი“-ს თამაშის მომენტში. ქვემოთ სეგმენტში ბორდიურის ზემოთ გამოხატულია ქართული ნაციონალური ორნამენტები 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემით და გამოშვების წელი „1980“. ორნამენტების ზემოთ, მარცხნივ აღნიშნულია ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტები ჩამოსხმულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 126 220 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის (Proof) 95 520 ცალი.

10 რუბლიანი მონეტების მეტალის შემადგენლობა არის ვერცხლი 0.900 %, სპილენძი 0.100 %, მათი დიამეტრია 39.0მმ, წონა 33.300 გრამი და სისქე 2.4 მმ. მონეტების ავერსი ყველა ერთნაირი აღწერილობისაა, კერძოდ: მონეტის ზედა ნახევარში გამოსახულია სსრ კავშირის გერბი, რომლის ორივე მხარეს გამოხატულია ორ ორი ასო, საერთო ჯამში "СССР". მონეტის ქვედა სეგმენტში ორი სტროფი: „10 რუბლი“, რომელიც აღნიშნავს მონეტის ღირებულებას. მონეტას ირგვლივ შემოყოლებული აქვს გამოკვეთილი კანტი. გამოსახულებები და რელიეფური წარწერები.

10 რუბლიანი მონეტები 15 სახეობისაა (სერიის) გამოშვებული.

პირველი სერია. რევერსი: ცენტრში გამოსახულია მოსკოვის კრემლის პანორამა. მის ზემოთ 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. ქვემოთ გამოსახულია გამოშვების წელი „1977“. ქვემოთ მარჯვნივ აღნიშნულია ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია "ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980". მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტები მოჭრილია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 125 207 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 60 711 ცალი. მოსკოვის სამონეტო ეზოს მიერ მოჭრილია 125 207 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 60 712 ცალი.

მეორე სერია. რევერსი: სსრ კავშირის ოქეის ფოსტე გაიოსასულია 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. ქვემოთ გამოსახულია გამოშვების წელი „1977“. ქვემოთ მარჯვნივ აღნიშნულია ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია "ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980". მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტები გამოსვებულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 250 414 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის (Proof) 121 137 ცალი.

მესამე სერია. რევერსი: ცენტრში ველოტრეკის ფონზე გამოსახულია ველოსიპედისტი. მარცხნივ 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. მონეტის ქვედა სეგმენტი გამოყოფილია ორი ხაზით, რომლის ქვემოთ აღნიშნულია მონეტის გამოშვების წელი „1978“ და მარჯვნივ აღნიშნულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტები ჩამოსხმულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 227 670 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის (Proof) 118 453 ცალი.

მეოთხე სერია. რევერსი: ცენტრში კრილატის სანიჩბოსნო არხის ტრიბუნების ფონზე გამოსახულია ნიჩბოსანი სპორტსმენები კანოით წყვილ თანრიგში. მარცხნივ 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. ქვემოთ სეგმენტში რომელიც გამოყოფილია ნავითა და ტალღებით გამოსახულია გამოშვების წელი „1978“, რაც აღნიშნავს მონეტის გამოშვების თარიღს. მარცხნივ აღნიშნულია ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ. ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტები ჩამოსხმულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 227 670 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის (Proof) 118 453 ცალი.

მეხუთე სერია. რევერსი: ცენტრში კრილატის სანიჩბოსნო არხის ტრიბუნების ფონზე გამოსახულია მხედარი გოგო და მხედარი ბიჭი, შეჯიბრების მონაწილეები „დაენიე გოგონას“. (Кыз кyy) ჯირითის მომენტში. მათ ზემოთ 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. ქვემოთ სეგმენტი ყირგიზეთის ნაციონალური ორნამენტების ბარდიურით არის გამოყოფილი, სადაც აღნიშნულია „1978“, რაც აღნიშნავს მონეტის გამოშვების თარიღს. ორნამენტების მარჯვნივ ზემოთ აღნიშნულია ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში ბარდიურით გამოყოფილია ილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტები მოჭრილია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 113 202 ცალი. მოსკოვის სამონეტო ეზოს მიერ მოჭრილია 113 201 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 59.204 ცალი.

მეექვსე სერია. რევერსი: ცენტრში ვ.ი. ლენინის სახელობის დიდ სპორტულ არენის, ცენტრალური სტადიონის ფონზე გამოსახულია ჭოკით მხტომელი, ნახტომის შესრულების მომენტში. მის ქვემოთ მარცხნივ აღნიშნულია ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. მარჯვნივ 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. მის ქვემოთ გამოსახულია მონეტის გამოშვების წელი „1978“. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებით – ბითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტები მოჭრილია ლენინგრადის სამონეტო ეზოში 110 291 ცალი. გაუმჯობესებული ხარისხის 59 672 ცალი. მოსკოვის სამონეტო ეზოს მიერ მოჭრილია 110 292 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 59 671 ცალი.

მეშვიდე სერია. რევერსი: ცენტრში არმიის ცენტრალური სპორტული კლუბის ცენტრალურ სასახლის ფონზე გამოსახულია კალათბურთელი სპორტსმენები თამაშის მომენტში. მარჯვნივ 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. მის ქვემოთ, გავლებული ხაზის შუაში გამოსახულია მონეტის გამოშვების წელი „1979“. ხაზის მარჯვნივ ზემოთ აღნიშნულია ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტები მოჭრილია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 110 291 ცალი. გაუმჯობესებული ხარისხის 59 672 ცალი. მოსკოვის სამონეტო ეზოს მიერ მოჭრილია 110 292 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 59 671 ცალი.

მერვე სერია. რევერსი: ცენტრში ვ.ი. ლენინის სახელობის ცენტრალური სტადიონის მცირე სპორტულ არენის ფონზე გამოსახულია სპორტსმენი ფრენბურთელები თამაშის მომენტში. მარცხნივ 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. ქვემოთ, გავლებული ხაზის შუაში „1979“ – მონეტის გამოშვების თარიღია აღნიშნული. ხაზის მარჯვნივ ზემოთ გამოსახულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტები ჩამოსხმულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 110 342 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის (Proof) 59 622 ცალი.

მეცხრე სერია. რევერსი: ცენტრში ვ.ი. ლენინის სახელობის ცენტრალური სტადიონის სპორტის სასახლის ფონზე გამოსახულია მოჭიდავე ძიუდოისტები შერკინების მომენტში, ზემოთ, 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. ქვემოთ, სეგმენტში განსაზღვრული ხაზის ქვემოთ „1979“, მონეტის გამოშვების თარიღია აღნიშნული. ხაზის მარჯვნივ ზემოთ აღნიშნულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტები მოჭრილია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 103 539 ცალი. გაუმჯობესებული ხარისხის 53 964 ცალი. მოსკოვის სამონეტო ეზოს მიერ მოჭრილია 103 539 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის 53 964 ცალი.

მეათე სერია. რევერსი: ცენტრში მშვიდობის პროსპექტზე დახურული სტადიონის ფონზე, გამოსახულია მოკრივე სპორტსმენები ორთაბრძოლის მომენტში. ზემოთ, მარცხნივ 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. ქვემოთ, სეგმენტში გავლებულია სამი ხაზი და გამოსახულია მონეტის გამოშვების წელი „1979“. მარჯვნივ აღნიშნულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია „ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980“. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტები გამოშვებულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ. 207 078 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის (Proof) 107 928 ცალი.

მეთერთმეტე სერია. რევერსი: რუსული ორნამენტების ფრაგმენტების ფონზე, გამოსახულია რუსული სპორტული შეჯიბრების „გირების აწევა“. ზემოთ, მარჯვნივ 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. ქვემოთ, სეგმენტში გავლებული ხაზის ქვემოთ აღნიშნულია მონეტის გამოშვების წელი „1979“ წელი, ხოლო ხაზის ზემოთ – ლენინგრადის სამონეტო ეზოს სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტები გამოშვებულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს მიერ 207 078 ცალი, გაუმჯობესებული ხარისხის (Proof) 107 928 ცალი.

მეთორმეტე სერია. რევერსი: გამოსახულია ტუვის ნაციონალური სპორტული შეჯიბრების „ხურეშ“-ის მონაწილეები პირველ პლანზე. მეორეზე სარიტუალო ცეკვის „ორლა“-ს შემსრულებელი და შეჯიბრების სეკუნდანტი. მარცხნივ 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. ქვემოთ, სეგმენტი გამოყოფილია ხაზით და ნაციონალური ორნამენტების ბორდიურით. სადაც აღნიშნულია მონეტის გამოშვების წელი „1980“. მარჯვნივ აღნიშნულია ლენინგრადის და მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტა ჩამოსხმულია ლენინგრადისა და მოსკოვის სამონეტო ეზოებში. საერთო ტირაჟი შეადგენს 221 640 ცალს, მათ შორის გაუმჯობესებული ხარისხის (Proof) 95 420 ცალი.

მეცამეტე სერია. რევერსი (უკანა მხარე), გამოსახულია ირმებით სირბილი (უკიდურეს ჩრდილოეთი ხალხის ნაციონალური სპორტის სახეობა). ქვემოთ, სეგმენტში ბორდიურით შემოსაზღვრულში, აღნიშნულია სსრკ ხალხთა ორნამენტების ფრაგმენტები, 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემით და „1980“ – მონეტის გამოშვების თარიღი. მარცხნივ აღნიშნულია ლენინ-

გრადის სამონეტო ეზოს სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტა ჩამოსხმულია ლენინგრადისა და მოსკოვის სამონეტო ეზოებში. საერთო ტირაჟი შეადგენს 315 006 ცალს, მათ შორის გაუმჯობესებული ხარისხის (Proof) 107 928 ცალი.

მეთოთხმეტე სერია. რევერსი (უკანა მხარე), გამოსახულია ირმებით სირბილი (უკიდურესი ჩრდილოეთი ხალხის ნაციონალური სპორტის სახეობა). ქვემოთ, სეგმენტში ბორდიურით შემოსაზღვრულში, აღნიშნულია სსრკ ხალხთა ორნამენტების ფრაგმენტები, 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა და „1980“ – მონეტის გამოშვების თარიღი. მარცხნივ აღნიშნულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტა ჩამოსხმულია ლენინგრადისა და მოსკოვის სამონეტო ეზოებში. საერთო ტირაჟი შეადგენს 315 006 ცალს, მათ შორის გაუმჯობესებული ხარისხის (Proof) 107 928 ცალი.

მეთხუთმეტე სერია. რევერსი (უკანა მხარე), გამოსახულია ნაციონალური შეჯიბრების მონაწილეები ბაგირის გადაწევისას. მათ ზემოთ 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. ქვემოთ, სეგმენტში ბორდიურით შემოსაზღვრულში აღნიშნულია სსრკ ხალხთა ორნამენტების ფრაგმენტები და „1980“ – მონეტის გამოშვების თარიღი. მარცხნივ აღნიშნულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. მონეტა ჩამოსხმულია ლენინგრადისა და მოსკოვის სამონეტო ეზოებში. საერთო ტირაჟი შეადგენს 221 640 ცალი, მათ შორის გაუმჯობესებული ხარისხის (Proof) 95 420 ცალი.

სამახსოვრო 100 რუბლიანი ღირებულების ოქროს მონეტების წინა მხარე (ავერსი) ყველა ერთნაირი აღწერილობისაა, კერძოდ: მონეტის ზედა ნახევარში გამოსახულია სსრ კავშირის გერბი, რომლის ორივე მხარეს გამოხატულია ორ-ორი ასო, საერთო ჯამში "СССР". მონეტის ქვედა სეგმენტში ორი სტროფი: „100 რუბლი“, რაც აღნიშნავს მონეტის ღირებულებას. მონეტას შემოყოლებული აქვს ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი. გამოსახულებები და წარწერები.

100 რუბლიანი მონეტები სულ 6 სახეობისაა. შემადგენლობა სუფთა ოქრო 15.550 გრამი, 0,900 სინჯის, დიამეტრი 30.0 მმ, წონა 17.280 გრამი და სისქე 1.8 მმ.

პირველი სერია (სახეობა), რევერსი: დედამიწა ბურთსა და პალმის ტოტის ფონზე, ცენტრში გამოსახულია 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. მარჯვნივ ქვემოთ აღნიშნულია ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. გამოსახულებების ქვემოთ „1977“ – მონეტის გამოშვების თარიღი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია "ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980". მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. საერთო ტირაჟი 81 572 ცალი, მათ შორის უმაღლესი ხარისხის (Proof) 38 036 ცალი.

მეორე სერია (სახეობა), რევერსი: ცენტრში გამოსახულია ვ.ი. ლენინის სახელობის დიდი სპორტული არენა. მარცხნივ „1977“ – მონეტის გამოშვების წელი და 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. მარჯვნივ გამოსახულებების ქვემოთ აღნიშნულია ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია "ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ". ქვემოთ, ნახევარწრიულად "МОСКВА. 1980". მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. საერთო ტირაჟი შეადგენს 107 340 ცალს, მათ შორის უმაღლესი ხარისხის (Proof) 45 317 ცალი.

მესამე სერია (სახეობა), რევერსი: ცენტრში გამოსახულია "Гребной канал в Крылатском". მის ქვემოთ „1978“ – მონეტის გამოშვების წელი. ზემოთ 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. ქვემოთ, მარჯვნივ აღნიშნულია ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია "ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980". მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. საერთო ტირაჟი შეადგენს 100 406 ცალს, მათ შორის უმაღლესი ხარისხის (Proof) 43 253 ცალი.

მეოთხე სერია (სახეობა), რევერსი: ცენტრში გამოსახულია დახურული ველოტრეკი კრილატსკში. მის ზემოთ 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. მარჯვნივ „1979“ – მონეტის გამოშვების წელი. გამოსახულების ქვემოთ, აღნიშნულია ლენინგრადის, ან მოსკოვის სამონეტო ეზოების სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ”. ქვემოთ, ნახევარწრიულად “МОСКВА. 1980”. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. საერთო ტირაჟი შეადგენს 97 126 ცალს, მათ შორის უმაღლესი ხარისხის (Proof) 42 213 ცალი.

მეხუთე სერია (სახეობა), რევერსი: ცენტრში გამოსახულია უნივერსალური სპორტული დარბაზი „დრუჟბა“ ლუჟნიკებში. მარცხნივ აღნიშნულია მოსკოვის სამონეტო ეზოს სავაჭრო ნიშანი. ზემოთ 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. მარჯვნივ, ქვემოთ „1979“, მონეტის გამოშვების წელი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ”. ქვემოთ, ნახევარწრიულად “МОСКВА. 1980”. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. საერთო ტირაჟი შეადგენს 91 506 ცალს, მათ შორის უმაღლესი ხარისხის (Proof) 38 003 ცალი.

მეექვსე სერია (სახეობა), რევერსი: ცენტრში ვ.ი. ლენინის სახელობის დიდი სპორტული არენის ტრიბუნების ფონზე გამოსახულია მოსკოვის არქიტექტურული ნაგებობები და 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა, ჩირაღდანი ოლიმპიური ცეცხლით მარცხნივ აღნიშნულია მოსკოვის სამონეტო ეზოს სავაჭრო ნიშანი. მარცხნივ, ქვემოთ „1980“, მონეტის გამოშვების წელი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია “ИГРИ XXII

ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980". მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. საერთო ტირაჟი შეადგენს 52 440 ცალს, მათ შორის უმაღლესი ხარისხის (Proof) 27 820 ცალი.

სამახსოვრო 150 რუბლიანი ღირებულების პლატინის მონეტების წინა მხარე (ავერსი) ყველა ერთნაირი აღწერილობისაა, კერძოდ: მონეტის ზედა ნახევარში გამოსახულია სსრ კავშირის გერბი, რომლის ორივე მხარეს გამოხატულია ორ-ორი ასო, საერთო ჯამში "СССР". მონეტის ქვედა სეგმენტში ორი სტროფი: „150 რუბლი“, რაც აღნიშნავს მონეტის ღირებულებას. მონეტას შემოყოლებული აქვს ირგვლივ გამოკვეთილი კანტი. გამოსახულებები და წარწერები. 150 რუბლი, გამოცემულია 5 სახეობის. პლატინა 99.930 სინჯის, დიამეტრი 28.6მმ, წონა 15.550 გრამი, სისქე 1.5 მმ.

პირველი სერია (სახეობა), რევერსი: ცენტრში დაფნის გვირგვინის ფონზე გამოსახულია 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. მარცხნივ ლენინგრადის სამონეტო ეზოს სავაჭრო ნიშანი. გამოსახულების ქვემოთ „1977“, მონეტის გამოშვების წელი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია "ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980". მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. საერთო ტირაჟი შეადგენს 34 070 ცალს, მათ შორის უმაღლესი ხარისხის (Proof) 24 160 ცალი.

მეორე სერია (სახეობა), რევერსი: ცენტრში გამოსახულია დისკის მსროლელის სკულპტურა (ავტორი – ძველბერძენი სკულპტორი – მირონი). მარჯვნივ 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. გამოსახულების საზის ქვემოთ აღნიშნულია ლენინგრადის სამონეტო ეზოს სავაჭრო ნიშანი და „1978“ – მონეტის გამოშვების წელი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია "ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980". მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. საერთო ტირაჟი შეადგენს 33 256 ცალს, მათ შორის უმაღლესი ხარისხის (Proof) 19 853 ცალი.

მესამე სერია (სახეობა), რევერსი: ცენტრში ოლიმპიური ნანგრევების ფონზე გამოსახულია უძველესი მოჭიდავეების სკულპტურა. ზემოთ, 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. მარცხნივ, ქვემოთ ლენინგრადის სამონეტო ეზოს სავაჭრო ნიშანი და სულ ქვემოთ „1979“ – მონეტის გამოშვების წელი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩანერილია “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. საერთო ტირაჟი შეადგენს 32 556 ცალს, მათ შორის უმაღლესი ხარისხის (Proof) 18 978 ცალი.

მეოთხე სერია (სახეობა), რევერსი: ცენტრში გამოსახულია ძვლებერძნული ბორბლებიანების (კვადრიგი) მონაწილეები ცხენებით შეჯიბრებაში. მარცხნივ, ზემოთ 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. ქვემოთ სეგმენტში, გამოკვეთილი ორი ხაზით გამოსახულია „1979“ – მონეტის გამოშვების წელი და მარცხნივ ლენინგრადის სამონეტო ეზოს სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩანერილია რუსულად “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. საერთო ტირაჟი შეადგენს 20 690 ცალს, მათ შორის უმაღლესი ხარისხის (Proof) 12 870 ცალი.

მეხუთე სერია (სახეობა), რევერსი: ცენტრში გამოსახულია უძველესი დროის ორი მორბენალი ასპარეზობის დროს. მარჯვნივ 1980 წლის ოლიმპიური თამაშების ემბლემა. მონეტის ქვედა სეგმენტში ზემოთ გამოსახული ორნამენტებით (ძვლებერძნული მხატვრების მიერ –

Фрагменты с росписи глиняных сосудов древнегреческих художников) თარიღი „1979“, მონეტის გამოშვების წელი. მარჯვნივ ლენინგრადის სამონეტო ეზოს სავაჭრო ნიშანი. ირგვლივ ზედა ნაწილში, ნახევარწრიულად რუსულად ჩაწერილია “ИГРИ XXII ОЛИМПИАДЫ. МОСКВА. 1980”. მონეტის ირგვლივ გამოკვეთილია კანტი რელიეფური გამოსახულებითა და წარწერებით. მხატვრობა შესრულებულია ვ.ა. ერმაკოვის მიერ. საერთო ტირაჟი შეადგენს 20 690 ცალს, მათ შორის უმაღლესი ხარისხის (Proof) 12 870 ცალი.

